

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Р. АЧАРЯНА

Г. К. ГАСПАРЯН

ИСТОРИЯ АРМЯНСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
Е Р Е В А Н 1 9 6 8

ՀԱՍՏ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՐ. ԱՃԱՌՔԱՆԵՐ ԱՆՎԱՆ ԼԵՂՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Գ. Կ. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

A $\frac{\text{II}}{42598}$

ՀԱՍՏ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1968

Աշխատությունն ընդգրկում է հայերեն և հայերենին առնչված բառարանների պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը:

Պատմական տեսանկյունով բնութիւյն է առնված նախաբանա-րանային շրջանը, միջնադարյան ձևադիր բառարանները, իսկ հիմ-նականում՝ տպագիր բառարանները:

Աշխատության մեջ զետեղված են արժեքավոր մի բանի բառա-րանների տիպոգրաֆներների, ինչպես և բառարանագիրների լուսա-նկարներ:

Ստամբուլում տպագրված արված են հայ բառա-րանների, բառարանագիրների ցանկ, աշխարհագրական և ժամանա-կագրական ցուցիչներ:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Հայ բառարանագրության պատմության ակնարկները բնոգորկում են հայերեն, հայ-օտար և օտար-հայերեն բառարանների պատմությունը իր նախնական շրջանից մինչև 1965 թ. ժամանակաշրջանը:

Հայ բառարանագրության առաջացման և XII—XVII դարերի ձեռագրային շրջանի բառարանների մասին տրված են համառոտ տեղեկություններ, իսկ հետագա ժամանակների ձեռագիր աշխատություններից հիշատակված են մի քանի, իր ժամանակին շատ արժեքավոր բառարաններ, ինչպես՝ Ստ. Ռոշֆայի, Հ. Շրոդերի, Դ. Մելիֆյանի աշխատությունները:

Ուսումնասիրության տեսադաշտից դուրս ենք թողել մատենակից բառարաններն ու բառացանկերը, որոնք մեծ տարածում ունեն հայ գեղարվեստական, ֆալաֆական, մասնագիտական և լեզվաբանական գրականության մեջ: Մատենակից բառարանները նշանակալից տեղ են գրավում խորհրդահայ շրջանում, ինչպես՝ Հր. Անտոյանի և բարբառագետների բարբառային աշխատությունների գրաբար-քարբառային, բարբառային-գրաբար, բարբառային բացատրական, Ա. Ղաթիբյանի «Краткий курс армянского языка» ինֆունտյոյցի ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն, Ա. Աբրահամյանի «Գրարի ձեռնարկ» գրաբար-աշխարհաբար, ինչպես և հայ դասական գրողների (Խ. Արովյան, Գ. Սունդուկյան, Ռ. Պատկանյան, Հ. Պարոնյան, Մ. Մեծարենց և այլն) աշխատությունների նոր հրատարակություններին կից բառարանները:

Հայ բառարանագրության պատմության ակնարկներում գետնից ենք մի շարք բառարանների տիտղոսաբերքերի և մի քանի բառարանագիրների լուսանկարներ:

Աշխատության ենթավերնագրերի տակ մեծ մասամբ նշել ենք հեղինակի անունը:

Հայ բառարանագրության պատմության ակնարկներին կցել
ենք.

1. Յուրակ հայերեն բառարանների, որտեղ, նեղինակների ազ-
գանձան կարգը պահպանելով, մեզ հայանի ավյալներով տվել ենք
սպագիր առանձին հրատարակված բառարանների ցանկը:

2. Յուրակ բառարանագիրների, որտեղ այբբենական կարգով
տրված է հայ սպագիր բառարանների նեղինակների անվանացանկը
և ըստ բառարանային ցուցակի այն համար(ներ)ը, որին նա մաս-
նակցել է:

3. Բառարանների բնույթը և հրատարակման, վերահրատարակ-
ման, լրացուցիչ հատորների թողարկման ժամանակը:

4. Հայ բառարանների աշխարհագրական տեղաբաշխումը:

Հայ բառարանագրության պատմության ակնարկները, որպես
առաջին փորձ, անշուշտ, կանեճանք բերություններ, որոնց նշումը
շնորհակալությամբ կրեղունենք:

Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ

ՆԵՐԱՇԱԿԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Բառարանագրության պատմութիւնը համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված բնագավառ է ոչ միայն հայ, այլև ռուսական և եվրոպական մշակութի պատմութեան մեջ:

Զանազան ժամանակներում այս կամ այն բառարանային աշխատութեան մասին լուրս են տեսել մեկ կամ մի քանի հոգւածներ, որոնք մեծ մասամբ դուրկ են գիտական-քննադատական աշխատանք լինելուց և մնացել են լրագրային հոգւածի սահմաններում: Բառարանագրական քիչ թէ շատ սիստեմատիկ բնութագրական հոգւածների մենք հանդիպում ենք միայն մեր դարի 30-ական թվականներին: Այսօրինակ վիճակ ստեղծվել է այն պատճառով, որ բառարանագրութիւնը՝ բառարաններ կազմելու համարվել է ոչ գիտական աշխատանք, դիտվել է որպէս սոսկ տեխնիկական գործ: Սակայն, իրականում, ովքեր քիչ թէ շատ շփում են ունեցել այդ բնագավառի հետ, զգացել են, թէ որքան խոր գիտելիքներ ու իմացութիւն է պէտք և հասկացել են բառարանային աշխատանքի հետ կապված բարդութիւններն ու դժվարութիւնները:

Բառարանի դժվարութիւնների մասին Միխիլար Աբբան գրել է. «Թէ զինչ է կազմել զբառգիրք, ոչոք գիտէ, բայց միայն նա՝ որ յօրինեալ իցէ երբեք զնոյն»: Նույն միտքն են հայտնել նաև եվրոպացի բառարանագիրները. «Եթէ որեւէ դատավոր խիստ պատիժ է կամենում մեկին, թող դատապարտի նրան բառարան հորինելու» (Արալիգեր):

Մեծ բառարաններն ստեղծվել են տքնաջան աշխատանքի շնորհիվ, տասնյակ տարիների ընթացքում: Բալական է նշել, որ Վյ. Դալը իր «Толковый словарь живого великорусского языка» բառարանի վրա աշխատել է 53 տարի, Նոր Հայկազյան բառարանի վրա Էրեք բառարանագիրներ աշխատել են շուրջ 50 տարի: Ակադ. Հ. Աւետիսյանն իր «Արմատական բառարանի» վրա աշխատել է ավելի

քան 40 տարի: Գրիմ եղբայրների ձևոնարկած գերմաներեն լեզվի «Deutsches Wörterbuch» պատմական բառարանի առաջին հատորը լույս է տեսել 1854 թ., իսկ 7-րդ հատորը՝ վերջերս, 1961 թ.: Այդ բառարանի վրա աշխատել է հինգ սերունդ: Դանիերեն լեզվի բացատրական բառարանի միայն տպագրության ընթացքը տևել է 112 տարի, իսկ եթե այս տարիների վրա ավելացնենք նաև բառարանը կազմելու և անհրաժեշտ նյութեր հավաքելու նախապատրաստական աշխատանքները, որ սկսվել էին 1730-ական թվականներից, ապա մի բառարանի կազմման և հրատարակման ընթացքը տևել է շուրջ երկու դար:

Բառարանային ամեն մի բառահոգվածի մշակումը պահանջում է երկար ու մանրազնին պրպտումներ:

«Օքսֆորդի բառարանի» հեղինակավոր խմբագիրներից մեկը պատմում է, որ աշխատակիցներին մեկն յբեն տսել է, որ 40 ժամ է անհրաժեշտ եղել to set—դնել, տեղավորել, գեանել բառանդվածի նշանակությունները ձևելու, սահմանումները բնորոշելու և բացատրելու համար: Երբ որ վերջնականապես խմբագրվում էր այդ բառահոգվածը, — ավելացնում է խմբագիրը, — պահանջվեց նորից 40 ժամ: Ուխտուն ժամ մի բալ-բառահոգվածի բացատրության համար, այլ կերպ ասած, երկու լրիվ ակադեմիական դասընթաց¹, և այդ է որ նշված բառարանի՝ The Oxford English dictionary, որ պարունակում է 400 000 բառահոգված, միայն խմբագրական աշխատանքները տևել են 70 տարի:

Առերես դուրին, բայց իրականում այդ շատ դժվար և երկար ժամանակ պահանջող աշխատանքը՝ բառարանը, չի գնահատվել ըստ արժանվույն, իսկ կազմողները մնացել են գրեթե անհայտ, սովորում: Հայ բառարանագիրներից միայն նրանք են գնահատվել, անուն թողել պատմության մեջ, որոնք դրել են նաև այլ բնույթի աշխատություններ: Այդ անձնավորությունները ուշագործված են արժանացել իրենց այլ աշխատություններին համար և ամենարնգարձակ կենսագրականներում անգամ շատ ազոտ կերպով է ակնարկվել նրանց կատարած բառարանագրական աշխատանքը:

Այս նույն վիճակն է տիրում նաև օտար գրականության մեջ: Հանրագիտական բառարաններում բոլորովին տեղ չեն գտել այն բառարանագիրները, որոնք միայն այդ գործով են զբաղվել:

Այսօր ամեն կերպ աշխատում են պարզել այս կամ այն, թե-

¹ X. Kasarec, Введение в современную лексикографию, М., 1959, стр. 40

կուղ տվելի պակաս արժեքավոր, գրողի, նկարչի, երաժշտի, դերասանի, գրականության և արվեստի այլ բնագավառների աշխատողների կյանքը՝ վեր հանելով նրանց կատարած դերը, սակայն այս նույն պրպտումները դժբախտաբար չեն կատարվում բառարանագիրներին նկատմամբ։ Այս վիճակը թերևս բխում է նրանից, որ ցածման տեսակով է բառարանագրական աշխատանքների մշակութային արժեքը, ստեղծագործական կողմը և բառարանագրությունը, ինչպես ասացինք, դիտվել է որպես միայն տեխնիկական աշխատանք։ Մենք համարյա տեղեկություններ չունենք մեր լավագույն շատ բառարանագիրների մասին, անձնավորություններ, որոնք իրենց ամբողջ կյանքը նվիրել են այդ գործին և անքուն գիշերներ լուսացնելով՝ ստեղծել են անմահ կոթողներ, կորստից փրկելով մեր լեզվի հարյուրավոր ու հազարավոր բառեր։

Ա. Ղազիկյանը «Մխիթարյան հոբելյան» ժողովածուի մեջ Գ. Ավետիքյանի կյանքի և գործունեության մասին մանրամասն խոսելուց հետո գրում է. «Չնոռնա՞նք նաև հիշելու, որ Հ. Ավետիքյան աշակցած է Հայկազյան հոյակապ քառգրի (ընդգծումները մերն են — Գ. Գ.) հորինման, և Ա տառը՝ բոլոր իր աշխատությունն է, թե տվելի ընդարձակ և թե ավելի ընտիր քան մյուս բոլոր տառերը» և ուրիշ ոչինչ։ Պարզվում է, որ Հայկազյան հոյակապ քառաբանը ըստ ստեղծագործական այնպիսի մի գործ է, որ կենսագիրը կարող էր նույնիսկ մոռացության տալ։ Նույն ժողովածուի մեջ էդուարդ Հյուրմուղի մասին գրված տասնէջյա ընդարձակ կենսագրականի մեջ նշված է՝ «Ունի աշխարհաբար է ի գրաբար բառգիրք մը»։

Հայերեն բառարանների շարքում կան այնպիսիները, որոնց մասին չեն հիշատակում նույնիսկ մասնագետ լեզվաբանները կամ եթե հիշատակում են այս կամ այն առնչությամբ, ապա առանց աշխատությանը ծանոթ լինելու՝ սխալ հայտարարություններ անում։

Հայ բառարանագրության պատմության ակունքները թաղված են հնության խորքում, մեր լեզվի տպագիր առաջին բառարանը երեքուկես դարի պատմություն ունի, իսկ մեզ ծանոթ ձեռագիր բառարանը՝ հազարամյակի հնություն։

Հայ բառարանագրությունը չափազանց հարուստ է և արժեքավոր թե՛ իր հնությամբ և թե՛ իր ստեղծած բազմապիսի ու բազմաբնույթ բառարանային աշխատություններով, որոնցից շատ շատերն, անկասկած, իրենց արժանի և մնացուն տեղն ունեն ընդհանուր բառարանագրության և համաշխարհային մշակութի պատմության մեջ։

Բավական է ասել, որ միայն առանձին տպագրված բառարան-

ների ու բառարանային աշխատությունների թիվն անցնում է 300 անունից, իսկ ձևագիր բառարանները՝ մի քանի հարյուրից: Ավելի մեծ թիվ են կազմում զանազան մատենակից բառարաններն ու բառացանկերը: Այդ բառարաններն առնչված են աշխարհի հարուստ, զարգացած և կուլտուրական գրեթե բոլոր լեզուների հետ: Ունենք սլոնյաի բառարաններ, որոնք իրենց տեսակի մեջ կղակի են ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային բառարանագրության պատմության մեջ: Գրանցից շատերն ալոնյաի աշխատություններ են, որ կարող են մի շարք մենագրական ուսումնասիրությունների անսպառ նյութ հանդիսանալ:

Հայ բառարանների արժեքի մասին խոսելիս մեծավաստակ հայտնա Շ. Աճառյանը գրել է. «Բառարանական գրականությունը աղյուստ չէ մեր մեջ: Մասամբ հայոց ուսումնասիրությունը, մասամբ էլ մեր վաճառականական ընդարձակ հարաբերությունները նվթուպայի, Ասիայի զանազան ժողովուրդների հետ, ստիպել են մեզ սովորել բազմաթիվ լեզուներ, ալդ սկսեք լրացնելու համար հրատարակվել են հեուց ի վեր բազմատեսակ ու մեծ ու փոքր քերականություններ ու բառարաններ՝ զանազան լեզուներից: Քիչ ազգ կա՝ ու մեւ Հայկազյան բառարանի նման հայկազ գործ ունենա և դեռ սկսեք է հիշել, որ սա բուն ձևագրի համառոտությունն է, բուն ձևագիրը վեց անգամ ավելի ընդարձակ է եղել և ծախսի մեծությամբ պատճառով միայն համառոտել և վերածել են երկու հատորի:

Հայկազյանից դուրս ունենք բավական բառարաններ խալերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, ռուսերեն, հունարեն, լատիներեն, թուրքերեն լեզուներով: Այսպես՝ Զախախյանի հայ-խալերեն բառարանը, որ մի պատվական գործ է և նույնիսկ իբր հայերեն բառարան շատ անգամ Հայկազյանից ավելի կարեւոր է: Նորայրի ֆրանս-հայերեն բառարանը ոչ միայն մի զանաքան է հայ լեզվի, այլև ֆրանսերենի համար կատարյալ մի գործ: Արժեքավոր գործեր են նաև Ալվերյանի անգլերեն բառարանը, Կոլլավի գերմաներեն բառարանը և այլն»¹:

Մեծանուն գիտնականի տված այս արդարացի և բարձր գնահատականից հետո մեզ մնում է այդ արժեքավոր աշխատությունների թվին ավելացնել հենց իր՝ պրոֆ. Աճառյանի «Արմատական բառարանի» անունը, բառարան, որը ոչ միայն ընդգրկում է ողջ

¹ Գ. Կիւսկուջան, Բառարան պարսկերեն-հայերեն, Նոր Զուղա, 1933, Շ. Աճառյանի գրած առաջաբանից, էջ 7:

Հայ լեզուն՝ սկզբից մինչև մեր օրերը, հայերեն բարբառներն ու ենթաբարբառները իրենց բոլոր նրբություններով, բացատրում է բոլոր բառարմաների ծագումն ու ուսումները, կրած ու թողած ազդեցությունները, այլև հոյակապ աղբյուր է նաև մեր հարևան ժողովուրդների լեզուների պատմությունն ուսումնասիրելու համար:

Բառարանային խոշոր աշխատանք է Ստ. Մալխասյանցի պետական մրցանակի արժանացած բառահատոր «Հայերեն բացատրական բառարանը»:

Հայ բառարանագրության պատմության ուսումնասիրությունը առանձնահատուկ տեղ է դրավում հայ մշակույթի և առանձնապես, հայոց լեզվի պատմության մեջ:

Մինչ X դարի հայ բառարանագրության պատմությունը մենք նախնական շրջան ենք համարել, քանի որ այդ ժամանակաշրջանում տվելի շատ բառարանային նյութեր, բառաբացատրական, թարգմանական աշխատանքներ են, քան մշակված բառարաններ:

Հայոց պատմության X—XV դարերում են հանդես եկել հեղինակային և ընդհանուր բնույթ կրող բառարանները: Միջնադարյան ձեռագիր բառարանների վերաբերյալ ընդհանուր ծանոթության հետ ուղադրության ենք առել ժամանակի ղոյրոց-համալսարաններում օգտագործված աշխատությունները, իսկ ավելի հանդամանորեն կանգ առել հայերեն և հայերենին առնչված երկլեզվյան և բազմալեզվյան առանձին հրատարակված բառարանների վրա:

Հայ բառարանագրության ուսումնասիրությունը, կապված լինելով հայոց լեզվի և հայ ժողովրդի պատմության հետ, քննության ենք առել ժամանակագրական-պատմական տեսանկյունով:

XVII դարի հայ առաջին տպագիր բառարանները կաղմել են օժտվելապես եվրոպացի հաշագետները, հիմնականում իրենց կաթոլիկական քարոզչական նպատակներն իրագործելու համար:

Հաջորդ դարասկզբին հիմնադրվել է Մխիթարյան միաբանությունը, որը հայ մշակույթի և հատկապես հայ բառարանագրության ասպարեզում, ինչպես կտեսնենք համապատասխան ենթաբաժիններում, հսկայական առաջադիմական դեր է կատարել, հայոց լեզուն մաքրել լատինաբան խորթ տարրերից և վերականգնել մեարդյան շրջանի հայերենը:

XIX դարի հայ բառարանագրության ուսումնասիրությունը բաժանել ենք երկու բաժնի. մինչ 70—80-ական թվականները դիտել ենք որպես առանձին շրջան, ուր բառարանագրության հիմնական էջնետրոնը Վենետիկն էր և բառարանների հայերենը՝ գրաբարը: XIX

դարի վերջին քսանամյակում հայ բառարանագրությունը արտահայտելով իր ժամանակի կյանքը՝ մի նոր վերելք է ապրում, բառարանների հայերենն աշխարհաբարն էր, որոշ բարբառային, իսկ արևմրտահայ հատվածի համար՝ թուրքերեն բառերի խառնուրդով:

Այդ շրջանում բնդհանուր բառարաններ է կողքին հանդես են գալիս մասնագիտական բնույթի բառարաններ, մեծ մասամբ կառված եվրոպական առաջավոր մշակույթի հետ:

Բառարանագրության կենտրոնը հանդիսանում էր Կ. Պոլիսը:

Մինչ համաշխարհային առաջին պատերազմը հայ բառարանագրությունը փաստորեն նախորդ շրջանի օրգանական շարունակությունն է, սակայն մենք դիտել ենք որպես առանձին բաժին՝ հաշվի առնելով, որ հայ բառարանագրության կենտրոն է դառնում Անգլերեովկասը, հատկապես Թիֆլիսը, և մեծ զարգացում է ապրում հայոսական բառարանագրությունը:

Համաշխարհային առաջին պատերազմից հետո հայ բառարանագրության պատմությունը երկփեղկվում է սփյուռքահայ և խորհրդահայ տնկախ հատվածների, որը և քննության է առնված անջատարար:

Հայերեն բառարաններ են կազմվել Սփյուռքի ղանաղան քաղաքներում, իսկ հիմնականում՝ մեր հանրապետության մայրաքաղաք Երևանում, որը նախապատերազմյան շրջանի վերջին՝ քառասունհինգերորդ տեղից շարժվել և այժմ հրատարակած բառարանների թվով, տպաքանակով և բնույթով գրավում է առաջին բարձունքը:

ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Հայ բառարանագրությունը այնքան հին է, որքան հայ գրական-նությունը:

Հայ առաջին պատմիչների և թարգմանիչների զործերում մենք հանդիպում ենք բառարանային աշխատանքների: Այդ գործիչներն իրենց աշխատություններում օգտագործված քիչ թե շատ խրթին համարված բառերը ջանացել են բազմապիսի ձևերով բացատրել, մեկնաբանել, հաճախ ստուգաբանել և դարձրել են ավելի պարզ, հասկանալի ու մատչելի:

Բառարանային-բացատրական նյութերով հարուստ է Աստվածաշունչը:

«Եղ նոցա անուանս Բաներեզէս, որ է՝ որդիք որոտման» (Մարկոս 9. 17):

«Եւ ոչ կոչեսցի այսուհետեւ անուն քո Աբրամ, այլ եղիցի քո անուն Աբրահամ, զի տայր ազգաց բազմաց եղի զբեզ» (Ծն. Ժէ 4—6):

«Եւ անուանեաց զանուն նորա Մովսէս. ասէ ի ջրոյ անտի հանի յդա» (Ել. Բ. 10):

Յիրաւի կոչեցաւ անուն նորա Յակոբ, զի այս երկիցս խաբեաց զիս» (Ծն. Իէ. 36):

«Եւ կոչեաց զանուն նորա Յովսէփ, ասէ. յաւելցէ ինձ Աստուած որդի միւս ևս» (Ծն. Լ. 24):

«Ծնաւ երկրորդ որդի Յակոբայ և ասէ. Զի յուսւ Տէր եթէ ատեցեալ իմ և յաւել ինձ զսա և կոչեաց զանուն նորա Շմաւոն» (Ծն. ԻԹ. 33):

«Եւ եբերայ ծնանս Երկու որդիք, անուն միոյն Փաղէկ, զի յաւուրս նորա բաժանեցաւ Երկիր» (Ծն. Ժ. 25):

«Եւ եկն ել որդին անգրանիկ շառագոյն, ամենեին՝ իբրև զմորթ թաւ, և անունեաց զանուն նորա Եսաւ» (Ծն. ԻԵ. 25):

«Եւ կոչեաց Յովսէփ զանուն անդրանկանն Մանասէ, զի ասէ թէ մոռացուց ինձ Աստուած զամենայն վիշտս իմ» (Ծն. ևԱ. 51):

Ահա այս մի քանի օրինակները, որ բացատրված, ավելի ձիշտ թարգմանված են երրաշական բառերը, թե Բաներեղես նշանակում է որդիք արտաման, Արրահամ՝ հայր ազգերի, Մովսես՝ ջրից հանված, Հակոբ՝ խաբող, Հովսեփ՝ հավելյալ, Շմավոն՝ լսող, հնազանդ, փաղեկ՝ բաժանում, Նասով՝ թափ, Մանասէ՝ մոռացող և աշխատեալ բառեր, հատկապէս հատուկ անուններ: Աստվածաշնչի մեջ ոչ միայն բառեր, այլ երբեմն առանձին զարձվածքներ, արտահայտութիւններ են բացատրված:

Բացի Աստվածաշնչից մեր առաջին պատմիչները իրենց աշխատութիւններում նույնպէս ավելի են բառաբացատրութիւններ:

Խորենացին գրում է. «Լինի ի լերինս յալսոսիկ կենարառիս. որ է դեղ կարմիր» (Խոր. աշխ. 597), կամ «Լինի ի Քաղմատիա գաղան մի՝ որպէս դեղն Բոնոսոս անուն, որ զիւրն ձգէ որսականացն և այլք» (Խոր. աշխ. 594):

Ալատեղ պարզ ասված է, որ նախ Բոնոսոս օտար բառ է, և երկրորդ, եզրի նման կենդանի է:

Կոկորդախոս, աղխադուր... գազարացվոց լեզուին (Խոր. պատ. Գ. 54), ալատեղ բացատրված է, որ աղխադուրը կոկորդախոս է նշանակում: Խորենացու «Հալոց պատմութեան» մի ալլ տեղում կարդում ենք. «Շինեաց քաղաք ի վերայ գետոյն Ախուրեանայ և անուանեաց Բազարան, աշխինքն թէ ի նման յորինեալ է զկաղմութիւն Բաղնացն» (Խոր. Պատմ. Հալոց, Բ. 40): Հաստատվածի հենց վերնագիրն էլ «Բաղարանը՝ կուրերու քաղաքը»: Ալատեղ Բաղարան բառի և բացատրութիւնն է տրված, և ստուգաբանութիւնը:

«Գանձահատք, զրկողք» (Բուզանդ, դ. 12) բացատրված է, թե զանձահատքը զրկող է նշանակում:

«Ամդան,— գրում է Նդիշեն,— ասրէգեն հանդերձ» կամ նույն հեղինակի մոտ «Չորացան ազաղնցան բուրաստանք ծաղկաց նշառ»:

Ալատեղ Նդիշեն «աղաղել» բառը բացատրել է «շոբանսլ» հոմանիշ բառով:

Ազաթանդեղոսի մոտ հանդիպում ենք զանեւեց բառի բացատրութեանը՝ «Ձերեսին գահերէցս իւրոյ տաճարին, որ Բդեշխն կոչէին»: Պարզ նկատելի է, որ Գահերեց բառի առաջին գործածութիւնը պատկանում է Ազաթանդեղոսին և հավասարազոր է բդեշխ բառին:

«Գիտեմք՝ եթե այսն հողմ է, — գրում է Եզնիկ Կողբացին, — բանդի յորժամ մեր ասեմք, թէ սիք շնչէ, ստորնեայք ասեն՝ այս շնչէ»։ Այսինքն հայկական մի շրջանում հողմը սիք է կոչվել, մյուսում՝ այս։ «Մինչ չի բնաւ էր ինչ... Զրուան ոմն անունէր, որ Թարգմանի բախտ կամ փառք» (Եզնիկ II, ա)։

«Աթաշ անուն հրոյ պարսից», — գրում է Սեբեոսը։

Սրանք բառարանային նախանշութեք են։

Մեր բերած այս բառաբացատրման փորձերը ավելի խորանում են հետագա ժամանակներում և արդեն XII—XIV դարերում քանակապես աճելով, առանձին որակ են կազմում։

Միջին դարերի մեր քերականները, բանաստեղծներն ու գրիչները հասուկ ուշադրութեամբ հետևում էին լեզուն պարզ ու հասկանալի դարձնելուն և այդ է պատճառը, որ նրանց գործերում ավելի հաճախակի են հանդիպում բառերի բացատրություններ, Թարգմանություններ ու ստուգաբանություններ։

Նախնական շրջանի դժվար հասկանալի կամ օտար բառերի մի ևսը կրում է Թարգմանական, մի այլ մասը բացատրական, երբորդը՝ ստուգաբանական բնույթ, իսկ երբեմն թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը։ Մեր ասածներն աւելի կոնկրետ դարձնելու համար բերենք մի քանի նմուշներ։

«Յունվարն ի Հոռմ լեզուէ Թարգմանի ծննդյան ամիս (Տաթ. ամ. 666)։

«Եբրայեցին մերթ էլ կոչէ զաշտուած, և մերթ յահ» (Կիրեղ ծն.)։

«Աբիոնն աղբատ կոչի ի լեզու հեբրայեցի» (Նւսեր. պտմ. 203—204)։

«Կիրակէն տէրունի Թարգմանի ի յունացն ի մերս» (Տաթ. ամ. 505)։

Հաճախ Թարգմանությունը կամ օտար հոմանիշները որպէս բացատրություն տրված են մի քանի անգամ, ինչպէս՝ «Հայք դաստառակ ասեն, յոյնք մանդիլ, ասորիք Թաշկինակ և հրեայք վարչամակ» (Յայսմ. օգ. 16)։ Այստեղից հասկանալի է, որ դաստառակ, մանդիլ, Թաշկինակ և վարչամակ տարբեր ծագում ունեցող բառեր են և արտահայտում են նույն իմաստը։

Բառերի մի զգալի մասի համար որոշակի տրված է, թե որ լեզվից է կատարված Թարգմանությունը, ինչպէս՝ «Նա և զարքունիսն փոխէ վեջով անտառին յոստ մի, ապարանս հովանաւորս շինեալ,

որ ըստ պարսկական լեզուին Դուին կոչի, որ թարգմանի բլուր» (Մ. Խորենացի, Պատմություն Հայոց, 1913, էջ 265):

«Սատանայ յերբայեցոց և յասորոց լեզուէ խոսորեալ թարգմանի (Եզն. 52):

Մահր-օթիտ բառի համար Համբրոնացին գրում է. «Եթէ ոք առնէ տուայր, որ է մահր ըստ արաբացոց և ըստ հայոց անձին գին աղջկանն»:

Մեծ տեղ են բռնում այն բառերը, որոնք ուղղակի բացատրված են մեր միջնադարյան գրողների մոտ: Մխիթար Հերացին գրում է. «Իսկ այն աղղ չերմն, որ պատճառն չոր և պինդ անդամունքն լինին հոռոմն լիսկոն ասէ և տաճիկն դեկ, որ թարգմանի հալումաշ. և այլ ոմանք սեղմ ասեն, և հայք բարակ ասեն»:

«Գողգոթա, որ է տեղի կառավելոյ» (Մատթ. Ժն. 19):

«Անպարարն՝ որ ոչ խաղայ, սուտղրուց մարդ է» (Ոսկեփոր):

«Ապաւանդակ՝ հաստ ճոպանն է, զոր մալուխ ասեն» (Գ. Սկեռ):

«Տարածամ պտուղ ծառոյն, որ ժաժ կոչիմք» (Տաթ. ամ. 605):

Այժմ մի բանի օրինակներ էլ վերցնենք, ուր ստուգաբանված են բառերը:

Տաթևացին գրում է. «Նախանձն... զմարմինն մաշէ, հիւծէ և տոչորէ, որպէս իւր անունն թարգմանէ,— պետք է հասկանալ՝ ստուգաբանե, — այսինքն նախ իւր անձն վնասէ և ապա յայլս» (Ամ. 247), մի այլ տեղում նույն հեղինակը նախանձ բառը կապում է խանձ բառի հետ, գրելով. «Վասն այն նախանձ ասի, այս է նախ ի իւր անձն չարանայ, որպէս հրով փայտն այրի և ապա զայլս այրէ կամ ոչ, նոյնպէս ի նախանձէն ինքն այրի և տոչորի» (Ամ. 249):

Ծեռ բառը Տաթևացին կապում է ծայր բառի հետ: «Վասն այն կոչի ծեր՝ որ է ծայր կենցաղոյս: Ժամանեաց ի ծայր կենաց» մի այլ տեղում կապում է «ծիր» բառի հետ. «Եւ ծերն կոչի ծիր, այսինքն ծիրեալ և մաշեալ»:

Հաճախ միևնույն տեղում տրված են և՛ թարգմանություն, և՛ բացատրություն, և՛ ստուգաբանություն:

«Եկեալ հաւ մի նստաւ ի վերայ ծառոյն, զոր ոմանք զուրգուր և ոմանք դռուն կոչեն և ձայնեաց գո՛ւր գո՛ւր» (Տաթ. ամ. 421):

«Աղուն քաղցր ասի, որպէս և է աղանին քաղցր ի տէս» (Նար. Բ.):

«Դրամն օրինակ բնութեանս մեր, զի մարդ տառիւքն է անգրադարձութեամբ» (Մխ. Դատ.):

կան ղեպքեր, ուր բացատրությունը տրված է հոմանիշներով կամ հակահիշների ձևով:

«Հեան և դանդան. կունտք և ականոցք, որպէս փաղանուն» (Երզն. քեր.):

«...և մարդկան գովելիս կամ բասրելիս» (Խոր., Պատմ. Բ. 21):

Բառարանագրական, ավելի ճիշտ բառաբացատրական այս ձևը շարունակվում է նաև մեր օրերում:

Հայ դասական և ժամանակակից գրականությունից այս բնույթի բաղմամբիլ օրինակներ կարելի է բերել, ինչպես՝

«Հաշվի տակ չպիտի առնենք, անտարակույս, քրդական տնարարության վերաբերյալ կավե ցցումը կամ խնոցին՝ յուղ ու թան հարելու այդ սնհրաժեշտ առարկան» (Պոռչյան, հատ. 2, 1953, էջ 574):

«Ոչ այլ ինչ է ալանին, եթե ոչ կլսյաժ, չորացրաժ, կորիզը հանած, ներսի դատարկությունը մանր ծեծած ընկուղով լցրած դեղձը» (Պոռչյան, նույն տեղում, էջ 39):

Կարևորն այն չէ, թե որքան ճիշտ, գիտականորեն են տրված բառարանային այդ բացատրությունները, կարևորը երևելիքն է, որ ժամանակի գործիչներն աշխատել են սլարգել, ավելի հասկանալի դարձնել այս կամ այն խրթին համարված բառի կամ կապակցության իմաստը:

Նմանօրինակ բառաբացատրության փաստերով հարուստ է հայ և հին, և՛ միջնադարյան, և՛ նոր ու ժամանակակից գրականությունը: Հատկապես այն գործերը, որոնք քիչ թե շատ շեղվում են իր ժամանակի գրական հայերենից, ինչպես ասենք բարբառային նյութեր պարունակող աշխատությունները: Հայ նոր գրականության մեջ այդօրինակ բացատրություններով հարուստ են Խ. Աբովյանի, Վ. Պոռչյանի, Հ. Թումանյանի ստեղծագործությունները:

Բառաբանը որևէ լեզվի կամ գիտության, մասնագիտական որևէ բնագավառին վերաբերող այբբենական կամ մի այլ ձևով դասավորված, բառերի ամբողջական ժողովածուն է, որը ոչ միայն ի մի է բերում որևէ լեզվի կամ գիտության որևէ մյուսի ժամանակի բառապաշարը՝ բացատրությամբ, ստուգաբանությամբ կամ թարգմանությամբ մի այլ լեզվի (ու լեզուների), այլև ընդլայնում է այն շատագործողի մտահորիզոնը, նպաստում ալդ բնագավառի մշակույթի զարգացմանը:

Հայ լեզվաբանության մեջ հանադան ժամանակներում գործ

են ածվել՝ բառք, բառադիրք, բառգիրք, բառարան, բառգրքույկ, բառացանկ, նույնիսկ բարբառարան տերմինները:

Այդ տերմինների բնորոշման փորձ կատարել է հայ բառարանագիր Միհրան Հովհաննիսյանը իր «Ֆրանս-հայերեն բառարան»-ի առաջարկում:

«Բառգիրք (Dictionnaire) կկոչվին այն հրատարակությունները, որ իրենց մեջ կրովանդակեն լեզվի մը այբուբենական շարքով դասավորված բառերը, անոնց ստուգաբանությունը, սահմանը, ալիսալ տոտումները, փոխաբերական իմաստը և անոնցմով կազմված բաներն ու ստացվածքները:

Բառարան (Vocabulaire) կանվանվի լեզվին այն դանձարանը, էթե բառացանկն է միայն խնդրո առարկա, մեծ մասամբ մասնագիտական բառարանները:

Լեզվարան (Glossare) կկոչվի յուրջ աշխատություն մը, որ լեզվի մը հին կամ հազիվ ծանոթ բառերը կմեկնաբանեն և անոր բարենբարության փիճակին վրա լույս կսփռեն:

Բառգրքույկ (Lexique) կկոչվի գիրքի մը վերջը կցված բառերուն հավաքածուն, որ նույն գրքին մեջ գտնված դժվարին բառերը կրացատրեն. ինչպես Le lexique de Virgile.

Շեղագիրք (Apparat) կկոչվի հեղինակի մը կցված այն ճոխ բաժինը, որ նույն հեղինակին խրթնաբանությունները կպարզի ինչպես Apparat de Ciceron» (էջ Թ.):

Այս բնորոշումները տալով, ինքը Հովհաննիսյանը իր աշխատության Dictionarium վերնագիրը վարդմանել է բառարան:

Հովհաննիսյանի սահմանումները ճիշտ չեն: Բառագիրք, բառգիրք, բառարան հոմանիշ բառեր են, որոնք զործ են ածվել տարբեր ժամանակներում տարբեր բառարանագիրների կողմից և ի վերջո որպես տերմին հաստատվել է բառարան բառը: Բառագիրք, բառգիրք-ը ալսոր արդեն հնացած են և զործածությունից դուրս եկած:

Այս նույն փիճակն է տիրում նաև ալլ ժազդուրդների մաս, ալլ լեզուններում: XVI—XVIII դարերի ֆրանսիական բառարանները մեծ մասամբ vocabulaire անունն են կրում. ինչպես՝ «La France manque dun bon vocabulaire. Volt». մինչպես հետագայում արդեն միայն ու միայն dictionnaire.

Ն. Բյուզանդացին vocabulaire գլխաբառի առաջին նշանակությունը թարգմանում է Ա.(տորին հայերեն) բառագիրք, ինքն ալլելացնում է բառարան և ապա փաղագծված հայտնում՝ այժմ ասի

dictionnaire, իսկ այլ բառի ածանցված vocabuliste բառարանի հորինողի համար դարձյալ փակադժում է՝ խորթ:

Ֆրանսիական ակադեմիայի բառարանը արդեն կոչվում է Dictionnaire de l'Académie française (1878) կամ E. Littré-ի Dictionnaire de la langue française.

Ռուսական բառարանագրության մեջ մինչև XIX դարը գործածական էր лексикон բառը, հետագայում արդեն словарь. Առաջին անգամ ռուսական ակադեմիական բառարանը գործածեց словарь տերմինը: Նույնիսկ XIX դարի սկզբի որոշ բառարաններ կրում էին лексикон վերնադիրը, ինչպես И. Кроненберг, Латинско-русский лексикон (1819—1820), որը հետագայում մի քանի անգամ վերահրատարակվեց, պահպանելով իր խորագիրը:

Խորհրդային մեծ հանրագիտարանը գրում է. «Բառգիրքը (лексикон) հնացած տերմին է բառարան (словарь) հասկացողության համար, այսինքն բառերի ալբյումի և դասավորում բացատրության մեջ կամ թարգմանության մեջ: Բացի դրանից հաճախ կիրառվում է որևէ մեկի կողմից բառապաշարի, բառահավաքման իմաստով, ինչպես՝ Ա. Ս. Պուշկինի «Եվգենի Օնեգինում», «Նորաձև բառերի լրիվ բառգիրք»:

Բառարանը լեզվի դանձարանն է, այն իր մեջ ամփոփում է ժողովրդի պատմությունը, կենցաղն ու մշակույթն արտահայտող բառապաշարը, բառային կազմը, որ արտահայտում է տվյալ ժամանակի կենցաղը, տվյալ ժողովրդի հոգևոր և նյութական մշակույթը, նրա զարգացման աստիճանը:

Բառարանը պահպանում և ի մի է բերում ժամանակի բառազանձը՝ իր բոլոր նշանակություններով:

Բառարանը միաժամանակ ուսուցողական բնույթ ունի, հաշտնի է, որ այլ լեզու սովորելու լավագույն միջոցներից մեկը բառարանի օգտագործումն է. բառարանը ուսուցանում է բառի ճիշտ լմբերումը, ուղղագրությունն ու ուղղախոսությունը:

Բառարաններում կիրառվող քերականական, ոճական և այլ կարգի նշումները նպաստում են գրական լեզվի նորմավորմանը և խոսքի կուլտուրայի բարձրացմանը:

Բառարանագրությունը երկու հիմնական ուղղություն ունի՝ տործնական-կիրառական և գիտա-հետազոտական: Այդ երկու կողմերը սերտորեն կապված են մեկը մյուսի հետ: Կիրառական բառարանագրությունը անիմաստ է առանց գիտական բազայի:

Որևէ քիչ թե շատ լուրջ բառարանային աշխատանք ստեղծելու

նամար նյութական բազայից բացի (բարտարան, աղբյուրներ և այլն) անհրաժեշտ է նաև տեսական բազա՝ բառարանի բնույթի որոշում, բառաբարտերի ընտրություն, հոմանիշների ընտրություն, բառահոգվածների կազմում, բերականական և այլ բնույթի նշումների կատարում, ոճական-կիրառական նշումների որոշում, գլխաբառի տոտմների և բացատրությունների պարզաբանում, դարձվածաբանություն, ցուցադրական նյութի կիրառում և այլն»¹:

Բառարանագրությունը (Lexicographie) լեզվի մեջ եղած բաների ու նրանց առումների կուրորեն գրանցումը չէ, այլ նույնպիսի կարևոր գիտական բնագավառ, ինչպես բառարանագիտությունը և բոլոր մյուս գիտական գիտցիալիսները:

Բառարանագրությունը, այսինքն լեզվական նյութերի մշակումը և բառարան կազմելը սերտորեն կապված է տվյալ ժամանակի գրականության և լեզվաբանության դարգացման հետ: Գրական արտադրանքների բազմապիսիությունն ու հարստությունը պահանջ են առաջացրել առանձին բացատրող-մեկնաբանող բառարաններ ունենալու:

Յուրաքանչյուր հասարակարգ ու խմբավորում ունի իր հատուկ բառապաշարը: Այսօր մեզ համար մեծած են համարվում հազարավոր բառեր, որոնք գործ են ածել մեր նախնիները: Փոքրիկ համար էլ են վերիններ գրաբարի հարստությունն ամփոփող Հայկազյան բառարանը և համեմատներ մեր այսօրվա բառապաշարի հետ, իսկույն ակնհայտ կդառնա, որ իր ժամանակի, երբեմնի ընտիր գրաբար, Լևոնտյան շրջանի բառը կամ մոռացության է արվել և կամ վերափոխվել է ու ստացել նոր առում: Նույն բանը պետք է ասել միջնադարյան հայերենի մասին, որի լիակատար բառարանը ցայսօր չունենք մեր գրականության մեջ, իսկ միջնադարյան լեզուն իր բառապաշարով ու ոճերով նույնպես հարուստ է եղել: Նորայր Բյուզանդացին ասում է.

«Չափազանցություն չերևի՞ս ըսելս, որ երկհատոր Հայկազյան բառարանի ստվարությամբն Ստորին հայերենի ալ (միջնադարյան, — Գ. Գ.) բառարան մը կրնա կազմվել, այնչափ հոխ է այս լեզուն բառերու, ոճերու, ձևերու և ասացվածոց մասամբ»²:

Նորայր Բյուզանդացին իր «Գաղղիերեն-հայերեն բառարանում» Ա. (ստորին հայերեն) նիշի տակ երևան է բերում միջնադարյան լեզվի հարստությունների մի մասը և գրում. «Սրինակ մը տալու հա-

¹ «Вопросы советской науки», 1957.

² Փորձ, 1979, № 7—8, էջ 247:

մար, ի՞նչ պետք է ըսենք գաղղիներեն *se cabrer* (ծիրուն երկու ոտքի վրա ելնելը, տն. շախ դալզըմաք) և *ferrer un cheval* (ծիրուն ոտքը երկաթ դամբել, տն. նալ ուրմագ) բայերուն. մեզի ծանոթ դրաբարը չունի ոչ միույն և ոչ մյուսուն հավասարազորները, բայց ստորին հայերենը երկու գեղեցիկ բայ կրնձայն մեզի, *se cabrer*-ի կըսե ծառանալ, *ferrer*-ի կըսե լուսնել»¹ և բերում է վկայություններ մասե-նագրությունից:

«Մեծ բառարաններ կաղմելու պատմությունը ցույց է տալիս, որ նրանցից յուրաքանչյուրը հանդիսանում է իր դարաշրջանի դասակարգային ձգտումների արտացոլումը»²: Այսպես օրինակ՝ «Տառալեզու կոլեկտիվների (պետական, ցեղային, ժողովուրդների և ա.յն) մեջ եղած յուրաքանչյուր շփում արտացոլվում է նրանց լեզվի մեջ, այսպես կոչված փոխառությունների ճանապարհով: Ժողովուրդների պատմության մեջ հեղափոխական շրջադարձերի ժամանակ նրանց լեզվի բառապաշարը հարստանում է շատ նորաբանություններով: Եթե դրա հետ, գրական լեզվի մի տիպը փոխարինվում է մի ուրիշով, ապա բացի դրանից բառական կազմից դուրս են բնկնում շատ այնպիսի տարրեր, որոնք ամենից ցայտուն արտահայտում էին մեռնող դասակարգի հնացած գաղափարախոսությունը»³:

Եվրոպական գրականության մեջ բառարանագրական առաջին, առանձին աշխատությունների մենք հանդիպում ենք վերածննդի շրջանում: Պատական լեզուների բառարանագրությունը հատկապես զարգացման ուստիճանի հասավ վերածննդի դարաշրջանում, հուճանիստների աշխատանքներում: Հրատարակվեցին մեծ նկարագրական բառարան-դանձարաններ (*thesaurus*): Բառարանագրական աշխատանքը եվրոպական նոր լեզուներով զարգանում է ավելի ուշ»⁴:

Մինչ առանձին յուրջ բառարանների հանդես գալը, դեռ հնում հույների մոտ ընդունված է եղել գրքերի մեջ, լուսանցքներում ու առղանցքներում բացատրել խրթին բառերը (*glossa*): Բանասիրության հատկապես այս ճյուղը ծաղկել է աղեքսանդրյան դարաշրջանում: Հետագայում *glossa*-ի տակ սկսեցին հասկանալ ոչ միայն բացատրվող-մեկնաբանվող բառերը, այլ հենց մեկնությունը՝ բացատրությունը:

¹ «Форм», 1879, № 7—8, էջ 248:

² Д. Ушаков, Толковный словарь русского языка. 1934, т. I, пред.

³ БСЭ, том 36, I изд., стр. 284.

⁴ Նույն տեղում, էջ 285:

նույն բանը նկատում ենք նաև հալ գրականության մեջ: Հին ձեռագրերի լուսանցքներում ու տողանցքներում հանդիպում ենք մեկ կամ մի բանի բառերի բացատրության, իսկ հետագայում, XVII դարից սկսած հրատարակվում են հաշերեն լեզվի տպագիր լավագույն բառարաններ:

Բառարանագրությունը սերտորեն կապված է լեզվաբանական մի բանի ալլ ձևուղերի՝ քերականության, բառագիտության, իմաստարանության, ստորանության, դարձվածաբանության հետ: Գեո շատ հին ժամանակներում բառարանը չի գիտվել որպես առանձին աշխատանք, այլ որպես քերականության մի բաժին:

Միջնադարյան ձեռագրերում հանդիպում ենք «նւմներսդ գլուխ գրոցս որ կոչի բառագիրք, զոր այժմ մեկնէլ գմնացածն»¹:

¹ Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. 530 (ԺԿ դար), էջ 75:

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վեցերորդ դարից սկսում է հայ լեզվի վրա ուժեղ չափով տիրա-
ւելնող դառնալ հունական ազդեցությունը: Հունաստանում կրթու-
թյուն ստացած հայ մտավորականները կամաց-կամաց հեռանում
են մեսրոպյան շրջանի հատակ հայերենից և իրենց ստեղծագործու-
թյունների, հատկապես հունարենից կատարած բաղմաբովանդակ
թարգմանությունների մեջ օգտագործում են հունական բառեր և
առկելի հաճախ հունարենի նախածանցների օգնությամբ ու պատ-
ճենումով հայերենում կազմում բաղմաթիվ նոր բառեր:

Պրոֆ. Հ. Աճառյանը հայերենում հունական փոխառությունների
թիվը հաշվում է 915 բառ, հիշենք դրանցից մի քանիսը.

Աբբա — abba.

Ագապ (ճաշ) — agape.

Ագոն, ագոնիստայր, «մրցանք» — agon.

Ագրիտիս «սեղ» — agrostis.

Ադամանդ — adamas — mantos.

Ալապաստր — alabastron.

Արքերէց-ավագերէց — archiereus

Արմիոն-առագաստ — armenon.

Հ. Աճառյանի նշած բառերը ուղղակի հունական բառեր են,
մինչդեռ առկելի շատ են բառապատճենումները:

Պրոֆ. Ն. Ադոնցը իր «Дионисий Фракийский и армянские
толкователи» աշխատության մեջ ցույց է տվել հայ մեկնիչների օգ-
տագործած ածանցները:

Հայերեն լեզվի մեջ այդ ժամանակ կազմվել են՝ առ նախածան-
ցով՝ առանձին, առողջ, առաջ, դառիվայր, ապ՝ ապերջանիկ, ապե-
րասան, ապերախտ, առտ՝ արտագրել, արտածել, արտասանել, բաղ՝
բաղադրել, բաղաձայն, բաղդատել: Բառեր են կազմվել բաց. գեր,
դեր, ենք, հակ, հատ, հում, մակ, ներ, շաղ, շատ, պատ, ստոր, վեր,

տաւ, աւաւ, փաղ, փաւ, փոխ նախածանցներով: Հունարան հաշիւներնի նախամասնիկներով կազմված բառերը բառական փոխառութիւնների համեմատութեամբ կրկնակի են:

«Թերթելով ամբողջ նոր Հայկազյան բառարանը,— գրում է Հ. Աճառյանը,— հաշիւեցի ու գտա, որ նախամասնիկավոր բառերի թիւը բնդամենը 1793 հատ է: Սրանց մեջ ամենամեծ թիւը կազմում են ներ նախամասնիկով կազմված բառերը (բնդամենը 185 բառ), տվելի հետո գալիս են զեր նախամասնիկով կազմվածները (179 բառ), վեր՝ «նորից» մասնիկով կազմվածները (140 բառ), բաց մասնիկով կազմվածները (131) բառ...»¹:

Նախամասնիկավոր բառերից զուրա հունական դպրոցի ներկայացուցիչները հունարենի հետեզուլթյամբ կազմել են նոր բառաբարդութիւններ:

Հունական դպրոցի ներկայացուցիչները գտնում էին, թե մեարսական շրջանի հաշիւներն ի վիճակի չէ փիլիսոփայական, արամաբանական մարեր արտահայտելու:

VI—X դարերում թարգմանվում են մի շարք աշխատութիւններ՝ Էնչոկես, օրինակ՝ Դիոնիս Թրակացու բերականութիւնը, Փիլոն Էրրասլեցու, Դավիթ Փիլիսոփայի, Գաղիտնոս Բժշկապետի գործերը և ուրիշ շատ աշխատութիւններ: Ցավոք, արարական աիւրապետութեան տարիներին ստեղծված գրական մշակութային արժեքները հրո Հարակ են դառնում, աիւրդներն ալքում ու ոչնչացնում են բոլոր արժեքներն ու սքրութիւնները:

IX—XIV դարերում հայ մշակույթի համար ստեղծվում են բաբենդատտ պաշմաններ: Հայ ժողովրդի կյանքում տեղի էին ունեցել արմատական փոփոխութիւններ՝ արարական խալիֆաթի վերացումը, Հայաստանում Բագրատունիների ու Զաքարյանների, Կիլիկիայում՝ Ռուրիկյան թագավարութեան առաջացումը հնարավորութիւն տվեցին Հայաստանին տնտեսական, քաղաքական և մշակութային վերելք ապրելու: Ստեղծված նոր կարգերը հովանավորում էին գրականութեան և արվեստի մարդկանց ու նրանց գործունեութիւնը:

Աճում է դպրոցների թիւը: Տաթևի, Հաղպատի, Նարեկի և ուրիշ ալլ վանքերին կից դպրոց-համալսարաններում դարգանում են պատմագրութիւնը, բժշկականութիւնը, փիլիսոփայութիւնը, բնական գիտութիւնները: Թարգմանաբար և ինքնուրույն կերպով կազ-

1 Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմութիւն, հատ. II, Երևան, 1951, էջ 146:

մըվում են բաղմամբիվ գրքեր: Բալական է նշել, որ միայն Տաթևի վանքի դրաղարանն ունեցել է շուրջ 10000 ձեռագիր աշխատություն:

Ահա հենց այդ ժամանակներում էլ մեծ վերելք են ապրում բերականությունն ու բառարանագրությունը: Ժողովրդականացում, աշխարհականացում նշանաբանի տակ միջնադարյան հայ գրիչները աշխատում էին պարզել, մեկնարանել հին գործերը, նրանց մեջ եղած օտար, խրթին բառերի համար սահմանել հայերենի կայուն ուղղագրություն: Ստեղծվում էին նպաստավոր պայմաններ հայ բառարանագրության դարգացման համար: Աշխուժանում է գրական շարժումը, իշխող է դառնում միջին հայերեն լեզուն և նախորդ սերունդների համար հարազատ հունարան գրաբար հայերենը աստիճանաբար խորթ է հնչում և շատ դեպքերում մնում անհասկանալի:

Միջնադարյան բառարանները բաղմամբիվ են ու բաղմաբնույթ: Բառարանների մի մասը վերաբերում է կոնկրետ այս կամ այն աշխատությանը (Բառք Վարդան գրոց, Բառք Փրլոնի, Նարեկի և այլն) և գործեր, որոնք ընդհանուր բնույթ են կրում: Այդ բառարանները հիմնականում կազմվել են X—XIII դարերում, հետագայում՝ դարերի ընթացքում ձեռքից ձեռք անցնելով, բառահոգվածները լրացվել, ճշտվել, կրկնապատկվել ու եռապատկվել են:

Ժամանակի մտածողներին առաջին հերթին հետաքրքրել են Ս. գիրքը և գիտական-փիլիսոփայական այն աշխատությունները, որոնք օգտագործվում էին միջնադարյան հայ դպրոցներում, ժամանակի համալսարաններում: Սուրբ գրքի վերջնական (երկրորդ) թարգմանությունը կատարվել է հունարենից, իսկ վերջինս՝ եբրայեցերենից: Ս. գրքի հունական օրինակում եբրայական մի շարք բառեր չէին թարգմանվել և նույնությամբ անցել էին հունարենին, իսկ այն լեզուները, որոնք Ս. գիրքը թարգմանեցին հունարենից, նրանք ևս անփոփոխ պահպանեցին այդ բառերը:

Հայ բառարանագիրներին առաջին հերթին հետաքրքրել է Աստվածաշնչի օտար՝ եբրայական, հատկապես հատուկ անունների բառարան կազմելը՝ «Բառք եբրայականը»։ «Այս բառք բաղաձայնք հոմանունանց բաղձաձեռք զամենայն որ ինչ միանգամ են անուանք հեբրայեցի յատենս և ի մարգարէս և ի նոր կտակարանս. թարգմանեալ և մեկնեալ յեբրայեցուցն ի յոյնս և ի յունեն ի հայ կարգաւ ըստ նշանուցոց ալֆաբեթաշն եբրայեցուց, թէ զինչ միաբանութիւն անուանց ունիցին...»¹:

¹ Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռագիր № 7117, էջ 190:

Ալսօր էլ մենք նույն կերպ ենք վարվում. թարգմանելիս անձնանուններն ու տեղանունները պահում ենք նույնությամբ: Առաջ է գալիս մի այլ խնդիր: Հրեաների մօտ անուններն իմաստավորված էին, նրանք էր գործ էին ածում Ակեղղամայ, հասկանում էին արյան գլուղ և կապում Քրիստոսի արյան գնով (Հուդայի ստացած 30 արծաթի) ձևը բերած զերեղմանատեղին, Սառա-իշխանուհի և այլն, իսկ փոխառնող լեզուներում այդ բառերը զրկվում էին իմաստավորումից:

Փամանակի գրիչները չեն բավականացել միայն Ս. զրբում եղած մեկնություններով, այլ իրենք ևս մեկնաբանել, բացատրել են և մոծել բառարանների մեջ:

«Մատթեոս րոտ Ս. զրոց բառարանի նշանակում է՝ պարզե, իսկ րոտ Յայամ, չունիս 30, Մատթեոս՝ որ ասի երգ կենաց»¹:

Եփրեմ անձնանունը ծագում է Երրայեցերենից և բացատրված է պողարերել. «Կոչեաց Եփրեմ, գի ասէ՝ իմ անկեցոյց զիս աստուած լերկրի տառապանաց իմոց (Մն. ԽՍ. 52). Եփրեմն թարգմանի փարթամ (Մովսի. 256բ.): Ռուսական ձևագիր բառարանում՝ Ефрем — кротость.

Պրոֆ. Հր. Աճառյանը նշում է մի շարք բառերի ստուգաբանությունը, ինչպես՝ Իսրայել երբ. բառ է, որ առաջացել է «sārā- կրողի, մաքանչել — օլ- Աստուած՝ բառերից և նշանակում է աստվածամարտ:

Ռուբեն առաջացել է երբ. רב — տեսնել և օրդի բառերից և նշանակում է՝ տես որդի: Մն. ԻԹ. 32. կարդում ենք «Կոչեաց զանուն նորա Ռուբէն, ասէ. Զի իտես Տէր գտառապանս իմ. արդ սիրեսցէ զիս ալր իմ» (Տաթեացի ամ. 650-Ռուբէն թարգմանի աեսող (Աճ. Անձն. բառ., հ. 4, էջ 326):

Ադամ — կենդանի էակ.

Հնում՝ հող «Ադամն կու ասի և Եւայն օծ» (Հայամ. մարտ 14) «Ադամ նշանակի երկիր» (Տաթե. հարց. 299) նույնը՝ ЗЕМЛЯ- ВЪПЛОЩЕНА.

Եւս կլանի ЖЕЗЫ.

Թովմաս — երկվորյակ: Աճառյանը գրում է. «Կեղծ են հների տված ստուգաբանությունները հմմտ. Թովմասն խորովիւն և կամ անդունդը թարգմանի (Հայամ. հունիս 30 — խորք կամ անդունդը ծովու» (Աճ., Անձն. բառ., հ. 2, էջ 314): Այսպես է նաև ռուսական բառարանում՝ ФОМА-бездельна. Միանգամաշին իրավացի կլինենք,

¹ Հր. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հատ. Գ., էջ 215:

«Լիկն պնդենք, որ մեր «Բառք Երբայական» բառարանի մեջ հղած ա-
նունները արտահայտված են ռուսական բառարանագրության մեջ
ավելի ուշ: Այստեղ թող սխալ չհասկացվի, մենք այն կարծիքին
չենք, թե ռուսական «Речн жидовского языка» բառարանը վերց-
ված է հայերենից, այլ այդ բխում է մի աղբյուրից. հայերեն և ռու-
սերեն Աստվածաշունչը իարգմանված լինելով հունարենից, այդ
իարգմանության ժամանակ պահվել են հունարենում գործածված
երբայական բառերը (որոնք մեծ մասամբ հատուկ անուններ են),
իսկ հետագայում առանձնացվել և բացատրվել են «Բառք Երբայա-
կան»-ը մեղ մոտ և «Речн жидовского языка» ոտանների մոտ¹:

Ավելի ուշ ժամանակներում ավելացվել են այլևայլ բառեր:

Միջնադարյան բառարանագիրները առաջին հերթին կազմել են
Աստվածաշնչի բառարանը: Այս տիպի բառարանը միջին դարերում
շատ տարածված է եղել: Սուրբ գիրքը, հաւկանալի է, ամենանվիրա-
կան աշխատությունն է համարվել, որտեղ, սակայն, շատ ու շատ
բառեր ու կապակցություններ անհասկանալի են եղել: Ահա այդ
հանգամանքը ստիպել է կազմելու Աստվածաշնչի բառարանը:

Սուրբ գրքի մեջ պահպանված օտարամուտ բառերի բառարանը
կազմված է շատ ավելի վաղ շրջանում, «Բառք Երբայական» դրա
փայլուն ապացույցն է:

Աստվածաշնչի բառարանը սկզբնական շրջանում կազմվել է
ըստ առանձին գլուխների, սակայն հետագայում վերածվել նեղ աչքե-
նական կարգի: Այբբենական դասավորման ժամանակ կազմողներն
ավելացրել են նաև այլ գրողներից բառեր:

Աստվածաշնչի ըստ առանձին գլուխների կազմած բառարանի
լավագույն օրինակ է հանդիսանում Մաշտոցի անվան պետական
ձեռագրատանը (Մատենադարանում) պահվող № 4263 ձեռագիրը,
որի 25-րդ էջում հանդիպում ենք «Համառօտք գումարումն և լուծումն
բառից յաստուածաշունչ գրոց ումեմնէ յՆրեմիայ Մեղրեցոյ» և ասյա
բստ Աստվածաշնչի գլուխների ու հաստվածների բացատրված բա-
ռերը:

Այս սկզբունքով կազմելիս որոշ բառեր մի քանի անգամ են բա-
ցատրվել, հանդիպելով Աստվածաշնչի տարբեր գլուխներում՝ թվա-
ցել են անհասկանալի և համապատասխան գլուխներում էլ բացա-

¹ Ռուսական բառարանագրության պատմության այդ շրջանին է նվիրված
Պ. С. Ковтун. Русская лексикография эпохи средневековья. Москва—Ле-
нинград, 1963 թ. լույս տեսած շատ արժեքավոր աշխատությունը:

աըրվել են: Այսպես՝ Ազոխ բառը Աստվածաշնչում գործ է անել 4 անգամ տարբեր հատվածներում և այդքան էլ՝ բառարանում:

Բառարանագիրը նույնիսկ առանձին հատվածի գլխաբառերը չի դասավորել այբբենական կարգով, այլ պահպանել է Աստվածաշնչում եղած բնագրային հաջորդականությունը:

Մեր նշած ձևադրում «Գիրք Ա մնացորդաց» բաժնի համար արված են 31 բառահոլոված, սակայն դրանցից միայն քսաներկուսն են հանդիպում նշված տեղում: Բառարանի Կապարեն (Ծննդ. Ի է 3), Յատակսն (Եբր. ԻԲ. 12), Ջնար (Նաում, Գ. 8), Հառուտ (Բ. մակ. Ժ. 27), Բեհեզ (Բ. մն. Բ. 7), Կոդուպել (Բ. մն. ԺԳ. 14), Խառուիլ (Ողբ. Գ. 9), Յաբել (Գ. Մակ. 17), Յոբելեան (Յեսու. Զ. 3, 4, 6, չունի գիրք Ա մնացորդաց հատվածը: Ձևագիր բառարանում բառահոլովածների գլխաբառերը վերցված են այն ձևով, ինչպես գործածված է բնագրում՝ սրիկզն, աւանս, տոհմս, յատակսն, խոստովանելն և այլն, մինչդեռ բացատրությունները, որոնք հիմնականում ձիշտ են, արված են ուղիղ ձևով: Բացատրությունների մեջ հաճախ հանդիպում են հնարանություններ և օտար բառեր՝ դարավաշ, խասաբի կամ քեվանայ, զալխան և ուրիշներ:

Անբառային շրջանի բերթողները իրենց զանախարակությունն ու կրթությունն ստացել էին Հունաստանում և Եդեսիայում, բնական է, որ նրանց ծանոթ կլինեն բառարանագրական աշխատանքը: Մենք հիշեցինք, որ հունական բառարանագրությունը զարգացած էր դեռ աղեքսանդրյան շրջանում: Հայ աշակերտները չէին կարող չնկատել ու չհասկանալ գլոսարիաների ու բառարանների արժեքը:

Հարց կարող է ծագել, ինչո՞ւ պիտի առաջին շրջանում հայ գրականությունն մեջ առաջանալին գլոսարիաներ ու բառարաններ, չէ՞ որ մեր թարգմանիչները կարող էին սլարդ լեզվով գրել կամ թարգմանել հունական կամ եբրայական այս կամ այն միտքը:

Երբ մենք ուշի-ուշով հետևենք և դիտենք մեր ժամանակակից սրականությունը, կտեսնենք, որ նոր աշխատությունների և, առավել ևս, թարգմանությունների մեջ օգտագործվում են օտար բառեր կամ անհամապատասխան նորակերտումներ, որոնք հետագայում ձշտվում են:

Առանձին հեղինակների աշխատությունների մեջ եղած բառաբացատրությունները հետագայում ավելի կոնկրետանում և վեր են ածվում բառարանների: Առաջին բառարանները, բնական է, չէին կարող լայն բնագավառ ընդգրկել, այլ հետապնդում էին ավելի բոլորակի նպատակներ:

Ուրվագծորեն ծանոթանանք միջնադարյան մի քանի ձեռագիր-
բառարանների:

ՈՒՂԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

Ուղղագրության խնդիրը դեռ հին ժամանակներից, իսկ միջ-
նադարում առավել ևս, արգելակում էր գրագիտության տարած-
մանը: Հայերեն գրավոր և բանավոր խոսակցական լեզվի մեջ մեծ
վիճ էր առաջացել, որն օրավուր ուժեղանում էր:

Հայերեն ուղղագրական սուռճին բառարանը կազմել է Ներսես
կաթողնացու մտերիմ ընկեր Արիստակես Գրիշը՝ XII դարում:

Արիստակեսի աշխատության մասին Ն. Աղոնցը գրում է. «Ան-
հպստտ գրիչ» Արիստակեսի վաստակն այն է, որ նա առաջինը մշակեց
ուղղագրության ամենից ավելի վիճելի հարցերի որոշակի նորմա-
ները»¹:

Արիստակեսը ծագումով Մեծ Հայքից էր, բայց ծանոթ էր նաև
կիլիկյան գրական միջավայրին: Ն. Աղոնցը № 2297 ձեռագրից մեջ-
բերում է Արիստակեսի հաջորդ Գևորգ Սկեռացու խոսքերը. «Ոչ
միայն ի նախագրելոցն առաջնոց հոփտորագոյն գրչացն շարագրու-
թեանց, այլ և ի վերջնոցն քան ղնոսա նոցին հետևողացն ի սոյնս.
այսինքն յանհաս գրչէն Գրիգորէ Ղամբրոնեցոյ և եւս առաւել յԱռիս-
տակիսէ երբեմն նորին ծանաւթ եղելոյ ի Հայոց Մեծաց, որ պատ-
ւառս խրատու յաղագս այսոցիկ առնալ ի նախասացեալ գրչէն Գրի-
գորէ և ըստ արինակի պարարտ երկրի բաղմապատկեալ, աճեցոյց
ղարդինս սերմանցն լայն և ընդարձակ խրատուց պատմաբանու-
թեամբ ի շահ աւգաի հետևողացն յարուեստ գրչութեան... որոց
խրատուցն սուղ ինչ հանգիպեալ յոքնաթշուառ տառապեալս Գէվորգ,
թէսէտ զընաւն անգիտանամ, սակայն փոքր ի շատէ, զոր վասն
խնդրոյ եղբար մերոյ Կոստանդեայ հարկեցայ գրել, անտարակոյս
ունի զձմարտութիւն»²:

Արիստակեսի աշխատությունը կոչվում է «Վերծանութիւնք,
(այլ ձեռագրերում՝ վերլուծութիւն) բացերեւապէս բաղմաղան բա-
լից և բառից յոգնախումբ շարագրութեամբ արարեալ զսա Առիս-
տակէսի գրչի և խնդրոյ բաղմած յարհեստ գրչութեան»³:

1 Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи. Пет-
роград, 1915, стр. LXVII.

2 Նույն տեղում, էջ LXVII—LXVIII:

3 Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. № 2373, էջ 159ա:

«Հայերենի ուղղագրական առաջին բառարանը ունի արդի ուղղագրական բառարանների բոլոր հատկությունները, օժտված է ուղղագրական դժվարություն կամ երկգրություն ունեցող բառերի վերաբերյալ անհրաժեշտ բացատրություններով ու օրինակներով»¹։

Արխատակեսի աշխատությունը, շահված առաջաբանը, բաժանված է 10 կանոնի։ 1—9 կանոններում հեղինակը խոսում է ուղղագրական այս և այն օրենքի մասին, սահմանում կալուն սկզբունքներ, որը և հաստատում է մի շարք օրինակներով, ինչպես՝

Կանոմէ շարժող վասն ինոյ, յորժամ հոյսփի նա՝ ինն հիւն դառնա, աշտպէս. Արի արագոյն «արի և քաջ», արագեալ, արական, բարի, բարոյ, գերի, գերոյ, գինի գինոյ, զղմէի զղմնոյ, Եւանելի Եւանելոյ, գաւմանալի գաւմանալոյ, հոգի հոգոյ, կենդանի կենդանոյ, սիրելի սիրելոյ, աղավնի աղաւնոյ, որդի որդոյ, ոսկի ոսկոյ (էջ 170ր)։

Կանոմէ հինգերորդ վասն ու-երոյ, որ անպատճառ չի ունին զբեռնի, վասն զի չեն սորա այն ու-եաւն, որ յառաջին կանոնին կեցո. կենդանացո են շաղաշարեալ, այլ սորա կատարեալ են յամենայն սեղի տանուն զյիւեաւն զկնի աշտպիսեալք։ Առաւելոյ, առնելոյ, արծարոյ, աղաւնոյ, արզարանալոյ... (էջ 171ր)։

Արխատակեսի աշխատության մեկ համար կարևոր բաժինը տասներորդ կանոնն է, որ դրադեցնում է ձեռագրի 181ա.—210ա էջերը։ 10-րդ կանոնը կոչվում է «Համարէն այրենաւք բաղամատանաբար շարագրութեամբ ձշգրտեալ յորջորջմամբ և լեռեալ ընդ չիբեարս, վասն որոյ զիրաւ գացես զոր ինչ իրի կարիք լինիս չիրում տանն։ Այսինքն՝ թիւ այլ է առաջին զիծն քոյ խնդրոյն, յայրի տանն զըացես։ Եւ թիւ բնն է առաջին զիր բառին քոյին խնդրոյն, ի բնին խուցեա՝ Եւ ըստ կարգի՝ զայլն», էջ 181ա.)։

Արխատակեսի ուղղագրական բառարանը սկսում է «Իսկ այժմ թիւ որպէս պարա է զիրս ապաւորել զայս անսխալ, այսպէս պարա է գրել ըստ ընդդիմացեաց բանիցն և ըստ հոլովմանցն։ Ած-Աստուածոց, Տր տերանց, Ածահաճոյ և բարէսէր», և ասածու հետ կապված մի շարք բառեր ու կապակցություններ զրված պատիվով։ Հաջորդ էջում, «Իսկ այժմ աստուածք հեթանոսաց, մանաւանդ շաստուածքն, աստուածք, որ զերկինս ոչ արարին, կորիցին, աշտուա-

¹ Կ. Ջանուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954, էջ 237։

ծովքն, աստուածոց: Սոքա պատիւ բնառ ոչ է պարա զնել՝ ոչ ի վերայ և ոչ ի ներքոյ:

Արիստակեսի ուղղադրական բառարանում կան հոյովական ձևեր, նաև կադակցութիւններ ու բացատրութիւններ՝ Ազամ, Ազամայ որդիք, Ազամայ որդաց, Ազամայ դրախտ, ազամեան մարմին, ազամական մարմնով, զազամային զգեցեալ մարմին: Ազամանդ Բար, ազամանդեայ: Ալիւր-ալիւր, ալիւր-ալիւր անմահութեան, ալիւր խտոյ, աղջիկ, աղջկունք:

Հայերենի իմաստային զծովարութիւն ներկայացնող, ինչպես և նույնանուն բառերի զիմաց տրված են բացատրութիւններ՝ պախելի-բաշելի, զոշոտ-լիմար, զուպա-ծոքրին, վին-խորածուր, ամառաստուն-ապարանք, անգ-պատշան, անգաւոր-նմանաւոր, անցանակ-կաւեայ անօր, անցաւոր-մանկանացու, նծղեն-անցաւոր Գանապարհի, րնձնել-աւալ, շնորհել, ավանդել, յամենեսեան-բոլոր է, յամենեսին-մասնաւոր, ակն-բոլոր աղզն, սեռն-յոտակ, զուտ, անապակ:

Արիստակես գրիչը սխալ գործածված բառը հղում է ուղիղ ձևին՝ եպիսկոպոս և ոչ եպիսկապոս, անունս յունարեն է, եպիսկոպոս-տեսուչ:

Ասի՝ ըստգտանք, կշտամբանք, չէ՝ սագտանք, այլ ըստգտանք: Հաճախ օրինակով հաստատում է բառի գործածութիւնն սահմանք, ինչպես՝ հնձան դինոյ, վարեաց ի նմա հնձան:

Արիստակես գրիչի ուղղադրական բառարանի բնութիւն ավելի ցայտուն դարձնելու համար, ստորև տալիս ենք Ա՝ 2373 ձեռագրի և, տառի բառահոլովածներն ամբողջութեամբ:

Խարալ, խարողաց, խաբեաց, խաբեցաւ, խաբիցաք որպէս թէ՛ մէք յաձէն խաբեցուաք, զայս ցուցանէ խաբիցաք՝ կրատորական: Իսկ խաբեցաք մեզ զնա, խաբբալ, խաբբալել, խանդաղատեալ, խանդակար, խանգաւ, խամմուծ, խեղդէր, ախն չար, խանձարապաւ, խորք, «ծով» խորգ «քրծեայ», խառնաբնդորեալ, խորամանգ, խորամանգեաց, խոյ, խոյն նաբերայ, խիւ ալիւր, խոյս ետ, խող-խողիչ, խոզ, խոզեան, խոզաւածք, խոզան, «հնձեայ արտոյ», խոշ-սանգեալ, խոժոռ դիմաւ, խորք, խորքաբարոք, խորդայր, խորհէր, զագիր, խանտալ, «նախանձել», խննոյս, խեք «կասկած», խէք «նենգ», խեքիւ նալեցաւ, խէքիւ, խիքալ «կասկածէք», խթան եղին, խղխալք՝ «նեխեալ վէք», խունկ, խնկազգեստեալ, խնկազգեաց, խանձալ «պանծալ»:

Արիստակեսը տալիս է նաև ուղղախոսական շեշտադրական օրենքներ՝ Բաբունի, Բարունի: Զուգիղն թէ յառաջքն պիտի երկարն թէ ի վերջքն՝ ջհուան գիտէ, զի իւր լեզուովն է բարունիս (էջ 269բ.):

Բառարանն սկսվում է աստուած բառով և ավարտվում քրիստոսեանք միաւորեացին ի զլուխն ձշմարիտ: Ավարտէ յԱսիստակիսւ լւարարելոց բանիցն (էջ 210ա.):¹

Արիստակեսի տված ուղղադրական կանոնները դարձան հայերենի ուղղադրության հիմքը մինչև 1922 թ. ուղղադրական ռեֆորմը, իսկ Հայաստանից դուրս՝ առայսօր:

ԲԱՌԲ ՔԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

Միջնադարյան բառարանագրության մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում «Բառք քերականին» կամ «Մեկնութիւն բառից քերականութեան» բառարանային աշխատությունը: «Բառք քերականին»-ը մեծ մասամբ հաջորդում է Դիոնիս Թրակացու քերականության հայերեն մեկնություններին: «Բառք քերականին»-ը բավական հին ծագում ունի և հայտնի չէ, թե ո՞վ է եղել նրա առաջին կազմողը: Բառարանը կազմված է ըստ Թրակացու քերականության գլուխների և այդ է պատճառը, որ որոշ բառեր կրկնվել են: «Բառք քերականին»-ը իր ժամանակին շտապանք կարեւոր աշխատություն է եղել ու մինչև XVII դարը անընդհատ ձեռքից ձեռք է անցել և բազմացվել: Բառարանը մի կողմից բացատրել է հունական դպրոցի կերտած բառերը, մյուս կողմից պարզաբանել ժամանակի քերականական-լեզվական տերմինաբանությունը: «Բառք քերականին» աշխատության մեջ զլիսաբառերը վերցված են քերականության համապատասխան տեղում գործածված, հաճախ թեքված ձևերով, որպիսին ժամանակի պահանջների տեսակետից ճիշտ է եղել, քանի որ բառը կոնկրետ գործածված վիճակում կորոնվեր և կգտնվեր համապատասխան բացատրությունը: Այդ բառարանը ամբողջությամբ հրատարակել է ն. Ադոնցն իր «Արուեստ Դիոնիսեայ քերականի և հայ մեկնութիւնք նորին» (Дιονисий Фракийский и армянские толкователи) աշխատության մեջ (էջ 57—64):

¹ Դրոժ. Գ. Զահուկյանը «Քերականական և ուղղադրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում» ուսումնասիրության մեջ մանրամասն շարադրում է Արիստակեսի տված օրենքները (էջ 230—239), իսկ Լ. Խաչերյանը հրատարակել է ամբողջ աշխատությունը «Գրչության արվեստի լեզվական քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում» գրքում (էջ 227—286):

Բառարանը կազմված է քերականության հիմնական Ա.—ԻԱ գլուխների համար: Հավելվածային բաժնից միայն ԻԴ հատվածն ունի բառարանային բաժին: ԻԲ, ԻԳ «Յաղագս առոգանութեանց» և «Յաղագս արուեստի» գլուխների համար բառարան չի կազմված այն պարզ պատճառով, որ այդ բաժիններում ուղղակի պարզորոշ բացատրված է և՛ միտքը, և՛ բառիմաստը, մյուս կողմից այդ գլխի անհասկանալի բառերը բացատրված են բառարանի նախորդ գլուխների համար կազմված բաժիններում, ինչպես՝ շեշտովսբը բացատրված է բառարանի ժն գլխի բաժնում, եզ-ը՝ Թ, ոլորակը՝ Գ բաժիններում և այլն:

Ինչ վերաբերում է ԻԳ «Յաղագս արուեստի» հատվածին, ապա պետք է ասել, որ ոչ միայն բառարանը, այլև Թրակացու քերականության այդ հատվածը պակաս է:

Դիտելիս Թրակացու քերականության և նրա հայ մեկնիչների բնությամբ զբաղվող Ն. Ադոնցին հաջողվել է մի փոքրիկ պատասխանել այդ հատվածից, այնպես որ բառարանի մասին խոսք լինել չէր կարող: Բառարանի չլինելն իսկ վկայում է, որ այդ գլուխների թարգմանությունը չի եղել: Թրակացու քերականության հայ մեկնիչներից և ոչ մեկի մոտ չի պահպանված ԻԳ հատվածը, որ է. «Յաղագս արուեստի» — Արուեստ է բաղկացութիւն ի թողման է նախակրթեալ առ ի պիտանացու, ինչ իրս որ ի կենցաղում...¹:

«Բառք քերականին»-ի բառերի բացատրությունները, չնչին բացառությամբ, ճիշտ են տրված:

Բառարանը XIII—XV դարերի մեզ հայտնի ձեռագրերում կազմված է ըստ Թրակացու քերականության առանձին գլուխների, մինչդեռ ավելի ուշ վեր է ածվել ընդհանուր այբբենական կարգի, պահպանելով իր ժամանակի բառարանագրության սկզբունքները: Լավագույն օրինակ կարող է ծառայել Աղարիա քահանա Զուղայեցու կազմած օրինակը (ձեռագիր № 451, 1692 թ.):

ՀԱՆԴԷՍ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱՅ

Միջնադարյան հայերեն ձեռագիր բառարանների մեջ ամենատարածված և կատարյալ բառարաններից մեկը «Հանդէս բանաւտեղծաց փաղանունաբար ստորոգիլ նորավարժիցն սակս բառ է զեղջուկ» աշխատությունն է:

¹ Ն. Ադոնց, նշված աշխ., էջ 42:

Քառարանի հնութիւնը, ըստ հայտնի ձեռագրերի, հասնում է XII դարը, բայց վերաբերում է ավելի վաղ շրջանի:

«Հանդէս բանաստեղծաց»-ը ինքնուրույն բառարան է և կապված չէ որևէ կոնկրետ աշխատութեան, ինչպես միջնադարյան «Բառք»-երի մեծ մասը:

Քառարանի սկզբնական օրինակները պարունակում են 138 (ճլ՛՛) բառահոգված, որոնք հետագայում լրացվել և հասցվել են շուրջ 160-ի:

Այս աշխատութիւնը XII—XVII դարերում ծառայել է որպես բառապաշարի հարստացման լավագոյն աղբյուր, հոմանիշների հարուստ բառարան, ուր գրական հոմանիշների հետ տրված են նաև ճողովրդական խոսակցական բառեր: Վերնագրի բառ գեղջուկը վկայում է ժողովրդական, բարբառալին բառերի առկայութիւնը:

Ստորև տալիս ենք մի երկու բառահոգված ամբողջութեամբ.—
Լոյս — ձաձանչ, արեգակն, արև, ար, աիւ, տուրնջենային, լուսաձեմ, ճառագայթ, փալլակն, սպիտակափայլ, փաղփուն, փալլուն, նշոյլ, լուսերանդ, պալծառ, սպետափառ, ուղփաճեմ, արեգակնափայլ, ոսկեփայլ, լուսակիղն, հրաշափառ, լուսափայլ, երեքլուսեան, երեքհրաշեան, երեքսքանչեան, բաղմալոյս, բաղմաձառագայթ սր է աստուած:

Հոյակապ — անգաւոր, առլցեալ, բառ ամենայնի, ազատ, հրուշակաւոր, զառերան, բնաւ անգտանելի, չնաշխարհիկ, կարօղ, բաշխող, բառացի, աշխարհալույ, հարուստ, բաղմաբեր, հոյծ, խիտ, լի, կուռ, կատարուն, սղպղուն, ամենալի, շքնաղ, երկնաքաղաքացի, տերձ, ձոխ, սեղ, գերապանծ, լիապատար, համակալ, թաթաղուն, գեղուն, գեղայօն, ուրձանակ, գեղամիտ, հաճելի, առատ, փարթամ, բնչաւետ, անուանի, մեծատուն, գլխաւոր, կատարումն— շառասուներեք հոմանիշ բառ:

«Հանդէս բանաստեղծաց»-ի բառարանագիրը բառարանի բոլոր գլխաբառերը վերցրել է գրական լեզվից՝ ապարանք, անջատել, աւել, արժարձել, առաջօք, ամեղել, բիծ, բոց, գերունակ և այլն, իսկ սեղջուկ բառերը տրված են միայն հոմանիշների շարքում:

«Հանդէս բանաստեղծաց» ձեռագիր բառարանի հոմանիշների մեջ հանդիպում ենք բառերի, որոնք չափազանց հետաքրքրական են ինչ լեզվաբանական և ինչ՝ բառարանագրական տեսակետից, աչսպես. անջատել գլխաբառի հոմանիշների շարքում՝ հոշկացնել, երգ գլխաբառի մոտ՝ գեղապարք, շոճիք, պիտալի մոտ՝ քարքել, կապար-

ճի՛ փառանգավոր, հասուն՝ հօրանշին, հատու գլխաբառի մոտ փաթ-
թար և այլն:

Երբ քննության ենք առնում այս բառերը, նկատում ենք, որ
վերջիններիս մի զգալի մասը նորություն է բառարաններում, իսկ
մի մասն էլ օգտագործվել է այլ գլխաբառերի բացատրությունների
բաժնում: Փարթար բառը Համամ Արևելցին գործ է ածում զոնն, զոն-
յա բառերի փոխարեն, ինչպես նաև քարքելը պիտալ բառի հոմանիշ-
ների շարքում՝ ցանկալ, տենչալ, փափաղել նշանակությամբ: Բա-
ռարանի հոմանիշների շարքում հանդիպում են նաև օտար բառեր:
Աշխատության հոմանիշներից շատերն այսօր մեռած են մեր լեզվի
համար, կամ եթե մնացել են, խիստ մթազնած է նրանց նշանակու-
թյունը:

«Հանդէս բանաստեղծաց» բառարանը իր մեջ ամփոփելով գրա-
կան, բանաստեղծական, բարբառային, ժողովրդական բառեր, հո-
մանիշների հարուստ աղբյուր է ծառայել միջնադարի հայ գաղութ-
ների ու բարձր խավերի համար: «Հանդէս բանաստեղծաց» աշխա-
տության մանրադնին ուսումնասիրությունը ի հայտ կբերի բավա-
կան նոր բառեր, որոնք իր ժամանակին գործածական են եղել մեր
գրականության ու ժողովրդական խոսվածքի մեջ:

«Հանդէս բանաստեղծաց»-ից ոչ պակաս տարածված աշխատու-
թյուն է «Բառք գովասական վասն տղայոց ուսմանը», որը կապակ-
ցությունների ու հարադիրների մանկավարժական-ուսուցողական
բնույթի աշխատություն է: Բառարանում հավաքված են բանա-
ստեղծական-ճարտասանական ոճեր, աշակերտների բռնավոր խոս-
քի զարգացման համար:

ԲԱՌՔ ՔԵՐԹՈՂԱԿԱՆ

Միջնադարյան հայ բառարանագրության ամենատարածված
միևնույն ժամանակ ամենաընդարձակ բառարանը «Բառք քերթո-
ղականն» է. «Այս բառք են քերթողականք վասն չափոյ հոմերական
տաղիցն, վասն զի քերթողական արհեստքն չափաբերականք են և
չափով վարին՝ և են որ գեղջուկք են որով ճարտասանքն վարին, զի
լաճախապես փոխաբերին սակս զարդու, ճարտասանիցն: Եվ հաբկ
է յոգնահամար յեկանել՝ իսկ թէ զյունաց բառն խնդրես՝ որ սկիզբն
էր եղեալ՝ այն ևս խառնեալ է յայս: Նաև բառ Աստուածաշնչին որ
հետոյ հաւաքեցաւ»¹:

¹ Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. № 5126:

Բառարանն սկսվում է «աստուածադարդ», «աստուածահրաշ»
և վերջանում է «քքել», «քքվել» բառահոգվածներով:

Բառարանի վերնագիրն ինքնին թելադրում է նրա բովանդակությունը, այն է՝ ի մի է հավաքված աստվածաշնչի գրական, բարբառային, ինչպես և հունական բառերի բառարանների նյութերը և եւզմված է ընդհանուր բացատրական բառարան, որը դարերի ընթացքում լրացվելով դարձել է ավելի քան 12000 բառահոգված պարունակող մի սովոր աշխատություն:

Քրթնողական բառարանի բառերը քաղված են մեծ մասամբ բանաստեղծական, չափածո գործերից, որտեղ հաճախակի գործ են անում զուտ գրական ճարտասանական բառեր. այդտեղ հանդիպում ենք նաև անպիսի բառերի, որոնք այսպես կոչված գեղջկական են, այսինքն ժողովրդական խոսակցական կամ ժամանակակից տերմինով՝ բարբառային բառեր են, որպիսիք բանաստեղծներն ու հետորներն օգտագործել են՝ իրենց լեզուն ավելի ճոխ ու բովանդակալից դարձնելու համար:

Ստորև տալիս ենք մի քանի նմուշ քաղված № № 4149 և 7117 ձևագրերից:

Պարեկ — շրջագետ, Պարիտ — աղդարար, Վէպ — զրույց կամ ի դեպ, Փարահ — պատասխան, Ասր — բուրդ, Ասպագեն — ձիու թամբ, Արարովի — պաղատիտ կամ շիր թզույ, Ավսե — փարշ, Բաժամիտ — երկմիտ, Գազաղ — մոխիր կամ սովեր, Դար — Բ. Գ. Ղ. Ը. որ զույգ լինի, Դարակոնատ — հինգ, Դաստառակ — ձեռաց ջրնջոց, Դրամատիկոս — քերդուաք կամ գրագետ, Դալապր — տապար, Դուկան — գերան, Երիզուտ — ապառաժ, Եմակ — ձոր կամ ծործոր և այլն:

Մեր բերած բառահոգվածներից պարզ երևում է, որ դրանցից չատերը գործ են անում մեր ժողովրդական լեզվում. նույնիսկ մի բանիսի մասին նոր հայկադյան բառարանը գրում է. «բառ ունական» և եթե այդ նշումը չի էլ արված, ապա այդ բառերին չենք հանդիպում մեսրոպյան շրջանի գրողների գործերում:

1877 թ. «Բազմավէպում» Արսեն Սուբրյանը գրել է մի հոդված «Հոմերական բառգիրք և Հոմերական տողք» վերնագրով: Հոգվածի հիմնական էությունը տաղաչափական ոտքերի, բանաստեղծական առանձնահատկությունների պարզաբանումն է, բայց միաժամանակ հեղինակն ուշադրության է արժանանում նաև բառգիրքը, մեզ էլ տվյալ դեպքում հետաքրքրում է այդ բաժինը: Խոսելով թարգմանական, տաղաչափական որոշ առանձնահատկությունների մասին Սուբր-

յանը շարունակում է. «Անցնինք հիմա բուն հոմերական բառագրոց և տողերու, եթե մենք ալ Հոմերոսի քերթութեանց բառգիրք շինող մը բռնենայինք, ինչպէս առ հուշնս Եվստաթիոս, այն տառն կրնայինք կարծել, համարձակ թե թարգմանութիւն մալ եղած ըլլա այն քերթութեանց: Այս հիշատակյալ բառագրոց մէկն միայն հայտնապես կգրե իրբն վերնագիր «Բառք քերթողականք վասն չափո հոմերական տառիցն» աղեկ խաբեական վերնագիր մէ ալս եթե նշուխապէս հասկնանք հոմերական բառք, բայց ինչպէս ամեն ուսումն և տրվեստ շատ անգամ գտնողին կամ ճարտարագունին անվամբ կոչված է, այսպէս Հոմերոս ալ իր անունն ընծայել է ամբողջ բանաստեղծական դասուն և զիտութեան, որով պետք է հասկնալ հոս բանաստեղծական բառք: Բայց վերնագրով ի՞նչ կրնանք յուծել, մրտնենք տեսնենք բառարանն ալ, թե արդոյք բանաստեղծ մալ կարո՞ղ է ալդ բառերը դործածել կամ ո՞վ դործածեր է երբեք ի նախնայց կամ հարզայց» և տալիս է բառերի մի ամբողջ ցանկ:

«Բառք քերթողականն» մեզ համար այժմ մեռած ու անհասկանալի բառերի կողքին տվել է նաև բառեր, որոնք կենդանի են մեր ժամանակի հայերենում՝ բարօրութիւն, բարգաւաճութիւն, քմակահալ, ծածանել, դաշինք, դուլ, կենդանագիր, ծառանալ, կեղեքել և այլն:

Բառարանի ընդգրկած զխաբառերի մեջ կան նաև օտար և բարբառային բառեր՝ ճիր-կաթն, Ուրդոմա-ուղղափառք, Ձաղու-կախարդ, Մոնոգոն-մենակցաց, Նավագէ-նավորդ և այլն:

«Բառք քերթողական»-ը հիմք հանգրսացաւ հայերեն տպագիր առաջին բացատրական բառարանի համար:

Վաղ միջնադարում և հետագայում հալ մշակույթին նվիրված գործիչները աշխատել են ամեն ինչ պարզ ու հասկանալի դարձնել: Հետաքրքիր է այն, որ ժողովրդի՝ դեղջուկի համար շատ դրական բառեր համարվել են օտար և խաբձմանել են սովորական, նույնիսկ թուրքերեն բառերով:

1651 թ. (ՌՃ) Շուտովում ումն Նահապետի կողմից արտագրված է մի սաղմոս և կցված 500 բառերի բացատրություն: Նահապետը աշխատութեանը կցել է հետևյալ հիշատակարանը «...Ես մեղաւոր Նահապետս ըստ իմում նուաստութեանս չափու սրբագրեցի գգիրքս և զօր ինչ բառ որ յօտար լեզուաց կայր ի մէջ սորա, գամենն հաւարեալ և աստ եզեալ թարգմանութեամբ հանդերձ, զի ընթեռնուլս ծեր եթէ զիպեսցի բառ ինչ գոր ոչ կարէք զիտել, եկեալ աստ գտանիցեք»¹:

¹ Մատոցյան մատենադարան, Յեռ. № 1528:

Հեղինակն իր առջև նպատակ է դրել գրաբար և օտար բառերը թարգմանել աշխարհաբարով, կասեինք՝ ժամանակի խոսակցական բառերով: Դա նշանակում է, որ դեռ XVII դարում այդ բառերն արդեն հեռու էին բուն ժողովրդի լեզվից: Մի քանի նմուշ նահապետի բառարանից.

անիւ — սալի ակն, անաւառ — քու, անգուած — խառնած կամ շաղախած կամ գործած. անագ — կլայեկ, աւոռ — վեցկու գործիքն է, դարանել — բուսալ մտանել, լեզէոն — գունդք կամ թորուն:

Բերված օրինակները չկայում են, որ բառարանի հեղինակը որոշ զեպքերում դիմել է բացատրական մեթոդին:

ԳՐ. ՆԱԲԵՆԱՅՈՒ ՆԱՐԵԿԻ ԲԱՌԱՐԱՆԸ

«Բացալատութիւն բանից սրբոյն հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկացոյ» աշխատութիւնը հայ բառարանագրութեան մեջ ուրույն տեղ է զբաղեցնում:

Հայն տարածում ունեն միջնադարյան հռչակավոր բանաստեղծ Գրիգոր Նարեկացու «Տաղերը», և հատկապես «Գիրք աղօթից - Մատենան ողբերգութիւնը», ուր բանաստեղծական խոսքը իր գրական գաղաթնակետին էր հասել: Նարեկացու կերտած գեղեցիկ պատկերների ու համեմատութիւնների բուն էութիւնը մնում էր նեղ սահմաններում, որոշ խաւերի մեջ և անհասկանալի ժողովրդական խաւերին, չնայած հեղինակն օգտագործել էր ժողովրդական բառուբանը:

Գրիգոր Նարեկացու «Մատենան ողբերգութեանը» կամ ինչպես ընդունված է կոչել Նարեկը ժողովրդի կողմից դասվել է սուրբ գրքերի շարքը. հրաշագործ, ամենամիրկիչ, ամեն տեսակ ցավերի ու արհավիրքների բուժիչ-սպեղանի: Բնական է, նման աշխատութիւնը պետք է պարզաբանվեր, խրթին մտքերը բացատրվեր ավելի պարզ ու մատչելի դարձվածքներով ու բառերով: Սկզբում կազմվել է աշխատութեան «նշանակութիւն խրթին բառից» բացատրական բառարան ըստ Նարեկի առանձին գլուխների, հետագայում՝ XVI—XVII դարերում՝ լրացվել, ալբերենական կարգի վերածվել և դարձել շուրջ 2000 բառահոգված պարունակող աշխատութիւն:

«Մատենան ողբերգութեան» բոլոր գլուխները չէ, որ ունեն բառարանային բաժին, այսպես Բ-Թ «Բան»-երը ոչ մի բառ չունեն բացատրված, մինչդեռ կան գլուխներ, որոնց բառարանը էջեր է ըգրադեցնում, պարունակելով 30—40 չափազանց մանրամասն բացատրված բառահոգվածներ:

Տարբեր դարերի ձեռագրերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ հետագա ժամանակների բառարանագիրները ավելի են մշակել ու պարզեցրել աշխատանքը, ավելի հստակ բացատրություններ տվել, իսկ ավելի ուշ կազմել են Նաբեկի ընդհանուր բացատրական բառարանը:

Եթե XIII—XIV դարերում որպես բառարանի ղխարաներ վերցված են «Մատենան ողբերգութեան», «Բան»-երի որոշակի արտահայտությունները, ապա հետագա աշխատություններում բառահոգվածներն ավելի պարզ ու կոնկրետացված են: Մատենագրարանի № 5364 ձեռագրի մեջ արված են հատուկ ոճեր և բացատրված նրանց փոխարեքական իմաստները, մինչդեռ 3172 ձեռագրում դրանք հապավված են, և դրանց փոխարեն տրված են առանձին բառեր, ինչպես՝ կարծր — պինդ, կամ կճատ, ալցոկես նախ հոսաճուտ — լույս և ալյն: Գրիգոր Նաբեկացու աշխատության մատենակից բառարանի հեղինակը գրում է.

«Բացատրություն մեր Սուրբ Հայր Գրիգոր Նաբեկացու խոսքերի:

Բանալիներ բազմալեզու խոսքերի, օգտակար զգալիների և հոգեշահ խրատների, անձի հանցանքների, կյանքի կանոնների, կամավոր հանձնառությունների: Գաղանի խոստովանությունների շուրջում, ծածկված բաների տարածում, թարգմած բաների ի ցույց բերում, անբուժելի ցավերի զոբավոր սպեղանիներ, վտանգավոր երկունքների բազմամասն միջոցների ամեն բնույթի ցավերին ընդդեմ: Արատասուքների առիթներ, աղոթքի պատճառներ (որ ասվել է) խնդիրքով ու հալցումով կուսակրոն հայրերի և բազմաթիվ անապատակների:

«Մատենան ողբերգութեան», ոչ է խորոց սրտի խոսք Աստծու հետ, որն ասել է վանքի վանական, հոգեմտալան և հոնտոր և հալոց փիլիսոփա Գրիգոր Նաբեկացին»¹:

Նաբեկի բառարանը որոշ պարզեցումով հետագայում տպագրվել է 1774 թվականին: Գրիգոր Նաբեկացու «Գիրք աղօթից սըրբոյն Գրիգորի Նաբեկացույ հոգեկիր հոնտորի» աշխատության վերջում տրված է «նշանակութիւնք խրթին բառից ինչ մատենիս» (էջ 347—386), պարունակելով շուրջ 1000 բառահոգված: Բառարանի լուրարանչուր բառահոգվածի ղիմաց նշված է աշխատության թե որ «Բան»-ում և հատվածում է գործածված, եթե բառը ունեցել է մի քանի իմաստ, տրված է և ալո տարբերակումը:

¹ Մաշտոցյան մատենագրարան, ձեռ. № 5364 էջ 274բ.:

Ձեռագրերից մեղ ծանոթ բառարանի ին գլխում տեղ են գտել 20 բառ և ՄԳ.-բանից՝ 6 բառ:

Տպագիր բառարանում գլխաբառերի բացատրությունները տրված են մեծ մասամբ թուրքերեն՝ արևմտահայերին ավելի հասկանալի դարձնելու համար:

Գրիգոր Նարեկացու աշխատության ձեռագիր բառարանը արժեքավոր գործ է և իր ուրույն տեղն ունի միջնադարյան հայ բառարանագրության մեջ:

Մաշտոցյան մատենադարանի բառարանային հարուստ ֆոնդերի մեջ ուշադրության արժանի պործ է № 3522 «Ցանկ զրոցս պոր գրեալ է և ունի լինքեան զհոչովս անուանց և խոնարհմունս բայից ի հայ և թաթար լեզու» ձեռագիրը: Այս աշխատության 226—351 էջերը զբաղեցնում են հայ-ղփշաղերեն հայատառ քերականությունը և բառարանը: Աշխատությունը հետաքրքիր է այն տեսակետից, որ բառարանի հեղինակը՝ Սիմեոն քահանայի որդի Ավետիքը, լվովում 1634 թ. բառահոգվածները դարձրել է եռալեզվյան, ավելացնելով լեհերենը, ինչպես՝

Անուանք	—	ազլար	—	իմէէնեա	(լեհ. imienia):
Աստուած	—	թէնկլի	—	պուկ	(լեհ. bog):
Հալր	—	աթա	—	օշից	(լեհ. ojciec):
Խոտ	—	պիչան	—	դրավա	(լեհ. trawa):
Առջ	—	ալուզ	—	մէճվիչ	(լեհ. miedzwiedz):
Գալլ	—	պօռու	—	վիլք	(լեհ. wilk):
Շուռն	—	իպ	—	բիէս	(լեհ. pies):
Խլարդ	—	—	—	քրէպ	(լեհ. kret):

Ցավոք պետք է նշել, որ հեղինակը լիովին չի կատարել իր մտադրությունը և ոչ բոլոր գլխաբառերին է տվել լեհերեն համարժեքները:

«Հանդէս ամսօրեայն» (1899 թ.) հաղորդում է ստորատառ աւորերեն-հայերեն բառարանի գոյության մասին: Ձեռագիրը, ըստ գրախոսի հաղորդման, հավանաբար, Բար-Բահլուլի ասորերեն-արաբերեն բառարանի թարգմանությունն է:

Ասորերեն-հայերեն բառարանի մասին հոգված է լույս տեսել Լոնդոնի ասիական ընկերության թերթի մեջ՝ D. S. Margoliouth—The Syro-Armenien dialect.

Միջնադարյան ձեռագիր բառարանների մեջ արժեքավոր են Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» աշխատության մեջ եղած պարսկերեն բառերի՝ «Բառք Վարդան զրոյ», «Բառք Գաւիանոս բժշկատեղի» բժշկական, «Բառք Փիլոնի», «Դավթի փիլիսոփայի սահմանը իմաստութեան», «Բառք իսրայիլի», «Բառք վարդապետացն սրբոյ», Կիրակոս Գանձակեցու «Վայերեն-մոնղոլերեն», ալլե աշխարհադրական, թանկագին քարերի, հատուկ անունների, շափ ու կշիռների, կենդանաբանական, բուսաբանական, հողմերի և այլ բնույթի, ինչպես և երկրկուլյան բառարաններ՝ առնչված լատիներեն, հունարեն, պարսկերեն, չաղաթայերեն, թուրքերեն և այլ լեզուների հետ:

Հին բառարանների ուսումնասիրությունը հսկայական նորություններ է բացում հայ լեզվի պատմության համար, ի հայտ են գալիս ոչ միայն հայերեն նոր բառեր, այլև շատ անստույգ համարվող էր անգլալատիված բառեր: ստանում են իրենց իսկական տեսքը:

Պրոֆ. Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարանում» (հատ. 1, էջ 227—228) գրված է.

«Ամոն — նորագյուտ բառ՝ որ մեկ անգամ գտնում եմ գործածված Սասն. 61., իբրև ամական կամ վերագիր Ս. Մեսրոպի, ի ամոն եկեղեցւոյ:

Երբ. amōn վարպետ, werkmeister-ըստ այսմ ամոն եկեղեցւո նշանակում է վարդապետ եկեղեցւո:

Ամբ. նորագյուտ բառ, որ մեկ անգամ գտնում եմ գործածված Սասն. 61. ի ամոն եկեղեցւոյ, ի ամբ իմաստից, որ և մեկնում եմ Երբ. ēmer կամ amer Շրառ. բան, խոսք, հրաման, խոստում, պիտույություն»¹:

Այդ «նորագյուտ» համարված Ամոն, Ամբ բառերին հանդիպում ենք միջնադարյան բառարաններում: «Բառք քերթողականը» ունի Ամոն — հավատարիմ կամ ճշմարիտ: Ամբի — զառն կամ խոսող ձեռնավոր հրամանահան և իշխան:

Ամոն-ը բացատրվել է հավատարիմ, ճշմարիտ և Ամբը — ձեռնավոր, հրամանահան իշխան, այսպիսով վերևում բերված նախադասությունն ավելի պարզ կդառնա, որ է՝ ճշմարիտ եկեղեցու իմաս-

¹ Հ. Աճառյան. Արմատական բառարան, հատ. 1. Երևան, 1926, էջ 237:

տի հրամանահանը, այսինքն՝ գլխավորը, վարդապետը: Ինչ վերաբերում է որոշ ձեռագրերում Ամրի դիմաց եղած դառն բացատրություններ, ապա մենք համոզված ենք, որ դա շփոթված է Ամնոս — գառն (հն. 𐎠𐎡𐎴𐎠) գլխաբառի հետ, որ ունեն ձեռագրերը և ՀՀԲ:

Մի շարք տեղերում ձեռագրերի արտադրման և ձևաքից ձևաբանցնելու շնորհիվ որոշ բառեր աղավաղվել են և հաճախ գլխաբառը կամ արոհվել է երկու մասի կադմելով երկու առանձին բառեր և կամ միացել է բացատրություն հետ և կազմել մի նոր, գոյություն չունեցող բառ:

Աճառչանի Արմատական բառարանում կարդում ենք.

ԱՆԱՐԳԱՏ «գրիպ՝ կամ անձրև» ունի միայն բառ. Երեմ., էջ 17. հայտնի չէ թե ինչ է ուղղում ասել (հատ. 1, էջ 289):

Ձեռագիր № 5126 «Բառք Քերթողականում» պարզ գրված է Անարգատիպ — անձև կամ տղեղ: Այստեղից պարզ երևում է, որ խոսքը վատ կերպարանք, տեսք, անարգ տիպ ունենալու մասին է, և իսկապես, մի ուրիշ ձեռագրի (№ 4294) մեջ կարդում ենք՝ Անարգատիպ — անձրև կամ տղեղ և ապա ուղղած՝ սիպ ամօն կամ տղեղ: Նույնն ունի և № 3199 ձեռագիր բառարանը: Այսպիսով շնչվում է Անարգատ — գոյություն չունեցող բառը և հայերենի օրինական կանոնով ստանում ենք անարգատիպ. որի նմանությունը իր ժամանակին ունեցել ենք՝ անարգամա՛հ, անարգամեծար, անարգամիտ, բաղմատիպ, նույնատիպ, նմանատիպ, դեղատիպ և այլ բառեր:

Ի դեպ անարգատիպ բառը պահել է ՀՀԲ, իսկ հետագա բառարանագիրները հանել են:

Հ. Աճառչանի բառարանի մեջ բերված «Աղեղայ» բառը (Երեմիայի բառարանից), նույն Արեղայն է, որ ունի սգաւոր, լալկան իմաստը: Զարմանալի է. որ հարգելի ակադեմիկոսը այս բանը չի նկատել և չի նշում, մի գիտողություն, որ շուրջ 200 տարի առաջ Մխիթար Աբբան խառնելով Երեմիայի բառարանի սխալների և վրդապետների մասին, որպիսիների մի զգալի մասը նա իրավացի կերպով համարում է զանազան արտագրությունների սխալ և մյուս մասը՝ վրդապետներ, ի թիվս ուրիշ օրինականների գրում է. «...այլև ըստ ստույգի, որք խառնափնդոր են եղեալք, որպէս Աբեղայն գրի աղեղայ, անցուցեալ զնա է կարգս դատին»¹.

Ձեռագիր № 5126 բառարանում հանդիպում ենք Ասրին գլխաբառին, նախ ասենք, որ գրչագրական սխալ է, պարզ երևում է նաև

¹ Մխիթար Աբբատացի, Հին հայկազյան բառարան, Վենետիկ, 1749, 1 հատ., էջ 4:

նրանից, որ այդ բառն ընկել է Աբ-երի շարքում, և ապա բացատրված է ցից, այս սխալ է, պետք է լինի Աբսին: Աբսին բառը կա մի շարք բառարաններում և բացատրված է «անորոշ թռչունի անուն (անստույգ նշան), (Ստ. Մալխասյանց): Մենք համոզված ենք, որ այդ բառը հոմանիշ է ուրուր բառին: № 3199 ձևագիր-բառարանում էտրդում ենք Ասբին, Աբսին, Յին, որ է ուրուր: Նոր հայկազյան բառարանի բերած օրինակն էլ հաստատում է մեր պնդումը.— «Աբսին թռչուն է օգագնաց, հասակաւ և գունով և ձայնիւ որպէս սարիկ. ոտն կարճ է, և ձանկն սուր. հետեակ չկարէ երթալ, բարձր բոյն դնէ, և բարձր սրսայ իւր կերակուր (Վանակ. հրց.): Այս բառի ստուգաբանության տեսակետից ավելի ճիշտ է Յազըճյանը («Մասիս», 1884, էջ 20), որ այդ բառը մեկնում է «լեռան բազե կամ լեռան արծիւ», իբրեւ կազմված Աբ «լեռ» և սին սանսկ. Сүенә, դնդ. saena արծիւ, կամ բազե» բառերից, իսկ լեռնային արծիւը կամ բազեն նույն ցիւնն է, ուրուրը (հմմտ. ուս. ястреб բառի հետ):

Աբլ գլխաբառը կա երեմիայի բառարանում, որից վերցրել է և Աճառյանը, բացատրված է «ունայն»: Այդ գլխաբառը պահպանված է միջնադարյան բառարաններում՝ «ունայն մի բառ է և նշանակում է նույն արեւներ» բացատրությամբ: Այս բացատրությունը ինքնին վկայում է, որ Աբլ իրականում գոյություն չունեցող, սխալ գործածված կամ հապավված բառ է և նույնն է, ինչ Աբէոնը: Հետագա դարերի բառարանագիրները բացատրության «մի բառ է և նշանակում է նույն արեւներ» գուրս են նետել և ստացվել է, որ Աբլ հավասարապես է ունայն բառին:

ՀԱՅՅԵՐԵՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏՊԱԳԻՐ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԸ

Եվրոպական ճանապարհորդներն ու գիտնականները շատ վաղ շրջանից սկսեցին հետաքրքրվել հայերենով: Լատին կրոնավորներն իրենց քարոզները տարածելու համար սովորում էին հայերեն և ամեն կերպ ձգտում էին հայերենը հարմարեցնել լատինական կադապարին: Այդ պայմաններում է ահա, որ եվրոպացիներն սկսում էն ուշադրություն դարձնել ինչպես Հայաստանի, նրա պատմության ու գրականության, այնպես էլ հայերեն լեզվի ուսումնասիրման վրա: Հատին կրոնավորների նպատակը ոչ թե հայերեն լեզվի պահպանումըն էր, այլ այդ լեզվի միջոցով լատինների ուսուցումը կամ լատիններենի միջոցով հայերեն սովորելը և իրենց քարոզչական աշխատանքն ու իղձերն իրականացնելը:

Առաջին օտար բառարանագիրները հետապնդում էին որոշակի նպատակներ, իրենց աշխատություններում ընդգրկում էին կենսականորեն անհրաժեշտ բառեր:

Գերմանացի բանասեր Գ. Ա. Շրումպֆը իր «Les E'tudes Armeniens en Europe» հոդվածում այդ կապակցությամբ երեք հիմնական խնդիր է առաջ քաշում.

1. Եվրոպացի գիտնականների հայերեն լեզվով հետաքրքրվելու պլխավոր պատճառը և շարժառիթը V դարում կատարված Ս. գրքի լնտիր թարգմանության քննությունը.

2. Հայ եկեղեցին Հռոմին միացնելու խնդիրը, որի համար քարոզիչները սովորում էին գրաբար լեզուն, լուսավորչական հոգևորականներից իրենց գիտությանը ետ շմնալու համար, և ժողովրդական խոսակցական լեզուն՝ բարբառները լայն մասսաների հետ կապի մեջ դնելու համար:

3. Վաճառականական-առևտրական հարաբերությունների ուսելացում¹:

¹ Շրումպֆի հոդվածը թարգմանաբար հրատարակվել է «Հանդես ամսօրեանում», 1896 թ.:

Հատիներենին առնչված մեզ ծանոթ առաջին ձեռագիրը բառարանը պատկանում է IX դարի վերջերին կամ X դարի սկզբներին: Ձեռագիրը պահվում է Ֆրանսիայի Օթենոն (Autun) քաղաքի եկեղեցական գրքոցի գրադարանում:

Ավգուստ Կարիերը (1838—1902) փարիզում, 1886 թ. հրատարակեց այդ աշխատությունը՝ հասուկ ծանոթագրություններով «Un ancien glossaire latin-arménien» (Բանք կամ խոսք հայոց), որը լատիներեն 90 բառերի ձեռագիր ցանկ է հայերեն բացատրություններով:

Հրատարակիչ Ա. Կարիերը գտնում է, որ հավանական չէ կարծել, թե ձեռագրի հեղինակն ինքն է կազմել լատինահայ բառացանկը և, հետևաբար, դժվար է ճշտել որոշել նրա ժամանակը, բայց X դարից ուշ չէ: Բննելով լատիներեն բառերի դիմաց գրված հայերեն բացատրությունները՝ Կարիերն այն եզրակացության է հանգել, որ բառացանկի հեղինակը լավ չի իմացել հայերենը, որի պատճառով էլ շատ բառեր սխալ է թարգմանել, օրինակ՝ homo — մարդ բառը թարգմանված է աճճ, brachium — բազուկ թարգմանված է ձեռք, manus — ձեռք թարգմանված է ափ և այլն: Սակայն ինչպիսին էլ լինի այդ բառացանկը, յուր անճշտություններով հանդերձ, մի խնկազին դանձ է՝ խոր հնությունից պահպանված և արժանի է լուրջ ուշադրության և ուսումնասիրության, մանավանդ արտասանական որոշ հարցերի տեսակետից: Բառարանը բաժանված է չորս մասի՝ ա) շարավիա օրեր, բ) թվեր, գ) քնդհանուր բառեր (կենցաղ, մարմրնի մասեր), դ) սրբության հետ կապված բառեր: Ամենամեծը երրորդ բաժինն է (50 բառ):

Կարիերի հրատարակած բառարանը ձեռագրի սոսկ արտատպություն չէ, նա կցել է նաև բավականաչափ ծանոթագրություններ՝ զգտագործելով Մխիթարյան բառարանները:

Կարիերի աշակերտ, մեծանուն դիտնական Անտուան Մեյեն հասուկ հոգոված է նվիրել իր ուսուցչի մահվան կապակցությամբ՝ մանրամասնորեն շարադրելով Կարիերի կենսագրությունը: Մեյեն գրում է. «Կարիերը թարգմանում է փոփոխելով, ուղղելով և հավելումներ անելով Հատերի հայերեն քերականությանը, կցում է նորան քննարկության համար ընտիր հատվածներ, հատվածների մեջ պատահած բառերը մեկնաբանող մի բառարան և այսպիսով դարձնում է այդ գիրքը պարզ և գործնական»¹: Մեղ հետաքրքրող

¹ «Արարատ», 1902, էջ 911:

բառարանի մասին գրում է. «Ի պատիվ հայ բանասեր Մ. Էմինի և հանուն Արևելյան լեզուների դպրոցի, նա հրատարակում է մի նիս լատին-նայ բառարան (Un ancien glossaire latin-arménien. Paris, 1886): Այս բառարանը, որ գտնվում էր Թ դարի վերջերի կամ Ժ դարի սկզբների մի ձեռագրում, ամենահին բնագիրն է, որ վկայում է արևմուտքում հայերենի փոքրիշատե ժանոթություն լինելու մասին և լեզվագիտական տեսակետից շատ հետաքրքրական է»¹:

Կարիերի գտած բառարանը ամենահին նմուշն է մեր ձեռագիր բառարանների մեջ, նրանից հետո, հատկապես XII դարից սկսած ուժեղ թափ է ստանում բառարանագրությունը, բավական է նշել, որ միայն Նրևանի մաշտոցյան մատենադարանում պահվում են հարյուրների հասնող ձեռագիր բառարանային աշխատություններ:

XVII դարը նոր շրջան է հայ բառարանագրության պատմության համար, արդեն ձեռագիր բառարաններին ղուգընթաց հանգես են դալիս տպագրված աշխատություններ: Նվրոպական հայագիտության կենտրոնը Հռոմն էր, այնտեղ էլ կազմվեցին հայերենի առաջին քերականություններն ու բառարանները:

«Այս ժամանակ հայերն Իտալիայում կալմում էին մի ուժեղ հաղութ: Նրանք ուժեղ էին ոչ այնքան թվով, որչափ իրենց առևտրական դործունեությամբ, այս պատճառով էլ տեղական իշխանությունները քաջալերում էին նրանց ամեն կերպ և տալիս էին այնպիսի արտոնություններ, որ նույնիսկ Իտալացոց չէին տալիս: Այսպես, 1579 թ. Վենետիկի հայ գաղութը կազմում է ինքնավար ազգային սահմանագրություն: Նույնը տեղի է ունենում ավելի մեծ շափով Լիվոռնոյում:

«Այս հայերը բնականաբար պատկանում էին իրենց ազգային եկեղեցուն. Պապը ուղենալով որսալ նրանց, 1584 թ. Հռոմում հիմնեց Հավատո տարածման միաբանությունը (Propaganda della fede), որին իսկույն հաջորդեց առանձին հայ տպարան: Այս տպարանը եղավ պրոպագանդայի գործիքներից մեկը և նպատակ ունեւիր տպած կաթոլիկամիտ գրքերի միջոցով կաթոլիկությունը տարածել հայոց մեջ: Այս տպարանը մինչև 1728 թ. բավական ընդարձակ դործունեություն ցույց տվեց և տպեց շատ հայերեն գրքեր. ինչպես Տոմար Գրիգորյան, Կոնդակ Պապի, Այբբենարան, Քերականություն, Կղեմեոս Գալանոսի «Միաբանութիւն Ս. Եկեղեցւոյն հայոց ընդ Ս. Եկեղեցւոյն Հռոմա», Բառգիրք հայ-լատին և այլն»²:

¹ «Արարատ», 1902, էջ 911:

² 2. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երկրորդ մաս, Նրևան, 1951, էջ 311:

Հայ բառարանագրության պատմության մեջ հրատարակված առաջին աշխատությունը Ֆրանչիսկո Ռիվոլայի հայերեն-լատիններեն բառարանն է:

Մինչ բառարանի էությանը, կազմելու շարժառիթներին և արժեքի գնահատմանն անցնելը, պարզենք, թե ո՞վ էր հայերեն առաջին տպագիր բառարանի հեղինակը:

XVII դարի սկզբներին կարդինալ արքեպիսկոպոս Ֆեդերիկո Բոռոմեոսը Միլանում հիմնում է Ամբրոսյան դպրոցը և արևելյան լեզուների տպարանը: Այդ դպրոցի համար հրավիրվում են արաբերեն, պարսկերեն և հայերեն լեզուների հմուտ մասնագետներ, որոնց թվումն էր Միլանի սբ. Թովմաս եկեղեցու կանոնիկոս Ֆրանչիսկո Ռիվոլան:

Գրականության ծանոթ էջերը ժլատ են արտահայտվում հայ մշակույթի այս նշանավոր բառարանագրի մասին:

Իտալական գրականության պատմության մեջ նշվում է, որ միլանցի Ֆրանչիսկո Ռիվոլան եղել է Ամբրոսյան դպրոցի հայագետ դասախոսը, կազմել է հայերենի բառարան, բերականություն, իսկ 1666 թ. հրատարակել է կարդինալ Ֆեդերիկո Բոռոմեոսի կենսագրությունը¹:

«Ռիվոլա վարդապետ.— կարդում ենք Թեոփիլյանի «Բառարան էրեւիլի արանց»-ում,— յավետ հետամուտ լեալ էր լեզուին հայոց. զորոյ յօրինեալց և զբառարանն և տպալ զբերականութիւն հայկական լեզուի»:

Այս ժլատ տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ Ռիվոլան պետք է ծնված լինի XVI դարի իննսունական թվականներին և մահացած XVII դարի 70-ական թվականներին:

Ամբրոսյան դպրոցի նպատակն էր ուսումնասիրել արևելյան ժողովուրդների լեզուները՝ իրենց պրոպագանդիստական աշխատանքներն ավելի լայն շրջանում տարածելու և խոր արմատներ գրջելու համար:

Ռիվոլայի թե բառարանը (առաջին հրատարակությունը) և թե հայերենի քերականությունը, այլ կերպ ասած Ամբրոսյան տպարանի թողարկած աշխատությունները, այսօր հազվագյուտ օրինակներ են, մինչդեռ նույն բառարանի՝ մեկ տասնամյակ հետո եղած:

¹ Enciklopedia Italiana. Roma, volume 29, 1936. p. 496.

ԲԱՆԱԳԻՐԻ
ՏԱՅՈՅ

DICTIONARIUM
ARMENO-LATINUM

Auctore FRANCISCO RIVOLA Chir. Medico Armeno.

LVTETIÆ PARISIORVM,
Impensis Societatis Typographicæ Librorum Officij
Ecclesiastici, Iussu Regis constitutz.

M. DC. XXXIII.

Cum Privilegio Maiestatis sue Christianissimæ.

վարիզյան հրատարակությունից մի քանի տասնյակ շրինակների ենթ հանդիպում:

Ամբրոսյան տպարանի այդ հրատարակությունների բացակայությունը տեղիք է տվել բազմաթիվ սխալ հետևությունների:

Ռիվոլայի բառարանի հրատարակման թվականի մասին վիճելի և եղեկություններ կան մեր գրականության մեջ, ոմանք գտնում են, որ նախ լույս է տեսել քերականության և ապա՝ բառարանը, վերջինը՝ Փարիզում, 1633 թ., մյուսները հակառակն են պնդում¹:

Գ. Ս. Շրամֆն իր «Les Etudes Arméniens en Europe» հոդվածի մեջ հաստատապես պնդեց, որ Միլանի կանոնիկոս Ֆրանչիսկո Ռիվոլան հեղինակ է հայերեն քերականության (1642) և բառարանի, որի առաջին հրատարակությունը լույս է տեսել Միլանում 1621 թ. և վերահրատարակությունը՝ Փարիզում, 1633 թ. Ռիշելի ծիրանավորին ծախքով, առաքելական քարոզության համար:

Շրամֆից հետո «Հանդէս ամսօրեայ»-ի հոդվածագիր Հ. Գ. Գ.-ն իր ձեռքի տակ ունենալով բառարանի Ա. տպագրությունը, մանրամասնություններ է հաղորդում, այսպես՝

Ռիվոլայի բառարանի առաջին հրատարակությունը եղել է փոքր, միաձալ թղթի վրա և պարունակում է 479 էջ, վերնագրված է «Բառագիրք հայոց. Dictionarium armeno-latinum, auspiciis Federici Card. Borromaei, archiepisc. Mediolani, confectum et editum auctore Francisco Rivola, Ciue Mediolanensi. Mediolani ex Typographia collegij Ambrosiani, anno MDCXXI (=1621).

Աշխատության երկրորդ թուղթը տպագրելու եպիսկոպոսական լույստվությունն է, երրորդը՝ ուղերձը Միլանի ձերականոտին: «Այստեղ,— գրում է Ռիվոլան,— կարդինալ Բոռոմեոսի բաղձանաց համեմատ, որ գիտությանը և լեզուագիտության վերանորոգման հետամտա է, ինքը հայերեն բառագիրքս աշխատասիրած է և կարդինալին ներկայացուցած»:

Մեկ համար կարևոր է աշխատության 4-րդ էջը, ուր ասված է. «Այս հալ-լատին բառագիրքը սկսա օգնականությամբ քանի մի հայոց. զորոնք ֆրանս. կարդինալ Բոռոմեոս երկայն ատեն այստեղ

¹ Եթե բառարանի հրատարակության թվականի վերաբերյալ տարբեր կարծիքներ են արտահայտվել, ապա մեր մշակույթի պատմության մի այլ բաժնում՝ տպարանների պատմության մեջ. բոլորն էլ այն կարծիքին են եղել, որ Միլանի տպարանը հիմնվել է 1624 թ.՝ անվերապա՝ կերպով օգտագործելով Ռիվոլայի քերականության հրատարակման թվականը: Այդպես են վարվել Լեոն, Թեոդիկը և արիշներ:

սնուլց, որպեսզի այս լեզուն ի միայնոց ուսումնասիրվի: Ուստի ըստ մասին անոնց աշխատակցութեամբը. և ըստ մասին այլ և այլ գրք-յանց ընթերցմամբ դործս հորինած եմ: Ասոր մեջ եթե ցանկալի մասեր կ'ապկսին, կ'սնդրեմ անոնցմե՝ որոնց ձեռքն այս աշխատութ-յունս կանցնի, միտ դնիլ, ոչ միայն անոր, որ այս լեզուին վրա տակավին մեկը գրած չէ, այլ նաև՝ որ հեղինակը ծննդյամբ կամ հայրենյոք հայ չէ:

Քերականությունը, որ նույն լեզուի ուսման համար կջանամ հորինել, թերևս կգոհացնե՝ եթե այս լեզվի հետամուտք ավելագույն և ընդարձագույն ինչ պահանջեն¹:

Այս տողերից պարզորոշ նկատվում է, որ բառարանը պատ-բաստ է եղել և հեղինակը կջանա նույն լեզվի բերականությունը հո-րինելու:

Առաջին հրատարակության հազվագյուտ օրինակի ականատես Հ. Գ. Գ.-ի, Շրումֆի և ուրիշների կարծիքները չեն միայն, որ մեզ հաստատապես համոզում են Ռիվոլայի հայ-լատին բառարանի հրատարակման թվականը 1621 թ. ընդունել, այլ այդ նույն բանը վկայում է չենց ինքը՝ Ռիվոլան իր բառարանով:

Տարակարծիքների չկան այն մասին, որ բառարանի երկրորդ հրատարակությունը իր բառապաշարով ոչնչով չի տարբերվում առաջին հրատարակության բառապաշարից, ուստի սխալված չենք լինի, եթե մեր հետագա պատարկումներն ու դիտողությունները կատարենք ըստ երկրորդ հրատարակության: Բառարանի երկրորդ հրատարակության մեջ մենք գտնում ենք Միլան և Մենդուլ—Mediolanum, նույնիսկ միլանացի—mediolanensis. Ամբրոսիոս—Ambrosius և այլ բառեր, որոնք վկայում են ժամանակի և վայրի կնիքը և ընդհակառակն, բառարանում չկա ո՛չ Փարիզ, ո՛չ փարի-զեցի:

Ռիվոլայի բառարանը քննության առնելիս մենք պետք է հաշ-վի առնենք իր ժամանակի ուրույն պայմանները, մի ժամանակա-շրջան, երբ գոյություն չունեին հայերեն լեզվի բառարանային որևէ տպագիր գործ:

Ռիվոլայի ժամանակ, ճիշտ է, թեև զանազան վանքերի գրա-դարաններում բավականին մեծ թվով ձեռագիր բառարաններ կա-յին, սակայն Ռիվոլան բարձր է համարել հիմնականում հավաքելու

¹ Հ. (այլ) Գ. (րիգոր) Գ. (ովրիկյան). Ա. Տպագրություն հայ-լատին բա-րագրոց Ֆր. Ռիվոլայի: «Հանդէս ամսօրեայ», 1896, էջ 60:

սողովորդական բառերն ու դարձվածքները: Հեղինակը իր աշխատութիւնն հիմնական բառացանկը կազմել է իր շրջապատում եղած ջուռայեցի վաճառականներից հավաքած բառերով, լրացրել գրական բառերով, դրանց թիւը հասցնելով 11000-ի:

Բառարանում այբբենական կարգով դասավորված բառերի մեջ հանդիպում ենք և՛ հատուկ, և՛ հասարակ անունների, բառերի հոլովական ձևերի, ոճերի և այլն:

Շատ էջերում տրված են ոչ միայն զանազան բառաձևեր ու հոլովաձևեր, այլև ամբողջական ոճեր, դարձվածքներ, նախադասութիւններ. ինչպես.

Ակնառ լարեւ — Decipulas tendere.

Ակնջով մարդ — Homo auriculatus.

Ամչոցած մարդ — Vir rubore suffusus.

Մարմանդ էփեւ — Lentè est modico adhibito igne coquere.

Մէկաւ տարին — Altero anno.

Շիւ իրիշեւ — Obliquis oculis intueri.

Աշխատութիւնն աջ էջում գրված է հայերեն բառը և դիմացը, յատիներեն նշանակութիւնը, իսկ ձախ էջում՝ հակառակը, նախ որված է յատիներեն բացատրութիւնը, հետո՝ հայերեն բառը, իհարկէ տմեն դեպքում էլ պահպանելով հայերենի այբբենական կարգը: Այս սկզբունքը խախտված է 6-րդ և 357-րդ էջերում: Բոլոր այն դեպքերում, երբ հեղինակի գիտութիւնմբ, կապակցութիւններ տալու նպատակով խախտված է այբբենական կարգը, ապա ալը խախտրված բառը կամ ոճը տրված է մի փոքր աջից:

Գոյական անունների համար ուղղական ձևին դուզընթաց, նըշված է բառի սեռականը, այսինքն տրված Վ հոլովական պատկերը, բառարանագրութիւնն մեջ մի կարեւոր հանգամանք, որ Ռիվոլայից ավելի քան 300 տարի հետո շատ բառարանագիրներ համարում են իրենց «գլուար»:

Ռիվոլայի բառարանում կարդում ենք.- Աբրահամ-գեո.-. համո. Սգոաւ-գեո.-. ապաւոյ. Ահ-գեո.-. ահի. Լաւ-գեո.-. լաւոյ. Ծնունդ-գեո.-. ծննդյան:

Գոյական անունների մի ալ խմբի համար տրված է հոգնակի ձևը.- Ալի-քլւ.-. ալիք. Անցատրիկ-քլւ.-. անցատրք. Անցուած.քլւ.-. ք. և այլն:

Բաւերի թարգմանութիւնն ժամանակ տրված են երբեմն կառարկալը, երբեմն էլ ապանի ձևերը, ինչպես՝ Աւրհնել-իւտ.-. նեսցէ. Խեկել և կաւնել-իւտ.-. խցցէ. Մաղկել-իւտ.-. դկեսցէ. Հալածեւ-իւտ.-.

ծեսցէ. Բարիշել.-pret.- բարիշաւ. Բեկիլ.- pret.- Բեկաւ.- Գալ-pret.- նկա, իսկ մի ալ էջում՝ Եկեալ է, եկելու է ab գալ:

Բառարանի բարբառային ձևերի ուղղագրութիւնը համապատասխանում է արտասանութեանը, երբեմն միեւնոյն բառը տարբեր ձևով է գրվել՝ մանդր — մանտր, գթաց — գթած և այլն:

Շատ դեպքերում բառի շափաղանց նեղ բարբառային ձևի կողքին տալիս է, ըստ իր հասկացողութեան գրական ձևը, ինչպես՝ իլը-pro-ի վերայ. մէներ — pro — մի էներ. շատուր — pro — շատ տուր. ոտայ — pro — որ տայ. շառի — pro — ոչ առի:

Ուրիշ շարք բառերի բացատրութեան ժամանակ սխալ համարված ձևեր վերականգնում է և դրում ճիշտը, օրինակ՝

Աքլանագի lege աղլանագի.

Ավրսալ և որսալ venari որսալ.

Անսգամ lege անդգամ.

Անկիւն և անկոն lege անգիւն և այլն:

Եթե բարբառային բառերի հանդեպ հեղինակը հետեւել է արտասանական կողմին, ապա գրական երկերից քաղված բառերի ուղղագրութիւնը ավելի միօրինակ ու կայուն է:

Հեղինակը մի քանի դեպքերում պատիւով գործածված բառերի դիմաց տալիս է ամբողջական ձևը, ինչպես՝ Ան valet աստուած. Ան valet ամենայն. Սր valet սուրբ և այլն:

Ռիվոլան իր աշխատանքը, միանգամայն իրավացի կերպով, չի դիտել որպէս սոսկ երկրեզվյան թարգմանական բառարան, այլ գիտակցել է, որ այն կատարելու է որոշ շափով ինքնուսույցի դեր, այդ է պատճառը, որ նա մի շարք բառերի դիմաց տվել է նաև թարգմանվող բառի հականիշ ձևը. օրինակ՝ նաւար ant թանձր, Ազի ant ալնի. Բարակ ant հաստ. Բէտ ant մանտր:

Ռիվոլայի բառարանի քեւականական այսօրինակ գիտելիքներից ամենից կարեորդ բառերի ուղիղ, անհնչյունափոխ ձևի վերականգնումն է, այսպէս՝ Աղանց ab Ազինք. Ական ab Ակն. Ամնել ab Աման. Գնէն ab Գին, Զթդար ab Զիթ. Պարնեն ab Պարան և այլն:

Այս կարգի նշումները շափաղանց կարեոր են նմանօրինակ բառարանի համար, երբեմն առանց այս ծանոթութիւնների գլխաբառը մնում է անհասկանալի:

Հայ-լատիններեն առաջին բառարանի հեղինակ Ռիվոլան երբեմն միեւնոյն բառի համար տվել է քերականական երկու բնորոշում՝ սեռական հոլովը և հոգնակի թիվը, հնչյունափոխ և անհնչյուն-

նափոխ ձևեր, որպիսիք մի տեսակ քերականական գիտելիքներին ամփոփումն են ներկայացնում:

Ամ	plu.	ամք	gen.	ամաց.
Աւր	gen.	աւոր	plu.	աւորք.
Գեղ	gen.	գեղի	plu.	գեղորանք.
Իմ	gen.	իմոյ	plu.	իմոնք.
Հալք	gen.	հաւք	plu.	հարք և ալլն:

Քերականական ծանոթութիւնների որոշ խմբեր Ռիվոլյուլի բաւարանում երբեմն անցնում են մի քանի տասնյակներից, որոշ խումբեր հազվագեայ են և միայն մի գեպքում էլ տրված է բառի *feminum* ձևը՝ սուրբ *fem.* սրբուհի և մեկ բառ էլ բառագարանված է:

Բառարանի երկրորդ՝ փարիզյան հրատարակութիւնը կատարված է հաշերեն լեզվին անտեղյակ մարդու ձեռքով: Այսպես օրինակ՝ սոաջին հրատարակութիւն մեջ քերականական ձևերը նշելիս, գլխաւոր երկրորդ անգամ չգրելու համար, տրված է նրա փոփոխված հատվածը, սկզբից տալով (/) նշանը, ինչպես յիշատակ *gen.* /տակի, յորդանան *gen/անու*, շնչումն. *plu./չմունք*, սրովայն *gen./* նի և ալլն, մինչդեռ երկրորդ հրատարակութիւն մեջ, իհարկե ոչ բոլոր գեպքերում, այդ նշանը վեր է ածվել յ տառի և ստեղծվել անհեթեթի բան, այսպես՝ ազգատոհմ *plu.* յհիմք, ածիլվիլ *pr.* յիւաւ, աղաղակ *gen.* յկի, անապատ *gen.* յաի, անաւրէն *gen.* յրինի և ալլն: Այս հանգամանքն ավելի ակնառու է աշխատութիւն առաջին մասնունների էջերում:

Բառարանի երկրորդ հրատարակութիւն մեջ հանդիպում ենք նաեւ մեծ թիվ կազմող սխալների, որոնց մի մասը հետևանք է արտասանութիւնը ուղղագրութիւն հիմք ընդունելուն, իսկ մի զգալի մասն էլ տաղադրական վրիպակներ են՝ հաճախակի շփոթված են գ-գ, գ-դ, ո-ս, ա-տ տառերը իրար հետ, ինչպես՝ աղատագունդ փոխանակ աղատագունդ, լոտիս փոխ.՝ լրտես, տրժան, փոխ. արժան, աղբել փոխ.՝ աղբել, աղինք փոխ.՝ աղինք, աղբատ փոխ.՝ աղբատ:

Հայ-լատին առաջին բառարանի հեղինակը հաճախ էլ տվել է բառի գրութիւն երկկերպ ձևեր, նույնիսկ սխալ ձևեր, այսպես՝ աղբ և ախպ, նույն *vinus* բացատրութիւնը տալուց հետո մի ուրիշ էջում տված է աղփ և ախբ *lege* աղբ ձևը:

Ռիվոլյան շատ հաճախ սակավագեայ գործածվող ձևերը հղում է շատ գործածական ձևին.—

ամոնայ	vide	ամբոնալ.
հաւգալ	vide	հոգալ.
ճևո	vide	ճիևո.
հալաղ	vide	հուաղ, երբեմն տրված է

գլխաբառի թարգմանությունը և հետո՝ հղումը, ինչպես.—

Խափար Tēnēbrae, vide խաւար.

դիւկ Remedium pigmetu, vide դիւկ:

Ֆր. Ռիվոլայի բառարանի մասին արտահայտվողները միշտ էլ այն կարծիքն են հայտնել, որ բառարանի բառապաշարը Զուղայի բարբառն է: Զօխտելով, որ Ռիվոլայի բառարանը մեջ Զուղայի բարբառը հիմնական տեղ է գրավում, գտնում ենք, որ բառարանի լեզուն խառնակ լեզու է, այնտեղ Զուղայի բարբառի կողքին հանդիպում ենք գրաբար, թուրքերեն և բարբառային այնպիսի բառերի ու դարձվածքների, որպիսիք հատուկ են «կը» ճյուղին սլաոնականոլ բարբառներին:

«Սա մի սովորական բառարան է,— գրում է Աճառյանը Ռիվոլայի բառարանի մասին,— որ ունի գրաբարի հետ նաև Վանա, Բաղնջի և այլ տեղերի դավառական ձևեր: Օր. անցողականի վերջավորությունն է միշտ ազուցել, որը սակայն նոր Զուղայի ձևը չէ»¹:

Վերցնենք մի բանի օրինակ բառաշարքից՝ մրհամա, դաստրմալ, գերընդի և հեցանոց, արագ և թեղ և շտապ, արկանել և ձգել, բտել և բուտ պահել, դուբան և խանութ, մէխանա և պանդոկ (caupona), մոճակ և սաւլ, տատմէր և մանկաբարձ, քկորթ և ծծումբ (sulphur), բոչա և փաւղան (vicus) և այլն: Այս բառերից շատերը չունի Զուղայի բարբառը:

Ռիվոլան նույնանիշ բառերը միասին տալով, երբեմն խառնել է իմաստները և շփոթել, այսպես՝ քիմբ և քինթ—Nasus, բուրթ և ճարպ — lena, gen. բրթի:

Հայ-լատիններն առաջին բառարանում բավականին մեծ տեղ են բռնում հատուկ անունները՝ աշխարհագրական անուններն ու անձնանունները՝ Աբել, Աբիսողոմ, Աթանաս, Գեղեհոն, Թէոդորոս, Մելքոն, Միլան, Մենդուկ, Քերսոն և այլն:

Ռիվոլայի բառարանը XVII—XVIII դարերում եղել է չափազանց գործածական: Կղեմէոս Գալանոսը, Վիլլոգը և ուրիշները իրենց աշխատությունը գրելիս օգտվել են Ռիվոլայից:

1 Հ. Աճառյան. Քննություն նոր Զուղայի բարբառի, Երևան, 1940, էջ 39:

Հայագետ Պետերմանը ոչ միայն ձեռքի տակ ունեցել և օգտագործել է այդ բառարանը, այլև կատարել է բազմաթիվ հավելումներ և սրբագրական աշխատանքներ¹:

Պետերմանը մի շարք էջեր (56, 270, 271, 301, 344, 357) ամբողջությամբ փոխել է, ավելացրել նոր բառեր ու ոճեր, ինչպես՝ արքուն լինել, արծաթապատեալ, արծաթեալ, արհամարհող, արեափանել, աւագուտ, բարձրաբերձութիւն, բարձրագան, բարձրամուր, բարձրամտել, բացահայտել, բացումն, բացրնկեցութիւն, երկմիտ, երկնել և այլն:

Պետերմանը հիմնականում տվել է կամ ճշտել բառերի քերականական նշումները, կատարել բազմօրինակ շտկումներ ու հավելումներ թե՛ հայերեն և թե՛ լատիներեն բաժիններում:

Բառարանի հայերեն որոշ բառերի դիմաց եղած լատիներեն բառերը չեն համապատասխանում միմյանց: Աշխատության 353 էջում գրված է. —

Վիրաւոր vulnerare, plagas iniligere.

Վիրաւորել confodi vulneribus.

Վիրաւորիլ vulneratus, plagosus. մինչդեռ վիրաւոր բառին համապատասխանում է լատինական երրորդ առդը, վիրաւորելին՝ առաջինը և վիրաւորիլին՝ երկրորդը: Եթե որոշ էջերում մեկ-երկու դեպք է պատահում սխալ դասավորության, հայերեն և լատիներեն նշանակությունների անհամապատասխանության, ապա 201 էջը կատարյալ խառնաշփոթություն է ներկայացնում: Պատահա՞նք ալն է, որ հայկական բաժնից մի բառ (ուս) դուրս է բնկել, իսկ լատինական համարժեք նշանակությունը (luniferus) մնացել է: Ըստ այդ էջի ստացվում է, որ հայերեն ուստը, դուստը նշանակում է vnde (ուստի), ոսպը iilius, adolei-centulaus, filia (դուստր) և այլն:

Թիվոլայի բառարանում հանդիպում ենք բառերի, որոնք հատուկ են միայն իրեն, ինչպես՝ կղմնդրաշենք (կղմինդր շինելը): Նսապ — կաշի հզկելու գործիր: Ալմանակ — օրացույց: Աւգան — երգիչ: Ճառնիկ և այլն:

Կ. Կոստանյանը իր «Հայագիտությունն արեմտյան Եվրոպայում» աշխատության մեջ անդրադառնալով Թիվոլայի բառարանին՝ գրում է. «Հայկական բառագիտության համար նորա այդ բառա-

¹ Պետերմանին պատկանած օրինակը պահվում է Մոսկվայի Լենինի անվան հրադարանում:

րանք մի նշանավոր հնություն է, մենք այնտեղ գտնում ենք ճոխ ուշադար ժէ դարում գործածական կենդանի հայերենի, որը սակայն մեր արդի ժողովրդի բերանում էլ նույնն է մնացել, արժե, որ հայ բանասիրությունը վերականգնէր այդ բառարանը նոր տպագրությամբ և լուսարանություններով»:

Ֆրանչիսկո Միվոլայի հայ-լատին առաջին բառարանի հրատարակման օրից անցել է շուրջ երեք հարյուր հիսուն տարի, հայագիտությունը դարգացել, հարստացել է արժեքավոր շատ գործերով, սակայն հայ-լատիներեն առաջին տպագիր բառարանը իր սխալներով ու վրիպակներով հանդերձ հայ բառարանագրության պատմության լավագույն էջերից մեկն է հանդիսանում:

Միվոլան եվրոպական գիտնականներից առաջիններից էր, որ հետաքրքրվեց հայ իրականությամբ, հայ լեզվով և կազմեց ու հրատարակեց մեր լեզվի առաջին բառարանն ու բերականությունը:

Ֆ. Միվոլայից հետո Թեադինյաց միաբանության վարդապետ Խտալացի Կղեմես Գալանոսը (1610—1666) կազմել և հրատարակել է (Հռոմ, 1645 թ.) հայերենի բերականություն և բառարան:

Գալանոսն իր «Բերականական և տրամաբանական ներածութիւն առ յիմաստասիրութիւնն շահիլո» աշխատությանը առանձին համարակալումով կցել է բառարան՝ «Բառագիրք ամ իմաստասիրական բառից հայոց և լատինացւոց» Dictionarium armeno-latinum:

Բառարանը պարունակում է 1800 բառահոգւած (54 էջ):

Ազահութիւն, թեան — auaritia.

Ազգաբանութիւն — gēnealogia.

Ազգական անուն — nōmēnparrium.

Ազգակից, կցի — cognātus.

Ազգակցութիւն — cognatio և այլն:

Նույն ժամանակաշրջանում է գործել դոմինիկյան կրոնավոր Պողոս Պիրումալին, որի մասին Լեոն գրում է. «1632 թ. հաստատվեց Հայաստանում, 20 տարի աշխատեց Հայաստանում և ծանոթանալով հայ կյանքին հավաքեց 35000 հայերեն բառեր և կազմեց հայ-լատիներեն բառարան, որը, սակայն, անտիպ էլ մնաց»¹:

¹ Լեո, Հայկական տպագրություն. հատ. I, 1901, էջ 126:

Ռիվոլայի հայ-լատիններեն բառարանը հետապնդում էր հայերենի, այն էլ ժողովրդական հայերենի միջոցով լատիններենի ուսուցումը, մինչդեռ հաջորդ բառարանները հակառակ նպատակն էին հետապնդում:

1695 թ. Հոռմում լույս տեսավ Dictionarium latino-armenum D(eodato) N(ierizeiouicz) Σ (pifcopo) T(raianopolitum) — Բաողիրք լատինացուց և հայոց ի վերայ Աստուածաշունչ և ժամակարգութեան գրոց Հայոց եկեղեցւոյն, շարագրեալ ի Ա(ստվածատուր), Ն(երսեսովիչ) Ն(պիսկոպոս) Դ(րանիսպոլիսի):

Աշխատությունը սկսվում է Աa — Աա, Aaron — Ահարոն — լեան կամ լեոնական և վերջանում Zythum — զարեշուր բառահոգվածներով: Աշխատությունը բաղկացած է 596 երկսյունակ էջից և պարունակում է շուրջ 17, 500 բառահոգված:

Ռիվոլան նպատակ էր դրել նաև հայերենի հոլովական և ընդհանրապես բառերի թեքական ձևերը տալու, նույնը նկատվում է Ներսեսովիչի մոտ: Այստեղ ևս հիմնական ուշադրությունը դարձված է հայերենի՝ բառարանի թարգմանական բաժնի վրա:

Աարոն-Անարոն-լեան կամ լեոնական բառահոգվածի օրինակը ինքնին ապացույց է, որ հեղինակը նպատակ ունի ոչ միայն սոսկ թարգմանություն կատարել, այլև բացատրել օտար բառի իմաստը:

Ներսեսովիչի բառարանը լատին-հայերեն է, հետևապես քերականական նշումները պետք է տրվեն լատիններենի համար, մինչդեռ բոլոր ղեկավարում շեշտը դրված է հայերենի վրա, այսպես՝

Annualis — տարեկոր, որի, տարեկորական-նի:

Arundo-dinis — եղեգ, եղեգան, սրուն-ընկի, նետ-տի, գրիչ-գրչի:

Fletus — լաց-ցի, ողբ-բոյ, սուգ-սգոյ և այլն:

Ներսեսովիչի բառարանի թարգմանությունները շատ պարզ ու ժողովրդական են.

Pellis — մորթ, մաշկ, կաշի

Sodalis — բնկեր, համշիրակ

Stella — աստղ, աստեղ

Otiose — դատարկաբար, պարապով

Clamor — աղաղակ, կարդացումն, գոչին, կանչ:

DICTIONARIUM LATINO-ARMENVM

Super Sacram Scripturam , & libros Divini Officii
Ecclesie Armenae , compositum per

D. N. E. T.

Ըստ քերէ Լատինացոց և Հայոց ի վերայ, և՛ ստու. տծառանգ
և ծածակար գու. ԹԵ գրոց Հայոց եկեղեցւոյն,
շարադրեալ ի

*Հոգիւնս Բարեպաշտ
Սրբազան Բարեպաշտ*

ROMAE, Typis Sacrae Congr. de Propag. Fide.
M D C X C V.

Կան հայերեն այնպիսի բառեր, որոնց միայն ներսեսովիչի մոտ ենք հանդիպում և որի աղբյուրը մեզ անծանոթ է, ինչպես՝

Capsella — արոք (քուրձ, պարկ)

delubrum — արդանակ (մեհյան, արձան):

Անառյանը հիմք ունենալով մի շարք բառարաններ, նշում է, որ delubrum բառը ունի միայն մեհյան, արձան նշանակությունը և չի կարող նշանակել խաչու, մատուռ, և առաջարկում է բառը ուղղել՝ արձանակ¹:

Nitrum — վիր — բորակ, վիրանոց — բորակոտ տեղ

Nutrosus — վիրաւոր — բորակ ունեցող

ամայել — ծեփել կամ շպարել նշանակությամբ linio բառի բացատրության մեջ (էջ 305բ):

Երան, պարան — linea sarta.

Պարան, երան, չվան — linum tortum.

ՀԱՆՈՒՎ ՎԵՐԱԳԻՐ

XVII դարի երկրորդ հիսնամյակին և XVIII դարի սկզբներին Հոռմը, որն այդ ժամանակ հայագիտության զարգացման հիմնական կենտրոններից մեկն էր համարվում, ամեն կերպ ջանում էր հայ եկեղեցին իրեն ենթարկել: Հիսուսյան պրոպագանդայի զարուցները Հայաստան էին ուղարկում առաքելական քարոզիչներ, որոնք սովորում էին ոչ միայն գրաբարը, այլև, շփվելով ժողովրդական լայն խավերի հետ, ժողովրդի լեզուն, և այդ էր պատճառը, որ շատ կարձ ժամանակամիջոցում հրատարակեցին մի շարք աշխատություններ, այդ թվում՝ քերականություններ ու բառարաններ:

Աստվածատուր ներսեսովիչի լատին-հայ բառարանին հաջորդեց մի նոր բառարան՝ Dictionarium novum latino-armenium Բաուդրը հայկական լեզուի՝ շարադրյալ Հակոբ Վարդապետե ի կարգին հիսուսյանց (Հոռմ, 1714 թ.):

Լատին-հայերեն այս բառարանը զբաղեցնում է 772+28 մեծադիր երկսյունակ էջ և պարունակում է աստվածաբանական, բնագիտական, բարոյագիտական, պատմական, մաթեմատիկական, աշխարհագրական, ժամանակագրական և այլ բնույթի շուրջ 26000 բառահոգված: Աշխատությունը սկզբում ունի ձոն նվիրված կարգի-

¹ Հ. Անառյան, Արմատական բառարան, հատ. 1, 1926, էջ 639:

նալին, ներածություն և հայերենի քերականական կանոններ համապատասխան օրինակներով:

Ներածության մեջ հեղինակը խոսում է իր օգտագործած աղբյուրների, ինչպես նաև այն դժվարությունների մասին, որոնք ծագեցել են իր առջև: Նա գրում է հայերեն որոշ բառերի երկկերպ գրության մասին, ինչպես՝ ցանկալ և ցանկանալ, չոգիլ-չոֆիլ-չոֆալ, համարիլ-համարել, առաջ-յառաջ, վաղջան-վախճան:

Վիլլոդը հայերենի այս վիճակը նկատել է, բայց չի ձգտել խորանալու և գտնելու ճիշտ ձևը, այլ սոսկ արձանագրել է, իսկ աշխատության մեջ ստեղծել ուղղագրական խառնաշփոթություն, հաճախ տալով բոլոր ձևերն էլ, այսպես՝ կարսալ, կատսալ (էջ 438) կամ երկընտրանքի մեջ է ընկել. finis բառի տակ ընդունում է վաղջան ձևը, մինչդեռ mors բառի հոմանիշների մեջ տալիս է վաղճան, իսկ terminus բառի դիմաց՝ վախճան:

Վիլլոդը բավականին տեղ է տվել ժողովրդական խոսվածքին, նույնիսկ թուրքերեն բառերին, իհարկե, մեծ մասամբ նշելով vul (garis) նշումը, ինչպես՝ sinapi—մանանիխ, vul. խառտալ:

Horologium—ժամացույց vul. սահալժ:

Horologiorum arrifax—ժամացուցաշեն, ժամացուցակերտ vul. սահալթաղ:

Mimus — կատակասաց, կատակարար, խաղարկու vul. մասխարա անող:

Վիլլոդի բառարանի թե՛ լատիներեն և թե՛ հատկապես հայերեն բաժինները հարուստ են հոմանիշների շարանով, այսպես՝ Humanus, comis-հեղ, հեղամիտ, հեղահոգի, խաղաղ, մեղրածորան, մարդավար, աշխարհավար, անոխակալ, հեղահայաց, հեղիկ, մարդասեր, անհիշաչար (էջ 347): Malus-վատ, չար, վատասիրտ, չարագործ, անօրեն, անիրավ, ապիրատ, ամբարիշտ, վատթար, չարաբարո, հոռի, ժանտ, ժանտաբարո, չարահույզ, անբարի, վատշուեր, դժնդակ, եղևոն, թյուրաբարո, ոճրագործ, փանաքի, ստահակ, եղևոնագործ, եղևոնավոր, ժանտագործ, խենեշ, խոտորագույն, ճմրի, մեղմեխ, չարաճճի, ջրմի, խորթաբարո:

Վիլլոդի բառարանի հաջողությունը պետք է համարել բառակապակցությունները, որոնք իր ժամանակին այնքան ընդունված ձևեր չեն եղել բառարանագրության մեջ:

Os, oris—բերան, ոյ=os bovis—ցուռկ եզին:

Os fluvii—գետույն բերան, խառնումն ընդ ծով, os iacci—քըր-ձին բերան: Os portus—բերան, մուտն նավահանգստին և այլն

(528): Abundens, de terra — ամենալի, հուրմի, քաջաբեր, պտղալից, ամենազան պտղովք առցեալ, շեն, պերճ, պերճացեալ, ճոխացեալ, բազմաբեր, պարարտ, բազմապտուղ, բարեշէն, բերուկ, բեղմնատուր, լի բարեոք և բնչիւք, արտ և անդ երկիր, արգինատուր, արգասնդ և ապա կապակցութիւններ՝ abundens frumento — բարգաւաճ հացիով, հացալիւս, vino — ալգալէտ, vel — ալցիալիւս (9):

Մի շարք տեղերում հեղինակը գլխաւորապէս սպասիչ թարգմանութիւնները տալով հանդերձ հղում է կատարում մի այլ բառի, այսպէս՝ Letifer — մահաբեր, v. letalis, իսկ letalis-ը մահաբեր, մահացուցիչ, մահաբար, մահկանացու, որ զմահն պատճառէ:

Letum — մահ, v. mors, իսկ mors-tis — մահ, gen մահու, մահման, plur. մահունք, վախճան, վերջ կենաց և այլն:

Վիլլոզը հաճախ տալիս է խնդրառութիւնը՝ invidiam parere-ի նախանձ շարժել, ածել զնախանձ ի սիրտ: Վառել, բորբոքել զնախանձ ի սիրտ vel, զսիրտս նախանձու, նախանձեցուցանել, նախանձ արկանել սրտից: Վիլլոզը ոչ միայն գլխաւորաբերի, այլև բացատրութիւնների ժամանակ եթէ որեւէ բառի հոլովական ձևը զփութարութիւն է ներկայացնում, նշում է սեռական հոլովածը, երբեմն նաև հոգեւանդի: Libellus — մառնիկ, տետր, գրքուկ, gen. գրքկան, իսկ շատ բառահոգովածներ ուղղակի բերականական բառահոգովածներ են:

Lapis, idis — քար, plur. քարինք, gen. անց, inifr. քարիւ, վեմ, gen. վիմի (էջ 434):

Այս աշխատութիւն մեջ Վիլլոզը նույնպէս կաղմել է կամ, ալիւի ձիշտ, առաջին անգամ զորք է ածել մի շարք նոր բառեր կամ էղած բառերին տվել նոր իմաստ: Այսպիսի զեպքերում հեղինակը հաճախ տվյալ բառից հետո գնում է հավասարութիւն նշան և գրում ուր այլ հոմանիշ կամ բացատրութիւն: Lineola — գծիկ, ծրիկ — փոքրիկ և բարակ գիծ: Մրիկ բառին առաջին անգամ հանդիպում ենք այս բառարանում:

Երեմիայի, Ռիլդուայի, ինչպես և մի շարք ձեռագիր բառարաններում կա միայն ծիր բառը: Այսպէս՝ նաև կախարդանք — մոգութիւն, ուշադիր — շրջահայաց (467), միջնորդ — հաշտարար (467), շրջապալել — շուրջ ընթանալ, շրջել (555), ամմեղ — արդարախոս (660), զերազանց — ազնվագույն (660) և այլն: Վիլլոզը խոնավ բառից կաղմել է խոնավուտ — տամուկ humidus բառի տակ (347):

Infecunda mulier — ամուկ, gen-մլույ: Սկնդուկ, gen. գկի, տնորգի, անբեր, անծնունդ, որոյ արգանդն փակեալ է և մեռեալ,

անդամակ, ստինքն ցամաքեալք, ստերջ, զոր աստված արգել ի ծնանելոյ (385): Այս սկեդուկ բառին հանդիպում ենք «Բառք քերթնդական»-ի մեջ ամուկ կամ ալրի նշանակութեամբ (ձեռագիր № 5925, էջ 89):

Երեմիայի բառարանը տվել է սկնդկի սեռական ձևը և բացատրել որպես ալրի կամ ամուրի կամ ամուկ: Վիլլոդը այդ բառից կազմել է նույնիսկ սկեդկություն գոյականը ամուկություն նշանակությամբ:

Վիլլոդի կազմած բառերից են տնտղել—ականել (405), անխտախտաբար—անխափանքուն, ասուարեալ—բրդոտ lanosus, բրդագործ—ասրագործ, սանձարձակապես—անառակաբար, գրավաճառ—դրքավաճառ librarius, bibliopola, վիճել—վիճաբանել—հակաճառել (448), սողոսկ—ուր սահի ներքան ոտից, լարտուն, լարծուն—սպրդուն via lubrica (451), տարակացություն—բացակայություն (450), գուգակչիո—հակակչիո—libranen կաթափիչ, պարաու—գուսանուհի—երգեցիկ խաղարկու (452), դուրաձիգ—ձղական (478), անուանի—մեծահամբավ (499), ժրաշան—անդուկ և անհանդիստ, ծածկոց—ծածկարան, վերարկու (521), տալիարակակողմն—դաշտալիսք planities, campus (562) և այլն:

Բառարանը կազմելիս հեղինակն օգտագործել է Աստվածաշունչը, հայսմավուրքը, Մովսես խորենացու պատմությունը, շարականներ, Մաշտոց, Ներսես Կլայեցու աշխատությունները, ինչպես նաև մեր ձեռագիր հին բառարանները, ծանոթ է եղել նաև Ռիփլայի բառարանին: Բավական է վերցնել թեկուզ մի բառահոգված այդ բանում համոզվելու համար՝ iulgor(is)-լույս, ճառագայթ, փայլումն, ձաձանչ, շող, փայլուն, նշույլ, պայծառություն, պսպղուն, (էջ 324): Այս նույն ձևով է նաև «Հանդէս բանաստեղծաց» միջնադարյան ձեռագիր բառարանը:

Աշխատության 745—756 էջերը զբաղեցնում են ցանկ հալ կաթուղիկոսացը սկսելով առաջին դարից, հասնելով մինչև XVII դարի Ադեքսանդր Զուղայեցի եպիսկոպոսը:

1674 թ. Ամատերդամում հրատարակվեց Հովհաննես Պոնալի «Ձեռքածութիւն լերկինս» կրոնական աշխատությունը, թարգմանություն կաթուղիկ կրոնի մոլեռանդ քարոզիչ, Հեհաստանի հայերին կաթուղիկ դարձնող Վարդան Հունանյանի:

1 Երեմիա վարդապետ. Բառագիրք Հայոց, առաջին հրատարակություն, 1698, էջ 286:

Հունանյաւնը թարգմանութեանը կցել է «Բառարան դրբի դժվարիմաց բառերի»: Հունանյաւնի բառարանը բացատրական-թարգմանական բնուէթի է, բացատրւում է չուրաքանչիւր բառի իմաստը, թէ ինչպէս է կոչւում ժողովրդական-խոսակցական լեզվով (նամ-կորեն), երբեմն արվում է բառի քերականական կատեգորիան, ապա լատիններենը՝ հայերէն տառերով: Բառարանը զբաղեցնում է աշխատութեան 291—343 էջերը՝ ընդգրկելով շուրջ 250 բառահոգւած:

Վ. Հունանյաւնը «Ձեռքածութիւն յերկինս» թարգմանել է լատինարան խրթին հայերէնով, որի դժվարիմաց բառերը՝ նորակերտումները առաւել ևս խրթին են:

Բերենը մեկ-երկու բառահոգւած Հունանյաւնի բառարանից:

Ձեռքածութիւն և ձեռնածութիւն-ըմբռնումն ի ձեռանէ՝ և առաջնորդումն (լատիններէն) Մանուգուցի:

Խաւարալ լի-թիրահոծ, և պրտտայոյով ճանապարհ, որոյ մատիրն ծառահեար և յաճախագոյնը, խառնեցեալք ընդ յերեարս, բակտին ուրեք-ուրեք, և խանգարին, և կամ խիտ իմն ընդ մեմեանս խառնելով, ալյալին զուգոյթիւն ճանապարհին, մինչ զի ո՛չ մարթին ճանապարհորդք տարրերի զուգին արքունի, ի կողմնականաց:

Աստուտ բղխէ բայն-խարբայիմ, որ նշանակէ զառ նոյնոյ առնանի երբեմն, վասն մոլորեցուցանելոյ և պատրելոյ:

Ապագնի, որ ո՛չ է սերեցեալ յազնուականէ տոհմէ կամ Ռամիկ, նոյնպէս և արարք անպատեհը կոչին ապաղնիք:

Հունանյաւնի բառարանը հետագա բառարանագիրները շէն օգտագործել, քանի որ հայերէն համարված բառերը լատինական կերպարանք են բնորոշել:

Ա. Ներսէսովիչից առաջ 1669 թ. կոնդոնում հրատարակւել էր *Էդմոնդ Կատելլոսի յոթիւզվան բառարանը՝* Lexicon heptaglotton hebraicum, chaldaicum, syriacum, samaritarum, aethiopicum, arabicum, conjunctim et persicum separatim աշխատութիւնը, որ որպէս հաւելված արված են հայերէն, թուրքերէն, հնդկերէն, ճապոներէն բառերի առանձին ցանկեր:

XVII դարի հայ բառարանագրութեան մասին մեր ասելիքը ամբողջական դարձնելու համար անհրաժեշտ է հիշատակել հայագետ Մատուրինոս Կարոզի (1661 4/XII, Նանտ — 1739, Բեռլին) անունը: Նա տասներկու տարի աշխատելով կողմէլ է հայերէն լեզվի բառարան, որն անարիւղ վիճակում պահվում է Լայպցենի գրադարանում¹:

¹ Կ. Կոստանյան. Հայագիտութեանը Արեւմտեան եվրոպայում. Թիֆլիզ, 1910, էջ 55:

Նույն ժամանակաշրջանում հայ-լատիներեն բառարան է կազմել Հովակիմ Շրոդերը՝ «Գանձ Արամյան լեզվի Thesaurus linguae armeniacae»-ի հեղինակը (1711):

«Շրոդերը,— գրում է հալաթյանը,— 1711 թ. տվեց լատին լեզվով իր «Արամյան լեզվին գանձը» իսկապես մի հսկայական հանրագիտարան-encyclopedie հայ բանասիրության:

«Գանձի» հեղինակը, բացի այս գլխավոր գործից, աշխատել էր և հայ-լատին բառարանի վրա, որը սակայն լույս չտեսավ: Այս հանգամանքը ինձ ծանոթ լինելով, տարիներ առաջ, երբ ես Արևմտյան Եվրոպա էի և ապրում էի ոչ հեռու Շրոդերի (1680—1756) ծննդավայրի կենտրոնից՝ Կասսելից, այցելեցի այդ քաղաքը և երբ նրա «Bibliothek»-ում ես հարցրի հայագետից մնացած թղթերի մասին, իմ առջև դրին երկու ձեռագիր մատյան՝ Շրոդերի անունով: Հիշյալ երկու ձեռագիր մատյանը ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ նյութեք Շրոդերի հայ-լատին բառարանի»¹: հալաթյանը մանրամասն նկարագրում է այդ ձեռագիրը ավելացնելով. «Ընդհանրապես այս բառարանը (գեռ անկատար) նույն տպավորությունն է անում, ինչ որ մյուս հայ-լատին բառագրքերը՝ Ռիվոլայինը (1621 թ.), Վիլլոդինը (1713 թ.): Ես հույս ունեի Շրոդերի աշխատությունների մեջ գտնել նմուշներ գավառական բառերի, որով հարուստ է, օրինակ, նույն Ռիվոլայի բառագիրքը և թեպետ հեղինակը իր խորագրում ակնարկում է և այդպիսի նյութերի վրա, բայց ես դրանց չգտա: Մեծադիր 15-րդ և 16-րդ էջերի մեջ կա մի իմ 4⁰ թուղթ, որ ըստ երևույթին Շրոդերի ապագա բառարանի խորագիրն է կրում «Բառարան Հայկո-լատին. Dictionarium Armeno-Latinum»²:

Շրոդերն այս գործի վրա աշխատել է 50 տարի, հեղինակը նըպատակ էր դրել իր բառարանը հրատարակել 1757 թ., ինչպես նշանակված է աշխատության խորագրում, բայց մի տարի առաջ վախճանվել է:

Եղիշե Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի Գր. հալաթյանի արխիվի փաստաթղթերում (I բաժին № 133) ավելի մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդվում Շրոդերի այդ աշխատության մասին:

¹ «Յուշարձան» գրական ժողովածու, Վիեննա, 1911, էջ 181:

² Նույն տեղում, էջ 182—183.

Հատին կրոնավորները կազմում էին երկկզվյան բառարաններ՝ իրենց կրոնական քարոզները ժողովրդի մեջ տարածելու համար։ Նրանց հետաքրքրում էր ոչ թե հայոց լեզվի բառազանձի համարումն ու պահպանումը, այլ՝ լատիններեն լեզվի տարածումն ու ուսուցումը։ Նրանք իրենց աշխատությունների մեջ հիմք էին ընդունում ժամանակի կենդանի լեզուն՝ բարբառները։ Ինչպես արդեն նշել ենք, Ռիվոլայի բառարանի հայերեն բաժնի հիմքը Զուլայի բարբառն էր, նույնը նկատելի է նաև Վիլլոդի և մյուսների մոտ։

Երկկզվյան բառարանները որքան էլ հաջող կազմված լինեին, չէին կարող բավարարել ժամանակի պահանջները։ Կարիք էր զգացվում հայերեն բացատրական բառարանի, աշխատության, որ մեկնարկներ, բացատրեր մատենագրության մեջ գործածված և մասսաներին անհասկանալի բառերը։

Ոսկան Երեանցյի 1666 թ. իր հրատարակած Աստվածաշնչի մեջ որպես հավելված կցել է համարարառ բառարան։

Ի դեպ նշենք, որ հին բառարանները որպես կանոն բացատրում էին դժվար ընկալիլով բառերը։ Հին և ոչ մի բառարանում չենք հանդիպում հայ, ջուր, սեղան, գնալ, ուտել և նման ամենքին սլարգ, հասկանալի և բացատրության պահանջ չզգացող բառերի, իսկ շատ տեղերում էլ այդպիսիք որպես զլխաբառ պահում էին իրենց ալբերենական համապատասխան տեղում՝ առանց բացատրության, ինչպես՝ բամպակ (Երեմիա վարդապետ, Բառգիրք հայոց, հրատ. I, էջ 47), մահկարաժ (205), Մաշտոց (205)։

Երեմիա Մեղրեցու կամ նրա անունով հրատարակված բառարանի հիմնական բառապաշարը վերցված է միջնադարյան «Բառք բերթողական» բառաընթացի, ավելացրած Աստվածաշնչի ու այլ բառարաններից բառահոգվածներ։

Աշխատության տիտղոսաթերթում նշված է. «Ես Սարգիս եպիսկոպոս աշխատասիրեալ և զբառս Աստուածաշունչ գրոցն ընդ սմա միաւորեալ. որ և ընթերցողացն Աստուածաշունչ գրոց բավականէ լիով. տպագրեցաւ ի հայրապետութեանն տեառն Նահապետի կաթողիկոսի ամենայն հայոց, ի Յալիկոնայ քաղաքի ի թուականութեանս Հայոց ՌՃԽԷ յունիս Ժ և Ի թվին փրկչին 1698 յունիսի Ժ»։

Առաջին հրատարակության հիշատակարանում Սարգիս եպիսկոպոսը գրում է. «Ի լուս և ընտիր օրինակ է, որ յոյժ օգտակար է ընթերցողացն զԱստուածաշունչ և գայլ գրեանս, աշխատասիրու-

թեամբ Սարգիս բանասիրի ներդրածը որ և սահեաճի վերածաշ-
նեալ»:

«Բառք քերթողական» բառարանի մի քանի ձեռագրերի համեմատութիւնը բերում է այն եզրակացութեան, որ Երեմիա Մեղրեցու անվամբ հրատարակվել է № 1495 կամ նրա ընդօրինակ հանդիսա-
յող որեէ ձեռագիր: Երեմիա Մեղրեցու բառարանի մասին բոլոր բա-
նասերներն ու բառարանագիրները կարծիք են հայտնել, որ այն
թույլ ու անհաջող աշխատանք է: Հին և Նոր հայկազյան բառարան-
ների հեղինակները բոլորովին ուշադրութեան չեն առել այն, հա-
մարելով սխալաշատ բառարան:

2. Աճառյանը բազմաթիւ վրիպակներ ու սխալ գրութեաններ
նշելով հայտնում է, թէ կասկածանքով է վերաբերվում ընդհանրա-
պէս: «Այս բառարանի մեջ կան այնպիսի բառեր,— գրում է Աճառ-
յանը,— որոնք իսպառ անծանոթ են մեզ՝ մեր ձեռքը հասած մատե-
նագրութեան մեջ գործածված չլինելու պատճառով: Այս բառերը.
իբրեւ հետաքրքրական նորագոյն բառեր, անշուշտ պետք էր առնել
բառարանիս մեջ: Բայց ինչո՞ւ այդպէս չէին արած ո՞չ ՆՀԲ ո՞չ ԶԲ
և ո՞չ իսկ ԱԲ: Մանրամասն քննելուց հետո աշխատութիւնը, տեսա
որ մեծագոյն մասամբ վրիպակների մի հավաքածո է այն»¹ և բե-
րում է օրինակներ:

Բառարանը արժանացել է երկրորդ հրատարակութեան, որի ժա-
մանակ կատարված են որոշ փոփոխութեաններ ոչ միայն այբբենա-
կան դասավորութեան, այլև բացատրութեան մեջ:

Մեղրեցին ուղղել է ձեռագրային վրիպակները, ինչպէս՝ ձեռա-
գրի 28ա էջում գրված է աւանդ — թալան կամ զապուռ, բառարա-
նում՝ ավար:

Երեմիա Մեղրեցու բառարանում կատարված են խմբագրական
բնույթի աշխատանքներ: Զեռագրում (1495) այլ ձեռագրով կան հա-
վելումներ, որոնցից և ոչ մեկը չի անցել Երեմիայի բառարանին,
ինչպէս՝ հաճաւ, հաճուրջուն (ընդունակութիւն, հավանութիւն),
էրում և այլն:

Զեռագրի 28ա էջում ասված է.

Արփա. Արփի — լույս.

Ա(րփի, արե կամ արեգակ) Երեմիայի մոտ Արփա և Արփի
լույս և ապա նոր բառահոգված. Ա. առանց որեէ բացատրութեան-
ցուտ մեխանիկական անքննադատ մոտեցում: Նման դեպքերը բա-
նարանում եղակի չեն:

¹ 2. Աճառյան, Արմատական բառարան, հատ. 7, էջ 11:

Պետք է նշել, որ նման «Ա.», «Գ.» բառահոգւածները աւել չեն գրաւել բառարանի 2-րդ հրատարակութեան մէջ:

Երեմիան ձեռագրի նկատմամբ որոշ դեպքերում էլ մեխանիկական մոտեցում է հանդես բերել: № 1495 ձեռագրի 27 էջում գրքոված է ասիդ և ակիդ կամ հաւլ, կամ մարխ, կամ տառեխ. ակիդաս բառն թարգմանեաց, իսկ հմանք ասեն զջորեակ գոլ զսա: Երեմիան երկրորդ բառահոգւածը ամբողջութեամբ ստորադասել է առաջինին և ստացվել է այն, որ ակիդասը իր բացատրութեանն երով համադր է ասիդ և ակիդին:

Ձեռագրաչին համեմատութեանները ցույց են տալիս, որ Երեմիա Մեղրեցու բառարանը բոլորովին էլ ինքնահնար չի եղել, ճիշտ է, վրիպակները բավական զգալի են և այդ բխում է ձեռագրաչին Երինակներից, սակայն մի բան պարզ է, որ բառարանը իր ժամանակին համարվել է հայերենի բացատրական լավագույն բառարան, ինչպես ձեռագիր «Բառք քերթողականը» միջնադարում:

Ե. Մեղրեցու կամ նրան վերագրված հայերեն բառարանի գլխաբառերի մեծ մասը բացատրված է հոմանիշներով, ինչպես՝ խորշ — անկում, խորշել — փաբատել կամ յետ կենալ, խոշոր — կարծր, իսկօրէն — ճշմարտօրէն, խոյ — զօշ, խոյակ — սնազուխ, խոն — սեղան, խոնաւ — գէճ, խոնն — վաստակ, նաժիշտ — աղախին կամ զարավաշ:

Պարզ նկատելի է, որ թե գլխաբառերի և թե բացատրութեանների մեջ հանդիպում են և հայ, և օտար բառեր:

Գլխաբառերի մի աննշան քանակը ստացել է ավելի լայն բացատրութեան:

Գաղջ — ոչ ջերմ և ոչ ցուրտ, ալ միջակ կամ խոնաւ, կամ գիւշագոյն:

Գաղթկան — որ ելեալ ի տեղուցն յորումէ՝ յալ տէղի փոխեալ զնալ:

Կիբիկոն — չորեքկուսի ձև:

Կալմն — քեդին է նաւու, որ զառապատն սվարեալ ունի ի վերայ իւր, որ ի ծայր սեանն է որ զառազուստն սփռեալ ունի ի վերայ նախն:

Ժամանակին լավ աշխատանք լինելու ապացույցն է, որ բառարանը շատ արագ սպառվել է և ունեցել է երկրորդ հրատարակութեան, որի հիշատակարանում կարդում ենք «Ի թականութեանս արամեան ՌՃՀԼ ի յունվարի ԻՊ եղև աւարտ և եղր տպեցման հարստագոյն բառարանիս Հայոց»:

Եվ ապա «Արդ որք հանդիպիք սմա

ստանալով դսա յիշեցէր զպարոն տիրացու Մուրատն, որ տեսա-
նելով թէ ոչ գտանիր զիրքս այս յոմանս այլ էր սպառեալ, ետ տպիլ
զսա արգեամբ իւրով»¹:

Ակադ. Գր. Ղափանցյանը մի շարք առիթներով իր ստուգա-
բանությունները հաստատելու համար վկայակոչում է Երեմիա Մեղ-
րեցու բառարանը:

Անգղոսէլ բառի ստուգաբանության կապակցութեամբ Ղափանց-
յանը գրում է. «Մաքուր արմատը, առանց ժխտական «ան» ածանցի,
ինչպէս եւ դիտում եմ արմատը՝ *kosn* բերված է Երեմիա Մեղրեցու
բառարանում՝ կօշնել—ձոնել, բնծայել եւ կօշնող—ձոնող, նվիրող»²:

«Երեմիայի բառարանում արված է քաւփալիւ — կցորդել հե-
տաքրբիր բառը, որն իրականում նշանակել է զուգակցել, կապակ-
ցել, կապկպել»³:

Հ. Աճառյանը Հապիտ բառահոգւմածի ստուգաբանության պատ-
մութեան բաժնում գրում է. «Այս բառն է որ բռ. Երեմ. վրիպակով
գրում է. «Հապտել-պատճառել կամ խաբել (էջ 117), Հպտել-մերձիլ,
պատրաստել, պատճառել, ալլալլել (էջ 186), փոխանակ Հտպտել»⁴:

Այս նույն վրիպակ համարված բառի մասին Գր. Ղափանցյանը
գրում է. «Ինձ համար ամենից կարեւորը Երեմիա Մեղրեցու բառա-
րանում բերված Հապտել — *haptel* — պատճառել կամ խաբել
(էջ 117) եւ Հպտել — *hptel* — մերձիլ, պատրաստել, պատճառել,
ալլալլել, փոփոխել բառերն են»⁵:

Այս բոլոր նշումները կենդանի փաստեր են ապացուցելու հա-
մար, որ Ե. Մեղրեցու բառարանն իր ժամանակին համարվել է հա-
ջողված աշխատութիւն:

Եթե այսօր Մեղրեցու բառարանի բառահոգւմածներից շատերը
մեզ համար խորթ են եւ չեն անցել մեր հետազա բառարաններին,
ապա առաջին պատասխանն այն է, որ հաւանաբար եղել են ձեռա-
գրեր, որոնք այժմ մեզ անհայտ են, որտեղ գործ են անում այդ բա-
ռերը եւ մեկ էլ շարաքաստիկ վրիպակները, որոնց մի մասն էլ հին
ձեռագրերում եղած տարրեր գրութիւնների արդյունք կարող են
լինել:

Հովսէփ վ. Սանտալճյանը իր «Գրաբար հայերենի մեջ լեզվա-

1 Երեմիայ Վարդապետ, Բառագիրք Հայոց, II հրատ., էջմիածին. 1729, էջ 576:

2 Գր. Капанцян, Историко-лингвистические работы. Ереван. 1956, стр. 347:

3 Նույն տեղում, էջ 356:

4 Հ. Աճառյան, Արմատական բառարան, հատ. IV, էջ 417:

5 Գր. Ղափանցյան, Նշված աշխ., էջ 379:

գիտական երևույթները» հոգւածում բերում է բազմաթիւ փաստեր բառի երկկերպ գրութեան՝ բարձրաբարձ-բարձրաբերձ, երամեայ-երեմեան, երեմեմի, երախայ-երեխայ, տաղատարալի-տեղատարալի, առողանեմ-ոռողանեմ, փաթաթեմ-փաթութեմ, դամբան-տաւան, բուշտ-փամփուշտ, քնգնեմ-քնկնեմ, պատշգամ-պատշկամ, գրգռեմ-ֆրֆրեմ, աղեգ-չարալէզ, երէ-էրե և այլն, և այլն:

XVII դարում գեռ անհայտ էին մեր պատմագիրներին շատերը, հրատարակւած շատ քիչ բան կար, հետեւապես Մեղրեցուն անմատչելի էին նրանց օգտագործած բառերը: Կազմողներն ու հրատարակիչները նույնպես չունեին լեզվական մեծ գրագիտութիւն: Բայց այդ առաջին գործն էր, և ամեն մի առաջին գործ, հատկապես բարան, միշտ էլ կարող է թերութիւններ ունենալ:

Աշխատութեան երկրորդ հրատարակութեան վերջում Հակոբ վարդապետը ավելացրել է աշխարհացոյցը և «Տիրացու Գևորգն որ զվերջին բառս զոմանս ժողովեաց ի գրոց» աշխատութեան 497—535 էջերում «Արարեալ աշխարհացոյց նորոգ թարգմանի և երկրորդ լուսաւորին Վարդանայ վարդապետին պարզ և համառոտ տեսութեամբ»: Այս բաժինը աշխարհագրական անունների բացատրական բառարան է, ինչպես՝ «Կարնոյ քաղաքն Արգրում է, որ կոչի Թեոդուսիոս զոր պարսպեաց փոքր թագաւորն Թեոդոս և էին վերակացուր գործոցն Մովսէս քերթողն և Դավիթ անյաղթն (էջ 513):

Վասպուրական Վան է, ուր կան սուրբ ուխտքն Վարագայ. անդ կայ սուրբ Նշանն զոր եբեր Հովսիմէ կոյսն և սուրբ Նշանն գետադարձ զոր բերին որդիքն Սէնէքարիմայ ընդ սուրբ մարմնոցն Պետրոս կաթողիկոսին և անդ հանգուցին: Եւ ձորապատ որ է սալանաւատ, գալաոք են Վասպուրականին 12» (էջ 514):

Կան բառահոգւածներ, որ տրւած են շափաղանց մանրամասնութեամբ: Առաջին, ինչպես և երկրորդ հրատարակութեանը փոխանցւած «Աշխարհացոյց»-ը համառոտ հոմանիշային բնութիւնով արտահայտած բառարան է, իսկ վերջինը բացատրական է, ուր հատկապես լայն բացատրութիւն են ստացել Հայաստանին վերաբերող աշխարհագրական անունները, վանքերը ու նրանց հետ կապւած պատմութիւնները:

Տիգրանակերտ-Համիթ է (496)

Տիգրանակերտ Համիթ է զոր պարսպեաց Տիգրան թագաւորն հայկազնի յորժամ եսպան զԱթահակ մարաց թագաւորն և զքոյրն իւր Տիգրանուհի որ կին էր Աթահակայ էած անդ և վասն քրեւորն շինեաց զքաղաքն և յետոյ նորոգեցաւ ի մեծէն Թէոդոսէ (էջ 517):

Նդեխիայ Ուրշայ Է (469)

Նդեխիա Ուրշայ Է, ուր բերան ան-
ձեռակերտ պատկերն որ ի սուրբ դաստա-
նակին (517):

Տիգրոն Թիֆլիզ Է (496)

Տիգրոն և Բարեյուն Չաղտատ Է զոր
Բէլ շինեաց և անուանեաց Բարեյոն և
յետո Նարուզդունոսոր պարսպեաց զնա
(525):

Նզիպաս Մրսրբ Է (489)

Նզիպաս Մրսրբ Է, ուր գնաց տէրն
Քրիստոս փախտեալան, և յայտնի արար
զչարսիին աղգին եղբայրացոց, մանուկ
մատաղն Քրիստոս արկեայ զձեռն իւր ի
ծակ իմի, զի անկեայն լատանայ ի փա-
ռաց անդ եղ զաթոն իւր, ալ ի գնալն
նորա կորուսեցաւ աթոռ նորա, և ծաղ-
կեցաւ անապատն եղիպտոսի իրբն զղը-
րախտ աւտուոյ (531):

Աշխատութիւն 536—564 էջերը զբաղեցնում են «Բաց ի վերոյ
գրեցելոց բառք ոմանք հաւարեցեալք ի զրոց բատ ալբբուրենից»
(450 բառ): Ագի — պոչ, դմակ, ձեթ, տուտն, Աղեւնատաւս — ար-
բունի պալատ, ապարանք, տաճար մեծաշէն, հոյակապ: Ազրն —
շաղամատ, թեղան, մանած թև: Փաշտորեն հոմանիշների բառա-
ւան է:

Առաջին հրատարակութիւն հրատարակիչը, ինչպես և աստվա-
ծաշնչական բառարանների համատեղողը եղել է Սարգիս Եվդոկե-
յին, երկրորդ հատորի հրատարակութիւն նախաձեռնողը՝ տիրացու
Մուրադ Յրանգուլյանը:

565—572 էջերում տրված է «Բառք խոտոց, ծաղկանց և բուսոց
ոմանք» (175 բառ), 573—575 էջերում՝ «Բառք Գաղիանոսի բժշկա-
ւոյեան» (83 բառ), իսկ վերջում՝ հիշատակարան բառաբանի:

ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՍՆՈՒԹԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

ՄԵԼԻՔԱՆ ԱՆԲԱՍՏԱՅԻ

Տասնութերորդ դարը նոր աշխարհյա բացեց հայ լեզվի ու բառարանագրության զարգացման համար: Դարասկզբին հիմնադրվեց Մխիթարյան միաբանությունը, որը և իր գործունեության հիմնական աշխատանքը համարեց հայ լեզվի, պատմության, գրականության ուսումնասիրումը և տարածումը:

Միաբանության հիմնադիր Մխիթարը, մկրտության անունը Մանուկ, ծնվել է Արևմտյան Հայաստանի Սեբաստիա քաղաքում, 1676 թ. փետրվարի 7-ին: Նախնական կրթությունն ստացել է իր ծննդավայրում, մի քահանայի մոտ: Ինը տարեկան հասակում Սեբաստիայի Անանիա եպիսկոպոսի կողմից ձեռնադրվել է դպիր:

1717 թ. Մխիթարը իր աշակերտներով վերջնականապես հաստատվում է Վենետիկի մոտ գտնվող Ս. Ղազար կղզում:

Մխիթար Սեբաստացու գրական գործերը բավական շատ են և բազմազան: Նա գրել ու թարգմանել է կրոնական գործեր, ինչպես՝ «Մեկնութիւն անտարանին Մատթեոսի», «Մեկնութիւն ժողովողի», «Մեկնութիւն հին և նոր կտակարանի» և այլ գործեր (16 աշխատություն), հրատարակել է հին եկեղեցական գրքեր՝ ավետարան, սաղմոսարան, խորհրդատետր, ժամագիրք, պատկերազարդ Աստվածաշունչ, գրել է նաև բանաստեղծություններ, որոնք հրատարակված են նրա Տաղաւան հատորի մէջ:

Որքան էլ ուժեղ էր կաթոլիկական ազդեցությունը, որքան էլ խիստ էր Հռոմի պապական հսկողությունը, այնուամենայնիվ Մխիթարը աշխատեց մնալ հայ, հայերեն լեզուն մաքրել լատինական ազդեցությունից, իսկ պատմությունն ու գրականությունը ներկայացնել հարադատորեն: «Մխիթարը տոկուն, չարքաշ ու աննկուն

բնավորութիւամբ մի մարդ էր, կշանքի բազմաթիւ անհաշող հանգամանքները, տառապանքը, ձախորդութիւնները և վերջապէս հայոց անարդար հալածանքը չկասեցրին նրան և նա երբեք իսկ չկանգնեց իրեն ուղեորող գաղափարից»¹։ Այդ էր պատճառը, որ շուտով նրա շուրջը համախմբվեցին 60-ի շաւի հալ երիտասարդներ։

Մխիթար Սեբաստացու ամենամեծ հայրենասիրական հակումը նրա ունեցած սերն էր գեպի ուսումն ու գիտութիւնը, որը և սերմանում էր իր աշակերտների մեջ։

XIV դարից սկսած հայոց լեզուն ապրում էր անկում, հայերենի լցվել էր լատինաբանութիւամբ և ահա Մխիթարին էր վիճակված հայերենը մաքրել զանազան օտարաբանութիւններից ու գոհեցնել հայերենի լեզուին հայոց» հայերեն աշխարհաբար լեզվի առաջին բերականութիւնը։

Մխիթարի երկերից մեկ համար առավել կարեւոր են նրա հայագիտական աշխատութիւնները, հատկապէս բառարանը։ 1727 թ. Մխիթար Սեբաստացին հրատարակում է «Դուռն քերականութեան Աշխարհաբար լեզուին հայոց» հայերեն աշխարհաբար լեզվի առաջին բերականութիւնը։

Աշխատութիւնը գրված է թուրքերեն՝ լայն մասսաներին ավելի մատչելի դարձնելու համար, քերականութիւն այն հայերի համար «Որ բնակեալք են ի փոքրն Ասիա, այսինքն ի բոլոր հոռոմաց տուն, և ի փոքր Հայաստան», — գրում է հեղինակը։

1730 թ. Մխիթար Սեբաստացին հրատարակում է «Քերականութիւն դրաբար լեզուի Հայկազեան սեռի», որի առաջաբանում նշում է, թէ կատարյալ բերականութիւնների և բառարանների բացակայութիւնն է իրեն զրգել կազմելու այդ քերականութիւնը։ «Քերականութիւն դրաբար լեզուի» մեջ հեղինակը արդեն կատարել էր բառարանային աշխատանք։ Աշխատութիւնն վերջին մասը «Յաղագս յարմարագրութեան», փաստորեն ուղղագրական, իսկ մի մասով նաև ուղղախոսական բառարան է։

Մխիթար Սեբաստացին իր 1727 թ. հրատարակած «Դուռն քերականութեան աշխարհաբար լեզուին հայոց» աշխատութիւնն մեջ նույնպէս տվել է բառագիրը (էջ 91—149), «Բառագիրք, որ հետեւի դրան քերականութեան-հայ-թուրքերէն բառարան»։

Հայերենի քերականական աշխատանքներին զուգընթաց Մխիթար Սեբաստացին ձեռնարկում է հայոց լեզվի բացատրական բա-

¹ Հ. Անադյան. Պատմութիւն հայոց նոր դրականութիւն, Վաղարշապատ, 1906, էջ 55։

ուսրան կազմելու աշխատանքներին և իրավամբ հայերեն առաջին ընդարձակ, բնագրային բացատրական ստուգաբանական բառարանը կապված է Մխիթար Սեբաստացու անվան հետ: Բառարանի առաջին հատորը լույս է տեսել 1749 թ. մայիսի 19-ին, երկրորդը՝ քսան տարի հետո՝ 1769 թ.: Բառարանը կոչվում է «Բառգիրք հայկազեան լեզուի բաժանեալ յերկուս հատորս: Յորոց յառաջնումն որ է տպագրեալս այս, պարունակեալ գոն յոգնախումբ բաղմութիւնք բառից Աստուածաշունչ գրոց, և այլոց երեկւի մատենից լեզուագէտ դպրոպետաց:

Մեկնեալ ի սմա մասնաւորապէս՝ մանրակտիտ բացատրութեամբ անուանք կենդանեաց, տնկոց, ականց, շափուց, դրամոց, գործեաց և այլոց կահուց, և կարասեաց:

Իսկ յերկրորդում հատորի որ հանդերձեալ է տպագրել, հաւաքեալ կան բաղմութիւնք մնացորդաց բառից, նաև բառգիրք արարեալ ի գրաբառէ յաշխարհաբառն և յաշխարհաբառէ ի գրաբառն: Այլև բառարան յատուկ անուանց:

Արարեալ ի Մխիթարաց վարդապետէ Սեբաստացու՝ արքայ հայր կոչեցելոյ՝ աշխատակցութեամբ աշակերտաց իւրոց»¹:

Մխիթար Սեբաստացու կամ ինչպես ընդունված է ասել «Հին հայկազյան (ՀՀԲ) բառարանի» առաջաբանում, որը գրել են Արքայի տղակերտները, հիմք ունենալով ուսուցչի ցուցումներն ու հավաքած նյութերը, խոսվում է բառարան կազմելու դժվարությունների մասին, հատկապես այն պայմաններում, երբ չկար նախորդող որևէ նմանատիպ աշխատանք, երբ ամեն ինչ «ինքնին ի բնուստ նորոգ կազմիցե»²: Այդ դժվարությունների մասին պարզ գրված է. «...զի չիք արտադրութիւն ինչ ուսումնասիրական՝ յորում այնչափ դիւրասխալ իցեն արտագրիչքն, որայէս ի մեկնութիւնս բառից»³, քանի որ քերականության, տրամաբանության վերաբերյալ դիրք գրելու համար, պետք է հիմնականում գիտության մի բնագավառից տեղե-

1 Ակադ. Հ. Անառնյանը Արմատական բառարանում այս աշխատության մասին խոսելիս, նշում է, որ այն բաղկացած է 3 հատորից: Գրականության պատմության մեջ (էջ 60) գրում է. «Մխիթարի գլուխ գործոցն է լինում Հայկազյան բառարանը, որ պարունակում է երեք մաս, գրաբարից աշխարհաբար, աշխարհաբարից գրաբար և հատուկ անվանց բառարան»:

2. Անառնյանը ի նկատի ունի միայն աշխատության երկրորդ հատորը, իրոք տպագրության թիվն էլ նշում է 1769, իսկ առաջին հատորը, որը գրաբարի բառերի բացատրական բառարան է, գրաբար մեկնությամբ, ինչպես և 2-րդ հատորի «Բառք մնացորդաց» աչքաթող է արված:

2 Մխիթար Սեբաստացի, Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հատ. 1, 1749, էջ 4:

3 Նույն տեղում, էջ 7:

կուսիցուն ունենալ, մինչդեռ բառարան կազմողը պետք է բազմակողմանի զարգացում ու տեղեկություններ ունենա: «Քանզի ամենայն ինչ,— գրում են առաջարանի հեղինակները,— ընդ բառի անկանի և իսկույթին ամենայնի՝ ըստ բանականացս՝ բառի բացատրի»:

Հաշկազյան բառարանի հեղինակ Մխիթար Սերաստացուն և աշակերտներին, իհարկե, ծանոթ են եղել հայերեն և հայերենին առնչված նախորդ բառարանները, բայց այդ աշխատությունները մեծ օգուտ չեն տվել կազմողներին:

«Եւ թէպէտ գտան ոմանք,— գրում են կազմողները,— որք ի դարս մեր յօրինեցին դայապիսի ինչ մատեան, սակալն այն էր ի լատինէ առ հայս կամ ո՞վ արտադրութեան նորա մեղ անյաջող վասն որոյ և ոչ եղաք հետամուտ ունիլ զնա և ոչ իսկ տեսաք զնոյն: Իսկ փորք բառգիրքն հայկական զրեալ միաբառ մեկնութեամբ՝ իբր ոչինչ օգտեաց մեզ»¹:

Մխիթար Սերաստացին և աշակերտները չեն բավարարվում նախորդ բառարանների մասին սոսկ հայտարարություններ անելով, նրանք շեշտում են և օրինակներով հաստատում իրենց կարծիքը: Նրեմիա Մեղրեցու «Բառգիրք հայոց»-ի մասին գրում են, թե բառերով շատ աղքատ է, հաղիվ հնարավոր է լինում որոնելի հարյուր բառից մեկը գտնել: Բառարանի երկրորդ թերութիւնը, իրաւացի կերպով, համարում են այն, որ բացատրությունները երբեմն շատ ավելի խրթին են, քան ինքը՝ զլխաբառը: «Ի բազում տեղիս մեկնօղ բառքն առաւել խրթին են քան զմեկնելիս»:

«Բառգիրք Հայոց»-ի երրորդ թերութիւնը համարում են բառարանում տեղ գտած անհամար սխալները, որի մի մասը վերագրում են անհմուտ գրիչներին և մյուս մասը՝ տպագրական վրիպակներին: Վրիպակները ոչ միայն ըստ մեկնութեան են «...յորս գրուանն սոհի՞մ մեկնի, այլև ըստ տառիցն, որք խառնափնդոր են եղեալք. որպէս Արեղայն գրի աղեղայ, անցուցեալ զնա ի կարգս զատին: Հանգրուանն՝ հանգուան, Ամնոսն՝ ամնոս և այլք բազումք»:

Նախորդ երկկողմյան բառարանները նույնպէս չէին կարող հիմք ծառայել նոր բառարանի համար, ուստի Մխիթար Աբբան իր աշակերտների օժանդակութեամբ ստիպված է եղել տաժանելի և ծանր աշխատանքով, զրավոր աղբյուրներից քաղած նյութերի օգտագործմամբ կազմել «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» աշխատությունը:

¹ Նույն տեղում, էջ 4:

Հայկադյան բառարանի առաջին հասորի առաջաբանում տրբված են բառարանի հորինման շարժառիթները: Ահա դրանք:

Առաջին — այն, որ Մխիթար Աբբան իր «Քերականութիւն գրութարի լեզուի հայկազեան սեռի» աշխատության առաջաբանում խոստացած է եղիլ կազմել բառարանային աշխատություն:

Երկրորդ — հասարակության գրավոր և բանավոր թախանձանքներին ընդառաջելու համար, շատ թախանձանքներ չեն կարողացել կատարել, այդպիսիները բանավոր լինելու հետեանքով:

Երրորդ — ուսուցման նպատակով, դպրոցական աշակերտների համար: Այդ կապակցությամբ առաջաբանի հեղինակները գրում են. «...զի որպէս տկարանան արուեստագէտք շինել ինչ առանց գործեաց, նոյնպէս և ուսումնասէրք արտադրել ինչ ըստ կարգի՝ առանց օրինաւոր բառարանի: Եւ զի որպէս դժուարին է լինիլ քաջ գիտնական՝ առանց գիտելոյ զարուեստ քերականութեան, նոյնպէս դժուարին է գոլ քաջ քերական, առանց լինելոյ գիտակ հանգամանաց բառից, զոր ուսանիմք նպաստութեամբ բառարանի»¹:

Չորրորդ — հայերեն լեզուն և այն անաղարտ պահելու անսահման սերը: Մխիթար Սեբաստացին նկատում էր, որ օրեցօր վարգանում է աղգային գրականությունը և ամեն մեկը, օրինավոր բացատրական բառարան չունենալու հետեանքով, ըստ իրեն էր մեկնում և գործածում այս կամ այն բառը: «Եւ զի երեւոյթք բառից, — կարդում ենք աշխատության առաջաբանում, — բազում անգամ խաբեն զմարդ, և այս յաղագս մերձաւորութեան ձայնի կամ յաղագս հոմութեան և կամ վասն ծածուկ նշանակութեան, վասն այնորիկ սպրդեցան մտին ի լեզուն մեր անհամար աղճատանք, սխալանաց՝ բառից և վանկից և տառից, զոր համառօտիւ ցուցցուք ի ներքոյ»²:

Այս կապակցությամբ առաջաբանում բերված են բաւական բնորոշ փաստեր, ինչպես՝ կեղակարծ (երկբայելի, տարակուսելի) շփոթել են յեղակարծ (հանկարծ)³ բառի հետ և «փոխանակ ասելոյ յեղակարծ հանդիպիլ, կամ ի յեղակարծում ժամու, ասեն կեղաւարծ հանդիպիլ կամ ի կեղակարծում ժամու, որ է անդէպ»: Պարզունակ բառը, որ նշանակել է սողնակ, նիգ, դռան փակ, գործ են ւածել պարզ իմաստով: Այսպես նաև ուծանալ (հեռանալ, հրաժարվել) գործ են ւածել մոռանալ իմաստով: Սխալ գործածություն են

¹ Նույն տեղում, էջ 4:

² Նույն տեղում, էջ 5:

³ Երեմիա Մեղրեցու բառարանում երկու բառն էլ բացատրված է հանկարծ:

ունեցել ասպնջական, շշուկ, շաբաճնի և ուրիշ շատ բառեր: Առաջաբանի հեղինակները նշում են, որ բառարան չունենալու հետևանքն է, որ մի շարք բառեր հայերենում ի հնուց երկկերպ գրություն ունեն, ինչպես՝ խունկ — խունդ, գայթակղութիւն — գայթազղութիւն, դիճութիւն — գիջութիւն, կնճիթ — կնջիթ, խնճոյք — խնջոյք և այլն:

Օրինավոր բառարանի բացակայության պատճառով է, որ աշխատողները չկարողանալով «առձեռնապատրաստ գտնել» ցանկացած բառը, իրենք կաղմել և հայոց լեզվի մեջ են մտնել «բազում բառք մտացածինք և անհեթեթք» և ընդհակառակն, ընտիր հայերեն բառերը մնացել են դուրս: Այսպես «կննիթ բառի փոխարեն գործածեցին հաւաքող քիթ կամ սոսկ հաւաքիչ, խախագոց՝ փոքրափոր — փոքրփոր Pars ca ventris qux eít subrus vmbilico¹ ծածկույթ — latibulum² մղնիք (զլխուղեղի թաղանթը) գրեցին ծածկույթ կամ մաշկիկ, մկան՝ ջլամիս, ուտեստ (կերակուր) կոչեցին կերարկ: «Իսկ ով կարէ ի մէջ բերել, — բացականչում են բառարանը կաղմողները. — զանուանս կենդանեաց, տնկոց, աւկանց, դրամոց և պէսպէս կահուց, զորս վասն ոչ ունելով պատարան, շփոթեն ընդ միմեանս»³:

Մխիթար Աբբան բառարանի աշխատանքը ձեռնարկելիս նկատի է ունեցել հայոց լեզվի անաղարտությունը, բերականական ճշտությունների պաշտպանումը: Նա նշում է, թե շատ հաճախ է պատահում, որ վատ՝ փոխանակ փառաց, մեղանք՝ մեղանաց ասելու, գործ են ածում փառի, մեղանի և ընդհակառակն, ի խաւաբէ, ի լուսոյ ասելու փոխարեն ասացին ի խաւաւաց, շատ ղեպքերում էլ պիտանի հայերեն բառերի գործածության փոխարեն ի լուսոց, «բուռն հարին զալլազգական կամ զոամկական բառից, որպէս որք զմամացն կոչեն քիլօս, և զաճառն կոճուկ» (էջ 5): Միաժամանակ, շատերը նկատելով, որ վնասվում է լեզուն, ձեռնամուխ եղան բառարան կաղմելուն, բայց անձեռնհաս լինելով վնասեցին գործին. «...այլև ոմանք լուզեալք ի նախանձուէ վնասու լեզուին՝ ձեռն արկին կաղմել զբառարան և զբարբառ մեր խրամակարկատ առնել, բայց ոչ գոլով ձեռնհաս և ոչ լելումուտս լեզուիս կիրթ առաւել խրամատեցին՝ քան խրամակարկատ արարին, մինչև խաբեալ ոմանց ի ձայնէ բառիս վզեճակ, մեկնիլ զնա վզնոց եղանց, ալսպէս լուծ, որ է ծաղրական, զի նշանակէ զվնաս կամ զժախս»⁴:

1 Ֆ. Ռիվօլա. *Բառգիրք հայոց*, 1633, էջ 380:

2 Նշված աշխ., էջ 180:

3 Մխիթար Աբբաստացի. *Նշված, աշխ.*, էջ 5:

4 Նույն տեղում, էջ 5—6:

ԻՆՈՒԻՏԻՐԻ ԶԵՅԿԸ

ՉԵՐՆԻ ԼԵՉՈՒՄ

ԻՆՈՒՆԵՐԸ, ՅԵՐԿՈՒՄ ԶԵՏՈՐՈՒ

Յորայ յառաջնունն որ է տպագրեալս այս, պարունա-
կեալ զոն յոգնախուռն բազմութիւնք բառից անծաշունչ
զրոց, և այլոց երևելի մատենից լեզունագէտ
գործադրեալս :

Ս' Կենալ 'ի սմա մատնադրեալս՝ մանրակտիտ բացատրութիւն
ունիք կենդանեաց, տնկոց, արանց, չափուց, գրամոց, գոր-
ծեաց, և այլոց կահոց և կարասեաց :

Իսկ իբրեւորմ հարի որ հանդիման է տպագրել, համարեալ ինն բառերն, ինչոյ
բայ բառի. նա բառից որքան է գրեալ ի բառարանս, և յայտարարեալ
ի գրեալսն : Իսկ բառարան յառաջ անանչ :

Ընտրեալ 'ի Ս' Կենալ վարդապետի սերաստացւոյ
արքայ հայր կողմեցւոյ աշխատակցութիւն աշա-
կերտաց իւրոց :

Իսկ յոգնաժան երկասիրութիւն տպագրեալ 'ի նոյնոյ 'ի փառս ամենափրկ
չին. և 'ի յօգնուտ մանկանց եկեղեցւոյ :

'ի հաշտութեամբն ան Ղազարոս հայոց կաթողիկոսի :

Ետն փրկութիւն մերոյ. 1749. Մայիսի. 19 :

Իսկ 'ի թուականութեան հայոց. 2222 :

Ի Ս' Կ Ե Ն Լ Տ Ի Կ

Ի տպարանի Լ'նտոնի Գրեթով :

Զ Ի Ա Մ Ա Ն Ա Ի Մ Ե Ծ Ա Ի Ռ Բ Ա Յ

Մխիթար Սեբաստացին բաղմամբիւ օրինակներով ցույց է տալիս պարզ ոճի գեղեցկութիւնն ու հասկանալիութիւնը:

Բառարան չլինելուն են վերագրում նաեւ, որ լեզուն օրը օրինաւորաւորվել է ժողովրդական խոսվածքի մեջ և տասնյակ աղճատւած ձևեր ընդունել: Հեղինակները նկատի ունեն մեր բարբառները, որոնք իրենց կարծիքով գրական լեզվի հետագա աղճատումներն են: Հեղինակները հատուկ նշում են, թե որքան դուր ու բաղաժանեմ են, այնքան էլ լեզու: «...յոմանս այն շափ է եղծեալ,—կարդում ենք առաջաբանում,— մինչ զի ոչ երեխն հայերէն խօսիլ, այլ իբրև զխում ու զդուռ ընդ օդս բարբառիլ, որպէս՝ որք կոչեն զգայն՝ դուլ, զգան՝ դօռ, զհացն՝ խօց, զմեծն՝ ջօջ, զձղերն՝ դձիլ, զարձակելն՝ աձկրիլ և այլն»¹:

Ահա հայոց լեզվի այսօրինակ վիճակը տեսնելով, Մխիթար Սեբաստացին իր աշակերտների հետ 1727 թ. ձեռնարկում է հայերէն լայատրական բառարանի աշխատանքը, հասնում մինչև երախալոյթ բառին, բայց այլ աշխատանքներով զբաղված լինելու պատճառով, զադարեցնում բառարանի գործը մինչև 1742 թ. և հետո, երբ արդեն ուվելի հասունացել էր բառարան ունենալու անհրաժեշտութիւնը, վերսկսում և ավարտում է այն 1745 թ.:

Ձեռնարկելով բառարան կազմելու աշխատանքներին՝ Մխիթար Երրային և աշակերտներին հուզել է նաև այն հարցը, թե ի՞նչ ըսկրպրունքներով կազմել: Հեղինակները սկզբում նպատակ են ունեցել տալ միայն գրավոր լեզվի բառերը:

Աշխատանքի ընթացքում հեղինակները զգում են, որ հնարավոր չէ բացատրականները գրել աշխարհաբար, այսինքն բաբբառներով, քանի որ այն ժամանակ շունեինք կազմակերպված աշխարհաբար լեզու: Բառարանը կազմելու ժամանակաշրջանում ընդհանուր գրական լեզուն գրաբարն էր, ուստի չէին կարող բացատրութիւնները աշխարհաբար տալ: Բացի այդ, հայերը զաղթել ու բնակվել էին զանազան վայրերում, խոսել բաղմազան լեզուներով և իրենց բարբառը խճողել տեղական օտար բառերով: «Վասն որոյ բնակիչք միոյ գաւառի ոչ հասկանան զբարբառ միւսոյ գաւառի՝ գոնէ ըստ մասին»²:

Մխիթար Սեբաստացու բառարանի առաջին հատորը կազմված է հետեյալ սկզբունքով, նախ տրված է զլիարաւոր, ապա քերական-

¹ Նույն տեղում, էջ 6:

² Նույն տեղում:

Միկրա Սեբաստացի

նական նշումը և բացատրությունը և ըստ հնարավորին, բնագրային օրինակներ, ինչպես՝

Բոնագոյն, գունի, ից, իւ, իւք, Առաւել բուն, ալսպէս առաւել ուժեղ կամ հզօր կամ սաստիկ զօրեղ. ռամկօրէն խիստ զօղու: Երեմ. 50. 21:

Բոնադատ, ի, իւ, ից, իւք կամ աց, օք: Բոնադատօղ կամ բոնաբարօղ և կամ բոնատր, իսկ մերթ՝ բոնադատեցեալ:

Բոնադատեմ, եցի, եա՞, ել (ներգործ.): Ուժ առնել կամ բուն առնել կամ ստիպել. ռամկօր. զօռ անել: Ելից 12. 33: Մատ. 11. 12 կամ լաղթահարել կամ նեղել. Խմաստ 2. 10 կամ բռնութեամբ առնուլ. Միքի. 2. 2:

Աբբայի բառարանի յուրաքանչյուր գլխաբառի դիմաց տրված են մի քանի բացատրություններ, քանի որ «...բաղումք ի բառից ոչ կարեն միով բառիւ բացատրիլ, եւ թէ՛ն բացատրեացին. բայց ոչ ըստ պատկանաւոր պարագայից»:

Ի տարբերություն նախորդ բառաբանների, Մխիթար Աբբան անխտիր վերցրել է հայերեն լեզվի բոլոր բառերը, նախ՝ բառարանը լրիվ դարձնելու, երկրորդ՝ «Յաղագս ունելոյ բաղմաց ի նոցանէ զընշանակութիւն ինչ ծածուկ կամ արժանի բացատրութեան», երրորդ՝ որպեսզի ցույց տրվի, որ այդ բառերը գրաբար են և որն է տգետ բառարանում չգտնելով, դրանք չհամարի ժողովրդական բարբառային բառեր և մատենագրի կողմից սխալ գործածված: Զորրորդ պատճառը ուղղագրության հարցն է, որպեսզի իմացվի բառի գրության ուղիղ ձևը: Հինգերորդը՝ ձշտվի գլխաբառի հոլովման կամ խնդրառության ձիշտ կիրառման ուսուցումը և վերջապես վեցերորդ պատճառը՝ ուսուցողական նպատակներ, որպեսզի բառարանի միջոցով օտարազգիները և գրաբար լեզվին անտեղյակները սովորեն հայերեն լեզուն:

Նշված այս պատճառների մի զգալի մասը քերականական-ուսուցողական է, հետևապես բառարանը կոչված էր ծառայելու և բառարանային, և լեզվական-քերականական նպատակների համար:

Մխիթար Սեբաստացին գիտակցել է, որ մեկնությունն ավելի հստակ ու պարզորոշ դարձնելու համար անհրաժեշտ է վկայություններ բերել, բառիմաստը պարզել օրինակներով. «Եւ ես՝ յայտ լիցի ի մէջ բերաք զօրինակ վկայութեանցն, նախ զի հաստատուն ցուցուր զստուգութիւն մեկնութեանց բառից և ոչ իբր զեղջերուաքաղ՝ մտացածին երեցցուցութեան», քանի որ «...զի ասելն յարտագրութիւնս բանից՝ է դիրին, բայց զձշմարիտն բարբառիլ՝ դժուարին և այս մա-

նաւանդ ի մեկնութիւն բառից» (ընդգծումը մերն է — Գ. Գ.) և «երկրորդ՝ զի առաւել արտահայտեսցի զօրութիւն բառին, քանզի բազում բառք են, զորս որչափ և մեկնեսցէ որ, ոչ կարէ աշնայէս տպաւորել ի միտս ընթերցողաց, որպէս տպաւորէ, եթէ ի մեջ ածցէ զօրինակն»¹:

Բացատրական բառարանում օրինակներ բերելն ավելի արտահայտիչն է դարձնում իմաստը, քանի որ, իրոք, կան բառեր, որ ինչ-րան էլ համապատասխան հոմանիշ բառեր գրվեն բացատրութեան բաժնում, դարձյալ գլխաբառի լրիւ իմաստը չեն մեկնաբանում ըստ հարկի, իսկ հեղինակային օրինակը բառի բացատրութիւնը դիտողական և տպավորիչ է դարձնում և, վերջապէս, օրինակը պարզում է բառի գործածութեան սահմանները, քանի որ շատ դեպքերում բառի նշանակութիւնն իմանալով, սխալվում են գործածութեան ժամանակ, աշսպէս՝ «Կտապն որ է շէքէրլամէ և ասպանդակն որ է էօզէնկի բալց ոչ զամենաշն», սրանք չեն կարող շփոթմունք առաջացնել, բայց «Բալս՝ բերել, բազում անգամ նշանակէ՝ հպելով անշանել, որ է քսուելով անցնիլ: Աւանիկ զնշանակութիւն սորա ամենաշն որ կարէ իմանալ, բայց ոչ ուղիղ ի կիր արկանել, վասն զի տնգէտն փոխանակ տեսիլ՝ հպելով անցանէր ընդ երեսս ջուրց, ասէ, բերէր զերեսս ջուրց, որ է թիւր, զի պարտ է ասել քերէ առ երեսօք ջուրց»²:

Մխիթար Աբբան գտնում է, որ բառարանում եղած օրինակները նպաստում են նաև բնագրեր կարդալու, քաղվածքներ անելու, որովհետև այս կամ այն հեղինակի համապատասխան նախագատրութիւնը վերցնում է բառարանից, «զի անհնարին է ամենեցուն լինիլ զամենաշն գիրս, յորոց յաւաքեալ են բառքս» (էջ 7):

Բառարանը կազմելու աշխատանքներին նախաձեռնելով, հեղինակները հավաքել են ոչ միայն զանազան բառարաններ, այլև տպագրված աշխատութիւններ, իսկ թարգմանական գործերի բառիմաստի լրիւ ձշտման համար օգտագործել են նաև համապատասխան բնագրեր:

Մխիթարը իր ձեռքի տակ եղած աղբյուրները քարտադրել և կազմել է, աշսպէս կոչված, ընտրովի քարտարան: Նրբեմն մի գլխաբառի համար հավաքել է 20—30 և ավելի բնագրային քարտեր, որից բառարանի համար ընտրել է 1—2 լավագոյնները, իհարկէ, առաջնութիւնը տալով Աստվածաշնչից վերցված օրինակներին:

¹ Նույն տեղում, էջ 7:

² Նույն տեղում, էջ 15:

Մեր լեզուն ունի «Բազմաբառ ճոխութիւն, քան զի այնչափ յա-
ւախ և պերճ է լեզուն հայկազյան ընդաբոյս բառիւք, մինչև ափշե-
ցուցանէ զմիտս գիտակացն, վասն յորոյ և քիչ հնար զամենայն
բառսն բովանդակել...Ո՛րչ գտանես զազգ կամ զգաւառ կամ զկեն-
դանի կամ զտունկ, կամ զկերտուած, կամ զգործիս և զայլ իրս և
զմասունս նոցա, որոց ոչ իցէ անուն ի բարբառս մեր, կամ որում
առձեռն պատրաստ ոչ կարասցէ լեզուագէտն կարգել անուն»:

Քարտագրության ընթացքում հեղինակները գործնականորեն
դղացել են հայերեն լեզվի ճոխութիւնն ու հարստութիւնը: Չնայած
բառարանի առաջաբանում նշված է, թե բառաքարտերը հանված են
գրավոր աղբյուրներից, սակայն մեծ թիվ են կազմում նաև այն բա-
ռերը, որոնց աղբյուրը նշված չէ, հետևապես և շատ դեպքերում
այդ բառերի գոյութիւնն ու գործածութիւնը կասկածելի է մնում,
մեր խոսքը ավելի հիմնաբառերին է վերաբերում, քան ածանցում-
ներին, ինչպես՝ ֆաթապանտ, ֆանիտ, ֆատ և այլն: «Վասն զի,—
կարդում ենք առաջաբանում,— ի քերականութիւնէ մինչև յաստուա-
ծաբանութիւն հազիւ գտանի բառ ինչ, որ չիցէ հայկական, ներհակ
այլոց ոմանց լեզուաց, որոց ոչ միայն մակացական բառքն, այլև
բաղումք ի հասարակ բառից են ալլազգականք, որպիսի է յարևելս
լեզուն տաճկական, որ առնու զանհամար բառս ի պարսից՝ յարա-
բացոց, ի սկիւթացոց, ի հայոց, ի յունաց, ի փրանկաց և յայլոց
շրջակայ ազգաց, իսկ յարևմուտս՝ լեզուն լատինական՝ յորում խառ-
նեալ կան անբաւ բառք հելլենականք, որպես ցուցանեն բառա-
րանք լատինացոց և յունաց»¹:

Միեւնորայն ընդարձակ քարտարանը մեծ հնարավորութիւն
է ընձեռել ցույց տալու հայերեն հոմանիշների առատութիւնը, ինչ-
պես՝ ծածկել, ամփոփել, գաղել, զօղել, զօղեցուցանել, սքօղել, քօ-
ղարկել, քօղախնդրել, քօղասուղել, քօղաբորբել, որջասուղել, քուա-
խուղել, սուզանել, պարտակել, պատրուակել, առաքաստել, վարա-
գուղել, վերարկել և այլն: Այս մասին ավելի մանրամասն տրված
է բառարանի 2-րդ հատորում:

Ամենից դժվար է եղել չափերի, ականդենի, դրամների, բույ-
սերի, անասունների, թռչունների անունները ցույց տվող բառերի
բացատրութիւնը, որովհետև զանազան վայրերում տարբեր կերպ
է հասկացվել: Վասն զի ի մէջ այլոց բառից ըստ ինքեանց սոքա
յժռարիմաց են, և տաժանելի ի մեկնել: Վասն որոյ զամենայն փոյթ
ի մեջ առեալ՝ ստուգեցաք զնոսա բազմութեամբ օրինակաց, տեղե-

¹ Նույն տեղում:

կուխեամբ զանազան լեզուաց, բննութեամբ բազմազան մեկնչաց և հարցաքննութեամբ ականատես վկայից»¹:

Հայերենի բառապաշարի մասին բարձր կարծիք ունենալով, Մխիթար Սեբաստացին միաժամանակ ընդգծում է, թե ոչ մի լեզու չի կարող մաքուր, անխառն լինել, հասարակությունը անդադար շփվում է հարեան ժողովուրդների հետ և բնականաբար ազդում ու ազդվում նրանց լեզվից: Այդ վիճակն ունի նաև հայերենը, որի թե խոսակցական և թե գրական լեզուն իր մեջ է առել, բազմաթիվ փոխառություններ է կատարել հին ու նոր, մեռած ու կենդանի մի շարք լեզուներից:

Գլխաբառի բացատրությունները տալիս միշտ, իրավացի կերպով, նկատի է առնված բառի հայերենում ստացած նշանակությունը, ալապես վիաո՛ւ բառի բացատրության ժամանակ, նրա համապատասխան հունարեն տո՛ւսալ բառը նշանակում է ոչ միայն փառք, ալլե՛՛ ճառագայթ, կարծիք, միտք, առակ և այլն, նույնը և առաևան բառի մեկնության ժամանակ, դիտվել է, որ լատինական superci-նում բառը արտեան իմաստից բացի ունի նաև ռդարեանդ աչաց, սկնարկութիւն, ծանրութիւն, կամակարութիւն կամ ստամբակութիւն, հպարտութիւն, նաև պատմութեան իշխանական: Քանզի ոչ ամենայն, որ հոմ է ի միում լեզուի, հարկիւ հոմ լինի և միւսում, փասն որոյ բազում բառք ի հելլենս կամ ի լատինս հոմաձայնք են, և ոչ ի հայս, որպէս և անդրադարձեալ բազում բառք ի հայս հոմ են և ոչ ի նոսա» (էջ 8):

Հայկազյան բառարանի հեղինակները առաջարկում գրում են, թե մի շարք օտար բառեր (արաբերեն, պարսկերեն, հունարեն, լատիներեն և այլն) մեր նախնիները վաղուց գործ են ածել, ուստի և իրենք ստիպված են եղել այդ բառերը վերցնելու, բայց նշում են, թե որ լեզվի սեփականությունն է, կամ կոչելով՝ օտար:

Մխիթար Սեբաստացին և նրա աշակերտները աշխատանքի ընթացքում նկատել են, որ կան նաև բառեր, որոնք նմանաձայն են. «Սոյնպէս են և բազում բառք ընդ մեզ և ընդ յոյնս. որպէս զայլն կոչեն նոքա ալլ, զաղաղակն՝ ալալակ, զցցունք՝ ցիցօն, որպէս և երբալեցիք ցիցիթ: Սովին օրինակաւ տեսանեմք զբազումս, ընդ քաղղեացիս, ընդ ասորիս և ընդ պարսիկս, որպէս զառաւտաղն կոչեն նոքա առասդակ, զժանկն՝ ժէնկ, զնիզակն՝ նիզէկ, զտապարն՝ թէպէր, զապարանշանն՝ կպերենջին և այլն»²:

¹ Նույն տեղում, էջ 8:

² Նույն տեղում, էջ 9:

Հին հայկազյան բառարանի գեհնեն, բրաբիոն, շաբաթ և նման մի խումբ բառերի դիմաց կարգում ենք. «է բառ երրալական», «է բառ հունական» և այլն, այսպես դաստ գլխաբառի դիմաց բառաբանում ասված է՝ ձեռք կամ թաթ ձեռաց», իսկ բառարանի առաջաբանում «Բառս դաստ, որ է ձեռք, զոր պարսիկք կոչեն՝ տէստ, ուստի և ջուրն կամ լուացումն ձեռաց՝ անուանի ապտէստ, քանզի ապն է պարսկերէն ջուր»:

Այս մոտեցումը հետապնդում է ստուգաբանական-բացատրական նպատակ: Ցավոք այսօրինակ աշխատանք միշտ չէ, որ կատարված է, շնայած հեղինակները դիտակցել են դրա անհրաժեշտությունը:

Մխիթար Սեբաստացին լեզվի մասին խոսելիս, հայտնում է, որ դեռևս առաջին դարում հայերեն խոսակցական լեզուն եղել է գրաբարը, բայց հետագայում խառնվելով տարբեր լեզուների հետ, աղավաղվել և առաջացել են բաղմապիսի բարբառներ, որոնք և աստիճանաբար հեռացել են գրաբարից և Աբբայի արտահայտությամբ. «այլայլեցաւ ընդաբոյս բարբառս»:

Բառերի որոշ խմբեր ավելի ընտիր և վայելչական են համարվել, ոմանք՝ հասարակ, այսպես՝ արփիափայլը ավելի գեղեցիկ է, քան արեակերպը, ծակոտկենը՝ քան ծակոտիալը, երկպառակութիւն՝ տարածայնութիւն, բուծանել՝ բուծել, մաղապուրծ ճողոպրել՝ քան հազիւ դերծանել և այլն:

Հայկազյան հին բառարանի հեղինակները, որքան էլ ձգտել են ընտրություն կատարել, այնուամենայնիվ միշտ չէ, որ հնարավոր է եղել գտել բոլոր գրաբարյան բառերը: Իրենք՝ հեղինակներն էլ հարկադրված են եղել այդ խոչանդվանել:

Քալամ բառի բացատրության մեջ ասված է՝ «է բոյս ինչ ուտելի, որ աճեցեալ գնտանայ ի գլուխ. տաճկ. լախանա: Այլ այս ի գործ ածի ի ռամկական լեզուոջ, զի ի բարբառս գրոց կոչի՝ կաղամբ, (էջ 1195): Պէխ, մաղբ բուսեալք զընչօք կամ զվերին շրթամբք առն: Բայց սա մանավանդ յաշխարհաբառ լեզուոջ ի գործածի, տաճկ. պլըլիս կամ ձպոտ, նա՝ որոյ ի յաշսն գոյ ճիպո, այսինքն չորացեալ թարախանման հիւթ, որ մանաւանդ յաշխարհաբառ լեզուոջ ի գործ ածի»: Շտապենք ասելու, որ այս բնույթի գլխաբառերը տեղ են գտել նաև աշխատություններից հատորի աշխարհաբարից գրաբար բառարանում:

Բառարան կազմելու դժվարություններից մեկն էլ եղել է գլխա-

բառի բերականական առանձնահատկությունների որոշումը՝ հոլովումը, խոնարհումը, խնդրառությունը և այլն:

Մխիթար Սեբաստացու հայկազյան բառարանի մեջ գլխաբանների մի շարք, բացատրության հետ միաժամանակ, ստուգաբանված են, ինչպես օրինակ՝ կրակ, ծնեբեկ, մեռելոտի, ծիածան և այլն, և այլն: Մի երկու օրինակով ցույց տանք ՀՀԲ ի ստուգաբանությունները. —

Մեռելոտի — դեշ մեռելոց, այսպէս դի անասնոց կամ թռչնոց, որք առանց հեղման արեան ինքնին մեռանին կամ խեղդամահ լինին, որպէս և ստուգաբանութիւն ցուցանէ, դի ասի մեռելոտի, իբր մեռելոյ դի (էջ 644):

Միաձան — գլխաբառի բացատրությունը տալուց հետո՝ «նւ ասացաւ ծիածան, իբր թէ՝ ծիրածան, այս է ծիր ածօղ, վասն դի ածէ դերեօք երկնից զծիրս, որ է որպէս զկիսաբոլորակ գիծ կամ կամարաձև շրջանակ», ապա բարբառացին ծիրանի գոտի կամ կանանց կարմիր գոտի:

Բառարանի հեղինակները նպատակ չեն ունեցել բոլոր բառերը ստուգաբանել, բայց «ոչ զամենայն զի փոլթ մէր էր միայն զմեկնութիւնէ բառից և զվաղվաղ կատարմանէ բառարանիս, յազոգս պարապելոյ այլում գործոյ, որ ի վերայ կամ մեզ»¹:

Հայկազյան հին բառարանի գլխաբառերի մի զգալի մասը ստուգաբանորեն ավելի պարզեցված է. այսպէս.

Քարտէն — ելանէ ի լունական անուանէս՝ բարթիոն և նշանակէ՝ թուղթ կամ մատեան (Նարեկ. թ. և Ղզ. և ի յիշատակագիրն):

Քարտեզ — ծագի ի լունական բառէս, բարթիս և նշանակէ թուղթ, յորոյ վրա գիր գրեմք:

Քարտուղար — է բառ լատինացւոյ, որ ըստ նոցա արտաբերի բարթուլարիուս և նշանակէ՝ գիւանադպիր կամ առեւտրադպիր կամ յիշատակագիր և այլն:

Բառարանում շատ բառերի իմաստը ավելի որոշակի դարձնելու համար, բացատրվող առարկան պատկերված է, այսպէս՝

Քարճաշ — է խազ երաժշտական, որ ունի զայս ձև :

Ըստ Սամվելյանի երաժշտական խազերի այս ձևը կոչվում է ծան-

¹ Նույն տեղում, էջ 16.

րաքաշ, իսկ քարքաշը ունի ձևը¹: Այսպես նաև փուշ բառի բացատրության երկրորդ առումն է՝ դարձյալ ըստ երաժշտաց փուշ կոչի խազ ինչ, որ ունի զայս ձև :

Խումն — է գիծ ինչ կամ խազ ինչ երաժշտական երգոց այսու ձևով և այլն:

Աղբյուրների և հատկապես լեզվի ճոխության տեսակետից բառարանի հեղինակը գտնում է, որ ամենահարուստ լեզուն Գրիգոր Կարեկացունն է. «...որոյ բանքն իբրև ոսկւոյ տարափ՝ տեղացեալ ի վերայ սիղոյ քարտենի կամ որպէս ականս լուսոյ՝ ընդելուզեալ ի նիւթ մեղանի, ապացուցիւ յայտնեն զպերճապայծառ չքնաղութիւն հայկազեան լեզուի»²:

Բառարանում լայն տեղ է տրված քերականական բաժնին, յուրաքանչյուր գլխաբառի բացատրությունից առաջ տրված են նրա հոլովական վերջավորությունները, բայերի սեռը և այլն:

Մխիթար Աբբան քննադատում և բնային սխտեմով բառարան կազմելը: Այդ ուղղությամբ նշում է, որ ինքը առաջնորդվել է խիստ ալբերենական կարգով և ոչ թե շատերի պես «նախ դնել զբառս՝ Սուրբ և ապա ի ներքոյ նորա մեկնել զբառս՝ սրբափայլ, սրբաբեհեզ և այլն: Քանզի այսպիսի բառարանս կարի իմն ոտնառու և տառապեցուցիչ լինի որոնողաց զբառս», իսկ եթե որևէ մեկը չգիտե այս կամ այն բառի արմատական ձևը, նա երբեք չի կարող գտնել որոնելի բառը: «Նւ զի որ ոչ գիտէ, թէ այսինչ բառ ծագի յայս ինչ անուանէ,— շարունակում է Մխիթար Սեբաստացին,— ոչ երբէք կարէ գտանել զայն ի բառարանի, զի որ չգիտիցէ, թէ ճոքաղոն ճագի ի բառէս՝ ճիւղ և վասն զայնորիկ է ի ներքոյ նորայ, զիարդ կարիցէ գտանիլ զնա ըստ կարգի ալբուբենիցն որոնէ, որով ոչ կարէ գտանել»³:

Բառարանի հեղինակները որքան էլ աշխատել են ըստ հնարավորին լիակատար դարձնել իրենց աշխատությունը, հնարավոր չի

1 ԳԱ Հասարակական գիտությունների «Տեղեկագիր», 1948, № 6, էջ 73:

2 ՀՀԲ, էջ 16:

3 Նույն տեղում, էջ 18:

եղել, տպագրութեան ընթացքում նորից ի հայտ են եկել նորանոր բառեր ու բառառումներ: Բառարանի առաջարանում այդ կապակցութեամբ գրված է. եթե որոշ բառեր չգտնեք այս բառարանի մեջ, ինչպես՝ խնկենի, խորշալ, ընթրել, այդ դեպքում անհրաժեշտ է այդպիսիները փնտրել բառարանի 2-րդ հատորի «Բառարան ի բառս մնացորդացի» մեջ, կամ եթե բառարանում հանդիպես ահա հղման չունի՞նք և չգտնեք այն, պատասխանը նույնպես պետք է փնտրել «Բառք մնացորդացում», ինչպես՝ Մանեքուն կամ պաղեցուցանել, որք յառաքեալ տեղիսն ոչ ոնենք զհամանշանակ բառսն, քանզի յաղագս փութոյ տպագրութեան վրիպեցան ի բառարանէս, զորս լրացուցար ի բառսն մնացորդաց փոյ տես անդ (18): Մահափոյն, պաղեցուցանել բառերը բացատրված են միայն երկրորդ հատորի «Բառք մնացորդացի» մեջ:

Գլխաբառի բացատրական բաժնում ժողովրդական, կամ ինչպես իրենք են անվանում ռամկական բացատրությունները արված են շղագիր: Մխիթար Աբբան և աշակերտները ժամանակի խոսակցական լեզուն կոչում են ռամկական և ոչ աշխարհարար: «Յաղագս ռամկական բառից եղելոց յայսմ բառարանիս նոտր գրով ծանիր զի ոչ են նորա ամենեքեան հայերէն, այլ բազումք ի նոցանէ են ալլաղգական կամ տաճկական, որպիսի են յօտարիա, շէփին, շէփին, հիս, ալլաղնի և այլն, այլ կոչեցար զսոսա ռամկականս, ոչ թէ զալլաղգականն հայերէն կարծելով, այլ զի սովորութիւն է ռամկաց ի խոսիլն հայերէն՝ խառնել զալլաղգիս բառս և վարիլ նորօք իւր հայկական բառիւր և յայս միտս ոչ անուանեցար զնա աշխարհարարս, այլ ռամկականս»¹:

Մխիթար Սեբաստացին իր աշխատությունները նվիրում է հալ ժողովրդին. «Խոնարհամիտ սրտիւ ընծայեմ քեզ զպտուղ բաղմամեայ աշխատութեանս՝ նուէր սիրոյ, զի ցանկալի է ինձ յինչն առնուլ և քեզ տալ... վասն զի որ ինչ իմ է, քոյ է, և որ ինչ քո իմ, վասն որոյ և ծառայելս իմ քեզ՝ պարծանք են ինձ, մանաւանդ թէ՛ և լրումն պաշտաման իմոյ և իմոցս, վասն զի ի սկզբանէ անտի որսէս ես, նուչնպէս և միաբանութիւնս մեր կարգեալ կալ ի սպասաւորութիւն բանի հայկական տոհմի»²:

Հայկազյան հին բառարանի ընդարձակ առաջաբանի, օգտագործած աղբյուրների ցանկը տալուց հետո, արված է «Յորդորակ առ

¹ Նույն տեղում, էջ 19:

² Նույն տեղում:

բարուք զործածութիւն բառգրքի»։ Ստորև տալիս ենք մի քանի քառ-
յակ հորդորակից.

Սըմին սակի՝ զզործիս բառին
Զբառգիրքն ասեմ, հայոց ազգին.
Ում պէտք կարեացն՝ էր սաստկագին.
Բայց ոչ ըստեղծ՝ աշսշափ դարին:

Զի թէ բառգիրք՝ զինչ գին ունին.
Գիտեն զպիրք՝ լեզուազնին.
Առանց սորա ոտք ձեռք կապին.
Որոց յիմաստըս պարապին:

Ուղի է նա՝ բանասիրին
Կանոն ուղղիչ՝ հազներդողին.
Լոյս նշուլից պուետիկոսին.
Յուպ ապաստան՝ հէզ համբակին:

Բառգիրքն պանծ է մեծագին
Բայց թէ տգէտք՝ չարեօք վարին
Եւ անխտիր՝ յայնմ շրջին
Զարեաց առիթ՝ է նա նոցին:

Հալկադլան հին բառարանի առաջին հատորը պարունակում է
շուրջ 37000 բառահոսոված, զբաղեցնելով 24 + 1251 մեծադիր երկ-
սյունակ էջ:

Բառարանի առաջին հատորը տպագրության ընթացքի մեջ էր,
երբ վախճանվեց նրա գլխավոր հեղինակը՝ Մխիթար Արքան (1749 թ.
ապրիլի 27-ին): Աշխատության երկրորդ հատորը լրացվեց և մշակ-
վեց նրա աշակերտների կողմից և տպագրվեց քսան տարի հետո՝
1769 թ. սեպտեմբերի 8-ին:

Բառարանի երկրորդ հատորը բաղկացած է հետևյալ տնկախ
բաժիններից.

1. Մնացորդը զրաբառ բառից հայկապեան լեզուի համառօտ
մեկնութեամբ:

2. ա) Բառարան յատուկ անուանց Աստուածաշունչ գրոց հին
և նոր կտակարանաց:

բ) Բառարան յատուկ անուանց որք զտանին յայլ և այլ դիրս
արտաբոյ Աստուածաշունչ գրոց:

3. Բառգիրք ի գրաբառէ յաշխարհաբառն ուր մեկնին բառք Հայկական լեզուի սոսկ աշխարհաբառ կամ տաճկական բառիւք:

4. Բառգիրք յաշխարհարառէ ի գրաբառն նոյնանշան բառից յարադրութեամբ:

1727 թվականից ձեռնարկելով բառարանային աշխատանքների Մխիթար Սեբաստացին և աշակերտները հանդիպեցին բազմապիսի գրաբար, աշխարհաբար, խոսակցական, բարբառային բառերի, որոնք չնայած պիտանի էին, բայց հնարավոր չէր մի հատորում, մի աշխատութեան մեջ զետեղել, այդ իսկ պատճառով որոշեցին ոչ գրաբարյան բառերի համար կազմել առանձին բառարաններ և հրատարակել որպես երկրորդ հատոր:

Ինչպես տեսանք, առաջին հատորի զխաբարների բացատրություններն էլ տրված էին գրաբարով, ուստի պահանջ էր զգացվում բնեկանաբար գրաբար-աշխարհաբար բառարան: Նույնիսկ ուսումնականները հաճախ դժվարանում էին գտնել որևէ աշխարհաբար բառի գրաբար համարժեքը, այդպիսիների համար էլ պիտանի էր աշխարհաբար-գրաբար բառարանը:

Հին հայկազյան բառարանի երկրորդ հատորը նույնպես ունի առանձին առաջաբան, ուր պարզորոշ քնդգծված է, որ սկսել են մոտք գործել նոր բառաբարդություններ լեզվի մեջ՝ աղվամաղ, գաղտնածածուկ և այլն: Առաջաբանում խոսվում է նաև խրթնաբանություն և լեզվական աղավաղումների մասին, նշում են, որ թեկուզ լավ ու զեղեցիկ բառեր, «...նոքին են իբր ակունք մեծագինք, որք ըստ տեղուոյն, և ըստ ժամանակին՝ պարտին ի գործ դնիլ»¹:

Այժմ առանձին-առանձին քննություն առնենք երկրորդ հատորի բառարանային հատվածները, որոշելով նրանց գերն ու արժեքը:

ՀՀԲ-ի երկրորդ հատորի «Մնացորդք գրաբառ բառիցը» ըստ էության չպետք է առանձին բառարան համարել, այլ հավելված առաջին հատորի, ինչպես և վկայում է վերնագիրը, հեղինակները հենց այդպես էլ կոչում են. «զի ոչ է սա կատարեալ բառգիրք. այլ յօգուած ինչ բառգրքի»²:

«Բառք մնացորդաց»-ում տեղ են գրավել նախ առաջին հատորից դուրս մնացած բառերը՝ արգարուքիւն, քնկղմիլ, քնքրել, խորդալ և այլն, երկրորդ՝ այն բառերը, որոնց իմաստը առաջին

1 Մխիթար Սեբաստացի. Բառգիրք հայկազնան լեզուի, հատ. 2, Վենետիկ, 1765, էջ 6:

2 Նույն տեղում, էջ 4:

Հատորում լրիվ չի պարզաբանված, ինչպես՝ գաղտակուր, դժման, կտապ, բախտ, երգեհոն, ժամ, ժապավեն և այլն, և վերջապես բառեր, որոնց, առաջին հատորը կազմելու ժամանակ, նշանակությունները պարզ չէին, ինչպես՝ ակթիո, ալծապիղծ, անդի. անդոն, էդար և այլն:

«Բառք մնացորդաց»-ի մեջ տեղ են դրավել նաև այն բառերը, որոնք հայտնաբերվել են առաջին հատորի լույս ընծայումից հետո, ինչպես՝ ադուն, բախտանոց, կկու, ծալի, հօռու, կբնել, հօնի և այլն:

«Բառք մնացորդաց»-ի մեջ են մտել աշխարհաբարի այն բառերը, որոնց պարբեր համանիշը չկա, չի գտնվել օգտագործած աղբյուրներում և բառարանի լրիվության համար «և առ կատարումն պիտույից ուսումնասիրին հարկաւոր էին գրաբառք նոցա, փոյթ լանձին կալաք ի բազում տեղեաց որոնագիւտ լինիլ ստոյգ և վայելուչ բառից, որպէս են սորբա. Հաղարջ // ֆրէնկ իւղիմիւ.

հրուշակ // հելվալ

մատման // իլիկ

մլուկն // թահտայ պիթի:

Մեր նշած այս գլխաբառերը որպես աշխարհաբար-խոսակցական բառեր չունեն նոր հայկազյան և Հ. Աճառյանի Հայերեն արմատական բառարանները և, ընդհակառակն, բացատրված են գավառական բառարանում:

Միևիթար Սերաստացու և աշակերտների «Բառք մնացորդացը» նույնպես կատարյալ չի հղել, քանի որ միշտ էլ ի հայտ են եկել հայերենի նոր բառեր ու առումներ: Հեղինակները այդ հանգամանքը դրում են և Ձ-րդ հատորի առաջաբանում գրում են, թե մի շարք բառեր «դկնի տպագրութեան մնացորդաց բառաբանին ի լոյս աւանդեցան, որպիսի են սորբա.

լուիշտ — այսպէս պաղայ

սնանկ — միւհլիւզ կամ սնդըն

սուրճ — խահվէ

փողեբաւոց — այսպէս դարապխանայ

Փաղկիտ — այսպէս քէօֆտէ և այլն.

Դժբախտաբար որեւէ հիշատակութիւն չկա, թե այս բառերը ինչ աշխատութիւններից են բառաքաղված: Համոզված ենք, որ սրբանք ժողովրդական-խոսակցական լեզվի բառեր են, որպիսիք և օգտագործել են այլ բառարանագիրներ՝ Սարաֆյանը, Խալզարյանը և ուրիշներ: «Բառք մնացորդաց»-ի հիմնական աշխատանքը կատարել է միաբանութիւն անդամ Սիմեոն Աստվածատրյանը:

Հայկազյան հին բառարանի 2-րդ հատորի ըստ հերթականության երկրորդ բառարանը հատուկ անունների բառարանն է, որն իր հերթին բաժանված է երկու մասի՝ Աստվածաշնչում նշված հատուկ անունների և այլ աղբյուրներում հանդիպած հատուկ անունների բառարաններ:

Սուրբ գրքի հատուկ անունների բառարանի հիմնական աշխատանքը Մխիթար արքաճոր ղեկավարութեամբ կատարել է միաբանության ավագ աշակերտներից Զաքարիա Ալեքսանյանը: Աշխատությունը զբաղեցնում է 232 էջ և պարունակում է շուրջ 3500 բառաձույր: Ամեն մի հատուկ անուն բացատրված է, ստուգաբանված, նշված, թե որ լեզվի սեփականությունն է:

«Արասը, ըստ յունաց գրի՝ Դաբասթէ. Մեղրաբուղիս, է անուն բաղաբի՝ որ էր ցեղին զարուզոնի՝ մերձ առ ի եզր ծովուն մեծի (Յեսու. 19—11):

Արբանա — սա ելեալ յերրայական բառէն՝ Բամա, ստուգաբանէ՝ բարձունք եղեալ ի բառէն՝ Արէն՝ ստուգաբանի վէմ: է անուն բարձրագոյն տեղոյ, ուր լեալ որդիքն Իսրայելի շինէին զսեղան և մատուցանէին կոոց զխունկ և զգոհ (Յեզեկ. 20—29):

Ակեղղաւա — է բառ ասորոց և թարգմանի ազարակ արեան կամ գեօղ արեան կամ ժառանգութիւն արեան: է անուն տեղոյ, որ ընդ հարաւակողմն բաղաբին Նրուսաղէմի, զոր քահանայքն տաճարին գնեցին ի գերեզման օտարաց արծաթովն, զոր յուզաս մատնիչն ընկէց ի տաճարն»:

Բերված օրինակները վկայում են, որ թե անձնանունները և թե տեղանունները բացատրելիս, հեղինակները ոչ միայն բավականացել են բացատրություն և ստուգաբանություն տալով, այլև սկզբնաղբյուրների վրա հիմնվելով, ավել են բացատրվող բառի ավելի կոնկրետ ո՞վ կամ ի՞նչ լինելը:

Սուրբ գրքի հատուկ անունների բառարանում կան գլխաբառեր, որոնց դիմաց չկա բացատրություն կամ եղածը շատ աղքատիկ է:

Աղմեալ (Ղուկ. 3. 33) — Այս բառ ոչ երևի յիմիք թարգմանությունն:

Բեալ — այս բառ ոչ երևի յիմիք թարգմանությունն:

Աստվածաշնչից հանած այն հատուկ անունները, որոնք տարբերվում են լատինականից և համեմատ են հունականին, կրում են աստղանիշ, իսկ որտեղ անհամաձայն են հունականին և նման են եբրայականին և ասորականին՝ խաչանիշ:

Աստվածաշնչի հատուկ անունների մեջ եթե նկատվել են վրի-
պումներ, տրված է այդ ձևը և հղված ուղիղ՝ հիշատակին:

Հայկազյան հին բառարանի 2-րդ հատորի հատուկ անունների
երկրորդ՝ այլ աղբյուրներից հանված հատուկ անունների բառարա-
նը գրադեցնում է 233—371 էջերը, պարունակելով մոտ 2000 բա-
ռահոգված:

Բառարանի հիմնական աշխատանքը դարձյալ Մխիթար ար-
քաճոր ցուցմունքով կատարել է Իգնատիոս Խաչատրյանը: Այս բա-
ռարանը ամբողջացնում է հատուկ անունների շարքը:

Բերենք մի երկու նմուշ բառարանի այդ բաժնից.

Անտիոք, այ, աւ, յ| է անուն քաղաքի և է բաղում: Առաջինն է
մեծն Անտիոք յասորիս. Երկրորդն՝ Անտիոք Պիսիդիայն, որ և կոչի
Անտիոքիա, զորս տեսցես ի բառարանի յասուկ անուանց Աստուա-
ծաշունչ գրոց: Դարձեալ Անտիոք էր քաղաք փոքուն Հայոց ի կող-
մանս եփրատացոց առ աման լերամբ մերձ ի սահմանս Կիլիկեց-
ւոց: Անդ նստէր իշխան Հայոց, որ կոչիւր անտիոքայ չրինձ: Ի ճիճ
սլատմագիրս:

Ռիգա, աց, աւ, յ| է վաճառատեղի մայրաքաղաք Մոսկովաց ի
իւտնիայ գաւառի ի մուտս գետոյն Դվինայ ի հիւսիսակողմն մերձ
յեզր ծովուն գերմանացոց:

Մոսկով, աց, աւ, է արքայնանիստ մայրաքաղաք Ռուսաց, այս-
պէս Մոսկովաց ի համանուն իր գաւառի ի վերայ Ովկայ գետոյն:

Երևան, այ, աւ, ռամկ. ևս Երևան. է անուանի մայրաքաղաք
մեծին հայոց յարարատեան աշխարհի և կոտայից գավառին, որ է
Ղրիբուլախ, ի վերայ Հրազդան գետոյ, որ է Զանկու գետ ի հիւսի-
սոյ: Երասխալ մօտ ի Վաղարշապատ, որ է էջմիածին: Եվ ապա մի
շարք մեջբերումներ է կատարում, պարզելու համար, թե ինչու հա-
մար է այդ քաղաքը կոչվում Երևան:

Հատուկ անունների այս զույգ բառարանները ընդգրկում են ոչ
միայն անձնանուններ ու տեղանուններ, այլև աղգ, տոհմ, գավառ
ցույց տվող բառեր:

Մխիթար Սեբաստացու և աշակերտների կազմած բառարանի
սուաչին հատորը և երկրորդ հատորի «Բառք մնացորդաց» ու հա-
տուկ անունների բառարանները բացատրական, երբեմն էլ ստու-
գաբանական բնույթ են կրում: Միանգամայն տարբեր նպատակներ
են հետապնդում երկրորդ հատորի վերջին՝ գրաբարից-աշխարհա-
բար և աշխարհաբարից-գրաբար բառարանները, որոնք գերազան-
ցապես թարգմանական բառարաններ են:

«Բառգիրք ի գրաբառէ յաշխարհաբառն» աշխատությունը Մխիթար արքահօր ղեկավարութեամբ մշակել են Սիմեոն Աստվածատուրյանը, Իգնատիոս Խաչատրյանը, Զաքարիա Ալեքսանյանը և ուրիշներ: Աշխատությունը 416 երկսյունակ էջ է, պարունակում է 35000 բառահոգւոված: Այստեղ գրաբար բոլոր բառերը բացատրւած, ավելի ճիշտ թարգմանւած են աշխարհաբար կամ ժողովրդական-խոսակցական լեզվով, հաճախ էլ թուրքերեն բառերով: Հայ բառարանագրութեան մեջ սա առաջին փորձն է՝ բառահոգւածի բացատրական բաժինը աշխարհաբարով տալու: Թուրքերենը տրւած է միայն այն ժամանակ, երբ աշխարհաբար թարգմանությունը անհորձածական է եղել: Վերջէնք մի երկու նմուշ աչա բառարանից.

կարծր-պինդ, ամուր, փէք, սէրթ

կարծրագոյն — խիստ պինտ, խիստ ամուր

ողկոյզ — կուղ, սալսըմ

վրան — շատըր

Վրանաբնակ-շատըրը բնակօղ:

Մխիթար Սեբաստացու բառարանի երկրորդ հատորի վերջին բառարանը նույնպէս թարգմանական բնույթի է և ամենաընդարձակը. զբաղեցնում է 700 երկսյունակ էջ և պարունակում է շուրջ 45000 բառահոգւած ու կապակցութիւն:

«Բառագիրք յաշխարհաբառէ ի գրաբառն» աշխատությունը վերամշակել են Աբբայի ավագ աշակերտներ Մկրտիչ Անանյանը և Ստեփան Ասլիկյանը:

Այս բառարանը չափազանց հետաքրքրական է, ոչ միայն որպէս երկլեզուան՝ նոր և հին հայերենի բառարան լինելու, այլ նաև այն տեսակետից, որ Մխիթար Սեբաստացին գիտակցել է ժողովրդական լեզվի արժեքը և առաջին անգամ ձևոնարկել, հաւաքել ու կազմել է մի ընդարձակ բառարան: Այս աշխատութիւնը աշխարհաբար-բարբառային-թուրքերեն-գրաբար, միաժամանակ հոմանիշների հարուստ բառարան է:

Աշխարհաբարից գրաբար բառարանը կազմւած է ոչ միայն գիտունների, ուսումնականների համար, այլ առավել ևս «յաղագս միամտաց և համբակաց իբր զի րստ կարի տացուք ի նոցա ձեռս՝ ցուպ օգնականութեան»¹:

Աշխարհաբարից գրաբար բառարանի օժանդակութեամբ հնարավոր է եղել ծանոթանալ և սովորել գրաբար լեզուն, այդ իսկ պատ-

1 Մ. Սեբաստացի. «Բառգիրք հայկազեան լեզուի», հատ. 2, 1769, էջ 12:

ճառով բառարանում տեղ են գտել գրական բառեր, ինչպես՝ էակ, գոյացութիւն, ֆիզիզալ, ածական, գոյական, մակբայ և այլն:

Հեղինակներն այս աշխատանքը ձեռնարկելով, ղգացել են, որ հնարավոր չէ ժողովրդական խոսակցական լեզվի բոլոր բառերն ընդգրկել, քանի որ Հայաստանի տարբեր շրջաններում տարբեր էերպ են խոսում, տարբեր բարբառային խոսվածքներ են: Եվ քանի որ Կոստանդնուպոլսի և շրջակայքի հայ բնակիչները իրենց խոսակցական լեզվին խառնում են թուրքերեն բառեր, ուստի բառարանում տրված են թուրքերեն բառեր, որոնք, իհարկե, կրում են աստղանիշ, ինչպես՝ համալ, հինա, դում, դումրի, դուշ, դափլան, տոռու, տօստ և այլն:

Օտարազգի բառերը որպէս գլխաբառ ներկայացնելիս, հաշվի են առնված միայն այն նշանակութիւններն ու առումները, որպիսիք տվյալ բառը ստացել է մեր լեզվի մեջ, անտես առնելով նրա բուն նշանակութիւնը:

Բառարանի հեղինակները խուսափել են աշխարհաբարին խորթ ձևեր հորինել:

Աշխարհաբարից գրաբար բառարանում գլխաբառից հետո նախքան թարգմանութիւնը նոտրագիր տրված է բարբառային թուրքերեն համարժեքը, ինչպէս՝

աղմուկ (վէլվէլէ) — աղմուկ, ամբոխ

աղտ, լէֆէ — տես արատ

եղէգ, խամիշ, գամբշ — եղէգն և այլն:

Այս աշխատանքը կատարված է հատկապէս այն աշխարհաբար բառերի նկատմամբ, որպիսիք մեծ տարածում չունեն և գործածական չեն լայն մասսաների մեջ: Նոտրագրված թուրքերեն բառը հնարավորութիւն է տվել նախ ավելի ճիշտ ընկալելու աշխարհաբարում գործածված բառի իմաստը և ապա գտնելու համազոր գրաբար բառը, միաժամանակ պարզում է, թե այս կամ այն բառը ինչպէս կլինի թուրքերեն լեզվով:

ամրավ — խորմայ

կախարդ — պիլիճիթ կամ սիհերպաղ

կաղմար — տիւիթ

տախտակ — թահտայ

ֆեռի — տայի կամ տայը:

Ընդունած այս մեթոդը լրիվ պարզում է, թե թարգմանված գրաբար բառը աշխարհաբարի ո՞ր բառառումին է համապատասխանում: Ահա մի քանի օրինակ այդ ուղղութիւնով: Աշխարհաբար

կալ նշանակում է ողկույզ, սապատ, սապատող և կուլ կենդանին, որ և բառարանում տրված են.

կուլ — դամպուռ, գամպուր, սապատողն, ուղտոյ պատողն, կո-
բաբամակ, թիւրամէկ, կոր

կուլ, ըզտու պէս || տե՛ս Ուղտու պէս կուլ

կուլ եղած — գամպուռականմըշ, կծկատարազ

կուլ, կրռնըկի խամպուրը կամ ուռէցքը, էօրփիւ կիւնձ — սա-
պատ, կոր թիկանց, կորնթիկ

կուլ, կենդանի է սամսար, կուլ

կուլ, խաւողի, խուրմայի և ալոց սալգրմ ողկույզ, որից հետո
կապակցութիւններ՝ կուլ բերող, կուլ քլլալ, կուլ-կուլ, կուլ անող
և այլն:

Եթէ որեւէ մէկը չգիտէ զրաբար հաշիւներ, նա կարող է ողկույ-
զը գործածել սապատ-ի կամ սապատողը կուլ բառի փոխարեն,
մինչդեռ նոտրգրով եղած թուրքերենն ու բարբառային բացատրու-
թիւնները կանխում են այդ հնարավոր սխալանքները:

Աշխատութեան առաջարկում մանրամասն խոսվում է աշխար-
հարարի առանձնահատկութիւնների մասին:

Աշխարհարարից զրաբար բառարանում չուրարանչուր գլխա-
րառի դիմաց որպէս թարգմանութիւն տրված են մի շարք զրաբար
բառեր և փաստորեն ստեղծված է զրաբարի հոմանիշների բառա-
րան, այս արված է գիտակցարար, շարագրութիւն համապատաս-
խան, հարմար զրաբար բառի ընտրութիւն կատարելու համար:

Կտրին — սրտոտ, ուժով, իշխա: Քաշ, քաջիկ, գիր, արի, արիա-
կան, արուտ, ուրուաղ, կորովի, գօրաւոր, պնդակազմ, պնտակազմ,
տուրինի, քաջասիրտ, քաջամիտ, քաջամարտ, քաջամարտիկ, քա-
ջազօտի, կորովասիրտ, կորովամիտ, կորովախորհ, որդի գօրու-
թեան, այլ գօրութեան:

Կրակ-արկշ. հուր, հրատ, կրակ, խարույկ, կայծակն, բորբոք,
բեկէ, տար:

Այս. քստ Լուրյան հոմանիշների առաջին տպագրված բառա-
րանն է հայ բառարանագրութեան մէջ: Ինչ վերաբերում է հոմանիշ-
ների ձևագիր բառարանին, ապա այդպիսին կազմված է եղել դեռևս
XIII դարում և վերագրվել է Հովհան Երզնկացուն:

Մխիթար Սեբաստացին առաջինն էր, որ զգաց, հատկապէս
աշխարհարար-զրաբար բառարանի բաժնում, թե անհրաժեշտ է բա-
ռարանում տալ ոճեր, կապակցութիւններ, որն ավելի ճիշտ կբնո-
րողի բառի գործածութիւնը և նրա սահմանները:

Բառաբանում գլուխ բառի հիմնական առումները զատ-զատ (գլուխ, գաղաթ, գրքի գլուխ, սկիզբ, պետ, իշխան, ամեն մեկ) տալուց հետո, տրված են բավական մեծ քանակությամբ ոճեր, կապակցություններ, կաշուն դարձվածքներ, ինչպես՝ գլուխ դնել, գլուխ կապել, գլուխ վերցնել, գլուխ Բաշել, գլխե հանել, գլխու ծածկոց և այլն:

Հին հայկազյան բառարանի 2-րդ հատորի (1750 էջ) բառարանները հաճախ առանձին կաղմի տակ առնելով դիտվել են որպես առանձին աշխատություններ:

Չմոռանանք նշել, որ 2-րդ հատորի բառահոգվածներն առաջին հատորի համեմատությամբ ավելի մշակված ու կատարյալ են:

Հին հայկազյան բառարանը փաստորեն հանդիսացավ հայ բառարանագրության այն հիմնաքար, որի վրա հետագայում կազմվեցին հայերեն քաղատրական, թարգմանական և այլ բառարաններ, միաժամանակ այն դառնալով հայոց լեզվի բառային կազմի, բերականական ուսումնասիրությունների աղբյուր:

Աբբայի տաղանդավոր աշակերտները ճշտիվ հետեւելով իրենց ուսուցչի խորհուրդներին, հայերենը լիովին մաքրեցին լատինական և այլ խորթ տարրերից և գրականության մեջ վերականգնեցին մեսրոպյան շրջանի գրական հայերենը՝ զրաբարը:

ՄՍԵՓԱՆՈՍ ՌՈՇՔԱ

Մխիթար Սեբաստացուն ժամանակակից բառարանագիր է լեհահայ գործիչ Ստեփան Ստեփանյանը, տոհմական անունով Ռոշքա կամ Ռոշքյա¹:

Ստեփանոս Ռոշքան ծնվել է 1670 թ. մարտի 28-ին Կամենից քաղաքում: Ուսումնառության նպատակով մեկնել է Հռոմ, սովորել փիլիսոփայություն և աստվածաբանություն: Ուսումը փայլուն ավարտելուց հետո վերադարձել է իր ծննդավայրը և ձեռնադրվել քահանա: Մեծ հեղինակություն վայելելով շրջապատի մեջ, նա ոչ միայն օրը օրին առաջադիմել է հոգևոր ասպարեզում, այլև միաժամանակ կատարել է «Կամենիցի հաշտարարի դերը Կամենից երրորդակա-

¹ 2. Աճառյանը «Անձնանունների բառարան»-ի (հատ. IV, էջ 677) մեջ Ստեփան Ռոշքայի ազգանունը գրում է Սարգսյան, մինչդեռ Ստեփան Ռոշքա Սարգսյանը եղել է բառարանագիր Ստեփան Ստեփանյանի հայրը: Բառարանագիրը իր նաժաններից մեկում գրում է. «Ստեփան Սարգսյան Ռոշքյա», հայրն իմ մեռավ մարտի Իգ (Բագմավէպ», 1955, էջ 130): Ստեփանոս Ռոշքան հաճախ կոչվել է կրտսեր:

նայց և Կարմիլյանց միջև ծագած անհամաձայնության հուղումնա-
յից խնդիրներուն մեջ»¹:

Ռոշքան զբաղվել է գրական-գիտական աշխատանքներով,
գրել է.

1. Փիլիսոփայական գիրք. 2. Բարոյական աստվածաբանու-
թյուն. (2 հատոր): 3. Կենսագրություն հայոց եպիսկոպոսաց ի Լեհ. 4. Մաշտոց հայոց գրչալ ի թեսմինից. 5. Ժամանակագրություն և
նամականի: Ռոշքայի աշխատությունների գլուխ-գործոցը հայ-լա-
տիներեն և լատիներեն-հայերեն բառարանն է «Գանձ հայոց լե-
զուի» խորագրով, որն ընդունված է կոչել հեղինակի անունով՝ Ստե-
փանյան բառարան:

«Գանձ հայոց լեզուի» աշխատությունը բաժանված է երկու
մասի. ա) հայերեն-լատիներեն, որն ավելի ընդարձակ է, բնօրինակը
գրադեցնում է 943 երկսյունակ մեծագիր էջ (31,5×20,5 սմ.): բ) Լա-
տիներեն-հայերեն, որը նախորդի համեմատությամբ համառոտ բա-
ռարան է, 336 երկսյունակ էջ:

Ստեփան Ռոշքայի «Գանձ հայոց լեզուի» աշխատությունը,
ինչպես ցույց է տալիս հեղինակի գրած խորագիրը, չպետք է գիտել
սրպես երկլեզվյան թարգմանական բառարան, այլ այն, հատկա-
պես առաջին բաժինը, հայերենի իր ժամանակի լեզվական հարս-
տությունն ամփոփող աշխատություն է:

Ստեփանոս Ռոշքան օգտագործել է բազմաթիվ աշխատություն-
ներ, նույնիսկ ալնպիսի գործեր, որոնք ցայժմ անհայտ են մեր մա-
տենագիտությանը՝ Հովհաննես Կաթողիկոս, Մեսրոպ Պատմիչ, Մխի-
թար Պատմիչ, Առաքել Պատմիչ, Մովսես Խորենացու «Պատմու-
թյան» Դ. գլուխը և ուրիշներ, անգամ «զհայ պատմիչ մի որ ի սկզբ-
բանէ աշխարհի մինչև ցամն հայոց ՌՁԵ (1636) հասուց, բայց
չանուն սորա գտանել ոչ կարացի»:

«Գանձ հայոց լեզուի» աշխատության ձեռագրի վրա կազմելու
թվականը նշանակված չէ, սակայն Ռոշքան իր նամակներից մեկում
գրում է. «Ջանամ զբառագիրքն յայս ամառն կատարել, զոր երե-
սուն տարի է, քան որ սկսեալ եմ, բայց միշտ չեմ գրել» և նշում է,
թե աշխատանքն սկսել է 1700 թվին: Եթե հաշվի առնենք նաև նա-
խապատրաստական աշխատանքները, Ռոշքան բառարանի վրա,
որոշ ընդհատումներով, աշխատել է 40 տարի: 1731 թ. օգոստոսի
3-ին Աբրահամ վարդապետին գրած նամակում կարդում ենք. «Յու-

¹ «Բազմավէպ», 1955, էջ 131:

սալով Տերամբ և զբոլոր փիլիսոփայութիւնն գրել, ետ ավարտելոյս գրառարանն իմ, Գառն հայոց լեզուին մակագրեալ, զոր ի գալ հոգեւորներէրի ամսոյս յուսամ վճարել, զի պատրաստի ունիմ զամենայն յառս և այժմ աւարտեմ զգիրն տիւն: Քառասուն ամբ են յորմէհետէ սկսայ գրել զսայ, բայց ոչ շարունակաբար, զի երբեմն իբր զհինգ ամս, երբեմն ավելի կամ պակաս, գոլով իմ այլովք պարապեալ, ի ձեռս ոչ առի»¹: Մի այլ առիթով գրում է. «Զբառարանն իմ աւարտեցի ի վաղուց հետէ. չիք այժմ օրինակողք, զի Տեառնդ հասուցանէի, թերևս վաղագոյն այդր ի լոյս գար, ցորճան ողջ եմ»²:

Ռոշքան մեծ ջանք է թափել՝ իր տարիների վաստակը հրատարակելու համար, դիմել է էջմիածնի միաբանությանը, զանազան մարդկանց, Մխիթարյաններին, սակայն բոլորից էլ մերժում է ստացել:

Մխիթար Աբբան գիտակցել է աշխատության արժեքը, ցանկացել է ընթացք տալ, բայց սեփական տպարան չունենալու պատճառով հնարավորություն չի ունեցել հրատարակելու:

Ռոշքայի բոլոր ջանքերն ապարդշուն են անցել: Նա վախճանվել է 1739 թ. հոկտեմբերի 31-ին, Ստանիսլավ քաղաքում: Ստ. Ռոշքայի մահւման առթիւ քաղաքի ննջեցյալների մատյանում գրված է. «Ստեփանոս Ռոշքա պատվական քահանա, օթոված բացառիկ գիտությամբ, հմտությամբ և բարեպաշտությամբ հիշատակելի երկար դարերով, որ թողեց բազմաթիվ հատորներ, տարածեց իր ձեռքերը արևուն հետ Արևմուտքից Արևելք, լի օրերով և արժանիքներով և քորայած սուրբ խորհրդով վախճանեցալ»³:

Ստեփանյան բառարանը ամբողջ մի դար անհայտության մեջ էր, առաջին ծանոթությունը տալիս է Մ. Ավգերյանը Նոր հայկագրյան բառարանի առաջաբանում գրելով. «Ստեփանոս Լեհացի կամ Լեոպոլսեցի ի հայոց ի կլովայ՝ է կրկին՝ առաջին և երկրորդ ի ժէ դարու. երկաքանչիւրն թարգմանիչ այլևայլ գործոց ի լատին լեզուէ ի հայ: Առաջնոյն ոճ առաւել ընտիր քան զերկրորդին, նորին առաջնոյ է բազիրք ընդարձակ ու բազմավաստակ՝ չև ելեալ ի լոյս. զորոյ

¹ Տալան 2. Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց, Վիեննա, 1895, էջ 23:

² «Բաղմավէպ», 1955, էջ 338:

³ «Stephanus Roscka singularis doctrinae, eruditonis ac pietatis Praeclatus plurimis saeculis memorandus, qui editis plurimorum voluminibus, vere cum sole dispersit manus suas ab Occidente in Orietem plenus dierum et meritorum confessus et sacra synaei reffectus obiit. «Բաղմավէպ», 1955, էջ 132:

դհատուածս հետք եղև մեզ տեսանել, ուստի նշանակեցաք և զքանի մի բառս. և զանց արարաք զայլովք՝ որք քննութեան և ստուգութեան երևէին հետ ունել»¹:

1842 թ. հուլիսի 2-ին, Տեր Գրիգոր Ռոմանշքին Լիովից իր հետ Ս. Ղազար է տանում Ստեփանյան բառարանի բնօրինակը՝ հրատարակության գործը զլուխ բերելու համար:

Ախրթարյան վարդապետները արտագրում են այն, բնօրինակը վերագրածնում և այդ ընթացքում կատարում որոշ դիտողություններ, ինչպես՝

1. Բերված վկայությունները չեն արդարանում զսլովյուն ունեցող գործերով:

2. Հույն և լատին գործերի թարգմանություններից առնված վկայությունները իրական չեն և իր կողմից են հորինված ու հարմարեցված:

3. Ստուգաբանությունները իր մտքի արդյունք են և այս կամ այն բառերին տրված են անհավանական բացատրություններ:

Ալիշանը մանրադնին ուսումնասիրեց այդ աշխատությունը և «Բազմավէպի» 1852 թվի մարտյան համարում Հ(այր) Ղ(ևոնդ), Ա(արդարյան) ստորագրությամբ հրապարակեց մի ընդարձակ հոդված: Ալիշանը նախ գովաբանում է հնդիկներին և եվրոպացիներին, եր «Ընդ երկհազարամեա հին բառարանս սրբազան լեզուի նոցա, որով ցախօր կենդանի պահի սանսկրիտի բարբառ վաղմիք»:

Հայ իրականության համար գովաբանում է հատկապես Գեորգ Դպիրի պարսկահայ բառարանը: Ալիշանը կարևոր է համարում նշել, որ մեր ազգի բանասերները դեռ XIII դարում ձեռնարկել և կազմել են հայերենի, ինչպես և փլինի, Գաղիանոսի, Նիշիի՝ վարդանանց պատմության և այլ աշխատությունների մեջ հզած խրթին և օտար բառերի բառարանները և «Հնագույն քան զսոսա թուին ինձ հոմերական անուանեալ կամ քերդոդական բառից բառարանք»:

Ալիշանը շարունակում է. «Եւ թէպէտ որ արդ ի մեր ձեռս կամ նախնեաց բառագիրք համառօտք իցեն և ոչ քաջ մեկնողականք»: Ընդհանուր տեղեկություններից հետո նա մանրամասն քննության է առնում Ստեփանյան բառարանը:

«Իսկ ի ծանօթիցն մեզ ազգային բառարանաց՝ ճոխութեամբ

¹ Բանասիրության մեջ Ստեփանոս Ռոշքան հաճախ շփոթվել է Ստեփանոս Լեհացի կամ Իվովցի գործիչի հետ, որը եղել է գրեթե ժամանակակից (մեռել է 1699 թ.): Ստեփան Լեհացին նույնպես եղել է քաջ տեղյակ լատիներենին, ունի թարգմանական և ինքնուրույն շատ գործեր, թարգմանել է Պրովկի Պատկառած դիբել և կցել բառարան:

բառից, և պատշաճ դասաւորութեամբ և լատին թարգմանութեամբ, բաջ ի բաց գերազանցէ զալլովքն՝ Հայկազնեան բառարանն Ստեփանոսի Ստեփանյան վարդապետի Ռօշքեանց Կամենիցացոյ, որոյ համբաւ վաղ ուրեմն հասեալ առ մեզ հանդերձ մասամբ ինչ փոքր գործոյն՝ անագան յետ զխաւորելոյ տպագրութեան մեծիս մերոյ Հայկազեան բառագրոց»¹:

Ալիշանը նշում է, թէ Ստեփանյան բառարանը կազմելիս ինչ աղբյուրներ են եղել, ինչպիսի բառեր է հավաքւած, որքան ստույգ են թարգմանութիւնները:

Ալիշանը հերքեց արտագրող վարդապետների բոլոր պնդումները, հաստատեց, որ չէմիտծնի մատենադարանում գտնվել են արդեն Ռոշքայի հիշատակած ձեռագրերից շատերը, իսկ ժամանակով պիտի հայտնվեն նաև մյուսները, եթե բոլորովին բնաջնջված չեն: Ալիշանն այդ բառարանի մասին արված երկրորդ դիտողությունը նույնպես հիմնավոր չի համարում, ասելով, որ Ռոշքան ինչ առիթ ուներ դիմելու օտար աղբյուրների, ամենայն հավանակալութեամբ եղել են դրանց թարգմանությունները, որից և բառաքաղ է կատարված և օրինակը մեջբերված: Երրորդ դիտողության վերաբերյալ գրում է. «Ամեն անոնք, որ բառերու ստուգաբանութեամբ կդբաղին հաճախ քմահաճո մեկնություններ կամ անհաջող լուծումներ կառաջարկեն և հետևաբար կդտնվին միեևոյն պալմաններուն մէջ»:

Անդրադառնալով «Գանձ հայոց լեզուի» աշխատության հեղինակի կենսագրությանը, Ալիշանը տարբերակում է նույն ժամանակի երկու Ստեփանոսներին, գրելով. «Իսկ կրտսերը Ստեփանոս մականունի Ստեփանեան Ռոշքայ կամ Ռոշքեան, և սա ի լեհաց, բայց ոչ ի լուվայ, ալ ի Կամենիցայ, որպէս նշանակեալ է գլուխ բառարանին»²:

Ալիշանը հաստատում է, որ Ռոշքան օգտվել է նաև եղած բառարաններից, սակայն իրենն էր հեղինակային օրինակներով վկայված բառարանը: Ստեփանյան բառարանի բոլոր զխաբառերն ու առումները վկայված են հեղինակային օրինակներով: Ինքն այդ մասին գրում է. «Եւ ոչ զմի բառ թարց վկայութեան դնեմ. զբառսն ըստ իսկական նշանակութեանց նոցին մեկնեմ, առդրելով և զլատինականն վասն թարգմանութեան»:

Ալիշանը Ռոշքայի «Գանձ հայոց լեզուի» աշխատությունը ծայրեծայր համեմատել է նոր հայկազյան բառարանի հետ և գտել,

¹ Նույն տեղում, էջ 88:

² Նույն տեղում:

4500—5000 բուրոսովին նոր բառեր, ինչպես՝ ածանույթին, ալ, ալե-
բոս, ալէրեկ, ալէլից, ախաւեղ, ականաբեր, ականազարդ, ակա-
նալից, զեանասարդ, գերբնական, գիշերաբեր, գիսակաւոր, զխա-
կոյա և այլն:

Ռոշբան միայն անհայտ հեղինակի «Պատմութիւն Հայոցից»
400 գլխաբառի վկայութիւններ է բերել:

Ստեփան Ռոշբայի բառարանում առանց հեղինակի անվան
նշումի որոշ բառահոգւածներ ունեն երկտողյալներ, ինչպես՝

Սով հանդարտիկ ալեակ մեղմիկ
Զառութիւն տանէր յարբայ զբատրիկ:
Ի կոհակաց Աբերովին
Ոչ որ դերծաւ անկեալ ի նմին:
Գնդախաղացքն յար ճեմէին
Զգնդակս արծակս քաջ ճօճէին. և այլն:

Ալիշանի աված գնահատականից հետո դարձյալ դարաւոր լու-
թիւն տիրեց Ստեփանյան բառարանի մասին:

Վիեննայի միաբանութեան զրադարանի (որ պահւում է հեղի-
նակի բնօրինակը) ձեռագրերի ցուցակում Հ. Տաշյանը շափազանց
բարձր է գնահատում այն, իսկ 1955 թ. «Բաղմավէպի» 6—12 հա-
մարներում Մեսրոպ Ճանաշյանը «Ստեփանոս Ռոշբայի բառարա-
նը» վերնագրով հրապարակել է մի ընդարձակ հոգւած և վեր հանել
բառարանի արժանիքները:

Ճանաշյանը տալիս է Հին ու Նոր հայկազյան և Ստեփանյան
բառարանների որոշ հատվածների գլխաբառերի ու մեկնութեան
համեմատական աղյուսակ:

Մեսրոպ Ճանաշյանի կատարած համեմատական աղյուսակը,
որը բովանդակում է 76 բառահոգւած, Ստեփանյան բառարանի նո-
րութիւնը կազմում է 27 բառ (35,5%) ՀՀԲ՝ 12 (15,8%) և ՆՀԲ՝ 37
(48,7%):

Ինչումն է բանը, ինչպես է, որ Ստեփանյանի 35,5 տոկոսը չի
օգտագործված Մխիթար Սեբաստացու և ՆՀԲ հեղինակների կողմից:

ՀՀԲ-ն չէր կարող, քանի որ կազմողներին ծանոթ չեն եղել Ստե-
փանյանի օգտագործած նյութերը, իսկ ՆՀԲ-ի հեղինակների ձեռքի
տակ չի եղել Ստեփանյանի բառարանի ամբողջական օրինակը
«Հատուածս եւեթ եղև մեզ տեսանել», հատվածներին էլ բարձր
գնահատական տալով, նրանք քննադատական մոտեցում են ունե-

ցել և ամեն ինչ չէ, որ վերցրել են «զանց արարաբ զայլովք որք յննութեան և ստուգութեան երևէին պէտս ունել»:

Ստեփանյան բառարանի առաջին՝ հայ-լատիներեն բաժինը չպետք է դիտել որպես երկլեզվյան թարգմանական բառարան, այլ այն իրոր հայերեն լեզվի գանձ է, բոլոր գլխաբառերը օրինակներով հաստատված, լատիներենը միայն հոմանիշային դեր է կատարում:

Ձեռագիրը նկարագրող Հ. Տաշյանը գրում է. «Նկատելով հեղինակին ժամանակը, շատ ընտիր երկասիրություն մըն է գործքս նաև իբրև սլարդ բառգիրք նկատելով և ցավալու է, որ տպագրությանը չէ լույս տեսած տարիներու աշխատության այս արդյունքն: Հարգի է նաև այսօր մանավանդ այն կեղմանե, որ հեղինակը կոշումներ էրնե բաղմաթիվ հայ ձեռագիր մատչաններեն, որոնցմ հոմանք նաև այսօր հայտնի չեն լիովին: ...Ամբողջն այսօր հրատարակության արժանի գործք մըն է»¹:

Աշխատության երկրորդ՝ լատին-հայ բաժինը թեկուզ հոմառոտ՝ թարգմանական, դարձյալ շեշտը դրված է հայկական թարգմանության վրա: Ցավոք նշում ենք, որ Ռոշքայի բառարանը մնացել է ձեռագիր վիճակում:

Մխիթար Սեբաստացին և Ստեփանոս Ռոշքան իրարից անկախ ձեռնարկեցին և կաղմեցին հայերեն լեզվի, հեղինակային օրինակներով վկայված բառարաններ, որոնք և ուղի գծեցին հետագա ավելի կատարյալ բառարաններ ստեղծելու համար:

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԵՎ ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԸ²

Հայ բառարանագրության պատմության մեջ հատուկ տեղ է գրավում հայ-ռուսական բաժինը: Այդ բաժինը հարուստ է թե՛ ընդհանուր թարգմանական, բացատրական բառարաններով, որոնք մեծ դեր են խաղացել ռուսաց լեզուն սովորելու և թե՛ մասնագիտական բնույթի բառարաններով, որպիսիք խոշոր ծառայություն են մատուցել հայերենի մասնագիտական տերմիններ կերտելու գործում:

Հայ-ռուսական բառարանագրությունը խոր անցյալ ունի, բու-

¹ Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վիճակ, 1895, ձեռ. N° 6, էջ 22:

² Հայ-ռուսական բառարանագրության մասին, տե՛ս մեր «Հայ-ռուսական բառարանագրության ներդրումը հայ կուլտուրայի մեջ» աշխատությունը:

վանդակալից է ու բազմատեսակ, որն ինքնին ապացույց է այդ երկու ժողովուրդների սերտ կապի¹:

Դեռ վաղ ժամանակներից, իսկ XVII դարից սկսած ավելի հաճախակի, հայ վաճառականները շրջում էին Ռուսաստանի այս ու այն կողմերը. շփվում ուս ժողովրդի հետ:

Հայաշատ մշտական բնակավայրեր են դառնում Ղրիմը, Դոնի, Վոլգայի ստորին հովիտները և կենտրոնական Ռուսիայի մի շարք քաղաքները: Հայ ժողովուրդը իր բախտը կապում է ուս ժողովրդի բախտին:

Ռուսաց լեզուն իշխող և խոշոր նշանակություն է ստանում ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև իր տերություն սահմաններից դուրս:

Ահա ինչ է ասում այդ մասին ժամանակի խոշոր գեմբերից մեկը.

«Եթե մի բան ճիշտ արտահայտել չենք կարողանում, այետք է ոչ թե մեր լեզվին վերագրենք, այլ մեր անշնորհքությանը, ով ժամ առ ժամ խորանում է նրա մեջ առաջնորդ ունենալով մարդու խոսքը որպես քնդհանուր փիլիսոփայական հասկացողություն, նա տեսնում է անսահման լայն դաշտ, կամ ավելի ճիշտ ասած՝ դրեթի ափ մի ծով»²:

Ժամանակի հայ գործիչները, մանկավարժները դիտակցում էին, որ հայ լեզվի, հայ մշակույթի վարճացումն ապահովելու համար պետք է աղերս ստեղծել ուսական մշակույթի, ուսական լեզվի հետ: Միաժամանակ Ռուսաստանի նոր գաղթավայրերի հայ բնակչությանը անհրաժեշտ էր իմանալ իրենց ապաստան տվող ժողովրդի լեզուն, ծանոթանալ նրա մշակույթին:

Օրավուր ուժեղանում էր ուսերեն լեզուն իմանալու պահանջը, զգացվում էր բառարան ունենալու անհրաժեշտությունը, որովհետև ամեն ոք բառարանին դիմելով կհասկանար իր համար անծանոթ բառը կամ՝ հայերենի միջոցով կսովորեր ուսերեն լեզուն:

Հայաստանում, պարսկական տիրապետության օրով գրված բառարանները մնացել են ձեռագիր վիճակում, մոռացված: Դեռ նախքան ուսական տիրապետությունը Հայաստանում կազմվել են ուսերենին առնչված մի շարք շատ գործնական բնույթ կրող բառարաններ, որոնց մեջ հիշատակության արժանի գործ է Եղիազար

¹ Խորհրդային Միության ժողովուրդների բառարանագրության մեջ, ուսերենին առնչված բառարանի առաջնությունը պատկանում է մեզ, ի դեմս Սարաֆյանի, Խալհարյանի աշխատությունների:

² М. Ломоносов, Сочинения, том 3, стр. 250.

Տեր-Կարապետյան Առնշեցու «Համառոտ բառարան ի հայոց ի ռուսաց լեզու» աշխատությունը¹։

Ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն առանձին ինքնուրույն տպագիր բառարանների մենք հանդիպում ենք XVIII դարի երկրորդ կեսին։

Ռուսական պետությունը XVIII դարում իր տիրապետությունը ավելի ընդլայնում ու ընդարձակում է, իր սահմանները տարածում է դեպի արևելք և դեպի հարավ։ Ֆարական կառավարությունը նորագրավ շրջաններում ավելի ուժեղ և ամուր կռվաններ հաստատելու համար, անհրաժեշտություն է դրում ուսումնասիրել տեղական ժողովուրդների լեզուները, նրանց նիստուկացը, սովորությունները։

Եկատերինա 2-րդ թագուհու օրով արդեն հունի մեջ են մտնում այդ աշխատանքները։ Ռուսական գիտությունների ակադեմիայի պատվավոր անդամ Դանիել Դյումարեսկը (մեռել է 1805 թ.) 1762 թ. Եկատերինա երկրորդի պատվերով կազմում է ասիական լեզուների համեմատական բառարան «Comparative Vocabulary of the Eastern Languages» աշխատությունը, որը հրատարակվել է Անգլիայում։ Դյումարեսկու աշխատանքից ոչ պակաս հետաքրքրական է ակադեմիական գիմնադիայի տեսուչ Գարովիգ Լյուդվիգ Քրիստիան Բակմեյստերի աշխատանքը։ Վերջինս աշխարհի բոլոր լեզուների գծով հակադասն նյութ էր հավաքել, որը և օգտագործում էին ժամանակի մասնագետները, այդ թվում նաև Պալլասը։ Բակմեյստերի մահից հետո (1806 թ.) նրա հավաքած ամբողջ նյութը դարձավ Ֆր. Ադելունգի սեփականությունը։

1773 թ. Բակմեյստերը դիմում է բոլոր երկրների գիտնականներին, խնդրելով, որ նրանք իրենց իմացած լեզուներով բառեր հաղորդեն իրեն, գրելով՝ լատիներեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն լեզուներով՝ («Ideae et desideria de colligendis linguarum speciminibus»)։ Նա միաժամանակ ռուսական ակադեմիայի ակադեմիկոսների միջոցով նյութեր հավաքեց բուն երկրից։ Բակմեյստերը կազմել էր մանրամասն ծրագիր իր այդ աշխատանքների համար։ Նա կարճ ժամկետում ստացավ բավականին շատ նյութեր, ինչպես նաև Աստվածաշնչի մի հատվածի թարգմանությունը՝ բազմաթիվ լեզուներով։ 1784 թ. նա կրկնեց իր կոչը։

Հայերեն լեզվի գծով Բակմեյստերի թղթակիցներից է եղել Գյուլգենշտեյնը, որը տվել է աֆղաներեն, հայերեն, վրացերեն, կալ-

¹ Մատուցյան մատենադարան, ձեռ., № 6418։

միկերեն, օսեթերեն, պարսկերեն, հունգարերեն, վալախերեն և կովկասյան մի շարք լեզուներով բառեր: Հայերեն բաժնի վերաբերյալ բառեր է տվել նաև Կապուցին Հայր Ագրիպինուսը (P. Agrippinus) Աստուխանից¹:

Բեկմեյստերի նյութերը հիմք են ծառայել Եկատերինայի բառարանի համար:

Եկատերինա 2-րդ Թագուհին անձամբ հետաքրքրվել է բառարանագրությամբ, նա 1785 թ. մայիսի 9-ին Յիմերմանին հղած նամակում գրում է. «Կազմել եմ 2—300 ուսանողներին հիմնական բառերի ցուցակ, որն հանձնարարել եմ Թարգմանել այնքան լեզուներով ու խոսվածքներով, որքան հնարավոր է ճարել, բայց այն արդեն հասել է 200-ի: Ամեն օր ես գրել եմ մեկ բառ իմ հավաքած բոլոր լեզուներով»: Եկատերինան այդպիսով կազմել է 286 բառ և ուղարկել Էռլանխի արտասահման, հյուպատոսությունների միջոցով հավաքելու տարբեր լեզուների համապատասխան բառերը:

Այդ աշխատանքը շուտով ձանձրացրել է Թագուհուն և նա իր ունեցած ամբողջ նյութը հանձնել է Պալլասին՝ մշակելու և հրատարակելու համար: Նշենք, որ Եկատերինային օգնել է նաև զբաղաճառ Ֆրիդրիխ Նիկոլսկին:

Պալլասը մասնագիտությամբ բնագետ էր, ճանապարհորդել էր Մերձվոլգյան շրջանում, Սիբիրում, Ուրալում, Կովկասում և այլ վայրերում ու հավաքել հսկայական նյութ, գրել «Ռուսաստանի բույսերը» (Флора России) երկհատորյա աշխատությունը: Պալլասը ազգությամբ գերմանացի էր, 1767 թվականից Պետերբուրգի ակադեմիայի անդամ էր:

1787 թ. Պալլասը հրատարակում է իր բառարանի առաջին հատորը, որը պարունակում է 51 եվրոպական և 149 ասիական լեզուների բառեր: Երկրորդ հատորի համար նյութեր ավելի շատ էր հավաքել, որից հետագայում օգտվում է Ֆ. Ի. Յանկովիչ ղեկավարող իր «Сравнительный словарь всех языков и наречий по азбучному порядку расположенный» (СПб, 1790—1791) համար:

Յանկովիչի բառարանը նույն Պալլասի բառարանի վերահրատարակությունն է, որին ավելացրած է 4 եվրոպական, 22 ասիական, 30 աֆրիկական և 23 ամերիկյան լեզուների բառեր, ընդամենը 279 լեզու:

¹ П. Булич, Очерк истории языкознания в России. СПб, том 1, 1964, стр. 222—223.

Պալլասի բառարանի առաջին հատորի երևան գալը, իր վրա հրավիրեց քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրությունը և իրար հետևից հանդես եկան մի շարք քննադատական հոդվածներ: Այդ քննադատություններից մեկ համար կարևոր է Հագերի գիտողությունները, ուր նա խոսում է, թե մի շարք լեզուներ աղավաղված են և ճիշտ չեն ներկայացված բառարանում: Հագերը շատ սխալներ է գտել հերացիերեն, ասորերեն, հայերեն, ճապոներեն լեզուներում: (Հագերի աշխատանքը կոչվում է «Schreiben aus Wien an Herrn Pallas in st Petersburg», Vena, 1789).

Պալլասի բառարանի առաջին բառն է Бог, ապա небо, отец, мать, сын, дочь, брат, сестра, муж, жена, девушка, мальчик, дитя, человек, люди, մարդու մարմնի անդամները, հինգ զգայարանները, բնության երեւոյթներ՝ նաև՝ լուսին, աստղեր, հողմ, անձրև, կարկուտ, կայծակ, ձյուն, գիշեր, ցրեկ և այլն. տարվա եղանակներ, տեղագրական տերմիններ՝ ծով, գետ, լեռ, ափ և այլն, բուսանուններ, կենդանիների անուններ, ընդհանուր խոսակցական բառեր, դերանուններ, մակբայական ձևեր և թվականներ:

Պալլասի բառարանի մեջ 200 լեզվով տրված է 273 բառահոգված, 274—285-ը լիակաճներ են (երկու հատորը 412 + 492 = 904 մեծագիր էջից է բաղկացած):

Պալլասի բառարանում իր տեղն ունի նաև հայերենը, որը բառահոգվածների մեջ զբաղեցնում է 107 համարը, իսկ թվականների բաժնում՝ 112-ը:

Աշխատության առաջաբանում նշված է, որ Եկատերինա 2-րդի ցրով Ռուսաստանում ապրել են շատ ժողովուրդներ և անհրաժեշտ էր ի մի հավաքել դրանց լեզվական բառերը: Աշխատության մեջ հայերենի մասին գրված է. «Զանազան գիտնականների կազմած ճեռագիր բառարաններից ընտրել եմ պարսկերեն և արաբերեն լեզուների տարբերությունը: Այդ նույն կերպ եմ մոտեցել և հայոց լեզվին: Մի շարք բառարանների օգտագործելով, ես շատ բառերի տարբերություններ գտա, եթե հաշվի առնենք գրքերում գործածված բառերը և ժողովրդականը, որը շատ բազմազան է և առավել ևս խառնըրված է տարբեր լեզուներից վերցված բառերով»¹:

Ինչպես տեսնում ենք Պալլասը նկատել է հայերեն ժողովրդական և գրական լեզվի զգալի տարբերությունները: Վերցնենք մի

¹ П. С. Паллас, Сравнительный словарь всех языков и наречий. СПб, 1787, том I, предисловие.

բանի բառ որպէս օրինակ, տալով միայն գլխաբանի հայերէն թարգմանութիւնը.

Бог — Զն, Астуашъ, аствацъ.

Небо — Еркинкъ, Ергинкъ.

Отец — Гаиръ, Хайръ.

Мать — Майръ.

Сын — уестръ.

Дочь — дустръ.

Горло — Богазъ, кокортъ, кулъ, хрчахохъ.

Шея — Визъ, висъ.

Лицо — Эресъ, керпаранъ.

Ресницы — Тертевикъ, Тартапъ, Тертевункъ,
тевтерункъ Ардевункъ.

Ухо — Ангачъ, Аканчъ.

Щоки — Эресъ, Айткъ, тушеръ, кзакъ.

Рука — ւերкъ, ւերնъ.

Кровь — Аруնъ, Арьюнъ.

Вопль — Лацылнիւ, Сукъ, Лацъ Вогпъ.

Граль — Каркутъ, кагакъ հեղինակը կարկուտ և
բազար բառերը ընդունել է որպէս համա-
նիշխան:

Осень — հայերէնը չի գրել.

Зима — » » (հղանակներէց
միայն ամառը գրան)

Холмъ—Пелуръ, Плуркъ, Цори, Хохъхавасаръ.

Тать — воръ Еросилось, Сиганакогопуть, Се-
ганакапутъ, Когъ.

Поль — Атакъ, Цацъ, Гатакъ, Тантахтакъ
Таппицаксункъ, Вайръ.

Лень — Эгль, Пгеркъ, Цулутыюнъ, Цуль

Гусь — Патсакъ, Сакъ.

Двор — Сракъ, Хаятъ, Кецерањъ, Пакъ և այլն:

Ինչպէս տեսնում ենք, հեղինակը տվել է գրական, գրաբար և
ժողովրդական զորածնութիւնները:

Ուստի լեզվաբանության պատմագիր Բուլիշը գրում է. «Հայե-
րէն լեզուն Ասորիականում դասավանդվել է գիրնորների և տարաս-
տիճան (разночинец) երկրանների համար բացված դպրոցում, որը

հիմնվել էր 1764 թ.: Այդ դպրոցի ծրագրի մեջ, ընդհանուր առարկաներից բացի ամբողջական և նախաշինական տոարկաներին զուգընթաց անցնում էին ասիական 4 լեզուներ: 1778 թ. այդ դպրոցը վերածվեց ժողովրդական ուսումնարանի, արևելյան լեզուների ցանցը ավելի ընդարձակվեց, ավելացվեցին ևս երկու լեզու, որից մեկը հայերենը¹:

Բուլիշը առաջին բառարանների մասին գրում է. «Անհրաժեշտ է ավելացնել, որ Եկատերինա 2-րդի բառարանում հայերեն բաժինը համեմատաբար լրիվ է, քան շատ ուրիշները և համարյա բացթողումներ չկան (չհաշված առանձին դեպքերը): Ոչ ճիշտ թարգմանություններն ու սխալները, իհարկե, այստեղ էլ իրենց զգալ են տալիս, բայց դրանք քիչ են, քան բառարանի այլ բաժիններում, ինչպես օրինակ, սանսկրիտերենում» (Բուլիշ, 516):

Ազգագրագետ և բանասեր Ա. Մ. Շյոգրենի (1794—1855)² կուլեկցիայում նշվում են Պալլասին պատկանած բավականին շատ հայերեն ձեռագիր բառարաններ, որոնք և նյութ են ծառայել Եկատերինայի բառարանի համար, ինչպես՝

1. Собрание 286 слов и числит. на русском и армянском языках.

2. Подобное же собрание перевод армянских книжных слов (286 слов).

3. Собрание 363 слов на русском и армянском яз. оригинальным письмом и русскими буквами և նման այլ հավաքածուներ:

Պալլասի բառարանին հաջորդող աշխատությունն է Յանկովիչի քառահատոր բառարանը: Յանկովիչի աշխատությունը բառարանի տեսք է ստացել, բայց մի լեզվի պատկերը դժվար է ցույց տալ, հակառակ Պալլասի բառարանի, որի մոտ յուրաքանչյուր լեզու իր հատուկ տեղն ունի կամ հետագայում՝ Ստարչևսկու մոտ, որտեղ հատուկ էջ է հատկացված:

Յանկովիչի բառարանում նախ տրված է բառը, հետո՝ ռուսական նշանակությունը և ասլա Յ-րդ սյունակում՝ թե ո՞ր լեզվով է: Այս բառարանում սխալներն ավելի շատ են, քան Պալլասի մոտ: Այս բառարանի առաջին հատորի Ա տառի տակ հանդիպում ենք հայերեն հետևյալ բառերին:

¹ С. Булич, Очерк истории языкознания в России. СПб. том 1. 1904, стр. 513.

Авъ — курица по армянски էջ 8
 Авазъ — песок по армянски էջ 9
 Авуръ — день по армянски էջ 13
 Агавасикъ — вот по армянски էջ 14
 Агавни — голубь по армянски էջ 14
 Агагакъ — крик по армянски էջ 14
 Аггъ — соль по армянски էջ 17
 Ажемъ — теперь, ныне по армянски էջ 29
 Ажмуйсь — теперь по армянски էջ 29
 Айръ — муж по армянски էջ 27
 Айсеръ — здесь по армянски էջ 38
 Айтк — шоки по армянски էջ 38
 Ано — да по армянски էջ 39
 Акагакъ — петель по армянски էջ 41
 Аканчъ — ухо по армянски էջ 41
 Аклоръ — петель по армянски էջ 45 և ալսալեա

Դիւան Ա տառի տակ 65 բառ, իսկ Ա տառը գրքում զբաղեցնում է 145 մեծադիր էջ: Որպեսզի ալիկի ճշգրիտ ու հստակ պատկերացում կազմենք Յանկովիչի բառարանի մասին, ստորև տալիս ենք օրъ-ով սկսվող բառախումբը (հատոր 2-րդ, էջ 351—352):

Оръ — ухо по германски.
 Оръ — золото по ирландски.
 Оръ — золото эрзо-шотландски.
 Оръ — золото валлезански.
 Оръ — золото по ново-французски.
 Оръ — или (либо) по английски.
 Оръ — Тать (вор) по венгерски.
 Оръ — кожа по жидовски.
 Оръ — год по шведски.
 Оръ — день по армянски.
 Оръ — река по лезгински рода анцуг..
 Оръ — река по лезгински рода джар.
 Оръ — свет по еврейски.
 Оръ — свет по жидовски.
 Оръ — ров по черемиски.
 Оръ — ров по татарски Ногайского поколения.
 Оръ — ров по татарски в Тобольской округ..

Հետո գալիս է Օրս ձևը և այլն: Կան բառաձևեր, որ ամբողջ
 Կշեր են զբաղեցնում: Ռուսական հետագա ժամանակների բառարա-
 նային աշխատություններում՝ Ստարշևսկու «Стоязычный словарь»
 СПб (1887), Ն. Անենկովի «Ботанический словарь», СПб
 (1878), Գորյակի «Сравнительный этимологический словарь
 русского языка» (Тифлис, 1896) և այլ աշխատություններում
 հայերենը նույնպես իր որոշ կշիռն ունի:

ԿԴԵՈՊԱՏՐԱ ՍՍՐԱՅՅԱՆ

Այդ նույն ժամանակներում Պետերբուրգում 1788 թ. օգոստոս-
 ւի 1-ին լույս է տեսնում առաջին հայ-ռուսերեն և ռուս-հայերեն
 բառարանը՝ «Գիրք, որ կոչի բանալի գիտութեան» աշխատությունը
 տպագրված Գրիգոր Խալիլարյանի տպարանում:

Գրքի վերնագիրը արդեն վկայում է, որ այս գործը սոսկ բա-
 ռարան չէ, այլ «Բանալի գիտության», որ «Ունի սա ընդ իւր մաս-
 նաւոր այբբենարան, մասնաւոր բառարան, սկզբունք քաղաքական
 ուսմանց, արարեալ և թարգմանեալ ի Ռուսաց լեզուէ ի հայ բար-
 քառ, և ի Հայոց լեզուէ ի ռուսաց բարբառ»:

«Բանալի գիտութեան» գիրքը ինքնուսույցի հիմունքներով է
 կազմված, արված է նախ «Այբուբենը բոլոր գրոց հայոց և ռուսաց
 Անուանք տառից ռուսաց ընդ հայոց», ապա, «հետևի միավանկ բառ
 ռուսաց ընդհայոց» և այսպես երկվանկ, եռավանկ, քառավանկ և
 այլ բառերի ուսուցում: Աշխատության հեղինակը աշխատել է ընդ-
 գրելով ժամանակի առօրյան, խոսակցական լեզուն ինչպես հայե-
 րենում, նույնպես և ռուսերենի նկատմամբ:

«Բանալի գիտութեան» բառարանի հայ-ռուսերեն բաժինը ունի
 մոտ 2000, իսկ ռուս-հայերեն բաժինը 2500 բառահոգված մեծ մա-
 սամբ ժողովրդի կենցաղին, առօրյա կյանքին վերաբերող բառեր,
 ինչպես՝ արեր, ագառակ, ագատ, ախտ, պինդ, պղպեղ, շագանակ,
 ջուկ, մախիթ, արհեստ, գավառ, գավազան, ծիգան, ձուկ, կաղամբ,
 պարտեզ կամ арбуз, буйвол, верблюд, верёвка, вертоград,
 гряда, грязь, чай, рыба և այլն:

Որ «Բանալի գիտութեանը» որպես աղբյուր ժողովրդական խո-
 սակցական լեզուն է հիմք ծառայել, դրա առաջին և լավագույն ա-
 պացույցը հեղինակի աշխարհաբար լեզուն է, որ գործ է ածվում
 դրքի զրուցատրության բաժնում:

«Ուր ես գնում հրամանըդ այդպես կանուխ:
 Ես գնում եմ դպրատունն» կամ՝
 «Հրամանքդ ինչ տեղ կուկենաս աչն ժամանակ, որ
 նա տեղս չլինի:
 — Իմ քեռուս մօդ:
 — Ինչ տեղ է կենում նա:
 — Կարմիր դռան մօդ»¹:

Երկրորդ ապացույցը ժողովրդական բառերն ու դարձվածքներն են, որոնցով լիքն է «Բանալի դիտութեան»-ը, ինչպես՝ րզուկ, պնեղ, քամակ, շամբալուք, արլոր կամ *басрома, винница, восхи-цение, вишни, канура (конура), абум (обум)* կամ բառերի միախառն խոսակցական լեզվի առումներն են տրված: Ինչպես՝ Ագա-րակ — *село*, բացակայում է անդառտան (*поле*), կալվածք — *но-местье* առումները: Սկզբում — *свободный*, չկա բառի ազնվական ծворянин խմատը կամ ամել — *наливать*, անբան — *бездельник*, բան-дело:

Աշխատության հեղինակը օգտագործել է նաև խոսակցական լեզվի մեջ եղած օտար բառերը՝ բարուք (պրսկ. վասող), աշխանա (պարսկ. խոհանոց), շաֆուշ (թրք. մուրճ), բաղչա (պարսկ. պար-տեղ), դախմ (արաբ. ամուր, կանգուն), բիբար (թրք. պղպեղ), սուրու (թրք. հոտ), եկտեկ (թրք. նժույգ) և այլն:

Երրորդ ապացույցը՝ բարբառային ուղղագրության պահպա-նումն է: Ճիշտն ասած՝ ուղղագրական տեսակետից այս աշխատու-թյունը բազմաձև է, երբեմն նույն էջի վրա հանդիպում ենք միևնույն բառին տարբեր ձևերով գրած՝ սուպ-սուփ (էջ 248), ղեկտեմբեր-ղեփտեմբեր, գաշ-գան, կնոջ-կնոչ, յառաչադրել-առաջնորդ: Այսօրի-նակ սխալների առկայությունն էլ ինքնին վկայում է, որ բառարանի աղբյուրը ժողովրդի խոսակցական լեզուն է եղել, որովհետև միև-նույն վայրում, նույն ժամանակում, նույն բարբառով խոսողների խոսվածքի մեջ էլ լինում են նկատելի զանազանություններ. օրինակ՝ Երևանի Շահար թաղամասում ասում էին անծովկ, ալաչա, Կոն-դում՝ անցուցֆ, ալաչա, իսկ Շնթաղում (Շեն+թաղ) այս երկուսի միջին տեղն է բռնում՝ անծուսկ, անսուսկ, հետեապես՝ ժողովրդա-կան լեզվից հեղինակի հավաքած կամ լսած բառերն էլ կարող էին այս ու այն կերպ լինել:

¹ Կ. Սարաֆյան, Գիրք որ կոչի բանալի գիտութեան, էջ 245, 251:

ԳԻՐԻՔ ՈՐ ԿՈԶԻ ԲԱ

ՆԱԽԻ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

Ունի սա ընդ իւր մասնաւոր պարբերաբան, մասնաւոր
բառարան. և ըսկզբունք քաղաքական ուսմանց. որտալ և
և թարգմանեալ 'ի Ռուսաց լեզուն 'ի հայ բարբառ, և
'ի հայոց լեզուն 'ի Ռուսաց բարբառ. և զի օգտաւոր պատկ
առ 'ի քն հանգուցել Սովսեպի Սարգսեան 'ի յօդուս
մանկանց և ամենից որք ունին զկարօտութի և պիտոյո

հապարակ 'ի յիննորդում ամբ Հայրապետութիւն սրբ. Բժնույն
Էջմածնի ՏՏ ԳՈՒՍՄԱՌ՝ սքսզնամբ կաթողիկոսի տմ Հայոց

Ինչ 'ի յառաջնորդումն տն Հոգևոցայ սքսզնամ Էքք Եղեկոպոլսի
տմ արքն Հայոց սքսն ընդ Տէրութիւն Ռուսաց

Մարտի 2-ից Եղեկոպոլսի Կոնստանդնուպոլսի

Յապ ՏՏ 1788: և 'ի թւին Հայոց ունիլ յօդուստութ

Ի ՍԱՆԿՏՊԵՏՐՈՒՐԳ

Ի տպարանի Խաղաքանց Խաչմուկի որդի 'ի քն հանգուցեալ
Պարոն Գրիգոր

Հասցանակ կառավար
ՀԱՅՈՒ ԳՈՒՍՄԱՌ
ՍՈՎԵՏԱՆ

Ի դեպ նույն վիճակն ենք տեսնում աշխարհաբար գրական լեզվի կազմավորման շրջանի գրողների մոտ: Խաչատուր Աբովյանի երկերում սովորական բան է անկաջ-ականջ-անկան, առնին-առնին, բեին-բեյին, գար-գափ, ետ-եղ, ասեցին-ասացին, դաստա-դասրա, լարչին-լափչին, կրեմ-կրնոն, աղչիկ-աղչիկ-ախչիկ և այլն ձևերի գրությունը¹:

«Բանալի գիտութեան» աշխատության մեջ երբեմն ուղղակի կատակցություններ են տրված, ինչպես՝ հայ-ռուսերեն բաժնում՝ Ամենայն գորույսենե մաածել — *углубляться*, Անկանիւն եղջերաց եղանց — *линяние рогов оленых*, Անցեալ երրորդ-օր *третьего дня*, Յավելումն ջուրց — *новодвижение*, Անճրե գայ *дождь идет*, Կրբմն նուշիսկ միացած՝ Բացիքէն *кроме вас*, Էգ աղաւնի — *золушка* կամ *нола-հայերեն* բաժնում *фиолетовый цвет* — ծիրանագոյն կամ ծիրանառանգ (*ալժմ՝ մանուշակագոյն*), *хитрой вымысел* — խորին մտածումն, *с оружием наступить* — հրացանաւ մարտնչիլ, *Рыбы мечут икру* — ձկուներ անեն ծուղպ կամ խաւիար և *ընդհակառակը*, որոշ բառեր տրոհված են մասերի՝ ջորեք շարար — (*среда*) հինգ շարար, Եօրն երրորդ ժամ և այլն:

Հեղինակը նպատակ է գրել օգնել «Մանկանց և ամենից որք զկարօտութիւն և զպիտոյս ունին» մեր հարեան մեծ ժողովրդի լեզուն սովորելու:

«Բանալի գիտութեան» բառարանը հետապնդում է նաև թարգմանելի լեզվի ուղղախոսության օրենքները սովորեցնելու նպատակ: Հեղինակը թարգմանվող յուրաքանչյուր բառ գրում է թարգմանած լեզվի տառադարձութամբ, ինչպես՝ արեւածաղիկ — *аревациагик*, *подсо.тнечник*, ոսկեպատ կամ ոսկեկուռ — *воскепат кам воскекур* — *в золото оправленный* կամ *нола-հայերեն* բաժնում՝ *нещадно* — անշահեօ-անխնայ, անողորմ, *побон* — պօթի-գան կամ ծեծ:

Աշխատության վերջում տրված է զրուցատրություն և դաստիարակչական խրատներ ու մտքեր, ուր հեղինակը իր օրինակով ուսուցանում է չծուլանալ, լինել աշխատասեր: «Ես հրամանոցդ շատ անգամ ասացեալ եմ՝ թէ ծուլութիւն մտչր է ամենայն արատութեան», «ծուլութիւն է վատ ուսուցիչ» (էջ 261) և *ընդհակառակն*, «այր իմաստուն յամենայն ժամ կարող է գտանիլ յաշխատանք» և «որ սովորէ աշխատելոյ՝ նմա զիւրինք են աշխատանք» (էջ 266):

¹ Վ. Գապարյան, Բառարան Խաչատուր Աբովյանի երկերի, Երևան, 1947:

Ռուսական մշակույթի դռները բանալու առաջին բանալին տվել է ժամանակի ղարգաջած օրիորդ Կղեոպատրա Սարաֆյանը:

«Բանալի գիտութեան» հեղինակի՝ Կղեոպատրա Սարաֆյանի կենսագրությունից մեզ քիչ բան է հայտնի: Նա Աստրախանի մեծաքսի ֆաբրիկայի տեր, Կասպից ծովի վրա ծովային նավեր կառուցելու իրավունք ունեցող հարուստ վաճառական Մովսես Սարաֆյանի դուստրն էր, այն քաղաքացու, որի անունից 1769 թ. հունիսի 8-ին ռուսական արքունիքին է ներկայացվել մի ծրագիր, Հայաստանի ազատության և հայ պետականության վերականգնման վերաբերյալ: Կղեոպատրա Սարաֆյանը 1780 թ. Աստրախանից տեղափոխվել էր և բնակություն հաստատել Պետերբուրգում:

«Կղեոպատրա Սարաֆ կամ Սարաֆովա—այս կին գրողը հայտնի է մեզ մոտ որպես խելացի գիտնական հայուհի, որ ձգտել է իր հայրենակիցներին ծանոթացնել ռուսական լեզվին և որի համար հայերեն լեզվով հեղինակել է դասագիրք, որ պարունակում է բանալի գիտության, այբբենարան, բառարան և բարոյախոսական որոշ կանոններ: 1788 թ. ապրելով Սանկտ Պետերբուրգում, ինքն էլ այդ գիրքը թարգմանեց ռուսերենի և տպագրեց իսլադարովի տպարանում:

Քուրքիայի հետ եղած այն ժամանակվա հաջողակ պատերազմը մեր ձեռքը գցեց Օչակովը և բազում օգուտներ, մեր վրա հրավիրեց ասիական քրիստոնյա ժողովուրդների, հատկապես առևտրական հայերի ուշադրությունը, որոնք Եկատերինային համարում էին իրենց ազատարարը և մեծ խմբերով փախչում էին նրա տիրապետության տակ, բայց չիմանալով ոչ ռուսաց լեզուն և ոչ էլ նրա պետության սովորությունները իրենց հայրենակցուհու ուսումնական օգնությունը համարեցին ամենակարևոր ձեռնարկը, բարեբախտություն և օրհնեցին նրան»¹:

Աշխատությունը վկայում է, որ նա ծագումով Աստրախանի հայերից է: Աշխատության բառապաշարի մեջ հանդիպում ենք նրբությունների, որոնք հատուկ են Աստրախանին, օրինակ՝ ձկների վերաբերյալ բառարանում կան տասնյակ բառեր ու կապակցություններ:

Կ. Սարաֆյանը ռուսական մշակույթի հղորդությունը գիտակցելու հետ միաժամանակ հանդես է գալիս որպես ջերմ հայրենասեր:

«Այս է առաջին պարտականություն մարդոյ՝ որ ծառայէ իւր հայրենեացն»: Նա հարց է տալիս «Զի լինիլ փոշիմանութիւն (ՊՐՈ-

¹ «Дамский журнал», 1830., часть 29, № 13, стр. 195.

скорѣю) հրամանողդ՝ երբ հրամանքդ չես կարող երբեք, նորա ծառայութիւն ցոյց տալ» և պատասխանում «Ես ինքս ինձ անտես կառնեի, եթե գտանէի ինձ ի մէջ աշակիսի բանի»:

Սարաֆյանը գիտակցում է, որ այդպես դատելու համար պետք է զործնականում էլ այդպես լինել. «...յոյժ բարւոք ես դատում՝ ապա աչդ չէ բաժական, հետեի ընդ այն և ընթանալ հարկէ» և բացակահւում է. «Я вас уверяю, что моя чувствительность не окончится, как с моею жизнью».

ԳՐԻԳՐԻ ԽԱԼԿԱՐՅԱՆ

Կ. Սարաֆյանի աշխատութիւնից չորս ամիս հետո Պետերբուրգում, 1788 թ. դեկտեմբերի 2-ին լույս է տեսնում «Գրիբ որ կոչի շաւիղ լեզուագիտութեան արարեալ մանրազնին ուղղագրութեամբ ի նոր Զուգայեցի աղնվատոհմ սերնդոյն խաղարեան յառաջասիրեալ աղնիւ խոջամալի որդի»:

Եթե Սարաֆյանի «Բանալի գիտութեան»-ը, որոշ առումով, դասադրքի և ինքնուսուցչի բնույթ է կրում, ապա Գրիգոր խաղարչանի «Շաւիղ լեզուագիտութեանը» սոսկ հայ-առուերեն բառարան է¹:

Գ. խաղարչանի բառարանը հետմահու հրատարակւելուն է, հրատարակել է կինը՝ Կատարինե Զաքարովնան: Գրքի առաջաբանը գրել է Թադեոս վարդապետ Պոլսեցին, մի ձեռոտ լեզվի տեր մարդ:

Առաջաբանում ասվում է. Գրիգոր խաղարչանը տեսնում է, որ Ռուսաստան գաղթող իր համազգիները բոլորովին չգիտեն լուսավոր ուսման պանծալի և ճոխ լեզուն, «նա եռանդոտ սիրով ձեռնամուխ եղեալ ի զործ օգտակար՝ և բազմաց համբուրելի՝ սկսաներ ստեղծարանել զմեծաց զովութեանց արժանաւոր զստորակս հարկաւոր բառից՝ պերճարան լեզունն ռուսաց թարգմանաբար ի մեր բարբառ»²:

Առաջաբանում Թադեոս Պոլսեցին գրում է, որ բառարանը անվանեցինք «Շաւիղ լեզուագիտութեան», որովհետեւ՝ «Զի ըստ շաւղացն հետուաց՝ ընթացողաց յառաջագոյն՝ ունի հանել զհետեւոյն

¹ Ռուսական բառարանագրութեան պատմութեան մէջ որպէս առաջին հայ-առուերեն բառարան հիշատակվում է Գ. խաղարչանի աշխատութիւնը:

² Գ. խաղարչան, Շաւիղ լեզուագիտութեան, Առաջաբան, էջ Ը:

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION

Ի Հայաստանում թիվ Բաժնեթուղթի Հաշիվի 35
ԼՈՒՆԱՆՈՒ Երկու Երանձակ Արարչապետը Կարճ
գրեց անհայտ Հայր:

[illegible]

11. 11. 1941

၂၀၁၁ ခုနှစ် ဇန်နဝါရီလ ၁ ရက်နေ့မှ ဇန်နဝါရီလ ၁၀ ရက်နေ့

ՀԱՅԿԱՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԱՊՐԱՆԱԾՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐՆԵՐԸ

ինքեան՝ ի յուզիղն և ի յարբունականն պողոտայ՝ կատարեալ խմաստից և պերճ բարբառոյն Ռուսաց»¹:

Մեջ բերված փաստը ինքնին ապացույց է, որ ժամանակի բառարանագիրները զգացել են ռուսաց լեզվի պերճ պողոտա լինելը և, իսկապես, հայ ժողովրդի արեւելահայ հասովածը հիմնականում ռուսաց լեզվի միջոցով է ծանոթացել ռուսական և եվրոպական մշակութի հարուստ ժառանգութեանը:

Գ. Խալիպարյանի «Շաւիղ լեզուագիտութեան»-ը որպէս բառարանային աշխատանք ավելի կատարյալ դորժ է: Հեղինակը հիմնականում օգտագործել է հայ լեզվի մեջ եղած լավագույն բառարանները: Այդ աշխատութեաններից հեղինակը վերցրել է նույնիսկ հազվագեղ զործածվող բառեր, ինչպէս՝ ուրզոն — ցուպ, դավազան (շէթ), ուվլալ — անխելք, ում — ճանապարհ, ուտ — առատ, ճոխ, շատ (երեմ.), բախ, բամ, փվանդ, փրակամ, փւք և այլն:

Գրիգոր Խալիպարյանի բառարանի բացատրութիւնները հետեւյալ ձևով են՝ աղգ—նացիա, նարոդ—народ:

Այս բառարանը, որի սկզբում գրված է «Բառք քնտիրք Աղգիս հայոց՝ և պանծալի լեզուին ռուսաց համառօտապէս դէմ քնդդէմ միմեանց թարգմանեցեալք»², նախորդի համեմատութեամբ շունի հատուկ անուններ, ժողովրդական բառեր, խոսատիել է նաև օտար բառերից: Բառարանում ավելի ակներև են գրաբարյան բառաձևերը:

Ռուս լեզվաբանութեան պատմութեան ուրվագծերի հեղինակ Բուլիշը այդ աշխատութիւններին անդրադառնալով գրում է. «Տասնութերորդ դարի 80-ական թվականների վերջերին մեզ մօտ երևում է առաջին տպագիր աշխատութիւնը, որը կաբող էր ձեռնարկ հանգիստանալ ռուսների համար հայերեն և ընդհակառակը՝ հայերին ռուսերեն լեզուն ուսումնասիրելու»:

«Սարաֆյանի գիրքը, — շարունակում է հեղինակը, — հանդիսանում է մեզ մօտ առաջին տպագիր ձեռնարկը հայերեն լեզուն ուսումնասիրելու համար, բնդհանուր առմամբ շատ ավելի հարմար և զործնական, քան նույն ժամանակին լույս տեսած Գրիգոր Խալիպարովի հայ-ռուսերեն բառարանը կամ բացատրանքը: Ռուսների համար այդ (Խալիպարյանի բառարանը — Գ. Գ.) առանձնապէս մատչելի չէր, նկատի առնելով, որ հայերեն տառերով է տրված ռուսերեն բառի արտահայտումը, այդ իմաստով զործնական տեսակէ-

¹ Նույն տեղում, էջ ԺԱ:

² Նույն տեղում, էջ 1:

սից զիջում է վերևում նկարագրված օրիորդ Սարաֆովայի ձեռնարկին»¹։

Բուլիշը աչդ աշխատանքները դիտում է լեզվաբանական, միաժամանակ ուսուցողական տեսանկյունով, մինչդեռ բառարանագրական տեսակետից խաղարկյանը մի քայլ առաջ է նախորդի համեմատությամբ։

Այս համառոտ ուրվագծումից նկատելի է, որ առաջին հայտուհերն և ուս-հայերեն բառարանները կազմելիս հիմնական շեշտը դրվում էր ուսական գործնական խոսակցական լեզվին ծանոթացնելու վրա։ Մեր նշած աշխատություններից և ոչ մեկը չէր հետապնդում բարձր գիտական նպատակներ։ Հայ ժողովրդական լեզվի, բարբառների ու ենթաբարբառային խոսվածքների օգնությամբ մեր առաջին բառարանագիրները նպատակ էին դնում հայկական անձուկ միջավայրից դուրս գալու դեպի ուսական լեզվի վարգացած ու «պերձ պողոտան»։

¹ П. С. Булич. Очерк истории языкознания в России, том I (XIII в.—1825 г.), СПб, 1904, стр. 514.

XIX ԳԵՐԻ ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՆՉ
ՈՒԹՍՈՒՆԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ

ՆՈՐ ՀԱՅԿԱՅՑԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Հին հայկազյան բառարանը կազմողները գտնում էին, որ իրենց աշխատանքը մնացուն չի կարող լինել, հնանալու է, սպառվելու և, ամենակարևորը, նորանոր աղբյուրներ են հանդես գալու ի նոր բառերով, նշանակություններով, ոճերով ու դարձվածքներով: «Եթե տեսնոն կամք իցեն,— գրված է Մխիթար Արքայի բառարանի առաջարանում,— գկնի հասանելոյ և ալոց բազմազան մտանից հայկազանց՝ ընծայեցի քեզ ալ բառարան ինչ առաւել հոխ, և ընդհանրական, և բազմալեզու»:

Եվ ահա արդեն երևան էին եկել բազմաթիվ ու բազմապիսի նոր աղբյուրներ, նոր բառերով ու բառառումներով:

Պահանջ էր զգացվում նոր բացատրական բառարանի:

Մխիթարյան միաբանության երեք վարդապետներ՝ Գաբրիել Ավետիքյանը, Խաչատուր Սյուրմեւյանը և Մկրտիչ Ավգերյանը 1784 թ. ձեռնարկում են միացյալ ուժերով կազմելու հայերեն լեզվի նոր, բնագրային փաստերով հագեցված բացատրական բառարան:

Մինչ նոր հայկազյան բառարանի էությանն անցնելը մի քանի խոսք հեղինակների մասին:

Գաբրիել Ավետիքյան.— Մնվել է Կ. Պոլսում 1750 թ.: 35 տարեկան հասակում վարդապետական հոգևոր աստիճան ստացած նշանակվում է ուսուցիչ Մխիթարյան միաբանության «նորընծաների»:

Լեզվական-գրական բարձր կուլտուրայի տեր է եղել Ավետիքյանը: Հմուտ կերպով արհայեցելով մի շարք եվրոպական և հին լեզուների, ինչպես և տառվածաբանական գիտելիքների, նա տվել է մի շարք ինքնուրույն և թարգմանական ընտիր աշխատանքներ:

Հայագիտության բնագավառի նշանավոր գործը՝ «Քերականութիւն հայկական» նորոգ քննութեամբ և կարգաւ» աշխատութիւնն է, որը լույս է տեսել 1815 թվականին:

Աշխատության առաջին մասը՝ ձևաբանութիւնը նվիրւած հաստատւած շարադրւած է արեւմտահայ աշխարհաբարով, իսկ շարահյուսութիւնը՝ «Յաղագս բաղդասութեան (համաձայնութեան) մասանց բանի»՝ գրաբար լեզվով: Ավետիքյանի քերականութիւնը հայ քերականագիտութեան լավագույն գործերից մեկն է, արժեքավոր ներդրում, և երկար ժամանակ ճանաչվել է իբրև լավագույն ձեռնարկ: Գ. Ավետիքյանը հայերեն լեզվով գրել է իտալերենի քերականութիւնը: «Քերականութիւն թօսքանեան լեզուի, աւանդեալ ի հայ լեզու հանդերձ տաճկական թարգմանութեամբ»: Նա գրել է նաև իտալերեն-հայերեն-տաճկերեն խոսակցութիւններ, զրուցատրութիւններ, նամականի և այլն: Նոր հայկադյան բառարանի Ա տառի բառահոգւածները կազմել է Ավետիքյանը, որը «թե ավելի ընդարձակ և թե ավելի ընտիր, քան մյուս բոլոր տառերը», ինչպես ճիշտ կերպով նշել է Ա. Ղազարիյանը: Գ. Ավետիքյանը մեռել է Վենետիկում, 1827 թ. դեկտեմբերի 24-ին, 77 տարեկան հասակում:

Խաչատուր Այուսմելյան — Ծնվել է Կ. Պոլիսում 1751 թ.: 1773 թ. Գ. Ավետիքյանի հետ միաժամանակ քահանա է ձեռնադրվել և հետագայում իր ամբողջ կյանքով կապւած է եղել նրա հետ: Նոր հայկադյան բառարանի Բ—Ձ տառերի բառահոգւածները կազմելուց բացի, նրա գրչին են պատկանում թվարանութեան վերաբերյալ գրքեր, ինչպես նաև «Տոմարագիտութիւն քաղաքական և եկեղեցական» աշխատութիւնը:

Այուսմելյանը մեռել է Վենետիկում, 1827 թ. մալխի Տ-ին:

Մկրտիչ Ավգերյան — Նոր հայկադյան բառարանի ամենահիմնական աշխատակիցը, ծնվել է Անկյուրայում (Գաղատիա) 1762 թ. նոյեմբերի 11-ին: Ավգերյանը երկար և բեղմնավոր կյանք է ունեցել:

Ավգերյանը տվել է բաղմահատոր ինքնուրույն և թարգմանական աշխատութիւններ, հրատարակել է 12 հատոր «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց որք կան ի հին տօնացուցի Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց»:

Մ. Ավգերյանը կազմել է Նոր հայկադյան բառարանի է—Ֆ բաժինը, միաժամանակ խմբագրել ու հետեւել է ամբողջ աշխատանքի տպագրութեան գործին:

Մ. Ավգերյանը կազմել է նաև այս աշխատութեան համառոտը՝

«Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի» աշխատությունը, որի մասին խոսք կլինի առանձին:

Երեք ուսումնական վարդապետների երկհատորյա բառարանը կոչվում է «Նոր բառգիրք հայկազնեան լեզուի», որը ընդունված է կոչել նոր հայկազյան բառարան:

Աշխատության վրա հեղինակներն աշխատել են բավական երկար ժամանակ, սկսել 1784 թ. և բառարանը վերջնական տեսք է ստացել 1834 թ., հիսուն տարվա ընթացքում:

Աշխատակիցներից Մկրտիչ Ավգերյանն է զրել բառարանի նախագրուները, ուր առաջնահերթ կերպով մեծարվում է Մխիթար աբրահոր և աշակերտների կազմած Հին հայկազյան բառարանը: Ավգերյանը խոսելով բառարան կազմելու դժվարությունների մասին, վկայակոչում է Մխիթար Սեբաստացու կարծիքը. «Թէ զինչ է կազմել զբառգիրք՝ ոչ ոք զիտէ, բայց միայն նա՝ որ յօրինեալ իցէ երբէք զնոյն: Եւ այս՝ եւ քան զեւ ծանրանայ մարդոյ, եթէ ոչ ունիցի առ ընթեր զբառարանս ինչ, կամ ոչ ոք իցէ յառաջեալ քան զնա ի յօրինել զնոյն ըստ կարգի, ալ ինքնին ի բնուստ նորոգ կազմիցէ. որպէս մեզ յայսմ աշխատասիրութեանս զիպեցաւ»¹:

Բառարանի հեղինակները գտնում են, որ Հին հայկազյան բառարանը իր հարուստ բովանդակութեամբ և ճիշտ ու հստակ բացատրություններով, հաստատված բնագրային օրինակներով, առաջինն էր հայերեն լեզվի համար: «Ապա ուրեմն զլուս գովութեան ազգր պանծալի գործոյ մեծի այն է, զի ե՛ւ առաջինն էր թորգոմեան սան, և՛ կատարեալ յուրում կարգի, ճշխութեամբ բառից ըստ տանելոյ ժամանակին, անվթար մեկնութեամբ, կարգաւոր և յստակ ճշով և յայտարարութեամբ տեղեաց հին մատենագրաց առ ձեռն եղելոց. և պարզաբար՝ այնպիսի հանգամանօք, որ զուգահասասար գտաւ Եւրոպեան ընտիր բառարանաց ցայն վալր երեւելոց, և իւրք իւրք յաղթօղ՝ քան թէ յաղթեալ»²:

Հայերեն առաջին բառարանը կազմելու դժվարությունները նշելով, հեղինակներն անցնում են այն պատճառներին, որոնք թելադրել են հայերենի նոր բացատրական բառարան կազմելուն:

Նոր հայկազյան բառարան կազմելու հիմնական նպատակն է եղել ի մի հավաքել հայերեն լեզվի, ժամանակին հայտնի բոլոր բա-

1 Գ. Ավետիսյան, Խ. Այուսմէլյան, Մ. Ավգերյան, Նոր բառգիրք հայկազնեան լեզուի, Վենետիկ, 1836, հատ. 1, նախադրուք, էջ 6.

2 Նույն տեղում:

ՀԱՐ

ՔԱՆՈՒՅԻՆ ԻՐԻՔ

ՀԱՅԿԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ

431.55-3

U-75

ԵՐԿԱՍԻՐԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԻՐԸ ԿԱՐԳԱՅԵՑԱՅ

ՔԱՆԱՍԻՐԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՄԱՐԿԱՆԻՆ ԵՐԱՐԱՐ

ՀԱՅԿԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐԻՐԸ ԿԱՐԳԱՅԵՑԱՅ ԵՐԻՐԸ ԿԱՐԳԱՅԵՑԱՅ

ՀԱՅԿԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐԻՐԸ ԿԱՐԳԱՅԵՑԱՅ

5000

ՀԱՅԿԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐԻՐԸ ԿԱՐԳԱՅԵՑԱՅ

ՏԵՐԵՆ ԿԱՐԳԱՅԵՑԱՅ ԵՐԻՐԸ ԿԱՐԳԱՅԵՑԱՅ ԵՐԻՐԸ ԿԱՐԳԱՅԵՑԱՅ

ԵՐԻՐԸ ԿԱՐԳԱՅԵՑԱՅ ԵՐԻՐԸ ԿԱՐԳԱՅԵՑԱՅ ԵՐԻՐԸ ԿԱՐԳԱՅԵՑԱՅ

ՀԱՅԿԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐԻՐԸ ԿԱՐԳԱՅԵՑԱՅ

Ե—Կ

233

7

ՀԱՅԿԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐԻՐԸ ԿԱՐԳԱՅԵՑԱՅ

ՅԱՆՎԱՐ 1836 ՔՐԻՏ

ուրն ու ոճերը իրենց ստուգված նշանակութեամբ, հոմանիշներով և կիրառութեամբ:

Աշխատանքի ընթացքում հեղինակները հանդիպել են բազմապիսի՝ ուղղադրական, բերականական և հատկապես իմաստային բմբռնողութեան զգալարութեաններին: Եւ ահա այդ բոլոր հին և նոր աշխատութեաններն ի նկատի ունենալով ձեռնամուխ եղան և կազմեցին նոր բառարանը, «զի եղեալ էր գրչագիր օրինակ մեր երկոտասան հատոր երեւի, ոչր կիսոյ չափ գողցես ունէր լինել արիւն ի հինգ կամ վեց հատորս ի ձեռաջնոյն»¹: Մ. Ավգերյանը գտնում է, որ այդպիսի աշխատանքը հնարավոր չէր հրատարակել, հակադրական ծախսերի հետ էր կապված, ուստի և ստիպւած են եղել համառոտելու իրենց աշխատանքը, օրինակները ըստ հնարավորին համառոտ բերելու, որոշ օրինակներ հանելու, օտարագիր նշումները պակասեցնելու և այլն: Իսկ այդպիսի աշխատանք կատարելը բավականին ծանր ու զովար է եղել և կազմողների համար ոչ հաճելի, ալ ի նշանակել է, «իբրեւ ի նոր ձուլումն գործոյն, բայց լքեալ սրտիւ, զի ամենայն աշխատութիւն իւրեանց յերկիր անկանէր, և ոչինչ երկվի ի բարդաւաճանք լինելին նախկին բառարանի»:

Հայկազյան նոր բառարանի կազմողները սոսկ բառեր ու օրինակներ գրանցողներ չեն եղել, այլ նրանք օգտագործած աղբյուրների և նախորդ բառարանների բոլոր հոգովածներն ուշիմ բնութեամբ ստուգել են, հատկապես հիմք ընդունելով ավելի լավ ձեռագրերը, կապածելի բառերը կամ նրանց ստուգութեանը և ուղղագրութեանը որոշել օտար բնագրով, եթէ, իհարկե, թարգմանութեան է եղել:

Կազմողները գրում են. «...իմաստ կամ նշանակութիւն բառից ճշգրեցաւ ի մէնջ ամենայն զգուշութեամբ՝ ըստ համեմատութեան հարադատ ոճոյ նախնեաց, և ընտիր ընտիր հին թարգմանութեանց նույն»։ Բառարանագիրները գտնում են, որ հայերենի բացատրական բառարան կազմողը պետք է առաջնահերթ կերպով ծանոթ լինի մեր հարեան ժողովուրդների լեզվին՝ պարսկերենին, պահլավերենին, ասորերենին և առավելապէս հունարենին, որոնցից բավական թիւով բառեր ու ոճեր են փոխառված:

Հայկազյան նոր բառարանը բացատրական լինելով հանդերձ, միևնույն ժամանակ բազմալեզվյան-թարգմանական է, քանի որ յարաբանչուր զխաբառի դիմաց տրված են հունարեն, լատին-

¹ Նույն տեղում:

ներեն և այլ լեզուներով համարժեքներ: Այս աշխատանքը կատարված է հայերեն բառի ճիշտ իմաստն արտահայտելու համար: Օտար համարժեք բառերը լրիվ ապահովում են այդ նպատակը և միևնույն ժամանակ բառարանին գիտական տեսք տալիս:

Գլխաբառի յուրաքանչյուր առում կամ բառադարձված Հայկադյան նոր բառարանում նշված է առանձին, նոր սողից, առաջնությունը տալով ավելի հին և տարածված իմաստին, փոխաբերականը արված է հիմնական առումին կից և առանձին ենթադրաբան չի կազմում: Այսպես՝ ԱԳԱՐԱԿ, ի աղ. գ. 'Αγρός, Ξηρός: Ager, Villa. Ըստ եբր. ակել՝ Գետին բացօթեաց մշակեալ. ուր արտոտուրք են, և սակաւ բնակութիւն. որ և Անդաստան, Անդ. արաբ. շիֆրիֆ. Ագարակն է անդաստան արձակ: Վրդն. ծն.: Որ է ի վիճակի ագարակի իւրոյ: Հրձիգ արար զամենայն անդս և զագարակս նոցա: Որ գայր յագարակէ (կամ յանդէ): Յագարակս և զիւղս: Ջագարակս նորա և զաւանս նորա: Ի վերայ ագարակացն, և այլն. ստէպ ի սբ. գիրս: Գեղջկաց առաւել պատիւ լիցի քան բնակչաց ագարակի. Մխ. զտ: Ագարակ մի վատթար յագարակս Ոսկ. յն.:

Ագարակ.— Կալուած գետնոյ շուրջ զքաղաքօք և զգեղիւք. արփալրգ: Հրամայէ զսահմանս գիւղից և ագարակաց որոշել: Որում տուեալ զաւանն Տատեանս հանդերձ ագարակոր. (Խոր. Թ. 53. 59.): Կամ գիւղ. աւան. զեղ. քեղ. Պատմեցին ի քաղաքին և յագարակս: Ի զիւղսն և յագարակսն հանդիցեն. (Ղկ. Ը. 34. Թ. 12): Շինէին եկեղեցիս ի մենաստանս և յաւանս և յաղարակս. Յն. Կր.:

ԱԳԱՐԱԿ — ա. իբր Ագարակային. կարգեաց չորս-չորս հոգս երգոց յամենայն ագարակ տեղիս (Ագար.):

Բառերի և դարձվածքների վերաբերյալ հեղինակները քննադատական վերաբերմունք են հանդես բերել, նշում են, որ հայերենին խորթ են վասն ուղղել. փոխանակ ասել. զոլ զնա. լինել զիս. որպէս զի լինել ասել, այլ հայերեն է՝ վասն ուղղելոյ, փոխանակ ասելոյ, զոլ նմա, լինել ինձ, որպեսզի լինիցի և այլն:

Նախադրուքի հեղինակ Մ. Ավգերյանը պարզ շարադրում է իր տեսակետը հայերեն լեզվի մասին, թե մեսրոպյան շրջանի լեզուն է ամենակատարյալը, հատկապես Սուրբ Գրքի թարգմանության լեզուն, ապա մինչև XII դարը լավի հետ եղել է նաև օտարաբանություն, խոսքը՝ հունաբան հայերենի, ինչպես և XII—XVIII դարերի ոամկորենի մասին է և միաժամանակ նշում՝ թե Մխիթար Սեբաստացու բառարանից հետո մաքուր հայերենը նորից երևան եկավ:

Հայկազյան նոր բառարան կազմողները, բացի իրենց մատենադարանում գտնված 1000-ի հասնող ձեռագրերից, օգտագործել են տպագրի աշխատություններ, ինչպես և ձեռագիր բառարաններ: Մի շարք բառերի բացատրություններ տալիս հենվել են Ստեփանոս Կամենիցացու բառարանի նշումների վրա: Օգտագործած աղբյուրներիցանկը տալիս Ավգերյանը հայտնում է իր կարծիքն այդ աշխատությունների մասին, ինչպես՝ նաբեկը նշելուց հետո գրում է. «Հայկաբանություն է վսեմ և խորիմաց» (էջ 16): Խորենացու մասին՝ «Յերիս հատորս պատմութեան սորա յավելեալ ասի յայլոց և չորրորդն, որ շե ևս երեւեցաւ» (էջ 13): Անանիա Սանահնեցու մասին՝ «Ոճն է ուրեք միջակ և ուրեք ստորին և անշուք» (18):

Աշխատության հիմնական մասին հաջորդում է «Մնացորդք Եորագիրտ բռնից և վկայութեանց յաւուրս տպագրութեան ի վեր երեւելոց» որ զբաղեցնում է երկրորդ հատորի 1039—1059 էջերը և Հաւելուած աշխարհիկ բառք անվկայք ի գրոց առ մեզ եղելոց» (էջ 1060—1067): Այս բաժինը պարունակում է 755 բարբառային ժողովրդական բառեր, ինչպես՝ աթար, աթարոց, ալաժար, ալեորուկ, ալոց կամ լոց, ալուշայ, ալումաղ, ակնկալ, ակոա և այլն:

Հին և նոր հայկազյան բառարանների գլխաբառերի բաղադատումից պարզվում է, որ նոր հայկազյանը նախորդ բառարանից դուրս է թողել գլխաբառերի 15%-ը հաշվի առնելով ոչ միշտ և հեղինակային օրինակներով չհաստատվող բառեր և, ընդհակառակն, ավելացրել 42% կազմող նորություն՝ նոր գլխաբառ ու նոր նշանակություններ:

Մեր այս տոկոսային համեմատությունները սոսկ բառական, բառ-հոգվածային են: Դրությունն ավելի ակնառու է մշակման տեսակետից: Այս բաժնում նոր հայկազյանը չափազանց բարձր է և գիտական: Վերցնենք մի նմուշ մշակման տեսակետից.

Հին հայկազյան բառարան

Ակատ ի. իւ. ից. օք կամ իւք: է ակն ինչ պատուական, զորոյ զյատկութիւնսն տեսցես ի բառս մնացորդաց: Ռամկ. այն ի հուր: Ելից. 28. 29:

Նոր հայկազյան բառարան

Ակատ դ. որ է Ագաթէս. որպէս յն. *Αχάτης*, Achates, Ակն պատուական՝ պէսպէս գունով, կամ խառն երանգօք. ֆրէնկի բա զամ, այնիհուր այնիմիւր. չէմիկիրպէ, այսպէս կատվի աշք. գոճազմ և ակատ և սուտակ, Զամենայն ականս պատուականս... զակատն և այլն: Ել. իր 19: Եզեկ. իր. 13: Ակատն նրման է յակնթի՝ տեսեամբ կապուտակ՝

շուրջ սպիտակ ունելով նման կճոյ. և է որ առիւծադոյն է. Ոսկեփոր: Իմաստունքն առնեն, թէ կայ ակն մի՝ որ ազաթէս կոչի. ի մի կողմանէն Երեւի եօթն պատկեր կուտի զԵղեցիկ, և ի միւս այլ կողմն պատկեր թագաւորի. Տոմար: (Տե՛ս և ի ծան. Թեսաւրոսի):

Ակաա ի. գ. որպէս յն. * Azacuzi կամ azacuzi. Havicula, symba. Փոքրիկ և անշուր նաւակ. կուր, մակոյի, զայրգ, սանտալ: Իբր զակատ մի անձուկ նաւի ի շարժու են ալաց. նար. կգ.:

Ակար. գ. որպէս յն. * Azar. Acari. Հին փոքրիկ՝ որ երեւի ի մոմ, ի պանիր և ի մորթ մարդոյ: Տ. Արալար, և Բաշխ:

Ակն ալան, ալամբ, ալունք կամ ալանք, անց. ամբր աշք կամ տեսա-նելիք. որ է գործարան տեսութեան: Ելից 21. 24 p. ու 33:

Ակն, ալան, ալամբ. դուն ուրեք և՛ ալիւն, ալունք. Լգալանն բառիս Աշք: Գործարան տեսութեան, տեսանելիք. աշք. կէօգ. շեշմ. այն * Oculi. Oculus և ասպա բազմաթիւ օրինակներ ու ոճեր:

Այս օրինակներից պարզորոշ երևում է, որ նշԲ-ն բացատրութիւնները տալի է շատ պարզ, բնորոշ հեղինակային օրինակներով, համապատասխան մեջբերումներով:

ՆՃԲ պետք է դիտել ոչ միայն որպէս հայերենի բացատրական, ստուգարանական, բնագրային բառարան, այլև հայերեն-հունարեն, հայերեն-լատիներեն, հայերեն-տաճկերեն, գրաբար-աշխարհաբար, գրաբար-բարբառալիւն, նույնիսկ՝ գրաբար-եբրայերեն-արաբերեն բառարանների ամբողջութիւն, այն չափով, որ յուրաքանչյուր հիմնական բառահոգւածի զլխաբառի դիմաց բացատրութիւնից առաջ գրւած են այդ բոլոր ձևերը, ինչպես.

Աղջիկ գ. Kōpēion, vērion, և παῖς παρθένῃ, Puella virgo օրիորդ. կոյս. էգ գաւակ, ախլիկ, զըզ:

Արաուր Աշքս. Lacryma, ամկ. արցունք. Եաշ. սիւիշք:

Լոյս (լտ. լուքս. յն. φου, որպէս թէ բոց, դաղմ, լուշ. ճառա-դայթ. ֆօշ, ֆուշիւն, ֆէլլոշ. Lux, lumen, illuminatio.

Մով գ. Θάλασσα, ττα. mare. վր. զղվա. ժողով աղի ջուրց մեծ կամ փոքր, ձեմարան լողակաց, ովկիանոս և այլ և այլ մասունք նորա պէսպէս կոչմամբ. լայնարար և լիճք, լճակք, ջրշիղջք անոյշ

Մկրտիչ Ավգերյան

Մանվել Զախաչյան

ջրոց, և այլոց հիւթոց. տէնիզ, տէրեա, պահր. եբր. եամ և ապա բեր-
ււած են համապատասխան մեջբերումներ: Որոշ բառահոգովածներում
բացատրութիւնները տրւած են ոչ միայն օտարագիր, այլև հայե-
րեն, բառարանն ավելի մատչելի դարձնելու համար:

Մի շարք դեպքերում փակագծւած կերպով տրւած է ոչ թե հու-
նարեն այս կամ այն բառի հայերեն գրութիւնը, այլ թարգմանու-
թիւնը, ինչպես.

Գորշապահանգ գ. Γροισακος, ενωσιον. Rotula, inauric. որ և
գրի գոշապահանգ կամ գորշապահանգ. իբր. Պահպանակ ունկան
(որ է պրս. կիպ) այսինքն օդ, մանեակ գնդի, գնդանոց, գինդ
յարակից զարդուք գլխոյ. որպէս պ. մէնկիւշ, կիւշվար, ավիգէ կիւշ.
(ըստ յն. անուակ, օղամանեակ և ունկանոց) և ապա համապա-
տասխան մեջբերումներ:

Նոր հայկազյան բառարանի գլխարաների ստուգաբանութիւն-
ները հիմնականում համեմատւած և կատարւած են հունարենի և
լատիներենի բաղգատմամբ և ավելի պակաս սանսկրիտ, պահլաւ,
պենդերեն, պարսկերեն և սեմական լեզուների հետ, թերևս պատ-
ճառներից գլխավորն այն է, որ այդ ժամանակ նշլւած լեզուների ու-
սումնասիրութիւնը դեռ պատշաճ բարձրութեան վրա չէր դրնւում:

Հայ բառարանագրութեան ամենավստահելի աղբյուրն իբրևամբ
ծառայել է ու ծառայում է հայ հին մատենագրութեան բառագանձը
պարտենկող Նոր հայկազյան բառարանը, քանի որ այնտեղ ամ-
փոփւած են հայ հին լեզվի՝ զրաբարի հարստութիւնը թե՛ բառա-
կան և թե՛ իմաստային բնույթի: Նոր հայկազյան բառարանը հայ
բառարանագրութեան հիմնասյուներից մեկն է և փառք այն ժողո-
վրդին, որ այդպիսի բարձրարժեք ու մնացուն գործ է ստեղծել:

Նոր հայկազյան բառարանի լույս ընծայումից տարիներ հետո
աւագ. Հ. Աճառյանը 1891 թ. սկսած, նորանոր բառեր հայտնաբե-
րեց մեր պատմիչների մոտ և առանձին-առանձին հրատարակեց
«Հայերեն նոր բառեր» ընդհանուր խորագրի տակ:

Նոր հայկազյան բառարանի հեղինակ Մկրտիչ Ավգերյանը
պատմով կատարելով իր կեսդարյան աշխատանքը, զգաց նաև մեկ
հոստորյակի պահանջը և ձեռնարկեց նույնի համառոտել, բառա-
րանի օգտագործումն ավելի դյուրին դարձնել և կազմեց նույն բա-
ռարանի համառոտը կամ ինչպես ինքն է կոչում «Առձեռն բառարան
Հայկազենան լեզուի» որպես նվեր հայ մանուկներին:

«Առձեռն բառարանում» առանց օրինակների տրւած են գլխա-

բառերը իմաստների հոմանիշային թարգմանությամբ, որը մեծ ընդունելություն գտավ թե՛ զսրոցներում և թե՛ ընդհանրապես:

Ավգերյանը նոր հայկազյան բառարանից վերցրեց գլխաբանների 96 տոկոսը, հապավեց ազանական, առավելագործել, առավելակատար, առաքելագետ, առաքելախոս, առաքելանվեր, մանրաբեղեղ, մանուշակաբեր, վայելչագունեղ և այլ շուրջ 1000 գլխաբառ:

«Առձևոն» բացատրությունները չափազանց պարզ են՝ բառի դիմաց բառ, որոշ դեպքերում նաև թուրքերեն, եթե բացատրության հայերենը լրիվ չի արտահայտել գլխաբառի իմաստը:

«Առձևոն» բառարանը զարձավ գործնական բառարան, մատչելի լայն օգտագործման համար:

Մ. Ավգերյանի բառարանային աշխատանքներն ամբողջացնելու համար նշենք, «Մնացորդը վարուց սրբոց արտաբոյ տօնացոյցին մերոյ յիշատակելոց ի յայսմաւորս կամ ի ճառքնտիրս հայոց որպէս և յունաց և լատինացոց»:

Աշխատութիւնը որպէս ենթավերնագիր կրում է. «Այբուբենական — որ է բառարան յատուկ անուանաց Սրբոց հնոց և նորոց»: Բառարանը զբաղեցնում է 398 էջ: Այս աշխատութիւնը հեղինակի տասնմեկհատորյա «Լիակատար վարք սրբոց»-ի ցուցիչն է, ցուցակը:

Պարի հիսունական թվականներին հրատարակվել էին նոր զբրքեր, հանդես էին եկել նոր բառեր, սլահանջ էր զգացվում գործնական բնույթի նոր բառարանի: Մ. Ավգերյանի «Առձևոն բառարանը» արագ կերպով սպառվել էր:

1860 թվականից Մխիթարյան միաբանութիւնից Գրիգոր վ. Ճեւրլաւանը (1835—1912) վերամշակում է Մ. Ավգերյանի «Առձևոն բառարանը», վերականգնում նշխարաց բացթողումները, ավելացնում շուրջ 5000 բառահոգոված. ինչպէս՝ ար. աբարբի, ազանասիրտ, ախանկեալ, ապոկրիսիարբ, առաքելասաց, առաւօտական, առիբ, աս. արգասատեր, ար. գործիարուեստ, գորովաձայն, գովարկեմ, ժափատեսիլ, ժամարակ, մանրակուր, վայելչափառ և այլն, և երկրորդ հրատարակութեամբ (1865 թ.) լույս ընծայում «Առձևոն բառարան շաղկազնեան լեզուի»-ն առանց հեղինակի անվան նշումի:

Գ. Ճեւրլաւանի տված նոր բառերի աղբյուրը հետազայում հայտնարերել է Հ. Աճառլանը:

Գրիգոր Ճեւրլաւանը, ծննդյան անունը Անտոն, գրել է մի շարք գործեր աշխարհաբար լեզվով: «Այս ամենը տվավ հայ ժողովրդին աշխարհաբար լեզվով և զրաբար լեզվին՝ որուն հմուտ էր՝ ծառայեց

ԱՌԶԵՌՆ

ԲԱՌԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՅՆԵԱՆ ԼԵՋՈՒՒ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՏՊԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՎԵՐԿՏԻԿ

Ի ՍՈՒՐԵ ՂԱԶԱՐ

1865

«Առձեռն բառագրքի» երկրորդ տպագրությունը հրատարակելով, ուր կարևոր սրբագրություններ, փոփոխություններ, հավելումներ ըրավ և փորձերու սրբագրությամբ աչքերուն լույսը զոհեց հայ հասարակության»¹:

Հայկազյան լեզվի առձեռն բառարանի երկրորդ հրատարակության «Գիտելիքում» Գր. Ճելալյանը հայտնում է, թե առաջին հրատարակության համեմատությամբ ուղղումներ, ճշտումներ են կատարված և ավելացված են նորահայտ հին աղբյուրներից հանված և նախորդ բառարանագիրների աչքից վրիպած ավելի քան հինգ հազար բառ «Ձառկին թողումք ժամանակին և նորանոր հետադասութեանց, իսկ այժմու որ և է մերոյ աշխատութեանս ոչ այլ ինչ խնդրին փոխաբէնք, բայց զի ուսումն հայրենի բարբառոյս արձարծիցի սովաւ»:

Բառարանի երկրորդ հրատարակության վերամշակողի անունը մոռացության է տրվել, նույնիսկ բառարանագրությամբ զբաղվող աշխատողները բառարանի մշակումն ու հավելումը վերագրել են Լ՝ Ավգերյանին:

«Ավգերյան Մ. վրդ. Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի» Բ. տպ. Վենետիկ, 1865 թ. ՆՀԲ-ից 5000 բառ ավելի ունի»²:

«Լ՝ Ավգերյանը, որ 1846 թ. հրատարակել էր Հայկազյան առձեռն բառարանը, ստիպված 1865 թ. վերահրատարակում է լրացումներով»³: (Ընդգծումները մերն են — Գ. Գ.): Քիչ հետո «Ինչպես հայտնի է, այդ բառարանի (նոր հայկազյան — Գ. Գ.) բառամեքերքն ամբողջությամբ Ավգերյանն ընդգրկել է իր Առձեռն բառարանում և ավելացրել հինգ հազար բառ»⁴:

Բացահայտ թյուրիմացություն, Ավգերյանը չէր կարող վախճանական թվականներին ստիպվել լրացնելու բառաբանը, երբ 1854 թ. կնքել էր իր մահկանացուն:

Մ. Ավգերյանի մահվան կառավարությամբ «Բաղմավէպի» տված մահախոսականում հեղինակի գլխավոր աշխատությունների շարքում նշվում են 12 հատոր լիակատար վարք սրբոց, 2 մեծ հատոր հայկազյան բառարան, նույն բառգրքի համառոտությունը՝ 1846-ին տպված և ոչ մի ակնարկ, թե նա աշխատությունը մշակում է 2-րդ

¹ «Բաղմավէպ», 1912, էջ 528:

² Հ. Անսույան, Հայերեն արժատական բառարան, հատ. 7, Երևան, 1935, էջ 9:

³ Լ. Պետրոսյան, Լեզվի և ոճի հարցեր, դիրք 1, Երևան, 1960, էջ 382:

⁴ Նույն տեղում, էջ 386:

հրատարակության համար: Մ. Ավգերյանը ցանկության դեպքում անգամ ի վիճակի չէր, չէր էլ կարող, քանի որ կյանքի վերջին տասնամյակում հիվանդ էր «սուր ուռնառութեամբ (փոտակրա)», մի քանի անգամ էլ կաթված էր խփել, իսկ վերջին երկու տարին կուրացել էր:

Եթե Նոր հայկազյան բառարանը հանդիսացավ դրաբար լեզվի հարստությունն ամփոփող գիտական բառարանը, աշխատանք, որի սյուժեքը չափազանց մեծ է, «Առձեռն բառարանը», որի Լրկրորդ հրատարակության 100 տարին բոլորեց, հանդիսացավ գիտական-գործնական բառարան, յուրաքանչյուր դրագետի սեղանի անբաժան զիրքը, գրագետ հայի խորհրդատու ուղեցույց բարեկամը:

Մ. Ավգերյանի աշխատությունից անկախ, 1845 թ. Վենետիկում պրակներով հրատարակվեց Ռափայել Թրյանցի «Նոր առձեռն բառ-գիրք»-ը, որը մնաց թերատիպ, տպագրվեց 512 էջ, մինչև ժողովումն բառահողվածը:

ԳՐԻԳՈՐ ՓԵՇՏՄԱՆՃՅԱՆ

Նոր հայկազյան բառարանից անկախ, Կ. Պոլսում Գրիգոր Փեշումալճյանը ձեռնարկում է հայկազյան բառարան կազմելու աշխատանքներին, սակայն չի ավարտում: Հետագայում Փեշումալճյանի աշակերտ Հովհաննես Տեր-Պողոսյանը իր եղբոր՝ Գալուստ Դպրի և նույն դպրոցի աշակերտ, տպագրիչ Գալուստ Սրապյանի օժանդակությամբ լրացնում են այն Նոր հայկազյան և Զախչախյան բառարաններով, հրատարակում՝ կոչելով ուսուցչի անունով:

Աշխատությունը կոչվում է. «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի որ է Երկասիրութիւն Փէշումալճեան պատուելի Գրիգոր մեծիմաստ վարժապետի, ի պէտս դերութեան համբակաց վարժեկոց ի հայկական ուսմունս»:

Փեշումալճյան բառարանի հրատարակիչ Հ. Տեր-Պողոսյանը աշխատության առաջաբանի մեջ խոսում է այն մասին, թե Գրիգոր Պատվելին հայերենի ուսուցման գործն ավելի ղյուրացնելու համար տարիներ առաջ ձեռնարկել էր կազմելու հայերենի ստուգաբանական, հայերեն բառերի աբմատներին ծագման բառարան, որը եղել է, ըստ իրենց, չափազանց գովելի և արժեքավոր աշխատություն, սակայն 1816 թ. հրդեհի ժամանակ այրվել է:

Տեր-Պողոսյանը գրում է, թե միայն մի թերթ է աղատվել այդ «հոյակապ» աշխատությունից:

Ահա այդ պատճառով:

Ապառնով (աժ.): Կազմի ի ապ մասնկանէս՝ որ է ան, և Ան բառէս՝ որ է երկիրդ. կամ դռնուն յերկիրդէ. և նշանակէ անահ, աներկիրդ, որոյ դորժեալան հոլովն՝ սովորաբար իբր ուղղական վարի:

Բաստեռն, ռոն, ամբ, տեռունք, ռանց, ամբք (գոյ.): Կազմեալ է ի բառէս Պաստառ՝ որ է կտաւ և փոփոխութեամբ Ա տառին ի Ե, և յաւելմամբ Ն տառին մասնաւորեալ է նշանակութիւն նորա. և նշանակէ զաշատորակ կամ առադաստ. աւան. թախտիրէվան կամ ճիւղինլիք: Աստի ելանէ կրճատութեամբ բառս՝ Տեռ, աշտինքն քօղ, յորմէ է Տեռադերծն:

Հսկեմ, կամ սկեմ, եցի, եա, ել (չեզոք): Ծագի ի բառէս հսկալ կամ սկալ, որ է յաղթանդամ, արի, անյաղթելի, ապա բայն նորա՝ որ լինելոց էք Հսկայիլ կամ Սկայիլ, թեթեւութեամբ ի ալ վանկէս, եղեալ է հսկել կամ սկել, որ ըստ զօրութեան բառին նշանակէ բաջանալ և արթուն կալ, զի ըսջն միշտ արթուն կայ և զգուշանայ թըշնամեաց:

Վնատ, ի, իւ ից, իւք (աժ.): Իբր՝ վեհատ, աշտինքն հատյալ ի վեհութենէ և վայրանակեալ և նշանակի սովա՝ որ յերկիրդէ իմեքէ խուլացեալ է և ընդարմացեալ՝:

Մեղ հասած թերթիկի այդ շորս բառի մշակումն ու ստուգաբանությունը երբեք չի արդարացնում պատվելու երախտապարտ աշակերտ Տեր-Պողոսյանի տված հռչակաւ պնդմանը: Այդ բոսիկ պարզ հասկացողություն է բառերի ստուգաբանության մասին, կամ ինչպիսի իրավացի նշում է ակադ. Հ. Աճառյանը. «պատվելիական դպրոցի մի սովորական փորձ»:

Փեշտմալճյանն ինքը վկայել է, որ ամբողջ աշխատանքն այս ողով է եղել. «Յայս ոճ էին ամենայն բառը բառարանիս աշխելոյ ի վաղուց»:

Փեշտմալճյանը իր «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» աշխատությունը ձեռնարկելիս հիմնական աղբյուր է ընդունել Մխիթար Սեբաստացու Հայկազյան և Գեորգ Դպրի պարսկերեն-հայերեն բառարանները: Նա հատուկ քարտարան չի կազմել, այլ օգտագործելով այդ բառարանները, որոշ չափով համառոտել է, անտես առել հեղինակային օրինակները, բացատրությունները քիչ ավելի մոտեցրել աշխարհաբարին, նկատի առնելով դպրոցական «վասն համբալից» պայմանները, և ահա այդ է պատճառը, որ Մխիթար Սեբաս-

1 Գ. Փեշտմալճյան, Բառագիրք հայկազեան լեզուի, հատոր առաջին, 1844, էջ Բ—Գ:

ԲԱՌԳԻՐԻՐ

ՀԱՅԿԱԲԱՆԻՆԻ ԼԵՔՍՈՆԻ

ՈՐ Է:

1844 + 1845

ԵՐԱՍՏՐՈՒԹԻՒՆ ՓԵՇԵՐՄԱԼՃԵԱՆ ՊԵՏՏՈՒԵԼԻ
ԳՐԱԳՈՐ ՄԵԾԻՄԱՍՅ ՀԱՐԺԱԳԵՏԻ

ԳԵՏՍ ԴԻՐՈՒԹԵԱՆ, ՀԱՐԺԱՍՅ ՀԱՐԺԱԼՈՅ Ի ՀԱՅԿԱԲԱՆԻ
ՈՒՇՄԱՐԻՆՍ

Ի ՊԵՏՐՈՎՊՈԼԻՍԻՆ ԱՄԵՆԱԳԱՏԻՒ ԵՒ ՎԵՐՈՒՄԻ ՏԵՍԻՆ
ՄԱՏԵՆՈՒՄ ԿՐԱՆԱՆ ԱՐԺԵԳԻՍՏԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐ ԵՌԱԲԱՆԻՆԻ

Ե — Կ

Ի ԿԱՍՏԱՆԻՆՈՒՊՈԼԻՍԻՆ

ԵՐԱՍՏՐՈՒՄ Ի ՏԵՐԱՍՅԱՆ ԳՐԱԳՈՐ ԵՐԱՍՏՐՈՒՄ

1844 = ԲԱՌԳ

տացու բառարանի հիմնական (1-ին հատոր) և Բառք մնացորդաց բառարանները նույնպես տառանձին-առանձին են արտահայտվել Փեշտմալճյանի բառարանի առաջին սրբանիւթում:

Գր. Փեշտմալճյանը աշխատությունը չի ավարտել, հասցրել է մինչև «Գ» տառի բառահոգվածների կեսը՝ ղժնիկ բառը: Հեղինակի կենդանության ժամանակ սկսվել է տպագրությունը, սակայն այլ աշխատանքներով ծանրաբեռնված լինելու հետևանքով ընդհատվել է ալն, որը և վերջացրել են նրա աշակերտները:

Բառարանի աշխատանքը շարունակող Տեր-Պողոսյանը գրում է. «Քարեյօթար հաճութեամբ սրտի հարկ ի վերայ կացուցին մեզ կատարել և հանել ի յայտ գայս Բառարան, յանմահ յիշատակ լուսահոգի բազմերախտ վարժապետին խոնջ»¹:

Տեր-Պողոսյանը գրում է, որ ինքը «սկսար է» այդպիսի սլա-տատիանատու գործի համար, բայց խրախուսելին ալն է համարում, որ նախ սկսված է բառարանը, հետևապես կա ուղղությունը, երկրորդ. ուսուցչի գործերում կան որոշ բառերի բացատրություններ, իսկ ամենակարևորը՝ արդեն հրապարակի վրա կար ուղեցույց, տրտադրվել էին Բազիրբե նոր հայկազյան և Մ. Զախչախյանի հայ-խառերեն հոյակապ բառարանները:

Գր. Փեշտմալճյանը Հին հայկազյան և Զախչախյան բառարանների որոշ կապակցություններ ընդունել է որպես գլխաբառ և բացատրել, ինչպես՝ բոյս բաբուց, բոյն ազաւնույ, բոյն կարնի:

Նոր հայկազյան բառարանի առավելությունը Փեշտմալճյան բառարանի նկատմամբ ակնառու է, երբ հաշվի ենք առնում նյութի մշակման կողմը, բացատրությունները: Ստորև տալիս ենք բալ և կոնալ բառերի մշակումը Հին հայկազյան, նոր հայկազյան և Փեշտմալճյան բառարաններում:

Նոր հայկազյան բառարանում ոչ միայն որպես տառանձին գրվաբառեր են առանձնացված բալ-ի միջինն ու պտուղ նշանակությունները, այլև վերջում տրված է գավառական բալեցնօ՛ւ է աչացն կապակցությունը և բացատրված:

Բացատրության բաժնում յուրաքանչյուր գլխաբառին միջին հաշվով հատկացված է.

Հին հայկազյան բառարանում՝ 3,75 տող.

Նոր հայկազյան բառարանում՝ 14,10 տող.

Փեշտմալճյան բառարանում՝ 4,94 տող.

1 Գ. Փեշտմալճյան, Բազիրբե հայկազեան լեզուի, 1844, հատ. 1, էջ ե:

ՀՀԲ

ԲԱՒ. Ի, Իւ, Ից, օթ||Պտուղ ինչ
 Բթուաշ՝ նման կեռասի. ուամկ.
 Գիշնկ:

Մերթ ևս նշանակէ զխաւարն
 կամ զմոռյլ գիշերն:

ՆՀԲ

ԲԱՒ, ա. ըստ բժշկարանի և ըստ Հայոց
 վրացւոց է կեռաս՝ անոյշ և Բթուաշ պտուղ,
 Кедровъ. Cerasum. Խա. Ciriogia. ալ, պալու,
 ալու, պալու. ք. Բիւազ. իսկ ըստ ալլոց դա-
 տաոց Հայոց է տեղակ այն պտղոյ, որ ըմկ.
 վիշնկ կամ ֆիշնկ ասի. ըստ լա. Բթու կամ
 կծու կեռաս: Cerasum acidum, velauste-
 rum, amarylla. Խա. Visciola, marasche.
 ԲԱՒ, Ի, Ից, գ. Պալլէ. Nebula, caligo,
 մէկ, մառախուղ, մոռլ, փոս, տուման, ալյ-
 նուր: Ի բալէն ոչ կարելար տեսնել զմոռա-
 կացն. պտմ. աղեհս: Բանձրացեալ մթնոցի
 բալ և մառախուղ՝ խաւար ի վերայ լերանց և
 դաշտաց քոց: Եւ էղն բալ և մոթ լանձրամաճ
 խաւարին ի վերայ երեսոց ամենայն երկրին.
 Աւծւ. ք. Յ: Բալ ունէր գերեսս դաշտին: Աստղ.
 ք. Յ: Զգարնանարեր մամանակին բալիցն ցու-
 ցանեն զօրինակ, որ ի ծալք լերանցն նստեալ՝
 արդելուն զճառագայթս արեգականն. Լաստ.
 մ. Այն զետտի՝ որ յուրմէ բալ և ծուխ վեր-
 նայ. Վստկ.:

ԲԱՒ, ա. մ. միին, մթնոցոյն. տումանլւ.
 զաւանլւ: Զաշաց լուսն պակասեցնէ, և բալ
 տաշ տեսնուլ աշաց... խոտ մի կայ որ աչձն
 սաւ, բալ գոչն. և կուրացնէ դաշքն. վստկ.:
 Ուր կայ իբր ըմկ. բալեցեօք է աշացն. այս-
 ինքն մթնոցոյիչ, բլշացոցիչ:

ՓԲ

ԲԱՒ. Ի, Իւ, Ից, օթ (զսլ.) է պտուղ
 ինչ կարմիր, որ և կոչի կեռաս. տաճ.
 Բիրազ, ևս պտուղ ինչ Բթուաշ նման կե-
 ռասի. տաճ. ֆիշնկ, պարս. ալու պալու.
 ևս խաւար, մոռլ, մոթն, տաճ. դարան-
 նրզ:

ԿՈՂԱԿ, ի, աւ, աց, օք: || Դիզա-
ցեալ ալիք կամ կուտակմունք
ջուրց, կամ ուռուցեալ և բարձրա-
ցեալ ջուրք և կամ դարիւ և դարիւ
ընթացող հոսանք ջրոց (Նարեկ,
ձե և ղղ):

ԿՈՂԱԿ, ի, աց. գ. ԿՈՂԱԿ (յորմէ թ. գում):
Fluctus, undae tumor maris որ զրի և կո-
խակ. (զոր տեսցես. լծ. և զա՛ իրր դար)
Ուռուցք ալիաց ծովու. ալիք, մանաւանդ լեռ-
նածե. տալիս. «ի ծովու՝ կոհակացն վերքն վա-
ցութիւնքն: Կոհակաց բարձրութիւնք ընդ լուս-
նին միշտ շրջարեքեալք ըստ ոմանց սահմա-
նեալ ժամուց: Արիստ. աշխ.: «Իրրու կոհակք
հեղեղոյ բերելով զցաւս. Պիլատ. օրին. ե.
«Ոչ մարիկ ինչ ծովանման և ոչ կոհակք լեռ-
նանմանք Յն. կր. «Ծով է ինձ ծփանաց՝ կեն-
ցաղոյս բերմունք, յորում կոհակօք բազմօք
անթիւ դիմեցմանց տատանեալ հոգիս. Նաւ.
իե և հր. ձգ և խշ.: «Ծով կոհակս լեռնածես
յարուցանէ. Սարգ. յկ. բ. «Իրր ի ծովու կո-
հակք կուտին ի յեռանդանըն կարսային. Յս
որդի:

ԿՈՂԱԿ. '' Opus mons.

Ուռուցք ցամաքին, որպէս լեռուն՝ ի ձե
ալեաց դիզացելոց. լեռ. տաղ: «Զհովիտս և
դկոհակս Բարձրացեալ կոհակք և բլուրք.
Սնկ. կլ. արմաւ. Կոհակք լեռանց: Ի սր կո-
հակին գողգոթայ, կամ ձիթաստանաց. Ջր. բ.
կր. ստէպ. Սիւնեալ ընդ զլուսս կոհակացն և
ընդ հովիտս: Կոհակաց ի կոհակս վազս առե-
ալ ընթանացին ի վերայ լեռանց: Յն. կր...
Ցանկալի է աշխարհն աղուանից ամենագիւտ
շահիք ի բարձրաբերձ կոհակացն կաւկասայ.
Ցանկալի է աշխարհն աղուանից ամենագիւտ
Կաղկաւնտ. «Լերինն Կովկասու բարձրաբերձ
կոհակացն սառնամանեաց. Ուռպ.

ԿՈՂԱԿ, ի. աւ, աց, օք (զոր.) ուռուցք
կամ դարիւ-դարիւ հոսանք ջուրց ծովու
բարձր կամ լեռնաձև ղէջ առ ղէջ ջուրք
ծովու. սա սարերի ի բառէս ալիք, զի
ալիք ասի՝ յորժամ պատահեալ սպիտակ
փրփուր տեսանի յերեսու կոհակաց. բայց
կոհակն ո՛չ պատահեալ մնայ սեղորակ
կամ կապտագոյն. տաճ. տաղա, մէլձ.
ևս ուռուցք ցամաքի իբրեւ լեռուն, կամ
դիզացեալ իբրեւ ալիք. տաճ. երդըն. քիւ-
մէ:

Գր. Փեշտմալճյանի «Բառզիրք հայկազեան լեզուի» աշխատութիւնը սովելի աշխարհաբարացված է, սակայն շունի և ոչ մի օրինակ, որի հետեանքով շատ նոր բառեր մնում են մթնոլթյան մեջ և կարոտ ստուգման:

ՄԱՆՎԵԼ ԶԱՆԶԱՆՅԱՆ

Հայտնի է, որ Հայաստանում երկար տարիներ իշխել են օտարերկրյա նվաճողները՝ պարսիկները, արաբները, տաճիկները: Հայերը հարեան են եղել մի շարք հին ու նոր ժողովուրդների: Զանազան ճնշումների, կռիւների ու պատերազմների հետեանքով դադարել են Ռուսաստան, Լեհաստան, Եվրոպայի զանազան մասերը, Ամերիկա և այլուր ու հարաբերութիւն հաստատել աշխարհի զրեթե ժողովուրդների հետ:

Մի կողմից մայրենի լեզվի ուսումնասիրումը, մյուս կողմից՝ հարեան ժողովուրդների հետ ունեցած մեծ կապը մեր գրականութիւն մեջ ծնունդ է տվել արժեքավոր բառարանների:

XIX դարի հայ մշակույթի նշանավոր դեմքերից մեկն է Մխիթարյան միաբանութիւն մի այլ խոշոր ներկայացուցիչը՝ Ջախջախյանը:

Ջախջախյանը ծնվել է Կյումուշխանեում 1770 թ. մարտի 28-ին: 12 տարեկան հասակում գնացել է Սուրբ Ղազարի վանքը, 1791 թ. ձեռնագրվել քահանա և զբաղվել քարոզչական-ուսուցչական աշխատանքներով, միաժամանակ կատարել թարգմանութիւններ լատին և իտալական դասական գրողներից:

Մ. Ջախջախյանը գրել է նաև ինքնուրույն բանաստեղծութիւններ, որոնց մի մասը հրատարակվել է «Մխիթարյան տաղարան»-ի մեջ՝ Վահրամ Ռուբինյան ստորագրութեամբ:

Զեռագիր վիճակում թողել է երկրաչափութիւն և գրահաշիվ մաթեմատիկական և ուրիշ այլ բնութիւն աշխատութիւններ:

Մ. Ջախջախյանը բացի իր մայրենի լեզվից հիմնավոր կերպով տիրապետել է լատիներեն, իտալերեն, ֆրանսերեն, հունարեն, գերմաներեն, անգլերեն և տաճիկերեն լեզուներին:

Նա մեծ էր որպէս մանկավարժ, թարգմանիչ, բանաստեղծ, սակայն նրա հիմնական ուղղութիւնը և տաղանդը դրսևորվեց բառարանագրութիւն առարեղում:

Մանվել Ջախջախյանը խոշոր, բազմահմուտ և զտարյուն բառարանագիր էր: Նա իր կյանքի մեծ մասը նվիրեց բառարանագրութիւնը և ստեղծեց շատ արժեքավոր ու մնայուն գործեր: Նա եղավ

տուաջինը, որ ձեռք գտրկեց իտալերենին առնչված հայերեն բառա-
բաններ կազմելուն:

Ջախջախյանի բառարանագին տուաջին գործը՝ «Բառարան յի-
տալական լեզուէ ի հայ և ի տաճիկ բարբառ» աշխատութիւնն է,
որը լույս է տեսել Վենետիկում, 1804 թ.: Բառարանը սլարոնակում
է շուրջ 45000 բառահոգւած: Բառարանը նախատեսված է լայն շրջ-
քանի ընթերցողների համար: «Ի յօրինել անդ զբառարանս՝ ընտրելի
գտեսցար,— գրում է Մ. Ջախջախյանը,— կարգել զսա ո՛չ ի պէտս
դեռավարժից կամ սամկաջ և եթ, որոց շա՛տ էր ունել ի ձեռին զհա-
մառօտ բառադիրք բազադրիչ հասարակագոյն բառից, և մեր իսկ
զոյցն վաւստակ և սակեռաբիրան ճան. այլ առաւել զիտակն կալար ի
սլտա զարգացելոյ և հետամտս բանասիրաց, որք գեղերին, գեղե-
րկլ ախարժին յաղագս աղգս զպրովեանց, և ի դանազան իտալական
մասնանս նախնի պերճախօս մատենագրաց, և ի բազմանիւն զիրս
արցեաց ամենագան զիտովեանց և արհեստից ի հմտանալ կամ ի
փոխադրել զայնասիկ ի հայ բարբառ»¹:

Ինչպէս տեսնում ենք, բառարանը կազմված է ոչ զպրոցական
ստուցողական նպատակներով, այլ աշխատութիւնը ավելի զիտա-
կան բնույթ է տրված, այն է՝ ծանոթացնել իտալական գրականու-
թյանը թարգմանաբար տալով հայերենը և տաճիկերենը:

Հեղինակը գտնում է, որ չի կարող իտալական բոլոր բարբառ-
ները ընդգրկել, քանի որ նրանք շատ են և խիստ խճողված իրար
հետ: Ջախջախյանը իտալերենի հիմք է ընդունել տոսկանյան բար-
բառը:

«Բառարան յիտալական լեզուէ ի հայ և ի տաճիկ բարբառը»
տուաջին և ամենահարուստ բառարանն է, որը հատկապէս աչքի է
ընկնում քերականական լայն ծանոթագրութիւններով:

Ջախջախյանը հետագայում այս բառարանը համառոտում է
(շուրջ 30000 բառահոգւած) և հրատարակում 1829 թ.:

Այս իտալերեն-հայերեն երկրորդ բառարանը թեկուզ համա-
ռոտ, ունի որոշ քանակութեամբ ոճեր, մի բան, որ նախորդ բառա-
րանում առանձին տեղ չէր գրավում:

Մանվել Ջախջախյանի բառարանագրական գլուխ-գործոցը
«Բառգիրք ի բարբառ Հայ և Իտալական—Dizionario Armeno-

1 Մ. Ջախջախյան, Բառարան յիտալական լեզուէ ի հայ և ի տաճիկ բարբառ,
Վենետիկ, 1804, հառաջարան, էջ 6:

Italiano» աշխատությունն է, բառարան, որն անկասկած հանդիսանում է հայ երկկեղվյան բառարանագրության լավագույն աշխատություններից մեկը: Բառարանը լույս է տեսել Վենետիկում, 1837 թվականին:

Բառարանի հրատարակության ավարտը հեղինակը շտեմով, նա մեռավ 1835 թ. հունվարի 5-ին, 65 տարեկան հասակում, ստեղծագործական տարիների ամենաուշագույն շրջանում:

Բառարանի վերև նշված վերնագիրը հրատարակության գործն է, մինչդեռ ինքն աշխատությունն անվանել է՝ «Ընդարձակ բառարան ի հայէ յիտալական»:

Աշխատությունը կցված են հայերեն և իտալերեն լեզուներով բնագործակ առաջաբաններ, որոնք հեղինակի գրչին չեն պատկանում, այլ ամենայն հավանականությամբ Սուբիաս Սեմալյանի գրածն են, հաշվի առնելով, որ այդ ժամանակաշրջանում նա էր հովանավորում ու ընթացք տալիս բառարանագրությանը:

Մտնվել Զախջախյանի Հայ-իտալերեն բառարանը կյանքի հետ սերտ կապված աշխատություն է, և թե Հայկադյան բառարանի հիմքը դուռ գրական աղբյուրներն են եղել, մայա Զախջախյանն իր բառարանի մեջ է մտցրել նաև այնպիսի բառեր, որոնք «Ձեն նախնի ստեղծագորաց, այլ արդիր և նորահնարք» ինչպես՝ ազատագիր, ազատագրեալ, ազատագրեմ, ազատագրութիւն, ակնաբոյժ, ակնդի, սկնկալ, ակնոց, ակնոցագործ, աղերսագիր, աղիտուսագործ, այլբենարան, առնչութիւն, ասպ. *սլ. ձի երկվար-cavallo*, գտանի ի բարդութիւնս միայն, արևահար, արեգդեմ, արեաղարծ, արեածաղիկ, բազմաբառ, բազմալեզուեան, բազմաշրջիկ, բաժանելի, գանաճ, գրատուն, դերասան, դերասանական, բառացի, դաշնագիր, դաշնակցութիւն, դատարկաշրջիկ, դավադիր և բազմաթիւ այլ բառեր:

Առաջաբանը վերջանում է հետևյալ խոսքերով.

«Սակայն զիարդ և միտք ուրուք հաճեսցի՝ դատեալ կնքեսցէ զվճիռն. այլ մեք որպէս կտակապահք ի լրումն ըզծից Հանգուցելոյն ի լոյս ընծայեմք դայս մատեան, որ ի Մատենագրին աճիւնոցն վերայ իբր արձան ինքնագիր գրոշմեալ կանգնի»:

Նվ իսկապես, այս բառարանը ամենամեծ կոթողն է Զախջախյանի անվան:

Մ. Զախջախյանի հայ-իտալերեն բառարանը սոսկ երկկեղվյան թարգմանական բառարան չէ, այն միաժամանակ հայերենի բացատրական, երբեմն հոմանիշների, գրաբար, բարբառային և հայերեն տառերին բառարանների մի հարուստ ժողովածու է: Մեր ա-

ածն ավելի պարզ դարձնելու համար վերցնենք մի երկու օրինակ՝ բառարանի մշակումներից.

Արինգ, սրնդի, դաց, ու և Սրինկ, յն. փող կամ նուագարան փշողական, դանազան աղբը փողոց կամ փշողական նուագարանաց այլ և այլ ձևով, մեծությունը: Այս բացատրությունից հետո՝ խալի-րին թարգմանությունը, ապա՝ եղեգնափող: տ. նեյ, կիրիֆ: Flauto կա՝ տ. Զուրնա, տիտիւկ, կա՝ տ. Զըլդդա: Piffero. Հովուական արինգ. տ. գավալ, կա՝ տ. մըսդալ. կամ ո. տկճոր, տըկդար. տ. թուլում, կա՝ Սաղմոսարան:

Ող, դոյ, դով, դոց, դովք, դի, դէ: Մին շորից տարեբաց դոր շնչիմք տ. հաւա: Թարգմանությունից հետո՝ հաւու թուցելոյ յօդս, ունչք առ ի ձկնոյ ղօղ. թոյլ. ղօղն ձկնցի յիս. ղփոշին ցանկ յօդս: A'ria áere.

— Սիւգ, մեղմ հողմ — ձայն մեղմոյ օդոյ: A'ura, venticello. áura leggiéra.

— Հողմ — Օդը երբեմն զսառնամանիսն շնչելով և անձրեք: Vento.

— Բարեխառն կամ պղտոր եղանակ մթնոլորտին — Դարձոյց զմրրիկն յօղ. մրրկածին օդը: Tempo buóno կամ cattivo.

— Ի ներքոյ օդոյ: Բացօթեայ — բնակել: All'aria aperta.

— Տուրեառութիւն օդոյ, շնչառութիւն: Respiro և հետք օդ-ից ածանցված 50-ից ավելի զխաբառեր իրենց առումներով, հոմանիշներով և թարգմանություններով:

Այս օրինակներից պարզ երևում է, որ Զախշախյանը նախքան զխաբառի թարգմանությանն անցնելը ընդարձակ բացատրություն է տալիս, եթե բառն օտար է, գրում է որ լեզվից ծագած լինելը և բացատրում բառի տարբեր առումները, բառի կիրառության կոնկրետ դեպքերը: Հեղինակը միաժամանակ նշում է զխաբառի հոլովական համակարգը: Գլխաբառի թարգմանության բացատրական կողմին ղուգընթաց հաճախ ուղղադրական, ստուգաբանական աշխատանքներ են կատարված:

Հայ-խալերեն բառարանի զխաբառերը շատ դեպքերում բացատրված են հոմանիշներով, երբեմն գավառական-բարբառային բառերով:

Բառարանում որոշ դեպքերում տրված են միայն այն օրինակները, ուր գործ է ածվել տվյալ բառը, առանց որևէ բացատրության՝ Տոմ-առին տոմիւ քարաէլ և գրիցին. տե՛ս Տոմս:

SECRET

1. 4 5 6 7 8 9

153-154-155-156-157-158-159-160-161-162-163-164-165-166-167-168-169-170-171-172-173-174-175-176-177-178-179-180-181-182-183-184-185-186-187-188-189-190-191-192-193-194-195-196-197-198-199-200-201-202-203-204-205-206-207-208-209-210-211-212-213-214-215-216-217-218-219-220-221-222-223-224-225-226-227-228-229-230-231-232-233-234-235-236-237-238-239-240-241-242-243-244-245-246-247-248-249-250-251-252-253-254-255-256-257-258-259-260-261-262-263-264-265-266-267-268-269-270-271-272-273-274-275-276-277-278-279-280-281-282-283-284-285-286-287-288-289-290-291-292-293-294-295-296-297-298-299-300-301-302-303-304-305-306-307-308-309-310-311-312-313-314-315-316-317-318-319-320-321-322-323-324-325-326-327-328-329-330-331-332-333-334-335-336-337-338-339-340-341-342-343-344-345-346-347-348-349-350-351-352-353-354-355-356-357-358-359-360-361-362-363-364-365-366-367-368-369-370-371-372-373-374-375-376-377-378-379-380-381-382-383-384-385-386-387-388-389-390-391-392-393-394-395-396-397-398-399-400-401-402-403-404-405-406-407-408-409-410-411-412-413-414-415-416-417-418-419-420-421-422-423-424-425-426-427-428-429-430-431-432-433-434-435-436-437-438-439-440-441-442-443-444-445-446-447-448-449-450-451-452-453-454-455-456-457-458-459-460-461-462-463-464-465-466-467-468-469-470-471-472-473-474-475-476-477-478-479-480-481-482-483-484-485-486-487-488-489-490-491-492-493-494-495-496-497-498-499-500-501-502-503-504-505-506-507-508-509-510-511-512-513-514-515-516-517-518-519-520-521-522-523-524-525-526-527-528-529-530-531-532-533-534-535-536-537-538-539-540-541-542-543-544-545-546-547-548-549-550-551-552-553-554-555-556-557-558-559-560-561-562-563-564-565-566-567-568-569-570-571-572-573-574-575-576-577-578-579-580-581-582-583-584-585-586-587-588-589-590-591-592-593-594-595-596-597-598-599-600-601-602-603-604-605-606-607-608-609-610-611-612-613-614-615-616-617-618-619-620-621-622-623-624-625-626-627-628-629-630-631-632-633-634-635-636-637-638-639-640-641-642-643-644-645-646-647-648-649-650-651-652-653-654-655-656-657-658-659-660-661-662-663-664-665-666-667-668-669-670-671-672-673-674-675-676-677-678-679-680-681-682-683-684-685-686-687-688-689-690-691-692-693-694-695-696-697-698-699-700-701-702-703-704-705-706-707-708-709-710-711-712-713-714-715-716-717-718-719-720-721-722-723-724-725-726-727-728-729-730-731-732-733-734-735-736-737-738-739-740-741-742-743-744-745-746-747-748-749-750-751-752-753-754-755-756-757-758-759-760-761-762-763-764-765-766-767-768-769-770-771-772-773-774-775-776-777-778-779-780-781-782-783-784-785-786-787-788-789-790-791-792-793-794-795-796-797-798-799-800-801-802-803-804-805-806-807-808-809-810-811-812-813-814-815-816-817-818-819-820-821-822-823-824-825-826-827-828-829-830-831-832-833-834-835-836-837-838-839-840-841-842-843-844-845-846-847-848-849-850-851-852-853-854-855-856-857-858-859-860-861-862-863-864-865-866-867-868-869-870-871-872-873-874-875-876-877-878-879-880-881-882-883-884-885-886-887-888-889-890-891-892-893-894-895-896-897-898-899-900-901-902-903-904-905-906-907-908-909-910-911-912-913-914-915-916-917-918-919-920-921-922-923-924-925-926-927-928-929-930-931-932-933-934-935-936-937-938-939-940-941-942-943-944-945-946-947-948-949-950-951-952-953-954-955-956-957-958-959-960-961-962-963-964-965-966-967-968-969-970-971-972-973-974-975-976-977-978-979-980-981-982-983-984-985-986-987-988-989-990-991-992-993-994-995-996-997-998-999-1000-1001-1002-1003-1004-1005-1006-1007-1008-1009-1010-1011-1012-1013-1014-1015-1016-1017-1018-1019-1020-1021-1022-1023-1024-1025-1026-1027-1028-1029-1030-1031-1032-1033-1034-1035-1036-1037-1038-1039-1040-1041-1042-1043-1044-1045-1046-1047-1048-1049-1050-1051-1052-1053-1054-1055-1056-1057-1058-1059-1060-1061-1062-1063-1064-1065-1066-1067-1068-1069-1070-1071-1072-1073-1074-1075-1076-1077-1078-1079-1080-1081-1082-1083-1084-1085-1086-1087-1088-1089-1090-1091-1092-1093-1094-1095-1096-1097-1098-1099-1100-1101-1102-1103-1104-1105-1106-1107-1108-1109-1110-1111-1112-1113-1114-1115-1116-1117-1118-1119-1120-1121-1122-1123-1124-1125-1126-1127-1128-1129-1130-1131-1132-1133-1134-1135-1136-1137-1138-1139-1140-1

S O R T E D L

[illegible][illegible]

SECRET

ST. JOHN'S COLLEGE, NEW BRUNSWICK, N.J.

1944

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1

Ի ՏԳԼԻԸՆԻ ՍԻԸՈՅՆ ՂԸԶԼԻՐՈՒ

Մ. Զախչախյանը բառահոգվածները հեղինակային օրինակներով տպահովելուց դուրս տվել է բավականին շատ կապակցություններ:

Հեղինակը հնարավորություն չի ունեցել նշելու իր օգտագործած աղբյուրները, բայց հայտնի է, որ հայ-խապերեն ընդարձակ բառարանը կազմելուց հետո ծանոթացել է նոր հայկազյան բառարանի ձևագրին և բառարանում կատարել անհրաժեշտ լրացումներ:

Մ. Զախչախյանի հիմնական աղբյուրը, ինչպես նշեցինք, մեր գրականությունն է, սակայն այլ շատ բիշ է նշված, թերևս ինքը հրատարակությունը վերջացնելը, կատարելը այդ բանը: Մի բուն պարզ է, որ նրա օրինակները, կապակցությունները և այլ մեջբերումները վերցված են մեր պատմությունից և թարգմանական գրականությունից:

Զախչախյանը հաճախ խմբագրել է, համառոտել հեղինակային օրինակը, ինչպես՝ Պիտոյից գրքում գրված է՝ (Գարունն) զլեռնային և դաշտային վայրս առհասարակ բուսադղեաց և ծաղկաղարդ դնդչուցուցանէ — Զախչախյանը խմբագրել է՝ դնդչուցուցանեմ զվայրս բուսադիւս (էջ 427):

Հայ-խապերեն բառարանի վերջում Զախչախյանը տվել է «Անտանք անձանք» (900 բառ), օրինակ՝ Աբաս — Abas. Արգար — Abgaro, Վարդ — Vart, Վարդան — Vartano, Վարդուհի — Rosa և այլն, ինչպես նաև «Աշխարհագրական անունք» (700 բառ), Աղթամար կղ. Aktamar, Երասխ գետ Arasse, Երևան ք. Erivan, Արանդ, Հարանդ գավ. Hapant, Ալիս գետ Alis, Ակուրի գղ. Acori, Լիմն ամապատ Lim, Թարօր Լեւոն Tabor, Էթիլ գետ Volga և այլն:

Այս աշխարհագրական անունների բաժնում տրված են նաև բառեր, որոնք տեղացի լինելն են ցույց տալիս, ինչպես՝ Խորենացի — Corinense, Շիրակացի — Sciragunense, Լամբրոնացի — Lambrone, Կոլբոցի — Colpense, Որոտնեցի — Orodnenso և ուրիշներ:

Մեր գրականության մեջ մի երկու տեղ Մ. Զախչախյանի անվանն է վերագրվել հայերեն-լատիներեն բառարան հեղինակելու խնդիրը, «Բառարան ի հայկական լեզուէ ի լատին բարբառ» տպագրված Վենետիկում, 1804 թ., կարծում ենք շփոթված է նույն թվականին հրատարակված խապերեն-հայերեն բառարանի հետ:

Մանվել Զախչախյանը հանդիսացավ հայ բառարանագրության ամենակարկառուն ներկայացուցիչներից մեկը: Նրա Հայ-խապերեն բառարանն իր արժեքով, իր հայերենով նոր հայկազյան բա-

բարանին հավասարազոր աշխատութիւնն է: Հետագա ժամանակների հայ բառարանագիրներն իրենց աշխատութիւնները կազմելիս ունիւթապահ կերպով օգտուել են նրանից:

«Իտալերենի մասին ես շատ գովելի է բառարանս,— գրում է Ա. Ղազիկյանը,— վասն զի կատարելապէս տեր ըլլալով հ. Զախչախյան իտալական լեզվին, հաջողած է՝ անշուշտ զժամաքիրտն աշխատութեամբ՝ ոչ միայն յուրաքանչյուր հայերէն բառի հանդիպ սեփական իտալերէն բառը գտնել և դնել, այլ և անոր հոմանիշներն ալ. և որ ավելին է՝ յուրաքանչյուր հայերէն ոճի հանդեպ իտալերէն սոսացվածքներ կամ քնարի բացատրութիւններ գրած է ի դարմանս նուշիսկ հայերենագետ իտալացւոց, որոնցմէ շատ անգամներ առիթ ունեցած ենր լսել զովեստներ բառարանիս նկատմամբ»¹:

Հայ բառարանների արժեքին անդրադառնալով Աճառյանը գրում է. «Զախչախյանի Հայ-իտալերէն բառարանը մի պատվական գործ է և նուշիսկ իբր հայերէն բառարան շատ անգամ Հայկազյանից կարեւոր է»²:

Մ. Զախչախյանի բառարաններից հետո հրատարակված Իտալերէն-հայերէն (Մ. Քաջունու, Ս. Գանթարյանի 1908 թ.), և Իտալերէն-հայերէն ու Հայերէն-իտալերէն (Ա. Գոնտակճյանի 1922 թ.) բառարաններն ավելի պակաս արժեքի գործեր են, հատկապէս Ա. Գոնտակճյանի աշխատութիւնները դպրոցական ուսուցողական նըպատակներ ևն հետապնդում:

Հայ բառարանագրութեան մեջ իտալերէնը մեկ էլ երևան է եկել Փ. Ծամճյանի «Նոր բարբառարան իտալերէն-գաղղիերէն-հայերէն-ուսմկերէն» (1846) և Արմենակ Բեդեյանի ութլեզվյան բուսաբանական բառարանում կազմելով նրա բացատրութեան յոթերորդ լեզուն:

ՓԻԼԻՊՈՍ ԾԱՄԾՅԱՆ, ՆՓՐԵՄ ԶԱԳԾՅԱՆ

Վիեննական Մխիթարյանների բառարանային կարեւոր աշխատութիւններից է «Բարբառարան իտալերէն-գաղղիերէն-հայերէն-ուսմկերէն» աշխատութիւնը, որի գլխավոր աշխատակիցն ու հիւղինակն է Փիլիպոս Ծամճյանը:

1 «Մխիթարյան հորեյան», Վենետիկ, 1901, էջ 114:

2 Գ. Կիրակոսյան, Բառարան պարսկերէն-հայերէն, Նոր Զուլա, 1933, Հ. Աճառյանի առաջարկը:

«Սքանչելի է հոն մանավանդ հոմանիշ բառերու ճոխ համադրությունը, գրում է Ն. Ակինյանը: Իբրև այսպիսի ավելի հայ լեզվի ուսման համար մեծարժեք է բառագիրքս, թեև ամեն խնամք տարված է նաև իտալերեն բառերու իմաստն ճշտիվ ներկայացնել դադղիքներն և տաճկերեն լեզուներով»¹:

Բառարանը շուրջ 60000 բառահոգոված է պարունակում, իսկ աշխատության սկզբում տրված է դասական հայերենի և բարբառարանի սկզբունքները բացատրող ընդարձակ առաջաբան:

Այս բառարանը, ինչպես դիտել է նաև Ն. Ակինյանը, շատ քչերին է ծանոթ և չի գնահատվել ըստ արժանվույն: Հեղինակի նպատակն է իտալերեն լեզվի ուսուցումը դյուրին դարձնելու օժանդակ ձեռնարկ տալ հայ մանուկներին. «Բայց հիրականին կներկայանա բառգիրքս շտեմարան մի համբարելու յուր ծոցը դասական հայերենի բառամթերքը»:

Այս աշխատության մեջ Փ. Ճամճյանն ի մի է հավաքել մեսրոպյան հայերենի բոլոր բառերն ու ասույթները, մանրակրկիտ կերպով բննել, ճշտել նրանց բոլոր նշանակությունները:

Ա. Ղազիկյանը հիշատակում է. «Բառարան փոքր յիտալական է ի հայ» հայերեն գրով նաև իտալ. բառք և ջուղայեցվոց լեզվով, Վենետիկ, էջ 80 (64—80 էջերը զրույցներ):

Փ. Ճամճյանի բառարանին զուգակից է Նփրեմ Չազճյանի աշխատությունը:

XIX դարի 50-ական թվականներին, երբ արդեն նկատվում էր աշխարհաբար լեզվի առաջացումը, հզորացումը, գրաբարի կողմնակիցներն ավելի կառչում էին հին և ամեն կերպ աշխատում էին ցույց տալ նրա առավելությունները:

Վիեննական Նփրեմ Չազճյանը 1850 թ. հրատարակում է «Նոր բարբառարան համառօտ հայերէն-տաճկերէն» 20000 բառահոգովածով:

Բառարանի գլխաբառերը ընտրված են մեսրոպյան շրջանի հայերենից, բացատրությունները տրված են թուրքերեն, հաղվադեպ նաև աշխարհաբար: Հայերեն նոր բառգրքի պահանջը հարկադրել է հեղինակին ձեռնարկել այդ գործին, որը ոչ միայն շահավետ օժանդակություն էր դպրոցական հրեխանների և հայերեն նոր սովորողների համար, այլև ընդհանրապես դարգանալու և առաջադիմելու

¹ Ն. Ակինյան, Դասական հայերենը և Վիեննական Մխիթարյան դպրոցը, Վիեննա, 1932, էջ 334—335:

կարևոր աշխատություն: Բարբառարանում հավաքված են մեսրոպյան շրջանի մատենագիրների օգտագործած բոլոր բառերն ու ոճերը, որոնցից շատերն առաջին անգամ են գրառվում բառարանի մեջ: Ոսկեդարյան բառերի ու ոճերի կողքին տեղ են գրավել «Զբաղումս յանուանցն յետին մատենագրաց, և ղայն ևս՝ որ յայժմու մատենագրաց յօրինեալ իցեն՝ կարգեցաք»¹:

Նփրեմ Զագճյանի մահվան կապակցությամբ «Հանդէս Ամսօրեայ»-ն գրում է. «Զաղըճյան կներկայացնէր զիտնական աշխարհին գործ մը, ուր հին դասական հայերենի բառազանձն կտրվելը բնագիրներու վրայն ճշտված, ճշգրիտ իմաստն պարզված, նրբերանգությունները զանազանված: Բառարանն յուր մեջ ընդգրկած էր միայն Ե. դարու մատենագրությունը (նաև Մ. և որենացի, Եղիշե, Փարպեցի իրեն հին գործ և ամենօրյա ընթերցանության գիրք), և ասով հնարավորություն ունեցած՝ ճշգրտելու մեն մի բառի իմաստն, ինչ որ նոր հայկազյան բառգրքի չէր հաջողած համենայնի: Դժբախտաբար անոր հրատարակությունն և տքն ալ իշխող հանդիսացաւ մինչև օրս Առձեռն բառագիրքը յուր անճիշտ մեկնություններով»²:

Այս, բարեխիղճ կազմված և շնորհակալ աշխատանքը, որն արտահայտում է մի որոշակի շրջանի հայերենի բառազանձը, նույնպես մնացել է սավերում, թերևս թարգմանական թուրքերեն լինելն է պատճառ հանդիսացել:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՎԳԵՐՅԱՆ

Մկրտիչ Ավգերյանի կրտսեր և միաբանակից եղբայրը՝ Հարությունը լեզվաբանական այլ աշխատանքներից դուրս զբաղվել է նաև բառարաններ կազմելով:

Հ. Ավգերյանը մայրենի լեզվին զուգակից տիրապետում էր ֆրանսերեն, անգլերեն, հունարեն, լատիներեն, տաճկերեն, երբայեցերեն, իտալերեն, հունգարերեն և գերմաներեն լեզուներին:

Հ. Ավգերյանը իր մայրենի լեզուն բարձր դասելով և ուսումնասիրելով հանդերձ զբաղվում էր նաև նրա պրոսպազանդման և ուսուցման գործով:

Լորդ Բալրոնը իր բարեկամին ուղղած նամակներից մեկում ասում է. «Զբոսանքի մը պէս ամեն օր սորվելու ետէ՛ք եմ հայերենը

1 Ն. Ակիւնյան, Դասական հայերենը և Վիեննական Մխիթարյան դպրոցը, Վիեննա, 1932, էջ 350—351:

2 «Հանդէս Ամսօրեայ», 1912, էջ 70:

հայ մեկնաստանիս մեջ: Տեսա որ միտքս զբաղեցնելու համար կրնճ-
նոտ աշխատանք մը պետք է ինձի, հայերենն ընտրեցի, անով պա-
րտպելով՝ միտքս շարշարելու համար: Ճոխ լեզու մըն է, և կարժե-
սւ մարդ տէնի՝ զայն ուսանելու համար: Ամեն օր հոն կհաճախեմ՝
սխառական վարդապետե մը (Հ. Ավգերյանից — Գ. Գ.) զոս աննե-
լու, կատանամ նաև շահեկան տեղեկություններ՝ այս արեւելյան ժո-
ղովուրդներին զրահանութեան ու բարքերուն վրա: Հայերենը կզանեմ
զժվարին բայց ոչ անհաղթելի»¹:

Հարսութուն Ավգերյանի բառարանային երախայրիքը «Բառա-
րան համառօտ ի զաղղիականէ ի հայ- n Dictionnaire abrégé fran-
çais-arménien» աշխատութեանն է, որը հանդիսացավ միաժա-
մանակ ֆրանսերենին տոնշված հայերեն առաջին բառարանը:

Միսիվարյանները եվրոպական նոր լեզուներին տոնշված հրա-
տարակել էին իտալերեն-հայերեն բառարան, և ահա երկլեզվյան
բառարանային այս երկրորդ աշխատանքն էր, կառված եվրոպա-
կան մի ալ լեզվի՝ ֆրանսերենին:

Ավգերյանի աշխատությունը թարգմանական բառարան է, հիմ-
նականում հոմանիշային սկզբունքով: Ֆրանսերեն գլխաբառից հետո
փակագծերում տրված է բառի արտասանությունը և ապա հայերեն
համարժեքները, որոշ դեպքերում նաև շղագրված թուրքերենը:

Base (պազ) գ. ի. խարիսխ, հիմն, սկիզբն, հաստատություն,
ամրություն:

Basilic (պազիլիֆ) գ. ար. Ռահան, ռահան, շահասպրամ, ֆէս-
լիլեն. քարք, բասիլիսկոս, արքայիկ օձ, զանգահա:

Basilique (պազիլիֆ) գ. ի. գլխավոր, մեծ, մայր եկեղեցի. հ-
րակ ինչ բաղկի:

Այս օրինակներից երևում է թե Base-ն ունի միայն մի նշանա-
կություն, բացատրականները կիրառված են որպես հոմանիշներ,
Basilic-ը՝ երկու, բայց բանի որ, ըստ հեղինակի, տված բացատրու-
թյունները գեո բովարար չեն, տվել է նաև ժողովրդի մեջ ընդունված
անվանումները, թուրքերեն ֆէսլիլեն և զանգահա բառերը, իսկ
Basilique-ն երկու որոշակի իմաստ ունի, որոնք և արտահայտված
են հայերեն հոմանիշներով:

Քսանհինգհազար բառահոգված պարունակող այս բառարանը
չունի կապակցություններ, զարձվածքներ և օրինակներ:

¹ Թեոդիկ. «Ամենուն տարեցույցը», 1925, էջ 321:

Բ Ե Ռ Ե Ր Ը Ն

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ

Ի Կ Ե Գ Ե Լ Ե Ը Ն Է Ի Տ Ը Յ

Էջամասիրութիւն ՏՆ Հ. Եւրոպի վարդապետի
Էջերեան Էջերեանց Սիմեոնեան:

Երանան ՏՆ ՏՆ Իտիւնեան Էջեր Էջերեան
Էջերեանցաւոր և Էջեր:

Երանան և Եւրոպի Էջերեան Էջերեան
Տիւրքան:

Հ Ա Տ Ո Ր Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

—

Ի ՎԱՆՍ ՍՐԱՅԵ ՂԱԶԱՐՈՒ Ի ՎԵՆԵՏԻԱ:

—
Խ Դ Կ Խ:

Աշխատության «նախերգանքի» մեջ հեղինակը բացատրում է իր նպատակը՝ ֆրանսերենի միջոցով ծանոթանալ գիտության նվաճումներին:

Աշխատության սկզբում արված է ֆրանսերենի «լծորդությունը կանոնաւոր և անկանոն բայից», իսկ աշխատության վերջում հատուկ անոտներ՝ (550 անոտ) «անունը ազգաց» (250), «անունը բաղաբայ» (230 անոտ):

Այս աշխատությանը հետեւց հեղինակի «Բառարան համառօտ ի հայէ ի գաղղիական»-ը, որը կոչել է երկրորդ հատոր:

Բառարանի հեղինակը գլխաբառային հիմք է ընդունել Մխիթար Սեբաստացու բառարանի երկրորդ հատորի զրաբար-աշխարհաբար (1769) բառարանը: «Այլ ոչ շատացեալ սովին՝ յաւելար ի նոյն և զայլ արմատական նորագիւտ բառս՝ ընտրանօք հաւաքեալ ի նորաշէն յընդարձակ բառարանէն՝ որ ոչ է տալաւին ընծայեալ ի լոյս»:

Հեղինակն ակնարկում է նոր հայկազյան բառարանը, որը դեռ ձեռագիր վիճակում օգտագործել են Հ. Ավդերջանը, Մ. Զախջախյանը և ուրիշներ:

Ավդերջանի այս զույգ աշխատությունները հրատարակվել են Կարապետ և Հակոբ Տյուդյանների միջոցներով:

Հարկ է նշել, որ Մխիթար Սեբաստացու բառարանը հետագայում հիմք հանդիսացավ ոչ միայն հետագա բացատրական բառարանների, այլև Երկկեզվյան քաղցմանական բառարանների համար:

Բառարանային մշակման տեսակետից այս երկրորդ բառարանը ավելի հաջող է, այստեղ որոշ չափով իրենց զգալ են տալիս կապակցություններն ու զարձակածքները:

Շնորհ (ի, իւ ou plus՝ շնորհք. հաց, հօք) ֆրանսերեն նշանակությունները տալուց հետո՝ շնորհս մատուցանել, շնորհս գտանել, շնորհս առնել ումեմ, գրկիլ ի շնորհացը իրենց ֆրանսերեն համարժեքներով:

Հ. Ավդերջանի այս երկրորդ բառարանը նույնպես ունի անձնանունների և աշխարհագրական տեղանունների բառարաններ (500 + 550): Հ. Ավդերջանը 1840 թ. 35000 բառահոգվածով հրատարակեց «Բառագիրք գաղղիերէնէ ի հայ ի տաճիկ»-ը, որը վաստորեն հանդիսանում է իր 1812 թ. հրատարակած բառարանի լրացված վերահրատարակությունը:

Հարություն Ավդերջանը ֆրանսերենին առնչված զույգ բառարանները լույս ընծայելուց հետո ձեռնամուխ եղավ կաղմելու անգլերեն-հայերեն և հայերեն-անգլերեն բառարանները:

Մինչ Ավգերյանի բառարանային մյուս աշխատանքներին անց-
նելը արձանագրենք, որ հնդկահայ գաղութի պահանջը թեևագրում
էր ունենալ տիրող պետական լեզվի՝ անգլերենի գործնական նպա-
տակներ հետապնդող բառարան, դրուցատրություն:

Անգլերենին առնչված հայերեն առաջին բառարանը կազմել է
Մկրտում Սիմեոնյանը «Փոքրիկ բառագիրք Անգլիացւոց լեզուէ՝
խարզմանալ ի հայ բարբառ» աշխատությունը, տպագրված 1803 թ.
Մադրասում, Տեր Հարություն Շմալոնյան շիրազեցու տպարանում,
աշխատակցությամբ Պետրոս Հովհաննիսյան Համշիրակին:

Բառարանը պարունակում է 5000 բառահոգված:

Մկրտում Սիմեոնյանը հայտնում է, որ հայոց ազգի ուսումնա-
ւեր մարդիկ ցանկություն ունենալով սովորելու անգլերեն լեզուն,
դժվարության էին հանգիստում, չէին կարողանում ձշտորեն որոշել
անգլերեն ամեն մի բառի ճիշտ նշանակությունը, «Ուստի՛ս ես, ըստ
իմ ուժերի կարողության որպես օժանդակություն ձեռնարկեցի լեզ-
վագիտական այս փոքրիկ աշխատանքը»:

Մկրտում Սիմեոնյանը խոստովանում է, որ ինքը բառարա-
նագրական փորձ չունի, բացի այդ առաջին անգամն է նման գործ
ձեռնարկում, այսուհանդերձ, նա համարձակ, աչքի տակ ունենալով
հետագա քննադատությունները, գրում է, «...թէ՛պէտ՝ արժանաւորու-
թիւնն իմ շխոստանայր ձեռնամուխ լինել այսր գործոյ և ոչ միտք
իմ բալէ՛ր ըստ չափու լուսաւորութեան ընծայել անշուշտ մեկնու-
թիւն բառից որք պարունակին ի սմա յաւել քանդ 5000 բառս, սա-
կայն հաւատամ՝ եթէ առաջի եղեալ դոյզն աշխատութիւնս մեր ընդ
ոչինչն ներկայիս համարեսջիք իբր ինչ»:

Աշխատության սկզբում տրված են գործնական բնույթ կրող
բառեր. առաջին բառն է ցօճ-աստված, ապա յաղագս տարերաց,
յաղագս աստեղաց, ժամանակի, աւուրք շաբաթու և այլն:

Աշխատության 63 էջից սկսվում է բուն բառարանը դասավոր-
ված այբբենական կարգով, իսկ 140 էջից հավելումներ դարձյալ
այբբենական կարգով դասավորված:

Մ. Սիմեոնյանի բառարանը գործնական նպատակներ է հե-
տապնդում, այդ են վկայում բառարանում եղած բաղմաթիվ «յա-
ղագս»-ները:

Բառարանի առաջին մասի օգտագործումն այնքան պարզ է,
որ աղատ կարելի է և հայերեն-անգլերեն համարել:

Շատ բառահոգվածներում հեղինակը շղագրով տվել է ժողո-
վրդական բացատրություններ. ինչպես.

The day after tomorrow	— միտում աւուր, էլօր.
Hour	 — ժամ, սահաթ.
Minute	 — րոպէ, մնուդ.
Husband	 — ացր, մարդ
Wife	 — էին, նշանած.
Male	 — տղոս, նառն.
Female	 — էգ, (մադայ).
Oldman	 — ծեր, խալաւոր և այլն:

Բառարանային ընդհանուր բաժնում ընկած են, կարելի է ասել, նույն բառերը, ինչ որ առաջին բաժնում, այս էլ ինքնին վկայում է, որ հեղինակին հետաքրքրել են գործնական նպատակներ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ամեն չաղագսի տակ Սիմեոնյանը տվել է մանրամասնություններ, այսպես. Յաղագս տան անօթիցի տակ արված են անոթ, պատկեր, շրջանակ, պատկերի նիստ, ամբու, բաղկաթոս, բաղկավոր ամբու, սեղան, կիսասեղան, ակումբ և այլն:

Մկրտում Սիմեոնյանի բառարանը երկար կյանք չունեցավ, նա իր սեղը դիցեց Ավգերյանի բառարաններին:

1821 թ. Վենետիկում լույս է տեսնում «Բառարան անգղիերէն և հայերէն» — Dictionary English and Armenian» հսկայածախալ աշխատությունը — ձեռնարկովյամբ Ասպետի Յովհաննու Պրէնտեան: Անգլերենին առնչված բառարանի հեղինակային փաստական առաջնությունը թևկուղ պատկանում է Մկրտում Սիմեոնյանին, բայց Հարություն Ավգերյանի բառարանը իր բովանդակությամբ և բառարանագրական մշակման կողմով շատ բարձր է և ունի իրավական առաջնության իրավունք:

Հ. Ավգերյանն արդեն ուներ բառարաններ կազմելու մեծ փորձ:

Հեղինակը գիտակցորեն է մոտեցել իր կատարած գործին, նա գտնում է, որ եվրոպական լեզուների մեջ եթե ոչ առաջին, բայց կարևորագույն տեղ է զբաղեցնում անգլերեն լեզուն, քանի որ այն նույնպես անհրաժեշտ է գիտության, արվեստի ու վաճառականության համար:

1820 թվականին հրապարակի վրա կային ֆրանսերենին առնչված բառարաններ (Հ. Ավգերյան), իտալերենին (Մ. Զախախյան): Հ. Ավգերյանը գրում է.

«Ապաքէն զկնի ընծայելոց մեր ի լոյս դիտալական և զգաղղիական բառարանս՝ ընդ հայկականիս, ի զէպ էր մեզ թեկոսիս և

ՓՈՐՐԻՈՒ ԲԱՆԱԲԱՐ

1834

Անգղերէնէն ինչո՞ք թարգմանեալ է Հայ Բարձրագոյն
Ինքնակազմ Միջնակարգ Գործարարական Կարգին

Ինչո՞ք Հայերէն Մէջ, Լիւրճային Մէջ, Ստան-
ճարներէն Բարձրագոյն Գործարարական, Ստան-
ճարներէն Բարձրագոյն Ստան-ճարներէն, և Բարձրագոյն Ստան-
ճարներէն Մէջ, Լիւրճային Մէջ, Ստան-ճարներէն

Մէջ, Լիւրճային Մէջ, Ստան-ճարներէն

Յարկ Տնօրէն 1834

ENGLISH VOCABULARY

Compiled and Translated into Armenian Language
For the improvement of New-Beginners

By M. SIMON
MADRAS

Թիւ 12 հետեւի տնօրէն գեղարդի և հաշուարդի տրուած տնօրէն
Կարգին և միւրք մարդկային չէրեք վարկին ինչ տնօրէն

ԻՍԽԱՆԱԿ

ԻՍԽԱՆԱԿ Տնօրէն Կարգին Կարգին
Կարգին Կարգին Կարգին Կարգին

յանգղիականն, յոր ո՛չ սակաւք ի մերազնեայց անտի բնակելոց ի հնգրիկս ընդ աւելութեամբ անգղիացւոց՝ յորդոր լինէին մեզ»¹:

Առաջարանի մեջ հեղինակը նշում է, թե ինչպես Լորդ Բայրոնը և Էդուարդ Լամբը մեծ օժանդակութիւն ցույց տվեցին կաղմելու և հրատարակելու անգլերեն-հայերեն և հայերեն-անգլերեն քերականութիւններ, որպիսիք շահեկան են երկու լեզուների համար էլ, «այնպէս էլ Յովհաննէս Պրէնտ (Brand) միւս ևս անգլուական ծնունդ Անգլիոյ, և վարժապետ արուեստից ի կանտիբերիկան համալսարանի, հայերէնագէտ և բարենախանձ ևս գտեալ՝ յորդորեաց զմեզ, և ձեռնտու ևս հզի արդեամբ յաշխատասիրութիւն նաև Անգղիական-հայերէն և Հայերէն-անգղիական բառարանաց»²:

2. Ավգերյանը անգլերեն գլխաբառերի համար ունեցել է պատրաստի աղբյուր՝ Զոնսոնի բառարանը³:

Ավգերյանի այս աշխատութիւնը հետմահու վերահրատարակվեց 1868 թ. Մադաթիա Պետրոսյանի վերամշակմամբ և խմբագրութեամբ: Մադաթիա Պետրոսյանը այդ աշխատանքից զուրս իր հեղինակութեամբ 1875 թ. հրատարակել է «Նոբ բառգիրք հայ-անգլիաբէն» բառարանը 40000 բառահոգվածով, առաջաբանով, քերականական ծանոթութիւններով և աշխարհագրական ու հատուկ անունների ցանկերով:

2. Ավգերյանի անգլերեն-հայերեն բառարանը երկար ժամանակ, ավելի քան կես դար համարվել է լավագոյն աշխատանք, ոչ միայն աննշտն փոփոխութեամբ ունեցել է երկրորդ հրատարակութիւն, այլև ուրիշներն օգտագործել են այն որպէս հավաստի աղբյուր:

2. Ավգերյանը անգլերեն-հայերեն բառարանի լույս ընծայումից հետո, 1825 թ. հրատարակեց իր երկրորդ հատորը՝ «Բառարան հայերեն և անգղիական-Dictionary Armenian and English» աշխատութիւնը:

Եթե աշխատութեան առաջին հատորը՝ անգլերեն-հայերեն բառարանը ուներ իր փոքրիկ նախորդը մեր բառարանագրութեան մեջ, ապա այս երկրորդը՝ հայ-անգլերենը միանգամայն նորութիւն էր մեր իրականութեան համար: Եթե առաջին բառարանի գլխաբառերի

1 2. Ավգերյան, Անգլերեն-հայերեն բառարան, 1821, էջ 11:

2 Նույն տեղում, էջ 11:

3 Սեմուել Զոնսոն (1709—1784) — անգլիական բառարանագրութեան հայր, Էրա գրչին է պատկանում անգլերեն լեզվի երկհատորյա առաջին բացատրական բառարանը (հրատ. 1755 թ.), որի վրա միայնակ աշխատել է 8 տարի:

Համար Ավգերյանը պատրաստի աղբյուր ընդունեց Ջոնսոնի բառարանը, ապա այս երկրորդ հատորի գլխաբառերի հիմքը հանդիսացել է իր իսկ 1817 թ. հրատարակած հայերեն-ֆրանսերեն բառարանը, ինչպես և Միխիթար Սեբաստացու գրաբարի բառարանը:

Բառարանը պարունակում է շուրջ 35 հազար բառահոդված: Ավգերյանը զգում է, որ իր այս աշխատանքը ղեռ անբավարար է: Առաջաբանի մեջ նշում է, որ իր «Հայ-անգլերեն բառարանը» սուսյ-ժըմ բավական պիտի համարել, եւս գտնում է, որ երբ լույս տեսնի վենետիկյան նորագույն և բազմաբովանդակ ընդարձակ բառարանը, այն ժամանակ հնարավորություն կստեղծվի հայերենին համապատասխան երկլեզվյան բառարաններ կազմել:

Հ. Ավգերյանը նկատի ունի ՆՀԲ-ն, որի աշխատանքների ընթացքին ի մոտո ծանոթ էր:

Այս հատորը վերջում ունի հայերեն-անգլերեն «Անուանք ան-Հանց» (500 անուն) և «Անուանք քաղաքաց» (550 անուն) բաժիններ (էջ 627—640), ինչպես Ամբասյում (այ, ա) Панакик, Ամբրոսիոս (ի, աւ) Ambrose, Անանիա (հայոյ, հաոււ) Diana, Venus, Աղուան (ի, իւ) Albanese, Ամիդ (ամպայ, ամպաւ) See, Տիգրասուկերա: Գաղղիա France, Երևան (այ, աւ) Erivan.

Բացի տպագիր այս հինգ բառարաններից Հ. Ավգերյանը ձեռագիր վիճակում թողել է գերմաներեն-հայերեն և հունարեն-հայերեն բառարաններ:

Հունարեն-հայերեն բառարանի «Գլխավոր հարգը այն է,— ղրում է Ա. Ղազիկյանը,— որ մեր նախնեաց հունարենի թարգմանած գրոց բառերը՝ բոլոր ձևով ու զանազան առմունքները նշանակված է հունարենին դիմաց»¹:

Հարույթյուն Ավգերյանի բառարանային աշխատանքներն ավելի լրիվ կդառնան հիշատակելով նրա «Բացատրութիւն չափուց և կշռոց նախնեաց» առաջնորդութեամբ Եպիփանու, Խորենացույ և Շիրակացույ» (Վենետիկ, 1821) աշխատութիւնը, որի վերջում արված են իր ժամանակի ֆրանսիական չափ ու կշռի տերմինները՝ համապատասխան հայերեն բառերով (199—207), ուր ստուգաբանել է 124 բառ իբրև փոխառութիւններ պարսկերենից, հունարենից և այլ լեզուներէց²:

¹ «Միխիթարյան հոբելյան», Վենետիկ, 1901, էջ 113:

² Է. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմութիւն, Երևան, հատ. 1, 1958, էջ 141—142.

Հ. Ավգերյանը հիմք ունենալով վերոհիշյալների աշխատությունները այբբենական կարգով բացատրել է չափերը՝ Ազոու պարսկերեն թերևս Ախլեւ կամ Ակիուր — չափ ցամաքեղինաց և հեղանիւթոց:

Ազոու կամ Ազուոն — եբրայեցիներն Խօֆէն, յունարէն ծրձէ կամ շէֆ, լատիներէն pygnus կամ pygillus. է չափ ձեռին մարդոյ և է նոյնանիշ ընդ բառիցս բուռն և Ավի: Լի՛ց զԱզուոս քո կայծակամբբ հրոյ՛նդէկ Ժ 2: Ուր յոյն բնագիրն յօրինակս ինչ է շէֆ ձեռն և յայլս ծրձէ բուռն:

Հ. Ավգերյանի կազմած բառարաններն այսօր պատմական մեծ նշանակութիւն ունեն, որպէս ֆրանսերենին և անգլերենին առնչված հայերեն առաջին բառարանային աշխատութիւններ: Դեռ 60 տարի առաջ այդ կապակցութեամբ Ա. Ղալիկյանը գրել է. «Ինչպէս ամեն առաջին հրատարակութիւն, մանավանդ բառարաններու, հ. Հարութիւնի Բառգիրքներն ալ բնական է թերութիւններ կրնանք գտնիլ, եթէ նայինք այսօրվան աչքով, բայց եթէ 80 տարի առաջ փոխադրվելինք և ամալի գտնինք զմեզ ուրէ բառարանէ, ոչ միայն գոհ սրտով պիտի ընդունենք, այլ շատ կատարյալ պիտի գտնենք զանոնք և հիրավի ունեցած են անոնք իրենց օգուտը, գաղղիներն լեզվի ուսումը դյուրացուցած և կրկին արդարութեան արժանացած և իբրեւ նկատորներ բառարաններու՝ ցուցած են ճամբա, հետագայից՝ երթալու իրենց հետոյ վրայն և ավելի ևս հառաջագնէ զարգանալու»¹:

Հարութիւն Ավգերյանի ֆրանսերենին և անգլերենին առնչված բառարանները բառորդ զարից ավելի օգտագործվում էին որպէս արժեքավոր աշխատութիւններ: Ազեքսանգր Խոզաբաշչանցը իր հայ-ուսերեն բառարանի հիմք ընդունել է Ավգերյանի հայերեն-ֆրանսերեն բառարանը, նույնութեամբ վերադասագրելով հայերեն պիտարառերը:

1825 թվականին Կալկաթայում Հովհաննէս Ավգալյանը հրատարակեց «Բառարան Անգղիերեն-հայերեն» աշխատութիւնը, որը փոստորեն Հ. Ավգերյանի 1821 թ. հրատարակած նույնանուն բառարանի համառոտագրութիւնն է:

ՍՈՒՓԻԱՍ ՍՈՒՄԱԼՅԱՆ

Անգլերեն լեզվին զուգահեցված հերթական բառարանային աշխատանքը պատկանում է վենետիկյան միաբանութեան շորբորդ ար-

¹ «Միսիթարյան հոբելյան», 1901, էջ 111:

րահայր Սուրբառ Սոմալյանին, որը 1835 թվականին հրատարակեց «Բառգիրք համառոտ անգղիերէն-հայերէն» և «Բառգիրք համառոտ հայ-անգղիերէն» և ութ տարի հետո՝ 1843 թ. «Համառոտ բառարան յանգղիականէ ի հայ և ի տաճիկ», «Համառոտ բառարան տաճիկերէն-անգղիերէն-հայերէն» և «Համառոտ բառարան հայերեն, անգղիերէն և ի տաճիկ» աշխատութիւնները 8000-ական բառահոգովածներով:

Ս. Սոմալյանի գործերը առձեռն բնույթի փոքր, շտապ օգնութիւն բառարաններ են՝ ղուտ դպրոցական-ուսուցողական նպատակներով կազմած:

Ս. Սոմալյանը հայ բառարանագրութեան պատմութեան մեջ նշանավոր ու հիշատակելի է ոչ միայն իր այս փոքրիկ գործերով, այլ նրանով, որ նա եղել է ժամանակի հայ լավագույն բառարանների՝ Գևորգ Գալիբի «Պարսկերեն-հայերեն», Գ. Ալեկտիքյանի և մյուսների նոր հայկադրան, Ջախջախյանի՝ հայ-իտալերեն, Թեոփիլյանի՝ Երևելի արանց և այլ աշխատութիւնների հրատարակման նախանձախնդիրն ու քաջալերողը, հայ առաջավոր բառարանագրութեան հովանավորը:

Ս. Սոմալյանը աշխատութեան բառարանների առաջին և երկրորդ հատորների վերջում տվել է անձնանունների ցանկ, իսկ երրորդ հատորում՝ 180 տաճկական առականեր անգլերեն թարգմանութեամբ:

Դարի վաթսունական թվականներին Կ. Պոլսում հրատարակիչ Ե. Մինասյանը լույս բնծայեց «Անգլո-հայ և հայ անգլերեն աշխարհագրական բառարանը»:

1 part. English into Armenian.

2 part. Armenian into English 1800-ական բառահոգովածներով:

ՍՐԱՊԻՈՆ ԷՄԻՆՅԱՆ

Ֆրանս-հայերեն երկրորդ, իսկ վիեննական անգրանիկ բառարանի առաջին հրատարակութեանը կցված է մի փոքրիկ առաջաբան, ուր հեղինակը գրում է. «Առաջնորդ մեզ վասն գաղ. լեզուի կալաք զհամբաւելն և զհռչակաւոր Բառգիրս գաղղիական ձեռնարանի (Dictionnaire de l'Académie française) թեպէտ և ոչ պակասեին մեզ և ալ բազում բառագիրք ընտիրք»:

Բառարանի Երկրորդ հրատարակութիւնը, որը եղել է 1871 թ., որ ֆրանսիական և հայկական բաժինները համարյա անփոփոխ են մնացել, որոշ փոփոխութիւններ մտցւած են բառարանի թուրքական բաժնում, հաշվի առնելով, որ այդ լեզվի մէջ անցած քսանամյակում կատարվել էին լուրջ փոփոխութիւններ:

Գլխաբառերի հավելումները առանձնացված և զրքի վերջում տրված է հավելված (էջ 1181—1272), որ ընդգրկում է շուրջ 1700 բառահոգւած: Հավելվածի բառահոգւածներն ավելի սեղմ ու ամփոփ են շարադրված:

Elastique — Ելաստիկ, ամ, ձգական. Ելաստիֆ, քեֆալվիլի, (սամօ կիպի) ուգալը գրսալը:

Corneille — գօնէյլ, իգ, որի գարա գարդա.

Furet — ֆիւռէ, ար, վայրի աքիս, կուզ որսական, 2. հետարքեր, խուզիչ, ատա թավշանը քուրուն կելիննիֆ 2. արաշքըրան, ներ շէյի սօրան:

Goureur — կուռեռ, ար. նենդիչ դեղոց, 2. խաբեբա, դաւաճան ի տուրեաւս. ենդա ուլտուրումու, գարըշքըրնը. 2. հիլեֆիար:

Այս օրինակներից երկում է, որ հեղինակը ֆրանսերեն գլխաբառից հետո տվել է բառի արտասանութիւնը, ինչ խոսքի մաս լինելը, և հետո թարգմանութիւնները, նախ հայերենի բոլոր առումները, ապա նույնը թուրքերեն, եթէ բառը մի քանի առումներ ունի, առաջին առումը ուղղակի թարգմանում է առանց համարակալման: Ինչպէս grosse կոս, իգ. յղի, 2. երկոտասան սարք. 3. մեծ գիր (նորոգ սկսողաց), 4. օրինակ. պատճէն, արձանագիր (դաշանց). նամիկ. 2. կրօսսա, օնիֆի տուգինիա, 3. շօնուգլարն ֆ Եագարդը) պիլիւնէֆ Եագը. 4. (Գալլ) սուրէթի, շէֆէլմիշ Եօրնէյի, նուախէ:

Առաջին հրատարակութիւնը պարունակում է 45000, երկրորդը՝ շուրջ 47000 բառահոգւած:

Էմինյան բառարանի թարգմանութիւնները մեծ մասամբ բացատրական բնույթ են կրում, այդ բանը հատկապէս նկատելի է թուրքերենի բաժնում, մի բան, որը վկայում է, որ այդ լեզուն շունի բառեր ու տերմիններ, որոնցով հնարավոր լիներ պարզորոշ արտահայտել ֆրանսերեն գլխաբառի իմաստը:

Էմինյանի բառարանը քառորդ դար միակ օգտագործելի և մատչելի աշխատութիւնն էր համարվում:

Հայ և պարսիկ ժողովուրդների հարեանությունը երկար դարերի պատմութիւնն ունի:

Հայաստանը երբեմն ուղղակի, երբեմն անուղղակի ենթարկւիլ է Պարսկաստանին և, բնական է, աւելիլ ու փոխ է առել նրա լեզվից բառեր ու կապակցութիւններ:

Պրոֆ. Հ. Աճառյանը մինչ ժԱ դարը պարսկերէնից կատարած փոխառութիւնները հաշվում է 1405 բառարմատ, որոնք վերաբերում են զանազան խմբերի, ինչպես՝ բնության վերաբերող բառեր — երաշտ, խաւար, մահիկ և այլն: Կրօնական — բագին, բախտ, գուշակ, դե, դժոխք, ասիա, ասորուշան և այլն: Մարդու և անասունի մարմնի մասեր — բազուկ, գաստակ, դեմք, դիմակ, դմակ, երակ և այլն: Հիվանդություն, բժշկական բառեր — ախտ, բժիշկ, ժահր, բորոտ, կույր, մահ, նիհար և այլն: Կենդանիներ — բաղ, բաղե, գոմեշ, կաշաղակ, կապիկ: Ընտանիք և ընկերություն — աղգ, ամբոխ, երիտասարդ, դուխո, հարադատ, հարեան և այլն: Տուններ — աղոխ, ամանոխ, արմալ, թութ, կաղամբ, կանեփ և այլն և այլն:

Փոխառնված է նաև 121 անձնանուն՝ Անահիտ, Անուշ, Աշխեն, Արշակ, Արտակ, Արտաշես, Սանդուխտ, Երվանդ և այլն և 37 տեղանուն՝ Արտաշատ, Դանձակ, Հրազդան, Վաղարշապատ, Վասպուրական և այլն:

ԳԵՂՈՐԳ ԴՊՈՐ ՊԱԼԱՏՅԻ

Հայ բառարանագրության ամենապայծառ էջերից մեկը զբաղեցնում է խոշորագույն բառարանագիր Գեորգ Դպիր Պալատցին իր «Բառարան սլարսկերեն» աշխատութիւնով:

«Բառարան սլարսկերենի» մեր գրականության մեջ ունեցած խոշոր արժեքը զբաղեցնելու հետ միասին, արժե, որ փոքր ավելի լայն ժանոթանանք Հայ մշակուլթի այդ նշանաւոր մարդու՝ Գեորգ Դպիրի կենսագրությանը:

Կ. Պոլսի Պալատ թաղամասում բնակւում էին երկու եղբայրներ, որոնցից ավագը՝ Դավիթը ջրկիր էր, իսկ կրտսերը՝ Հովհաննեսը Պալատ թաղամասի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցու ավագ քահանան: Այս ընտանիքը տեղափոխւել էր Բաբերդից:

1737 թ. Տեր-Հովհաննեսի ընտանիքում ծնւում է Գեորգը, որ մեծ ուրախութիւն է պատճառում ծնողներին, քանի որ Տեր-Հով-

հաննեսը երկու աղջիկ ուներ և Գեորգը նրա առաջին արու զավակն էր:

Տեր-Հովհաննեսը հատուկ բաշտոնավայր է դարձնում սրգու և սաման վրա և փոքր հասակից սկսում է զրազիտություն սովորեցնել: Պատանի Գեորգը սովորում է իր հոր մոտ, որը ժամանակի լուսավորյալ հոգևորականներից էր և մեծ ընդունակություններ էր ցույց տալիս հումանիտար գիտությունների գծով, հատկապես շատ բիրտ էր լեզուներ և արվեստ պատանեկան տաճրներին, իր մայրենի լեզվից զուրս հիմնավոր կերպով գիտեր տաճկերեն, պարսկերեն, արաբերեն, եբրայեցերեն, հունարեն և լատիներեն:

Դպիրը իր մտահորիզոնը ընդլայնելու համար ճանապարհորդել է Կ. Պոլսից մինչև Շամախի, եղել բուսր նշանավոր վաճարում և աեսել արժեքավոր բոլոր հայկական հուշարձանները:

Գեորգ Դպիրը շատ վաղ տարիներից զբաղվել է բառարանագրությամբ: 1778 թ. պարսկերենից հայերենի է թարգմանել Հյուսեին Դուսեի «Մեծագին և պատմական ականաց և ալլոց պեսպես հանրական ու կենդանական բարանց նաև լոթանց հրահալելաց և զանազան ազնվագույն իրաց» գիրքը, որի վերջում (294—304 էջեր) պետեղել է նշանավոր իրերի և կարևոր բաների ցանկ իրենց մեկնություններով:

Դպիրը թարգմանաբար ալել է Ռեֆիկ Շահիաի աշխատությունը, որին կցել է պարսկերեն-հայերեն-թուրքերեն-արաբերեն բառարան «Ի վալեյս ոսումնասէր անձանց ազգիս ի թուականին հալոց ԽՄԽԴ» (1795):

Ձեռագրի բառարանային բաժինը զբաղեցնում է 325 էջ, իրենից ներկայացնում է քառալեզվյան բառարան և նախահիմք է ծառայել «Բառարան պարսկերէն» աշխատության համար:

Գեորգ Դպիրը մեծ կարևորություն է տվել լեզվական-ստուգաբանական աշխատություններին, բարձր է գնահատել բառարանի գերը ուսման և ուսուցման մեջ:

Գեորգ Դպիրը նշանավոր է իր «Բառարան պարսկերէն» աշխատությամբ, որ հրատարակվել է Կ. Պոլսում 1826 թ., հեղինակի մահվանից 14 տարի հետո:

«Բառարան պարսկերէն»¹, բառարանագրական առաջին խոշոր աշխատությունն էր մեր գրականության մեջ, որ հետապնդում էր

1 «Բառարան պարսկերէն»-ի մասին տե՛ս Զուլպագյան Բ., «Պարսկերեն-հայերեն առաջին տպագիր բառարանը», ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1962 թ., № 12:

[illegible]

POSITIVE SUBJECTIVE EXPERIENCE

[illegible]

Դ. ԴԱՐՈՐԵԼԻՉ ԴՊՐԵ ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆԸ ԳԵԼԵՏՅՈՅ:

[illegible]

ፕ ፊ ሪ ሃ ሰ ፑ ሊ ጌ ስ ስ ፑ ጌ ሊ ሲ

ՏՊԱԳՐԵԼԷ, ԱՌԱՏԱՊԱՐԳԵՒ ԱՐԴԵԼԻՐԵԿ

ԼՃԴԵՍԵՐ ԵՒ ԳՐԻՍՏՈՍԵԶՕՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԸՄԻՐԱՅԻ

१६२५६५६

Ն պարզ և լեզուասիրաց ազգիս հայր :

ՀՐԱՄԱՆՆԵՐԻ ԱՄԵՆԱԳԱՏԻ ԵՒ ՎԵՆՓԱՌ ՊԱՏՐԻԱՐԿԻ

ՏԵԼԵՖ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԸՐԳ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՒՄ

7. MISS. P. 6.11-901.10

ՀԱՅԿԱԿԵԼՈՂ, ԴՏԳԵՐԱԼԻ ԳՈՂՈՍԻ ԱՐԱՊԵՐՆ.

1825 - 1826

գիտական նպատակներ: Մինչ այդ հրատարակված լատիներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն և ռուսերեն լեզուներին առնչված բառարանները չունեն գիտական այն արժանիքը, որպիսին ունի պարսկերեն բառարանը:

Մեր առաջները հիմնավորելու և ապացուցելու համար թերթենք «Բառարան պարսկերէն» աշխատությունը և թեկուզ համառոտակի, ծանոթանանք նրա բովանդակությանը:

Գեորգ Դսլիրի աշխատությունը հիմնականում երկլեզվյան թարգմանական բառարան է, յուրաքանչյուր բառ թարգմանված է, ըստ հնարավորին հարադատ մնալով մի կողմից բնագրին և մյուս կողմից հայերեն լեզվի ոգուն, այսպես.

Դալէմբրուշ قلمتراش Գրչատաշ. որով հարթին զգրի:

Դանուն قانون Կանոն. 2. է տեսակ իմն նուագարանի:

Դաֆէս قفس Վանդակ թռչնոց:

Դավուս طوس Սիրամարգ:

Խառէ ىادى Կաշառք:

Էմենյան ازيان Նշանակէ զծաղիկն՝ որ կոչի Երիցաւ և այլն:

Այն գեպքերում, երբ հեղինակին չի հաջողվել մեկ բառով թարգմանելու տված բառը, գիմել է ընդարձակ բացատրությունների մեկոդին, ինչպես օրինակ՝

Ազիյն Գիտելի է՝ զի պարսիկք ունին սովորութիւն, որ ի գալ իշխողի երկրին, կամ թագաւորին իւրեանց ի քաղաք ուրեք՝ զարդարեն զպողոտայս քաղաքին և զկրպակս հրապարակին, և այն զարդարանքն կոչի Ազիյն:

Սոյնգունակ առնեն նաև ի նէվրուզի, որ է զարնանամուտ, այլ և յաւուրս տօնից. որում Ազիյնպէնտ ևս ասեն: Եւ յայսմանէ առեալ պարզաբար նշանակէ ևս զարդարանք, զիյնէք վէ աբայիշ»:

«Բառարան պարսկերէն» աշխատության հեղինակը չի բավարարվել միայն պարսկերեն բառերի թարգմանական կողմն ապահովելով, այլ շատ ու շատ գեպքերում տվել է բառի ծագումը, ստուգաբանությունը, աղբյուր հարեան այլ լեզուների հետ:

Ազէրպալատկեան, Ազէրպալատկեան, Ազէրպալկեան Բառքս այսօրիկ նշանակէ կրակարան, պարսկերէն Արէշկէտէ, վասն զի ԱղէՐ, նշանակէ հուր կամ կրակ, օտ, ԱՐէՇ: Իսկ բառքս ՊԱՏԿԵԱՆ և ՊԱՅԿԵԱՆ զանձող կամ մթերօղ, արապերէն Խազիւն և քանդի ի գաւառին Ատրպատկանի առաւել յաճախ էին կրակարանք քան յայլ տեղիս, կոչեցաւ ԱՋԵՐՊԱՏԿԱՅԱՆ և ԱՋԵՐՊԱՅԿԱՅԱՆ:

Ատէմ է անուն նախահօրն Աղամայ և կոչեցաւ Ատէմ, վասն լի-
նելոյ նորա սանկծեալ ի հողոյ, բանզի Ատիմ, ըստ լեզուին արա-
պացոց նշանակէ երկիր և յետ նորա այս անուն առատրեցաւ ամե-
նայն գաւակաց նորա, հայերէն՝ մարդ:

Գևորգ Դպիրը շատ բառերի բացատրութեան ժամանակ տալիս
է, թե բառը ո՞ր լեզվից է առաջացել:

Ս. զէպ — ամուրի, էրկէն ատէմ է բառ արապերէն:

Գարըղ — է բառ Թիւրքիստանի. զոր պարսք ևս ի գործ ածեն
և ապա բացատրում բառի նշանակութիւնը:

Նամնի — է բառ հարէզմի և նշանակէ ձիարած, այսինքն հովիվ
երկովարաց. Ար չօպանի, Զի ԵԱՄ, նշանակէ ձի:

Գևորգ Դպիրի կատարած շատ ստուգաբանութիւններ հետա-
գայում հարուստ աղբյուր են հանդիսացել Հյուբշմանի, Աճառյանի
և ուրիշների համար:

«Բառարան պարսկերէն» աշխատութեան վերջում Տյուղյանի
կողմից արված է «Զուգադրութիւն նոյնանիշ և նմանաձայն բառից
հասարակ եղելոց առ պարսիկս և առ հայս», որի մասին Հ. Աճառ-
յանը, Տյուղյանի աշխատանքը բառարանի հեղինակին վերագրելով,
գրում է. «Գևորգ Դպիրը տվել է հազարի չափ հայ և պարսիկ բա-
ռերի ուղիղ համեմատութիւններ, ցույց տված է նոյնպէս հազա-
րավոր հայ փոխառութիւններ իրանյան, արաբ, եբրայեցի, հույն և
յատիւն լեզուներից: Այս ստուգաբանութիւնները հետագայում դար-
ձան ամեն հայագետի սեփականութիւն»¹:

Պարսկերեն բառարանում մենք հանդիպում ենք հասարակ և
հատուկ գոյականների իրենց բոլոր առումներով: Հատուկ անուն-
ների շարքում հանդիպում ենք քաջերի, հերոսների, անձնանունների.

Գարէն — է անուն հռչակաւոր քաջի միոջ:

Ալէհաֆ — է անուն հռչակաւոր թագաւորի միոջ վաղնջականի.
որոյ անունն ի բնէ Տէհաք էր. այսինքն տասնարատեան. օն այպլու,
չոր արապացուցեալ Ալէհաֆ ասացին. և վասն լինելոյ, երկոսին ուսս
նորին ի մասանց մսոյ երկուց օձակերպ իրաց, կոչեցաւ Ալէհաֆ
մարի:

Անձնանուններից ալէլի շուտ են աշխարհագրական տեղանուն-
ները: Մի շարք դեպքերում հատուկ և հասարակ անունները տրված
են միևնույն բառի բացատրութեան մեջ, համարելով նրա տարբեր
առումները:

¹ Հ. Աճառյան, Արմատական բառարան, հատ. 7, էջ 18:

Դպիրը մի շարք բառահոգվածներ գրելիս որոշ երկընտրանք է հանդես բերում¹

Ազիշ — Փայտն, որ ղնի յետկոյս դրան, որ է նիզ կամ սողնակ-
իսկ ալուր ասի թէ նոյն է ընդ Արէշ:

Այսօրինակ բացատրությունը միևնույն ժամանակ զանազան
վայրերի խոսվածքների տարբերակումն է, որպիսի հանգամանքը
երևում է նաև ուրիշ շարք գլխարառերի բացատրությունների մեջ:

Գեորգ Դպիրի բառարանը մենք չենք կարող դիտել սոսկ որպես
բառարանային աշխատություն, երկլեզվյան կամ քառալեզվյան
խարզմանական բառագիրք¹:

«Բառարան պարսկերէնը» շատ բառահոգվածների բացատրու-
թյունների մեջ դուրս է գալիս թարգմանական բառարանի սահման-
ներից և թափանցում հանրագիտարանի սահմանները: Աշխատու-
թյան շատ ու շատ բառահոգվածներ հագեցված են պատմական,
գիտական, աշխարհագրական, երկրաբանական և այլ կարգի խիստ
արժեքավոր տեղեկություններով, օրինակ՝

Էլմութ — է անուն հռչակավոր ամրոցի միոջ ի կողմանս Կիյ-
յանու, որում անուն էր նախագոյն Ալիւմ ամութ. իբր թէ Ալիւմ՝ ար-
ծիւ և Ամութ՝ բոյն և այս այսպէս անուանեալ, վասն յաճախ լինե-
լոյ ի նմա բունոց արծուեաց: Եւ ևս բերդս այս է բարձր յոյժ, նաև
արծիւն ղնէ զբոյն իւր ի բարձր տեղիս և վասն այն կոչեցաւ Ալիւմ
ամութ, որ անցմամբ ժամանակաց և ալլալութեամբ ռամկական
յեղուաց՝ և զև Էլմութ: Եւ գիտելի է զի զբերդս զայս նուաճեալ ընդ
ձեռամբ Հասան Սուպայահ՝ պետն աղանդոյն Մեւահիտէի, ի ժամա-
նակս Սուլթան Մելիքշահին որդւոյ Էլպարսլանայ, ամս բազում մը-
նաց ի ձեռս աղանդաւորացն այնոցիկ»:

Այսպիսով Էլմութ ամրոցի մասին ստանում ենք ոչ միայն
պատմական տեղեկություններ, այլև բառի զարգացման պատկերը
և ժողովրդական ստուգաբանությունը:

Շատ բառերի բացատրություններ Գեորգ Դպիրի բառարանում
ամբողջ սլուենակ են զբաղեցնում: «Բառարան պարսկերէնում» հան-
րագիտական ծանոթություններով հարուստ են հատկապես աշխար-
հագրական, պատմական բնույթի բառահոգվածները:

Գեորգ Դպիրը իր պարսկերեն բառարանը կազմելիս օգտագոր-
ծել է չափազանց հարուստ զրախանություն, մի կողմից պարսկերենի

¹ «Բառարան պարսկերէն» աշխատությունը կարելի է կոչել քառալեզվյան
բառարան, քանի որ այնտեղ հայերեն բացատրության հետ տրված է թուրքերենը
և որոշ դեպքերում նաև արաբերենը:

լավագուշն բառարանները և, ամենից ավելի, պարսից հարուստ բա-
նաստեղծութիւնը և ժողովրդական բանահյուսութիւնը:

Դպիրը, պարսկական բանաստեղծութիւններից օգտվելիս, չի
բավարարվել սոսկ բառեր վերցնելով, այլ յուրաքանչյուր բառա-
հոգւածի, երբեմն բառառմի համար մի երկտողյակ կամ քառյակ
մեջբերումներ է կատարել: Այսպես օրինակ՝ ԱԼՈՒՊԱԼՈՒ — Կեռաս
բառի բացատրութիւնից հետո գրված է. «Ըստ այնմ զոր բանաս-
տեղծն ասէ ի գովեստ պարտիզի թէ՛ Չիւնան էսք ապտար իւ քազէ
իւ քէր, Ալուպալու հէմշուն լալի տիլայէր; (Այնպես նուրը է ու նոր ու
թարմ կեռասը, ինչպես զեղնցիկ սուտակը):

Գեորգ Դպիրը շատ հաճախակի նշում է, որ երկտողյակը կամ
քառյակը մեջբերված է հայտնի բանաստեղծից՝ Օմար-նայամից,
Հաֆզից, Ֆիրդուսուց և մյուսներից: Մի շարք դեպքերում հեղինակը
չի բավարարվել միայն մեջբերում կատարելով, այլ հենց ինքը
թարգմանել է այն: Այսպես օրինակ. Ազատ բառի մանրակրկիտ բա-
ցատրութիւնը տալուց հետո հեղինակը գրում է. «Գրէ և շարադրող
զրոց Կիպիսթանին թէ Հաֆիյմիրա փիւրսիլտէնտ քի շէնտիյն տի-
րախքի նավէր քի խիտա ափէրիյտէ էսք իւպէրիւմէնտ կէրտանիլտէ.
հիյշ եէքրա ազատ նէ՛ խանտէ, մէկէր սէվրա քի հիյշ սէմէր նէ՛ տա-
րէտ, կիւֆքտիյկեր տիրախքան կեսա հի սէմէր տարէնտ, իկեանհի պի
պէրկ իւ փէժմիւրտէ, իւ սէվրա հէմէ վազք խուպ էսք իւ քազէ իւ քէր.
իւ իյն՝ սրֆա՛րի ազատէկեան էսք: Որ այսպէս թարգմանի ի հայկա-
կան բարբառ: Զիմաստուն ոմն հարցին թէ այսքան ծառք են անու-
անիք, զորս աստուած ստեղծեալ է և արդասաւոր արարեալ, բնաւ
միշտն ազատ անուն չէ կարգացեալ, եթէ ոչ՝ նոճուշն, որ ամենեկին
պտուղ ո՛չ ունի. պատասխանեալ ասաց թէ այլք ի ծառոց մերթ
պտուղ ունին և մերթ անտերև և թառամեալ են և նոճուշն բոլոր ժա-
մանակն զեղնցիկ է և դալար և զուարճ, և այս որակութիւն ազա-
տականացն է»¹: Դեռ այսքանով չբավականանալով, Գեորգ Դպիրը
շարունակում է. — «Սոյն հեղինակ այլուր ասէ և դայս ինչ թէ Պէ
սէրվ կիւֆքեէկի միլվէի նէ մի արի, նէվապ տաւտ քի ազատէկեան
լէհիլտէսք էնտ: Այսինքն ցնոճին ասաց ոմն՝ պտուղ ո՛չ բերէս, ետ
պատասխանի թէ ազատականք դատարկածն են»:

Պարսկերեն բառարանի հեղինակն օգտագործել է, ինչպես քիչ
առաջ ասացինք, նաև պարսկական ժողովրդական բանահյուսութիւ-
նը, առակները:

1 Գեորգ Դպիր, Բառարան պարսկերէն, էջ 2:

Լէխշիյտէն — Սայթաքիլ բացատրությունից հետո գրված է. «Առաւ է առ պարսիկս զի ասեն. էգ խիւտան Լէխշիյտէն, իւ էգ պիւզիւրեկեան պախշիյտէն»: (Փոքրերից սայթաքում են, իսկ մեծերից ներվում):

Յալուք, պեաք է նշենք, որ աշխատության հրատարակության ժամանակ երկատույաների և քառյակների մեծ մասը հրատարակիչ Հաիւր Տյուզյանը կրճատել է:

Մինչ այժմ կատարած բոլոր գիտողությունները վերաբերում էին բառարանի բովանդակությանը, այժմ մի քանի խոսք էլ ասենք նրա տեխնիկական կողմի մասին:

«Բառարան ատրսկերէն»-ը հրատարակւել է 1926 թ. Կոստանդնուպոլսում ընաիր թղթի վրա 20×28 սմ չափով և զբաղեցնում է ԺԹ + 48 + 715 երկույունակ էջ: Աշխատության երկրորդ էջում գրված է.

«Բառարան պարսկերէն ըստ կարգի հայկական այբուբենից, յորում ճոխաբար աւանդին իմաստք բառիցն Հայերէն և Տաճկերէն բացատրութեամբ և ուրէք Արարական նշանակութեամբք: Յաւելեալ և դատուել անուանս նշանաւոր թագաւորաց և զերեւելի տեղեաց, և ճոխացուցեալ օրինակօք ի բանաստեղծից պարսից: Ի Գէորգեայ Դպրէ Տէր-Յովհաննէսեան Պալատոցոյ: Աշխատութեամբ և ուղղագրելով և համառօտ քերականութեամբ ի Յակոբայ Տիւղեան տղապրեալ առատապարգև արդեամբ աղգասէր և քրիստոսաղօր Յարութիւն ամիրայի Պէլճեան ի պարգև լեզուասիրաց ազգիս հայոց»¹:

Գետրգ Դպիրի աշխատության սկզբում տրված է հրատարակչի առաջաբանը, համառոտագրությունների ցանկը, վրիպակները, ապա 1—17 էջը ընդգրկում է պարսկերեն լեզվի համառոտ քերականությունը, 48-րդ էջում գետնված է հեղինակի զրած առաջաբանը: Պարսկերենի քերականությունից առաջ գրված է Գետրգ Դպիրից մի բանաստեղծական բառյակ՝

«Սկաներիկալ ի սպիտակին՝ թող մնասցէ այդ գրօշուած.

Իսկ առ վաղիւ մատենագրիդ՝ քա՞ն թէ բնաւ յոյս մնաց.

¹ Գաղաղ Հարություն Պեղճյանի (1771—1834) ծախսով են տպվել Պարսկերեն-հայերեն և Նոր հայկադյան երկհատոր բառարանները: Պեղճյանը այս նպատակի համար կտակել էր 4000 լիբա, սրպեսզի այդ զույգ բառարանները տպագրվեն և ձրիաբար բաժանվեն հայ մանուկներին: «Մինչդեռ վենետիկցիք,— գրում է Սարգիս Վ. Թնդորյանը,— ոչ միայն այդ ընդարձակ բառարանին (Նոր հայկադյան բառարանի — Գ. Գ.) տպագրությունն բուն Մեկենասին անվանը չեն ձոնած այլև միայն 2000 օրինակ տպելով, յուրաբանչյուրի համար 500 զօրուշի մոտ դին մը զրած են»: (Ա. Ալվազյան, Շար հայ կենսագրության, դիրք 1, 1893, էջ 31):

Ես չգիտեմ՝ ո՞վ ընթերցցի ղգրենոյդ մնացուած,

Բա՞ մեռանիմ, այս անշուշտ է՝ յաւէժ մնալ իմ գրուած»:

Աշխատութեան 1—710 էջը բռնում է բուն բառարանը, որ պարունակում է շուրջ 30.000 բառահոգւած, իսկ 711—715 էջերը ղբաւդեցնում են Տշուղյանի կազմած հայերեն և պարսկերէն 434 նույնանիշ բառերը:

«Բառարան պարսկերէնը» եղել է իր ժամանակի ամենահոյակապ աշխատութիւններից մեկը, շատերն իրենց սիրելի անձնավորութիւններին որպէս գրական հիշատակ, ուղարկում էին այդ աշխատանքը: Պատմում են, որ Կարապետ պատրիարքը անգլիական դեսպանին որպէս արժեքավոր նվեր ուղարկել է Գևորգ Դպիրի պարսկերեն-հայերեն բառարանը:

Գևորգ Դպիրի ձեռագիր աշխատութիւնների մեջ հիշատակւում է արաբերենի բառագիրք, որը, ինչպէս վկայում են ձեռագիրը տեսնողները, կազմված է եղել «Բառարան պարսկերէնի» ձեռլ, ունեցել է նաև քերականութիւն: Ա. Ալաւղյանը պնդում է, որ ձեռագիրն ամբողջութեամբ գտնւում է Մխիթարյանների մօտ:

Հեղինակի բոլոր աշխատութիւնների մեջ էլ նկատւում է իր նվիրվածութիւնը ու սերը բառարանագրական գործին: Բացի թարգմանութիւններից կցված երկլեզւյան կամ քառալեզւյան բառարաններից, այլ աշխատութիւնների մեջ էլ նա աւելի է բառերի մեկնութիւններ ու ստուգաբանութիւններ, այսպէս օրինակ. «Ձեռնագրենութիւն» աշխատութեան մեջ, ժամանակին գործածական մի շարք բժշկական բառեր մեկնաբանված են, ինչպէս՝ Բուժիկ կամ բուժակ — միջամատ, Պնակիք — ավի, ձեռքի մեջը: Բլրակ — ձեռքի ըցված մասերը և այլն:

Գևորգ Դպիրը մեր մշակույթի պատմութեան մեջ հայտնի է և էմնա իր պարսկերեն-հայերեն բառարանով, որն իր թարգմանութեամբ, մեկնութիւնների ճշտութեամբ, քերականական ճիշտ կառուցվածքով, պատմական, աշխարհագրական լայն տեղեկութիւններով հանգիստնում է հայ բառարանային, հայ լեզվաբանութեան, հայագիտութեան արժեքավոր աղբյուրներից մեկը:

ՀԱՅ-ՌՈՒԽԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱԼԱՄԴԱՐՅԱՆ

4. Սարաֆյանի, Գ. Խաղարկանի և ուրիշների աշխատութիւնները որքան էլ հաջողված գործեր լինեին, այնուամենայնիւ չէին կարող բավարարել XIX դարի աճող պահանջները:

XIX դարի արևածագին հայ և ռուս ժողովուրդների հարաբերությունները մտնում էին նոր հունի մեջ: Ռուսական միապետությունը դարասկզբին արեւելով Վրաստանը, շարունակում էր շարժվել դեպի Նրեանի և հարևան խանությունները: Նույն ժամանակներում հայ վաճառականության համար ավելի լայն դռներ էին բացվում Ռուսաստանի բազմաթիվ շուկաներում: Ռուսերեն լեզուն իմանալը անհրաժեշտություն էր դառնում ավելի լայն խավերի համար, իսկ հայ վաճառականի համար՝ գործնական կյանքի հրամայական պահանջ: Այս պահանջը բավարարելու համար Մոսկվայում, 1821 թ. Հալություն քահանա (հետագայում վարդապետ) Ալամդարյանը լույս է ընծայում 9000 բառահոգոված պարունակող «Համառոտ բարարան ի ռուսաց լեզուէ ի հայ» աշխատությունը:

Հարություն Ալամդարյանի հիմնական նպատակն էր տալ գործնական բառարան, և իրոք, մենք հանդիպում ենք կրոնական (երևմն նույնիսկ երկկերպ գրությամբ՝ аѡѡт, авва) ու վաճառականական շատ բառերի:

Համառոտ ռուս-հայերեն բառարանի առաջարկում մանրամասն բացատրված են բառարանը կազմելու շարժառիթները, ռուսերենի արտասանական, բերականական առանձնահատկությունները և այլն:

Հ. Ալամդարյանը հնարավոր չի գտել լիակատար բառարան կազմել, ուստի նա հավաքել ու ընտրել է ավելի հաճախակի գործածվող ռուսերեն բառերը և հեղինակել իր ռուս-հայերեն համառոտ բառարանը: Գոյական անունների, ինչպես և ածականների համար, չնչին, հասկանալի բացառությամբ (царница, императрица, королства) տվել է միայն արական սեռի բառեր:

Ալամդարյանը նկատի առնելով ռուսաց լեզվի առողջանությունը ստանձնահատկությունները՝ հոգ է տարել ռուսերեն յուրաքանչյուր գլխաբառի շեշտը տեղադրել ըստ մասնակի առաջավոր գրույների գործածության, քանի որ թերավարժ ու սխալ արտաբերությամբ բառն ուրիշ իմաստ կստանար, ինչպես «ЗАМОК բառը եթե շեշտենք, ա-ն կնշանակի ամրոց, իսկ եթե օ-ն՝ կողպեք»:

Հարություն Ալամդարյանը թե՛ կենդանության օրով և թե՛ հետմահու միշտ էլ գնահատվել է որպես կրոնական-հասարակական գործիչ, բանաստեղծ, մանկավարժ, բաց ոչ մի խոսք չի ասվել Ալամդարյան-բառարանագրի մասին:

Ալամդարյանը իր «Համառոտ բառարան» աշխատությունը թափափորին ձոնած ուղերձում նշում է, թե հայերը անկորուստ պահել

են իրենց մայրենի լեզուն և ձգտում են սովորելու ռուսերենը, որպեսզի վերջինիս օժանդակությամբ ավելի լուսավորեն իրենց մլրտքերը, սակայն անհրաժեշտ դրականության բացակայության պատճառով նրանց ջանքերն ապարդյուն են անցնում: Ալամդարյանը այս հանգամանքներից դրված «Հարկեցա՛յ բնծայել ի լոյս զհամառօտ բառարանս ի ռուսաց լեզուէ ի հայ յօդուտ եղբայրակցած իմոց, պասքելոց ուսման բարգաւաճ լեզուի ռուսաց՝ յորում զարդիս աւանդեալ կան ամենայն կարևորագոյն մարդկութեանս գիտութիւնք ի լրապատար կատարելութեան»:

Բառարանը 287 երկսյունակ է՝ 5 զբաղեցնում: Բառարանից առաջ տրված են ուղերձը, ռուսերենի այբուբենը, համառոտագրությունների ցանկը և առաջաբանը:

Հ. Ալամդարյանը գտնում է, թե ավելորդ է ապացուցել բառարանի կարևորությունը հատկապես նորավարժների համար:

Հայորդիները բնակվելով Ռուսաստանում՝ բազմաթիվ գործեր, մանավանդ վաճառականությունը վարում էին պետական լեզվով, սակայն ցայսօր ոչ ոք չի հոգացել կազմելու բառարան «առ դիւրութիւն համբակաց»:

Աշխատության բառարանային բաժնում հանդիպում ենք վաճառականության, առևտրի և շուկայական դործարքներին վերաբերող բառերի՝ торгою, торговля, торгую, торгуюсь, торг և այլն:

Հարություն Ալամդարյանը կապված է իր ժամանակի կյանքին: Ժողովրդական, բարբառային բառերը նրան խորթ չէին: Ինքն էլ շատ պեպքերում ժողովրդական ոգով կերտել է նոր բառեր, չնայած ձեռքի տակ ունեցել է Մխիթար Աբբայի և այլ բառարաններ: Հեղինակին վերագրած բառերի մի մասն էլ դարձյալ ժողովրդական լեզվից կարող է լինել, քանի որ նա խոստովանում է, որ երբեմն համապատասխան բառեր չի գտնում ու ստիպված է լինում կապակցություններով բացատրելու իր ընտրած բառերը:

Հ. Ալամդարյանի «Համառոտ ռուս-հայերեն բառարան»-ում մենք հանդիպում ենք նաև մի շարք օտար բառերի, որոնք տրված են փակագծերի մեջ. ինչպե՛ս՝ (ղալամթրաշ) զմեկի — перочинной ножичек, теска — անվանակից (աղաշ), персик — դեղձ (շաֆտալու) пластырь — սպեղանի (մահլամ) և այլն:

Բառարանի թարգմանական մասում հանդիպում ենք անհաջող նորակերտումների водопад — կարկաշասահանք կամ երկկերպ ուղղադրության՝ зала — դահլիճ, гостинная — դահլիճ: Շատ դեպքերում բացատրվող ռուսերեն բառը ոչ միայն թարգմանվում, այլ փո-

խաղրվում է՝ август օգոստոս — նավասարդ, апрель — ապրիլ — ահեկան և այլն:

Հ. Ալամդարյանի Ռուս-հայերեն բառարանը հայ-ռուսական բառարանագրության մեջ առաջին ռուս-հայերեն բառարանը պետք է համարել, քանի որ նրան նախորդող Կ. Սարաֆյանի աշխատությունը, ինչպես տեսել ենք, ինքնուսույցի նպատակ էր հետապնդում:

Հ. Ալամդարյանի բառարանից հետո հայ-ռուսական բառարանագրության ուղղությամբ լույս են տեսել հիսուն անուն մեծ ու փոքր բառարանային աշխատություններ, սակայն այն իր ուրույն տեղն ունի հայ բառարանագրության պատմության մեջ:

ԱՂԱՔԱՍՆՊ ԽՈՒԳԱՐԱՇՅԱՆՑ

XIX դարի 20-ական թվականներին հայ-ռուսական հարաբերությունները գտնվում էին էլ ալեկի բարվոք պայմաններում: 20-ական թվականների վերջին Քուրքմենչայի և Ադրիանապոլսի պայմանագրերով Անդրկովկասը վերջնականապես ազատվում է պարսկական-օսմանական տիրապետությունից և անցնում Ռուսաստանին:

Հայերը զրկաբաց ընդունեցին ռուսներին:

«Ուրիշ թշնամու տուաջ իրանց արինն էին տալիս, եզո իրանց բաղաբն ու օղուշալը, ռուսաց ընդհակառակն՝ բանալիքն էին ընծայում, եզո իրանց տունն ու ընտանիքը»¹:

Ռուսական մշակույթը սկսեց Հայաստան մուտք գործել զրպրոցի, զրականության, վաճառականության, պաշտոնիության միջոցով: Ռուսերին լեզուն դարձավ ոչ միայն զրատենյակային, պաշտոնական պետական լեզու, այլ մուտք գործեց ու ազդեց մեր կենցաղի վրա: Հայ բուրժուազիան իր նիստ ու կացը հարմարեցրեց ռուսական կյանքին: Սեր ակտիվ բառապաշարից զուրս հանվեցին բաղմաթիվ թուրքերեն բառեր, որոնց փոխարինեցին ռուսերեն բառերը: Թուրքերենը հետամնաց քաղաքակրթության նշան համարվեց, մնաց ալեկի ժողովրդական խոսվածքի մեջ:

«Թուրքերենը, իբրև ներկայացուցիչ նախկին հետամնաց կուլտուրայի, հետզհետե սկսեց տեղի տալ ռուսերենին, իբրև նոր առաջադիմական կուլտուրայի ներկայացուցիչ»²:

1 Խ. Արովյան, *Ընտիր երկեր*, հատ. 1, 1939, էջ 205:

2 Սո. Մալխասյանց, *Մեծ վտանգը*, «Գործ», 1917, № 3, էջ 53:

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱՐԴԱՆԻ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱՐԴԱՆԻ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱՐԴԱՆԻ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆԱԿԱՆ

Կ. - Կ.

Հ
413

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱՐԴԱՆԻ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆԱԿԱՆ

1838.

Ռուսական տիրապետությունից հետո, բառարանագրական ժամանակի սկզբունքներին բավարարող առաջին բառարանը, Աղեքսանդր Մակարյան խուղարաշյանցի «Բառարան ի հայկական լեզուէ ի ռուսաց բարբառ» աշխատությունն է, որ Լաղարյան ճեմարանի հրատարակությամբ, երկու հատորով լույս տեսավ Մոսկվայում, 1838 թ.։ Այս բառարանն ընդգրկում է ավելի քան 35000 դրվաբան և բաղմամբիվ ոճեր, որի վրա հեղինակն աշխատել է վեց տարի։ Խուղարաշյանցը իր բառարանի հիմք ընդունել է Հարություն Ավգերյանի «Հայ-Ֆրանսերեն բառարանը», ավելացնելով մի քանի նորություններ (մետաղադննություն և այլն)։

Աղեքսանդր խուղարաշյանցի բառարանը վաճառականական և պետական թարգմանչական նպատակներ է հետապնդում։ Բառարանի սկզբում արված են այբուբենը, բերականությունը, իսկ վերջում հատուկ տնոնների ցանկ-բառարան։

Խուղարաշյանցը իր բառարանը նվիրել է նիկողայ առաջինին։ Չափազանց հետաքրքրական է, որ հայ-ռուսական առաջին բառարանները (Սարաֆյանի, Ալամդարյանի, խուղարաշյանցի) ձոնվել են ռուսական միասկտներին. սակայն պետք է նշել, որ դա միայն արտաքին պիտակ է հղել ռուսական իշխանության համակրանքը դրավելու համար։ Այդ աշխատություններն էությամբ ստեղծագործվել են հայ ուսումնաստենչ ժողովրդի համար։ Այս վկայում են հենց իրենք՝ բառարանագիրները։ Հարություն Ալամդարյանը իր բառարանը նվիրելով «Աստուածազօր մեծափառութեան ամենաբարեպաշտ մեծ թագաւորի և կայսեր Աղեքսանդրի Ա. ինքնակալի ամենայն ռուսաց»-ին, մի շարք «օգոստոսափառ» և այլ ածականներով մեծարելով հանդերձ, միաժամանակ ասում է. «Ձայդ Բառարան համառօտ բերկրապատար սրտիւ ընծայեմ Հայկադնեայ լեզուսէր մանկանց ի վայելումն»¹։

Աղեքսանդր խուղարաշյանցի Հայ-ռուսերեն բառարանը անմրցակից կերպով իշխեց մինչև դարի 90-ական թվականները, չնայած իր ունեցած դրաբար բառադաշարի և ռուսական թարգմանական բաժնի հնաբանություններին ու հատկապես բերականական բաժնում ունեցած սխալներին։

ԿԱՐԱՊԵՏ ՊՈՊՈՎ

XIX դարում շատ տարածված սովորություն է հղել, որ յուրաքանչյուր դասատու ինքն է անձամբ հոդադել յուր դասախարա-

1 Հ. Ալամդարյան, Ռուս-հայերեն բառարան, Առաջաբան, էջ 2։

կությանը հանձնված սաներին դասավորքերով, բառարաններով ապահովելու գործը, այդ է պատճառը, որ մեր գրականության մեջ նման աշխատությունների թիվը հասնում է տասնյակների:

Այսօրինակ աշխատություններից մեկն է Աղաբաբյան ուսումնարանի վերատեսուչ, բարձր դասարանների հայերեն լեզվի դասատու Կարապետ Պոպովի «Ռուսերեն-հայերեն համառոտ բառարանը», որը կազմված է՝ «Ի պէտս համազգի մանկանց այնք վարժարանի»:

Հեղինակ դառնալու անվան փառքն ու գովքը չէ, որ դրդել է Պոպովին կազմելու այս 5800 բառահոգված պարունակող բառարանը, այլ որպեսզի իր սաները կարողանան ռուսերեն լեզուն սովորել և թարգմանությունն էր կատարել, զի «Սակա անհմուտ գոլոյ նոցա թագաւորեալ լիւրիւն, շունենալով մերձաւոր գործիս թարգմանութեան այնօրիկ ի հայ բարբառ շատ անգամ հանդիպեն խոշընդոտից և զժլարութեանց»¹:

Պոպովը իր բառարանի «Առ բարեմիտ ընթերցողս» խոսքի մեջ շարադրել է այն փոփոխությունները, որ նա կատարել է նախորդ բառարանների (Սարաֆյան, Ալամդարյան, Խուդաբաշյան) նկատմամբ:

Կ. Պոպովի բառարանը կազմված լինելով ավելի նեղ շրջանի օգտագործման համար և հետապնդելով ավելի նեղ նպատակներ, լայն ընդունելություն չգտավ մեր գրականության մեջ, չնայած նախորդների համեմատությամբ ունեցած որոշ առավելություններին: Պոպովի բառարանը հրատարակվել է Մոսկվայում, կազարյան ճեմարանի հրատարակությամբ 1841 թ., որտեղ ութ տարի հետո հրատարակվել է Մկրտիչ էմինի Հայ-ռուսերեն բառարանը:

Պոպովը իր բառարանի մեջ ամեն կերպ ձգտել է հեռու լինել ավելորդություններից, չծանրաբեռնել աշխատությունը հոմանիշներով, աշխատել է բառերը սոսկ թարգմանել, նրա մոտ АВУСТ-ը միայն Օգոստոս է, Маѣ-ը՝ Մայիս և ոչ նախասարդ ու ահեկան: Կ. Պոպովի «Համառոտ բառարանի» մեջ, ինչպես և հետագա շատ բառարաններում, միանգամայն անտեղի, միացված են համանրման բառերը: Ռուսական բաժնի Брак բառը բացատրվում է «պսակ, հարսանիք, նաև նշանակի վատ ասլրանս», այնինչ երկրորդ նշանակության արմատը ոչ թի ռուսական брак (ամուսնություն) բառն է, այլ գերմաներեն Brack (խոտան) բառը, որը և պետք է առանձին գրվեր:

¹ Կ. Պոպով, Համառոտ ռուս-հայերեն բառարան, Մոսկվա, 1841, էջ 3:

XIX դարի 50-ական թվականներին է՛լ ավելի է ուժեղանում ռուսերեն լեզուն զործնականորեն իմանալու պահանջը: Ռուսաց լեզուն դառնում է հայ կյանքի մտավոր զարգացման լեզու, եվրոպական մշակույթն ու քաղաքակրթությունը մեր կյանքին հաղորդելու միջոց: Այս օրերին ռուսերենին առնչված ընդարձակ բառարանի խնդիրը ավելի հրամայական է դառնում, իսկ կաղմին ավելի դյուրին, որովհետեւ թե ռուսական և թե հայկական բառեր ընտրելու համար գոյություն ունեն մի շարք արժեքավոր բառարաններ (Ակադեմիական, Սոկոլով, Հայկադյան, Զախաբայան, Ավգերյան և ուրիշներ):

Ալամդարյանցի և Պոպովի համառոտ բառարաններին հաջորդեց Գարրիկ Երեցփոխյանցի «Բառարան ի Ռուսաց լեզուէ ի հայ» աշխատությունը, որի առաջին հրատարակությունը լույս տեսավ 1854 թ. Թիֆլիզում:

Նախորդ բոլոր բառարանները գրվել ու հրատարակվել էին Կովկասից դուրս, այս բառարանն առաջինն էր, որ հրատարակվում էր Կովկասում:

Երեցփոխյանցը իր բառարանի առաջաբանում նշում է, որ Ալամդարյանի և Պոպովի բառարանները չեն կարող բավարարել այսօրվա պահանջները, որքան էլ նրանք արժեքավոր գործեր են եղել իրենց ժամանակին:

Գարրիկ Երեցփոխյանցը հիմք ունենալով Սոկոլովի, Լեյֆի, Շլեյխերի և այլոց բառարանները, կաղմում է մի ընդարձակ, 125000 բառահոգված պարունակող բառարան: Բայց նման ստվարահատոր բառարան հրատարակելու հնարավորություն չկար: Հեղինակը հարկադրված, ապագային թողնելով ընդարձակ բառարանի հրատարակությունը, իր աշխատությունից քաղվածաբար ընտրել է ավելի մանրամասն ու ճիշտ թարգմանված ու բացատրված 45000 բառահոգված և 1852 թվականից սկսել տպագրությունը:

Հեղինակն ամեն կերպ ճգնում է բառերի հայերեն ճիշտ նշանակությունը գտնել. «...սակայն առ ի չզոյէ անոցիկ հարկադրեցայ բացատրել զայնս քանի մի բառիւք, և երբեմն աշխարհիկ բառիւ»¹:

Բառարանի բառարանագրական բոլոր աշխատանքները նաեւ կատարել է «ըստ հետոց Եւրոպայի բառարանագրաց»:

¹ Գ. Երեցփոխյանց, Բառարան ի Ռուսաց լեզուէ ի հայ, 1854, առաջաբան:

Երեցփոխյանցը նույնպես շատ բառեր միացրել ու մի արմատի տակ է բացատրել, ինչպես *банкет գ. ած. խնջույք կոչունք, հանդիսավոր հացկերույթ, սրահանգաթումբ, մայթ, լրիկ*։ Հեղինակի օգտագործած Սոկոլովի բառարանում կա *банкет խնջույք իմաստով (ֆր. Banquet) և банкет — սրահանգաթումբ (ֆր. banquet)* 1. փոքրիկ հողաբլուր, հողաբլրակ, 2. դար փողոցի, կամրջի մայթ, լրիկ իմաստով։

Երեցփոխյանցը ռուսական բաժնի գլխաբառերը վերցնելով թարգմանական բառարաններից, համարել է ռուսական բառ և խրցկել *աշխատության մեջ, ինչպես՝ каркин խղենի, քաղցկեղ*։ Այս բառը շոնեն Սոկոլովի, Դալի, Ուշակովի և ռուսական ուրիշ հին ու նոր բառարանները։ Դա ֆր. *carcinome* քաղցկեղ բառն է։ Նույնը նաև՝ *каронада* տեսակ ինչ հրազենաց. ֆր. *caronade, кастрематация* բանակադասություն ֆր. *castrametation, либрация* ֆր. *libration* և այլն։

Երեցփոխյանցի բառարանում հանդիպում ենք ժողովրդական և կրթման էլ շատ հին բառերի *карпетка, носок, каряка* երկարեալ ստեղն ծառոյ, ալր որոյ սրունք ոտիցն են յոյժ հեռի յիրերաց. *картофелина* հատ զեղնակեղև դետնախնձոր և այլն։

Մի շարք առումներ բառարանում սխալ են գրանցված, այսպես՝ *банк* բառի տակ այլ բացատրությունների հետ միասին գրված է՝ «գումար դրամոց ի խաղի, թումբ ոմբածգության»։ «խաղի» բառից հետո պետք է գրվեր *միջակետ*, այսինքն «թումբ ոմբակոծութեանը» առանձին առում է, ինչպես և ունի Սոկոլովի բառարանը։ Այս կարգի սխալները աչքաթող են արված նաև բառարանի երկրորդ հրատարակության ժամանակ։

Ձեռ. Շահազիզյանի հրատարակությամբ Երեցփոխյանցի բառարանը 1876 թ. լույս է տեսնում երկրորդ հրատարակությամբ։ Ռուսահայ բառարանագրության մեջ այս առաջին դեպքն էր, որ բառարանային աշխատությունը արժանանում էր երկրորդ հրատարակության։ Մխիթարյանների և արևմտահայերի կազմած բառարաններից շատերն են ունեցել երկրորդ, երրորդ ու ավելի մշակված հրատարակություններ։ Նույնը չի կարելի ասել Երեցփոխյանցի բառարանի երկրորդ հրատարակության մասին։ Թերևս դրա պատճառներից մեկն էլ այն է, որ արևմտահայ բառարանների մասին եղել են առողջ քննադատություններ, որոնց շահեկան կողմերը հրատարակիչները սիրով օգտագործել են քննադատված բառարանի երկրորդ հրատարակության ժամանակ, իսկ արևելահայ գրականու-

թյան մեջ շատ դեպքերում բննադատվել է ավելի անհատը՝ հեղինակը, քան նրա ստեղծագործական երկը:

Գաբրիել Երեցփոխյանցի բառարանը կարող էր բավարարել միայն 50-ական թվականների պահանջները, իսկ 70-ական թվականների համար այն թերի աշխատանք էր: Բառարանային աշխատությունը երկրորդ անգամ, թեկուզ մեկ տասնամյակ հետո, հրատարակել և թողնել նույնությամբ, նույնն է թե ետ գնալ:

Երկրորդ հրատարակության կապակցությամբ «Փորձի» բրննադատ Գրիշը (Ստեփանոս Պալասանյան) գրում է. «Այսքանը կարելի է հաստատապես ասել, թե 1854 թ. ...երբ կյանքը դեռ այնպես զարգացած չէր, երբ ուսումնարանները հազվագյուտ երևույթներ էին մեղանում, Ռուսաստանի հայ հասարակության պահանջները համեմատաբար շատ թույլ, շատ սահմանափակ էին, ամենայն մտավոր վաստակ, որքան էլ թերի ու պակասավոր լիներ, մարդասիրական ներողամտությամբ էր ընդունվում, այսինքն առհասարակ առանց քննության էր մնում և հեղինակների «ջրմեռանդ աշխատասիրությունը» վարձատրվում էր մի քանի մեկենասների ձեռնտվությամբ»¹:

Ստ. Պալասանյանը հատկապես խոսում է բառարանի երկրորդ հրատարակության և նրա հրատարակիչ Շահադիլյանի մասին, որ վերջինս 26 տարի հետո, միայն շահագիտական նպատակներով, ժողովրդին է հրամցրել Գ. Երեցփոխյանցի բառարանը և փոխանակ շտկելու սխալները ավելի փշաքրել է աշխատությունը:

Երեցփոխյանցը բառարանում մի շարք բառեր բառարանական շարունակ հղում է կատարում, սակայն ցույց տված բառը բառարանում չենք գտնում և կամ պատահում ենք անվերջ «տե՛ս» ցուցումների, ինչպես՝

Скочекъ	նվ. բ.	Скокъ.
Скокъ	տ.	Прыжекъ.
Прыжокъ	տ.	Скачокъ.
Скачекъ	տ.	Прыжекъ.

Բառարանի երկրորդ հրատարակության ժամանակ, մասամբ միայն ուղղվել են հեղինակի նշած վրիպակները: Առաջին հրատարակության մեջ ածականաբար գործածված ձևերը հեղինակը հղել է գոյական բառին, օրինակ՝ карикатура գոյականը բացատրելուց

¹ «Փորձ», 1877, № 3, էջ 322—323:

հետո՝ карикатурный—ածական վերագրյալ բառին, մինչդեռ երկրորդ հրատարակության մեջ գրված է՝ карикатурный ած. վերագրյալ բառին: Այստեղ պարզապես շփոթմունք է առաջանում, մանավանդ ածական բառի նշումի (помета) շղագիր լինելուց: Բառաբանագրական լեզվով հասկացվում է, որ карикатурный բառը ածական խոսքի մաս է և նշանակում է վերագրյալ բառին անիմաստ արտահայտությունը:

Նշված թերություններով հանդերձ Երեցփոխյանցի բառարանը եղել է իր ժամանակի ուսու-հայերեն միակ գործածական բառարանը:

ՌԱՓԱՅԵԼ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆԻ

Ռափայել Պատկանյանը մեր գրականության մեջ հայտնի է որպես նշանավոր բանաստեղծ, արձակագիր, երգիծաբան: Խոշոր ուսումնասիրություններ են գրվել նրա կյանքի և գործունեության մասին, վեր հանվել նրա մեծությունը հայ գրականության պատմության մեջ, սակայն ոչ մի խոսք չի ասվել Պատկանյանի բառարանագրական գործունեության մասին:

Ռ. Պատկանյանի «Ընտիր երկասիրությունների» երկհատորյակին կցած Գ. Խալաթյանի գրած «Համառոտ կենսագրական նկարագրի և խմբագրության կողմից» բաժիններում մի խոսք անգամ չի ասված այն մասին, որ Ռ. Պատկանյանը բանաստեղծական, թատերական, հրապարակախոսական գրվածքներից (գրական և Նոր Նախիջևանի բարբառով) բացի, գրել է նաև բառարանային աշխատանքներ, կամ եթե հիշված է, ապա հարեանցիորեն, մի այլ միտք պարզելու համար: Խալաթյանը երկհատորյակին կցած իր խոսքում բառարան կազմելու հանգամանքները պարզելու նպատակով միայն գրում է. «Բ. հատորի վերջում տեղավորեցինք «Համառոտ բառգիրք Ն. Նախիջևանցոց լեզուի» մի աշխատություն, որի նյութերը մեծ մասամբ ինքը՝ հեղինակն էր պատրաստել, չուր արձակ գրվածքների տակ նշանակած լինելով դավառական խորթ բառերի նշանակությունները: Խմբագրությանս մոտ էր միայն լրացնել («Ն. Նախիջևանի քնար»-ի համար) և այբբենական կարգով դասավորել դոցա՝ օղտվելով նույնպես չուր՝ Ռ. Պատկանյանի՝ 1870 թ. լույս

1 Տե՛ս Գ. Գասպարյան, Ռ. Պատկանյանը բառարանագիր, «ԳԱ տեղեկագիր», 1945, № 5, էջ 53—64:

տեսած «Օտարազգի բառերի ժողովածուններից»¹։ Այս հատվածից միայն կարելի է կռահել, որ Գամառ Քաթիպան ունեցել է այդպիսի մի աշխատություն և ուրիշ ոչինչ, մինչդեռ, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, այդ աշխատությունը, որի վերնագիրն էլ սխալ է բերված, նրա բառարանագրական աշխատանքների մի օղակն է կազմում։

Մեր նպատակը չէ մալաշաի անգամ կրկնելու կամ վերաշուշափելու ու ընդգծելու Պատկանյանի այն հսկայական դերը, որ նա ունեցել է իր ժամանակին բանաստեղծական, երգիծական, հրապարակախոսական բնագավառների մեջ, մենք միայն նպատակ ունենք նշելու նրա դերը հայ բառարանագրության պատմության մեջ, մի բնագավառ, որ մինչև հիմա երբեք շոշափված չի հղել, մի երևույթ, որ մնացել է ստվերի մեջ և չի ստացել իր արժանի գնահատականը։

Պատկանյանի դրական գործունեության պատկերն ավելի իրական և ամբողջական կդառնա, երբ մենք նկատի առնենք նաև նրա բառարանային աշխատանքները, գործեր, որոնք երկար ժամանակ են պահանջել նրանից, գործեր, որոնք նպաստել են մեր աշխարհաբար լեզվի կազմավորմանը, գործեր, որոնք մոռացությունից և կորուստից փրկել են մի շարք բառազանձեր և վերջապես իբրև բառարանագրական աշխատությունների հայ բառարանագրության պատմության շղթայի մի կարևոր օղակն են հանդիսանում։

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ բառարանային աշխատանքը ոչ միայն Ռ. Պատկանյանին, այլև նրանց ամբողջ տոհմին հարադատ ու սիրելի է հղել, հիշենք Ք. Պատկանյանի «Նյութեր հայ բառարանագրության պատմության համար» և էլ ավելի առաջ՝ նույն այդ տոհմի մի ուրիշ ներկայացուցչի՝ Միքայել Բեստին բժշկի կազմած բժշկական բառարանը, որը լույս է տեսել 1832 թ.։

Ռ. Պատկանյանը իր բառարանագրական գործունեությունն սկսել է դեռ երիտասարդական շրջանում և միշտ էլ կամենցել է հրատարակել իր բառարանային գործերը, այդ են վկայում նրա նամակները, սակայն աշխատանքների մեծ մասը մինչև այժմ մնացել է ձեռագիր և այն էլ մոռացված վիճակում, միայն մի աշխատություն է լրիվ լույս տեսել։

Այժմ ծանոթանանք նախ տպագրված, ապա ձեռագիր բառարանային աշխատություններին և տեսնենք նրանց արժեքը։

1 Ռ. Պատկանյան, Ընտիր երկասիրություններ, Պետերբուրգ, հատ. 1, էջ Թ։

Ռ. Պատկանյանի տպագրված բառարանային աշխատանքը, այդ «Ժողովածույք օտարազգի բառերի նոր նախիջևանցոց լեզվի մեջ մտած» գործն է, որ լույս է տեսել Պետերբուրգում, 1870 թվականին: Աշխատությունը բաղկացած է 32 էջից և պարունակում է շուրջ 1200 բառահոգված:

Բառարան կաղմկու շարժառիթը եղել է այն, որ երբ Պատկանյանը 1866 թ. ն. նախիջևանում դպրոց է բացել, ցավոք նկատել է, որ հայ մանուկների խոսակցական լեզուն լի է օտարազգի բառերով և ձևոնամուխ է եղել հավաքելու այդ բառերը:

Հեղինակը նշված աշխատության առաջաբանում գրում է. «Մինչև փորձով համոզվելս, իս միշտ հաստատ կարծում էի, որ եթե Հայք սկսեն մաքուր հայերեն խոսել, այնուհետև հեշտ կլինի նոցա ոչ միայն հասկանալ իրանց զանազան աշխարհներ և քաղաքների ցրված ազգակիցների զրույցը և պարզ ոճով գրած աշխարհարար շարադրությունները, այլև ի միտ առնուլ նույնիսկ դրաբար ոճը, որով շարագրված են մեր երանելի նախնյաց գրքերը, որ մենք լսում ենք ամեն օր կարդացած կամ երգած մեր եկեղեցվո մեջը»:

Եվ ապա շարունակում է. «Երբ որ 1866-ին բացի դպրոց նոր նախիջևանի մեջ, իմ առաջին ջանքը եղավ իմ սիրելի ազգակցած որդոց խոսակցական լեզուն մաքրելու այն անթիվ, անհամար օտարազգի տարրերին, որոնք մասամբ մեր սեփական անփութությունամբ, և մասամբ պես-պես պատմական պատճառներով սպրդելով նոցա առօրյա ընտանեկան զրույցի մեջ և այնտեղ խոր արմատ արձակելով, մեծապես արգելառիթ էին նոցա հասկանալու թի վարժապետաց խոսքը (որոնք հարկավ պարտական են մաքուր հայերեն խոսել նոցա հետ) և թե նրանց դուրին ոճով շարադրած դասարարքերը»¹:

Պարզ երևում է, որ հեղինակի առաջին և հիմնական նպատակն է եղել զտել հայերեն զրական և խոսակցական լեզուն օտար տարրերից, մի երևույթ, որ հատկապես կարևոր էր վաթսուհինյան-յոթանասունյան թվականներին, երբ զրական լեզուն արդեն ավելի տեղայնանում, զտվում ու հայկականանում էր: Ժամանակի, XIX դարի խոսակցական լեզուն լի էր թուրքերեն բառերով: Աբովյանի, Պոռչյանի գործերում ավելի քան 3000 օտար բառ ու ասույթ կան:

1 Ռ. Պատկանյան, Ժողովածույք օտարազգի բառերի նոր-նախիջևանցոց լեզվի մեջ մտած, Պետերբուրգ, 1870, Առաջաբան, էջ 1:

Պատկանյանը պայքարելով օտար բառերի դորձածման դեմ, ինքը իր մի ալլ, նուշնպիս բառարանային աշխատության մեջ ստիպված է մերթընդմերթ գիմելու օտար բառերի օգնությանը, իհարկե, չմոռանալով աստղանիշով ցույց տալու օտար լինելը:

Պատկանյանի «Օտարազգի բառերի հավաքածուն» կազմված է գիտական սկզբունքով, յուրաքանչյուր էջ բաժանված է չորս սյունակի, ըստ որում առաջին սյունակում գրված է օտար (թուրքերեն) բառը, երկրորդում՝ հայերեն մեկնությունը, երրորդում ռուսերեն և չորրորդում՝ ֆրանսերեն համարժեքները, ինչպես.—

Ազապ	կույս	девственница—une fille vierge, pucelle.
Ազրար	բակ	двор—la cour.
Ալաշա	զրաստ	маншачек—la haquenée.
Ալէֆ	բոց	пламя—la flamme.
Ազա	պարոն, իշխան	барин, господин—monsieur.
Եօզան	վերմակ	одеяло—la couverture.
Թօփ	1. գնդակ 2. թնդանոթ	мячик—la balle. пушка—le canon.
Հախ	1. իրավունք 2. վարձ	право—le droit. плата—le pay.
Փեշքեշ	բնծայ	подарок—le cadeau, le présent.

Բերված օրինակներից պարզ երևում է, որ այս աշխատությունը առաջին չուրջ փորձն է թուրքերենի ազդեցությունը մեր ժողովրդական լեզվի աչս կամ այն հատվածի վրա ցույց տալու դործում:

Աշխատությունը հիմնականում հետապնդում է ն. Նախիջևանի բարբառում դորձածական օտար բառերը և նրանց հայերեն գրական բացատրությունները ցույց տալու նպատակ, միաժամանակ այս աշխատությունը հայերենին առնչված քառալեզվյան՝ թուրքերեն-հայերեն-ռուսերեն-ֆրանսերեն բառարանի մի արժեքավոր փորձ է հայ բառարանային գրականության մեջ:

Նոր Նախիջևանի հայկական խոսվածքում դորձածական օտար բառերի բացատրությունները ռուսերենով և ֆրանսերենով գրելը տապալույց է, որ հեղինակը միայն նեղ դպրոցական և կամ իր հայրենակիցներին աչգ օտար բառերից խուսափելու, «մաքուր հայերեն խոսելու» նպատակներ չի հետապնդել, այլ նա ձգտել է իր աշխա-

տանքին տալ գիտական բնույթ, այն դուրս բերել անձուկ միջավայրից և դարձնել մյուս քաղաքակիրթ ժողովուրդների սեփականությունը: Ավելի քան երեք տասնամյակ հետո, գրեթե նույն մեկուկուսուկու կիրառեց Հ. Աճառյանը, կազմելով իր «Թուրքերենն փոխառյալ բառերը Կ. Պոլսի, Ղարաբաղի, Վանի և Ն. Նախիջևանի խոսվածքներում» աշխատությունը, որի առաջաբանում, ոչ անաչառ կերպով գրում է.

«Հայերենի մեջ թուրքերենն փոխառյալ բառերու վրա ոչ մի աշխատություն չէ եղած դեռ ո՛չ հայերեն և ո՛չ ալ եվրոպական լեզվով: ...Ճշմարիտ է թե Պոլսո, Վենետիկի, կամ Վիեննայի մեջ այլ և այլ ժամանակներ հրատարակված են ռամկորեն հայերեն մեծ ու փոքր բառգրքեր, որոնց մեջ հավաքված են ժողովրդական լեզվի մեջ գործածական խոմբ մը թրքական բառեր և անոնց գիմացը նշանակված հայերեն թարգմանությունը, բայց այս աշխատությունները ոչ մի գիտական արժեք չունին»¹ և ուրիշ ուրիշ:

Պատկանյանի բառարանային մյուս աշխատությունները թերատիպ են կամ անտիպ:

Հեղինակի մյուս բառարանային աշխատությունը «Ռուս-հայերեն բառարանն է»: Պատկանյանի արխիվում պահպանվում է ռուս-հայերեն երկու ձեռագիր անավարտ բառարան, մեկն ընդարձակ, մյուսն ավելի համառոտ և մի երրորդ ձեռագիր՝ ռուս-հայերեն լրիվ բառարան: Հեղինակի նամակներից պարզվում է, որ նա իր այդ լրիվ բառարանը կազմած է եղել շատ ավելի առաջ, քան այդ գրված է աշխատության վրա (1881)²:

Ռ. Պատկանյանն իր Ռուս-հայերեն բառարանը ուղարկել է «Արձագանքի» խմբագիր Աբգար Հովհաննիսյանին՝ տպագրության համար, մի ամբողջ տարի սպասել է և չի ստացել ոչ մի պատասխան: 1882 թ. նոյեմբերի 2-ին Ա. Հովհաննիսյանին ուղղված նամակում նա գրել է. «Ի՞նչ վիճակի մեջ են բառարանս և մանավանդ այբբենարանս, միթե հավիտյան գրչագիր մատյան պիտի մնան և միթե այն հեղինակությունը, որն անդադար տեղվույտ 20—30 մա-

1 Հ. Աճառյան, Թուրքերենն փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ, Մոսկվա—Վարշավա, 1902, էջ 12:

2 Ձեռագրի մի ամբողջական օրինակ էլ պահվում է Կ. Կոստիկյանի արխիվում: (ՏԼՊ Ի. Кусикян — Словарь Рафаэла Патьканяна *հոգվածը*), «Исследования по истории культуры народов Востока». Москва, 1960, стр. 105—107.

մուկների տակ են մտնում անսահման վեր են իմ աշխատություններն, որոց վրա այնքան անքուն գիշերներ էի անցուցել»¹։

Մի քանի նամակներում պարզում է իր աշխատության կազմելու հանդամանքները, իր բառարանի առավելությունները, միաժամանակ բննադատության բռնելով Գ. Երեցիսեյանցի «Ռուս-հայերեն բառարանը»։

Պրպտումները պարզեցին, որ բառարանը նույնիսկ սկսել է տպագրվել, բայց մնացել է անկատար։ Լադարյան ձեմարանի արխիվում պահվում է տպագրված բառարանի 1-ին պրակից 1—16 էջ։ Պրակի վրա ձևորով գրված է. «Образчика печати студента Рафаэля Патканова, 1860»։ Պրակն ընդգրկում է 600 բառահոգված։ Տպագրված մամուլի ծավալից դատելով, կարող ենք ասել, որ աշխատանքը պետք է ընդգրկեր շուրջ 25 հազար բառահոգված, կազմելով մոտավորապես 700 էջ 16,5×11 սմ չափով։

Բառարանի առաջին էջի վերևում տպված է «Русско-армянский словарь — Ռուս-հայ բառարան»։

Ռուս-հայերեն ընդհանուր բառարանների կողքին մենք հանդիպում ենք նաև մասնագիտական բնույթի՝ կենդանաբանական և բուսաբանական բառարանային աշխատությունների։

Պատկանյանն ապրել է մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ կայունանում և տարածվում էր հայերեն աշխարհաբար գրական լեզուն և նա լրիվ կերպով գիտակցել է ու ձեռնամուխ եղել այդ լեզվի զարգացմանը։

Հեղինակը գիտակցել է նաև, որ անհրաժեշտ է կազմել մասնագիտական բառարաններ, ժողովրդի խոսքից հավաքել կենդանական և բուսական աշխարհին վերաբերող հարյուրավոր բառերը, ճշտել նրանց գիտական անունները և դուրս բերել լայն աստղաբեկ, մի կողմից այդ բառերը կորստից փրկելու և մյուս կողմից համայն հայությունն սեփականությունը դարձնելու համար։ Ցավոք պետք է նշենք, որ այդ կարևոր ձեռնարկումն իր ժամանակին արձագանք չի գտել, չի խրախուսվել և մինչև այժմ էլ այդ բացը նկատելի է մեր գրականության մեջ։

Բ. Պատկանյանի բառարանագրական արժեքավոր գործը անշուշտ պետք է համարել նրա «Բերք Հայաստանի»² աշխատու-

1 ԳԱԹ, Ռաֆայել Պատկանյանի արխիվ, գործ N: 270, էջ 421։

2 Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան, Պատկանյանի արխիվ, N: 267։

թյունը» որը երեբելովյան՝ — հայ-լատին-ռուսերեն բուսաբանական բառերի բառարան է, ընդգրկում է այբբենական կարգով դասավորված. շուրջ 700 բուսանուն, ինչպես.

Աղավաթուր—gladialus шпажник (բույս):

Անանուխ—menta мята

Աղինջ, Կղինջ—urtica крапива

Բալախ, չողան—sahiornia солянка

Դաբնի—laurus лавр

Դադ—menta sylvestris полевая мята

Դամոն, սալոր, շլոր—prunus слива

Դդում—cucurbita тыква

Դեդ—malus persice персиковое дерево.

Կարծում ենք, որ այժմ կան նպաստավոր պայմաններ հավաքելու բոլոր բույսերի ժողովրդական բառերը և ճշտելու նրանց դիտական անունները: Այդ աշխատանքները կատարելու համար մասնագետներին պատրաստի մեծ նյութ է մատակարարում Ռ. Պատկանյանի «Բերք Հայաստանի» աշխատությունը, որ մինչև այսօր, ի դավ, մնացել է ձեռագիր և մոռացված վիճակում:

Բառարանային բնույթի աշխատանք է նաև Պատկանյանի մի ուրիշ ձեռագիր աշխատությունը, որը կրում է «Классификация животного царства»¹ խորագիրը: Եթե «Բերք Հայաստանի»-ն բուսաբանական բառարան է, ապա այս վերջինը կենդանական աշխարհի բառարան է: Զեռագիրը մի մեծ բառացուցակ է, ուր տրված են կենդանական աշխարհի անունները՝ ռուսերեն և լատիներեն, շատ հաճախ նաև հայերեն, հիմնականը ռուս-լատին մասն է:

Ռափայել Պատկանյանը կենդանական աշխարհը բաժանում է 3 խմբի. 1. կաթնասունների, 2. թռչունների, 3. մնացած այլ կենդանիներ: Յուրաքանչյուր բաժին բաժանված է 30 ենթախմբի և ամեն ենթախմբը ընդգրկում է 9-ից մինչև 25 կենդանական անուն: Բառարանի տոաջին բաժինը ունի 130 անուն, 2-րդը՝ 193 և 3-րդը՝ 316 անուն, ընդամենը 639 կենդանական բառանուն:

Ռ. Պատկանյանի արխիվային գործերի մեջ հանդիպում ենք վանազան թերթիկների ու ցուցակների, որոնց վրա գրված են ռուսերեն, երբեմն ֆրանսերեն, հայերեն, թուրքերեն ու բարբառային բառեր իրենց բացատրություններով:

¹ ԳԱԹ, Պատկանյանի արխիվ, № 110:

Այս ամենից միանգամայն պարզ երևում է, թե Ռափայել Պատկանյանը որքան սիրել ու նվիրվել է բառարանային գործին:

ՄԿՐՏԻՉ ԲԵՐՈՅԱՆ

Հայ-ուստական բառարանագրության անհայտության մասին լատմ ղաակներից է Մկրտիչ Բերոյանը, որ հանդիսացել է ժամանակի նշանավոր պետական գործիչ, գիտնական, դիվանագետ և հայկական հրատարակչությունների գծով գրաքննիչ:

Մկրտիչ Ղազարի Բերոյանը¹ ծնվել է Աստրախանում, 1795 թ.: Նախնական կրթությունն ստացել է իր ծննդավայրում Աղաբաբյան դպրոցում, իսկ բարձրագույնը՝ Պետերբուրգի համալսարանի արելիկյան լեզուների ֆակուլտետում, ուր և հետագայում դասախոսել է հայագիտական առարկաներ:

Հիսունական թվականներին չկային դասադրքեր և նրան է բաժին ընկնում հոգալու աչդ բացը: Այդ նպատակով Բերոյանը դիմումներ է հղում համալսարանի ռեկտոր Պլեխանևին, խնդրելով օժանդակել նման աշխատանք գլուխ բերելու համար:

Մեծ գծվարությամբ նա ստացավ աչդ թույլտվությունը, սակայն հետո էլ գծվարություններ առաջացան. հրատարակչության համար չկային ֆինանսական միջոցներ: Մ. Բերոյանը աշխատանքը հրատարակելու համար ոչ միայն հրաժարվեց հոնորարից, այլև համաձայնեց իր հաշվով տպագրել աշխատանքը, միայն խնդրեց փոխարինարար տալու 791 ռուբլի տարեկան 113 ռուբլի մարելու պայմանով:

Առաջին հերթին որոշվեց վարկավորել «Քերականություն» բաժնի հրատարակությունը, որի մասին ակադեմիկոս Բրուսևն շափազանց զրական կարծիք էր հայտնել:

Պլեխանևի նախաձեռնությամբ 1850 թ. լույս տեսավ Մ. Բերոյանի հայոց լեզվի դասագիրքը «Начальные основания Гайканского языка», որը բարձր գնահատականի արժանացավ և նվաճեց ակադեմիայի Դեմիդովյան երկրորդ մրցանակը:

Հայոց լեզվի դասագրքում Բերոյանը տվել է նաև բառարանային գիտելիքներ, ինչպես՝ младшая—մանկագույն, паровоз—գոլորշանավ, поляк—սարմատացի, семейство—գերդաստան, процесс—փուրչիչ, клеветник—բամբասող և այլն:

¹ Կենսագրական տեղեկությունները քաղել ենք «Биографический словарь профессоров и преподавателей С. Петербургского университета» и С. Арешян. Армянский печатъ и царская цензура, Ереван, 1957, աշխատություններից:

Աշխատության 242 էջից տրված են՝ идиотизмы от имен.

Անոսր կամ վտիտ մարմնով— тонкий стан.

Ճապուկ մորձի— тонкий чубук.

Մաղ աղումաղ— тонкий волос.

Նուրբ կամ նվաղ ձայն— тонкий, тихий голос.

Գերմակ ալիւր— мелкая мука.

Բարակ ցավ— чахотка, изнурительная болезнь.

XIX դարի բառասունական-հիսունական թվականներին Պետերբուրգի համալսարանի արևելագիտական բաժինը շատ բարձր կրթական օջախ էր, այնտեղ էին աշխատում ակադեմիկոսներ Բրոսեն, Ֆրեն, իրանագետ Միրզա Թոփչիբաշևը, արաբագետ Շեյխ Թանթավին։ Հայագիտության բնագավառը ղեկավարում էր Մկրտիչ Բերոյանը, որին 1849 թ. ներկայացնում են ադյունկտի կոչման։

Հայոց լեզվի դասագրքի լույս ընծայումից հետո, Բերոյանը համալսարանի խորհրդին է ներկայացնում իր «Ռուս-հայերեն-ֆրանսերեն լիակատար բառարանը», որի վրա հեղինակը «միայնակ բազմամյա աշխատանք էր թափել»։

Համալսարանի խորհուրդը հանձնարարում է համալսարանի արևելյան լեզուների ղեկան՝ բառարանագիր Բուդաղովին գրախոսելու։

Ժամանակի առաջավոր մտածող Ղալար Զաքարի Բուդաղյանը (1812—1878), որը հեղինակ էր «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий с переводом на русский язык» (СПб, 1869 г.) մինչև այժմ իր արժեքը պահպանած աշխատության, բարձր գնահատական է տալիս Բերոյանի բառարանին¹։

Ղ. Բուդաղովի կարծիքն ընդունվեց ֆակուլտետի խորհրդի և ռեկտորատի կողմից։ Բերոյանը ներկայացվեց արտահաստիքային (экстраординарный) պրոֆեսորի կոչման։ Բերոյանի բառարանից մեկ հայտնի է երկու մեծագիր ձևագիր հատոր (1550 + 1520 = 3070 էջ), որը բովանդակում է А—Паром բառահոգովածները։

Ա. Ղազիկյանն այդ աշխատության մասին հարցականով հայտնում է. «Բառարան ռուս-հայերեն երկասիրյաց Մկրտիչ Բերոյան, ուսուցիչ հայկական դրականության ի կայսերական համալսարանին, որ ի Փեթրպուրկ Ռուսաց։ Տպագրյալ ի տպագրատան համալսարանին»²։

¹ ГИАЛО, ф. № 14, св. 165 д.: Ա. Արեշյան, նշված աշխատ., էջ 395։

² Ա. Ղազիկյան, Հայկական նոր մատենագրություն, էջ 338։

Տպագրւած օրինակը մեզ չհաջողւեց գտնել, միայն Գրականութեան և արվեստի թանգարանի Բերոյանի արխիւի 4827—95 գործում գտնւում է բառարանի 243-րդ էջի՝ Г—Гадитъ բառահոգւածների առանձնատիպը, որը և հիմք է տալիս ասելու, որ աշխատութեանը մինչ այդ էջը տպագրւել է:

Բերոյանի բառարանը չի հետապնդում միայն իր ազդի մանուկների դարգացման և կամ «թարգմանչաց դյուրութեան տալու» գործին, այլ ավելի լայն նպատակներ ունի:

Մկրտիչ Բերոյանը, նախքան յուր բառարանը կազմելու սկզբունքներին անցնելը, բերում է մի քանի հայագետների կարծիքը հայերենի մասին: Մի շարք փաստարկումներում նա ցույց է տալիս, թե ինչքան մեծ է ու կարևոր ուսում-հայերեն դիտական բնույթի բառարան կազմելու անհրաժեշտութեանը: Նա գտնում է, որ հայերեն լեզվի իր նախադժամ բառարանը պետք է պարս զա նեզ, այսպես կոչւած ծխական սահմաններից և դառնա լայն մասսաների սեփականութեանը: Բերոյանը լրիւ դիտակցում է բառարան կազմելու էութեանը և դժվարութեանները: «Այդ բոլորը պարտաւորեցրին ինձ,—գրում է Բերոյանը,— իմ թույլ աշխատանքով օգտակար լինել բոլոր ցանկացողներին, նվիրւել այսպիսի հարստ և օգտակար, ինչպիսին է հայկական լեզվի դիտութեանը, կազմել բառարան ոչ թե միայն սոսկական բառերից, այլև բառարանը հարստացնել լեզվի ամբողջականութեան համար անառարկելիորեն անհրաժեշտ շատ դարձւածքներով»¹:

Մ. Բերոյանը բառարանի կազմումը սկսել է 1834 թ. և ջանացել որքան հնարավոր է բնագրական և կատարյալ դարձնել: Մեր ձեռքը հասած տպագրական առանձնատիպից երևում է, որ նույնիսկ տպագրութեան ընթացքում հեղինակը շատ բառեր վերամշակման է ենթարկել, այսպես բԱՅԱՆ բառի բացատրութեան մեջ նա վահանդիստ բացատրութեանից հետո ավելացրել է «հանգրուան նաւուց, նավակայք» կամ բԱԾԱԾԵԱՆ—գուշակ բացատրութեանից հետո՝ րղձապատում, կախաւղ բառերը և կամ շատ բացատրութեաններ համարելով երկրորդական, առել է փակագծերի մեջ: (Համեմատել 243 էջի տպագրական առանձնատիպը և ձեռագրի առաջին հատորի 755—756 էջերը):

Բերոյանի այս կեսդարյա աշխատանքը ըստ արժանւոյն չի գնահատուի, հայ «աղգասերները» չեն դիտակցել նրա մեծ արժեքը:

¹ Գրականութեան և արվեստի թանգարան, Մ. Բերոյանի արխիւ, գործ № 4827—95:

«Ծրբը վեպս տարա նրա մոտ (գրաքննիչ Մ. Բերոյանի—Գ. Գ.),—զրում է Ղ. Աղայանը,—նա իր ձեռագիր հարուստ բառարանի թերթերը փռել էր դահլիճի մեջ և շղիտեմ ի՞նչ էր ջոկելում:

— Այդ ի՞նչ ես գրել, ասաց:

— Ոչինչ,—ասացի,—ազգային կյանքից մի վեպ է:

— Ազգային կյանքից... ասաց ծերունին ցաված սրտով:

— Ուրեմն ազգային թշվառությունից կլինի անշուշտ: Այո՛, թշվառ է մեր ազգի կյանքը, շատ թշվառ: Տեսնում եք ահա այս թերթերը, 50 տարվա աշխատություններ են, 50 տարի շարունակ աշխատել եմ ես սրանց վրա, բայց գնահատող չկա, ոչ տպող կա, ոչ ատենող, այնքան ամուլացած է մեր ազգի մեջ ուսումնասիրությունը, պրասիրությունը, չնայած որ միլիոնատեր հայեր ունենք: Այս աշխատության գին շղնողները, ի՞նչ գին պիտի դնեն քո վեպին:

Բե՛ր, բե՛ր, ստորագրեմ:

Եվ ստորագրեց առանց կարգալու¹:

ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ և վրաց հնագույն ժողովուրդները դարեր շարունակ հարե-վան լինելով՝ սերտ հարաբերության մեջ են եղել միմյանց հետ: Սահմանամերձ վայրերի հայ և վրաց բնակչության համար թե՛ հայերենը և թե՛ վրացերենը եղել են հարազատ, հավասարազոր լեզուներ, իսկ վերահայերի համար վրացերենը հաճախ համարվել է առանին խոսակցական լեզու:

Վրացերեն լեզվին առնչվող հայերեն տպագիր բառարան ցայս-օր չունենք մեր գրականության մեջ, իհարկե, խոսքը առանձին բա-ռարանային աշխատությունների մասին է և ոչ դասագրքերին և ինքնուսույցներին էից բառացուցակներին²:

Հայ-վրացական բառարանագրության հարցին անդրադարձել են ևևոն Մելիքսեթ-Բեկը իր «Յուցակ հայերեն ձեռագրաց վրաս-

1 Ղ. Աղայան, Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը, 1893, էջ 83:

2 Մատենակից բառարաններից նշանակալի գործեր են Ի. Աբուլաձեի գրաբար-վրացերեն 81—166 (Древнеармянская хрестоматия, Тифлис, 1935), գրաբար-վրացերեն—263—300 և վրացերեն-գրաբար—300—322 (Древнеармянский пе-ревод грузинских исторических хроник (Картлис цховреба, Тбилиси, 1953) և Ի. Շիլակաձեի հայերեն-վրացերեն—279—368 (Грамматика древнеармян-ского языка с хрестоматией) բառարանները:

տանի կենտրոնական պատմական արխիվի»¹, Պարույր Մուրադյանը՝ «Մի էջ հայ-վրացիներն բառարանագրությունից»² հոգւածներով և Իլիա Աբուլաձեն իր կազմած ժցցւոյ Նոմքեթո (հին հայերեն) ծաղկաբաղի զրականութունը թվարկելիս:

Հետադուտողները հայ-վրացիներն 6 ձեռագիր բառարաններ են նշում, որոնցից ամենից ընդարձակը Մաշտոցյան մատենադարանի հայ-վրացիներն բառարանն է, որը պատկանում է XVIII դարին: Հայ-վրացիներն այդ աշխատութիւնը հավանորեն կազմել է Ստեփան վարդապետը, որը բառարանի գլխաբանը ամբողջութեամբ վերցրել է Մխիթար Արքայի «Քերականութիւն գրաբարի լեզուի հայկազան սեռի» աշխատութեան մատենակից բառարանից, զըխաբանորի դիմացն ավելացնելով համապատասխան վրացիներն թարգմանութիւնն, առանց քերականական որեւէ նշում կատարելու:

Ստեփան վարդապետի բառարանը պարունակում է ավելի քան 8000 բառահոգւած:

Մատենադարանի ձեռագիր ֆոնդերի № 608-ը հայ-վրացիներն բառարանային փորձ է, ուր վրացիները գրւած է մեսրոպյան գրերով, ինչպէս՝

Աստուած — դումէթի. զմերթի.

Հրեշտակ — անգելօգի.

Սատանա — էշմակի.

Երկինք — ցայ և այլն:

Հարկ է նշել, որ հայ-վրացիներն բոլոր բառարանների բառարանագիրները իրենց աշխատութիւնների հիմք ընդունել են Մխիթար Սեբաստացու քերականութեան մատենակից բառարանը, ինչպէս և Երեմիա Մեղրեցու «Քառգիրք հայոցը»:

Վրացիներն-հայերին իրրե միակ բառարան մատնացուցց է արվում Սուլխան-Սարա Օրբելիանու (1658—1725) 1874 բառահոգւած պարունակող աշխատութիւնը, որի հայերեն բաժինը գրւած լինելով վրացատառ, արտ գծվարութիւններ է ներկայացնում բառի ձիշտ իմաստը հանդանալու դործում:

Վերաց-հայերին ուրիշ բառարան մինչև այժմ հայտնի չէ, — գրում է Պ. Մուրադյանը, — իսկ հայ-վրացիներն հայանի բառարանների բաղդատումը ու դիտական գնահատումը դեռ չի կատարւած»:

1 «Բանբեր մատենադարանի», 1955, 4, էջ 377—423:

2 «Բանբեր մատենադարանի», 1960, 5, էջ 325—331:

Վրացերենին առնչված հայերեն ամենաընդարձակ և լավագույն աշխատանքը պատկանում է իշխանազն Դավիթ Մելիքյանի գրչին:

Դ. Մելիքյանը կազմել է երեք առանձին բառարաններ, կամ ինչպես ինքն է կոչել «Բառարան ի յերիս հատորս»:

Բառարանի առաջին հատորը ռուսերեն-հայերեն-վրացերեն է, երկրորդը՝ հայերեն-ռուսերեն-վրացերեն և երրորդը՝ վրացերեն-ռուսերեն-հայերեն¹:

Յուրաքանչյուր հատորի առաջին էջում գրված է՝ Лексиконъ Россійско-Армянно-Грузинскій трудами князя Давида Меликова в трёх частях. երկրորդ էջում՝ Բառարան Ռուսաց, Հայոց և վրաց աշխատանք իշխանազնեայ Դավիթ Մելիքեանի ի յերիս հատորս. երրորդ էջում՝ ლექსიგონი როსსიულ-სომხურ-ქართული შრომათა მიერ თავადის დავით მელიქოვისათა სამთა შინა ნაწილთა. չորրորդ էջում հատորի առաջին լեզվով գրված է բառարանի կոնկրետ անունը, ինչպես՝ Лексиконъ Россійскій с переводом Армянским и Грузинскимъ կամ Բառարան Հայոց թարգմանությամբ ի Ռուսաց և ի Վրաց բարբառ. 5-րդ էջում՝ կրճատումների ցանկը: Բուն բառարանները սկսվում են 6-րդ էջից²:

Աշխատության առաջին հատորը ռուս-հայ-վրացերեն է, զբաղեցնում է 152 էջ և պարունակում է 7500 բառահոդված: Երկրորդը՝ հայ-ռուս-վրացերեն՝ 142 էջ, 8500 բառահոդվածով և երրորդը՝ վրացերեն-ռուս-հայերեն, 120 էջ, 7000 բառահոդվածով:

Բառարանում գլխաբառերից հետո տրված են քերականական նշումներ և այսպե ևս երկու լեզվով թարգմանությունները:

Ստորև տալիս ենք երեք հատորներից մի քանի բառահոդվածներ:

1 Ձեռագիրը պահվում է Լենինգրադի Սալտիկով-Շչեդրինի անվան գրադարանում, Գ 5/1, 5/2, 5/3 համարների տակ: Ձեռագրի հատորները կազմելու ժամանակ սխալմամբ հեղինակի նշած 2-րդ հատորը կոչել են երրորդ և երրորդը՝ երկրորդ: Բոլոր հատորներն էլ վերնագրել են Князь Меликов, лексикон Россійско-Армянно-Грузинскій.

2 Դ. Մելիքյանի բառարանները մնացել են անհայտության մեջ, հայ-վրացական բառարանագրության պատմության հարցերին անդրադարձող հեղինակներին անծանոթ է եղել այդ եռհատորյակը: Կիևնյերիձեն իր Русско-Грузинские рукописные словари XVIII—XIX веков ավտոգրաֆատի մեջ նույնպես չի հիշատակում Մելիքյանի աշխատությունները:

Велю з. Ѳ	— հրամայեմ	ցերեանց
Вензель с. м	— գլխավոր	ցենზոր
Անփոփոխ մակ.	— неперемѣнно	մշտնջենական
Անքակտելի ամ.	— неотступный	ցանցարկ
ბებია	бабка—հანր	
ბებერი	старуха—պառավ	

Քառարանի ամենաընդարձակ մասը հայ-ուսերեն-վրացերեն բաժինն է (8500 բառահոգված):

Քառարանի հայերեն հատվածում հանդիպում են նորակերտ բառեր, ինչպես և զավառական բարբառային ձևեր՝ Ուրջու—пасынок, падчерница, շում—кнзнь, մականամ—возношуся.

Դավիթ Մելիքյանը թիֆլիսյան հայերից է, որի համար և հայերենը, և վրացերենը միանգամայն հարավատ լեզու են հղել: Մելիքյանը իր աշխատությունը ժամանակին ներկայացրել է լուսավորության մինիստրությանը տպագրելու, իսկ մինիստրությունը ուղարկել է Թիֆլիզ կարծիքների ստանալու համար: Այդ ուղղությանը գնահատել-լեյտենանտ Վելյամինովը 1821 թ. օգոստոսի 19-ին գնահատ-մայոր Խովինին գրում է. «Ժողովրդական լուսավորության և հոգևոր գործերի մինիստրը գրությանը դիմել է ինձ, որ Վրաստանում գտնվող իշխանազն Դավիթ Մելիքյանը իրեն է ներկայացրել իր «Ուսերեն-հայերեն-վրացերեն բառարան» աշխատությունը և ցանկություն է հայտնել, թե նրա հրատարակությունը օգտավետ կլինի Վրաստանի ուսումնական հիմնարկների համար: Աշխատության ձևագիրը մասնադեռ մարդիկ նայել են և դուրս, որ այն բազմապատ է երեք մասից»¹:

Այդ նույն գրության շարունակության մեջ խոսվում է այն մասին, որ թարգմանությունները երբեմն ճիշտ չեն, հայերեն և ուսերեն նշանակությունները չեն համընկնում, անհամեմատ ավելի ճիշտ է տրված վրաց-ուսերեն բաժինը, այնուամենայնիվ օգտավետ է համարում աշխատության տպագրությունը: Վելյամինովը միևնույն ժամանակ գիտում է, թե պետք է ցավել, սակայն, որ հեղինակը բավարարվել է միայն սույն բառեր հավաքելով՝ այսինքն աչքաթող է արել դարձվածքներն ու կայուն կապակցությունները: Վելյամինովը խնդրում է մանրամասն տեղեկություններ տալ կազմողի՝ իշխանազն Դավիթ Մելիքյանի ծագման, նրա զբաղմունքի, ինչպես և աշխատության որակի մասին, որպեսզի այդ բոլորն հա-

¹ Акты, собрание Кавк. арх. комисси, том. VI, ч. II, Тифлис, 1875.

դորդի մինիստրին, միաժամանակ իմանալ հեղինակի մտադրությունը, թե ի՞նչ է պահանջում նա, եթե տպագրվի, ո՞ւմ հաշվով պետք է լինի այն:

Դ. Մելիքյանի եռհատուր բառարանը հայ-վրացական բառարանագրության պատմության շատ արժեքավոր հուշարձաններից է, մի աշխատանք, որի հրատարակությունը իր ժամանակին կարող էր շատ օգտակար լինել հայ և վրաց դպրոցների ու թարգմանական գործի համար:

ԹՈՒՐԹԵՐԵՆԻՆ ԱՌՆԶՎԱԾ ԲԱՒԱՐԱՆՆԵՐ

Դարեր շարունակ Հայաստանը գտնվել է թուրքական տիրապետության տակ, իսկ այդ իշխանությունից ազատ ժամանակ էլ եղել նրա մերձավորագույն հարևանը:

Թուրքերենին առնչված բառարանները երկու հիմնական թեքում ունեն, նախ երկլեզվյան բառարաններ և ապա թուրքերեն բառեր, որոնք մտել են հայերենի մեջ:

Թուրքերեն լեզուն մի շարք օտար-հայ կամ հայ-օտար բառարաններում էլ եղել է միջնորդ լեզու:

Քննության առնենք դրանք առանձին-առանձին:

ՊՈՂՈՍ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

Թուրքերենին առնչված ինքնուրույն առաջին բառարանը Պոլոս Տյուրիկեցի Թորոսյանի «Տետրակ համառոտ բառարանի» աշխատությունն է:

Թորոսյանի աշխատությունը տաճկերեն-հայերեն հայատառ բառարան է, գրված չափածո: Ամբողջ աշխատությունը իրենից ներկայացնում է քառյակների ժողովածու, ինչպես՝

«Ասլան առյուծ՝ գաղան դթոտ,
Այը է արջ՝ խիստ վավաշոտ,
Արապաճին է կառավար,
Աշճի բառիկըն խորտկարար»¹:
«Շամտան ճրագկալ և աշտանակ,

¹ Թորոսյան Պոլոս Տյուրիկեցի, Տետրակ համառոտ բառարանի, նոր նախիջիվան, 1794, էջ 13:

Շախան է խաղ՝ ծաղրը կատակ:
 Շաթըր կարապետ, սուրհանդակ,
 Շերպէթ ասելն՝ է օշարակ»¹:
 «Սեմերճին է համետակար
 Սահաթըն ժամացույց հայլար,
 Սողանըն որ է սոխ կծուաբեր,
 Սապրոսըղ մարդըն անհամբեր»²:

Բերված քառյակներից նկատվում է, ավելի ճիշտ պարզվում է հեղինակի նպատակը, ունենալ զուտ դարոցական-ուսուցողական բառարան, այն է՝ աշակերտները անգիր անելով սովորեն տաճկերենը—թի ասլանը—առյուծ է թարգմանվում հայերեն, այլ—արջ, արապաճին—կառավար, սահաթը—ժամացույց և այլն, նույնիսկ որոշ դեպքերում թարգմանել է մի քանի բառով՝ շախան—խաղ, ծաղր, կատակ, շամտան—ճրագկալ և աշտանակ: Բառարանի թարգմանությունից բացի ուսուցողական մի կողմն էլ այն է, որ հեղինակը տալիս է որոշ բնութագրումներ—առյուծը զթոտ է, արջը՝ վալաշոտ, սոխը՝ կծվաբեր է այլն:

Պ. Թորոսյանի բառարանը հետաքրքրական է նաև այն տեսակետից, որ թարգմանության համար օգտագործել է ժողովրդական-բարբառային խոսվածքի բառեր:

ՀԱՆՈՐԾԱՅ ՊՈԶԱՃՅԱՆ

Արեմտահայ գպրոցներում թուրքերենը որպես պետական լեզու պարտադիր էր, իսկ լեզուն սովորելու ամենաօգտավետ աղբյուրներից մեկը բառարանի օգտագործումն էր:

Այդ պահանջը բավարարելու համար վիեննական մխիթարյան Հակոբոս Պողաճյանը հրատարակում է «Համառօտ բառարան ի հայէ ի տաճիկ» (1838) և «Համառօտ բառարան ի տաճկականէ ի հայ» (1841) աշխատությունները «ի պէտս գպրոցաց»։ Այս աշխատությունները հանդիսանում են վիեննական մխիթարյանների բառարանային առաջին գործերը:

Հ. Պողաճյանը բարձր է գնահատում բառարանի դերը և իր առաջին բառարանի առաջաբանում գրում է. «Որպէս գաւաղան ի ձեռին կուրի, նոյնպէս և բառից զիրք ի ձեռս ուսանողին՝ կարևոր է յընթացս աղգի աղգի ուսմանց և գիտութեանց»:

¹ Նույն տեղում, էջ 55:

² Նույն տեղում, էջ 73:

2. Պողաճյանի բառարաններում տաճկերենը տրված է մեսրոպյան գրերով, օգտագործումն ավելի դյուրին դարձնելու համար:

2. Պողաճյանը օգտագործել է նոր հայկազյան բառարանը «և մեր ընտիր ձեռագիր բառագիրք»: Հեղինակն ի նկատի ունի Ստեփան Ռոշքայի «Գանձ հայերեն լեզվի» աշխատությունը, որն այդ ժամանակ արդեն գտնվում էր Վիեննայում և ղանազան այլ աղբյուրներ, որտեղից բառաքաղել է անդամանատություն, բնագիտություն, գերեզմանագիր, դադարկակյաց, ժանտիմաց, խըստարառ, մեծատոհմ, չարասիրտ և այլ բառեր:

2. Պողաճյանի «Համառօտ բառարան ի տաճկական է ի հայ» աշխատության առաջաբանում նշված է, թե գլխաբառը ո՞ր լեզվին է պատկանում (արաբերեն, պարսկերեն, տաճկերեն) և գործածություն ունի, իսկ «Զհայերէն բառսն փոյթ յանձին կալաք, որչափ ի կարի մերում էր, միշտ յընտիր մատենագրաց մերոց առնուլ, և ոչ եթէ ի նորաց անտի: Բայց սակայն քանզի բազում ինչ նորագիրտ իրք են, որոց և նորոգ անուանս՝ կազմեալ յօրինեցին մատենագիրք յետին դարուց, մեք և ի նոցանէ ևս, որ ինչ հակառակ մերում լեզուիս չէր, ընտրեալ առաք մեզ, որպիսի ինչ ընչադեղ, ծխախոտ, կոզմանցոյց, շոգեմալ, այլովքն հանդերձ»:

Հեղինակն ամեն կերպ ձգտել է բառարանները կատարյալ դարձնել, ցույց տալ գլխաբառի գրաբար, աշխարհաբար և կամ օտար լինելը:

«Դրաբար բառերի մոտ դաստղանիշ դրոշմեալ աշխարհիկ բառս դոն ուրեք առաք ի գործ և ղայն յաւէտ առ ի բացայայտութիւն տաճկականին—ինչպես՝ Աբեթ բռնցկելիք, զալ. Ագանել, հագնել, կիյինմէք»:

Պողաճյանի բառարաններից առաջինը պարունակում է 25.000 բառահոդված, երկրորդը՝ 45.000: Այդ աշխատությունները երկար ժամանակ համարվում էին դպրոցական երկրիզվյալ լավագույն թարգմանական բառարաններ: Հայ-տաճկերեն բառարանը վերահրատարակվեց 1868 թ., երկրորդը՝ 1858 թ.:

Բառարանային այս աշխատությունները կազմելիս «Բառերուն զտության և ճոխության նպաստամատուց եղած են Պողաճյանի իրիտասարդ աշակերտները՝ Գարագաշյանը, Գաթրճյանը, Հովնանյանը և այլն»¹:

¹ Ն. Ակիևյան, Դասական հայերենը և վիեննական միթիթարյան դպրոցը, Վիեննա, 1932, էջ 343:

Թուրքերեն լեզվին առնչված հաջորդ բառարանները կազմեց ժամանակի վիմագրող, փորագրիչ, տպարանատեր, գրող Ճանիկ Արամյանը, որի «Համառոտագույն բառարան արդյան լեզվի (հայերեն-տաճկերեն-ֆրանսերեն) և «Համառոտ բառգրքույկ հայերեն-տաճկերեն-գաղղիերեն»-ը լույս տեսան Փարիզում 1860 թ.:

Հեղինակի նպատակն է՝ հայերենի և տաճկերենի միջոցով մատչելի դարձնել նաև ֆրանսերենը, որ այդ ժամանակ որպես օտար լեզու արդեն մուտք էր գործել արևմտահայ և ֆրանսահայ դպրոցները:

«Համառոտագույն բառարան արդյան լեզվի» աշխատությունը բաժանվում է հինգ հիմնական բաժնի՝

ա) Հայերեն-տաճկերեն-ֆրանսերեն բառարան (1—81 էջ), որն ունի շուրջ 10.000 բառահոլված՝ Աբեթ—դավ—amadou, Աբեդա—ոահիս—moine, Ադահ—թամահյար—avare և այլն:

բ) Անունք տերություն և քիվ բնակչաց (83—84 էջ):

գ) Աշխարհագրական անունք (85—97)—Աբա լեռ—aba, montagne dans la grande Arménie.

Ադայիս գավ.—Acaie, Ադարնանիա, գավ. Acarnania. Ադուլիս քաղ. Agulis և այլն:

դ) Անունք ազգաց և անձանց (99—109)—Աբաս—Abas, Աբգար—Abgar և այլն:

ե) Առաջնորդ ֆրանսերեն լեզվի հաղագս նամբորդաց ի Ֆրանսիա (113—118),

Աշխատության միայն ընդհանուր բառարանային մասն է երեք-լեզվյան՝ հայերեն-տաճկերեն-ֆրանսերեն, մնացածները երկլեզվյան են: Այդ բառարանի առաջաբանում Ճ. Արամյանը գրում է. «Ֆրանսերեն նոր ուսանող պատանեկաց առաջին բառգրքունքն ընծայած ատեննիս մեր գլխավոր նպատակն ու փափաքը բացատրեցինք հառաջարանին մեջ: Այս երկրորդն ալ, այն նպատակով ընդարձակեցինք՝ որ ֆրանսերենին մեջ ավելի հառաջանալու փափաքող պատանյաց դյուրություն մի ևս ավելանա:

Ուստի անուանց հոլովմունքն ու բայից լծորդությունները բառարանիս սկզբին համառոտիվ դրինք, վերջեն ալ ավելացուցինք աշխարհագրական և այլ անվանց, աշխինքն տերությանց, զեռոց, աղաց, դավառաց, քաղաքաց, գյուղաքաղաքաց և այլ բառերն ու անոնց ֆրանսերեն ալ ճշտությամբ նշանակեցինք»:

Հեղինակի նպատակն է եղել դպրոցական բառարան տալ, որ հիմնականում օժանդակի ֆրանսերեն լեզուն սովորելու: Հայաստան տաճկերենը միջնորդ օղակի դեր է կատարել հայերեն գլխաբառը ավելի ճիշտ ընկալելու համար:

Միհրան Հովհաննիսյանը Ճ. Արամյանի բառարանի մասին գրում է. «1870-ին Ճանիկ Արամյան ջանահնար կրլա հին արահետը թողնելու և թոթափելու իսպառ գրաբարի լուծը՝ որ ալ կսկսեր ծանր կշռել ժամանակակիցներուն ուսին, բայց իր բառարան կոշածը մանրադիտական ծավալով կրճատյալ բառացանկ մըն է հավկա»:

Ճանիկ Արամյանի փոքրածավալ դյուրակիր բառարանները լայն ընդունելություն գտան, բավական է ասել, որ ավելի քան երեսուն տարի հայ դպրոցներում ամենագործածական բառարաններից են եղել: «Համառոտ բառգրքոյկ հայերէն-տաճկերէն-գաղղիերէն» աշխատությունը 1860—1888 թթ. ութ անգամ վերահրատարակվել է¹:

Դարի հիսունական-յոթանասունական թվականներին հրատարակվեց Տիրգրան Գրիգորյանի «Բառեր և խոսակցություններ ութը լեզվի» (տաճկերեն-հայերեն-ռուսերեն-գաղղիերեն-իտալերեն-գերմաներեն-անգլերեն), Քյուրքչյանի (տպագրիչ) «Բառարան համառոտ տաճկերեն-հայերեն» աշխատությունները:

Հայ բառարանագրության մեջ համեմատաբար թույլ է արտահայտված հունահայ բառարանագրությունը:

Հունարենին առնչված առաջին և ընդարձակ բառարանը կազմել են վիեննական մխիթարյանների Արիստակես և Ստեփանոս Աղարյանները «Նոր բառգիրք հունարեն-իտալերեն-հայերեն-տաճկերեն—Nuevo dizionario ellenico-italiano-armeno-turco»:

Աշխատությունը կցված համառոտ առաջաբանի մեջ Աղարյանները գրում են. «Լեզվագիտությունն աս ետք ժամանակներս մեր հայ ազգիս մեջն ալ հառաջ երթալուն վրա բնավ կասկած չկա ու կհուսանք, որ օտար լեզուները սորվելու համար ունեցած սա դուլելի փուլքն ու ջանքը անպտուղ չըլլար»:

Քառալեզվյան այս բառարանը նշանակալից է այն տեսակետից, որ հայերենը տրված է աշխարհաբար, աշխատությունն ավելի ժողովրդական դարձնելու համար, մի բան, որ այդ ժամանակ-

¹ Կ. Պոլսի VII, VIII վերահրատարակությունները մի քանի դրացուցակներում վերագրվել են հրատարակիչ Գ. Պաղտատյանին:

ների համար առաջադիմական քայլ էր: «Խրավցընի կվայլեր հունարեն բառերը մեկնելու համար հայերեն գրաբար լեզուն ու պարզ տաճկականի տեղ՝ պարսկերենը գործածել (զոր և հաճախ գործածեցինք),—գրում են Աղարյանները առաջաբանի մեջ,—բայց ավելի դյուրիմաց ընելու բաղձանքով, աշխարհաբարը ու պարզ տաճկականը նախամեծար ընտրեցինք: Նրբեմն ալ հունարենին բուն իմաստը ճշտիվ մեկնելու համար՝ լատինական ու գաղղիական բառերն ալ ավելցուցինք»:

Հայերեն-հունարեն առաջին և միակ բառարանը «Նոր բառարան հայերեն-հունարեն» կազմել է Տիմիթրիոս Չոլագյանը: Աշխատության հեղինակը արձանագրում է հունարենի տված օգուտները թե՛ հայ և թե՛ եվրոպական մատենագրությանը:

Հեղինակը բացատրությունների, ավելի ճիշտ թարգմանական բաժնում հաճախ դիմել է թուրքերենին և ժողովրդական հունարենին, միշտ աստղանշելով վերջիններս: Աշխատության վերջում տրված են արական և իգական հատուկ անունների տառադարձման բառացանկ և աշխարհագրական տեղանուններ, իսկ սկզբից՝ հայերենի համառոտ քերականությունն ու հունարեն անսխալ ընթերցելու կարևոր օրենքներ:

Քսան հազար բառահոգված պարունակող այս բառարանից առաջ Չոլագյանը հրատարակել էր հունարենի քերականությունը և հայ-հունարեն զրուցատրություններ:

Տ. Չոլագյանը (Չոլաքիդես) կազմել է նաև հունարեն-հայերեն բառարան, որը սակայն մնացել է ձեռագիր վիճակում:

Հունարենին սուղված մի բառարան էլ լույս է տեսել Աթենքում, 1935 թ. Արմենակ Դարանֆելյանի «Հունարեն-հայերեն բառարանը»:

Մենք միայն նկատի առանք տույազիր աշխատությունները, մինչդեռ միջնադարյան բառարանների մեջ ուրույն տեղ են զբաղեցնում «Բառք ի յունականէն առ մերս յայտնեալ» կամ «Այլ բառք յունականէն առ մերս յայտնեալ» ձեռագրերը: (Ժղ. դար, ձեռ. № 530, էջ 14—59, 59—63 բ):

ԵՂՈՒԱՐԴ ՀՅՈՒՄՈՒՋՅԱՆ

Ամեն տասնամյակ իր նոր պահանջներն ու խնդիրներն է առաջադրում: Դարի հրորդ քառորդում զգացվում էր աշխարհաբարի ուժեղացում:

Մխիթարյանները օտար լեզուներին առնչված բառարաններ կազմակերպում էին մեր դպրոցներում պահպանելու նաև դրաբարը, որն արդեն հեռացել էր ժամանակի խուսակցական ու գրական լեզուներից:

Այդ պահանջը բավարարելու համար Մխիթարյան միաբանության անդամ էդուարդ Հյուրմուզյանը (Հյուրմուզ) 1869 թ. «Ի պէտս դպրոցաց» հրատարակում է «Բառգիրք Յաշխարհաբառէ ի դրաբառ յաւելուածովք ոճոյ և դարձուածովք նախնեաց» աշխատությունը:

Հեղինակը գտնում է, որ անհրաժեշտ է մեր նախնիների լեզուն լավ իմանալ, ուսումնասիրել. «Ով որ իր ազգային լեզուն չի սիրեր, իր հայրենիքը չի սիրեր»: Հյուրմուզյանը նախորդ նույնաբերնույթ բառարանների թերությունները նկատի առնելով, միաժամանակ բարձր է գնահատում նրանց արժեքը, կատարած դերը: «Չենք ուզեր մեր նախնյացը ապերախտ ըլլալ, անոնց արդյունքը չիճանչնալով, վասն զի մեկ պակասավոր սկզբնավորություն մը շատ սովելի դժվարին է, քան թե անոր ետեհն եղած կատարելագործությունները: Ու թե որ աս խոսքս ամեն գիտությանց վրա ալ կը ճշմարտի, ևս առավել բառարանի մը վրա, որուն առաջի հեղինակին արդյունքը միշտ կճանչցվի, որչափ ալ անոր կատարելագործողներուն արդյունքը մեծ ըլլա»¹:

Է. Հյուրմուզը ղլխաբառերի խնդրում լիովին օգտագործել է Մ. Անանյանի բառարանը, ավելացնելով աշխարհաբարում օգտագործվող բաղմամբով կապակցություններ և դարձվածքներ: Հյուրմուզի բառարանի առավելությունն ու հանդես բերած նորությունը ակնառու է թարգմանական-գրաբարի բաժնում: Հեղինակի «Առաջի հոգը եղավ դուրս ձգել այն ամեն դրաբար ոճերն ու բառերը, որ նախնյաց հեղինակությունը չունին, ուստի կրնանք վստահաբար ըսել՝ որ զուտ հայկական ու նախնյաց բառեր են դրածնիս. բաց անոնցմի որ հատուկ բառ չունենալնու՝ տեղ տեղ հարկ եղեր է նախնյաց հետևողությամբ ձևացնել կամ գավառական բառ մը գործածել»²:

Ցավոք պետք է նշենք, որ նախնյաց հետևողությամբ կազմած կամ գավառական բառերը հատուկ նշան չեն կրում, որպեսզի գրաբարյան հին բառերն ու ոճերը ակնառու լինեին:

1 Է. Հյուրմուզյան, Բառգիրք յաշխարհաբարէ—ի դրաբառ, Վենետիկ, 1869, առաջարան:

2 Նույն տեղում:

Հյուրմուղի երկրորդ նպատակն է հղել աշխարհաբար գլխաբառի հանդեպ տալու զրաբարյան ճիշտ համարժեքները, անտես առնելով աշխարհական, փոխաբերական կամ բառի բանաստեղծական նշանակությունները:

Բառարանի հաջողությունը և հանդես բերած ամենամեծ արժանիքը պետք է համարել ոճերի առատությունը թե՛ աշխարհաբարի և թե՛ զրաբարի բաժիններում:

Հյուրմուղի բառարանում գլխաբառերի շարքում մեծ թիվ են կազմում թուրքերեն բառերը: Հեղինակն այդ զգացել է. «Բաղձալի էր մեղի մաքրել այս բառարանը նաև շատ մը տաճկերեն խորթ բառերեն,—գրում է հեղինակը,—որոնք հարկ եղած է զործածելու, որպեսզի ուսանողը անոնցմով կարենան զրաբար բառերն ու բայերը գտնել: Աս հարկը որչափ ալ մեր պոլսեցի ու հնդկաստանցի ազգայնոց համար պակասած ըլլա, բայց ուրիշ շատ կողմերու ազգայնոց համար դեռ կտեև»:

Հեղինակը զրաբարի ուսուցման համար ստիպված է հղել աշխարհաբար լեզու հասկացողության տակ առնելու նաև արևմտահայ խոսակցական լեզվում օգտագործվող թուրքերեն բառեր «Թե որ խրվրախ, ֆոռայ, խոպայ, խսան բառերը չիգնեինք, ո՞վ կրնար գտնել անոնց զրաբարը»:

Հյուրմուղյանը դիտակցաբար, բայց ցավով է կատարել և այդ է պատճառը, որ բացականչում է. «Երանի թե շուտով գա ան ատենը, որ այս հարկին խալսելով՝ կարենանք բոլորովին մաքրել ատ խորթությունեն մեր բառարանը, այսինքն դա ան ատենն որ աշխարհաբար լեզունիս ալ ծաղկի, զրաբարեն փոխ առնելով այն ամենայն պակասները՝ որոնք մինչև հիմա տաճկերենեն լեցուցած է»:

Էդուարդ Հյուրմուղյանի բառարանը բացի թարգմանական աշխատանք լինելուց նաև զրաբարի հոմանիշների հարուստ բառարան է, ինչպես՝ հաբմալ—յարմար, պատկան, պատշաճ, պատեհ, համեմատ, դիպան, դիպող, դիպուկ, պատշաճող, պատշաճական, յարմարական, բարեղէպ, ըմբոն, ի դէպ, ի ճահ, վայելուչ, յարմարաւոր, պատկանաւոր, պատշաճաւոր, պատեհաւոր, ճահաւոր, դիպաւոր, անկաւոր, այլև թուրքերեն՝ ուշկուն և միևնախաբառեր:

Աշխարհաբար գլխաբառի հանդեպ զրաբարյան հոմանիշներ տալուց հետո հեղինակը հաճախ տալիս է նախադասություններ և ցույց տալիս, թե տվյալ տեղում որ հոմանիշը պետք է օգտագործել: Այսպես՝ հաբմալ գլխաբառից հետո տրված են՝ «Դիպուածներն

ալ յարմար եկան Բելին բոլոր երկրիս տիրելու, պատահմունք ի դէպ յեկանեին Բելայ բռնանալ ունել զամենայն երկիր»:

է. Հյուրմուղյանի բառարանը մնում է որպես իր ժամանակի աշխարհաբարից-գրաբար լավագույն բառարանը հայ բառարանագրության մեջ:

Յոթնասունական թվականներին ավելի է ուշադրության արժանանում ժողովրդական խոսակցական, գավառական բառ ու բանի հավաքման, գրանցման և ուսումնասիրման խնդիրը: Հրատարակվում են «Բառտետր կամ ժողովածու հայերեն պիտանի բառերու», Հովհաննես Մալեգյանի «Բառտետր ռամկորեն-հայերենը»¹. տրւպաղրիչ Ա. Շահնաղարյանի «Ընտանեկան բառարան տղայոց վարժության համար», Համբարձում Ալաճաճյանի «Հաւաքածոյ հայկական ասացուածոց ի պէտս նորավարժ ուսանողաց» աշխատությունները, որոնց նպատակն է եղել մի կողմից բարբառային բառերի հավաքումն ու նշումը, մյուս կողմից՝ «մաքուր աշխարհաբար խոսելու փափագ ունեցողներու համար»:

*

XIX դարի առաջին հիսնամյակում են կազմվել Հովսեփ Արցախեցու, Միքայել Զամչյանի, Ellias Riggs-ի, Մկրտիչ էմինի և ուրիշ այլ աշխատությունները:

Արեւելահայ բառարանագրությունը ընթացել է բացառապես ռուսական ուղղությամբ: Հայ-ռուսերեն և ռուս-հայերեն բառարանները կազմվել են Ռուսաստանում ու Անդրկովկասում: Հայերեն բառարանային միակ գործը, այդ Հովսեփ Արցախեցու «Համառօտ բառգիրք ի գրաբարէ յաշխարհաբարն ի պէտս համբաղաց» աշխատությունն է, որը հրատարակվել է Շուշիում, 1830 թ.:

Արցախեցին գլխաբառի տակ հաճախ տալիս է կապակցություններ և բացատրում:

Չ. Արցախեցու բառարանը ինքնին վկայություն է, որ դարի 20—30-ական թվականներին գրաբար լեզուն արդեն հեռացել էր էհնդանի խոսակցական լեզվից, աշխարհաբարը իշխող էր և պահանջ էր զգացվում բացատրության:

¹ Այս աշխատությունը երբեմն սխալմամբ կոչվել է տպագրիչ Չ. Մարգարյանի անունով:

Արցախեցու բառարանը օգտագործվել է մեր գպրոցներում
ավելի քան տասը տարի:

Զմյուռնիայում տպագրված առաջին աշխատությունը Ellias
Riggs-ի հայ-լատիներեն բառարանն է, որը վերնագրված է
„A vocabulary of words used in modern Armenian but not
found in the angient Armenian lexicons“ և պարունակում է
հիմնականում բարբառային 6000 բառահոգված, զբաղեցնելով 162
երկսյունակ էջ:

Լատիներեն լեզվով գրված երկէջյա առաջաբանի հեղինակ
Ռիգսը պարզաբանում է հայերեն լեզվի որոշ օրենքները, ինչպես
օրինակ՝ դրաբարյան Ն-ի անկումը մի շարք բառերի մեջ, ինչպես՝
Կաթ *ա.* կաթն — milk.

Դուռ *ա.* դուռն — door: Դուռ բանալ:

Դուր *ա.* դիր — plain, level.

Դուն *ա.* դու — thou և այլն:

Հեղինակը խոստում է նաև հայերեն որոշ ձևերի սղման մասին:

Հեղինակը նկատի է առել ժողովրդական խոսվածքը, որը լիքն է
թուրքերեն բառերով ու դարձվածքներով: Ռիգսը այդ զգալով շղա-
դրով նշել է է տառը, որ է տաճկերեն:

Ռիգսը որոշ բառահոգվածներում տվել է նաև բառակապակ-
յություններ և սճեր:

1843 թ. վենետիկում լույս տեսավ «Համառօտ բառարան ի
պէտս նորավորժից ի գրաբարէ յաշխարհաբառ»-ը: Չնայած չի
նշված հեղինակի անունը, բայց հայտնի է, որ այն պատկանում է
Մ. Զամչյանի գրչին:

Բառարանը լայն օգտագործում գտավ ժամանակի հայկական
գպրոցներում և նույնությամբ վերահրատարակվեց 1859 թվա-
կանին:

Նույնաբնույթ մի բառարան էլ հրատարակվել է 1845 թ. 164 էջ
ծավալով:

Բաղմալիզվյան բառարանի չափազանց հետաքրքիր օրինակ է
Ասիայի ինստիտուտի Լինինգրադի բաժանմունքի գրադարանում

104

Եկե
կես.

Եկե
շաւան

Լեզու.
կեզու.

յծծ
ան.

Ինկու
կեզու.

Ի
չե.

կեզու.

Ինկու
կեզու.

Ի
9
Օն.
N 22/3

պահվող (Разряд I, списъ 9, № 22/1, 22/2, 22/3) ձևագիրը, որը ներկայացնում է 747 քարտերի ժողովածու ամփոփված երեք առանձին կապոցների մեջ: Քարտերի կազմի վրա գրված է «Glossary Arab. Pers. Arm. Georgiank, Mantchu, Chenese und Latin» որ է՝ արաբերեն-պարսկերեն-հայերեն-վրացերեն-մանջուրերեն-չինարեն և լատիներեն գլոսարիում (բառարան): Բոլոր քարտերի վրա մայրենի լեզվով գրված է գլխաբառը, ցածում՝ տակը նույնը լատիներեն տառադարձությամբ: Պետք է ասել, որ ոչ բոլոր քարտերն են, որ ունեն յոթ լեզվի համարժեքը, կան քարտեր, ուր այս կամ այն լեզվի համարժեքը պակասում է, սակայն մի բան պարզ է. որ հայերենը, ինչպես և պարսկերենը բոլոր քարտերի վրա էլ լրիվ տրված է, այստեղից պետք է եզրակացնել, որ աշխատության հեղինակը հայ է եղել, այն էլ հնդկահայ կամ պարսկահայ և ավելի բիշ ծանոթ վրացերենին, որն անհամեմատ փոքր տեղ է գրադեցնում: Բառաքարտերում յուրաքանչյուր լեզու իր ուրույն տեղն ունի, հայերենը գրված է քարտի կենտրոնում:

Հեղինակի ով լինելը առաջմ մեզ չի հաջողվել պարզել: Աշխատությունը վերաբերում է XIX դարի սկզբներին, թերևս առաջին կեսին:

Երբ քննում ենք բոլոր քարտերը, պարզվում է, որ բառարանը հիմնականում յոթլեզվյան լինելով, որոշ քարտերի լեզուների թիվը հասնում է 11-ի, ավելացված՝ եբրայեցիներն, ասորիներն, սանսկրիտ, ճապոներեն լեզուների համարժեք բառերը:

ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՔՍԱՆԱՄՅԱԿՈՒՄ

Անցյալ դարի ութսունական-իննսունական թվականները շա-
փաղանց բնորոշ և արգասաբեր էին հայ բառարանագրության հա-
մար:

Աշխարհաբար լեզուն հաղթանակել էր ամենուրեք և պահանջ
էր զգացվում բառարանային նոր աշխատությունների, իսկ այդ
պահանջը առաջ էր դնում պայքարով: Գրաբար լեզվի կողմնակից-
ները ձգտում էին ամեն կերպ պահպանել այն և նրանց խորթ էր
թվում գրականության մեջ ու բառարաններում «գեղջկական, ռամ-
կական» բառերի օգտագործումը:

Նույն ժամանակաշրջանում վեհնտիկյան մխիթարյանները,
ընդհանուր թարգմանական բառարաններին զուգընթաց, հրատա-
րակում են մի շարք մասնագիտական բնույթի բառարաններ, որոնց
արժեքն առ այսօր մնում է խոշոր ու անգնահատելի: Ընդհանուր
առմամբ զարգանում է ֆրանսա-հայ բառարանագրությունը:

Թերթենք այդ ժամանակի հայ բառարանագրության պատմու-
թյան էջերը և ցույց տանք նրանց արժեքն ու կատարած դերը:

ՆՈՐԱՅՐ ԲՅՈՒՋԱՆԿԱՅԻ

Ֆրանս-հայերեն հորորդ բառարանը պատկանում է նշանավոր
բանասեր, հայագետ Նորայր Բյուզանդացու գրչին:

Ն. Բյուզանդացին (Ստեփան Գալեղյան, Ճիզմեճյան, հոգևոր
անունը՝ Հարություն վարդապետ Թերզոնց) հայ բանասիրության և
բառարանագրության պատմության մեջ բացառիկ տեղ է գրավում:

Հայ հին և հատկապես միջնադարյան գրականությունը նրա
սիրած զբաղմունքն էր:

«Հայ բժշկարաններու և տաղարաններու մեջ տեսալ նա հա-

բուստ ատաղձ հայ բառարանագիտության համար,—գրում է ն. Ակինյանը,—արհամարհված մինչև նույն ատեն և միջամուխ հղավ կաղմել հայերեն լեզվի բառագրքեր: Յուր ծրագիրն էր տոհմային լեզվի բարդավաճման հիմք դնելու համար հորինել ի նորո հին հայերենի, ստորին հայերենի և դաղդիերեն-հայերեն ընդարձակ բառագրքեր, ուր վկայությամբ նախնաց ճշտվեին բառերու նշանակությունները, պարզվեին հնությունները»¹:

Ն. Բյուզանդացու գրչին են պատկանում բաղմաթիվ լեզվաբանական, բանասիրական և բառարանագրական աշխատություններ:

Նշենք միայն բառարանագրական աշխատանքները:

1. Ֆրանսերեն-հայերեն բառարան:

2. Հին հայերենի բառարան:

3. Միջին հայերենի (ԺԱ.—ԺԷ դարեր) բառարան²:

4. Հայ տնկարան — ուր գրավոր սկզբնաղբյուրների հիշատակությամբ, վկայություններով, բարբառային տարբերակներով և ֆրանսերեն թարգմանությամբ տրված են բուսաբանական բառեր:

5. Բառգիրք գավառական հայ բարբառոց:

6. Գաղիանոս բժշկասրտի բառք:

7. Բառք քերթողականք:

8. Քննադատություն «Հայբուսակի» և ուրիշ այլ գործեր:

Նորայր Բյուզանդացու այս աշխատություններից ամեն մեկը հայագիտական և բանասիրական լիարժեք և խոր ուսումնասիրություն է:

Ինքը հեղինակը միջին հայերենի բառարանի մասին, որի վրա աշխատել է երկար տարիներ, ասում է. «Չափազանցություն չհրեալսելս, որ երկհատոր հայկազյան բառարանի ստվարությամբ ստորին հայերենի բառարան մը կրնա կաղմվել, այնչափ ճոխ է այս լեզուն բառերու, ոճերու և ասացվածոց մասամբ»³:

Նորայր Բյուզանդացու այդ աշխատություններից իր կենդանության օրոք լույս է տեսել ֆրանս-հայերեն բառարանը, իսկ 1921—1926 թթ. «Հանդէս Ամսօրեայ»-ն հետմահու հրատարակեց «Քննադատություն Հայբուսակի» աշխատությունը:

1 «Հանդէս Ամսօրեայ», Վիեննա, 1921, էջ 87:

2 Մատենադարանում պահվում է միջին հայերեն բառարանի հինգ տետր՝ ա) Արեթ-Գծողիկ, բ) Դադաղ-Լծէ, գ) Խոիւսի-Հետակտուր, դ) Չագ-Շշակ, ե) Ոգեմ-Պօղ բառահոգվածներով:

3 «Փորձ», 1879, № 7—8, էջ 247:

Ն. Բյուզանդացու «Բառագիրք ի գաղղիերէն լեզուէ ի հայերէն» աշխատությունը հրատարակվել է Կոստանդնուպոլսում, 1884 թ.: Նա այդ գործի վրա աշխատել է 14 տարի (1866—1879 թթ.):

Ն. Բյուզանդացու բառարանն իր բովանդակությամբ և սկզբունքով լիովին տարբերվում է նախորդ՝ Սվգերյան, էմինյան բառարաններից: Այս բառարանի ֆրանսերեն բաժնի համար հիմք են հանդիսացել ֆրանսերեն ակադեմիական, է. Լիտրեի Dictionnaire de la langue française բառարանները: Այդ բառարանները հիմք ընդունելով հեղինակը միաժամանակ լրացրել է բավական մեծ թիվ կազմող գլխաբառերով, որոնք պակասում են հիշյալ աշխատություններում:

Ն. Բյուզանդացին իր աշխատության հայերեն բաժնի համար օգտագործել է հայ, հատկապես հին և միջին դարերի, ինքնուրույն և թարգմանական գրականությունը, անհայտության էջերից դուրս բերել հազարավոր բառեր ու իմաստներ և զետեղել բառարանի համապատասխան բառահոգվածներում:

Նա իր տված բացատրությունները հաստատելու համար, օգտագործել է Գաղիանոսի, Ամիրզովլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անայէտ», Փիլոնի և մեր ձեռագիր հին, ինչպես և Ստեփան Կամենիցացի Ռոշրայի բառարանները և ժամանակի մամուլը ինչպես Arroche—բանջար ինչ որոյ տերեք ուտին խառն ընդ սպանախի, ընդ թըթկճի (oseille) կամ ընդ ալում բանջարի, թաղթ, թաղթիկ, թալլ, հոռոմ սպանախ. (արբ. գաթաֆ), զոյուն սաւմաշըր, գաւա փաղը և բերված է վկայություն. «Աղբիաքսի թալլ կամ թախթ-Բառք Գաղղինոսի»: Թաղթն, որ է թաղթիկ բանջարն — Բժշկ.: Սաբեկն ասեն քէ քալլն է, որ է քախք կամ բաւժը — Մեկն. բառից փիլոնի: Ղաղֆ, որ է սաւմախն, որ է հոռմի սպաննախն և թէ ուտեն՝ գլխոն կակղացնէ — Ամիրզ. Անգ. անպ.: Ինչպես տեսնում ենք, բերված օրինակները լիովին հաստատում են arroche գլխաբառի թարգմանության մեջ տրված թաղթ, թաղթիկ, թալլ, հոռոմ սպանախ, նույնիսկ արաբական գաթաֆ (ղաղֆ) հոմանիշների ճշտությունը:

Նորայր Բյուզանդացին չի բավարարվել սոսկ թարգմանություն և կապակցություններ տալով, հաճախ նա իր թարգմանությունների ճշտությունը հաստատում է հեղինակային օրինակներով. ինչպես. Despote գլխաբառի բացատրությունից հետո տրված է վկայություն «Միոյ աշխարհի երկու դեհապետք ոչ լինին, և ոչ միոյ արարածոյ երկու աստուածք, եթէ ժպրհեսցին և լինիցին երկու թագաւորք միոյ

աշխարհի, աշխարհն հղծանի և թաղաւորութիւնքն խանդարին» (Եղշ. բ. 55): «Միոյ իշխանութեան երկու թաղաւորք ոչ լինին» (Անդ. բ. 296):

Այս մեղքերումներով չի բավարարվել հեղինակը և ավելի պարզաբանել է. «Դեհպետ կամ դեհապետ ոչ է այլ Եղիշեայ կուսակալ կամ կողմնակալ, թէպէտ և ստուգաբանիցի ի դեհ բռնէ, որ է կողմն, զի Եղիշէ վարէ իբր նոյնանշան դեհապետ և յագաւոր, despote է յունական Δεσπότης որ ծագի ի սանսկրիտ բառիցն dasa-դեհ, կողմն, երկիր և patis-պետ»: Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը մի կողմից լուսաբանել, պարզել է Եղիշեի կողմից կիրառված դեհապետ բառի իմաստը, մյուս կողմից ստուգաբանել ֆրանսերեն despote գլխաբառը:

Նորայրի կազմած բառարանի վկայությունները վերաբերում են հատկապես բուսաբանական բառերին:

Նորայր Բյուզանդացին իր թարգմանական բառարանում կատարել է նաև ստուգաբանական աշխատանքներ, օրինակ՝ Châtaigne մաշկամիրգ. Ս. կաստանոն, Ս. կաստանայ, ֆեստանէ բացատրականից հետո բերում է խորենացուց վկայություն և ապա «Մինչև ցայսօր հայ զիւղականք Պոնտոսի և խոտորջրոյ զպտուղն ֆեստանէ կոչեն մաշմուրգ կամ մաշմիրգ, որ է մաշկամիրգ աղաւաղեալ, իսկ Գղ. Châtaigne ստուգաբանի ի յունականէն ֆասթանօն և ֆասթանա, որ են անուանք քաղաքաց Պոնտոսի և Թեսագլիոյ, ուր գտանին առատութեամբ ծառք մաշկամիրգոյ»:

Ն. Բյուզանդացու բառարանի ամեն մի բառահոգովածը ստեղծագործական մի ամբողջ պատմություն է:

Հեղինակն իր օգտագործած աղբյուրների նկատմամբ հանդես է բերել քննադատական վերաբերմունք և իր նկատած ամենափոքր սխալն անգամ նշում է: Marrube գլխաբառի թարգմանական բաժնում մեղրածուծ, մեղրածծուկ, հօտիսոյ, շանխոտ. Ս. շանշուկիք տալուց հետո բերում է վկայություններ Գաղիանոսից, Ամիրգովլաթից, բժշկարաններից, հաստատելով իր տված թարգմանական հոմանիշները և հետո ավելացնում. «Սխալին ամենայն բառարանք որ գրեն հօտիսոն զի ն. զիմորոշ է»: Այստեղ Ն. Բյուզանդացին նկատի ունի Նոր հայկազյան, Զախչախյան և Առձևոն բառարանները, թեև նրանց անունները չի նշում:

Ն. Բյուզանդացին իր բառարանի մեջ չի սահմանափակվել միայն բառեր տալով, նրա աշխատությունը բավական հաբուստ է ֆրանսերենի կապակցություններով, դարձվածքներով, առածներով

ԲԱՌԱԳԻՐՔ

Ի ԳԱՂՂԻՐՈՒՄ ԼԵՁՈՒՄ Ի ՆՈՅՆԵՐՆԵՐ

ՆԵՏԵՐՈՂՈՒԹՅԱՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆԱԾՆ

ԵՐԻՄԻ ՈՐԴՐՈՒՄ ԵՒ ԳԱՂՂԱԾԱՆ ԱՊՐԱՐԱՐԱՆ

ԹՐԱՆՍԼԱՏ

ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻԶԱՆԴԱՅԻ

معارف عمومی نظارت جلیستك وخصنیه
دخالت القعدہ ۹۸ و ۱۶ المول ۹۷ نومرو ۱۹۱

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

ՏԳԱՐԱՆ Ա. Ճ. ՊԱՐԱԿՅԱՆ

1881

և թեաւոր խոսքերով, ինչպես Gardien գլխաբառի տակ տրված է gardiens de la paix—բաղաբապահ ղինվոր: Որ և աճ. պահապան, պահպանողական հրեշտակ ու այդ պահպանողականի համար նարեկացուց (ՀԹ.) բերված է վկայութուն «Յորժամ հրեշտակն պահպանողական կենակից՝ հզօր ոստիկան՝ իրաւամբ անբաստանեսցէ»:

Բյուզանդացին իր աշխատութեան մեջ թարգմանական պարտականութիւններէ հաճախ անցնում է գիտական-ուսուցողական նպատակներէ: Grand, ande թարգմանելուց հետո գրում է. «Այս բառ ոչ առնու երբեմն ղիգականաւերջն Ե առաջի ղգական գոյականաց որ սկսանին բաղաձայնիւ» և բերում մի շարք օրինակներ՝ faire grand' chère, grand' garde, grand tante և այլն «և մերթ գրի grand և առաջի ղգական գոյականի, որ սկսանի ձայնաւորաւ»: Arcturus գլխաբառը մշակելուց հետո գրում է. «Ի բանաստեղծաց ասի և Arcture»:

Հաճախ հղում է կատարում ֆրանսերեն այլ հոմանիշների, այսպէս՝ Acrobatate լարախաղաց, Ս. պարանախաղաց, շուանախաղաց թարգմանութիւնը տալուց հետո փակագծված ասում է. «որ և Danseur, Danseuse de corde, funambule, այդ նույնը ասված է նաև փակագծված բառերի հոգվածներում: Նման աշխատանքը շափաղանց կարեոր է բառարանի օգնութեամբ լեզու սովորելու համար: L'ecrelet գլխաբառի բացատրութիւնից հետո փակագծված նշում է՝ «վրիպակաւ գրի և Ecrelet»:

Նորայր Բյուզանդացու բառարանը ֆրանսերեն-գրաբար է, սակայն այնտեղ մենք տեսնում ենք և միջին հայերեն, Ս. նիշի տակ և բարբառային, Պ. նիշի տակ և աշխարհաբար բառեր ու բաղմաթիւ նորակերտումներ ու նոր առումներ:

Ն. Բյուզանդացու Գաղղիերեն-հայերեն բառարանը գիտական կարեոր աշխատութիւն է, ֆրանսերենին առնչված հայ բառարանագրութեան մեջ եղակի աշխատութիւններից մեկը, սակայն այդ խոշոր, մեծ վաստակ պահանջող աշխատանքը ընդամենը 337 օրինակի բաժանորդ ունեցաւ և իրավացի է մեծ երգիծաբանը, իր. «Հոսոսի ձեռատեւորում» գրելով.

«22 հունիսի.

Կիրակի. պ. Նորայր Բյուզանդացի միշտ կաշխատի յուր գաղղիերեն-հայերեն բառարանին, որ մեծ առավելութիւններ ունի յուր նախորդներու վրա:

Նորայր Բյուզանդացի

Հարություն Դադբաշյան

Ահա մարդ՝ որուն ամեն քաջալերություն արժանի է. ահա գործ՝ որուն ամեն բարի ընդունելություն կվայելի: Տասը հարուստ վաճառական այսօր միանալով ընկերություն մը կազմեցին՝ Նորայրի բառարանին մեկ բաժանորդ գրվելու համար»¹:

Ցավոք, այդ բառարանը, թարգմանական բաժնի բացատրությունները դրաբար լինելու պատճառով, լայն տարածում չգտավ: XIX դարի 80-ական թվականներին հայերենում տիրող լեզուն աշխարհաբարն էր. աշխարհաբարը հաղթանակել էր:

Ն. Բյուզանդացու բառարանը հագեցված է քերականական, ոճաբանական, ստուգաբանական, իմաստային կիրառության բազմապիսի նշումներով:

Ն. Բյուզանդացին իր բառարանում տվել է ղգալի քանակով ղլխաբառեր, որոնք պակասում են է. Լիտրեի և, հատկապես, Ֆրանսիական ակադեմիական բառարաններում: Իր ժամանակին այդ նոր բառերի մասին Բյուզանդացին հայտնել է Լիտրեին, որը սիրով ընդունել է և որոշ բառեր մուծել իր բառարանի հավելվածային բաժնում:

Նղիա Տեմիրճիյաշյանը Ն. Բյուզանդացու բառարանի մասին խոսելով, բացականչում է. «Ոչ, հասարակ բառագիր մը չէ՝ Նորայր. Լիտրեին բառ սորվեցուց ու հայ լեզվին մեջ բառ ավելցուց՝ մութեն հանելով կամ մութեն հանելով»²:

Իրոք, Ն. Բյուզանդացին միջնադարյան հայ գրականության մութից լույս աշխարհ բերեց շուրջ 5000 բառ, որոնք բառարանում կրում են Ս(տորին) նիշը և մութեն հանեց բաղմաթիվ նոր բառեր ու առումներ, որոնց մեծ մասն այսօր մեր լեզվի սեփականությունն է դարձել:

Նորություն մըն էր այն հայ գրականության մեջ թե ըստ ձևին և թե ըստ ընդարձակության,— գրում է Ն. Ակինյանը,— և լիով կհամապատասխաներ հեղինակին հմտության և բարեխղճության»³:

Նորայր Բյուզանդացին վախճանվեց 1916 թ. Վենետիկում, 72 տարեկան հասակում՝ հուսահատ, անօգնական ու լքված վիճակում: Նրա աճյունը 1924 թ. տեղափոխեցին Ստոկհոլմ և թաղեցին իր կնոջ՝ Սելմա Յակոբսոն Նորայրի մոտ:

1 Հ. Պարոնյան, Ընտիր երկեր, Երևան, հատ. 1, 1954, էջ 470:

2 Թեոդիկ, Ամենույն տարեցույցը, 1908, էջ 192: Լիտրեին իր բառարանի հավելվածի մեջ ընդունել է 9 բառ Ն. Բյուզանդացու ցուցումով:

3 «Հանդէս ամսօրեայ», 1921, էջ 87:

Մինչ այժմ նշված՝ ֆրանսերենին առնչված բառարանների հայկական բաժինը գրաբարն էր, աշխարհաբարը հաղվադեպ էր հանդես գալիս և հետին պլան մղված լեզու էր:

Մ. Նուպարյանը նոր ուղի ընտրեց՝ տալ աշխարհաբարի բառարան, որպեսզի հասկանալի ու օգտագործելի լինի, «պիտանի կերպով ծառայե ֆրանսերենի պարասող ուսյալ և անուս աղգայնոց, դյուրացնել այդ կարևոր լեզվի հղած ամենօրյա թարգմանություններն և նպաստել որքան հնար է՝ անոնց ճշտության ու վայելչության»¹:

Այս էր Մ. Նուպարյանի հիմնական ելակետը, որ 1879 թ., երբ արդեն ավարտվել էր Նորայրի բառարանը, ձեռնարկում է իր բառարանային երախայրիքը:

Մ. Նուպարյանի առջև ծառացել էին մի շարք դժվարություններ: Ժամանակի գրական լեզվի բառապաշարը հավաքված չէր և ֆրանսերեն շատ բառերի դիմաց հեղինակը չէր գտնում գլխաբառի ճիշտ իմաստն արտահայտող հոմանիշ: «Ձեռնարկեցինք ուրեմն, այս ընդարձակ խորհրդի գործադրության, որ ուսումնական կաճառի մը գործ էր հավետ քան մեր փանաքի կարողության», — գրում է Մ. Նուպարյանը:

Հեղինակը անվախ առաջ նետվեց, պատուեց գրաբարի քողը, որ մինչ այդ իշխող էր հայ-ֆրանսերեն բառարանագրության մեջ: «Իբր ընդհանուր կանոն՝ հարկ էր բանասիրությունը հիմ բռնել, փոքր ինչ թուլացնել խիստ պահպանականության մը կարի կաշկանդիչ կապերը և մերժել միանգամայն գրաբարի ինչ ինչ երկար և խժալուր բառեր՝ որք մեր գեղեցիկ լեզուի կոկոնությունը կամ քաղցրությունը կվտանգեն: Հայերենը կարծվածեն շատ ավելի հեշտալուր է հիթ կարգ մը խուժողուժ ձևերի ու բառերի մաքրենք անոր դաշտը, քանի որ զրեթի միշտ կարելի է գտնել կարճ ու կոկիկ հոմանիշներ, որոնց կիրառությունը հետզհետե պիտի ավելնա հարկավ...»²:

1 Մ. Նուպարյան, Բառարան ֆրանսերենի հայ աշխարհիկ, Կ. Պոլիս, 1892, էջ Ե:

2 Նույն տեղում:

Հեղինակը հաստատորեն գիտակցել է, որ ժամանակի աշխարհաբարը լավ օգտագործելու դեպքում լրիվ հնարավորություն կունենա իր առաջադրած նպատակին հասնելու:

Մ. Նուպարյանը դիմել է բարբառային, ժողովրդական խոսվածքի գանձարանին, օգտագործել և նույն ոգով նորակերտումներ կատարել:

Գավառական բառեր տալու խնդրում (Սեբաստիայից) Մ. Նուպարյանին մեծապես օգնել է Սահակ վարդապետ Հաճյանը:

Նուպարյանը խաշանիշով տվել է իր կազմած բառերը, որոնք 5—6 հազարի են հասնում՝ Cathéter—փամփշտամուտ—մուծակ, Bigot—չափազանց ջերմեռանդ, պաշտամուլ, Renvoi—ծանոթանիշ (գրքի մեջ):

Ֆրանսերենի դարձվածները, ոճերը հեղինակը շատ շնչին բացառությամբ տվել է առաջին բառի տակ:

Բացատրությունների բաժնում հեղինակը նշում է. «Ամենեվերջինն է բուն համալորը կամ հեղինակին աչնպես ցուցվածը, վերջընթերը ամենե մերձանիշը բուն համալորին»¹:

Նուպարյանը իր աշխատանքի համար օգտագործել է ֆրանսիական ակադեմիայի, Լիտրեի բառարանները, Լարուսի 17 հատորանոց աշխատությունը, ՆՂԲ և ֆրանսերեն ու հայերեն մի շարք ուրիշ բառգրքեր: Օգտագործած աղբյուրների մասին գրում է. «Կհայտարարենք սակայն թե ոչ ուրեք հանդիպած ենք բառերու բուն ոգվոյն ա՛յնքան խորունկ թափանցում և սահմաններու և ստուգաբանութանց ա՛յնքան հիանալի ճշտութան, որքան Լիտրեի՝ այն անմահ բառագրի հրաշակերտին մեջ, որ փիլիսոփա հեղինակին աննման հանձարի դրոշմը կկրե սքանչելի կերպիվ, և զոր մեզ հաստատուն առաջնորդ ընտրել պարտք էր անշուշտ, քանի որ մասնավորապես ճշտութան էինք հետամուտ...»²:

Բառարանային աշխատություններից դուրս, հեղինակն օգտագործել է Վենետիկում հրատարակված հրկրաբանության, հանքաբանության, բուսաբանության, կենդանաբանության դասագրքերը:

Նուպարյանը գտնում է, որ ֆրանս-հայերեն նախորդ բառարանները օգնել են իրեն, սակայն «լուրջ բառագրի մը պարտքն է նախորդ համանման արտադրություններե քաղել ինչ պիտանի

1 Մ. Նուպարյան, Բառարան ֆրանսերեն հայ աշխարհիկ, Կ. Պոլիս, 1892, էջ ԺԶ:

2 Նույն տեղում, էջ ԺԵ:

տարր որ գտնեն՝ ճշտելով քսա կարի անուղղություններն՝ հթե կան, և իբր անհրաժեշտ պայման իր կողմի ավելցնել նորանոր դանձեր ու ճոխություններ՝ որք իրենց կարգին պիտի ծառայեն ասպպա բառադրի մը»¹։ Բառապաշարի տեսակետից նուպարյանը շատ ավելի աղքատ է նախորդի համեմատությամբ։ Հայտնի է, որ նորայրը խաշանիշով տվել է զգալի մեծ թիվ կաղմող գլխաբառեր, բառեր, որոնք բացակայում են ֆրանսիական ակադեմիական, նույնիսկ էիտրեի բառարանում, որպիսիք քաղված են զրականությունից, մինչդեռ դրանց մեծ մասը պակասում է նուպարյանի բառարանում, ինչպես՝ dagon, daillot, dainties, daltonisme, dandinand, dare, dariolet, dartos, debosser, decacorde և այլն։

Նուպարյանը չունի նաև ֆրանսերեն գլխաբառերի բոլոր այն առումները, որոնք առաջին անգամ տվել է նորայրը։

Մեր բերած օրինակները հաստատում են, որ նորայրի բառարանը բացատրական բնույթ է կրում, իսկ վերջինն՝ ավելի հոմանիշային։

Մ. Նուպարյանի «Բառարան ֆրանսերեն հայ աշխարհիկ» աշխատության առավելությունը նախորդներից հենց այն էր, որ նա հայերեն թարգմանական բաժնի նյութ դարձրեց ժամանակի աշխարհաբարը։ Նորայրի բառարանը որքան էլ հաջող լիներ, այնուամենայնիվ այն զրաբար էր, հետևապես և 90-ական թվականների համար սակավ զործածական։

Նուպարյանի մեծ բառարանի 1892 թ. մասին Հ. Յ. Թուխիկյանը (վիեննական) իր «Մատենախոսական»-ի մեջ չափազանց խիստ և որոշ դեպքերում ոչ ճիշտ մոտեցում է հանդես բերում։

Թուխիկյանն իր քննադատությունը առաջ է մղում հիմնականում երեք ուղղությամբ և նշում, ա) ֆրանսերեն գլխաբառերի՝ հատկապես գիտական բառերի պակասը, բ) հայերենի ճոխությունը, բայց միեւնույն ժամանակ թերի, ոչ ճիշտ արտահայտություններով լի լինելը և գ) նախորդ բառարանների համեմատությամբ ունեցած առավելությունները։

Թուխիկյանը ցույց է տալիս, որ հայերենը հաճախ բռնադրոսիկ կերպով հարմարեցված է ֆրանսերենին, օրինակ՝ «Hydrocéphale — ջրագլխություն, որ թեև բառական ճշտություն է, բայց իմաստ չունի»։

¹ Մ. Նուպարյան, Բառարան ֆրանսերեն հայ աշխարհիկ, Կ. Պոլիս, 1892, էջ ԺԶ։

«Scapulaire — օրհնած կրկնակտուրք՝ կուրծքի վրա կարմել-
յան սուրբ կույսի հանդերձ» և վրան դնելով խաչանիշ «կուսաշոր»
բառն ալ:

Թուխիկյանը թեպետ ուժեղ քննադատության է ենթարկում
բառարանը, այնուամենայնիվ, գտնում է, որ այն նպաստում է ազգի
առաջադիմության գործին և Նորայրի բառարանի հետ մեկը լրաց-
նելու է մյուսին:

Թուխիկյանի այս ոչ ճիշտ դիրքերից եղած քննադատության
դեմ Մեսրոպ Նուպարյանը գրեց «Հայր Թուխիկյան Ֆրանսերենի
հայ աշխարհիկ բառարանի վրա» ընդարձակ պատասխան հոդ-
վածքը¹:

Նուպարյանը նույն, թուխիկյանական, կասեինք ավելի խիստ
տոնով պատասխանում է քննադատական բոլոր կետերին, ցույց
տալիս, որ Թուխիկյանը լավատեղյակ չէ ֆրանսերեն և հայերեն
լեզուներին, ինչպես և նախորդ բառարաններին և հանգամանորեն
պարզաբանում է նրա բերած օրինակները: Մ. Նուպարյանի շուրջը
համախմբվեցին ավելի նորի կողմնակիցները:

Մեսրոպ Նուպարյանի բառարանը ռումբի նման պայթեց,
ռումբ, որ կործանում էր ամբողջ հինը՝ գրաբարը և իր նոր խոսքն
ասում:

Ժամանակի մամուլը երկու մասի բաժանվեց. ժողովրդական,
դեմոկրատական գաղափարներով տրամադրված մտավորականու-
թյունը զորավիգ կանգնեց Նուպարյանին, իսկ գրաբարամուկները
հակվեցին դեպի Նորայրյան բառարանը: Սկսվեց Նորայր-Նուպար-
յան երկար տարիներ տեղդ բանավեճը, փաստորեն գրաբարի և
աշխարհաբարի գոտեմարտը, որը Նղիա Տեմիրճիպաշյանը «տրո-
յական պատերազմ» է անվանում:

Անհրաժեշտ ենք համարում մի անգամ ևս կրկնել, որ Նորայր
Բյուզանդացու բառարանը թեև լուրջ դիտական ստեղծագործական
աշխատություն էր, սակայն նրա դարն անցել էր, և ժամանակի
պահանջը խոսում էր հօգուտ Նուպարյան բառարանի:

Նորայրի բառարանի ջիւղ պաշտպան մեծ երգիծաբանը՝ Հա-
կոբ Պարոնյանը այդ վեճի ժամանակ անցնում է Նուպարյանի
կողմը, ստեղծելով գրաբար բռնի մի անիմաստ իմաստավորու-
թյուն: Ծաղրում է Նորայրի կազմած բռնի մի շարան: «... Պ. Ն.
Բյուզանդացի հոմանիշ ընծայելով զբառսդ Սրինգ և Գրեյս, հորս
պակասի միության տեղովո:

1 «Արեւիկյան մամուլ», 1892, էջ 258—264:

Երանի՜ առն այնմեկ ոյր բերան կարև հնչեցուցանել զերկոսին
գործիս վերոգրյալը, կարգյալս, ի պաշտպանումս հակառակ միմ-
յանց, է այնու և եթ փշել զջիրմ և զցուրտ»¹ (Նորայրը seringuer
ֆրանսերեն բառի տակ տվել է՝ գրեխ, սրինգ):

Մեսրոպ Նուպարյանը իր ընդարձակ բառարանի հրատարակու-
մից հետո կազմեց «Առձևոն բառարան ֆրանսերեն հայ-աշխարհիկ»
աշխատությունը, որը պարունակում է. «1. ճոխ բառագումար մը
ֆրանսերեն լեզվի, մեն մի բառի նշանակությունը խնամով ճշտ-
ված և ի հարկին ֆր. օրինակներով բացահայտված: 2. Արհեստա-
կան, գիտական և զրական հաղարավոր նորարանություններ: 3. Նոր
փոխառություններ ու պառչաճեցումներ հայկազյան բառգրքի:
4. Բառգիրք մը լատին, հույն և ուրիշ օտարաբառ ասություններու,
որ հիշատակված կը գտնվին ֆրանսիացի լավագույն հեղինակներու
գործոց մեջ պառչաճ թարգմանությամբ և գործածության բացա-
տրություն: 5. Ֆրանսահայ ճոխ բառացուցակ մը (առնվազն 2600
բառ) պատմական, աշխարհագրական, զիցարանական անուննե-
րու»:

Հեղինակը հառաջաբանի մեջ նշում է. «Մեր սույն ֆրանսա-
հայ առձևոն բառարանը՝ ուշագիր և խնամոտ ամփոփումն է ընդ-
հանուր գնահատության արժանացած մեր ֆրանսեւեւն հայ-աշխար-
հիկ բառաբանին, և հատկապես սահմանված ամեն անոնց՝ որոնց
նյութական կարողությունն վեր է գնել ընդարձակը, և որոնք կփա-
փագին իրենց ձևուց տակ ունենալ գործնական բառգիրք մը, որ
իր համեստ ծավալին հակառակ սեղմորեն խտացուցած ըլլա գրա-
կան ու գիտական պահանջմանց այն ամեն էական տարրերը՝ որք
այսպիսի գործի մը կրնան սպասվիլ»:

Նուպարյանի այս բառարանը որպես առձևոն մեծ առավելու-
թյուններ ունի, շատ բառեր մանրամասնած է և նույնիսկ տրված
կապակցություններ ու դարձվածքներ, ինչպես faïence բառի համար
տրված է 36 առում: Այս տեսակետից որպես առձևոն շատ ընդար-
ձակ է, և իրավացի է հեղինակը, երբ գրում է. «Կենսական անժըխ-
տելի առավելություն մ'է այս իր բոլոր համանման արտագրությանց
վրա, որով կրնա պարծիլ մեր «Առձևոն բառարանը» սույն նկատ-
մամբ միակը իր նմաններուն մեջ» (էջ 7):

Նուպարյանը իր «Առձևոն բառարանի» վերջում կցել է. «Բառ-
գիրք լատին և ուրիշ օտարաբարբառ ասություններու (էջ 4—90) և

1 Հ. Պառնեյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 8, Երևան, 1936, էջ 200:

ֆրանսահայ բառացույցակ պատմական, աշխարհագրական, դիցաբանական» (էջ 91—122): Հեղինակը հետևելով Petit Larousse illustre (encyclopédique)-ի հրատարակությանը, այս վերջին երկու բաժինը տվել է այլադույն թղթի վրա և առանձին համարակալումով: Այդ բաժիններին նախորդող ծանոթության մեջ հեղինակը գրում է. «Առաջին մասին մեջ օտարաբարբառ կարևոր ասություններու չէ թե միայն հայերենները գրված են՝ ամեն կարելի համառոտությամբ և մերթ հարկավորապես ազատ թարգմանությամբ՝ որպեսզի հնար եղածին չափ հայացի և գործածության հարմար ընծայվեն, այլ և կարուսի նման գործնական կերպով անոնց կիրառության հղանակն ալ ցուցված» (էջ Ա):

Մ. Նուպարյանը իր բառարաններով ժողովրդականացած ուղի հարթեց ֆրանս-հայ բառարանագրության մեջ: Նորայրի բառարանը եղրափակիչ և գրաբար մեկնաբանման կատարելությունը լինելով լայն գործածություն չէր կարող դառնել, շատերի համար անհասկանալի և ամենակարևորը, ժամանակի խոսակցական լեզվի և թարգմանական գրականության համար գործնական չէր, մինչդեռ Մ. Նուպարյանի աշխատությունների թարգմանական մասը աշխարհաբար լինելով մեծ ընդունելության արժանացավ:

Մ. Նուպարյանի բառարանները մինչև այսօր էլ հրատարակվում և տարածվում են: Նուպարյանի ֆրանս-հայերեն բառարանը 1955 թ. վերահրատարակվել է Բեյրութում:

Նուպարյանի բառարանային երրորդ աշխատանքը՝ «Գրպանի բառարան ֆրանսերեն-հայերեն»-ը պարունակում է 13000 բառահոգված, լույս է տեսել 1928 թ. Փարիզում և վերահրատարակվել Կ. Պոլսում 1931 թ.:

Մ. Նուպարյանը իր «Մեր ֆրանսերեն-հայ-աշխարհիկ բառարանի ողիսականը» (հիշատակներ) հոգվածում¹, մանրամասն խոսում է իր և Նորայրի աշխատությունների և բանավեճի մասին:

Այդ հոգվածից հայտնի է դառնում, որ Իզմիրի ավերումին զոհ են դարձել իր բառարանի համար հավաքած նյութերը, ինչպես և «Համայնագիտական բառարան» մը, ութ տարվան աշխատանք՝ ավարտելու մոտ, երրորդ ֆրանսահայ բառարան մը ավելի կատարելագործված ու այնպես մոտ ավարտելու և այլ ինքնուրույն և թարգմանական աշխատություններ:

¹ Թեոդիկ, Ամենուկն տարեցույց, 1924, էջ 78—88:

Այս նույն հոգիվածում Մ. Նուպարյանը նշում է, որ Գալուստ Կոստանդյանը նմանօրինակ բառարան կազմելու մտադրությամբ բառեր է հավաքել և դրել իր տրամադրության տակ :

ԵՂԻԱ ՏԵՄԻՐՃԻՊԱՇՅԱՆ

XIX դարի ֆրանս-հայերեն բառարանների մասին խոսելիս անհրաժեշտ է հիշատակել Ե. Տեմիրճիպաշյանի աշխատությունները: Ե. Տեմիրճիպաշյանը այն անխոնջ աշխատողներից մեկն է եղել, որ հատուկ սեր է ցուցաբերել դեպի բառարանները. հայտնի է, որ դեռ 1879 թվականին Ա. Աղատախոհյան աղգանդունով հրատարակել էր «Բառարան փիլիսոփայական», իսկ 80—90-ական թվականներին լույս են տեսել ֆրանսերենին առնչված բառարանները:

Աղատախոհյան բառարանը կիսաքաղաքական-կիսագրական-կիսահրգիծական բնույթի, առանձին արժեք չներկայացնող, աշխատանք է 68 բառահոգիվածով: Հեղինակը առաջաբանում գրում է. «Ոչ այնքան ժողովրդյան փիլիսոփայություն սորվեցնել, որքան ժողովուրդն փիլիսոփայության սորվեցնել նպատակ ունի զբոսելս»:

1896 թվականին հրատարակած ֆրանսերեն-հայերեն բառարանի «Առ ընթերցողս» առաջաբանում Եղիա Տեմիրճիպաշյանը գրում է. «Քառորդ դար մը առաջ արեւմտից մեջ տեղի ունեցած քաղաքական դեպքերն երկշուղ աղղեցին աշխարհի թե ֆրանսիական լեզուն՝ իրավամբ ստացած իր տիեզերականությունը պիտի կորուսաներ... Մեր—եթե կրնա այսպէս բացատրվել—մտավորական լեզուն միշտ ֆրանսերենը մնաց՝ հակառակ զուշակությանց»:

Տեմիրճիպաշյանը հատուկ զնահատություն է տալիս նախորդ բառարաններին գրելով. «Հրատարակյալ սույն յոթը բառագրոց մեջն զրաբար նորայրն և աշխարհաբար նուպարն՝ բառագիրք ըլլալի ավելի գործեր են, առաջինն ի հայտ ածած ձեռագրերովն ու նորակերտ, հաճախ քաջակերտ բառերով՝ որպէս բառից ընդհանրապէս հաջողակ հարմարեցումամբ և երկրորդն իր բազմաթիվ նորակերտ նորաղեմ բառերով և ի լույս բերած զավառաբարբառներով՝ որպէս և երկուց լեզվաց ուսանողներուն ընծայած կարգ մ'արտակարգ դյուրակերպերով՝ ցարդ անծանոթ մեր և նույնիսկ օտար բառարաններուն» (էջ Ա.—Բ):

Հեղինակը համեստօրէն խոստովանում է, որ ինքը որպէս բառարանագիր նորայրից ու նուպարչանից շատ ցածր է. «Խոստովանիլ պարտիմ թե, նորայրի ու նուպարի բաղդատմամբ՝ հետեակ

բառագիր մը եղա ես: Ո՛չ ձեռագիրներն Պենետիկտյանի կամ Վենետիկյանի մը համբերութեամբ՝ պրպտեցի ու թղթատեցի, ո՛չ գաւառական կամ ռամկական բառեր ու բացատրութիւններ բերնեհաւաքեցի ու պատշաճաւոր տեղաւորեցի: Չորեքտասնամյա խրդճամիտ աշխատութեամբ հորինւած Նորայրջան ու Նուպարջան զույգ բառարանք պատրաստ գանձարաններ եղան ինձի համար: Այդ հոյակապ բառարաններուն վրա իմույս առաւելութիւնն նոր շինած բառերս կկազմեն: Որքան աստիճանաբար զոհ կմնամ մատենագրած պահուստ ստեղծած բառերիս, այնքան դժգոհ կմնամ ընդհանրապէս այն բառերէն՝ զորս բառագրքի մը պատրաստութեան ժամանակ կհորինեմ մտաց անլծորդ անզսպանակ գործունեութեան մը միջոցին»¹:

Ե. Տեմիրճիպաշյանի 1896 թ. ֆրանսերեն-հայերեն բառարանը վերահրատարակվել է Կ. Պոլսում 1930 թ. հ. Ս. Մսրլյանի միջոցով, որն աշխատութիւնը լրացրել է շուրջ 10000 բառահոգւածով:

«Եղական տաղանդի մը գործն է ասիկա... որ իր նախկին տարազին վրա կկրե ֆրանսական հարուստ լեզվի գոհարներ, նոր բառեր, և ահա կու գա կրկին գրական հրապարակին վրա պատվաւոր տեղ մը զրաւել: Ուստի, հարկ է, որ մեծանուն հեղինակին այս երկասիրութեան նոր ձեռնարկուն ալ ուզե ինչ ինչ արտահայտիչ բացատրութիւններ տալ»:

Մսրլյանը չափազանց բարձր գնահատական տալով Տեմիրճիպաշյանի անձին, նրա ընդունակութիւններին ու բառարանին, միաժամանակ նշում է, թէ ինքն ինչ բաժին ունի. «Նախ ըստ կարի ավելցընել նախկինին վրա ֆրանսերեն նոր բառերու մթերք մը, հետեւութեամբ շատ ընդհանրացած ֆրանսական վերջին նման հրատարակութիւններու, անոնց տեղ բանալով Եղիայի կերտած նոր բառերու հապաւումով, զորս 40 տարիներէ ի վեր մեր դրականութիւնը չկրցաւ յուրացնել, զլանալով իրավամբ անոնց գոյութեան քաղաքացիական իրավունքի, ինչպէս ժամանակին «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի մեջ այս գործին քննադատը շեշտած է անոնց անկարեւոր հանգամանքը, թեև հեղինակը այդ բառերու օգտակարութեան հաւատք ուներ և կգործուրար անոնց վրա»:

Աշխատութեան վերահրատարակիչ Մսրլյանը բառարանին կըցւած «Երկու խոսք»-ի մեջ պրում է. «Անտարակույս բառարանս իբրև

1 Ե. Տեմիրճիպաշյան, Բառարան ֆրանսերեն-հայերեն, Կ. Պոլիս, 1896, էջ Բ:

նոր զործ ամենեն ավելի սիրելի պիտի ըլլա, որովհետեւ գրական հրապարակին վրա ամենեն հսկա և արժանապէս գնահատւած նորալըն տնդամ, որու բարձր արժանիքն ուրանալ անկարելի է, հիսուն տարւոյան կշանք ունի»¹:

ԳՎԻՏՈՆ ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ

Ֆրանս-հայերեն հաջորդ բառարանը այդ Գլխոն Լուսինյանի «նոր բառգիրք պատկերազարդ ֆրանսահայ» երկհատորյա ընդարձակածաւալ աշխատությունն է:

Գ. Լուսինյանը հայ բառարանագրությանը ծանոթ էր դեռ անցյալ դարից:

1861 թ. Գալֆայան Ամբրոսիոս անվամբ հրատարակվել էր նրա «Բառգիրք հայ-գաղղիերեն և գաղղիերեն-հայերեն» աշխատությունը, որն ունեցել է մի քանի հրատարակություններ: Այս վերջին բառարանը թեև վերնագրված է հայ-գաղղիերեն և գաղղիերեն-հայերեն, իրականում միայն հայ-գաղղիերեն բառարան է: Աշխատության 4-րդ հրատարակության (1893) մեջ հեղինակի անվանն ավելացված է՝ Գ. Ա. Նար-պեյ Լուսինյան և թյուրիմացությունների տեղիք տվել, շատերի կողմից գիտվել որպէս նոր, առանձին բառարան²:

Նույն հեղինակը 1863 թ. Թեոդոսիայում հրատարակել է «Առձեռն բառգրքոյկ ի տաճիկ լեզուէ ի հայ» աշխատությունը:

Գ. Լուսինյանի «նոր բառգիրք պատկերազարդ ֆրանսահայ» աշխատությունը իր տեսակի մեջ ամենաընդարձակն է, պարունակում է 1864 հոսսյուն մեծագիր էջ, ընդգրկելով շուրջ 120 000 բառահոգւած:

«Սույն երկասիրությունս պատրաստած ժամանակս,—գրում է հեղինակը,—իմ փափազն և միտկ մտածությունս էղած են՝ օգտակար լինել ազգիս և հայրենակցացս:

Եթե հաջողեցաւ այն դժվարին ձեռնարկին մեջ, այս պիտի լինի իմ վարձատրությունն և փառքն»:

Ֆրանս-հայերեն բառարաններից և ոչ մեկն այնքան ուշադրության չի արժանացել, որքան Լուսինյանի այդ բառարանը: 1897 թվականից սկսած քննադատական, հաճախ գրվատական խոսքեր

1 Ե. Տեմիրճիպաշյան, Բառարան ֆրանս-հայերեն, Կ. Պոլիս, 1930, էջ է:

2 «Հանդէս Ամսօրեայ», 1897, էջ 60:

ին տպագրել «Արարատ», «Արևելյան մամուլ», «Բաղմավէպ», «Հանդէս Ամսօրեայ», «Մուրճ», «Նոր-դար» և տասնյակ այլ թերթեր ու ամսագրեր: «Հանդէս Ամսօրեայ»-ն գրում է. «Համենայն դեպս կրնանք վստահեցնել թե կատարյալ դործ մըն է այս բաղդիրքը և պատիվ պիտի բերե հմուտ հեղինակին, որուն միակ բաղձանքն է ավարտած տեսնել յուր «Բենիամինը»: Հաջողութուն կը մաղթենք և զորութուն»¹:

Գ. Լուսինյանը նախորդ բառարաններից վերցրել է բոլորը, ամեն ինչ: Լուսինյանը իննհարյուրական թվականներին իր բառարանի մեջ դեռ պահպանել է գրաբարյան բացատրություններ, մի հանգամանք, որ չէր համապատասխանում ժամանակի պահանջներին: Այդ խոստովանում են նույնիսկ գրաբար լեզվի ջերմ պաշտպան մխիթարյանները: Հ. Ս. Մարյանը անդրադառնալով Լուսինյանի բառարանին, գրում է. «Ընտիր աշխատություն է, սակայն եթե նկատի առնենք ժամանակը, պետք է ցավել, որ հեղինակի ազգին տված օգուտն այնքան էլ մեծ չէ: Աշխատությունը ծանրաբեռնված է գրաբարյան բառերով, որի համար արդեն ունինք Նորայրի բառարանը: Սարյանը թերություն է համարում ֆրանսերեն լեզվով բերված օրինակները հայերեն թարգմանված չլինելը»:

Հեղինակը ֆրանսիական բաժինը տալիս, օգտագործելով հատկապես է. Լիտրեի բառարանը, ընդգրկել է ըստ կարելիության ամեն ինչ, անկախ բառի ընդհանուր դործածական կամ նեղ մասնագիտական լինելուց: Լուսինյանի բառարանի հայերեն բաժինն իրենից ներկայացնում է ֆրանս-հայերեն նախորդ բառարանների տված բոլոր թարգմանությունները, որոնք երբեմն հասնում են մի քանի տասնյակի: Այդ ցույց է տալիս, որ հեղինակի մոտ որոշ չափով բացակայել է ստեղծագործական կողմը: Նա եղած բացատրական թարգմանությունները ի մի է հավաքել: Բառարանում ստեղծվել է

1 Գ. Լուսինյանը բացի իր հայտնի բառարաններից 1855 թ. հրատարակել է ֆրանսերեն-թուրքերեն բառարան, որն սենցկլ է մի քանի հրատարակություն: Նույն բառարանի ավելի ընդարձակը պահվում է ձեռագիր վիճակում: «XIX դարի հիսուսական թվականներին ֆրանսիացի երկու երեկի գիտնականներ Տըղուպրի և Պաշլըի ձեռնարկած էին պատմական և աշխարհագրական ընդարձակ բառարան մը հրատարակելու: Գվիտեն Լուսինյանը՝ Դալֆա ստորագրությամբ, այն գործին մեջ հրատարակել է հայոց մատենագրություն, պատմություն, աշխարհագրություն, կրոնքին և լեզվին վրա ընդարձակ հոդվածներ»: Մելիք Ս. Դավիթ-Բեկ, «Լուսինյանը», Վրեննա, 1900, էջ 75:

2 «Բաղմավէպ», 1901, էջ 138:

բացատրական բառերի մի ամբողջ շարան, ինչպես՝ Bruit բառի դիմաց կարդում ենք՝ ձայն, բաբբառ, շաշյուն, շաշումն, շշյուն, շառաշ, շառաշյուն, դոնշյուն, դրնդյուն, դրդյուն, քնդյուն, բոմբյուն, շոինդ, զոնգյուն, շոինշ, շշունշ, շշնշյուն, շշուկ, նոինշ, շշնկոց, շղրտուֆ, իսկ Ֆրանսերեն empressé գլխաբառի թարգմանության համար տրված է 34 բառ։ Նման աշխատանքը ոչ թե պարզում, այլ որոշ չափով մթազնում է բառի որոշակի իմաստը։

Ն. Բյուզանդացին Ֆրանսերեն որևէ բառի թարգմանությունը, հայերեն ճիշտ արտահայտելը, այլ կերպ, թարգմանական բառահոգված կազմելը մի մեծ ստեղծագործական աշխատանք է համարել, ամեն կերպ ձգտել է գտնել զրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար, բարբառային համապատասխան բառ, իսկ եթե այդպիսին բացակայել է, Ֆրանսերեն գլխաբառի ստուգաբանական կազմության ոգով կերտել է նոր բառ և կամ հին հայերեն որևէ բառի տվել նոր նշանակություն, իհարկե միշտ աստղանշումով ծանուցել բառի նորակազմությունը։ Գ. Լուսինյանն այդ ուղղությամբ որևէ նշում չի կատարել։ Նա անքննադատ կերպով վերցրել է նախորդ բառարաններից, հատկապես Նորայրից, ամեն ինչ և ինչպես նշեցինք, ստեղծել հայերեն և երբեմն վայ հայերեն բառերի մի, թող ներվի տսել, անհամակարգ ցուցահանգես։ «Ո՞վ է լսել Կոլոդուր, լոգաշեւտ, շոն, տոռնատի, շոշակել և այլ այսպիսի բառեր,—գրում է Ստ. Մալխասյանցը,—լոգաշերտ Darne բառի գաղտնիքը կարելի է հասկանալ՝ ուրիշ բառարանների օգնությանը դիմելով։ Նոր բառարանում գրված է Darne—լոգաշերտ (saumur) և լոբաշերտ (alose), ուրիշ ոչինչ։ Դժվար թե ընթերցողը հասկանա կամ darne բառի նշանակությունը, կամ լոգաշերտինն ու լոբաշերտինը։ Սակայն գաղտնիքը բացվում է այսպես. Նորայրը Alose բառի դիմաց (որ մի ձկան անուն է) դրել է լոբ հարցական նշանով, որ ցույց է տալիս, թե նա տարակուսում է Alose-ի և լոբի նույնության մասին։ Նոր բառարանը (Գ. Լուսինյանի—Գ. Գ.) նույն Alose բառի դեմ դրել է առաջին տեղում լոբ (առանց հարցականի և առանց աղբյուրը նշանակելու). և որովհետև Darne նշանակում է ձկան շերտ (Նորայրը տվել է պատառ, մասն ձկան մեծ բացատրություն—Գ. Գ.) ուստի լոբ բառից բարդել է լոբաշերտ (իսկ լոգաշերտը որտեղից է՝ այդ չկարողացանք իմանալ)»¹։

¹ «Մուրճ», 1901, № 1, էջ 211։

ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԼՈՐԵՆՏԻՆԻ

ՆՈՐ ԲԱՌԳԻՐԻ

11.2.31.39

ՊԱՏԱԿԱՆԱԳՐ

ԳՐԱՆՍԱՀԱՅ

Հրատարակող Բ. ՏԳԱԿՈՒԹՅԱՆ

GUY DE LUSIGNAN

NOUVEAU DICTIONNAIRE

ILLUSTRE

FRANÇAIS ARMÉNIEN

Tome Premier. DEUXIÈME ÉDITION

A—H

Հրատարակող Բ. ՏԳԱԿՈՒԹՅԱՆ

Երևանի Գ. ՏԳԱԿՈՒԹՅԱՆ

Ե. ՏՐԱՆՍ

1909

A 1002

Այս բնույթի բառահոգվածները, որ թվով էլ քիչ չեն, բառարանի համար թերություն են:

Նորայրի և Նուպարյանի բառարանները զիտական ստեղծագործական աշխատանքներ են, մեկը զբաբարի, միջին հայերենի համար, երկրորդը՝ աշխարհաբարի, մինչդեռ Լուսինյանի բառարանը, ինչպես ասացինք, եղած նյութի ի մի հավաքումն է:

Լուսինյանի բառարանի առավելությունը նախորդների նկատմամբ ու նորությունը պետք է համարել նկարները, որը պարզաբանում է բառահոգվածը:

Գլխատն Լուսինյանը ունի մի շարք բառեր, նորակերտումներ, որոնց արմատը գծվար է որոշել: Չազմադճյանը իր «Ընդարձակ բառարան անգլերեն-հայերեն» աշխատության առաջաբանում անդրադառնալով Գ. Լուսինյանի բառարանին գրում է. «Դժբախտաբար կան նաև Լուսինյան բառարանին մեջ շատ մը հայերեն բառեր, որոնց ստուգաբանությունը միշտ մոլթ պիտի մնա»:

Նույն կարծիքն է հայտնել նաև բառարանագիր Մ. Նուպարյանը գրելով, թե «Լուսինյանը երբեմն կազմում է այնպիսի բառեր, որոնց ստուգաբանությունը չի արդարացվում: Այսպես Cadet բառի տակ կրտսեր, վերջածին տալուց հետո ավելացրել է ֆուսկորդի (էջ 353), ինչպես նաև առևտարել (Charrier), սեկեմուկ (chauve-souris), մկրտան (crabe), ուտան (macheur) և ուրիշներ»:

Նորայրի և Նուպարյանի բառարաններում որոշակի երևում է, թե ֆրանսերեն գլխաբառի դիմաց տրված հայերեն որ հոմանիշն ինչ գեպքում կարելի է գործածել, մինչդեռ այդ հնարավոր չէ Լուսինյանի բառարանով որոշել: Նշենք նաև, որ Լուսինյանը գործ է ածել երբեմն բառական շատ հին ձևեր՝ շեբաս և նմաններ:

Գ. Լուսինյանի մահվանից հետո այդ աշխատությունը վերահրատարակվեց (1910 թ.), իսկ 1915 թ. Կարապետ Բասմաճյանի հեղինակակցությամբ Կ. Պոլսում հրատարակվեց «Առձեռն բառարան հայերեն աշխարհիկ լեզվի-ֆրանսերեն» աշխատությունը 42000 բառահոգվածով:

Գլխատն Լուսինյանի ֆրանս-հայերեն բառարանի երկրորդ հրատարակության հրատարակիչը հայտնում է, որ Լուսինյանը իր բառարանը փոքր տպաքանակով էր կատարել, բայց «Stéréotype կադապարները շինել տված էր», նորից վերատպում են: Հրատարակիչը գրում է. որ իր ցանկությունն է եղել «...որպեսզի յուր (Լուսինյանի—Գ. Գ.) երեսունամյա անխոնջ աշխատության արդյունք և իր տեսակի մեջ գերազանցորեն խնամյալ այս երկը շմահանա իրմե»:

վերջ և մեր ազգի թարգմանիչք և ուսանողք օգտվեն այս փառավոր հայ կառուսեն:

Այս համայնագիտական (ensiclopedia) բառգրքին ամենին շահեկան կողմը գիտական ամեն մեկ բառի դիմաց ճիշտ կերպով դրված հայերեն նշանակությունն է, որուն արժեքը անոնք միայն կրնան գնահատել՝ որոնք գիտական աշխատություններ հայացնելու գովարին դործը կատարած են»:

Բառարանի երկրորդ հրատարակության հրատարակիչ Սիսակ Աշճյանի խնդրանքով, բառարանի աշխատակցուհի Արշակունհի Թեոդիկը գրել է իր հիշողությունները և տպավորությունները:

Արշակունհի Թեոդիկը գրում է, որ ինքը միջնակարգ կրթությունը ստանալուց հետո մեկնել է Փարիզ և աշխատակցել Դվիտոն Լուսինյանին կարգի բերելով բառարանի նյութերը:

Այդ հիշողությունները նորից պարզաբանում են, որ Լուսինյանը շատ ավելի ընդարձակ էր բռնել դործը, բաց հետազայում դպալով գովարությունները, որոշ շափով «Նախկին որոշած գրությունամբը գործին վախճանն ողջունելու կարելիութենն բոլորովին հուսահատ վերջ ի վերջո սույն վճռական քայլը կառնել իշխանը, հոմանիշներու, օրինակներու, հատկաբանությունաց և հանրագիտակ ծանոթությանց հորդ տողանցումները զեղչելով մեծ քանակությամբ»:

Թեոդիկը գրում է, որ նա երկար ու երկար նստում էր գրասենյանի առջև, թերթում մատչաններ ու բաղմապիսի ու բնույթի բառարաններ, իսկ երբեմն որևէ ֆրանսերեն բառի հայերեն համարժեքը գտնելու համար ժամերով խորասուզվում էր մտքերի մեջ և մեկ էլ «աչքերը բերկրանքի ճառագայթումով, կուգար թառել գրասենյանին առջև, հնարած բառը հիշելու համար»:

Թեոդիկը հաստատում է, որ Լուսինյանը այդ նույն օրերին ֆրանսահայ բառարանի աշխատանքներին ղուգընթաց ուղղումներ, հավելումներ ու սրբադրումներ է կատարել իր 1893 թ. վերահրատարակած հայ-ղաղիերեն բառգրքի մեջ, զարձնելով ավելի ընդարձակ դործ, մահվան օրերին հանձնելով Կարապետ Բասմաճյանին այն հրատարակելու համար:

Բառարանը կազմելու աշխատանքներին մեծապես նպաստել են իր նղբայրը՝ Խորեն Նար-պեյը, որը տրամադրել է ճարտարվեստական և գիտական նորակերտ հայերեն բառերի մի մեծ հավաքածու, Մատաթիա Գարագաշյանը, Խաչիկ Ուղուրիկյանը և ուրիշներ:

«Սա ստույգ է,— գրում է Թեոդիկը,— որ Լուսինյան բառագիրքը դյուրավ պիտի շփերանա և երկար տարիներու ընթացքին միշտ պիտի թղթատվի զբազիրեն, զիտունեն, դպրոցականեն և ուսումնասեր անձեն առհասարակ, որոնցմէ անձնյուրը պիտի զիտենա օգտվիլ հոն բովանդակված ճոխ բառամթերքեն, ուր քով-քովի զիզված են հին զրոց լեզվի և արդի հայերենի զեղեցիկ ատաղձներ, գավառաբարբառներ, և անհուն պաշար մը զործածությամբ նվիրագործված նորաբանություններու»:

Կ. Բասմաճյանի հեղինակակցությամբ հրատարակված «Առձեռն բառարան հայ աշխարհիկ լեզուն—Փրանսերեն» աշխատությունը Գ. Լուսինյանի հայերեն-ֆրանսերեն ձեռագիր ընդարձակ բառարանի համառոտումն է, որ կատարիլ է Կարապետ Բասմաճյանը: «Առձեռն բառարան հայ աշխարհիկ լեզվի — Փրանսերենը» առօրյա զործածության համար օգտակար աշխատություն է:

ԿՈՄԻՏԱՍ ՈՍԿՅԱՆ

Արևմտահայ մտավորականության համար ֆրանսերեն լեզուն սովորելը անհրաժեշտություն է եղիլ:

Ա. Գալֆայանի հայ-գաղղիերեն բառարանը չէր բավարարում ժամանակի պահանջները, նոր աշխարհաբար-ֆրանսերեն բառարանի կարիքը հույժ զգալի էր:

Կոմիտաս Ոսկյանը 1887 թ. հրատարակում է «Առձեռն բառարան հայերեն-ի գաղղիերեն» աշխատությունը, որը 1893 թ. ճշտված, լրացված, շուրջ հիսուն հազար բառահոգվածով երկրորդ տրւպագրությամբ վերահրատարակում է «Առձեռն բառագիրք հայերեն-գաղղիերեն» վերնագրով:

Կ. Ոսկյանը իր աշխատությունը կազմել է «Հօգուտ և ի դյուրություն գաղղիասեր պատանյաց»: Հեղինակը բառարանի առաջին հրատարակության թերությունները նկատի առնելով, «ուշիմ մտոք և մանրակրկիտ խնամով ուղղչալ են այս կրկին տպագրության մեջ, զոր կարի ընդարձակած հմ նորակերտ բառերով՝ որոց յուրաքանչյուրը ճշտչալ և ճշգրտչալ է ստուգաբանական մանրախույզ նորոգ րենությամբ»¹:

Կ. Ոսկյանը հայերենի հիմք է ընդունել աշխարհաբարը, սակայն իր ձեռքի տակ չունենալով աշխարհաբարի բառարան, ստիպ-

¹ Կ. Ոսկյան, Առձեռն բառագիրք հայերեն-գաղղիերեն, Կ. Պոլիս, 1893, Առաջաբան:

ված է եղել դիմելու առձեռն բառարանին, իսկ նոր բառերի համար՝
թարգմանական բառարաններին:

Թարգմանական բառարաններից Ոսկյանի գլխավոր աղբյուրը
Նորայր Բյուզանդացին էր, որի աշխատությունից վերցրել է ամեն
ինչ գրաբար ու միջին հայերեն, դավառական ու ինքնահնար, ա-
ռանց հաշվի առնելու, որ այն, ինչ թույլատրելի ու ներելի է թարգ-
մանական բառարաններին, թույլատրելի ու ներելի չէ հայ-օտար
բառարաններին:

Թարգմանական բառարաններում ֆրանսերեն մի շարք բա-
ռերի դիմաց համապատասխան հայերեն բառ չգտնելով գրաբարում,
միջին հայերենում, անգամ բարբառներում և նորակերտումը ան-
հնար լինելով բառարանագիրները հայերեն տառերով պահել են
ֆրանսերեն բառը, ինչպես՝ Alcapton-ալկապտոն, giton-գիտոն,
alcool-գոհոլ, alcoolique-գոհոլական, landau-լանդավ, latanier-լա-
տանենի, collodion-կոլլոդիոն, colophène-կոլոփեն, canari (դեղձա-
նիկ) կանարյակ, comméline կոմելին, coménate—կոմենատ, coalit
կոյալտի և այլն, և այլն, բայց այդ ալկապտոն, գիտոն, գոհոլ,
լանդավ, լատանենի, կոլլոդիոն, կոլոփեն, կանարյակ, կոմելին,
կոմենատ, կոյալտի և նման բառերը չեն հայացել, մնացել են
միայն տվյալ բառարանի էջերում:

Կ. Ոսկյանը իր հայերեն-ֆրանսերեն բառարանում այդ բա-
ռերը արդեն հայերեն է համարել և մոռել բառարանի մեջ: Ան-
հրաժեշտ է նշել, որ այդ բառերից շատերի ֆրանսերենը հիստորից-
ություն հաղարանոց ֆրանսիական բառարանները (Լիտրե, Գանշի-
նա, Ն. Բյուզանդացի, Ռանցով և ուրիշներ) չեն պահել:

Կ. Ոսկյանը թարգմանական բառարանների անգամ հարցա-
կանի տակ առած, կասկածելի բառերն առել է իր բառարանում,
այսպես՝ Ն. Բյուզանդացու բառարանում Colza բուսաբանական բա-
ռի դիմաց ալ թարգմանությունների շարքում հարցականով դրված
է կանճրակ դավառական բառը: Կ. Ոսկյանը առանց տատանվելու
դրել է՝ կանճրակ—Colza:

Թարգմանական բառարաններում հաճախ օտար լեզվի որևէ
կապակցության համար հնարավոր է լինում կաղմել հայերեն համ-
արժեք բառ: Ն. Բյուզանդացին Suif—ճարսլ, ճրագու բառահոգվա-
ծում տվել է Arbe à suif—ծառ ինչ ճենաց, ճրագենի (էջ 1177ա),
Կ. Ոսկյանը սեփականել է ճրագենի—arbe de suif:

Կ. Ոսկյանը Նորայր Բյուզանդացու բառահոգվածները նույնու-

թյամբ պահպանել է զխաբառի տեղափոխությունը, առանց հաշվի առնելու այդ երկու աշխատությունների բնույթը, այսպես.

Ն. Ռյուզանդացի

Կ. Ոսկյան

Trémoussoir թիկնաթուղ կամ կաղմած տատանելոյ ի սենեկի (առ ի մարմնակիրքանս) տատանոց (1239 թ.):

Տատանոց (շարժուն, խաղուն, երերուն թիկնաթուղ (առ ի մարմնակիրքանս)—trémoussoir:

Laquais սպասաւոր, որ երթայ զհետ տեսնոն իւրոյ կամ տիկնոջ. Ս. Լաճ.— (733 թ.):

Լաճ (տիրոջը կամ տիկնոջն ետենն զընացող սպասաւորը)—laquais:

Bille գաւազան պնդելոյ զրեռինս գ. գելարանակ—(149 թ.):

Գելարանակ (բեռ կապելու գավազան)—bille:

Billet doux պիտակ տարփանաց, տարփագիր—(149 թ.):

Տարփագիր—billet doux կսվի ևս պիտակ տարփանաց:

Calepin—տետրակ յիշատակաց, ծանոթութեանց. Կալեպ (190 ա):

Կալեպ (տետրակ յիշատակաց, ծանոթութեանց)—calepin:

Ժամանակի հայերեն լեզվի բառարանի հեղինակ Ս. Գաբամաճյանը միանգամայն իրավացի, իր աշխատության մեջ տեղ չի հատկացրել այդ հայատառ ոչ հայերեն բառերին:

«Հանդէս Ամսօրեայ»-ն ընդգծում է, թե «Հեղինակը նյութական աշխատություն մը հանձն առած է Նորայրի բառարանին երկրորդ մասը կաղմելով, այսինքն հայերենն ի գաղղիներեն, ուստի անարդար էին քննադատներն, հեղինակին օրինակելու այս մեծ արժանիքը չհիշատակելով»¹:

Զժխտելով «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի գիտողությունը, հայտնենք սակայն, որ Կ. Ոսկյանի աշխատությունը ընդհանրապես լավ ընդունելություն գտավ:

Բառարանագիր Մ. Նուրարյանը գրում է. «Հաճութեամբ սրտի էփութեամբ հայտնել թե զեղեցիկ, պիտանի և զործնական երկասիրություն մը երեցաւ ինձի այն, որ թեև համառոտ՝ այլ կարնոր պարունակություն մը ունի և իբր այս՝ օգտակարապէս պիտի ծառայէ, կհուսամ, ֆրանսերեն-ուսանողներու: Չեր գործը լավ ընդունելութեան արժանի է աղղին կողմէ»²:

¹ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1896, էջ 253—254:

² Կ. Ոսկյան, Առձեռն բառգիրք հայերեն-գաղղիներեն, Կ. Պոլիս, 1893:

Գրիգոր Զիլինկիրյանը հայտնում է, թե այդ «Երկը մեր ազգային մանկտուլուն և ֆրանսերենը ուսնիլ ուղող մյուս ամեն անձանց համար երկար ժամանակ պիտի մնա ընտիր և խիստ օգտակար գործ մը»¹:

Կ. Ոսկյանի հայ-ֆրանսերեն բառարանի մասին գրական կարծիքներ են հայտնել Աթանաս Տիրոյանը, Թումաս Թերզյանը, Գրիգոր Գալեմքյարյանը և ուրիշներ:

Կ. Ոսկյանի «Առձեռն բառագիրք հայերեն-գաղղիերեն» աշխատությունը երկար ժամանակ օգտագործվեց որպես միակ հայ-ֆրանսերեն բառարան:

ԱՎԵՏԻԲ ԿՈՅԼԱՎՅԱՆ

Վենետիկյանները ավելի շատ հակված էին ղեպի դասական լեզուները՝ հին հունարենը, լատիներենը և եվրոպական նոր լեզուներից՝ իտալերենը, ֆրանսերենը, անգլերենը, վիեննականները՝ գերմաներենը և այդ բնական էր, գերմաներենը իրենց շրջապատի տիրապետող լեզուն էր և իրենց գործունեությունը կապված էր այդ լեզվի հետ:

Վիեննական մխիթարյան Ավետիք վ. Կոյլավյանին (Ա. Կոյլավ) է պատկանում գերմաներենին առնչված հայերեն բառարան կազմելու պատիվը:

1882 թ. սրահներով հրատարակվում է Ա. Կոյլավի «Բառագիրք գերմաներեն-հայերեն, Deutsch-Armenisches Wörterbuch» ստվարածավալ աշխատությունը, որը սարունակում է գերմաներեն լեզվի տվյալ ժամանակի գործածական բոլոր բառերը կապված վաճառականության, արվեստի, բնական գիտությունների և գործնական կյանքին, նորաբանություններ, գերմաներենում գործածվող օտարազգի բառեր, ինչպես և հատուկ անուններ իրենց լիարժեք բացատրություններով:

Աշխատությունը ամբողջական կերպարանք է ստանում 1884 թ., սակայն որոշ պատճառներով գրքի տպաքանակի լրիվ թողարկումը խափանվում է, և միայն վերջնական հրապարակ է հանվում 1889 թ.: 1884 և 1889 թվականների թողարկումների մեջ նյութի ոչ մի փոփոխություն չկա, փոխված է միայն տիտղոսաթերթը:

1 Կ. Ոսկյան, Առձեռն բառագիրք հայերեն-գաղղիերեն, Կ. Պոլիս, 1893:

1884 թ. հրատարակության վրա հեղինակի անունը գրված է Հ. Ավետիք, վ. Կոչլավյան, 1889 թ. հրատարակության վրա՝ Հ. Ավետիք, վ. Կոչլավ:

Ա. Կոչլավի բառարանը հայ բառարանագրության լավագույն աշխատություններից մեկն է:

Գերմաներեն լեզվի առանձնահատկություններից ելնելով հեղինակը աշխատության սկզբում տվել է.

1. Պատկեր խոնարհման

ա) Օժանդակ բայեր (sein, haben, werden)

բ) Հին (կամ զորավոր) լծորդություն (binden)

գ) Նոր (տկար) լծորդություն (leben)

դ) Անկանսն լծորդություն (bringen)

ե) Բաղադրյալ բայերի լծորդություն (anfangen):

2. Պատկեր հոլովմանց—հոգ. թույլ, ուժեղ և խառը հոլովումներ, զարտուղի հոլովումներ և այլն:

Գերմաներեն լեզվի բառարանում քերականական այս մանրամասնությունները չափազանց կարևոր են, քանի որ բառարանի մեջ էլ համարակալումով նշվում է, թե ո՞ր գլխաբառը ո՞ր հոլովման կամ խոնարհման տակ է ընկնում, այսպես՝ Bett—անկողին գլխաբառը նշված է չ(հզոր) 24ա, որ նշանակում է թե հոլովվում է ինչպես Mast—կայմ բառը, որը նշված է քերականական բաժնի 24ա հատվածում, կամ schreiben—գրել բայը կրում է 2ծ, այսինքն հնթարկվում է bleiben—մնալ, բնակվել բայի խոնարհման ձևին, որը նշված է քերականական բաժնի 2ծ բաժնում:

Գերմաներեն-հայերեն բառարանում կիրառված է որոշ առումով բնային սխտոմբ, որպես գլխաբառեր ընդունված են գոյականը, բայը և այլ խոսքի մասեր: Բառարանում տրված են բարդությունները, որոնք գերմաներենում բաղմապիսի ու բաղմալարկ են:

Գոյականների համար ընդունված է արական ձևը, իգականները նշված են բնագրում իր հոլովման ձևով՝ Schüler ար. 22ա—in իգ. 32. աշակերտ(ուհի): Schülerhaft ած. 6. աշակերտի համբակի, մկ. աշակերտորեն:

Կենդանաբանական և բուսաբանական բառերի թարգմանության հետ տրված են լատինական գիտական համարժեքները.

Bisam, ար. 20 մուշկ.— apfel, ար. մշկահամ խնձոր, մշկախնձոր— artig, ած. մշկատեսակ— blume, իգ. ակ. gelbe, կամ wohlriechende — մշկահոտ կամ հոտափետ տերեփուկ— (Centau-

ԲԱՌԱԳԻՐԻ

ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆ-ՅԱՅԵՐԷՆ

ԿԸ ԲՈՂԱՆԴԱԿԻ

յոյր: գործածական բառերը, գործնական կենաց վառարաններու
թեան՝ մարտարաթեանց՝ տրուեստից՝ բնական եւ մանսական տնտես-
կանաց մէջ գործածուած քաղաքացիական, բացատրութիւնը, նոյնպէս ս-
մանը եւ տարբարներ, գործածական յատուկ անուանք, բայց
տոնարարներն եւ անուանց հարկմանքը, նոյնանշանք, եւ այլն, եւ այլն:

ԱԸԽԱՅԱՍԻՐԵՆ

Հ. ԱԻԵԹԻՔ Վ. ԿՈՅԼԱԻԵԱՆ

ՍԻՐԹ. ՈՒԻՏԵ

ՎԻԵՆԱ

ՍԻՐԹ. ԱՐԵԱՆ ՅԱՅԵՐԷՆ

1884

Անեմայն Խրատունը վերապահեալ

rea suaveolans):—bock. ար. կն. մշկապորտ ալծեամ: distel, իգ. ակ. մշկահոտ հեքան (Carduus nutans):—geruch, ար. մշկահոտաթլուն: katse, իգ. կն. բեշկ մշկոյ (Viverra zibetta):—kraut, չ. ակ. մշկահոտ խորդենի (Erodium moschatum):—ratte կամ ամ.-ratse, իգ. կն. մշկամուկ (Mus pilorides):

Գերմաներեն-հայերեն բառարանի մշակումը կատարված է չափազանց բարեխղճորեն, ամեն մի բառահոլոված կրում է զանազան նշումներ, ուր տրված են ոչ միայն բառի հոլովման կամ խոնարհման առանձնահատկությունները, այլև բառի զործածության սահմանները, բնույթը:

Lager չ. 22 ա. ցնց. 21 ա. խշարիկ, անկողին, բ. օթիք, օթեան: 2. (անկողին իյնալու հիվանդություն). vom aufkommen—հիվանդութենէ կնկել, առողջանալ. nach halb jährigen—վեց ամիս հիվանդ պառկելէն վերջը. 3. անասնոց (շան, աղվեսու...) սորք, խշարիք, դադարք, (արջի) բայոց. (առիւծու...) մորի. 4. զին. բանակ (հլու տեղ). բանակեալ. ein-aufschlagen բանակ հարկանել՝ զնկել. 5. im Keller—հաստոց (տակառք վրան զնկելու կալմովածք). ein grosses-von Weinen h.—գինեոյ մեծ մթերք՝ պաշար ունենալ: Holz—փայտանոց, առաջձարան. 6. վն. (վաճառաց) մթերանոց. 7. մրուր—գիրա. 8. երկխ. քարերու շարք՝ խառ, կարգ:

Այս բառահոլովածում պարզ նշված է, որ զլխաբառը շեղոք գույական է, ենթարկվում է քերականական բաժնում նշած 22ա հոլովման ձևին և ցնցու. այսինքն՝ հալվադեղ 21ա-ին և մանրամասն բացատրություն:

Վենետիկյանները աշխարհագրական տեղանունները, ինչպես և անձնանունները առջիս էին որպես բառարանի հավելված, Կոյլալի բառարանում դրանք ևս մուծված են ընդհանուր բաժնում Anna, Eduard, Eva, Karl, Moscau, Venetian, Don-տոն (գեա): Տրված է նույնիսկ տեղացի լինելը Moskowit, moskowiter-մոսկովացի, առս. Araxes հ. պամ. աշխ. երասխ. Chowarésni աշխ. հպա. Խալսիսի (ալմա՝ Խիլսա): Հատկապես շատ են հայոց պատմական և աշխարհագրական անունները:

Գլխաբառերի բացատրությունները տրված են հոմանիշալին ձևով, մի քանի համարժեքներով, փակագծերում նշված է զլխաբառի հականիշը: Echt—ճշմարիտ, իրական, ստույգ. բուն, բնական. գուտ, անխառն, պարզ. անխառնախ, բուն. աղեկ, լավ, աղնիվ, փխ. նախալոր, սկզբնական: Այս հոմանիշները հեղինակը միջակեալներով բաժանել է մի քանի ենթաառումների:

Հեղինակը տվել է նաև հականիշներ leiblich (հկնշ. geistig) մարմնավոր, մարմնական 2. (հկնշ. geistlich, ewig) երկրավոր, աշխարհիկ. 3.-leibhaft(ig), 4. (հկնշ. Stief) հարադատ (եղբայր, քույր), իսկ այդ հականիշ գլխաբառ բառահոգվածներում՝

geistig—աննյութական, անմարմին, հոգևոր.

geistlich—հոգևոր, կրոնական, կղերական, եկեղեցական.

ewig—հավիտենական, մշտնջենավոր, հավերժական.

Stief—խորթ:

Ա. Կոլլավյանը կատարում է գլխաբառերի համեմատություն՝ Lernende(r) աշակերտ, համբակ բացատրությունից հետո՝ հմմտ. Lehrling համբակ (ընդարձակ մտքով), նորուս:

Որքան էլ ընդարձակ ու մանրամասն են տրված գերմաներեն-հայերեն բառարանի բառահոգվածները, այնուամենայնիվ հեղինակը չի հանդգնում կատարյալ համարել իր աշխատանքը:

«Ձեռք համարձակիլ հաստատել, թե առաջիկա բառարանովս գերմաներեն լեզվի կատարյալ բառարան մը հրատարակած ըլլանք»—գրում է հեղինակը,—որ եթե այս լիներ մեր նպատակը, ոչ թե 105 տպագրական թերթը չէր բավականացնի գերմաներեն լեզվի հարստությունն ամփոփելու, այլ նույնիսկ տաս անգամ մեծացնելն էլ հնարավոր չէր լինի բովանդակելու:

Մեր գլխավոր ջանքեն մին ևս այն էր, որ բառարանս ունենա համազգային (international) բառարանի մը սեփական կատարելությունները: ...Բառարանս չունի այն ընդարձակությունը, դոր ազգային (national) լայնածավալ բառարան մը կրնա ունենալ, սակայն հինքյան՝ համեմատությամբ այլ բառարանաց է ըստ բավականին ընդարձակ և կատարյալ, այնպես որ գերմաներեն լեզվի հետամուտ ազգայինք նույնը գործածելով՝ օտարազգվո մը հնարավոր կատարելությամբ կսորվին գերմաներենը¹:

Ա. Կոլլավի գերմաներեն-հայերեն բառարանը XIX դարի 80-ական-իննհարյուրական թվականների համար որքան էլ հաջողված աշխատություն է, սակայն, այսօր արդեն հնացած է և օգտվելն ոչ այնքան նպատակահարմար. նախ բառարանից պակասում են հազարավոր նոր բառեր ու բառադարձներ, որոնք կաղմվել են վերջին 80-ամյակի ընթացքում, երկրորդ՝ Կոլլավի բացատրությունների գրաբար լինելը մատչելի չեն դարձնում բառարանի օգտագործումը, Երինակ՝ Gastronom բառը այժմ պորտուգալծ չի կարելի թարգ-

1 Ա. Կոլլավյան, Գերմաներեն-հայերեն բառարան, Վիեննա, 1889, Առաջարան:

մանկէ: Պորտաբուշը մեր նոր լեզվի մեջ նոր առում է ձեռք բերել, կորցնելով գրարարյան ուղիւսմով նշանակութիւնը¹:

Բառարանի բնային համակարգը և գոթական այբուրենը նույնպէս զգալի դժվարութիւններ են հարուցում բառարանը օգտագործելու հարցում:

Գերմաներենին առնչված հաջորդ բառարանը, որ լույս է տեսել 1913 թ. Բիֆլիսում, Ե. Ֆրանդլանի «Գերմաներեն-հայերեն» բառարանն է:

Գերմաներեն-հայերեն այս նոր բառարանը կազմված է հիմք ունենալով թեմական դպրոցների ծրագրերը: Աշխատութիւնը պարունակում է 18000 բառահոգոված, պարզ կառուցվածքով՝ բառին բառ բացատրութեամբ. առանց որեւէ կապակցութեան ու դարձվածքի:

Ժամանակի բնագոյատուրութիւնը իրավացիորեն նկատել է, որ Ֆրանդլանի առաջին փորձը ողջունելի է, սակայն նա, հակառակ իր «Երկու խոսքի» մեջ կատարած պնդումներին, չի ընդգրկում թեմական դպրոցների դասագրքերի բառապաշարը: Գրախոս Մ. Հարութլույանը խոսում է նաև սխալ, պակասավոր թարգմանութիւնների մասին. նա նշում է, որ Գլեզերի «Deutsche Chrestomathie», Միտելշտայնի և Չեկալայի դասագրքերի վերջում կան բառացանկեր, որոնք Ֆրանդլանը բոլորովին չի օգտագործել: Ֆրանդլանի բառարանը աչքի է ընկնում նաև դարձվածքների աղքատութեամբ, ավելի ճիշտ, բացակայութեամբ: «Որ բառարանը հոմանիշ բառերով ծանրաբեռնելը լավ բան չէ, դրա հետ կարելի է համաձայնել, բայց երբ այդ խնայողութեան հետեանքը լինում է այն, որ չկան մի սրեւէ բառի տարբեր առումները, դա արդեն պակասութիւն է՝ այսպէս. Der Hühn—աքաղաղ (ծորակ—փակադժված նշվում է թերին—Գ. Գ.), versetzen—տեղափոխել, սխալ զնել (պատասխանել, վրա բերել), giessen—հեղուլ, թափել (ձուլել), Laben—խանութ, կրպակ:

ԱՐԻՍՏՈՂՈՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Քննարկվող ժամանակաշրջանի ուսանողներին առնչված առաջին բառարանը Աբիսողոմ Հովհաննիսյանի «Բառգիրք ուսանողներին-հայերեն» երկհատոր աշխատութիւնն է:

¹ Վիեննական Հմայակ Համբարյանը (1888—1952) ձեռագիր վիճակում թողել է «Գերմաներեն-հայերեն բառարան» աշխարհաբար թարգմանութեամբ և «Բառարան արդի հայերեն լեզվի»:

Բառարանի հեղինակը առաջաբանի փոխարեն գրած վերջաբանում ասում է. «Տեսնելով մեր նորածիլ աշխարհիկ գրականության և լրագրության ճիգերը լուսավոր ազդաց մտքի արդյունքներից՝ ռուս գրականության միջոցով հայ ժողովրդյան ևս բաժին հանել, տեսնելով ռուս ինքնուրույն և թարգմանական գրականության ընդարձակ ծավալը և մեր ուսումնարանների թվի հետզհետե աճելը, որոնց մեջ ռուս լեզվի ուսուցումը պարտավորական է, նույնպես տեսնելով, որ աշխարհիկ լեզվով ո՛չ միայն ռուս-հայերեն մի բառարան չկա մեր գրականության մեջ, այլև ոչ մի մասնագետ լեզվաբան լրջությամբ չի աշխատում այդ պակասը լրացնել. մտածեցի, մի հանդուգն գործի ձեռնարկել և ռուս-հայերեն բառարան կազմել, որպեսզի կարելի լինի գոնե թարգմանիչներին, հոգված գրողներին և ուսուցիչներին դյուրություն տալ նրանց օգտավետ, բայց դժվարին գործունեության մեջ»¹:

Բառարանի առաջին հատորը լույս տեսնելուց հետո մեր քնննադատությունը շատ խիստ մոտեցավ այդ աշխատանքին: Այսպես, Ստ. Մալխասյանցը մանրամասն քննության ենթարկելով այս գործը, վերջում ավելացնում է «...Այս բառարանը ամոթ, նախատինք կլինի ոչ միայն հեղինակի անվան, այլև բոլոր այն ժողովուրդներին, որի մեջ և համար, որ տպագրվել է. այս բառարանը բազմատեսակ թերություններով և աններելի սխալներով՝ մեծամեծ վնասներ կարող է բերել անհմուտներին (համբալներին և աշակերտներին), ուստի և խստիվ պետք է արգելվի նորա գործածությունը մեր ուսումնարաններում»²:

Աբխոզոմ Հովհաննիսյանը այս ու այն քննադատություններին մասամբ բավարարություն տալու համար, բառարանի երկրորդ հատորին կցած վերջաբանում ասում է. «Որովհետև իմ գլխավոր նըստառակներից մինն է հղել բառարանս նաև դյուրմբանելի անել, այդ պատճառով ի նկատի եմ առել ա) մեր կենդանի բարբառների մեջ գործ դրված այնպիսի բառեր, որոնք լեզույս զորքար բառարանների մեջ չեն գտնվել, բայց արդեն մուտք են գործել արդի աշխարհաբար գրականության, լրագրական թղթակցությանց և ժողովրդական հրատարակությանց մեջ. բ) խիստ սահման չեմ դրել զրաբար և աշխարհաբար ձևերի մեջ և բառերն ընդունել եմ նրանց վերջին ձևով: Առհասարակ կենդանի բարբառների վրա ես նայել եմ

¹ Ա. Հովհաննիսյան, Բառգիրք ռուսերենից-հայերեն, հատ. Բ, Թիֆլիս, 1893, էջ 1:

² «Արաքս», 1889, Ա. դիրք, էջ 160:

իրբե հրկրորդ շտեմարանի վրա, որտեղից պետք է լրացնել աշխարհիկ՝ գեռես կաղմակերպվող լեզվի պակասը, իսկ նորան յուր աշխատան անցողական դրուվյան միջոցին կաշկանդել որոշյալ արհեստական ձևերով աննպատակ եմ համարել, քանի որ ժամանակը ինքը պետք է նպաստե, որ որոշյալ ձևեր մրցումից վերջնական հաղթությունը տանեն»¹:

Հովհաննիսյանը մի քայլ առաջ է ընթանում, բացատրությունները տալիս է աշխարհաբար, առումներն իրարից բաժանում է (||) նշանով, որն ավելի պարզություն է մտցնում բառարանի մեջ, քան միջակետերով բաժանելը:

Հովհաննիսյանը, ինչպես և նախորդ շատ բառարանագիրներ չեն նշում բառի կիրառության սահմանները (բուսաբանական, ոսկրական, բժշկական և այլն), որը չափազանց կարևոր է:

Ռուս-հայերեն բառարան կազմողը հիմք ընդունելով իր ժամանակի կյանքը և հղած նախկին բառարանները, ընտրում է ռուսերեն բառապաշարը, որովհետև նախորդները հետևորդ բառարանների համար անցման կամուրջ են հանդիսանում: Բառարանագրի անհատական հասկացողությունից, ճաշակից, փորձից ու հմտությունից է կախված բառերի հաջող ընտրություն կատարելը: Երկու կամ ավելի լեզուներով լավ խոսել իմանալը դեռևս երաշխիք չէ, որ լավ բառարան կարող է կազմել տվյալ անձնավորությունը: Բառարան կազմելու համար ամենից առաջ պետք է իմանալ բառարանագրության սկզբունքները և առավել ևս պատկերացնել կազմելիք բառարանի նպատակը և ուղղությունները: Նորայր Բյուզանդացին իր գաղղիերեն-հայերեն բառարանով ոչ միայն հարստացրել, հին և միջնադարյան հայերենի ակունքներից երևան է բերել հազարավոր բառեր ու դարձվածքներ, այլև ֆրանսերեն լեզվի համար էլ ստեղծել է արժեքավոր աշխատություն:

Աբ. Հովհաննիսյանը բառարանում չի տալիս ոչ մի ոճ, իսկ «Բառարանն առանց ոճերի դա սոսկ կմախք է»: Ինքը հեղինակը շեշտում է, որ «Ինքս մասնագետ-լեզվաբան չլինելով, հրեք չեմ էլ մտածել, որ իմ կազմած բառարանը անսխալ և օրինակելի կլինի»²: Բացատրությունների մեջ մենք հանդիպում ենք հոմանիշների կուտակումների և այն էլ ոչ դասավորված կերպով: Այս բառարանի հոմանիշներից երեքը հնարավոր չէ կոահել, որն է ավելի ճիշտ պարզաբանում տվյալ ռուսերեն գլխաբառի իմաստը:

1 Ա. Հովհաննիսյան, նշված աշխ., էջ 1:

2 Նույն տեղում:

XIX դարի 30—90-ական թվականներին հրատարակվել էին մի քանի ուսու-հայերեն բառարաններ, մինչդեռ Խոզաբաշյանի հայ-ուսներեն բառարանից հետո, առանձին դրքով լույս տեսած առաջին աշխատությունը Կարապետ Յաղուբյանի բառարանն էր¹:

Նախքան Յաղուբյանի բառարանի էությունն անցնելը, անհրաժեշտ է ընդգծել, որ 1849 թ. Կաղարյան ճեմարանի աշակերտության համար Մկրտիչ էմինը կազմել և հրատարակել էր հայ-ուսներեն բառարան, որը սլարոնակում է ավելի քան 7000 ընտիր հայերեն բառեր: Մկ. էմինի բառարանը զրեթև անծանոթ է մնացել լայն ընթերցող հասարակայնությանը, չնայած հաջող «Հայ-ուսներեն բառարան» է: Պատճառը թերևս այն է, որ այս բառարանը հրատարակվել է նույն հեղինակի «Ընտիր հատուածք քաղեալք ի գրոց նախնի և արդի մատենագրաց հայոց» աշխատությանը կից և անստորագիր: Այս «Բառագիրքը» ոչ միայն հայերեն բառերի ընտրության մեջ զգուշ և խստապահանջ է, այլև բացատրությունների մեջ հեղինակն աշխատում է գտնել ու ընտրել լավագույն և ավյալ հայերեն բառի ճիշտ իմաստն արտահայտող ուսական իմաստները:

90-ական թվականներին հրատարակվել էին հայերեն և այլ լեզուների հետ առնչվող մի քանի հաջողված բառարաններ, որոնք արդեն հնարավորություն էին տալիս արժեքավոր բառարաններ կազմելու, բայց Յաղուբյանը այլ նպատակ է հետապնդել. «Տալու մի համառոտ բառտետր», որի հիմք բառացանկը կազմել էր Պետերբուրգի ուսանող Կ. Խատիսյանը, իր Կ. Պոլսում եղած ժամանակ:

Յաղուբյանը իր բառարանի վրա աշխատել է երկու տարի, այն էլ սլաշտոնից ազատ ժամանակ, և դրա համար էլ «Շատ կարելի է,—ասում է հեղինակը,—որ բաղմաթիվ բառեր, որոնք պիտի լինեն այս բառարանում, դուրս թողնված են: Ձեռքի տակ եղած, պատրաստի նյութից որքան հնարավոր էր, օգուտ քաղեցի: Սակայն դա բավական չէ»²:

Յաղուբյանը, իհարկե, գիտակցում է, որ հայերեն աշխարհաբար բառարան հորինողը պետք է ինքը ևս նյութ ժողովի: «Մենք

1 Կ. Յաղուբյան, Հայերեն-ուսներեն բառարան, Թիֆլիս, 1891:

2 Նույն տեղում, Առաջարան, էջ 6:

չունենք ոչ մի հայերեն բառարան, որի բառերի քանակությունը (նոմենկլատուրը) քիչ թե շատ լրիվ լինի: Պետք է նորից և ինքնուրույն կազմել, ահա նոր բառարան կազմելու գլխավոր գծավարություններից մեկը: Բացի այդ, պետք է օգուտ քաղել գավառական բարբառներից, որ դեռ մշակված, անգամ գրի չեն առնված, պետք է օգուտ քաղել նորակազմ բառերից, որ ամենայն օր գրեթե կազմվում են... իսկ այդ բոլորը պահանջում են ժամանակ»:

Հեղինակի գլխավոր նպատակն է հղել, որ բառարան գործածողը գտնի այս կամ այն բառի ճիշտ ու գլխավոր նշանակությունը: «Թե որքան այդ նպատակին հաջողվել է ինձ հասնել, այն պայմաններում, որ ես աշխատել եմ, այդ թող դատեն ուրիշները»¹ և բացականչում է՝ feci quod potui (արեցի, ինչ կարող էի):

Յաղությանի բառարանին մոտիկից ծանոթացող ամեն մի գրագետ մարդ կասի, որ նկատի ունենալով հեղինակի աշխատանքի պայմանները և հնարավորությունները, քիչ բան է արված: Այդ ժամանակներում հնարավոր էր ավելի կատարյալ աշխատություն տալ: Միաժամանակ մենք համամիտ չենք բառարանի այն քննադատների հետ (Ս. Զելինսկի, Ս. Սարգսյան, Ս. Լիսիցյան և ուրիշներ), որոնք այս բառարանի արժեքը ոչնչության են հավասարեցնում, իսկ նրա գործածությունը նույնիսկ վտանգավոր: Ընդհակառակը, վերջինս՝ յուր տեսակի մեջ առաջին բառարանն է, որ հետադիմում է գործնական նպատակների: Այս բառարանից դուրս են հետված 90-ական թվականներին արդեն անգործածական՝ դրաբարյան և դրաբարակիրտ բոլոր բառերն ու առումները:

Յաղությանը, բառարանն ավելի գործնական դարձնելու համար, տեղ չի տվել հատուկ անուններին, չի գրել ածականների գերադրական աստիճանը և այլն:

Յաղությանը հավաքել ու բառարանի մեջ է մտցրել հարյուրավոր բառեր, որոնք մինչև այդ անծանոթ են հղել բառարաններին, օրինակ՝ բախտախնդիր—авантюрист, բանագող—литературный вор, հագուստ—одежда, ծրագիր—программа իմաստով: Շատ դեպքերում ածանցները բացատրված են առանձին, օրինակ՝ հակա (частица, приставляемая к началу слова для обозначения противоположения), анти.

¹ Կ. Յաղության, Հայ-ոտսերեն բառարան, Թիֆլիս, 1891, Առաջարան, էջ 6:

Յաղությանն օգտագործել է նաև բարբառային բառեր, հիմք ընդունելով իր մայրենի՝ Կարնո գաղթականների լեզուն՝ Ախալցը-խայի խոսվածքը։ Հայ-ուսներեն գրական լեզվի բառարան կաղամ-լու ժամանակ բնականաբար անհրաժեշտ է այս կամ այն չափով օգտագործել բարբառային բառապաշարը։ Խնդիրն այն է, թե ինչ-պես օգտագործել ժողովրդական այդ անսպառ հարստությունը։ Գրական լեզվի բառարանի համար պետք է վերցնել բարբառ-ային այն բառերը, որոնց հոմանիշը շունենք գրական լեզվի մեջ, ինչպես՝ արքառ, ալարել, կլոր և այլն, ու որոնք ավելի լայն տա-րածում ունեն և չեն սահմանափակվում մի բարբառի կամ ենթա-բարբառի սահմաններում։ Ռուսահայ գրական լեզվին ավելի մո-տիկ է կանգնած արարատյան և մասնավորապես Երևան քաղաքի խոսվածքը, ապա և առաջնությունը պետք է տրվեր վերջինիս։ Մի-ևնույն ժամանակ լավագույնը այն կլիներ, որ հատուկ նշումով ցույց տրվեր բարբառային լինելը, այլապես այն ստավորությունն է ստացվում, որ հայերեն գրական բառեր են՝ դան (զղվանք—при-торность), խպնել (ամաշիլ—стесняться), հուամուկ (չղջիկ—ле-тучая мышь)։

Յաղությանի բառարանի քննադատներից մեկը միանգամայն արդարացի ասում է. «Բառարանի մեջ մտել են այնպիսի բառեր, ինչպես «ձիգ-ձիգ—цыпленок, դան, դանը դալ, գոցել, դինովնալ, դինովցնել, աղվոր, աղվորնալ (աղվորցնել), աղվորություն, ճանշ-վոր, ճանշվորնալ (ճանաշվորություն), ֆոքի, աղաք, ըլըպաստ-րակ, որոնք իրանց տեղումը (բարբառների բառարանումը) շատ հետաքրքրելի են, բայց ընդհանուր լեզվի բառերի շարքումը՝ զրգ-վելու չափ օտարոտի, միևնույն ժամանակ չկա՝ ճուտ, վեր, հեր, մեր, էս, էդ, էն, էգուց և այլն։ Ճուտ բառը, ճշմարիտ է, կա, բայց նա ըստ Յաղությանի բառարանի նշանակում է детенышъ (живот-ных), птенец, սատանի ճուտ—чертёнок, բայց ճուտ՝ իբրև հավի ճուտ—цыпленок չկա, մինչդեռ մեր բոլոր արևելյան բարբառնե-րում цыпленок նշանակում է ճուտ և ոչ ձիգ-ձիգ»¹։

Սարգսյանը քննում է ոչ ճիշտ թարգմանությունները՝ «Անտեր—без хозяйства, безхозяйный—միթե այդ բառը գրելիս հեղինակը չի հիշել «Ծիծեռնակի» տողը, ուր ասված է՝ «Աստ անտեր ու խեղճ հոմ հո»։ Թե այս և թե հաղարավոր սորա նման դեպքերում բառա-րանի տված նշանակությունը անպետք է, նա տալիս է բառացի և

¹ Ս. Սարգսյան, Կ. Յաղությանի բառարանը, «Մուրճ», 1892, № 2, էջ 296։

ոչ կարևոր նշանակութիւնը, որ է՝ *беспомощный, покинутый*։ «Սիրական—*любовник, любовница*, դե թարգմանեցեր այս նշանակութիւններով՝ Նաւրանդյանի՝ Քուլրիկ, կանչեց քաջ պատանին, մնաս բարեալ, սիրակա՛ն. Այս դրոշակին պիտի նայի ամբողջ բանակ Իտալիան։ Կամ Գամառ-Քաթիպայի՝ Լսե, իմ ծնող, լսե սիրակա՛ն հարապատ բույրս խեց իմ փեսան» (էջ 469)։

Սարգսյանը բառարանի թերութիւններից մեկն էլ համարում է դարձվածքների պակասը։

Յաղությանը նույնպէս ասել է նորաբանութիւններ, որոնց մի մասը հետագայում մտալ հայ գրական լեզվի ակտիւ բառապաշարի մեջ, ինչպէս՝ բռնաձե, դումարտակ, վաշտ, դասակ, գեղղեղանք և այլն, բառեր, որ քննադատ Սարգսյանը համարում է կամայականութիւններ։

Յաղությանի բառարանը ընդգրկում է 30000 բառահոգւած, իսկ բառարանի սկզբում տրւած են քերականական համառոտ տեղեկութիւններ, ուր խոսւում է հնչւունների և նրանց արտաբերման, ղոյական անունների հոլովման (ի, ու, ան), գերանունների, օժանդակ բայի և հատկապէս բայի խոնարհման մասին։ Ի դեպ, տեղին է հայտնել, որ Յաղությանը միանգամայն սխալ, իր բառարանի մեջ նշումները (*помета*) կատարում է հայերեն լեզվով (դ. ամ. թ. դ.)։ Միաժամանակ ասելացնենք, որ Կարապետ Յաղությանի նախորդ բառարանագիր Մ. էմինը լիովին իրավացի էր այդպէս վարվելու, քանի որ նա իր աշխատութիւնը կազմել էր «Ի պէտս աշակերտաց Կաղարեանց ճեմարանի Արեւիկյան լեզուաց», իսկ Յաղությանը՝ առաջին հերթին «Մայրենի լեզվով դաստիարակվելու բախտավորութիւնից զուրկ մնացողների» համար։

Կ. Յաղությանի հայ-ռուսերեն բառարանի քննադատներէից Մ. Արեղյանը հատկապէս կանգ է առել աշխատութեան քերականական բաժնի վրա, նշելով, որ այն միանգամայն անբավարար է, հատկապէս այն մարդկանց համար, որոնք ցանկանում են հայերեն սովորել։ Քննադատութեան այդ հատվածը Արեղյանը վերջացնում է հետևյալ տողերով. «Երկար շուղենալով կանգ առնել այդ մասի (քերականութեան—Գ. Գ.) վրա, այսքան միայն կկրկնենք, որ այ. Յաղությանի բառարանի սկզբում դրած ուղղագրական և քերականական կանոններն այնքան թերի են, որ դրանցով մինչև անգամ մոտաւոր դադարաւար կարելի չէ կազմել մեր քերականութեան մասին։ Այդ կանոնները այն ձևով, որ կան, ոչ մի օգուտ չեն կա-

րող տալ: Դրանով կարող չեն առաջնորդվել հայերեն լիմացող-ները»¹:

Բառարանի մեջ նույնպես պակասություններ, սխալ թարգմա-նության օրինակներ նշելով, այնուհանդերձ Մ. Աբեղյանը հողվածը վերջացնում է. «Սակայն այս բոլոր պակասություններով հանդերձ այ. Յաղուբյանի բառարանի հրատարակությունը մենք կարևոր և օգտակար ենք համարում, քանի որ այգպիսի բառարանի պահանջը կա, այ. Յաղուբյանն արել է այնքան, որքան կարողացել է, թող ուրիշներն ավելի անեն»²:

Յաղուբյանի բառարանի լայն քննարկումը պատահական երե-վույթ չէր, այլ բխում էր հայերենի պաշտպանական դիրքերից:

1898 թ. առաջ էր քաշվում Յաղուբյանի բառարանի վերահրա-տարակման հարցը, այդ ժամանակ բառարանի հիմնական քննադատ Սարգսյանը մեռած էր: Ստ. Զելինսկին ծանոթ լինելով Անդրկով-կասի տնտեսական կյանքին, «Մուրճ»-ում հանդես է եկել քննադա-տական հողվածով, վերլուծելով 156 բառահողված:

Զելինսկին իր դրախտոսականը վերջացնում է հետևյալ պարբե-րությամբ. «Երկրորդ տպագրության ժամանակ այ. Յաղուբյանը պարտավոր է բառարանի սխալները ուղղել, բայց այս գործը, ինչ-պես երևում է, նրա գործը չէ: Խորհուրդ կտանք սխալներն ուղղե-լու և պակասությունները լրացնելու համար բառարանը հանձնել մի ձեռնհաս մարդու, կամ բոլորովին չտպել նորից: Այդ մեր բա-րեկամական խորհուրդն է»³:

Կ. Յաղուբյանի բառարանը երկրորդ հրատարակություն չունե-յալ:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԵՐ-ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

Անցյալ դարի 50-ական թվականներից սկսած Կովկասյան լեռներից հյուսիս ընկած տարածության վրա ապրող հայերն իրենց մայրենի լեզվի մշակույթի օջախ համարում էին Անդրկովկասի կենտրոնները, առանձնապես Թիֆլիսը, բայց այդ չի նշանակում, որ այլ վայրերում գրական, լեզվաբանական աշխատություններ չեն երևացել:

1898 թ. Ռոստովում (Դոնի) լույս է տեսնում տպարանատեր Հովհաննես Աբրահամի Տեր-Աբրահամյանի «Նոր բառգիրք հայե-

1 «Նոր-դար», 1891, № 132, 133, 135—Վարսամ ստորագրությամբ:

2 Նույն տեղում:

3 «Մուրճ», 1898, № 7—9:

րէն գրաբարէ աշխարհաբար լեզուի ուսերէն թարգմանութեամբ» աշխատությունը: Այս բառարանը, ինչպէս վերնագիրն է վկայում, առաջին հերթին պետք է պարունակէր զրաբարի բառերը, նրանց հաջորդէր աշխարհաբարը և ապա թարգմանական ուսերենը, սակայն իրականում՝ ստեղծված է բառարանային քառս: Հեղինակը ինչ լսել կամ կարդացել է որևէ տեղում, անկախ աշխատության ժամանակից և ուղղությունից, նույնիսկ նեղ բարբառային ու խիստ ակնառու եվրոպական բառերը մտցրել է բառարանի առաջին հատվածում, համարելով զրաբար բառեր, և այդպիսով բառաքանակը հասցրել 36750 բառահոգվածի, (հեղինակի համարակալումներով հաշված): Տիր-Աբրահամյանի կարծիքով զրաբար բառեր են՝ լուծողական, լրարեր, լրագիր, խաղարկություն, ծովածոց, շոգեքարշ, շոգեկառք, խճուղի, ջերմաչափ, ծանրաչափ, նույնիսկ՝ բիլիարդ, ալֆոնսոթյուն և նման բառեր: Մայթ բարբառային բառը զրաբար ընդունելով բացատրում է՝ լրիկ—тротуар, բայց միևնույն ժամանակ զրաբարյան շարքում ունի՝ «լրիկ-սալահատակ» բարբառային բառը:

Տիր-Աբրահամյանը իր բառագրքի մեջ մտցրել է մի շարք բացահայտ անստույգ բառեր՝ խառնուղ—չորցած խաղող—виноград вяленный, խառագիմաց—ոխ պահող—ненавистливый, злопаятный, խխառեռ—բարակ գլխի ծածկոց կանանց—женское головное покрывало, вуаль, наглавник, խխաղրական—շինծու, մտացածին—поддельный, вымышленный, կամ խառաբաբան—գինեատուն—кабак, питейный дом. Վերջին գլխաբառի մասին հեղինակի օգտագործած աղբյուրներից՝ Հայկազյանը գրում է. «Բառ անհայտ, թերևս՝ անպիտան թան, անպիտան իջևան (կա և պրսկ. խարապաթ գինեատուն, կամ կրպակ գինեվաճառի. մեխխանե)»: Առձեռնը վերցրել է միայն փակագծված մասը, իսկ Տիր-Աբրահամյանը նույնությամբ ընդօրինակել է վերջինից: Շատ ու շատ բառեր գրված են պակասավոր կամ սխալ, ինչպէս՝ խառան բառի միայն չվան—верёвка առումն է տրված, խառնակ գրված է՝ խառնած, անմաքուր—смешанный, нечистый: Այս բառը հուղաբաշյանը գրել է. нечистый, смешанный. Ինչպէս տեսնում ենք, Տիր-Աբրահամյանը բացատրությունը շրջել է և գրել սխալ ու պակասավոր: Խառնակ բառը այդ նշանակությունից դուրս ունի խառն, անորոշ, շփոթ, անարժան, մեղսոտ առումները: Խառնաբան բառը նշանակում է՝ զինու աման, կարաս, գավաթ, թաս, ալժմ՝ հրաբխաբերան. իսկ Տիր-Աբրահամյանը բացատրում է՝ մատաղարան:

խառնելիք բառը ըստ բոլոր բառարանների նույն խառնարանն է, մինչդեռ Տեր-Արրահամյանը բացատրում է՝ բաղադրիկ բաներ՝ составные части.

Նշած ավելորդություններին զուգընթաց շատ բառեր՝ խապլագ (հացագործ—ունի Այգեկցին), խառնախուց, խառնիչ բառարանում չկան:

Բացահայտ է, որ մեր բերած բոլոր օրինակները վերցված են 1150 սյունակ ունեցող բառարանի շորս-հինգ սյունակից, այս բանը կատարել ենք դիտաւորյալ, քանի որ ամենուրեք նույնն է: Յուրաքանչյուր ոք կարող է այդ նկատել նաև մնացած էջերում ու սյունակներում:

Տեր-Արրահամյանն իր բառարանի վրիպակներն ուղղելուց հետո, մինչև «Հատուկ անուանց, աշխարհադրական և դիցաբանական» բառարանին անցնելը տալիս է «Բառերուն մեծ մասը շարելու ժամանակ բաց թողնված, իսկ փոքրիկ մասը շարուելն վերջն ավելցուցած բառերի հավելված, որոնք տալված են գունավոր թրդթի վրա, որպեսզի «Բառարան գործածողների համար դյուրին լինի բուն բառագրքին մեջ չգտնված բառը խսկույն հոն նայի»:

Այս հավելվածն իր թերություններով առավել ևս մեղանշանք է գրաբարի և բառարանագրության դեմ, այնպես որ գունավոր թուղթը «դիւրին» կդարձնի աշխատության ավելի խոտան մասը մի կողմ նետելու: Հավելվածի մեջ գրաբար բառերի շարքում հանդիպում ենք՝ գործադուլ, դաշնամուր, դաշնակահար, դեղագիր, դեղատոմս, թատերասրահ, թքաման, հաշվեկշիռ, հեծանիվ, ձայնախոսնոր զրական բառերի, կամ ծամիկ, հրուշակ բարբառային բառերի: Հավելվածն արտաքուստ առանձնահատուկ լինելով բառերով էլ առանձնահատուկ է, իսկ սխալներով՝ ավելի քան, ինչպես՝ պարկապու (երաժշտական տիկ) с, волынка, духовое музыкальное орудие, состоящее из котанного пузыря, надуваемого посредством прикрепленной сверху трубочкой. Այս բառը նեղ բարբառային բառ է, մինչդեռ մենք ունենք ավելի տարածված «պարկապուկ» բառը: Գրդակ (բլիթ գերմանացվոյ) с. вафля, род пирожного из крупчатой муки с примесью сливок и яиц. Եթե այս գրդակը գերմանական Vaffel-ն է, ապա այդ դիպքում պետք է հայերեն թարգմանվեր «ծաղ. նուրբ կարկանդակ, փափուկ կարկանդակ, մի տեսակ խմորեղեն»¹: Վերջապես ստորակետ գրա-

1 Ա. Կոլլավյան, Գերմաներեն-հայերեն բառարան, 1884, էջ 1667:

բար բառը բացատրված է՝ սրասալիքս, սրակետ (ընդգծ. մերն է— Գ. Գ.), ստորակետ աշխարհաբար բառերով: Ընդգծած բառերից սրակետ բառի կազմովությունը հասկանալի է որպես սուր և կետ բառերի բարդություն, բայց խմաստի տեսակետից, միթե ստորակետը սուր կետի ձև ունի, եթե այդ տեսանկյունով մոտենանք, հաշերեն կետադրության նշաններից ավելի «շեշտը» սրակետի ձև ունի, քան ստորակետը և շենք սխալվում. Տեր-Աբրահամյանի բառարանում «շեշտ» բառը բացատրված է սրածայր: Ինչ վերաբերում է ստորակետ բառի մյուս՝ սրաստիքս բացատրությանը, ապա խոստովանում ենք մեր ուժերի թուլությունը, մեր դրական լեզուն այդպիսի բառ չունենալու պատճառով, անկարող ենք մեկնաբանել: Վերջացնենք մեր խոսքն այս բառարանի մասին մի վերջին անգամ շեշտելով, որ այս աշխատությունն ունի միայն արտաքինափայլ գրավիզություն և մնաց անհայտ, ծվարելով միայն մի քանի գրադարանների հազվագիպ գրքերի դարակում:

Տեր-Աբրահամյանի գրաբար-աշխարհաբար-ռուսերեն բառարանը խիստ, բայց ճիշտ քննադատության ենթարկվեց: Ն. Ադոնցը իր քննադատությունը սկսում է. «Հ. Տեր-Աբրահամյան և բազիրք—այնպիսի անհարիր գաղափարներ են, որ հենց սկզբից մարդ կանխակալ կարծիքով և կասկածանքով է մոտենում գրքին, որի տարօրինակ վերնագրից էլ չի հասկացվում ինչ բառգիրք է իսկապես»¹:

XIX դարի հայ-ռուսական բառարանագրության պատմության ամբողջացման համար մնում է միայն հիշատակել Միքայել Հախպատյանցի ղալոցական ուսուցողական նպատակներ հետապնդող «Առձևոն բառագրքոյկ ի ռուսաց լեզուէ ի հայ» աշխատությունը, որը լույս է տեսել Թիֆլիսում, 1879 թ. և ընդգրկում է ավելի քան 13000 բառահոգված: Հախպատյանցը բառարանին կցված ծանոթության մեջ ասում է. «Մենք աշխատել ենք բառագրքույկս օգտակար առնել, որքան կարելի էր պարզ բացատրություններով»:

Հեղինակն աշխատում է պահպանել բառի դիմաց մեկ բառ բացատրություն տալու սկզբունքը: Հախպատյանցի բառարանը առանձին արժեք չի ներկայացնում և մոռացության է տրվել հենց տպագրության օրերին:

Ռուսական տիրապետության այս առաջին շրջանի բառարան-

¹ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1898, էջ 323:

ները հիմնականում ծառայում էին ուսուցողական և թարգմանչական նպատակների:

ՄԻՋՐԱՆ ԱՐԻՎՅԱՆ

Դարի 60—90-ական թվականներին Կ. Պոլսում հրատարակվեցին թուրքերենին առնչված, գործնական «Ի սլետս վարժանաց» մի շարք բառարաններ¹:

Տիգրան Գալամաճյանի «Համառոտ բառարան գործնական բառից տաճկերեն-հայերեն» (1864), Քյուրքչյանի («հրատարակիչ») «Բառարան համառոտ տաճկերեն-հայերեն» (1866), Սարգիս Գալապյանի «Առձեռն բառարան թուրքերենի ի հայերեն» (1889—1890)¹, Պողոս Գալըպճյանի «Գործնական ընդարձակ բառարան թուրքերենի ի հայերեն» (1890), Պոյաճյանի «Բառարան թուրքերեն (հայատառ)—հայերեն (1897) աշխատությունները:

Դպրոցական-ուսուցողական այս աշխատությունների մեջ որոշ ուշադրության արժանի գործ է Պողոս Գալըպճյանի բառարանը, որը պարունակում է շուրջ 20000 բառահոգված: Գլխաբառերը տրված են թուրքերեն-հայատառ թուրքերեն և հայերեն բացատրություններով:

Նույն ժամանակներին է վերաբերում վիեննական մխիթարյան Ամբրոսիոս Քեոփիլյանի «Երեքլեզվյան բառգիրք տաճկերեն-հայերեն-գաղղիկերեն» (1883) աշխատությունը, որն ունի օսմաներեն լեզվի համառոտ քերականություն և երեսուն հազարից ավելի բառահոգված:

Քեոփիլյանի բառարանում, նախորդների նման, թուրքերենը տրված է հայատառ և դասավորված հայերենի այբբենական կարգով, սակայն զգուշացումով՝ թուրքերեն այս կամ այն բառը այդ տառով չգտնելու դեպքում պետք է փնտրել այլ տեղ. ինչպես՝ «Զբառս՝ որ ոչ գտանին ի Ա. տես ի գիրն է «կամ» Զբառս զոր ոչ հղաք ընդ մա, մու, տե, ընդ մէ, միւ, նոյնպէս զնորեն հակառակն» (էջ 473): Այս ծանոթագրումը շատ կարևոր է նման աշխատություն համար:

Թուրքերեն բոլոր գլխաբառերի առջև նշվում է բառերի ծագումը, որ լեզվի բառ լինելը, այնպես որ ազատ կարելի է հաշ-

¹ Գալապյանի բառարանը երբեմն կոչվել է հրատարակիչ Պ. Հակոբյանի անունով:

վել, թե այդ երեսուն հազար զլխաբառից քանիսն է արաբերեն, քանիսը պարսկերեն է քանիսը տաճկերեն:

Թուրքերենին առնչված այդ ժամանակի ամենաարժեքավոր աշխատությունները Միհրան Աբիկյանի բառարաններն էին:

Աբիկյանը իր ժամանակի զարգացած դեմքերից մեկն էր, նա երկար ժամանակ եղել է օսմաներեն, պարսկերեն և արաբերեն լեզուների ուսուցիչ և Բարձրագույն Դուռն թարգման-քարտուղար, մոտիկից ծանոթ է եղել օսմանյան պաշտոնական լեզվին և տաճկական գրականությանը:

1885—1895 թվականներին Միհրան Աբիկյանը հրատարակել է մի շարք բառարաններ, որոնցից շատ արժեքավոր են «Երեքլեզվյան ընդարձակ բառարան տաճկերեն-հայերեն-զաղղիերեն» (Կ. Պոլիս, 1888), «Ընդարձակ բառարան տաճկերեն-հայերեն» (Կ. Պոլիս, 1892) և «Ընդարձակ բառարան հայերեն-տաճկերեն» (Կ. Պոլիս, 1891) աշխատությունները:

Մ. Աբիկյանի բառարանային առաջին աշխատությունը՝ «Բառարան տաճկերեն-հայերեն»-ը, միայն լեռատիպ, հրատարակվեց 118 էջ՝ մինչև էֆալ (ԱՅ) բառահոգվածը:

1886—1888 թթ. պրակներով լույս է տեսնում հեղինակի «Երեքլեզվյան ընդարձակ բառարան տաճկերեն-հայերեն-զաղղիերեն» աշխատությունը 24000 բառահոգվածով:

Այս աշխատության առաջին էջի վրա գրված է. «Բառագիրք երեքլեզվյան տաճկերեն-հայերեն-զաղղիերեն» Կ. Պոլիս, 1886 թ., մինչդեռ նույն գրքի առաջաբանից առաջ՝ «Երեքլեզվյան ընդարձակ բառարան տաճկերեն-հայերեն-զաղղիերեն» Կ. Պոլիս, 1888 թ.:

Այս հանգամանքը մի շարք դեպքերում թյուրիմացությունների տեղիք է տվել և համարվել տարբեր աշխատություններ, քանի որ և վերնագրի, և հրատարակության տարեթվերի մեջ կան զգալի տարբերություններ:

Աբիկյանի երեքլեզվյան բառարանը իր կառուցվածքով խիստ տարբերվում է նախորդ և իր ժամանակի բառարաններից, կազմված է գիտական հիմունքներով: Տաճկերեն-հայերեն բառարանին ֆրանսերեն համարժեքների տեղակայելն ավելի ընդլայնում է նրա գործածության շրջանը: Բառարանում հեղինակը տվել է 8000 ոճ ու կապակցություն, մի բան, որ թուրքերենին առնչված հայ բառարանների մեջ կարևոր նորություն էր:

Երեքլեզվյան ընդարձակ բառարանից հետո Մ. Աբիկյանը հրատարակեց «Ընդարձակ բառարան հայերեն-տաճկերեն»-ը

13000 բառահոգվածով և 700 ոճ ու ասացվածքով և նույնի համա-
ռոտը ավելի դպրոցական-ուսումնական նպատակներով:

Մ. Աբիկյանը հետադաշում ավելի ընդարձակեց իր նախորդ
աշխատանքները: 1892 թ. հրատարակեց «Ընդարձակ բառարան
տաճկերեն-հայերեն»-ը, որ պարունակում է 30000 բառահոգված,
8000-ից ավելի ոճ և պարսկերեն, արաբերեն առածներ և ասաց-
վածքներ:

Աշխատությանը կցված առաջաբանում հեղինակը գրում է.
«Աստ ամփոփյալ են միայն այն բառերը, որք օսմանյան արդի և
հին գրականության մեջ մուտ գտած են: Ի բաց թողած հմք զա-
նոնք, որք թեպետ Գամուսի և Արթերիի (արաբերենի բառարան-
ներ—Գ. Գ.) և Պյուրհանի Գաղբի ու Ֆերհենկի (պարսկերենի բա-
ռարաններ—Գ. Գ.) լայնատարած էջեր գրված են. բայց որոց
գործածության չեմք պատահած ցարդ հարյուրավոր ընտիր մաս-
յաններու և պաշտոնական գրվածոց մեջ»: Հեղինակն այնուհետե
նշում է, որ բառարանում տեղ չեն դրել արհեստական բառերը,
ընդհակառակը, լայն տեղ են տրված պաշտոնական, պատմական,
իրավագիտական, բժշկական, անդամագիտական, թվաբանական,
երկրաչափական, քիմիական, բնագիտական, բուսաբանական, զին-
վորական, վաճառականական և այլ գիտական բառերին:

Բառարանի թուրքերեն գլխաբառերի դիմաց տրված է հայերեն
տառադարձությունը, այսպես՝ էլիֆ. առաջին տառ օսմանյան այ-
բուբենի: ب | ալ (պ.): 1. Ջուր. 2. Արցունք. 3. Շողուն:

Մ. Աբիկյանը 1893 թ. հրատարակեց «Գործնական բառարան
տաճկերեն-հայերեն, 1895 թ. «Գիտական բառգրքույկ հայերեն-
դաղդիերեն-տաճկերեն» աշխատությունները: Հայ քննադատու-
թյունը լուծյան մատնեց Միհրան Աբիկյանի ընդարձակ բառարա-
նի երևան գալը, որի դեմ իրավացի կերպով հանդես եկավ «Հանդէս
Ամսօրեայ»-ն գրելով. «Այս բառարանին վրա, որո տպագրությունն
այս տարի ի զուլս եկաւ, ոչինչ կարևոր գրություն ցարդ երևցաւ
հոս, որ գիտական մեռելության նշան է: Ամենևին կարևորություն
չունեցող կամ նաև անպիտ հրատարակությանց վրա երբեմն գո-
վեստներ կշռայլեն ինքնակուշ քննադատք, մինչդեռ ամեն նկատ-
մամբ պիտանի և նպատակին հարմար գործ մը հրապարակ գա-
լուն՝ ոչ որ երևան կելլն արժեքը ծանոթացնելու: Եթե քննադատին

պարտքն է հոռին պարսավել անաշատպես, նույնպես կպարտավորի նաև լավը դովել աննախանձ»¹։

Մ. Աբիկյանը հայ-թուրքական բառարանագրությունը գուրս բերեց ծխական սահմաններից և բարձրացրեց գիտական աստիճանի։

Մ. Աբիկյանի երերելիվյան ընդարձակ բառարանը մի քանի զլխով բարձր էր կանգնած ոչ միայն իր նախորդ նույնատիպ աշխատություններից, այլ նույնիսկ իր ժամանակակից բառարաններից։

Մ. Աբիկյանը իր աշխատությունների մեջ օգտագործեց թուրքերենի բնագրային գրությունը, ի տարբերություն նախորդների, իսկ թարգմանությունները տվեց աշխարհաբար։

Մ. Աբիկյանի աշխատությունները քառորդ դար մնացին որպես թուրքերենին առնչված լավագույն բառարաններ։

ՄԱՆՎԵԼ ՔԱԶՈՒՆԻ

Իննսունական-իննհարյուրական թվականներին վեներտիկյան մխիթարյանները բացի երկլեզվյան ընդհանուր բնույթի բառարաններից հրատարակում են նաև մասնագիտական-հանրագիտական բնույթի գործեր։

Մխիթարյան միաբանության թուղարկած այդ բնույթի առաջին բառարանային արտադրանքը Մանվել Քաջունու «Բառգիրք արուեստից և գիտութեանց և գեղեցիկ դպրութեանց»-ն է, որը բաղկացած է երեք հատորից, 1—2-ը ֆրանս-հայերեն և 3-րդը ավելի համառոտ, հայ-ֆրանսերեն։

Բառարանը հանրագիտարանի բնույթ է կրում, հենց հանրագիտարան է։

Քաջունին իր աշխատանքի համար օգտագործել է մի շարք աղբյուրներ, հիմնականում՝ Բուլլյեի «Բառգիրք գիտութեանց և արվեստից և գեղեցիկ դպրութեանց» Bouillet, Dictionnaire des sciences, des Lettes et des Arts. Բեշրեի բառարանը, Լիտրեի բժշկական բառարանը, Բարրալի երկրագործական բառարանը, էմիլ Բուանի (E'mile Bouant) քիմիայի բառարանը և շատ այլ աղբյուրներ։

Հայերեն բառերի ընտրության համար հեղինակն օգտագործել է նոր հայկազյան երկհատորյակը։ Մ. Զախջախյանի հայ-իտալե-

¹ «Հանդես Ամսօրեայ», 1890, էջ 218։

յուն և Արսեն Բաղրատունու հայոց լեզվի ձեռագիր բառարանը: Ի դեպ այս վերջինի մասին ասվում է, որ այս Մ. Ավգերյանի «Առ-ձեռն բառարանն» է, ավելացրած շուրջ 20000 բառահոգոված:

«Գիտության և արվեստից բառարանի» հեղինակը քառասուն տարի է աշխատել այս գործի վրա, իհարկե, այդ ժամանակաշրջանում գրելով մի շարք այլ գործեր՝ մաթեմատիկայի, քիմիայի, բնագիտության, մեքենագիտության, երկրագործության, մեղվաբուծության և այլ բնագավառներին:

Հեղինակը իր այս գործի ավարտը պատկերավոր կերպով համեմատում է փոթորկահույզ ծովի նավապետի հետ, գրելով. «Որոպէս նաւապետ յնտ բաղումս մրցելոյ ընդ ամեհի և խռովեալ ալիս ծովու եթէ հասանիցէ ողջամբ ի նաւահանգիստ, որպիսի ուրախութիւն լինի նմա մինչև մոռանալ զամենայն վիշտս վտանգի, և անսպառ խնդութեամբ հրաւիրել և զայլս ի հրճուանս»: Քաջունին այդ քառասուն տարիների ընթացքում շատ անգամ է զգացել դժվարություններ, բայց չի հուսահատվել, նշանաբան ունենալով՝ «Իրպիլիոսի խոսքերը. «Ամենայնի յաղթեաց ժիր ջան»:

Բառարան-հանրագիտարան կազմելու դժվարության պատճառը եղել է նախ այն, որ գիտության մի բնագավառից չեն եղել աշխատության բառահոգովածները, այլ տարբեր արվեստներից, գիտություններից, որոնց պետք է տեղյակ ու հմուտ լիներ հեղինակը, ուսումնասիրեր համապատասխան մասնագիտական գրականությունը, որպեսզի կարողանար ճիշտ բացատրություն տալ ընդունած զխաբառերին: Քաջունին երկրորդ դժվարությունը համարում է այն, որ չնայած հայերենը հին, ճոխ և բազմահարուստ լեզու է, բայց չունի վերջին դարի գիտության ծաղկման հետ կապված շատ բառեր: Զունենք գիտության և արվեստին վերաբերող աշխատություններ բառաբաղ կատարելու համար և «Հարկ եղև ինձ արօրագրել ինքնին միայնակ զանմշակ և զկորդ դաշտ գիտութեանց վերջին ժամանակաց, գէթ զմեծ մասն, և անխոնջ վաստակովք և քրտամբք բուսուցանել զազգի ազգի գիտութեանց զծաղիկս, և պանծալի կացուցանել յայդմ մասին զբարբառ մեր, զի մի՛ վերջացեալ գտանիցի յայդմիկ ի նորոց լեզուաց»¹:

Քաջունին ամեն կերպ աշխատում է հայացնել օտար բառերը, գտնել, թարգմանել, բացատրելով այն անունների, որոնք

1 Մ. Քաջունի, Բաղդիրք արուեստից և գիտութեանց և զեղեցիկ դպրութեանց, Վենետիկ, 1891, Առաջաբան:

կազմված են հատուկ անուններից: Հեղինակը նշում է, որ եվրոպական լեզուների լատինական և հունական ազգակից բառերը ընդունում են կամ նրանց արմատներից կազմում նոր բարդություններ, իսկ հայերենը դրա պահանջը չի դրում: «...Մերս բարբառ,— գրում է Քաջունին,— զուով մայրենի և օտար ի նոցունց, և իւրով ճոխութեամբ և ընտել և ճապուկ հանդամանօք ի բարդութիւնս չկարօտի իմիր. և այս մեծ պարծանք լեզուիս»:

Հեղինակը նշում է, որ մեր լեզվի մեջ կան զգալի թիվ կազմող բնագիտական, բուսաբանական, կենդանաբանական, թանկագին ակների, ճարտասանական, բժշկական, փիլիսոփայական և այլ բառեր, բայց դրանք շատ շփոթված են մեկը մյուսի հետ, երբեմն միևնույն լատինական կամ հունական տերմինը թարգմանված է տարբեր բառերով: Հեղինակը նշում է, թե այդ նրանից է, որ Սուրբ զիրքը և նախնի այլ մատչանները թարգմանել են տարբեր կրթության, տարբեր գիտակցության տեր մարդիկ:

Այդ կապակցութեամբ Քաջունին տալիս է օրինակներ:

Antilope—Այծբաղ կամ այծաքաղ. տճ. ճեյրան: Անտիլոպի մասին մանրամասն տեղեկություններ տալուց հետո գրում է. «Առ նախնիս մեր վասն միոյ ևեթ յունական բառին քսէ կամ τραγέλαφος, δόρυξ ևդեալ է ալծեամն, խաբբուզ, այծֆաղ, յամոյր, վասն նմանութեանն շփոթելով ընդ իրեարս: Այլ մեք ջանացաք ըստ կարի որոշել ի միմեանց, դշունականսն ընդ գաղղիականին բաղդատելով ուստի և կոչեցաք գաղղիական անուանսն Antilope, Dorcas—Այծբաղ կամ Այծաքաղ. տճ. ճեյրան: (Բառարան, էջ 125):

Chevreuil — ալծեամն:

Oryx կամ Pasan —
Որիւքս (չն.)
վերջասպիտ:

Chamois — ալծ վալրի:

Aegagre—էշայծեամն,
խաբբուս (պրս.):

Dromothérium — ալծեամն տաճիկ:

Bubale — ցլեղջերու:

Dalm — վիթ:

Bouquetin — վալրի
բաղ:

Gazelle — յամոյր:

Քաջունին թեև քննադատել է, բայց ինքն էլ որոշակի պատկերացում չի ունեցել:

Այսպես՝

Chevreuil—այծյամն բառը մի դեպքում տն. հոմանիշը գր-
րում է՝ զարսնա (էջ 125), մի այլ տեղում՝ կէյիֆ սըղնըղը (457).
Daim—կէյիֆ սըղնըղը (125), Ղաղալ (623) և ուրիշներ: Autour—
Շահեն, պրսկ. շահին: Բացատրության վերջում՝ «Առ նախնիս մեր,
բաղէ կամ բաղայ է նասարակ վասն երից ևս տեսակաց, որք են
Autour, Faucon և Epervier այլ ևս առ որոշելոյ ի միմեանս կոչեցի
Autour—Շահեն, E'pervier—բաղէ, բաղայ, Faucon բաղէ բարձ-
րաթռիչ (էջ 205) և այսպէս շատ բառեր:

Մանվիկ Քաջունին հաճախ կաղմել է նոր բառեր, ցույց տալով
աստղանիշով, որպիսիք մեծ մասամբ հլու պատճենումն են օտար
լեզվի. այսպէս Caramel-ը թարգմանել է սեամեղր (Շկատի առ-
նելով, որ կաղմված է արաբ. զարա-սև և սպաներեն melo—մեղր
բառերից) և ապա բացատրում. «Շաքար խանձեալ կամ թէ ասել,
ջեռուցեալ մինչև 3 210 կամ 220 աստիճան, որով դառնայ ի նիւթ
կարմիր կամ սևորակ, խանձրահամ և խոնաւալոյծ» և այլն (էջ
376): Compote—մրգաթան:

Ուրիշ դեպքերում հեղինակը կատարել է իմաստային թարգ-
մանություն՝ Cavagnole (իտալ. cavajola—անձեռոց) դաստառակ
(բախտախաղի մի տեսակ):

Քաջունու բառարանը գրված է զրաբար: Ճիշտ է, 90-ական
թվականներին աշխարհաբարը շնայած հիմնականում հաղթանա-
կել էր, բայց դեռ այդ լեզվի մեջ բարբառային, օտար տարրերը
բավական ուժեղ էին և վիրջապես մոռացության չպետք է տալ, որ
բառարանային այդ աշխատանքը սկսվել էր XIX դարի 50-ական
թվականներին, մի ժամանակաշրջան, երբ գրաբարն էր իշխում:
Աշխատության հեղինակը զգում է այդ և ահա թե ինչ է գրում.
«Իցեն թերևս ոմանք, որ զգործս կամէին տեսանել յաշխարհիկ բար-
բառ քան ի գրոցն նախնեաց: Եւ տամ նոցա պատասխանի. նախ,
զի գրոցն բարբառ պարտի մեզ առաջնորդ լինիլ ի խօսելն և ի գրել
աշխարհիկ բարբառով, առանց որոյ չկարէ կալ յետինն ի կայի իւ-
րում, չունելով հիմն և հաստատութիւն: Երկրորդ անգամ, զի դիւր-
ընտել ընծայի հայկակաւսն հին բարբառ քան զայժմեան աշխար-
հաբառն, որ անդադար ի փոփոխութեան է, և այլազան ըստ գա-
վառաց, և մինչև կոկեալ չրիւրեւրալ և կանոնեալ չէ մարդ համա-
րել զայն հասարակաց բարբառ, իմանալի ամենայն հայրերոյ.
վասն այնորիկ ընտրեցի զհինն հայկական բարբառ, որով մի ան-
պամ հաստատեալ ամենայն ուսումնական բառից, զնոյնս մարթ է
ի պործ ածել անփոփոխ և յաշխարհիկ ուսումնական բառից, զնոյնս

մարթ է ի դործ ածել անսիրտփութիս և յաշխարհիկ բարբառս մերս Եր-
րորդ անգամ, զի զմեռեալ համարեալն յսմանց զհայկական բար-
բառ՝ կամեցայ ըստ իմովսանն ճոխացուցանել ամենայն գիտական
բառից առմամբ, և սատարել նմին ի կենդանութիւն. և զայս ոչ
այլով իւր մարթ էր առնել, բայց զուգեւոյ զայն ընդ կենդանի
բարբառոյ իմիւր, որպէս է գաղղիականն, որ է աշխարհածանօթ և
ամենայն գիտութեանց զիրամատուց»¹:

Այս մեջբերումից պարզ երևում է, որ հեղինակը աշխարհա-
բարբ դեռեա ընդհանուր, միասնական հայկական գրական լեզու չի
համարում, որի համար և ինքն ընտրել է գրաբարը:

Անկասկած, սխալվեց. 90-ական թվականներին բառարանը
գրաբար բացատրութեամբ հրատարակելը եղաւ այն հիմնական
պատճառներից մեկը, որ այդ արժեքաւոր աշխատութիւնը լայն
տարածում ու ժողովրդականութիւն չստացաւ:

Բառարանի ֆրանս-հայերէն բաժնի առաջաբանի մեջ հեղի-
նակը նշում է. «Ի զիրութիւն հայերէնասիրած եղի «Համառօտ բառ-
գիրք ի հայերէնէ ի գաղղիարէն» յաւարա գործոյս, յորում նշանա-
կեալ եմ միայն զանուանս եղեալս ի գաղղիարէն բառարանիս
յայտնիկ»:

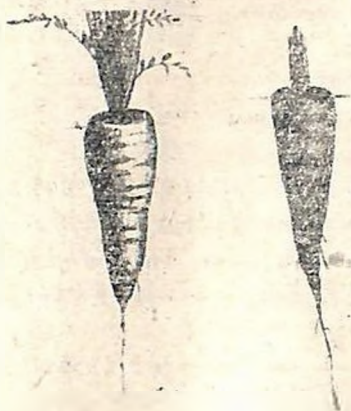
Այս բնույթի աշխատանքը մեր իրականութեան մեջ առաջինն
էր և առաջիմ միակը, որ իր մասնը թերութիւններով հանդերձ շնոր-
հակալութեան արժանի դործ էր: Աշխատութեան առաջին հատորն
ունի 627 նկար, երկրորդը՝ 451:

Մ. Քաջունին լայն տեղ է տւել նշումներին, որոնցով կողմնորո-
շում է բառի գործածութեան բնագաւառը: Եթէ որեւէ բառ գործ է
ածվում մի քանի բաժիններում, ապա արվում է առանձին-առան-
ձին:

Քաջունու հանրագիտական բառարանը թեւէ ֆրանսերէն-հա-
յերէն է, բայց կարելի է ասել, որ բոլոր բառերի համար զլխաբա-
ռից հետո արված են իտալերէն, հաճախ նաև հունարէն և լատի-
ներէն անվանումները, իսկ բացատրութեան բաժնում՝ թուրքերէնը,
այնպես որ, եթէ այս բառարանի վերջում կցվեր մի քանի էջանոց
իտալերէն, լատիներէն, հունարէն և թուրքերէն ցուցիչներ, ապա
բառարանի արժեքը մի քանի անգամ կբարձրանար. այսպես. եթէ
որեւէ աղբյուրում հանդիպեր իտալական Durezza, լատինական
Durities ած. փէքլիւր բառերը, կիմանայինք դրանց համարժեք
ֆրանսերէնը՝ Dureté: Այս նույն պահանջը հայերէնի նկատմամբ

¹ Քաջունի, Բաղդիրք արվեստից և գիտութեան, Առաջաբան, էջ 2:

Ի տարբերակ քաղցր ալիքի քիմիական բանականության
CAROTIN, հ. իս. Carotina. Գտնվում է քաղցր
 Գարգարի և Կարոտի քաղցր քիմիական բանականության
 բաժնի մեջ, որը անվանվում է քաղցր ալիքի քիմիական
 բանականության մեջ:

24 191

24 192

CAROTIN, ար. ալիքի և Carotina. Գտնվում է քաղցր
 Գարգարի և Կարոտի քաղցր քիմիական բանականության
 բաժնի մեջ, որը անվանվում է քաղցր ալիքի քիմիական
 բանականության մեջ:

CAROTIN և **CAROTIN**, հ. իս. Carotina. Գտնվում է քաղցր
 Գարգարի և Կարոտի քաղցր քիմիական բանականության
 բաժնի մեջ, որը անվանվում է քաղցր ալիքի քիմիական
 բանականության մեջ:

CAROTIN, ար. ալիքի և Carotina. Գտնվում է քաղցր
 Գարգարի և Կարոտի քաղցր քիմիական բանականության
 բաժնի մեջ, որը անվանվում է քաղցր ալիքի քիմիական
 բանականության մեջ:

— Caroubier de Guyana. Կ. **CARUBBA** BIL.

CARUBBA, ար. իս. Carubba. Գտնվում է քաղցր
 Գարգարի և Կարոտի քաղցր քիմիական բանականության
 բաժնի մեջ, որը անվանվում է քաղցր ալիքի քիմիական
 բանականության մեջ:

— Կ. Գարգարի և Կարոտի քաղցր քիմիական
 բանականության մեջ:

24 193

CARUBBA, ար. իս. Carubba. Գտնվում է քաղցր
 Գարգարի և Կարոտի քաղցր քիմիական բանականության
 բաժնի մեջ, որը անվանվում է քաղցր ալիքի քիմիական
 բանականության մեջ:

CARUBBA, հ. իս. Carubba. Գտնվում է քաղցր
 Գարգարի և Կարոտի քաղցր քիմիական բանականության
 բաժնի մեջ, որը անվանվում է քաղցր ալիքի քիմիական
 բանականության մեջ:

հեղինակը կատարիլ է՝ տալով բառարանի երրորդ՝ հայ-ֆրանսերեն բաժինը: Մ. Քաջունու արվեստի, դիտության և գեղեցիկ զարդանքի բառարանի երրորդ հատորը շունի նախորդի հանրագիտական բր-նույթը, այլ այն սոսկ երկրկույն՝ հայ-ֆրանսերեն թարգմանական բառարան է, ավելի ճիշտ ցուցիչ՝ ինգլիս ֆրանսերեն-հայերեն բաժնի համար, ինչպես՝

Այծյամ—Chevreuil

Այծյամն տաճիկ—Dromothérium

Աբակ—Abaca

Աբարբի—Euphorba և այլն:

Մեր ժամանակի շատ բառարաններ հետևել են այս մեթոդին. Մարուղոյի լեզվագիտական բառարանը ֆրանսերեն է, բայց տրված են մի բանի լեզուներով ցուցիչներ: Մեզ մոտ նույն մեթոդով է առաջնորդվել բուսաբանական ութլեզվյան բառարանի հեղինակ Բեդեյանը:

Գիտական ուղղությունների նկատմամբ տրված են նաև այդ դիտության ստորաբաժանումները, այսպես.

Botanique—բուսաբանություն, տնկաբանություն զրեւուց և լայն բացատրություն տալուց հետո, նույնիսկ վերջում գրելով—անձն որ զհետ լինի դիտութեանս այսմիկ կոչի բուսաբան, տնկաբան (botaniste իտ. botanico) գրել է.—բուսաբանութիւնն ըստ այլ և այլ առմանն բաժանի ի զանազան մասունս. որպէս.

— Botanique organique կամ Organographie—բուսաբանութիւն գործարանական կամ գործարանագրութիւն (և ապա բացատրություն):

— Botanique appliquée—բուսաբանութիւն գործնական...

— Botanique agricole—բուսաբանութիւն ագարակային...

— Botanique médicale կամ pharmaceutique—բուսաբանութիւն բժշկական կամ դեղագործական...

— Botanique industrielle—բուսաբանութիւն արուեստական և այլն (էջ 297): Ամեն մի առանձին բառահոգւածի համար տրված են լայն բացատրություններ:

Հեղինակը միշտ նշել է ղլխաբառի ինչ խոսքի մաս լինելը, դոյականների սեռը: Քաջունին մի շարք նոր բառեր է կազմել, ինչպես՝

Ներադեռ—Endoscope (էջ 755), հեղինակը վերցրել է բառի կազմությունը և թարգմանիլ, այսպես հն. ἐνδοσ—մեջ, σκοπεῖν դիտել: Hippologie—ծիւղաբանություն (1008), injectuur—ներարկող (1963), chresanthème — ոսկեծաղիկ (473), buttoir — արորակ (433), busand—հավկու (332) և այլն:

Քաջունու կաղմած բառերից շատ շատերը այսօր մեր լեզվի սևիականությունն են դարձել և օգտագործվում են: Նորակերտում-նիրի ժամանակ Քաջունին և ընդհանրապես XIX դարի հրկրորդ հիսնամյակի մեր բառարանագիրները հայացրել են առնչվող հիմ-նական լեզվի իմաստը, այսպես. aqua puncture լո. aqua—ջուր, puncture—խայթում. ջրախայթում (39), arctopithèque—արջա-կապիկ, բացատրում է ի լն. ἄρκτος — արջ, πίθηκος — կապիկ (151) և այլն:

Մ. Քաջունին աշխատանքը գրել է դրաբար, նույնիսկ որոշ բառեր, որ արդեն դրաբարի հետին շրջանում օգտագործվում էին, նա համարել է հետին կամ բարբառային, ինչպես bombyx կամ boomyce—շեռաս քիթեռն և ապա «Ի յետնոց Շեռամ» և բացատ-րություն:

Քաջունին որոշ դեպքերում բառի բացատրության մեջ տվել է նրա իմաստային փոփոխությունները, բառիմաստի էվոլյուցիան:

Քաջունու մահվան կապակցությամբ Ք. Չրաքյանը գրում է. «Քաջունի գլուխ գործոցը և ամենին ծանր աշխատությունը, որ իրմե 40 տարի գողցած է, արդեն ծանոթ է իրեն հոյակապ վաս-տակը՝ երկհատոր բառգիրքը արուեստից և գիտությանց (տպ. 1891—93) անստվիրանալի հրկասիրություն մը. հոս Քաջունին միայն անխոնջ միտք մը և հարատև կամք մը չհրեար, այլ ավելի բան մը, բառերու ընտրությունը, հմուտ դասավորությունը, և ուրիշ շարք մը հատկություններ, կհայտնեն իր մեծ տաղանդը: Իր արդ-յունքով մեր մեջ մտան կարգ մը ուսումնական բառեր զորս գոր-ծածած է իր դասագրոց և բառգրքին մեջ. նա վրեժխնդիր էր անոնց գործածության և ընտրելագույն մը գտած ատեն հազիվ կփոխա-նակեր»¹:

Նշենք, որ Մ. Քաջունին մինչև իր բառարանի հրատարակու-թյունը արդեն որոշ բառարանագրական աշխատանքներ կատարել էր: Իր հրատարակած «Տարրաբանություն—տեսական և արվես-տական» (1870) Դ. հատորի մեջ տվել է հայ-ֆրանսերեն բառա-րան, «Բնաբանություն տեսական և փորձառական»-ի մեջ (1871) տվել է «Բառգիրք բնաբանական անվանց» (էջ 481—505), ինչպես նաև ընդարձակ «Բառարան իտալերեն-հայերեն» աշխատությունը:

ՍԻՄՆՈՆ ՆՐԵՄՅԱՆ

Ութսունական-ինսունական թվականներին հայ բառարանա-գրությունը մի նոր վարթոնք է ապրում: Հայ ժողովուրդը իր ազ-

¹ «Բաղմավէպ», 1904, էջ 34—35:

դային վերածնությունն էր ապրում և, բնական է, պետք է հաղորդակից դառնար եվրոպական մշակույթին:

Ութսունական թվականներին աշխարհաբար լեզուն արդեն լայն տարածում էր գտել և անհրաժեշտություն էր զգացվում նոր բառարանների ստեղծման:

Այդ ժամանակաշրջանի բառարանների մեջ իր ուրույն տեղն է գրավում Սիմեոն Երեմյանի «Պատկերազարդ բառգիրք գործնական գիտությունց» աշխատությունը¹:

Աշխատությունը ֆրանս-հայերեն է, զլխաբառերը տրված են ֆրանսերեն, իսկ բացատրությունները՝ հայերեն, շատ դեպքերում փակագծոված նաև թուրքերեն: Բառարանի վերջում (779—835) տրված են հայերենի և թուրքերենի բառացանկեր, ինչպես՝ աբեթ—Amadou, բաբախում—Palpitation, բադ—Canard: Թուրքական բաժնում հայերենը տրված է որպես միջնորդ լեզու՝ ագիգ-ակատ—Agate, ագիգի եկմեն-սարդիոն—Sardione, աղալաթ-դնդերք—Muscles, աթ, էսպ—ձի—Cheval և այլն:

Երեմյանի բառարանը իրենից ներկայացնում է պատկերազարդ գործնական բառարան ֆրանսերեն-հայերեն-տաճկերեն, հայերեն-ֆրանսերեն, տաճկերեն-հայերեն-ֆրանսերեն բառարանների ժողովածու:

Բառարանը հանրագիտական բնույթ ունի, այնտեղ ընդգրկված են՝ անասնաբուծության, անդամադննության, աստղաբաշխության, արվեստաբանության, բժշկականության, բնախոսության, բնական պատմության, բուսաբանության, զեղալաճառության, երկրագործության, երկրաբանության, կենդանաբանության, հնաբանության, մեքենականության, վիրաբուժության, տնկաբանության, քիմիայի, ֆիզիկայի վերաբերյալ շուրջ 4000 բառահոգված:

Բառարանի առաջին էջի վրա գրված է.

Indocti discant et ament meminisse periti.

Տղետք՝ սորվին, և գիտունք հիշեն (He 'nault):

Բառգրքին կցված փոքրիկ առաջաբանում գրված է. «Համեստ դրական լուծա մը կը ձգենք հայ դրականության դանձաճակին մեջ, և գործիս նպատակն է ազդային դասարաններեն սկսյալ մինչև ժողովրդյան խավերուն մեջ տարածել, սիրելի և օգտակար ընել այն գիտությունը, որուն եվրոպան կպարտի ներկա մտավոր և նյու-

¹ Ս. Երեմյան, Պատկերազարդ բառգիրք գործնական գիտությունց, Վենետիկ, 1900:

թական զարգացումը: Բառգիրքս աշխատեցանք այնպիսի ոճով մը կազմել, որ կարենա օգտակար ըլլալ այն ամենուն՝ որոնք վարժարաններուն մեջ չեն կատարած հնգամյա կամ վեցամյա դասընթացքումը և կփափաղին ծանոթանալ գիտական, բժշկական և արհեստական մասնաճյուղերու և կհուսանք, որ ներկա աշխատութեան՝ մեր աղգայնոց այդ դասակարգին ևս նպաստավոր կըլլա: Դարձյալ անտարակույս սա՝ փոքրիկ առաջնորդ մը կըլլա մերադնյա այն ամեն համբակներուն, որոնք գիտութեան մասնաճյուղին կհետևին և գոցե շատ տեղ սա իրենց համար դժուարութեանց բանալի ըլլա»:

Երեմյանի բառարանը հարուստ է գլխաբառերի բացատրութեամբ և նկարներով, առանձնապէս աչքի են ընկնում բուսաբանական և կենդանաբանական բաժինները:

Աշխատութեան 367 էջում տրված է «Կազմածք-կառածիդ ձիւռ» և մանրամասնած 31 անունները՝ նախատաք, աշալանի, երասանակ, բագ, սանձ, կոնեֆ, կոնեֆակալ, փողնոց, ուլնալար, փակակալ, անուր, սալլացից, կեղծ ուլնալար, փռկ, արոտակ, գեղակալ, գլխանոց, խուրանիշ, երկագոգ, կեղծ երասանակ, օղ փռակալի, ցիցակալ, խամուր, երասան, ողնուլար, գավակակալ, ողնուլարի երկնղի, աղեբերափոկ, կառածիգ փռկ, օղ փռկ: Այսպէս նաև ուրիշ բառահոգւածներում, իսկ սրանք իր ժամանակին մեր ժողովրդի օգտագործած բառերն են, որոնց մեծ մասը այսօր արդեն կորած են:

Բառարանի որոշ բառահոգւածներ բավականին կրկնաբացատրութեան են ստացել, այսպէս օրինակ. abeille—մեղու բառահոգւածը դրսևում է 6 սյունակ 7 նկարով, ուր բաժին առ բաժին տրված են ընդհանրապէս մեղվի, ապա էգ մեղվի, արու մեղվի, չեղոք մեղվի, մոմարարքների, մատակարարների, դայակների, տնարարքների, նուշիսկ մեղվի ծննդի և բաղմացման մասին մանրամասն տեղեկութեաններ:

Բուսաբանական և կենդանաբանական բառերի մոտ հաճախ տրված են լատինական գիտական անվանումները, ինչպիսի՝ est-ragon—թարխուն, բնիկ թաթարաց աշխարհին բարձվենիկի ցեղեն բանջարի տեսակ մէ. աղուրայով bouture կբաղմանա: Յուր տերէները հոտովիտ են և գործածական է ի տնտեսութեան: Քաջախը, մանանիխը, տեսակ-տեսակ քաղցրավենիները ասոր տերէներով կհամեմեն:

Ս. Երևմյանը հետեւելով իր ժամանակի մյուս բառարանագիր-
ների նորակերտել է բառեր, ինչպես՝ ֆակաջեմփա (antipyrine),
նոդատում (désar iculation), ասպետահալ (echasse), լեդատալ
(hepatite), ալծաղ (antilope տն. ճեյրան) և այլն:

Բառարանի շատ բացատրություններ, իր ժամանակին թերեւ
գիտական լինելով, այսօրվա տեսանկյունով ոչ միայն անընդու-
նելի են, այլև սխալ՝ այսպես՝ «gangrène—ֆաղցկեղ. խանգարումն,
որ կպատահի մարդու մարմնույն այն մասին, ուր արյունը այլևս
շրջան չընելու» և մանրամասն տալիս է զանգրենայի-փտախտի տե-
սակները, նկարը և նրա բուժումը:

Ս. Երևմյանի այդ արժեքավոր աշխատանքը նույնպես չի դնա-
հատվել ըստ արժանւոյն, բացված բաժանորդագրությանը բաժ-
նեզրով են բնդամենը 147 շրինակ:

Ս. Երևմյանը կազմել է նաև հանքաբանական ստուգաբանա-
կան բառարան՝ «Հանք և իրենց ստուգաբանությունն» որը, սակայն,
առանձին գրքով չի հրատարակվել և մնացել է «Բազմավէպ»-ի
էջերում¹, պարունակելով Աղամանդ-Կապառ բառահոգւածները:
Աշխատության սկզբում Երևմյանը գրում է.

«Սիրելով և փափաղելով ուսումնական բառերու ճշտություն
մը տեսնել մեր ազգային գիտական երկերում և թարգմանություն-
ներու մեջ, բրնով և զրնով պրպտենք հողերու, ժայռերու և ավաղ-
ներու մեջ թաղված բնության անգին զոհարները, իրենց անվամբ,
բնությամբ և պատվով»²:

«Գործնական գիտութիանց» և «Հանքաբանական» բառարան-
ներից բացի անհրաժեշտ է նշել «Բառարաններ» հոգւածը, ուր Ե-
րևմյանը հաշիւըն լեզվի բառարաններ կազմելու հարցն է առաջ
քաշում, միաժամանակ բարձրացնում Նորայր Բյուզանդացու բա-
ռարանային աշխատությունների հրատարակության խնդիրը:

Երևմյանը Նորայրի մասին գրում է. «Մեծարգո բանասերն
այժմ ունի հրատարակության պատրաստ ուրիշ քանադան հատոր-
ներ, որոնց համար կրնանք երաշխավոր ըլլալ, թե կարող են ծա-
ռայել իբր մեկ-մեկ տաշված, հղկված անկյունակալ քարեր ներ-
կա բնական բանասիրության թանդարանին»³:

¹ «Բազմավէպ», 1898, էջ 134—135, 479—481, 524—525, 563—566: 1899,
էջ 16—18, 53—54, 102—103, 154—156, 200—202, 257—258, 300—302, 409—
411, 511—513, 550—552: 1900, էջ 7—9, 58—60, 103—104, 206—209, 411—
413:

² «Բազմավէպ», 1898, էջ 434:

³ «Բազմավէպ», 1905, № 3, էջ 98:

Երեմյանը գրում է. «Եվ Տեառ Նորայր եթե փոխանակ զրական շատ դնահատողներ ունենալու գոնե մեկ գրասեր մեկնասի գրա-
մական աջակցությունը վայելելու, հայ բանասիրությունն ալ կրնար
դեռ նորանոր cose stupende հղանալ: Հարգանք, դնահատում, շատ
լավ, սակայն ատոնք ամենն երախտագիտական ղեկիչուոներ են
խոնջ ճակատներու վաղամեռիկ սիրտիանք, ուրիշ ինչ... Եթե մի-
միայն գովեստներով պիտի վարձատրենք մեր հեղինակները, մեր
տաղանդները, Նորայրի բանասիրական երկերը և սրբագրյալ հայ-
կական գեղեցիկ բառարաններն կրնան հավիտենականորեն ան-
գործության դատապարտվել»¹:

Երեմյանը Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունից 30-ա-
կան թվականներից հեռացել և ապրել է Միլանում, զբաղվել ու-
սուցչությամբ, ուր և մահացել է 1938 թ. նոյեմբերի 29-ին 67
տարեկան հասակում:

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

Բառարաններ և հատկապես հայերեն բառարաններ կազմե-
լիս բառահոգվածների ամենագովարին բաժինը բուսաբանական
բառերն են: Հայ բառարանագիրները շատ հաճախ բուսանուն գըլ-
խաբառերի դիմաց, ուրիշ ելք չգտնելով, ստիպված գրել են «տե-
սակ մը բույս», «բույս ինչ» ոչինչ չպարզաբանող բացատրությու-
ները:

Բառարանների ճշտման և գիտական համակարգի վերաժելու
խնդիրը երկար ժամանակ մտահոգել է մեր թե՛ մասնագետ բու-
սաբան և թե՛ ոչ մասնագետ մտավորականությունը:

Բուսաբանական առանձին բառարան կազմելու փորձեր կա-
տարվել են դեռ շատ հին ժամանակներից սկսած, օրինակ՝ Ամիր-
գովլաթ Ամասիացու բժշկական աշխատությունները ունեն նաև
բուսաբանական-բառարանի արժեք:

Հայ բառարանագրության պատմության մեջ բուսաբանական
առաջին խոշոր գործը Ղ. Ալիշանի «Հայբուսակ կամ հայկական
բուսաբանություն» աշխատությունն է, որը լույս է տեսել 1895 թ.
Վենետիկում:

Բժշկական հին գրականությունը, հենց ինքը բժշկությունը
սերտ կապված էր՝ առնչված բուսաբանությանը: Հունաց և արա-
բաց բժշկարաններն՝ զուր մերոնք կարդային և թարգմանեին, ան-

¹ Նույն տեղում, էջ 99:

հրաժեշտ պահանջներն բուսոց և դեղոց անուններն՝ ազգային լեզվով ավանդել, որչափ կարելի էր, այս բանիս վկա են մեր հին բառագրոց մեջ առանձին գրված բժշկական բառ Դադիանոսի, որս զրոց թարգմանությունն, ափսոս, որ մինչև հիմա դառնված չէ»¹:

Ալիշանը կարևոր է համարում բույսերի անունների ի մի հավաքումն ու բացատրությունը, քանի որ «թե ի սնունդ են մարդկան և անասնոց, թե իբրև դեղ, թե իբրև ազանելիք, թե նյութ ջերմության և թե ամենակարևորք ի շինվածս և հարվեստս»:

Ղ. Ալիշանը «Հայբուսակ»-ի առաջաբանում (էջ 1—9) հիշատակում է իր օգտագործած կարևոր աղբյուրները՝ սուրբ գիրքը, պատմիչները, ապա Մխիթար Հերացի, Մխիթար Գոշ, Ամիրգովլաթ Ամասիացի, Ստեփանոս Ռոշքա, Ստեփան Շահրիմանյան² և ուրիշներ:

Հնդկնակը նկատում է, որ շատ բուսանուններ ուղղակի թարգմանված են որևէ լեզվից, բայց թե դրանցից ո՞րն է առաջնայինը, ո՞րը՝ թարգմանականը, դրան խորամուխ չի լինում:

«Եղնալեզու—Buglossum լատ. Լիսանի սէվր արաբ. ամենն ալ նույնը կնշանակեն,—գրում է Ալիշանը,—կմնա գիտնալ թե որն է առաջինն՝ ուսկից ուրիշները թարգմանվելու են»:

Ալիշանը հավաստում է, թե դեռ հին ժամանակներից (Թեոկրատես, Դիոսկորիտես, Գաղիանոս, Սարաբոն, Պլուտարքոս), իսկ միջին և նոր դարերում ավելի մեծ թվով գիտնականներ ու բուսաբաններ զբաղվել են բույսերի ուսումնասիրությամբ:

Ալիշանը նշում է, թե բոլոր ուսումնասիրողներն էլ Հայաստանի մասին հիշել են՝ թեև մեր երկիրը չունի տաք կլիմային հատուկ բուսականությունը, բայց «հարուստ և նշանավոր ալ է սննդյան, զարմանա և բժշկական բույսերով և ծաղկամբք և հոտավետ տունկերով, ևս առավել պտղաբերոք» մի կողմ թողնելով անտառային վայրի ծառերը, որոնցով պատած է եղել Հայաստանը և որոց բարգավաճության վրա կհիսնային հոռվմայեցիք, իսկ այդ «հետաքալում մեր մատենագիրներից մեկը անսխալ կոչեց այդ շրջանները»³:

1 Ղ. Ալիշան, Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբանություն, Վենետիկ, 1895, Առաջաբան:

2 Ստ. Շահրիմանյանի «Փղորայ Հայաստանի» տեղաբանական բառարանը օգտագործվել է XIX դարի հայ շատ բուսաբանագիրների կողմից:

3 Ղ. Ալիշան, Հայբուսակ, Վենետիկ, 1895, էջ 2:

Ղ. Ալիշանի այբբենական կարգով տրված բուսաբանական բառարանը բուսաբանության, բույսերի պատմությունն է, շատ բառաճողվածներում բերված են զանազան կարծիքներ, վկայություններ, բանաստեղծություններ, նույնիսկ բուսաբանական դիտողություններից հեղինակն անցնում է բժշկական, կրոնական և պատմական տեղեկություններին:

«Հայբուսակ»-ի բառաճողվածների մշակումն ավելի ակնառու դարձնելու համար, վերցնենք «Միրան» բուսաբանը:

1198. Միրան

Հատուկ հայկական պտուղ. այսպես կոչված ի բուսաբանության Armeniaca կամ Prunus Armeniaca (հայկական սալոր) և հայտ է ի պատմութենն որ հռովմայացիք երբ մտան ի Հայաստան՝ Արշակունի Տիգրանա և հաջորդացն հետ կոլելու, իրենց լավագույն ավար այս պտուղը մտուցին Եվրոպա, ոչ միայն համովն այլ և հոտովն զմալած, ինչպես կիմացնե Պլինիոս (Ալիշանը էջատակում ծանոթագրել է Պլին. բնախոսություն. ԺԵ, ԺԲ, Ab extrema gente Armeniaca, quae sola et odore commendatur) անունն այլ անթառամ պահեցին: Փ. Abricot .Abricotier, ի. Armellino. Albicocca. Ռ. Абрикос.

Արաբացիք այլ իրենց ծանոթ պտուղ անվամբ (ինչպես լատինք՝ սալորո) հայկական խնձոր կոչեցին, Թուֆան քլ-էրմանի. (հիմա ալ նապոլիի կողմերում Ոսկի խնձոր կոչեն), բայց առանձին անվամբ այլ կոչեն միշմիշ. مشمش որով ստորագրե և Ամիրտ. հիշելով ուրիշ անուններն ալ. «Պ. Զարտալու և Հ. Խոթիկ ասեն. և Միրան ասեն (№ 1147. ի տակ գրում է Խոթիկ—բժշկարան մի դրև. «Միշմիշ. պ. զերտալու, և հայերեն Խոթիկ ասեն և Միրան») և ինքն շատ ցեղ լինի, լավն այն է, որ խոշոր և դեղին լինի... թէ ուտեն՝ օգտէ պուխարին (գոլոշիք հարբխի) և թէ զտերևն եփեն և խաղաչ առնեն՝ օգտէ խնախին (փողացալ) և իր կտին եղն օգտէ ականջին զոռալուն և զորդն այլ հանէ յականջէն... և իր խէժն զհերքունն տանի և լաւն այն է, որ շոր թրջեն և ապա ուտեն: Ասէ Պտին. թէ լաւն այն է, որ քաղցր լինի, և Պ. Ղայսի կասէ, և հո. Արմինիադին (Armeniacum) և լաւն և աղէկն է հայոց երկրին լինի: Ասէ Դ. (Դեոսկորիտ) թէ քան զԴեղձն՝ ամենայն դիմօք աղէկ է, և ստամոքսին այլ լաւ է... և թէ զշորն յորժամ ծամես և թրջես և զջուրն խմես՝ զծարան կտրէ, և ստամոքսն հովցնէ, և սուր ջերմ-

րուն օգտէ»։ Հին բժշկը. այլ Միշմիշ անվամբ հիշե զծիրան և հովությանն ու գիճության պատճառով կըսէ։ «Ընծայէ ի մարդ գէշ ցաւեր հով և թանձր, որպէս դեղձն՝ ի յերական և ի լերդն և երբ օրեր անցնի՝ ջերմնոտ առնէ և կայ յինք զորկութիւն և յետ ուտելուն գինք՝ մաղտաբէ ծամէ, կամ Անխոտն, կամ դԲան հետ իրաց և ապա գինի խմէ՝ զոր շամշով և մեղրով շինեն, և իր գործն այս է, որ խիստ ջերմային ախտեր ընծայէ»։

Ի հնուց մինչև հիմա Ծիրանն հայկական՝ իր հարգը պահած է, մանավանդ երկրին հարավակողմանը, ուր ավելի մեծ և անուշ կըլլա՝ քան ի հյուսիսակողման, ուր թվի թե մեր առակախոս մեծ վարդապետին քմաց զպած էր, վասն զի Սալորի և Դամոնի հետ ամբաստանվեցան կըսն (Ժն) թե ուտողին ակռայն կառնուն (զատամունս հարուն) և որովայնի վնասիչ են, թեպետ և կամավ այսպես կընեմք կըսենն պտուղքն՝ որ շափեն ավելի շուտեն։ Հայտնի է, որ Ծիրանն թե հում թե եփած և թե չիր (չոր) ուտվի, և թե շաքարով սնած։—Վերոհիշյալ անուններեն զատ կոչվի առ մեղ և Նարուկ և Պարկուկ. այս ետքի անունս լավի և առ արաբացիս և առ արեւմտյա գրիչս, ինչպես տեսնվի ի կարգին»։

Որոշ բառահոգւածներ, ինչպես՝ վարդ (2870), խաչափայտ (1009), թուֆ (808) էջեր են զբաղեցնում, իսկ ուրիշներն էլ միայն մի տող։ Ծրուկ (1872)—վայրենի բույս մի անպիտան, անունն դուշակելով։ (Մանան. եր. 469), հուրբուկ (1741)—նոր բառահավար մի հիշած է, նույնիսկ բացատրություն անգամ չկա։ Կոնկուջղայ (1546) խոտուջրեցոց ծանոթ բույս մի։

Վարդենիկ (2882)—իբրև տարբեր ի վարդե բույս գրած է բառահավար մի։ Մոմոուկ (2136)—հիշե նոր բառահավար մի, առանց բացատրելու։

Այս օրինակները ցույց են տալիս, որ Ալիշանը մասնազետ բուսաբան չլինելով ամեն ինչ մտցրել է իր աշխատության մեջ ու թեև չափազանց խիստ, բայց իրավացի էր ն. Բյուզանդացին, երբ գրում էր. «Ավասիկ հայկական բուսաբանութուն, զոր լավ ևս տեսիլ հայկական խառնաբնորություն, ուր անդամազիտության, բժշկության, դեղագործության, կենդանաբանության, հանաբանության և խոհակերության բառեր՝ որպէս բուսոց անվանք կներկայացվեն՝ հանդերձ յուրյանց կարծեցյալ հոմանիշներովն և այլ և այլ բարբառս»¹։

¹ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1926, էջ 66։

ՀԱՅԲՈՒՍԱԿ

ԿԱՄ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՈՒՍԱԲԱՌՈՂԻԹԻՒՆ

ՂԵՆՆՏԻԿ. - Ս. ՂԱԶԱՐ

1895

Նորայր Բյուզանդացու կատարած 289 դիտողությունները մի առ մի հաստատված են հայ մատենագրությունից քաղված փաստերով: Աշխատությունը ժամանակին լույս չի տեսել: Բառարանագիր Գվիդոն Լուսինյանը ձեռագիրը 500 ֆրանկով գնել է և հետագայում նվիրել Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությանը:

Ղևոնդ Ալիշանը բուսաբան չէր, նա հենվել է նախորդ բառարանների և այլ պատմիչների հիշատակության վրա, նրանցից քաղել ու ի մի է հավաքել այն ամենը, ինչ նշված է եղել:

Հեղինակը հավաքել է 3400 բուսանուն, որոնց մի մասը օտար անուններ են, հատկապես արաբերեն:

Բուսանունների այս քանակը մենք ընդունում ենք հեղինակի համարակալումներով, իսկ իրականում, այդ թիվը կարող է բավական պակաս լինել, քանի որ Ալիշանը նույն բույսի հնչյունական տարբեր գրությունները առել է տարբեր համարների տակ, այսպես՝ բլիլաճ (353)—պլիլաճ (2556), եղածաղիկ (626)—յուղածաղիկ (878), իշխաղող (860)—իշու խաղող (872), թարխուն (774)—տարղոն, տարխոն, տարղուն (2940), դարճին (431)—փարճին (3174) և այլն:

Ղ. Ալիշանն ընդունում է, որ իր հավաքածուն կատարյալ չէ և հույս է հայտնում, որ հետագայում հայ բուսանուններով կհարստացվի բառարանը այլ մասնագետների ու բանասերների կողմից:

Բառարանի հիմնական բաժինն ավարտելուց հետո տրված է հավելված, «Ցանկ լատին. փռանգ անվանց բուսոց ըստ թվակարգի նոցին» և «Ցանկ թուրք և արաբ անվանց բուսոց»: Վերջին երկու բաժինները անվանացանկեր կամ ավելի ճիշտ օտարլեզվյա ցուցիչներ են (index), որոնք բարձրացնում են բառարանի արժեքը և գյուրին դարձնում նրանից օգտվելը:

Ղ. Ալիշանի աշխատության մեծ արժանիքը պետք է համարել նաև այն, որ նա շատ դեպքերում նշում է, թե այս կամ այն բուսանունը ո՞ր շրջանում է տարածված և ի՞նչ բարբառային անուններ ունի:

«Հայբուսակը» անկախ իր ունեցած թիրություններից, հայ բուսաբանական բառարանների մեջ իր արժեքավոր տեղն է գրավում: Այդ բառարանի մեջ ամփոփված են Ս. գրքից մինչև իր օրերը եղած բոլոր բուսանունները իրենց աղբյուրների մանրամասն նշումներով:

Իտալացի հայագետ Ե. Տեզան «Հայբուսակը» հատուկ զեկուցման նյութ է դարձրել և միանգամայն անկողմնակալ գովել ու բարձր գնահատական է տվել¹։

ՍՈՒՔԻԱՍ ԷՓՐԻԿՅԱՆ

Իննհարյուրական թվականներին լույս տեսած բառարանային դոհարներից պետք է համարել Ս. Էփրիկյանի «Պատկերադարդ բնաշխարհիկ բառարանը»։

«Բնաշխարհիկը» բացատրում է իր դերը «Ո՛րչափ տխուր, որչափ և ողբալի մեր բնաշխարհի ներկա վիճակը, այնքան սիրելի, այնքան և ցանկալի յուր տարակաց որդեկաց համար իրենց Հարց և Նախնաց անմահ հիշատակները, զորս ներկա բառարանիս մեջ փափագեցանք և ջանացինք ի մի ամփոփել։

Արդ այս բնաշխարհիկ, կամ լավ ևս մեր հայրենի երկրի աշխարհագրական բառարանի մեջ կնկարագրվին։

Ա. Մեր բոլոր նահանգները, գավառները, քաղաքները, գյուղերը, լիճները, դաշտերը, գետերը, լճերը, վանքերը և այլ նշանավոր և հիշատակաց արժանավոր տեղվանք։

Բ. Հատուկ խնամքով տրված են աղգային աշխարհագրական սլաոմությունն ինչպես նաև հնախոսությունը։

Գ. Մեր գաղթավայրերն ևս կմտնեն բառարանիս մեջ և ըստ կարելվույն երկրագնդույս վրա գտնվող այն ամեն քաղաքներն՝ հորս բնակած և հիշատակ մը թողած է հայությունն և կամ տակավին կը բնակի։

Դ. Զանազան ձեռագրաց և շինվածոց հիշատակարանաց մեջ հիշված աշխարհագրական անուններին այն ամենը՝ որ կրնան հետաքրքրական ըլլալ՝ կը ջանանք դուրս չթողուլ։

Ե. Կը հիշատակենք նաև այն ամեն ալազգաբնակ գյուղերն, հորս կը գտնվին ինչ-ինչ հիշատակարանք և բեկորք հայրենի հրեմությանց։

Զ. Նշանավոր անվանց շատերու ստուգաբանությունն ալ հառաջ կը բերինք, և ոմանց դիմաց ըստ տեղվույն կը նշանակենք օտար աղգաց անվանակոչությունն՝ իրենց հատուկ գրերով (Ա.—ասորերեն, Ար.—արաբերեն, Գղ.—գաղղիերեն, Ե.—երբայեցերեն, Թ.—թուրքերեն, Իտ.—իտալերեն, Լ.—լատիներեն, Հն.—հունարեն, Պ.—սլաւերեն, Ռ.—ռուսերեն, Վ.—վրացերեն)։

¹ «Բազմավէպ», 1897, էջ 209։

է. Ի ստորեւ այն անուններուն, որոց վրա ավելի բնդարձակորին գրած են ուրիշ ազգային և օտարազգի հեղինակներ, և կամ տված են օգտակար և հետաքրքրական տեղեկություններ, առանձին գրքերու կամ թերթերու մեջ. կը նշանակենք համառոտագրությամբ նույն գիրքն կամ թերթն և գլուխն կամ էջն»:

Ա. Էփրէիկյանն օգտագործել է հայ և օտար բաղմամբով աշխատովյուններ և կաղմել իր «Բնաշխարհիկը»: Հեղինակը մեծ մասամբ արձանագրողի գերում է հանդես գալիս, այսինքն, թե ինչ է ասված այս կամ այն աղբյուրում:

Բնաշխարհիկ բառարանը պատկերադարդ է, ունի շատ հետադարձ և մաքուր շուտանկարներ: Առաջին հատորի Ա—Ը տառերի բառահոգւածները պարունակում են 339 լուսանկար:

Բացի այդ, բառարանում կան բավականին մեծ թվով վիճակագրական ցուցակներ՝ գավառների, գյուղերի, ավանների ծխաբանակի, բնակչության, ունեցած եկեղեցիների, դպրոցների և այլնի մասին:

Որոշ բառեր շատ բնդարձակ են բացատրված, մանրամասն տեղեկություններ են տրված աշխարհագրական գիրքի, պատմության, տվյալ վայրում եղած հիշարժան տեղերի, հուշարձանների մասին լայն տեղեկություններ, այսպես՝ Ագուլիս կամ Ագուլիք, գղ. Acoulis, սուս. Акулис—ստուգաբանվի ըստ ոմանց Այգինե—րով լի, շատ այգիներ ունենալու համար՝ և ըստ տեղական ավանդության... Ակն ի լույս, հորմե աղավաղված կը համարին Ագուլիս, (էջ 9բ—13ա) և ապա տված է 17 սյունակ բնդարձակ բացատրություն, 10 լուսանկար, Ագուլիսի շրջանի 1893 թվականի մարդահամարի տվյալների աղյուսակ և այլ տվյալներ, իսկ հոգւածի վերջում նշված են այն աղբյուրները, որտեղից վերցված են Ագուլիսին վերաբերող տեղեկությունները:

Երևան բառահոգւածը դրադեցնում է 662ա—677բ 15 էջ, 6 լուսանկար, տրված են Երևանի գավառի հայաբնակ գյուղերի մարդահամարային տվյալները: Մանրամասն տեղեկություններ են տրված քաղաքի թաղերի, եկեղեցիների, կրթական հիմնարկների և բնակչության գրադմունքների մասին:

Եթե Ագուլիս, Երևան և շատ բառահոգւածներ ստացել են երկար և մանրադնին բացատրություններ, ապա որոշ անունների դիմաց նշված չէ նույնիսկ ինչ լինելը, ինչպես՝ Երիզակ—կը հիշվի Տուրուբերանի Տարոն գավառի մեջ» (էջ 678) և ուրիշ ոչինչ: Ապարանջան.—հիշվի աղբյուրս Վասպուրականի Տոսպ գավառի

մեջ, Վարագա մոտ: Արծ. Վասպ. Գ. 105 (էջ 231), Արտուկներ— (գյուղ Տիգրանակերտի, 30 տուն հայ բնակչոք (էջ 325): Ալիզամար կամ Ալիքէմէրլու.— հայաբնակ գյուղ Երևանու (Ճակատք) Սուրմալի գավառի մեջ, 1045 բնակչոք, բաժնված 126 տան (էջ 49):

Ժամանակին գրաքննադատությունը չափազանց բարձր գնահատեց այս աշխատանքը: «Բնաշխարհիկը»՝ յուր մեջ ամփոփում է բոլոր հին ու նոր տեղեկությունները հայկական վայրերի մասին հանդերձ մատենադիտությամբ, սրանով բառարանիս արժեքն ավելի ևս մեծանում է, որովհետև այդ մատենագիտությունը միջոց է տալիս ստուգելու և ընդարձակելու հիշված տեղեկությունները: Այս բառարանն ավարտվելուց հետո զարդ կարող է լինել ամեն մի հայկական մատենադարանի»¹:

Սիմեոն Երեմյանը մեծ գովեստով է խոսում այդ բառարանի մասին, այն համարելով շատ կարևոր դործ հատկապես հայրենի երկրի տարադիր որդիների համար²:

Ցավոք, այդ արժեքավոր աշխատանքը չավարտվեց, հրատարակվեց միայն առաջին երկու հատորները՝ մինչև «Կ. Պոլիս» բառահոգվածը:

1909 թ. Ս. Էփրիկյանը հեռանում է Միաբանությունից, դառնում աշխարհական, և թերևս այդ էր պատճառը, որ նա հնարավորություն չունեցավ ավարտելու իր գլուխգործոցը՝ բնաշխարհիկ բառարանը:

ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՁԻ ՀԱՄԱԲԱՐՐԱՌԸ ԵՎ ԲԱՌԱՐԱՆԸ

Միջնադարյան ձևագիր բառարաններին հաջորդեցին Աստվածաշնչի տպագիր բառարաններն ու համաբարբառները:

Ընդհանուր բառարանագրության մեջ Աստվածաշնչի առաջին համաբարբառը, 500 վանականների օժանդակությամբ, կազմել է Հուզո անունով Դոմինիկյան կրոնավորը XIII դարում՝ լատիներեն լեզվով: Աշխատությունը տպագրվել է 1555 թ. Ռոբերտ Ստեփանոսի կողմից, որը միաժամանակ հանդիսացել է Ս. գիրքը ըստ գլուխների և հատվածների բաժանող հեղինակը:

Հետագայում կազմվեցին հին և ապա նոր կտակարանի առանձին համաբարբառներ, այնուհետև հրատարակվեցին ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, հոլանդերեն համաբարբառներ,

¹ «Լուսն», 1901, դիրք 1, էջ 334:

² «Բաղմավէպ», 1900, էջ 34:

որոնցից լավագույնը Աղեքսանդր Քրուդինայի անդլերեն լեզվով հրատարակածն է «...յորում հանդէպ իւրաքանչիւր բառի յաւելեալ է նաև համառօտ նշանակութիւն նորին հանդերձ կարևոր ծանօթութեամբ ի տեղիս տեղիս»¹:

Աստվածաշնչի տպագիր հայերեն առաջին համաբարբառը Ռոբերտ Ստեփանոսի հետևութեամբ կազմել և հրատարակել է Ռուկան Երևանցին: 1666 թ. Ամստերդամում հրատարակած «Աստուածաշունչ հնոց և նորոց կտակարանաց ներ պարունակող շարակարգութեամբ նախնեացն մերոց և ճշմարտասիրաց թարգմանչաց»:

Ոսկան Երևանցին «Առ ընթերցողն»-ում գրում է. «Շնորհիւ և ողորմութեամբ ամենազօրին Աստուծոյ մատենան Աստուածաշունչ բաղմսւ աշխատութեամբ կարգաւորեցաւ՝ զլիազորութեամբ և տընատութեամբ ըստ զաղմատացւոյն. նաեւ ցանկով և համաձայնութեամբ...: Քիչ հետո «Ես նուաստս յամենից՝ և յետնեալս անձամբ և զխտութեամբ ի մէջ մանկանց եկեղեցւոյ տէր Ոսկանս բանի սպասաւոր յերկրէն արարադու ի զիւղարաղաքէն Երևանայ... եկեալ յամստերդամ ձեռնարկի մատենոյս աստուածայնոց»:

Հիմնական համաբարբառը զբաղեցնում է աշխատութեան 774—829 էջը: Համաբարբառը, որ կոչվում է «Ցանգ մատենական որ զիր»՝ զայսոսիկ՝ սակա որոց ներ նուիրելոց մատենից կազմի: Առ զլուսս հաւաստիս այբուբենի կարգաւ հակադրելով վերածայնեալս վիհագունիւ կարճառօտութեամբ շարափակի:

«Ցանգ մատենականը» թարգմանված է լատինական համաբարբառից, հատվածների ու տների թվերը համաձայնեցնելով հայկականի հետ, և պահպանված է համաբարբառային բոլոր սկզբունքները:

Ոսկան Երևանցին համաբարբառ բառարանից բացի տվել է. «Ցանգ վկայութեանց ի Քրիստոսէ և յառաքելոց ներ նորում կտակարանը համառօտեցելոց ի հնոյն» (էջ 760—769):

Այս բաժինը պարունակում է ասույթների և նշված գործածությունների:

Ել. 20.12 «Պատուեա զհայր քո և զմայր քո» (Մատթ. 15, 4, Եփես. 6, 2):

Ել. 21.24 «Ակն ընդ աւական, և ատամն ընդ ատաման» (Մատթ. 5, 38):

¹ Թ. Աստվածատրյան, Համաբարբառ հին և նոր կտակարանաց, Երուսաղեմ, 1895, էջ 7:

Ղևառ. 19.12 «Սիրեսցես զընկեր քո իբրև զանձն քո» (Հովս. 13. 9. Գաղ. 5.14. Յակօբ. 2. 9. Մատ. 22.39. Մարկ. 12.30):

Այս, այսպես կոչված, թեւաւոր խոսքերի բառարանից պարզ նկատւում է, թե նոր կտակարանի հեղինակները հին կտակարանի ո՞ր հեղինակներն ու դործերն են ավելի շատ օգտագործել:

Բառարանի այս բաժինը հետաքրքրական է նաև այն տեսակետից, որ ցույց է տրված, թե հետագա ավետարանիչները ի՞նչպիսի օրինակներ, մեջբերումներ են կատարել հին կտակարանից:

Աշխատության 765—773 էջերը զբաղեցնում են այբբենական կարգով դասավորված «եբրայեցւոց, քաղղեացւոց և հունաց անվանց թարգմանություն» բառարանը 800 բառահոգւածով, ուր կան անձնանուններ, տեղանուններ և հասարակ անուններ, փաստորեն տպագրված օտար-հայ առաջին բառարանն է, քանի որ Ա. Ներսիսովիչի բառարանն ավելի ուշ ժամանակի է վերաբերում:

Օտար-հայերեն թարգմանական բառարանում որոշ տառերի դիմաց բառ չունենալով մսկան Երեանցին գրում է. «Հեբրայեցւոցն ոչ գոյ Ը», «Ոչ գոյ առ հեբրայեցիս Ժ», «Չայի անուն ոչ գոյ» և այլն:

Ոսկան Երեանցու տված օտար բառերի թարգմանական բառարանը նույնությամբ ընդգրկված է Մեղրիցու բառարանի մեջ:

Ակադ. Հ. Աճառչանը Արմատական բառարանում մի շարք բառերի առաջին գործածությունը վերագրում է Երեմիա վարդապետին, մինչդեռ նրանից առաջ ունի Ոսկան Երեանցին:

Գաղօֆիլակում—դանձանակ, գանձարան, ունեն միայն բառ. Երեմ, էջ 59 ՀՀԲ (Արմ. բառ., II հատ., էջ 14):

Ոսկան Երեանցին ունի Գաղօֆիլակում, ուր գանձք տաճարին պահելին, գանձանակ (էջ 767):

Գաթ—հինաւոր, ունի միայն բառ. Երեմ. էջ 59. բուն իմաստը հայտնի չէ (Արմ. բառ., II հատ., էջ 14): Ոսկան Երեանցու մոտ նույնը:

Գաղզաղ, անիւ. բառ. Երեմ էջ 69 (Արմ. բառ., II հատ., էջ 124): Ոսկան Երեանցու բառարանում՝ Գաղզաղ—անիւ, թաւալումն (էջ 767):

Ս. գրքի առանձին, հայերեն տպագիր, առանց առաջաբանի և հեղինակի անվան, առաջին համաբարբառ բառարանը հրատարակվել է Զմյուռնիայում 1848 թ. «Համաբարբառ կամ ցանկ նմանաձայն բառից նորոյ կտակարանի, այբբենական կարգաւ շարադասեալ»: Աստվածաշնչի Սաղեմյան համաբարբառին որպէս առաջնորդող բոված «Տեսութիւն ի վերայ համաբարբառի ս. գրոց»-ի

հեղինակ՝ աստվածաբանության ուսուցիչ Թորոս Տեր-Իսահակյան Զուղայեցին գրում է. «Թուի դառաջինն համաբարբառ բառդ ի կիրարկեալ յայս միտս, որ ճիշտ թարգմանութիւն է եւրոպական Concordentia բառի»¹: Իրավացի չէ Տեր-Իսահակյանը, քանի որ համաբարբառ բառ-տերմինը կես դար առաջ նույն իմաստով գործ էածել Մ. Զախչախյանը իր 1804 թ. հրատարակած «Խառնութեան-հայերեն-տաճկերեն ընդարձակ բառարանի» մեջ, ուր Concorda'nza—համաբարբառ, -della Biblia—համաբարբառ աստվածաշունչ մատենից» և փակադժված բացատրված. «է բառարան ինչ աստ-տուածաշունչ գրոց» (էջ 191):

Տեր-Իսահակյանը մեծ կարեւորություն է տալիս համաբարբառին, քանի որ այն պարունակում է Աստվածաշնչում օգտագործված բառերը համապատասխան էջերի նշումով և սուրբ գրքի ուսուցման համար զուգուսույց ու մատչելի աշխատություն է հանդիսանում:

«Քանզի եթէ ընտիր ցանկը ի վերայ հասարակ աշխարհիկ կամ նուազ կարեւոր գրութեաց ունիցին զիւրեանց յարգ և պիտանութիւն, ո՞րքան առաւել պիտանի և օգտակար վարկանելի է այսպիսի ցանկ մի ի վերայ Ս. Մատենին, որ զեր ի վերոյ է քան զամենայն գովութիւն»²:

Զմյուռնիայի նոր կտակարանի համաբարբառի հեղինակն անհայտ է, կան ենթադրություններ, որ այդ աշխատանքը կատարել է Դիոնիսիոս վարդապետը իր ընկեր Հակոբ վարդապետի հետ, որոնք երկուսն էլ հնուացած են եղել Երուսաղեմի միաբանությունից: Երուսաղեմի միաբանության ֆոնդերում պահվում է մի ձեռագիր «Բուրաստան խնկոց», որը հար նման է այդ աշխատությանը:

Զմյուռնիայի համաբարբառը հաջողված գործ լինելով հանդերձ, թերի էր, ընդգրկում էր միայն նոր կտակարանը, հետևապես չէր տալիս Աստվածաշնչի լրիվ պատկերը:

1860 թ. վենետիկում հրատարակվում է Աստվածաշունչը և հինգ նույն ժամանակից էլ Երուսաղեմի միաբանությունից Թադեւոս վարդապետ Աստվածատրյանը ձեռնարկում է ամբողջական համաբարբառ բառարան կազմելու աշխատանքներին և 7 տարվա տրեւաջան աշխատանքով գլուխ բերում մի հսկայածափալ գործ՝ «Համաբարբառ հին և նոր կտակարանաց» աշխատությունը: «Պատմեն աւանատես միաբանք թէ ո՞րպիսի տքնութեամբ զօրն ի բուն

1 Աստվածատրյան Թադեւոս, Համաբարբառ հին և նոր կտակարանաց, Երուսաղեմ, 1895, էջ 5:

2 Նույն տեղում, էջ Դ:

ՀԱՄԱԲԱՐՅԱՆ

ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ

ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՅ

ԱՇԽԱՏԱՐԻՈՒԹԻՒՆ

ՔԱՂԱՊԱՐԴՆԵՐ ԱՍՏԻՂԱՏԱՐԻՆԱՆ ԱՐԱՆԵՐԻՆ
Ի ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵՆՔ ԵՐԵՎԱՆ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ Ս. ԷԶՐԱՅԻՆ

Տ. Տ. ՄԿՐՏՉԻ Ա.

ԿԱԹԵԴՐԱՆՈՒ ԱՄԵՆԱՅԻ ՀԱՅՈՅ

ՀՐԱՄԱՆԱՐ

ԳԱՏՐԱՐԻ ԱՐՈՅ ԵՐԵՎԱՆԻ

ԱՄԵՆԱԿԱՏԻ Տ. ԵՐԵՎԱՆԻ

ԱՐԱՊԱՆ ԱՐԴԵՐԵՎԱՆԻ

ԵՒ

Ի ԳԱՏՐԱՐԻՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՏԱՆՈՒԹՅԱՆ

Տ. ՄԱՏԹԻՈՍԻ

ՏՐԱՊԱՆ ԱՐԴԵՐԵՎԱՆԻ

...

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԱՐԱՊԱՆԱՆ ԱՐԱՊԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ

ԱՐԱՊԱՆԱՆ

1895

զվկայութիւնսն հաւաքեր և իւրաքանչիւր բառ ի վերայ առանձին թղթի արձանագրէր և զորուրեքն և զշարաբանութիւնն առնթիւր նշանակէր և ի գիշերի յաճախ ընթերցմամբ զպակասն լրացուցանէր, ապա զթերթիկսն ուրոյն կարգադրեալ ի բազմաթիւ քսակս ցետեղեալ՝ պահէր առանձին»¹։

Այս կարեւոր աշխատանքը երկար տարիներ մնացել էր ձեռագիր վիճակում։ Աշխատութեան ավարտումից 25 տարի հետո, 1892 թ. Կալկաթայի խաչակիր քահանա Տեր-Հովհաննէս Խաչիկյանը աշխատանքի տպագրութեան ծախսերը իր վրա է վերցնում, հատկացնելով 3000 ռուբլիա։ Բացվում է բաժանորդագրութիւն, բաժանորդագրվում են 79 հոգի 127 օրինակով։

Բառարանի առաջարանը գրել է հեղինակը, ուր մանրամասն պարզարանում է իր վերաբերմունքը և ընդունած սկզբունքները։

Համարարբառի տպագրութիւնը սկսվել է 1892 թ.։ Աշխատութեան հենց սկզբում (1892 թ. օգոստոսի 20) Խրիմյան Հայրիկը գրում է՝ «Ձոն Առ շնորհազարդ Տէր-Հովհաննէս խաչակիր ավագ քահանայ Խաչիկեան ի Կալկաթա»։

Խրիմյան Հայրիկի ձոնը շատ ջերմ է, նա նույնիսկ գրում է, թե ինչ պետք է գրվի Խաչիկյանի տապանաքարի վրա։

Խրիմյանի ձոնից հետո (էջ Գ—Թ) տրված է Թորոս Տէր-Իսահակյան Զուլայեցու «Տեսութիւն»-ը։

Թորոս Տեր-Իսահակյանը մանրամասն տալիս է Աստվածաշնչի տարածման համառոտ ուրվագիծը, նշում, թե հայերենը ընտիր թարգմանութիւն է, որ «Զերբայական և զհելլենական սկզբնաղբուս ուսեալ՝ հետադատութեամբ քննէին զբանս Ս. Գրոց, յօրինէին մեկնութիւնս ի վերայ նոցա, կազմէին բառադիրս, քերականութիւնս և այլ բաղում հնարս ի նպաստ և ի սատարութիւն ուման աստուածային գրոյն»²։

Աստվածաշնչի, ինչպես և Նոր կտակարանի համաբարբառներում բացատրութիւններ չկան, միայն տրված են գլխաբառերը և վկայակոչված բոլոր այն նախադասութիւնները, որտեղ գործածված է տվյալ գլխաբառը։ Կան բառեր, որ Աստվածաշնչում գործ է ածվել միայն մեկ անգամ, ինչպես.

Ամհհի—ընդ ամհհի ակիս կամիցի (իմաս. Ժդ. 1)։

Ամենագէտ—յամհնագէտ յամենակալ դատաստանացն Աստուծոյ (Բ. Մակ. է. 35)։

¹ «Արարատ», 1896, № 3, էջ 117։

² Նույն տեղում, էջ Գ։

Բիրազդի—բիրազդի գործած Ապարանից (Ա. Մակ. ԺԳ. 48):

Բնածին—բնածին բարուցն յեղծումն (Բ. Պետ. Բ. 12):

Բանջարեղէն—լաւ են կոշունք բանջարեղէնք սիրով (Առակ. ԺԵ. 17): Իսկ այլ գլխաբառեր ամբողջ էջեր են զբաղեցնում, այսպիսի՝ բազմութիւն բառը գործ է ածված 21 անգամ, էլ չենք խոսում Աստուած գլխաբառի մասին, որ բառարանում զբաղեցնում է 25 սյունակ (1300 անգամ):

Ստորև տալիս ենք Սաղեմյան համաբարբառի Պաշար, գլխաբառը ամբողջութեամբ:

Պաշար

- Ծնն. իբ. 25. Տալ նոցա Պաշար ի ճանապարհ:
Խե. 21. Ետ նոցա Պաշար ի ճանապարհ:
Ելք. ԺԲ. 39. Ոչ Պաշար արարին իւրեանց ճանապարհին:
Յեսու. Ա. 10. Պատրաստեցէք ձեզ Պաշար:
Բ. 4. Եկեալք Պաշարովք և պատրաստութեամբ:
5. Հաց Պաշարի իւրեանց չորացեալ.
11. Առէք ձեզ Պաշար ճանապարհի.
12. Զհացս զայս մեր ջերմ առաք Պաշար.
13. Առին իշխանքն զՊաշար նոցա:
Դատ. Է. 8. Առին զՊաշար ժողովրդեանն.
Ի. 10. Առնուլ Պաշար զաւուրն բովանդակ.
Ա. Թագ. ԻԲ. 10. Ետ նմա Պաշար և զսուսերն (էջ 1249):

Երուսաղեմի համաբարբառը կարևոր աշխատութիւն է, սակայն, ցավոք, կան բացթողումներ և վրիպումներ, այսպիսի՝ «Ի լսել զձայն եղջեր փողոց» Յեսու. 7. պետք է լինի Յեսու 3: Յայտն. ԺԲ 19:

Բառարանում սլակասում է Յեսու 2. 5-ում գործածված «Քահանայքն հարցին զփողսն եղջերեայս, շունի եղջերեա գլխաբառի տակ, իսկ նույն հատվածի 4-ի տակ եղած զեօթն փողսն եղջերեայս գրված է եղջերու գլխաբառի տակ, փխկ. եղջիւրի և կամ եղջերեայ գլխաբառ ընդունելու:

Բառարանում չկա Յեսու 2. 4. առաջին բառի նշումը «Եւ եօթն քահանայ առցեն զեօթն փողսն եղջերեայս յոբելեան առաջի տապանակին», իսկ յոբելեան բառը, որ մի քանի անգամ օգտագործված է Աստվածաշնչում, ընդհանրապես բացակայում է բառարանում, չնայած ինքը հեղինակը օրինակ-վկայութիւնների մեջ օգտագործում է այդ բառը. «Ճոբելեան առաջի տապանակին տեառն»:

Աստվածաշնչի մի համարաբառ-բառարան էլ հրատարակվել է 1963 թ. Բեյրութում՝ Վահան Սահակյան, «Համարաբառ Աստուածաշունչ մատյանի հին և նոր կտակարանաց արդի աշխարհաբարով»:

Աստվածաշնչի համարաբառ բառարաններից ղատ հայտնի է նաև «Բառարան սուրբ գրոց հանդերձ սլաոկերօք, աշխարհացոցօք և տախտակօք»: Բառարանը ունեցել է երկու թողարկում, 1879 և 1881, միակ տարբերությունը այն է, որ վերջինիս տիտղոսաթերթին հայերեն և տաճկերեն ավելացրած է. «Հրամանաւ ժողովոյ պաշտօնէին հասարակաց կրթութեան»¹:

Բառարանը նախատեսված է և՛ ուսուցողական, և՛ դիւտական-դաստիարակչական նպատակներով: Հառաջաբանում ասված է. թե ամեն բրիստոնյա սիրով կընդունի որեկեց գիրք, որը տեղեկություններ է հաղորդում Ս. գրքի մասին. ահա այսպիսի օժանդակ գիրք է տվյալ աշխատանքը, քանի որ «...կը պարունակե Կմերիկայի և եվրոպայի մեջ Սուրբ գիրքը քննող գիտնոց նորագույն հետազոտություններուն արդյունքը»:

Բառարանը զբաղեցնում է մինչև աշխատության 587 էջը: 589—632 էջերում տրված է ժամանակագրական ցանկ սուրբ գրոց, որն իր հերթին բաժանված է 7 շրջանի:

Բառարանի և այս աղյուսակի հեղինակները տարբեր են, այդ մասին նույնիսկ կա ծանոթություն: Աշխատության ընթերցողները պետք է իմանան, թե Սուրբ գրքի մեջ հիշված շատ դեպքերի ժամանակը կամ թվականը անստույգ է, ուստի և զանազան մատենագիրներ նույն դեպքերին տարբեր թվականներ են նշում: Քանի որ այս աշխատության «ժամանակագրական տախտակի» հեղինակն ուրիշ է, բուն բառարանին՝ ուրիշ, հետևապես տեղտեղ որոշ դեպքերի տրված թվականները կարող են չհամընկնել:

Կարծիք կա, թե Սուրբ գրքի բառարանը կազմել է Վիեննայի մխիթարյան Նիկողայոս Ավգերյանը:

«Բառարան Սուրբ գրոց» աշխատությունը բացատրական-մեկնաբանական, որոշ առումով ծագումնաբանական-ստուգաբանական բառարան է, որ մեծ մասամբ տրված են հատուկ անուններ:

Գողգոթա երբայեցերեն անուն, որ կնշանակե տեղի գանգի, տե՛ս Գաղաթ (էջ 122):

¹ «Բառարան Սուրբ գրոց», Կ. Պոլիս, 1881, էջ 588:

Գողիարք (աքսորյալ), Լիա (վաստակյալ), Նոյ (հանգիստ, մխիթարություն):

Մեղեհիկ ակն պատվական ծիրանեգուն կապույտ, որ կապույտագուն կամ կարմրագուն սպիտակի կղարնե: Հստակ գունով մեղեհիկ դժվարագյուտ է, ընդհանրապես պղտոր է և ծուռումուռ գիծերով: Այս քարին ազնվագուն տեսակը կուգա Սեյլանեն, Արևելյան Հնդկաստան, Սիսիրիայի և Սաքսոնիայի: Այս տեսակը շատ հարգի է (էջ 352):

Աղբաղոն կամ Ապոդիոն: Առաջինը եբրայեցիներն է, երկրորդը՝ հունարեն, երկուքն ալ կնշանակեն սատակիչ: Կկոչլի «անդունդին հրեշտակ», այսինքն հրեշտակ մահու կամ սատակիչ հրեշտակ» (էջ 5):

Սուրբ զրքում բառը նույնությամբ բացատրված է. «...Ունէին իշխանութիւն շարշարել զմարդիկ ամիսս հինգ և ունին թագաւորի վերայ իւրեանց զհրեշտակն դժոխոց և անուն նորա եբրայեցիներն Աղբաղոն, որ կոչի ի հայ բարբառ՝ կորուստ»¹:

Աստվածաշնչի հունական օրինակում՝ «...Եբրայեցիներն Աղբաղոն ի հուն բարբառ Ապոդիոն»:

Աստվածաշնչի ռուսական թարգմանության մեջ մի փոքր այլ տեսք է ստացել—Царем над собою она имела ангела бездны: имя ему по-еврейски Аваддон, а по-гречески Аполлон, ապա ասողանշված է Аполлон բառը և էջատակում գրված՝ гудитель.

Խնջույք, կոշունք, հացկերույթ, սիրո խնջույք: Բացատրությունից հետո հեղինակը գրում է. Եբրայեցիք հյուրասեր ըլլալով, սովոր էին խնջույք մը ընել երբ հյուր մը կուգար անոնց տունը, ուրիշ խնջույք մը կնկին, երբ հյուրը կմեկնէր:

Սուրբ գրքի բառարան հրատարակելու մի փորձ էլ եղել է Զմյուռնիայում: Տպագրվել է ընդամենը 80 էջ, մինչև Արմավենի բառը և մեացել թերատիպ:

Աստվածաշնչի հատուկ անունների, բացատրական, մասնակի և ընդհանուր համաբարբառ բառարանների կողքին, հայերեն բառարանների շարքում, ունենք մի այլ բնույթի՝ «Ծիսական բառարան», որի բովանդակած գլխաբառերի մանրամասն բացատրության պահանջը ղգացել է կրոնական ծեսերն ու արարողությունները ընդունող եկեղեցասեր ժողովուրդը:

¹ «Աստվածաշունչ», յայտ. թ. 11:

Բառարանի հեղինակը՝ Մաղաքիա Օրմանյանը (Քննասեր) 1905 թ. «Ընդարձակ օրացույց ս. փրկչյան հիվանդանոցի հայոց»-ի մեջ տպագրում է հոգևոր տոներին, եկեղեցական անոթներին, աղոթքներին վերաբերող աշխատություն՝ Ծիսական բառարան:

1905 թ. համարում (էջ 319—377) տրված են «Տերունի տոների վերաբերյալ գիտելիքներ (99 բառահոգված), յուրաքանչյուր բառահոգվածին տրված է լայն բացատրություն: Մի երկու նմուշ այդ բառարանից:

Անառակի կիրակի—Մեծ պահոց Գ. կիրակին այդ անունը կը կրե, որովհետև նույն օրվան Ավետարանին կկարդացվի Ղուկասու ժն ղլուխը, ուր կը գտնվին հարյուր ոշխարին ու տասը դրամին և անառակ որդվույն առակաները, բայց ղլխավորն այս վերջինն է: Կիրակին ասկի առած է իր անունը: Շնորհալին գրած է նույն օրվան շարականները այդ առակներուն խորհրդով: Անառակի կիրակին միշտ Զատկեն հինգ շաբաթ կամ 35 օր առաջ է, որով 35 օրվան շարժականություն կրնա ունենալ փետրվար 15-են մինչև մարտ 21 (էջ 320):

Տեառնընդառաջ. Այդ անունը կտրվի Քրիստոսի քառասնօրյա ի տաճար ընծայվելուն հիշատակին, որ է Դավուստ քառասնօրյա ի տսնաւն, և այդ անվան ներքև արդեն բացատրված է:

Այս առաջին բաժնին հեղինակը կցում է վերջաբան, ուր գրում է. «Եթե այս ընդունելություն գտնե, մենք կաանք նաև «եկեղեցական սպասուց և զարդուց, կամ եկեղեցական արարողությունաց ու պաշտամանց և կամ մեր եկեղեցվույն տոնած սուրբերուն ճյուղերն ալ քաղել, և օր մը ամենքը ի մի խառնելով՝ Ծխական բառարան մը ունենալ ի դյուրություն եկեղեցասեր ժողովրդին» (էջ 377): 1906 թ. համարում (էջ 81—204) նորից այբբենական կարգով տրված են «եկեղեցական սպասուց և անոթոց, զգեստուց և զարդուց, շինվածոց և կարասյաց, և առհասարակ եկեղեցվո սպտկանող իրերըննաց բացատրությունը» (209 բառահոգված):

Բառարանի այս բաժինն ամենից ընդարձակն է. բառահոգվածներ կան, որոնք մի քանի էջ են զբաղեցնում:

Նկատ—փայտի կտոր մը բռնվելու հարմար՝ որուն ծայրը սանտրաձև երկաթ թելեր շարված են, որով նշխարները ետևի կողմեն կծակծկվեն, որպեսզի դյուրավ էփվի (էջ 70):

Մատուտ—անվան ծագումը հունական մարդիբրիոն բառն կուդա, որ է Մարտիրոսանց կամ վկայաբան, այսինքն մարտիրոսներու գերեզմաններուն վրա շինված փոքր եկեղեցիներ, իսկ այժմ

կիմացվեն պարզապես փոքր եկեղեցիներ: Սակայն ճիշտ առմամբ եկեղեցվույն մեծությունը կամ փոքրությունը չէ որ անունի տարբերություն կուտա, այլ իսկապես հիմնարկության բնությունը: Այն տաճարն, որուն հիմերը օրհնված ու օծյալ քարերով նվիրագործված են՝ եկեղեցի են, իսկ անոնք, որ հիմերն օրհնված և օծված չեն, այլ ուրիշ շենքե վերածված են, և առժամապես իբր եկեղեցի կգործածվեն մատուռ կկոչվեն: Մատուռ կկոչվին նաև օծյալ եկեղեցիներու պահարաններ կամ հատուկ մասեր, որ հիմերն օծյալ չեն, այլ հետո անոնց մեջը՝ օծյալ սեղաններ գրված են, թեև անշարժ ու հաստատուն ըլլան (էջ 6):

Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակն աշխատել է տալ բառի նույնիսկ ծագումը, ձևափոխությունները մեր լեզվի մեջ:

Այս բաժնում հանդիպում ենք՝ Մաղղմա (տափակ պնակ, որ սկիհին կամ բաժակին ընկերն է և անոր վրա կդրվի, բաժակին բերնին շափ մասը ավելի խորցած, որպեսզի բաժակին վրային չսահի), կոնքեռ, կերոն, ծնծղա, խաչբակ:

Քննասերի՝ Օրմանյանի «Ծիսական բառարանի» երրորդ մասը միանգամայն այլ սկզբունքով է կազմած: Հեղինակը գրում է. «Տոներեն և նյութերեն ետքը կը ձեռնարկենք եկեղեցական պաշտամանց բացատրության, ինչպես են ժամերգությունները, պատարագը և խորհուրդներու մատակարարության կանոնները, առաջին անգամ ժամերգություններն սկսելով»: Այս բաժինը այբբենական կարգով դասավորված չէ, այլ համարակալված է հետագայում այբբենական ցանկ տալու համար:

Բառարանի այս բաժինը տպագրված է Ս. Փրկչի հիմնադանոցի օրացույցի 1907 թ. համարում (էջ 313—354) 20 բառահոգված, և 1908 թ. (էջ 73—104) 14 բառահոգված:

Բառարանը առանձին հրատարակվել է Անթիլասում 1957 թ.:

«Ծիսական բառարանի» տևոր ունի նաև «Ամենույն տարեցույցի» 1908 (էջ 15), 1929 թ. (էջ 71) կրոնական-ծիսական բառերի ու տոների պարզաբանումները:

Կրոնական բառարան կազմելու փորձեր են կատարել Կ. Կոտանյանը (շուրջ 3000 բառահոգված, պահվում է Լենինգրադի արևմտադիտական թանգարանում), Մ. Մսերյանը (200 բառահոգված), ուր ամեն մի դարձվածք բառահոգվածի համար բերել է համապատասխան մեջբերում, ինչպես՝ Ազոլան՝ որ ոչ զաբձալ (Ծնն. Հ 7) նշանակել զքարացեալն ի մեղս, որ զղշալն և ապաշխարել չգիտէ և այս ըստ բարոյականին» Այլաբանորեն ազոլան է այն ինքն

մեղքն, որ արտաքսյալ երբեմն ի տապանե մարմնույս և հոգւոյս
ապաշխարութեամբ շունի անդրին այլևս դառնալ ինա»¹։

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՅՈՒՆՔՅԱՐՊԵՅՆՏՅԱՆ

Մինչ այս բաժնի վերջակետ դնելը, խոսենք նաև Հ. Հյունքյարպեյեանի «Ստուգաբանական բառարան հայ լեզվի» մասին։

Այդ բառարանը հեղինակը սկսել էր պրակներով հրատարակել 1881 թ., բայց ժամանակի քննադատութիւնը և հատկապես Սերովբե Տերվիշյանը (1846—1892) բացահայտեցին աշխատութեան ոչ գիտական և ստուգաբանութիւնների քմածին լինելը։

«Շատ է չարչարվել հեղինակը յոր գրքի տպագրութեան համար. սկսած 1881-ից մինչև 1887 թիւը երեք անգամ հեղինակը ձեռնարկել է գրքի տպագրութեան, բայց միշտ էլ ձախողվել է, վերջապես 1893-ին, բառարանը ներկայացնելով իզմիրյան մըրցանակաբաշխութեան և արժանանալով մրցանակի, քաջալերվեց ու շորթորդ անգամ պատրաստելով հրատարակութեան լույս ընծայեց 1894-ին»²։

Հ. Հյունքյարպեյեանի բառարանը մրցանակի արժանացավ Մ. Գարազաշյանի հանձնարարականով, նշենք, որ այդ ժամանակ մեռած էր բառարանի հիմնական հակառակորդ՝ Ս. Տերվիշյանը։

Բառարանը տպագրվելուց հետո առավել ևս ուժեղացավ քննադատական պայքարը։

«Մի գիրք, որու մեջ միայն չարաչար ծաղրված է ստուգաբանութիւնը,—գրում է Ա. Խաչատրյանը,—և խայտառակված ամբողջ լեզվաբանութիւնը»³։ Եվ ապա, քիչ հետո «Գիտական այս սխրագործական տխուր երևույթի նկատմամբ միակ մխիթարական կետն այն է, որ Եվրոպայի հայագետներ կամ միջոց չունեն կամ բնավ չեն կարողար մեր նախնային, ստուգաբանական բառարաններն... որոնցով լուսավորյալ աշխարհի առջև ո՞չ այլ ինչ պիտի շահեինք (կստորագծենք այս տողերը խորին համոզմամբ), բայց թի ցուցնել մեր խորին տգիտութիւնը լեզվաբանութեան մեջ»⁴։

¹ Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. 9012։

² Է. Աղայան. Հայ լեզվաբանութեան պատմութիւն, Երևան, 1958, հատ. 1, էջ 380։

³ «Լումա», 1896, էջ 272։

⁴ Նույն տեղում, էջ 304։

Հր. Աճառյանը «Արարատ» ամսագրի 1902 թ. (էջ 313—323) չափազանց խիստ, բայց իրավացի հոգւած գրեց «Հյունքյարպեյնեայանի լեզվաբանական դրությունը» խորագրով և ցույց տվեց այդ աշխատության ոչ գիտական լինելը, «որ այլանդակության զլուխգործոց է»:

Հյունքյարպեյնեայանի բառարանի առաջին պրակները լույս տեսնելուց անմիջապես հետո մեր մամուլում սկսվել են բազմաթիվ հոգւածներ հրապարակվել այդ ստուգաբանական բառարանի մասին, «երբեմն ձեռնահաս, բայց մանավանդ անձեռնահաս անձերու կողմէ», ինչպես ճիշտ նշում է Հ. Աճառյանը:

Աճառյանը նշում է, որ ամենաուժեղ և իրավացի քննադատը եղավ Տերվիշյանը և այդ էր, որ մի քանի անգամ ձգձգվեց բառարանի հրատարակությունը և վերջապես լույս տեսավ 1894 թ.: Աճառյանը գրում է. «Արևելք» օրագիրը այնքան բարձրացուց զայն, որ ներկայացուց հմուտ սանսկրիտ, ղանդիկ և այլն լեզուներու, մինչդեռ իրողությունն այն էր, թե և ոչ միակ նշանախեց մը գիտեր նա այդ լեզուներեն: Նա այնքան անտեղյակ էր ընդհանուր լեզվաբանության գիտության, որ մինչև անգամ անծանոթ է հնդեվրոպական լեզուախմբին և կը կարծի, թե այդ դրությունը հնարած է հ. Ս. Տերվիշյան, ուստի և կը կոչե զայն «Հընդ-եվրոպական նախալեզվի հայրը»: (Տես իր բառարանը՝ էջ 186, ծն.):

Հյունքյարպեյնեայանի մոտ սկզբունք չկա, «Փոխառությունները որոշելու համար բնավ առանձին կանոն մը, ձայնաբանական օրենք մը չկա, միևնույն տառը կարող է այսինչ բառին մեջ այսպես, այն ինչ բառին մեջ այնպես և մի ուրիշ բառի մեջ ալ բոլորովին տարբեր եղանակով վարվիլ, ուրիշ դեպքի մը մեջ ալ կարող է պարզապես ջնջվիլ»¹:

Աճառյանը այդ կապակցութեամբ շարունակում է. «նույնպես խումբ մը բառեր ծագած են այլևայլ հավատարիքներէ և առասպելական կարծիքներէ, հույն և լատին առակներէ, առաժներէ և այլն. այսպես արագիլը հունաց և եգիպտացոց առափինի բառն կուգա հայ. առագիլ: Անձնավորյալ աշունը կը նկատվէր ի տիպ պատանվոյ, որուն մեկ ձեռքը կողով մը մրգեղեն կա. և քովն ալ շուն մը՝ զոր մյուս ձեռքովը կը փայփայէ: Ուստի աշուն ծագած է շուն-են:

¹ «Արարատ», 1902, էջ 318:

Անձնավորյալ դարունն է նորահաս պատանի մը, ձեռքը փունջ
մը ծաղիկ, և գիրկը զառնուկ մը բռնած. ուստի դարուն կուգա
զառն-ին և ալլն»:

Հյունքյարայեյեանի բառարանի ստուգաբանությունները
տրված են ոչ ալբրենական կարգով, իսկ վերջում ունի ալբրենա-
կան ցանկ:

ՔՍԱՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԻՆԶԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏՆՐԱԶՄԸ

Քսաներորդ դարասկզբին դարգացում ապրեց հայ բառարանագրությունը, հրապարակ եկան հայերեն և այլ լեզուներով լավագույն բառարանային աշխատություններ:

Վենետիկից ու Վիեննայից բառարանագրական կենտրոնները փոխադրվել էին Կ. Պոլիս և Անդրկովկաս:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԴԱՂԲԱՇՅԱՆ

Ռուսերեն լեզվի պահանջը ավելի ականառու էր դարձել XX դարի սկզբներին: Եթե արևմտահայերի համար «Մտավորական լեզուն միշտ մնաց ֆրանսերենը», ապա արևելահայերի համար ուսաց լեզուն դարձավ ոչ միայն մտավորական, այլ շատ դեպքերում՝ կենցաղային լեզու: Գիտությունն ու գրականությունը սկսում էին ավելի ուժեղ թափով դարգանալ: Ռուսերենից և անլրդական լեզուներից ուսերենի միջոցով օրը օրին թարգմանվում էին թե՛ գեղեցիկ գրականությունից և թե՛ գիտության գանազան բնագավառներին պատկանող տասնյակ աշխատություններ: Հրապարակված նախորդ բառարանները չէին կարող բավարարել, լրացնել այդ պակասը, յուրաքանչյուր դրադետ մարդ պահանջ էր զգում սեղանի վրա ունենալու ռուսերեն լեզուն ընդգրկող բառարան՝ հայերեն լավագույն թարգմանությամբ, նման Դ. Դալիսի, Մ. Զախչախյանի, Ն. Բյուզանդացու, Ա. Կոյլալյանի բառարաններին:

Այդ օրերին Հարություն Դաղբաշյանը ձեռնարկում է կազմելու «Լիակատար բառարան ռուսերենից-հայերեն» և քիչ ժամանակից հետո՝ «Լիակատար բառարան հայերենից-ռուսերեն» աշխատություններ:

Բավական դժվարին խնդիր էր դրված հայ բառարանագրության առաջ, կազմել լիակատար բառարան, այն էլ կենդանի լեզուների համար, դա անհնարին գործ էր, քանի որ ամեն օր ստեղծվում, կազմվում ու փոխառնվում էին տասնյակ բառեր: Ճշմարիտն առած, ինքը Դաղբաշյանն էլ իր ասածին չի հավատում, այլսույես ինչով բացատրել այն, որ լիակատար բառարանների հեղինակը աշխատության վերջաբանում խոսում է «բաց թողած բառերի և հավելվածի» լրացուցիչ հրատարակության մասին: Լիակատար բառը բառարանի ճակատին դրոշմելով, ոչ միայն աշխատությունը լիակատար չի դարձնում, մի բան, որ ինչպես ասացինք, հնարավոր չէ, այլև վնասում է գործին: Բառարանների մեջ սեղ են գրավում բառերի ու դարձվածքների մի ամբողջ շարան, որոնք լիովին բալլաստ են դառնում տվյալ լեզվի համար:

Ո՞վ էր Հ. Դաղբաշյանը:

Փիլիսոփայության դոկտոր Հարություն Դաղբաշյանը ծնվել է Նոյեմբերյանի շրջանի Ղալաշա գյուղում: Միջնակարգ կրթությունն ստացել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, իսկ հետո Գերմանիայում ավարտել է փիլիսոփայական-աստվածաբանական ֆակուլտետը:

Դաղբաշյանի բառարանները ի տարբերություն նախորդների, կազմված են բնային սիստեմով, մի սիստեմ, որ միայն տեղ շահելու առավելությունը ունի նման բառարաններում և միևնույն ժամանակ, իր հերթին, դժվարացնում է որոնելի բառը գտնելը: Նույնիսկ բնային սիստեմով կամ ինչպես ասում են «բներով» բառարան կազմելու կողմնակից Վ. Դալը ասում է. «Երկլեզվյան բառարանները պետք է դառնալորվեն մեկ լեզվի ալբերենական կարգով»¹: Երկլեզվյան բառարանները մեծ մասամբ ծառայում են թարգմանական նպատակների, այդ իսկ նպատճառով անհրաժեշտ չէ նույն բնից առաջացած բառերի ներքին կապը ցույց տալու համար բնորոշ այդ ձևը: Հատկապես հայերենի նկատմամբ ավելի մեծ բարդություններ են ստեղծվում, երբ հաշվի ենք առնում մեր լեզվի հնչյունափոխության դեպքերը:

Բնային սիստեմով բառարան կազմելը ավելի նպատակահարմար է միլեզվյան և այն էլ ստուգաբանական բնույթ կրող բառարանների համար:

¹ В. Даль, О наречиях русского языка, стр 23.

«Ռուսերենից-հայերեն լիակատար բառարանիս մեջ այբբենական կարգով ղետեղել ենք ռուսերեն լեզվի լիակատար բառամթերքը,—գրում է Դադբաշյանը,—լիակատար բառամթերք ասելով մենք հասկացել ենք ոչ միայն ռուսերեն, այլև այն բաղձաթիվ օտար բառերը, որոնք արդեն ընդունվել և գործածական են դարձել ռուսերենի մեջ»¹։ Դադբաշյանն ասում է. «Աղբյուրների նկատմամբ մենք հետևել ենք Պլինիոս Կրտսերի խոսքին, թե «Multum non multa» (ոչ շատ բայց շատ բան, որակ և ո՛չ քանակ) և լատինական առածին, թե «Multa nocent»:

Ռուս-հայերեն բառարան կազմելու առաջին բաժինը՝ ռուսական բառապաշարը ընտրելը, բառարանագրական հոտառություն ունեցող և բարեխիղճ աշխատողի համար անհամեմատ հեշտ էր, քանի որ այդ ժամանակներում ռուսական բառարանագրությունը տվել էր շատ արժեքավոր աշխատություններ։ Բառարանագրի շնորհքը պետք է հանդես գար երկրորդ՝ թարգմանական բաժնում։

Նախքան թարգմանական բաժնի հաջողություններին անցնելը, մի քանի խոսք օտար բառերի օգտագործման մասին։ Այստեղ ժամանակն է ասել, որ տեղի-անտեղի չպետք է օգտագործել օտար բառերը, այդպիսիները պետք է ընդունել այն դեպքում միայն, երբ համապատասխան հայերեն կամ ավելի ճիշտ տվյալ լեզվում այդ գլխաբառի համարժեք բառը չկա։

Ընդհանուր առմամբ եթե լեզուները հարստանում են նաև այլ լեզուներից կատարած փոխառությունների ճանապարհով, ապա նույնը չի կարելի ասել անհաջող օտար բառերի ընտրության կամ առավել ևս այլալեզու քերականական ձևերը պահպանելու մասին։

Օտար բառերի փոխառության մասին բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը իր «Հայոց գրական լեզվի խնդիրը» հոդվածում գրում է.

«Լեզվի հաջող փոխառությունն ու ճիշտ թարգմանությունը մեծապես տաղանդի ու շնորհքի գործ են զառնում, բայց դժբախտաբար, լեզվի վրա անշնորհք մարդիկ շատ են աղդում և հասկացող ու կիրթ ճաշակի տեր մարդկանց մնում է խոսելիս թե գրելիս, փոխ առնելիս թե թարգմանելիս զգուշ լինել ու բարեխիղճ, որովհետև ամեն մի հնչյուն ամեն մի բառ, ամեն մի ձև կամ ո՞՞ մի մեծ ստեղծագործություն է ու մի մեծ աշխարհք»²։

1 Զ. Դադբաշյան, *Լիակատար բառարան ռուսերենից-հայերեն*, Թիֆլիս, 1906, էջ III:

2 «Թումանյանի քննադատ», 1939, էջ 389—390:

Թարգմանական բառարանների մեջ օտար բառերի դիմաց անհրաժեշտ է ճշտությամբ որոշել և նշանակել բառի ծագումը, մի բան, որ Դադրաշյանի մոտ պատահական բնույթ է կրում և չկա սկզբունքային հետևողականություն:

Դադրաշյանի «Լիակատար բառարան ռուսերենից-հայերենի» հիմն առաջին՝ ռուսական բաժինը պահանջում էր բարեխիղճ մոտեցում գոյություն ունեցող աղբյուրների նկատմամբ, ասլա երկրորդ՝ թարգմանական բաժինը, բարեխղճության հետ միաժամանակ պահանջում էր ավերակապի հայերեն լեզվի դանձերին, բըրտնաջան աշխատանք տանել, պրպտումներ կատարել և վերջապես բառընտրության ճաշակ ունենալ:

Դադրաշյանի ռուս-հայերեն բառարանը թարգմանական բացատրական բառարան է: Նա ռուսական բոլոր պլաբատորը աշխատել է բացատրել, երբեմն շատ մանրամասն, և բոլորովին չի ձգտել որոնելու, գտնելու կամ կազմելու հայերեն թարգմանական հոմանիշը:

«Դադրաշյանը ռուսերեն բառը ավելի բացատրում է քան թարգմանում,—գրում է բառարանի քննադատներից էմ. Բահ. Նադարյանը,—այսպես՝ Адресат—նա, որի անունով նամակը կամ մի այլ թուղթ, պատվեր հասցեագրված է: Զէր կարելի ասել ուղղակի հասցեատեր: Антракт—անտրակտ, երկու արարվածի կամ պիեսների մեջ տեղի ունեցող ընդմիջումը, ժամանակամիջոցը: Իսկ դրա համար որոշ բառ ունենք՝ միջնադար կամ ավելի լավը՝ միջնարար: Бровистый—լայն, խիտ հոնքերով: Կարելի էր ասել թանձրահոն, մրահոն և այլն»¹:

2. Դադրաշյանի ռուս-հայերեն բառարանի թարգմանական բաժնի մասին խոսել նշանակում է անցնել նրա շրջած՝ «Լիակատար հայ-ռուսերեն բառարանի» քննությանը:

Վերևում նշեցինք, որ բառարանի խորագրի լիակատար բառը ակնառու է: «Բազմավէպ»-ի գրախոսը Դադրաշյանի բառարանի կառավարչությամբ գրում է. «Հմուտ մասնագիտաց կթողունք գտնել թե որչափ հարմար է այս գործն իր նպատակին, մենք միայն բռնեք, որ լիակատար բառը չափազանց է, և բառարանի մը կատարելությունը ոչ թե բուսական կամ բնական գիտությունը վերաբերյալ բառերու կուտակությամբ կըլլա, այլ ընտիր մատենագրաց

¹ «Նոր-գար», 1902, էջ 110—111:

1903

գործերն քաղված օրինակներով, լեզվի մը դժվարին կամ սևիական դարձվածքներու առատ քանակութեամբ և այս վերջիններովս ճոխացած շէնք տեսներ ներկա պրակը. անդրադարձութեան մ'ալ ներվի մեզ ընել, որ առայժմ դեռ կարևոր չէ մեզի լիակատար բառարան մը, ընդհակառակն անհրաժեշտ է միջակ բառարան մը, որ յուր մեջ բովանդակէ ուս լեզվի ամեն գործածական բառերը ու դարձվածքները»¹:

Հարութեան Դադբաշյանը իր բառարանների լիակատար լինելուն հարադատ մնալու համար ամեն ինչ մտցրել է այնտեղ, օրինակ՝ հայ-ռուսերեն բառարանում մետրոպոլիտ գրված ամեն ինչ, նույնիսկ հայհոյական բառեր: Ինքնավստահ կերպով հեղինակը հայտարարում է. «Հանուր հայութեան համար իմ այս գործն ուշագրաւ պետք է լինի թեկուզ հենց այն կետից, որ առաջին անգամ ներկայացնում է հայութեան իր նոր լեզվի լիակատար բառամթերքն ու ոճաբանութեանը»²:

Դադբաշյանը նախքան իր բառարանների կազմելը ծանոթացել է ուս և հայ բառարանագրութեանը, զուգընթացաբար բառեր հավաքելով բառարանային և խոսակցական լեզվից: Հ. Դադբաշյանի «Ռուս-հայերեն լիակատար բառարանը» պարունակում է ավելի քան 125000 բառահոգւած, իսկ հայ-ռուսերեն բառարանը մոտավորապէս 70.000 բառահոգւած, 20000 ոճեր, դարձվածքներ, առակների և ասացվածքներ: Հայ-ռուսական բառարանագրութեան մեջ այս ծավալի աշխատութեանները նորութեան էին:

Հ. Դադբաշյանն ընդունում է, որ «լեզուն ժողովրդի կյանքի աստիճանացույցն է, որքան մի ժողովրդի կյանքը բարդ և բազմակողմանի է, այնքան էլ նորա լեզուն տեսնում ենք բարգաւաճած ու զարգացած և ընդհակառակը»³: Բայց հենց «Կյանքի աստիճանացույց»-ի ճիշտ պատկերը ցույց տալու համար անհրաժեշտ էր ավելի հոգատար վերաբերմունք դեպի բառերի ընտրութեանն ու թարգմանութեանը, քանի որ ամեն մի անատույզ և սխալ բառ «Աննպատակ և վնասակար պիտի լինէր թվել որեւէ գործնական, գոյրոցական կամ առձեռն բառարանի մեջ, որովհետեւ տեղիք պիտի տար սխալ ձևերի տարածման»⁴:

1 «Բաղմավէպ», 1902, № 9—10, էջ 460:

2 Հ. Դադբաշյան, Հայ-ռուսերեն բառարան, Թիֆլիս, 1911, Նախաբան, էջ 12:

3 Լիակատար բառարան ռուսերենից-հայերեն, 1906, էջ IV:

4 Հ. Անադյան, Արմատական բառարան, հատ. 7, Երևան, 1935, էջ 16:

Հայերենից ոուսերեն բառարան կազմելու համար անհրաժեշտ էր օգտագործել ոչ միայն հրապարակի վրա եղած նախկին լավագույն բառարանները, այլև անհրաժեշտ էր ընտրությամբ օգուտ քաղել ժողովրդական լեզվի՝ բարբառների գանձարանից:

«Ժողովրդական լեզվի ընտիր բառերը, սեղմ ու սերտ, պատկերավոր ոճերը, պարզ ու շքեղ ձևերը,—ասում է Հ. Թումանյանը,—էսօր արդեն ամենաթանկ զարդերն են համարվում հայ գրողի երկերի մեջ և համարձակ փոխում են լեզվի համաձայնության վրա ու այլևս կոշտության ու աղքատության խոսք չկա նրանց դեմ»¹: Բառարանագրի վարպետությունն ու գիտությունը այս ընտրության բաժնում է, որ պետք է հանդես գար:

Դաղբաշյանի բառարաններում մենք հանդիպում ենք բարբառային բաղմաթիվ բառերի, որոնք վերաբերում են զանազան բարբառների, երբեմն էլ տեղ են գտել այնպիսի բառեր, որոնք թերևս երբեք էլ չեն գործածվելու մեր գրականության մեջ, ինչպես՝ բունձ—հողակոշտ, գուղձ, որ առաջին անգամ տվել է Ավգերյանը motte բառի տակ: Դաղբաշյանը ոչ միայն ընտրություն չի կատարել բարբառային բառերի մեջ, այլև իր աշխատությունը ծանրաբեռնել է նաև մեծ թիվ կազմող թուրքերեն բառերով:

Յուրաքանչյուր բառարան մի հատուկ նպատակ է հետապնդում: Թարգմանական բառարանները, ինչպիսին է Դաղբաշյանինը, որքան էլ լիակատար անունը կրեն, այնուամենայնիվ չի նշանակում, թե այդ լեզվով գրված ամեն մի բառ, լինի բարբառային թե գրական, օտար թե սևիական, գործածական թե զոհհիկ ու նորակելի, պետք է տեղ գրավի բառարանի մեջ: Ո՛չ և ո՛չ: Թարգմանական բառարանները պետք է ընդգրկեն տվյալ ժամանակաշրջանի լեզվի այն բառապաշարը, որն ընդունված և գործածական է տրվյալ լեզվում:

Ռուս-հայ բառարանագիրներից Դաղբաշյանն առաջիններից էր, որ զգաց, թե «լիակատար բառարանը չէր կարող լսկ բառամթերք տալով շատանալ: Ներկայումս բառարանն առանց ոճաբանությունների, դարձվածքների թեկուղ նա հենց պարունակի լեզվի լիակատար բառամթերքը, անաքրոնիզմ պետք է համարել: Արդ, կան բառեր, որոնք ունեն մի քանի նշանակություններ: Իսկ յուրաքանչյուր նշանակության հետ էլ կապված են բաղմաթիվ ոճեր, առածներ ու դարձվածքներ, որոնք լեզվի համն ու հոտն են կազ-

1 Հ. Թումանյան, Թումանյանը քննադատ, էջ 395:

մում: Այս բոլորն էս իմ բառարանի մեջ առաջ եմ բերել ըստ շա-
փի կարողության և հույս ունեմ, որ ընթերցողը գրեթե իր բոլոր
ակնկալությունները կատարված պետք է գտնե՞ն¹:

Դադբաշյանը հարազատ իր խոստմանը՝ բառարանների մեջ
մտցրել է բավական մեծ քանակությամբ ոճեր, կապակցություն-
ներ, ժողովրդական ասույթներ: Դադբաշյանի դարձվածքները,
ասույթները ժողովրդական են: Գրախոս Գ. Ենգիբարյանը գրում
է. «Լավ բառարան կաղմելու համար, պետք է բացատրիչ օրինակ-
ներն ու ոճերը նախ մատենագիրներից առնված լինեն և ապա
ժողովրդական բարբառներից, բայց ոչ բնավ գոհհիլ խոսակցա-
կան լեզվից: Առհասարակ պ. Դադբաշյանը ոչ մի բացատրություն
կամ դարձվածք չի բերում, որից կարելի լինի շափել նրա ծանո-
թությունը մեր մատենագիրների հետ: Ընդհակառակը, նրա բոլոր
օրինակները կամ հասարակ խոսակցություններ են կամ գավառա-
բարբառներից առնված»: Ենգիբարյանը ընդհանուր դիտողություն-
ներից հետո անցնում է կոնկրետի: Գրախոսը հատկապես բողո-
քում է Դադբաշյանի օտարաբանության՝ առանձնապես թուրքերեն
բառերի դեմ (աջղ, աջալ, ալաիստրակ, ալաչուխ և այլն), ընդ-
հակառակը՝ պակասում են հայերեն բառեր՝ «աննահանջ, ասղա-
ման, աշխատ, ահեղասուսան, անբիծք, անխաղ, արյունատենչ» և
այլն²: Այս գրախոսականի առթիվ Հ. Դադբաշյանը գրեց. «Իմ պա-
տասխանը պ. Գ. Ենգիբարյանին» ինքնապաշտպան ու ինքնաար-
դարացման հոգվածը³:

«Լումա»-ի խմբագրությունը այս պատասխանը տպագրելով ծա-
նոթագրում է. «Տպագրելով պ. Դադբաշյանի պատասխանը պ. Են-
գիբարյանին, ինչպես վերջինս խոստովանում է այդ, ավելորդ
չենք համարում նկատելու, որ պ. Դադբաշյանը ոչինչ չէ ասում
պ. Ենգիբարյանի այն շատ կարևոր նկատողությանց դեմ, թե հին
բառարանների սխալները կրկնվում են և թե բառերի երկրորդա-
կան նշանակությունները շատ անգամ առաջին տեղն են դրված
լինում: Բացի այս՝ պ. Դադբաշյանը սխալվում է ասելով. թե աղե-
բեկ, անսուտ, անգոյ, անտի, աստի բառերը իբր թե աշխարհաբա-
րում և գրաբարում միանգամայն անգործածական են: Մի՞թե պ.
Դադբաշյանը լուրջ կերպով է կարծում, որ «անսուտ բերանով»,

1 Հ. Դադբաշյան, Լիակատար բառարան հայերեն-ռուսերեն, Նախաբան, էջ 7:

2 «Լումա», 1905, № 1, էջ 120—125:

3 «Լումա», 1905, № 3, էջ 125—132:

«անսուտ լիզվալ» ոճեր չկան գրաբարում որպես և անտի, աստի խոսքերը (էջ 132)»:

Դաղբաշյանի աշխատությունների հրատարակված առաջին խսկ պրակները իրենց վրա գրավեցին հայ մտավորականության ու ընթերցողների ուշադրությունը: Լույս տեսան բազմաթիվ ու բազմապիսի հոգվածներ:

«Մուրճ»-ի 1902 թ. սեպտեմբերյան համարում Ստ. Մալխասյանցը 16-էջյա մի ընդարձակ դրախտական է գրել «Լիակատար ռուս-հայերեն բառարանի» լույս տեսած պրակների (1—144 էջը) մասին: Նույն «Մուրճ»-ի հոկտեմբերի համարում Դաղբաշյանը գրում է իր պատասխան հերքումը: Ստ. Մալխասյանցը «Մուրճ»-ի 1903 թ. հունվարյան համարում «պ. Դաղբաշյանի պատասխանի առթիվ» (էջ 159—175) հոգվածով ավելի հանգամանորեն, առաջ քաշելով սկզբունքային դրույթներ, մանրազնին քննություն է առնում բառարանը:

Հարկ է նշել, որ Դաղբաշյանը աշխատել է ժխտել քննադատների առաջ քաշած դրույթներն ու դիտողությունները, երբեմն նույնիսկ աղավաղելով իրական փաստերը:

Հարություն Դաղբաշյանն իր բառարանների մեջ բացատրություններին զուգընթաց ստեղծել է թարգմանական բառերի ճոխություն, մի բան, որ եթե մի կողմից հնարավորություն է տալիս թարգմանական ընտրություն կատարելու, մյուս կողմից՝ հոմանիշներն երբեմն հեռացնում են թարգմանվող բառի բուն իմաստն արտահայտելուց:

Վերևում ասացինք, որ Դաղբաշյանը չի խուսափում օտար բառերից: Իր «Բառարանագրական հարցը» նամակի մեջ ասում է.

«Ես ոչ միայն հակառակ չեմ, այլև ջերմ կողմնակից եմ մեր լիզուն օտար բառերով հարստացնելուն, դրան ապացույց կարող է լինել իմ երկրորդ՝ հայերեն-ռուսերեն լիակատար բառարանը, որը ժողովրդական բառերի հետ միասին տալիս է աշխարհաբարում քաղաքացիական իրավունք ստացած բոլոր օտար բառերը: Միայն թե օտարազգի բառերը չպետք է ի շարք գտնադրել (ընդգծումը մերն է—Գ. Գ.): Ինչպես անում են ոմանք, նույնիսկ պ. Ստ. Մալխասյանը, գրելով պրավոսլավնի, պրավոսլավություն»¹:

Հ. Դաղբաշյանը գիտակցելով հանդերձ «ի շարք գործադրելու» խնդիրը, ինքը բառարաններում տեղ է տվել նույնիսկ սխալ ձևերի:

¹ «Գործ», 1917, № 7, էջ 144:

Այս ամենով հանդերձ Դաղբաշյանի բառարանները հթե թերի են որպես «լիակատար», ասլա իր նախորդների նկատմամբ մեծ առավելություններ ունեն, հարուստ են բառապաշարը և ոճաբանությունը, իսկ թարգմանական մասով շատ ավելի կատարյալ, քան նախորդները: Բառարանի, նամանավանդ կենդանի լեզվի բառարանի, կատարելությունն էլ այն է, որ անկարելի լինելով լեզվական ամբողջ հարստությունը բովանդակել, դոնե յուր նախորդների նկատմամբ ունենա նկատելի առավելություններ:

Հարություն Դաղբաշյանի «լիակատար» բառարանները, որքան էլ հաջող կազմված լինեին, այնուամենայնիվ ի վիճակի չէին բավարարելու մեր ժամանակակից հասարակության պահանջները, ոչ թե միայն այն պատճառով, որ վաղուց սպառված գործեր էին, այլ նաև այն, որ հիմնականում այդ բառարանները շունեին հավարավոր այն նոր բառերն ու բառառումները, որոնք ստեղծվել և գործածական էին դարձել խորհրդային շրջանում:

Դաղբաշյանը 1925 թ. ձևոնարկում է իր «Ռուս-հայերեն լիակատար բառարանի» երկրորդ հրատարակությանը, որը սակայն մնաց թերավարտ: Հրատարակվեց 262 երկսյունակ էջ՝ ընդգրկելով մինչև дьялнстнчннн բառը:

Բառարանները, այն էլ ավելի ընդարձակները, դպրոցական դասագրքեր չեն, որ յուրաքանչյուր ուսումնական տարեսկզբին վերահրատարակվեն: Բառարանները տվյալ դարաշրջանի արտահայտությունը լինելով հանդերձ, անկախ ունեցած այս կամ այն թերություններից, բավարարում են տվյալ սերունդների պահանջները: Այս հղրակացության է բերում բառարանների պատմության ուսումնասիրությունը:

Դաղբաշյանը իր բառարանների հաջողության մը շլացած դեռ 1917 թ. գրում էր. «Ռուս-հայերեն բառարանս, որից այժմ հագիվ 20 օրինակ անվաճառ է մնում, հիմնովին վերամշակել և լրացրել եմ և նրա երկրորդ տպագրությունը, որն այժմ դրամական միջոցների սղության պատճառով հետաձգվում է, թերություններից ազատ կլինի», միևնդեռ երկրորդ հրատարակությունն այդպիսին չէր և առաջին հրատարակության համեմատությամբ թույլ աշխատանք էր:

Դաղբաշյանի հաջողության արժանացած բառարանի երկրորդ հրատարակությունը ձախողվեց ոչ միայն վերը նշված պատճառներիով, այլ հիմնականում նրանով, որ առաջին հեղափոխության օրերին հաջողություն ունեցած բառարանը չէր կարող պիտանի լի-

նել նաև սոցիալիստական հեղափոխության և նրա հաղթանակների շրջանի համար: Նշենք, որ այդ երևույթը նկատվում էր նաև Խորհրդային Միության մյուս ժողովուրդների մոտ:

Իր ունեցած թերութիւններով հանդերձ, Դաղբաշյանի բառայանները մեծ դեր են խաղացել մեր կյանքում, նպաստել են ռուսերեն լեզուն սովորելու գործին և թարգմանական աշխատանքներին: Եթե մի կողմից վտանգավոր երևույթ է եղել ամեն ինչ բառարանի մեջ խցկելը, ապա մյուս կողմից՝ ի մի հավաքման (լեզվի բառապաշարի) առավելութիւնն է ունեցել, իսկ կյանքը զտել է և դուրս բերել էականն ու պիտանին, դեն նետելով աստվածաբանական, կրոնական, գոեհիկ ու մեր լեզվին խորթ բառերը:

ՍԻՄՈՆ ԳԱՐԱՄԱՃՅԱՆ

«Առձեռն բառարանը» իր մեջ ամփոփում էր գրաբարի հարստութիւնը, իհարկե ժամանակի հրատարակված գրականութիւն բառապաշարի սահմաններում, այդ նշում ենք, քանի որ Ա. Բաղրատունին նորից 20000 բառահոգոված ավելացրել է, որ սակայն մնացել է ձեռագիր¹:

Դարի իննսունական-իննհարյուրական թվականներին, երբ արդեն աշխարհաբարը հաղթանակել էր, ուժեղ պահանջ էր ղգացվում հայերեն լեզվի նոր բառարանի, որ ամփոփեր թե՛ գրաբարի և թե՛ ժամանակի աշխարհաբար ու նորակերտ բառերը՝ աշխարհաբար բոլորին մատչելի հայերեն բացատրութիւններով: Հրատարակված հայ-օտար մեծահատոր բառարանները չէին լրացնում այդ բացը:

Այդ գործին սիրով ձեռնամուխ է լինում Սիմոն Գաբամաճյանը, որն 1892 թ. հրատարակում է «Նոր բառագիրք հայերեն լեզվի» մոտ 30000 բառահոգովածով, իսկ 1910 թ. Ռոքոս էֆ. Սազա-յանի հրատարակութեամբ լույս է ընծայում նույնը կրկնակի բա-

1 Ա. Ղազիկյանը «Ցուցակ հայ մատենագրութիւն» մեջ «Ղ. Ալիշան» հոգ-վածում հեղինակի ձեռագրային աշխատութիւնները թվարկելիս, հիշատակում է «Առձեռն բառարան—ձանոթ առձեռն բառարանն պակաս հաղարավոր բառեր հավաքած է իր ամենօրյա կարդացած, քննած և ուսումնասիրած պատմական, կրոնական և այլ անհամար անտիպ նախնայաց գործերեն» (էջ 66):

Առձեռն բառարան կազմելու աշխատանքներ են տարել Մենեիշյանը, ուրարա-յի Պետրոս Հալաճյանը և ուրիշներ:

ռահողվածներով, պատկերազարդ և հանրագիտական բնույթի տեղեկություններով:

Աշխատութեան առաջաբանի մեջ հեղինակը գրում է.

«Բառարան մը յօրինել նոր պահանջներու համաձայն, նորագույն ըմբռնումով, ա՛յս եղալ երկար ատեն մտքիս տիրող սիրելի գաղափարը, բառարան մը՝ որ անձուկ սահմանով մը չկատարե իր դերը, այլ ըլլա լավագույն ուսուցիչ մը շատ ծանոթություններ տվող, շատ գիտելիքներ ուսուցանող և իբր անհնա կշանք մը ամենեւնի սիրված և ամենուրեւ զարգացման ծառայող»:

Գաբամաճյանի բառարանը հանդիսացաւ ամենից սիրված և զարգացման ծառայող աշխատությունը:

Ս. Գաբամաճյանը Վոլտերից մեջբերում կատարելով՝ «Հոգին կրակ մէ գոր պետք է սնուցանել և կրմարի, եթէ վրան նյութ չավելնա» ավելացնում է՝ թե հենց փոքրուց իմ հոգու համար սընունդ եղան բառեր «իրենց մերթ հստակ, մերթ տարտամ առումներով, մերթ պարզ, մերթ ձեւավոր իմաստներով և տեղ տեղ իրենց հանրագիտական նշանակութիւններով: Նշանակութեանց մթութիւններ, բուն իմաստները ճշտելու ղեկավարութիւններ և ուրիշ բազմապատիկ խոշոր պարզեցին մեր առջև առաջին վայրկյանէն իսկ աշխատութեան ծայրածաւալ դաշտ մը, լավ կըմբռնելի թե զեղեցիկ շէնք մը բարձրացնել բանասիրական ամուր հիմերու վրա կկարողանա հաջողակ ճարտարապետի, որ կարենար պատրաստել այնպիսի հատակագիծ՝ փափագվածն հորինելու արժանի»:

Հեղինակն օգտագործել է Petit Larive et Fleury, Gazier, Petit Larousse և այլն, և այլն, «որոնցմէ ոչ նվազ օգտված է սույն աշխատութիւնը՝ բառական սահմաններու, հանրագիտական ծանոթութիւններու բովանդակ մեծ պաշար մը խտացնելով ասոնցմէ, իսկ մեծ Հայկազյանը, Նորայրը, Նուարայանը, Քաջունին, Նար-Պելլը ոչ նվազ օժանդակած են նաև այս ծանր երկասիրութեան մեջ» (էջ 2):

Բառարանն արժանացել է Իզմիրյան զրական մրցանակի. պարունակում է՝ «Բառք նախնայաց, նորաբանութիւնք, գաղափարական բառք, հանրագիտական ծանոթութիւնք»:

Սիմոն Գաբամաճյանի «Նոր բառգիրքը», որ երբեմն անվանվել է «Պոլսի առձեռն», աշխարհաբարի բառարան է, բացատրութիւնները տրված են աշխարհաբարով, հաճախ հանրագիտական ծանոթութիւններով:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ Ռ. ՍԱԳԱՆԱՆԻ

1919-3

ՆՈՐ

1919

ԲԱՌԱԳԻՐՔ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵՋՈՒԻ

ՊԱՅԼԵՐԱԶԱՐԴ

ԳՐԾ ՎԱՐՁԱՏՐԵԱԿ ԻԶՄԻՐԵԱՆՆԵ ԳՐԱԿԱՆ ՄՐԵԱՆԱԿԱՆ

Բառք նախնեաց.— Նորարարութիւնք.— Գտնաւորքն բառք.—

Համարագրեալքն ծանօթութիւնք

„Թէ՛ զիճէ՛կ կազմէ՛կ գրառագրե՛լ,
Ե՛լ ա՛ր գրե՛լ, բայց միայն Ես՝ ա՛ր
յօրինեալ իցէ՛ ներէ՛ն զնոյ՛ն,“

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ ԲԱՌԱԳՐՈՒ
ՄԵԻՔ. ԵՌԱՊԷՐ

ՍԻՄՈՆ ԳԱԲԱՄԱՃԵԱՆ

«Նոր բառգրքի» պատկերն ավելի պարզ ցույց տալու նպատակով համեմատության առնենք «Առձեռն բառարանի» և Գաբամաճյանի բառարանի մի երկու բառահոգւածներ.

Առձեռն բառարան
1865 թ.

Լեառն. գ. լեռ, սար, տ. տաղ.
— Զլեռն լեռնայն. մ. լեռն է լեռ.
տ. տաղտան տաղա:

Կարին գ. 1. կարին. տ. ագրէս.
2. անուն աստեղատան. 3. փշոտ
գաւաղան:

Գաբամաճյան բառարան
1910 թ.

Լեառն, գ. հողի կամ ժայռի մեծ բարձրություն, լեռ. տաղ||լեռնաշղթա, իրարու կապված լեռանց շարք. հկնշ. դաշտ ձոր:

Հանրագրութ. Երկրագունդին ամենեն բարձր լեռներն են Էվերեստ լեռը կամ Կուրիսանդար (Հիմալայա—8840 մետր), Քինշիրինկա (Հիմալայա—8580 մետր), Տավալակիրի (Հիմալայա—8155 մետր), Սոռաթա (Գորտիլյան լեռին 7695 մետր):

— Զլեռն լեռնայն մ. լեռն է լեռ:

Կարին գ. թունավոր կենդանի սարդազգիներու դասն. ագրեյ||զողիակոսի նշաններն մին (S. Միր խավարման|scorpion).

Հանրագրութ. Կարիճները շատ կշտնրվին թև՝ եվրոպայի, թև՝ Ասիո և թև՝ Աֆրիկեի մէջ: Անոնց խայթվածքը մահացու է (գեթ բարեխառն երկիրներու մէջ), պետք է սակայն, եթե խայթված ըլլա մեկը, ինչ-ինչ զգուշութիւններ ի գործ դնել, ծծել վերքը և անկե արյուն հանել, անուշադրի ողվով թրջված լաթեր դնել վրան կամ տաքցուցած երկաթով խաբել:

Ս. Գաբամաճյանը, ինչպես բերված նմուշները ցույց են տալիս, «Առձեռն բառարանը» կուրորեն չի օգտագործնել, նա ամեն մի բառահոգւած վերստին մշակել է, այսպես՝ «Առձեռն բառարանում» Կարիտոս բառը հոգւած է Պինասուպա-ին, իսկ վերջինս բացատրված է՝ մանր խեչափառ պինայի ընկեր տ. պինէլ պէօճէյի, իսկ պինը կամ պինան (յ.) ծովու ծժմակ տ. փինէլ:

Ս. Գաբամաճյանը Կարիտոս բառը իր տեղում բացատրել է՝ ծովու մարախ, քէֆէ, իսկ Պինասուպա գ. (հ.) փոքրիկ խեչա-

փառի նման ողորկապատյան տասնոսն, որուն պատյանը բոլորակ է և թաթերը քալելու հարմար. փինէզ պէննէյի (pinnotère):

Ս. Գաբամաճյանը քննադատական մոտեցում է հանդես բերել օգտագործած աղբյուրների նկատմամբ, այսպես օրինակ՝

Խամանիկ—Այս բառն իր ռամկորեն կազմությամբ scaramouche իտ. scaramuccia բառին կուտան՝ որ կնշանակի հին իտալական կատակերգության համակ սեպագեստ անձը, բայց այժմ ումանք կիմանան marionnette, որ կնշանակի մարդկային պատկեր փայտե կամ խավքարոտ, զոր կշարժեն լարերով:

Գաբամաճյանի բառարանը պարունակում է ավելի քան 70000 բառահոդված:

Բառարանը վենետիկյան առձեռն բառարանի համեմատությամբ աճել է հետևյալ ուղղություններով.

ա) գավառական-բարբառային բառեր	— 13 ⁰ / ₀ ,
բ) դիցաբանական հատուկ անուններ	— 3,5 ⁰ / ₀ ,
գ) նորաբանություններ	— 5,5 ⁰ / ₀
դ) այլ թարգմանական բառարաններից (հատկապես Ն. Բյուզանդացուց)	— 8 ⁰ / ₀
	30 ⁰ / ₀

«Առձեռն» և Ս. Գաբամաճյանի (1910) բառարանների Լ-լեալ բառահոդվածների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ առաջինն այդ հատվածում պարունակում է 165 բառահոդված, երկրորդը՝ 214: Գաբամաճյանի բառարանում ավելացված է 50 բառահոդված և ղեղձվել է միայն Լաշկամաշկ տ. Լեշկամաշկ բառահոդվածը:

Այդ 50 գլխաբառի կեսը բարբառային բառեր են, շատերի նույնիսկ գործածության վայրն ու աղբյուրն անհայտ, ինչ բառ դիցաբանական անուններ են, երկու բառ կենդանաբանական, բուսաբանական, մնացածները նոր բառեր են:

Ս. Գաբամաճյանն իր կազմած նորակերտումները աստղանշել է (1196 բառ), այդպես են վարվել նաև արևմտահայ այլ բառարանագիրներ, սակայն դրանք ոչ միշտ են համապատասխանում իրականության:

Եթե նկատի առնենք Լ-լեալ բառախումբը, ուր հեղինակը իր հանդես բերած նորաբանությունն է համարում 9 գլխաբառ: Նորայր Բյուզանդացին այդ «նորաբանություններից» ունի լակոնա-

կան (727ա), լատինաբանություն (735բ), լաբրակ (131ա), լատինագետ (735բ), լաբանատություն (1204ա), լավատես, լավատեսություն (876ա), լաստակ (430ա) բառերը Գարամաճյանի տված առումներով: Այդպես նաև մանրանկարիչ, մանրանկարչություն և այլ բառեր:

Այսպիսով, Ս. Գարամաճյանի աստղանշած 9 բառերից ութի նորակերտում համարելը սխալ է, մնում է լայնափեռեկ բարդությունը, որը մնայուն արժեք չի ներկայացնում, հետևապես հեղինակի այն ծանոթագրումը, թե «Բառերու առջև դրված աստղանիշը կցուցնե նույն բառերուն նոր շինված ըլլալը», իրականությունը չի համապատասխանում:

Հեղինակը երբեմն իրեն մատնում է, այսպես՝ «Տուրմ անպետ բառ իբր շոքուլտ նշանակությամբ»: Այս Տուրմ գլխաբառը աստղանշել է. հարց է առաջանում, եթե «անպետ բառ է», ինչու է կադմել: Իրականում՝ այդ բառը միմյանցից անկախ օգտագործել են ն. Բյուզանդացին, Ա. Կոլլավը, հետագայում՝ Կ. Ոսկյանը, Ա. Տիրոյանը, Մ. Քաջունին:

Այդօրինակ բառերի կողքին կան բառեր, որ, իրոք, առաջին անգամ հանդիպում ենք Գարամաճյանի բառարանում, բայց աստղանշված չեն, ինչպես՝ Ախալխիւր—բժշկական արմատ, Ակրաս—դեղերու զանգված (Pastille), Ապրախիլ—ասեղ խող մագնիս և այլն:

Ստ. Մալխասյանցը իր բառարանի համար օգտագործելով Գարամաճյանի բառարանը, մեր նշած հատվածից 15 բառ դուրս է թողել, որից վեցը դիցաբանական, վեցը նորաբանություն և գավառական երեք անորոշ բառեր, այդ հատվածում ունենալով 586 բառահոգված:

«Առձեռն», Գարամաճյանի և Մալխասյանցի բառարանները միասին կլեալ հատվածում գործ են ածել 602 գլխաբառ:

Առձեռն բառարան 1865 թ.		Գարամաճյանի բառարան 1910 թ.		Ստ. Մալխասյանցի բացատր. բառարան 1944 թ.	
Բառ	%	Բառ	%	Բառ	%
165	27,4	214	35,5	586	97,3

Իսկ եթե որպես հիմք բնութենենք «Առձևոնի» բառահոգվածները, ապա կստացվի Գաբամաճյանի բառարանը աճել է 130%, Մալխասյանցինը՝ 355,1%-ով:

Հարց է առաջ գալիս, թե արդյո՞ք Ս. Գաբամաճյանն օգտագործելու են ընդգրկել է ժամանակի հայերեն ամբողջ բառապաշարը, պատասխանը բացասական է, քանի որ իր ժամանակի բառարանները նշած է-լեալ հատվածում ունեն ավելի քան հիսուն բառ, որ բացակայում է հայերենի «Նոր բառադրքում», ինչպես՝ Լամա (կենդանին) և լամա (բուդդայական քուրմ), լամայապետ—Le grand lama, լայնաբար, լայնակող, լայնակտույց, լաստագործ, լաստավար, լավաշընույթուն, լավապաշտ, լավատեսական, լավորակ և այլն, և այլն:

Սիմոն Գաբամաճյանի բառարանը պատկերազարդ է: Ֆրանսիական բառարանագրության (Լարուս) ազդեցության տակ իննհարյուրական թվականների հալ բառարանների մեջ նույնպես մուտք էր գործել պատկերազարդումը:

Բանասեր Խ. Ուղուրիկյանը քննել, արժեքավոր լրացումներ է կատարել և մշակել է՝ անթառամ, առնետ, ասպաղեն, դավադան, դավաթ, գուպար, մուրճ, մտերիմ և այլ (141) բառահոգվածները:

Իզմիրյան մրցանակի արժանացած Ս. Գաբամաճյանի «Նոր բառագիրք հայերեն լեզվի» աշխատությունը մինչև այսօր էլ աշխարհաբար, հասկանալի արևմտահայ գրական լեզվի համար մրնում է որպես լավագույն աշխատություն և պատահական չէ, որ 1953 թ., Բեյրութում վերահրատարակվել է առանց փոփոխության:

ՊԵՏՐՈՍ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Եվրոպական լեզուներին առնչված հայերեն բառարանները ուսուցողական խնդիրներից դուրս հետապնդում էին նաև առաջավոր դիտությունը հաղորդակից դառնալու նպատակներ, մինչդեռ թուրքերենին առնչվածները միայն ու միայն գալորոցական ու հաղորդակցական-գործնական նպատակներ:

Միհրան Աբիկյանը ընդլայնեց հայ-թուրքական բառարանագրության սահմանները:

Հայերեն-թուրքերեն և թուրքերեն-հայերեն վերջին բառարանները պատկանում են Պետրոս Վեբի Կարապետյանին:

«Հիմնադիր տնօրեն Կարապետյան երկսեռ յոթնամյա երկրորդական վարժարանաց, առաջին կարգի քարտուղար, պետական

խորհրդու վերաքննիչ դատարանի և ուսուցիչ օսմաներեն մատենագրութեան, պարսկերեն և արաբերեն լեզվաց» Պ. Կարապետյանը 1907 թ. լույս ընծայեց «Մեծ բառարան հայերեն-օսմաներեն» աշխատությունը:

Հայ-օսմաներեն բառարանի գլխաբառերը Կարապետյանը ընտրաբար քաղել է նախորդ բառարաններից, իսկ մի ղգալի մասը ինքն է հավաքել իր երկարամյա ուսուցչական գործունեության ընթացքում՝ գործադիր (ժողով, մարմին, պաշտոնյա), գաղաքնա-նայաց, գալաբուն, գափակալ, գորգավանառ և այլն:

Պ. Կարապետյանն աշխատել է որքան հնարավոր է զերծ մընալ ինքնահնար բառերից, ոչ միայն ինքը չի կազմել կամ հարմարեցրել, այլև խուսափել է նախորդ բառարանագիրների քմածին այն բառերից, որոնք մնացել են միայն բառարանային սահմաններում և լայն օգտագործման չեն արժանացել: Բառարանի գրախոսներից՝ Թեոդիկը այդ երևույթը նկատելով գրում է.— Գալով նորակերտ բառերու,— որոնք անլկամ արշավել սկսան սա վերջին ատեններս աշխարհիկ լեզվին մեջ ածունենն ու կածանները հաճախ ավրշտկելով գրականության կալվածին,— ուրախ եմ, որ խելացի փրթիր եք կիրթ ճաշակով մը անոնցմի ղեղչիլով անճոռնիներն ու բարդության օրենքի դեմ մեղանշողնհրը մանավանդ, ատանկով թումբ կանգնած ըլլալով տեմիրճիսղաշանական նորաբանությունց խոլ գրոհումի մը առաջըրը¹:

Պ. Կարապետյանը իր այդ բառարանների վրա աշխատել է բավական երկար տարիներ. «Թեև տասն և հինգ տարի է ղեր սկսած էինք այս պակասը լրացնելու աշխատիլ և ձեռնարկած էինք պատրաստելու բառարանս, — գրում է Պ. Կարապետյանը, — բայց մեկ կողմն հայերեն աշխարհարար կատարչալ և ամփոփ բառարանի մը ղգոյությունը և մյուս կողմն հայերեն-օսմաներեն բառարաննիրու անբավականությունը ստիպեցին, որ նախ հայերեն աշխարհարար բառարան մը մեջտեղ ղնենք: Այս նպատակի իրադործման համար մեր բաղմաղբաղ վիճակին մեջ ամեն օր հետադատություննիր կատարելով՝ հավաքեցինք շատ մը ընտիր գրական, գիտական ու գավառական բառեր, որոնք կարող գրագետներու, լեզվաբաններու ղրչին տակ հաճախակի գործածությամբ և քննադատությամբ ճշգրտվեցան և վավերական ղարձան»: Հեղինակն ինքը վկայում է, որ ամեն ինչ սկսել է ի նորո, հավաքել է,

1 Պ. Կարապետյան, Մեծ բառարան հայերեն-օսմաներեն, Կ. Պոլիս, 1907:

կազմել հայերենի զխաբառերը, գրել «թուրքերեն, արաբերեն և պարսկերեն համապատասխաններն, ոչ թե քմահաճ կերպով, այլ բննող ոգով և ճշտեցի՞նք օսմաներենի մեջ մուտ գտած այն անճշտություններն, որոնք բուռն քննադատությամբ իրենց հնօրյա տարազն ու ձևն փոխեցի՞ն»:

Հայ-օսմաներեն բառարանում հեղինակը տվել է օսմաներեն դժվար ընթեռնելի բառերի արտասանությունը, իսկ գիտական բառերի դիմաց՝ նաև ֆրանսերեն համարժեքը:

Պ. Կարապետյանի հայ-օսմաներեն բառարանի տպագրված հենց առաջին պրակները լայն ընդունելություն գտան, ահա մի երկու քաղվածք այդ արձագանքներից:

«Արդյունքը, համարձակ կրնամ ըսել, թե համապատասխանած է նպատակին և հայերենի օսմաներեն շենք շնորհք բառարանի մը բացարձակ պիտքը կը լեցնե» (Մ. Օրմանյան):

Օրմանյանը միաժամանակ նշում է, որ այդ բառարանը լրիվ ապահովում է պետական լեզուն սովորելու կարևոր գործին:

«Թե՛ դպրոցական օգտակարության, թե՛ առձեռն կիրառության, թե՛ գործնական շահեկանության, թե՛ գիտական օժանդակության և թե՛ ամբողջական կատարելագործության կողմն, ամեն դասակարգերու համար հույժ և հույժ պիտանի եղած է ձեր երկը»:

«Բառարաններ, իրենց անսեթևեթ կերպին ներքև՝ կարևոր, դյուրին հրեցած ձևին ներքև՝ տաժանակիր, ամեն տեսակ ուսման և ուսումնասիրության համար՝ անհրաժեշտ, երկասիրություններ են, և ով որ բառարան կազմելու հետամուտ կը լինի, կարծես թե առաքինական զգացմանց պաշարի ալ պիտք ունի, յուր ծանրատաղտուկ աշխատությունը և հանրության օգուտը իրար մերձեցնելով» (Մ. Օրմանյան):

«Հորինած եք,—գրում է նշան թորոսյանը,—նախ արդի հայերենի բառարանը, որ մինչև հիմա հրեցածներուն մեջ ամենեն ճոխը և ամենեն կատարյալն է իրավ որ: Մեր հին և արդի լեզուներուն բոլոր գործածական բառերը, ինչպես նաև նորակերտ բառերու ընկալլալ ու ընդհանրացած մասը քովեքով եկած միացած են ձեր հոյակապ բառարանին մեջ»:

Նշան թորոսյանը գտնում է, որ այս աշխատությունը «պիտի կրնա ամեն թուրքահայու ծառայել իբրև ճոխագոյն ու լավագոյն բառարանը արդի հայերենի»: Թուրքերենը, որ թուրքահայությունը տիրապետում էր իր մայրենի լեզվին զուգընթաց, թարգմանության հետ միաժամանակ զխաբառի բացատրության ղեր էր կատարում:

Բառարանի մասին գովեստով են խոսել օսմաներեն լեզվի և գրականության դասախոս Ստ. Կուրտիկյանը, Խաչիկ Ուղուրիկյանը, բանաստեղծ Ռիշայի Զադեն, Մահմուդ էքրան և ուրիշներ:

Գրիգոր Զոհրապը անդրադառնալով Պետրոս Կարապետյանի բառարանին ասում է. «Հայերեն-տաճկերեն բառգիրք մը նոր էջ մըն է, որ կալիւնա երկու լեզուներու հաղորդակցության կարևոր գործին վրա: Եթե նկատողության առնենք, որ տաճկերենն ալ ամեն օր բարեշրջության մեջ է և շարունակ կերպարանափոխվելու վրա՝ թե՛ բառերով, թե՛ ասացվածքներով և մերիկին պես՝ գրված լեզուն գեպի խոսված լեզուն կվերադառնա ամեն վայրկյան, 5—10 տարին անդամ մը նոր բառգրքի մը հրատարակությունը գրեթե անհրաժեշտ է համարել»:

Պետրոս Կարապետյանի բառարաններում ղգալի տեղ է հատկացված կապակցություններին ու դարձվածքներին, հաճախ բերված որպես օրինակ. այսպես. կարծիք զխաբառը թարգմանելուց, տաճկերենի հոդնակի ձևերը տալուց հետո տրված են՝ ժողովի մեջ կարծիք հայտնել, ձեռ կարծիք սխալ եղավ, հասարակաց՝ հանրային կարծիք, գեշ կարծիք ունենալ, լավ կարծիք ունենալ, սխալ կարծիք ունենալ, կարծիքով, կարծեմ, բստ իմ կարծյաց:

Շիտակ զխաբառի տակ՝ շիտակ մարդ, շիտակ խոսք, շիտակ նամբա, շիտակ խոսող, շիտակ գործող, շիպ շիտակ:

Պետրոս Կարապետյանը գիտական բառերի համար թարգմանական բաժնում տվել է նաև ֆրանսերենը: Հեղինակը հայերենի համար խոստապահանջ է թե հայերենի և թե մանավանդ տաճկերենի նկատմամբ և միշտ սխալ ձևերը ներկայանալիս նշել է՝ «սխալ է», «աղավաղված է» և այլն:

Պ. Կարապետյանի հայերեն-օսմաներեն մեծ բառարանին հաջորդեց հեղինակի երկրորդ գործը՝ «Մեծ բառարան օսմաներեն-հայերեն» աշխատությունը, որը պարունակում է իմաստասիրական, պատմական, աշխարհագրական, գրական, գիտական, դատական, պաշտոնական բառերի ճոխ մթերք, բաղմամբով ոճեր, ասություններ, օրինակներ, հոմանիշներ և հականիշներ:

Հայ-օսմաներեն և օսմաներեն-հայերեն բառարաններին տրված մեծ կոշումը պետք է ընդունել լայն, ընդարձակ իմաստով, բանի որ, իրեք, այս աշխատությունները նախորդների համեմատությամբ ընդարձակ են և պարունակում են հիսուն հազարից ավելի բառահոգվածներ:

Օսմաներեն-հայերեն բառարանում օսմաներեն գլխաբառից հետո, բոլոր դեպքերում տրված են հայերեն տառադարձությունը, բառի ծագումը՝ արաբերեն, պարսկերեն, գոյականների համար՝ գլխաբառի հոգնակի ձևը և ապա հայերեն թարգմանությունը, փակագծված հականիշը և հոմանիշը:

Պետրոս զեքի Կարապետյանի «Օսմաներեն-հայերեն մեծ բառարան»-ին կից տրված են «Օսմաներենի մեջ վկայության համար գործածել սովորություն դարձած արաբերեն և պարսկերեն իմաստասիրական, օրինական մաս մը խոսքերը»:

Պետրոս Կարապետյանի բառարաններով ավարտվում է հայ-թուրքական բառարանագրությունը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը և թուրք ջարդարարների ստեղծած մեծ եղեռներ յաթաղանի զոհ դարձրեց ավելի քան մեկ և կես միլիոն հայերի: Տեր-Զորի անապատներում տանջամահ արվեց հայ մտավորականությունը, որի մեջ կային այնպիսի դեմքեր, որոնք բառարանագրության բնագավառում ևս ստեղծել էին լավագույն գործեր ոչ միայն հայ, այլև թուրքական մշակույթի համար:

ԱՍՏԱՏՈՒՐ ՄԿՐՏԻՉՅԱՆ

Հայ վաճառականներն ու արհեստավորներն արևմտյան Հայաստանի ղանադան դավառներից անցել էին Կ. Պոլիս և ապա՝ Բալկաններ:

Բալկանյան թերակղզու վրա ապրող ժողովուրդների լեզուն նույնպես կարեոր է եղել սովորել, իմանալ:

Այդ պահանջը բավարարելու համար բուլղարահայ Ասատուր Մկրտիչյանը 1904 թ. Սոֆիայում հրատարակել է «Բառարան պուլկարերեն-հայերեն-տաճկերեն» աշխատությունը: Աշխատությունն ունի առաջաբան, բուլղարերենի քերականական գիտելիքներ և պարունակում է շուրջ 25000 բառահոգված:

«Տեսնելով որ մերայինք օր քան օր Պուլկարիո ասպնջական երկրին մեջ բաղմանալու վրա են,—գրում է Մկրտիչյանը,—և իբր վաճառական ու արհեստավոր տարր մը երկրին պաշտոնական լեզուն գիտնալու և սովորելու անհրաժեշտ հարկին տակ կգտնվին, և մյուս կողմն նկատելով որ ցարդ պուլկարերեն լեզվի ուսման դյուրություն ըլլալու համար գեթ բառարանի նման անհրաժեշտ օժանդակ մը կպակսի մեր մեջ և փափաքելով այս մասին դուզն ծառա-

յություն մը մատուցանել մերազնից՝ համարձակեցանք ձեռնարկել այս ծանր և դժվարատանջ դործին»¹։

Մկրտիչյանը իր բառարանի առաջաբանում կանգ է առնում բուլղարերեն լեզվի ուղղագրության, բարբառային առանձնահատկությունների, քերականական ձևերի վրա։

Հեղինակն իր աշխատանքի համար որոշ վերապահումներով օգտագործել է Ն. Մարկոֆի բուլղարերեն-ֆրանսերեն բառարանը։ Հեղինակի բառարանը հոսիլիզմն է. «Հարկադրվեցանք հայերեն նշանակությունը առջև ավելցնել նաև տաճկերենները, և այս երկու պատճառով, նախ՝ պուլկարահայոց մեկ սովոր մասին տաճկախոս ըլլալուն համար և երկրորդ՝ թերևս կամ անուս դասակարգին՝ հայերենը տաճկերենով, ավելի դյուրահասկանալի բնծայելու համար»²։ Բառարանը երկար տարիներ բուլղարահայի դասեղանի անբաժան զիրքն էր։

ԵՐԿԵՂՎՅԱՆ ԱՅԼ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

Շարունակվում էր երկլեզվյան նոր բառարանների լույս ընծայումը։

1900—1915 թվականներին Կ. Պոլսում լույս տեսան.

Մ. Մինասյանի «Առձևոն բառարան հայերեն-անգլիերեն» (1902), Ս. Վարժապետյանի «Գրպանի բառարան անգլիերեն-հայերեն» (1903), Հ. Հակոբյանի «Գրպանի բառարան անգլո-հայ» (1905), Զ. Փափաղյանի «Գործնական բառարան հայերեն-անգլիերեն» (1905) և «Պատկերադարձ դործնական բառարան անգլո-հայ» (1910), Վենետիկում՝ Ա. Գոնտակճյանի «Գրպանի բառգիրք զաղղիերեն-հայ» (1914), «Գրպանի բառգիրք հայերեն-զաղղիերեն» (1914), Ս. Գանթարյանի «Խոսակերն հայերեն բառարան» (1908) աշխատությունները։

Այդ աշխատությունների մեջ ուշագրություն արժանի դործեր են Հ. Հակոբյանի, Ս. Գանթարյանի և Զ. Փափաղյանի բառարանները, մնացածները զարոցական, ուսուցողական բնույթի աշխատություններ են։

Զ. Փափաղյանի բառարանը, որը կազմված է անգլիական լավագույն Webster-ի և Caselle-ի բառարանների հետևողությամբ,

1 Ա. Մկրտիչյան, Բառարան պուլկարերեն-հայերեն-տաճկերեն, Սոֆիա, 1904, էջ 5։

գործնական մեծ առավելություններ ունի, թարգմանություններն ալիևլի ամփոփ և պարզ բնույթ են կրում: Փափազյանի պատկերապարզ անգլերեն-հայերեն գործնական բառարանի հաջողությունը պիտք է համարել և այն, որ աշխատության վերջում տրված է. «Մասնավոր բառարան անգլիական ոճերու և ասություններու օրինակներով բացատրված»:

Բացի բառարաններից փափազյանը հրատարակել է նաև ինքնուսույցներ ու զրուցատրություններ:

Փափազյանի բառարանի մասին ժամանակին եղել են բարենայաստ կարծիքներ, ինքը գրում է. «Միակ վստահելի բառարանը, որ արժանացած է համազգային գնահատման, ինչպես ցույց կուտան յուր վկայագրերը»:

Գանթարյանի «Խտալերեն-հայերեն բառարանի» մասին «Բաղմավէպը» գրում է. «Տեսնելով, որ խտալերեն գեղեցիկ և ճոխ լեզուն ուսանիլ փափաքողաց և մասնավորապես այն ամեն աշակերտաց համար, որոնք պարտավորյալ են այդ լեզվով իրենց ուսմանց ընթացքը կատարել, անհրաժեշտ հարկ է, որ քովերին ոչ շատ ընդարձակ և ոչ ալ շատ համառոտ խտալերեն-հայերեն առձեռն բառարան մը ունենան, և չունին, ձեռք վարկինք սույն աշխատություն»:

Բառարանս կպարունակե խտալերեն լեզվին գրեթե բոլոր գործածական բառերն, և անոնց զանազան իմաստից և նշանակությունց հայերենը, որո մասին մեծապես նպաստեցին մեղ Զախչախյանի, նորայր Բյուզանդացու և Նուպարյանի հրատարակած ընդարձակ բառարաններն, զորոնք հարկ համարեցանք աշխատությունս ժամանակ միշտ աչքի առջև ունենալ»¹:

Հ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն Ն Բ

Հայ բառարանագրության մեջ ունենք նաև հանգարան բառարաններ: Սրանք աշխատություններ են, որոնց գլխաբառերը դասավորված են այբբենական շրջուն կերպով, աչից ձախ:

Հանգարան բառարանները հիմնականում օգնում են բանաստեղծներին՝ համապատասխան հանգեր գտնելու համար:

Հայերենի առաջին հանգարանը կամ հանգարան բառգիրքը կազմել է հորեն Գալֆայանը և հրատարակել Թեոդոսիայում, 1862 թ.:

¹ «Բաղմավէպ», 1908, № 10:

«Հանգարանը,—կարգում ենք աշխատության առաջարանում,— ոչ եթէ սատար միայն լինիցի ի գիւտ պատշաճաւոր հանգի շափաւ տողի քերթողին, այլ բազում այն է զի և իմաստս նորս և գեղեցիկս ի միտս արկանիցէ պուետին, իբր դմտերիմ ճարտար որ առ երի կացեալ խորհրդարանի մտացն մտածութիւնս և տեսիլս գեղեցիկս լինիցի նմա թիւղիր» (էջ Դ.):

Գալֆայանի հանգարանից բերենք մի երկու նմուշ.—

Ա.—Բա-սարա, դա, սագա, պղակունդա և այլն կամ ԱԲ.— Բար, ջրաբար, գար, երդար, խար, որսորդախար և այլն: Կան հանգեր 50—80 սյունակ են զբաղեցնում, ինչպիս ակ, աճ և ուրիշներ:

1905 թ. Կ. Պոլսում լույս է տեսնում Պ. Խ. Թերզյանի «Հանգարան նույնաձայն և նույնահանգ բառերու» աշխատությունը: Գալֆայանի աշխատանքի համեմատությամբ սա շատ ավելի փոքր զործ է, բառերի քանակը խիստ սահմանափակ: Թերզյանի մոտ նմանահանգ բառերի խմբավորում է կատարված, այսպես՝ իք, իշդ, իշտ, իտ, իրդ, իրք, իրտ. իւք վերջավորվող բառերը տրված են միասին՝ խիթ, կիթ, շիթ, ճիշտ, միշտ, վիշտ, բիտ, խիտ, ժպիտ, հովիտ, խլիրդ, քաղիրթ, անկիրթ, բիրտ, դիրտ, նյութ, ձյութ և այլն: Թերզյանի խմբավորած ամեն մի բաժին կարելի է քառապատկել, նույնիսկ տասնապատկել: Այսպես՝ պատառ, կայտառ, կաշառ-ի կողքին կարելի է ավելացնել՝ ժանգառ, կանգառ, կայծառ, դաւառ, խաշափառ, լուսավառ, մացառ և այլն և այլն:

Թերզյանի նպատակը դարձյալ բանաստեղծներին օգնելն է: «Բանաստեղծությունը,—գրում է նա,—իր վսեմ ներշնչումներով, չէ թե միայն սիրտը կազնվացնե, հասկա նաև տաղաչափության շրնորհիվ կնպաստե լեզուն ողորկելու և հղկելու:

Արդարև բանաստեղծը տաղաչափության կամավոր կաշկանդումներով ինքն իր վրա հարկ կգնե լեզվին բառերու մթերքը սերտելու, անոնց հատկութունները կշռելու, և զանոնք իր հիշողության զանձարանին մեջ դասավորելու» (էջ է):

1961 թ. Բեյրութում լույս է տեսել Խաչիկ վարդապետ Աթանասյանի «Հանգարան և թանգարան հայ լեզվի» աշխատությունը:

Աթանասյանը օգտագործել է Հ. Աճառյանի Արմատական բառարանը, Հ. Գալֆայանի բառարան-գանձարանը: Նա գրում է. «Այս աշխատությունը, իբրև հանգարան հայ լեզվի, պատրաստված է մեր բոլոր ազգայիններուն համար, որ էսիրեն իրենց մեծաքանչ բարբառը և կիսափազին հմտանալ անոր բառամթերքի հիանալի կազմության, ճոխության և գեղեցկության» (էջ 5):

Հեղինակը հիմք է ընդունել զրական բառերն ու առումները: Խաչիկ Աթանասյանը նշում է, որ «Ասոր մեջ խնամքով ամփոփված են հանդ կազմող բառեր, արմատներ և մասնիկներ: Ասորք դասավորված են ըստ կարդի իրենց վերջին վանկին ձայնավորին (ա, ե, է, ի, (իւ), ո, (ու) օ և անոր կից գիրերուն և իրենց սկզբնատուներուն: Բառերը բացատրված են այետք եղած ատեն: Արմատներուն և մասնիկներուն կցված են բառակերտական կարելիոր ծանոթություններ և օրինակներ» (էջ 5):

Խ. Աթանասյանի աշխատությունը հանգարանից դուրս հայերեն լիզվի հոմանիշների, որոշ առումով նաև բացատրական բառարան է, քերականական ծանոթագրություններով:

Բառարանում յուրաքանչյուր հանդաբաժին ունի իր բացատրությունն ու դասավորությունը: Որպես նմուշ ստորև տալիս ենք ինք վերջավորությամբ հատվածը:

Ինք լծորդ է ինզ-ի և ինկ-ի:

Ինք-ով կվերջանան.

ա) իլ աներևույթով բառերուն ստորադասական ներկային առաջին դեմքերը—խոսինք, հանգչինք (կխոսինք, պիտի խոսինք):

բ) Բայերուն ստորադասական անկատարին հոգնակի առաջին դեմքերը՝ գտնեինք, խոսեինք, թողվինք (կգտնեինք, պիտի գտնեինք):

Ինք հետադաս մասնիկ բայանունակետ, նախատինք, բծինք, պծինք:

Հանգարան-գանձարանը իր կառուցվածքով հիմնովին տարբերվում է Գալֆայանի ու Թերղյանի աշխատություններից: Աթանասյանը տվել է նաև բավական դարձվածքներ, կապակցություններ՝ իմաց տալ—իմացնել, զաղտնի լուր տալ—մատնել. բարի լուր տալ—ալիստել, նոթճել, գեշ լուր մը տալ—բոթել, գուժել, ձեռք-ձեռքի տալ—աջակցել, աշխատակցել:

Աթանասյանի աշխատությունը ունի նաև բառագիտական արժեք:

ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԲԱՌԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

Դեռ վաղ միջնադարում հայ բառարանագիրների ուշադրություն չէր ցուցնում հայերենում օգտագործված օտարազգի բառերը, նրանց բացատրությունն ու պարզաբանումը:

Օտարազգի բառերի միջնադարյան բառարաններ են «Բառք Երրայականը», որն, ինչպես տեսանք, հատկապես հատուկ անուն-

ների բառարան է և «Բառք Վարդան գրոց» կամ «Թարգմանութիւնս պարսից բառից ի Վարդան գրոց» և կամ «Լուծումն տարակոյս բանից որ կայ ի պատմութեան Վարդանայ»:

«Բառք Վարդան գրոցը» Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին» աշխատության մեջ գործածված դժվարիմաց պարսկերեն բառերի բառարանն է:

Եղիշեի Վարդանանց պատմությունը, ուր տրված է հայոց պատմության այդ արյունոտ, բայց հերոսական էջի նկարագրությունը, դասվել է սրբացած գրքերի շարքը և այնտեղ նկարագրված ամեն մի տողն ու բառը յուր իմաստն է արտահայտել: Միջնադարյան բառարանագիրներին զբաղեցրել է այդ պատմության մեջ գործածված պարսկերեն մի քանի խրթին համարված բառերի բացատրությունը:

Մաշտոցյան Մատենադարանի մեղ ծանոթ ամենահին «Բառք Վարդան գրոց» օրինակը (ձեռ. № 4149) պատկանում է 1304 թ.: Սակայն այդ աշխատանքը կատարվել է ավելի վաղ, XI—XII դարերում: Բառարանի հին լինելը հաստատում է Գոմեզ գլխաբառի բացատրության մեջ եղած «Այլ գիրք աւճառ լուսիւից ասեն» արտահայտությունը, որը լիարժեք հաստատում է, թե 1304 թ. գրված բառարանին նախորդող ժամանակներում եղել են այլ գրքեր, կասկինք՝ բառարաններ, որից օգտվել է № 4149 ձեռագրի բառարանագիրը¹:

Ժամանակի բառարանագիրը մի պարթևի օգնությամբ բացատրել է և կազմել 37 բառահոգված, որոնք ընդհանրապես ճիշտ են բացատրված:

Բառարանի Պաշարաւ և Նուրատին գլխաբառերը Եղիշեի պատմության մեղ հայտնի օրինակներում չեն հանդիպում, այդ բառերը չկան նաև հայերեն այլ աղբյուրներում: Հարց է առաջանում, որտեղից են մուտք գործել «Բառք Վարդան գրոց»-ի մեջ: № 4149 ձեռագրի բառահոգվածները դասավորված են ըստ աշխատության գլուխների: Բառարանի առաջին 14 գլխաբառերը՝ Զրաղաշտական-Սաղաւաղոյ վերցված են պատմության 2—4 գլուխներից, իսկ քաշարաբ բառից հետո տրված բառահոգվածների մեծ մասը՝ աշխատության 6—7 գլուխներից: Այստեղից այն հետևությունն ենք հանգում, որ «Բառք Վարդան գրոց»-ի սկզբնական օրինակի գլխա-

¹ «Գիրք Վարդան գրոց»-ի մասին տե՛ս Գ. Գասպարյան, Վարդանանց պատմության միջնադարյան բառարանը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1963, № 2, էջ 269—275:

բառերը, թերևս, քաղված են պատմության՝ մեզ առայժմ անհայտ օրինակից, որի մեջ եղել է պատմության 5-րդ գլուխը կամ որոշ հատված, որից և հանվել են բաշարաթ և նուրեղին բառերը և իրենց ճիշտ բացատրությամբ մուծվել բառարանի մեջ¹:

Օտարազգի բառերի, հատկապես եվրոպական լեզուներից կատարված փոխառություններն ավելի ակնբախ են դառնում XIX դարի վերջերին, քաներորդ դարում:

Լրագրերի, հաղորդումների, թարգմանական, գեղարվեստական և հատկապես քաղաքական գրականության մեջ հաճախակի են երևում օտար բառերը:

Այդ ուղղությամբ առաջին տպագիր աշխատանքը կազմել է Ա. Տիր-Ղազարյանը: «Հանրամատչելի բառարան օտարազգի բառերի ու դործածության մեջ մտած մտքերի ու դարձվածքների» որպես «անհրաժեշտ ձևոնարկ՝ լրագիրներ ու գրքեր կարդալիս»:

Չնայած աշխատությունը վերնագրված է հանրամատչելի բառարան օտարազգի բառերի, իրականում հանրագիտական բնույթի աշխատանք է, այնտեղ օտար բառերի կողքին մենք տեսնում ենք և հայերեն ղլխաբառեր՝ իրենց երբեմն շատ ընդարձակ բացատրություններով, ինչպես՝ ագարակ, այլաբանություն, աշխարհագրություն, ապահովագրություն, ավետարան, ավետարանիչներ, բանթոզ, գաղթ, գործադուլ, գործադրկություն, գրաքննիչ, գրաքննություն, համալսարան, հեղինակություն և այլն, և այլն: Հատկապես հայերենը զգալի է դարձվածքների բաժնում, կան բառեր ու դարձվածքային բառահոգվածներ, որոնք մեկ ու մի քանի էջեր են զբաղեցնում, ինչպես՝ Գաղթ—64—66 էջ, Կառավարության ձև—138—142, Սոցիալիզմ—246—250, Փլիխտոֆայություն—271—275, իսկ Քաղաքական կուսակցություն բառահոգվածը զբաղեցնում է 276—284 էջերը:

Օտարազգի բառերի հանրամատչելի բառարանում տեղ են գրտել նաև այնպիսի բառեր, որոնց գործածությունը պրական հայերենում կասկածելի է, թերևս՝ հազվագեպ, ինչպես՝

Դրայմոս—խոշոր ավատական իշխան Յապոնիայում.

Զապրոս—հարցապնդում (ընդարձակ բացատրությամբ).

Շոսսե—խճուղի.

Տեր-Ղազարյանի աշխատությունն ավելի տնտեսագիտական, հասարակագիտական համառոտ հանրագիտարան է, քան օտար-

¹ Նույն տեղում, էջ 272:

ազգի բառերի բառարան: Հասարակագիտական բառերն ստացել են մանրամասն բացատրություն:

Օտարազգի բառերի լավագույն աշխատությունը Մարտիրոս Հարությունյանի «Բացատրական բառգիրք» է, որ բովանդակում է «Օտարազգի բառերը և օտարագիր բառերն ու դարձվածքները, որոնք գործածական են հայոց գրականության մեջ:

Մ. Հարությունյանը օգտագործելով ժամանակի գերմաներեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն, հայերեն լավագույն բառարանները, Հյուբշմանի Armenische Grammatik-ը, հայ գրողներ՝ Խ. Աբովյանի, Պ. Պողոսյանի, Ղ. Աղայանի, Գամառ-Քաթիպայի, Հովհ. Թումանյանի, Ա. Իսահակյանի, Հովհ. Հովհաննիսյանի, Գ. Սունդուկյանի, Բաֆ-ֆու, Շիրվանզադեի, Ահարոնյանի, Փափաղյանի, Շահազիզի գործածած օտար, իհարկե հիմնականում ընդհանուր գործածություն ստացած բառերը, կազմել է իր բառարանը:

Աշխատությունը տարածակում է շուրջ 10.000 բառահոգված, վերջում ունի օտարագիր բառեր (էջ 405—419):

Ի տարբերություն Տեր-Ղազարյանի բառարանի Հարությունյանի աշխատության յուրաքանչյուր գլխաբառի դիմաց նշված է, թե ո՞ր լեզվից է կատարված փոխառությունը:

Հարությունյանը մեծ տեղ է տվել թուրքերենից կատարված փոխառություններին, մի բան, որ իջեցնում է աշխատության արժեքը: Թուրքերեն բառերը մեծ մասամբ օգտագործվել են բարբառներում, ժողովրդական խոսվածքներում, չեն գրականացել, հետևապես և լայն տեղ չտեսք է գրավելին այս բառարանում, կան բառեր, որոնք նույնիսկ ժողովրդական լեզվում հազվադեպ են, ինչպես՝ ադամադռնադ, ադեփսըղ, աղբմ, աղղուն, ալիշ-վերիշ և այլն:

Մ. Հարությունյանը բազաքական բնույթ կրող բառահոգվածներում բառարանային սահմաններից անցել է հանրագիտական բացատրությունների:

Ժամանակի քննադատությունը արժեքավորելով Մ. Հարությունյանի բառգիրքը, միաժամանակ նշել է, որ մեծ տեղ է հատկացված նեղ մասնագիտական բնույթի բառերին:

Հեղինակը բառարանում գետնեղել է նաև այնպիսի օտարաբանություններ, «որոնք այսօր կամ վաղը անխուսափելիորեն պիտի գործածվեն, եթե մեկը ուզենա մի բան գրել՝ գիտության այն ճյուղերից, որոնց դրանք պատկանում են»¹:

1 Մ. Հարությունյան, Բացատրական բառգիրք, Ալեքսանդրապոլ, 1912, էջ 6:

կյանքը ցույց տվեց այդ տեսակետի ոչ հիմնավոր լինելը:

Գիտությունը զարգացավ և հեղինակի մեջ բերած անեսթեզիա, բիմետալիզմ, կոլբերտիզմ, ալկերցեպցիա և կամ ադրեսսանտ, ադրես, ադոպտացիա, ադորացիա, ածիոտած և այլ բառերը կամ գործածություն չգտան և կամ վերածվեցին իրենց համարժեք՝ անզգայացում, երկմետաղություն, զիտակցական ըմբռնում, հասցեագրող, որդեգրում, բուսայախաղ հայերեն բառերի:

Բառարանի քննադատներից մեկը՝ Գևորգ Ալթունյանը մի երկու նկատելի թերություններ նշելուց հետո, գրախոսությունը ավարտում է. «Պ. Հարությունյանի բառգիրքը այդ պակասությունների հետ ունի նաև շատ առավելություններ, որոնք հմուտ աչքից չեն փախչի երբեք, ընդհանուր առմամբ բացատրությունները ուղիղ են և հեշտ հասկանալի, սահմանումները կարճ ու ամփոփ, գործածած լեզուն կանոնավոր ու չափված»¹:

Մ. Հարությունյանի բառարանի հրատարակման պահից անցել է ավելի քան կես դար, բայց այսօր էլ նրա որոշ բառահոգվածները պահպանում են իրենց ուժը:

Մ. Հարությունյանի բառարանին զուգահեռ, նույն՝ 1912 թ. Բոստոնում հրատարակվեց Ալեքսանդր Մելիքի «Բառարան հայերենի մեջ գործածվող օտարազգի բառերու և ոճերու» աշխատությունը, իսկ 1930 թ. Նյու-Յորքում նույն հեղինակի «Գրպանի միջազգային հանրագիտակը» (գրպանի բառարան) 4000 բառահոգվածով:

Ալ. Մելիքը նկատի է առել ռուսահայ արտասանությունը. «Օտարազգի բառերի հայերեն տառադարձության մեջ մենք հետևած ենք կովկասահայերին՝ դարվինիզմ, բուդդիզմ, կոնգրամերատ, արբերացիա, ռեստավրացիա և այլն»:

Մելիքի «Միջազգային հանրագիտակում» տեղ են գտել լեռնիզմ, սովետ, պեստիլենտիա, չերվոնեց, մեշչան. բուլշեիկ, մենշեվիկ բառերը:

Հեղինակը լայն կերպով օգտագործել է խորհրդային մամուլը: Գրպանի միջազգային հանրագիտակի վերջում նշված է «խորհրդային Հայաստանի մեջ ընդունված կրճատումներ»: Այդ բաժնում հանդիպում ենք ազիտպրոպ, խորկիք (խորհրդային շարժապատկերների բյուրո), ծերա-կեթիսվա—կարդիալ-գրեկ—վրաստանի անդրագիտության գեմ պաշքարող միություն, կոլխոզ—հավաքական

¹ «Արարատ», 1912, էջ 753:

տնտեսութիւն, կոլխոզնիկ—հալաքական փոքր տնտեսութիւն: Հեղինակը կոլխոզնիկ գլխաբառի իկ վերջածանցը փոքրացուցիչ ածանց է դիտակցել և սխալ բացատրութիւն տվել:

Ալ. Մեկիբի բառարանների առկայութիւնը ինքնին ապացուց է, որ արևմտահայ դրական լեզուն նույնպէս զերծ չէ օտարաբանութիւններից, իհարկե, ֆրանսիական ու անգլիական տարադոլ: *Ինչպէս՝* սինեմա, ալֆոլ, ախախիա, նադրին, մետրոպոլիտ, մեքոն, սանտիմեքոն, սիան, շիան, բայց ոչ ցիան, շան և այլն:

Ժամանակի հայ բառարանագրութեան մեջ օտարազգի բառերի բառարանների պատմութիւնը ամբողջական դարձնելու համար հիշենք Վ(արգգես) Ա(ղանյանի) «Բառգիրք լատիններեն և օտարազգի դարձվածների» աշխատութիւնը:

Այս աշխատութեան գլխաբառեր ընդունված են միջազգային դործածութիւն ստացած դարձվածքների, թեւալոր խոսքեր, ասույթների, որոնք տրված են լատինական գրութեամբ: Վ. Աղանյանի բառարանում հաճախ նշված է, թե տվյալ արտահայտութիւնը ո՞վ է գործածել և ի՞նչ փոխաբերական իմաստ է ստացել, *ինչպէս՝*

Alma mater (alma parens)—Վիրգիլիոս. սննդատու մայր, առաջ այս խոսքերով հասկացվում էր հողը, իսկ այժմ համալսարան, մասալոր սնունդ տվող բարձրագույն դպրոց:

A quo plurimum sperant, ei potissimum inserviunt — Յիցերոն—ուժից ակնկալութիւն ունեն՝ նրան մեծարում են:

Et tu quoque Brute—Եվ դու, Բրուտոս, բացականչեց Կեսարը:

Aut Caesar, aut nihil—Կամ Կեսարը, կամ ոչ որ, Վ. ամբողջը կամ ոչինչ, այս է Յեղար Բորջիաչի նշանաբանը:

Վ. Աղանյանի բառարանին կցված է. «լատիններեն լեզվի համառոտ քերականութիւն» և հունական ու հռոմեական չափերն ու հատուկ անունները:

ԱՐՀԵՍՏԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԸ

Հայ բառարանագրութեան պատմութեան մեջ առանձնահատուկ տեղ են զրաւում արհեստական լեզուների համար կազմած բառարանները: Այդօրինակ առաջին փորձը կատարել է Աթանաս Տիրոյանը իր «Հանրագրութիւն որ է համազգային գրութեան նոր ոճ մը» ընդարձակ աշխատութեամբ: Հանրագրութիւնը կազմված է երկու բաժնից՝ քվարադիբֆ, որ զբաղեցնում է աշխատութեան

82—306 էջը (4000 բառահոդոված) և բառաթվագիրք՝ 307—652 էջը (7000 բառահոդոված)։

«Հանրագրություն» առաջին 82 էջը քերականական ծանոթություններ են, իսկ 653—686 էջերը՝ վարժություններ։ Այս աշխատությունը միջազգային լեզու ստեղծելու նպատակներ հետապնդող գործ է։

Տիրոջանը նշում է, որ էսպերանտոն իր նախորդ արհեստական լեզուների համեմատությամբ (վոլապյուք և Պ. Բուլլաքի Langue bleue—կապտագույն լեզու) առավելություններ ունի, բայց դեռ ընդհանուր լեզու դառնալու հիմք չունի, այնտեղ նկատի չեն առնչված ասիական լեզուները, իսկ ընթերցումը որոշ դժվարություններ է ներկայացնում։ Տիրոջանը շարունակում է. «Բառգրքիս առաջին մասը կոչած եմ թվաբաղկերք, որ է ցուցակ մը թվոց, որուն մեջ թվերն անջատվական կարգով շարված են, և ամեն մեկ թվի դիմացը գրողմոված է այն թվանշանին համապատասխանող գաղափարը հայերեն բառերով, որոնք եթե ոչ բոլորովին նույնանիշ, այլ գեթ նմանիշ են և շատ անգամ սովորական գրությանց խոսակցությանց մեջ իրարու տեղ կգործածվեն։ Եվ որպեսզի մարդկային հիշողության մեծապես օգնած ըլլամ թվանշաններով ներկայացված գաղափարները դյուրավ միտք պահելու համար այդ թվանշանները դասակարգեր եմ՝ համաձայն վանազան խումբերու գաղափարաց»¹։

Տիրոջանը լեզվի բառերը բաժանել է 26 խմբի, այսպես՝ Ա. 11—599 գործք բանական և նյութական։ Բ. 601—699 առափնուրջում և բարեկալուրջում։

Աշխատության երկրորդ մասը կոչվում է բառաթվագիրք, որը առաջին բաժնի շրջածն է։ Ստորև տալիս ենք մի երկու նմուշ.

11. Աղդ. -դումն, -դեցումն, -ցություն, բնազդ, բնազդումն, ներքնազդումն, ներգործումն, -ծություն. ներշնչումն, -չություն, ազդու.-դոյ.-դեցիկ, ազդել, ներգործել, ներշնչել։

12. Ախորժ, -ժումն, -ժանք. հաճույք, հաճումն։ Ախորժ, -ժելի, -ժական. հաճո, -ճելի, -ճոյական. հավանելի, հեշտին ընդունելի, կամակ, ախորժելի, հաճիլ, հավնիլ։

1292. Մաղ, հեր, գես, վարսք, գիսակ, ձար, աղվամաղ, գանգուրք, խոպուպը, դուռք, ցցունք։

¹ Ա. Տիրոջան, Հանրագրություն, Վենետիկ, 1907, էջ 86։

3921. Սպարապետ, մարաջախտ: Սպարապետութիւն, մարա-
ջախտութիւն: Սպարապետել, -տանալ և ալլն:

Նմուշներ բառարանի երկրորդ բաժնից.

Արբա—3638, Արատ, -բայութիւն, -բայանալ, -բայուհի—3638,
Անուպա—744, Բիրտ—768, Վաչրագ, անուպայութիւն, -յանալ—768:

Յուրաքանչյուր բառախմբից հետո մի շարք համարներ թողած
է ազատ. հետագայում համապատասխան բառեր տեղադրելու հա-
մար, այսպէս օրինակ՝ Իե.—ժամանակ և եղանակ (3801—3899)
բաժինը հասցնում է մինչև 3858 թիվը, որից մինչև 3899-ը ազատ
է թողնված, իսկ 3901-ից սկսվում է ԻԶ—գեմ, զինվորութիւն,
պատերազմ բաժինը:

Շատ հարուստ է Տիրոջանի բառարանի բուսաբանական, կեն-
դանաբանական, հանքաբանական և կրոնական բաժինները:

«Հանրագրութեան» առաջին մասը իրենից ներկայացնում է
հոմանիշների հարուստ բառարան, այդ առթիւ հեղինակը գրում է.
«Ջանացիք եմ, որ զազափարի մը բացահայտիչ հայերեն զանազան
հոմանիշները՝ ամփոփեմ այս փոքրիկ՝ բայց ոչ սակավաշխատ
բառգրքիս մէջ, որպէսզի ասով ոչ աննշան դուրսութիւն մը ըն-
ծայած ըլլամ նաև այն վաստակասիրին, որ պիտի տքնի և արդյու-
նավորի առաջին անգամ հայերեն հոմանիշներու քննաբանական
բառգիրք մը հորինելու և հրատարակելու, ինչ որ մինչև այսօր ազ-
գային ամեն բանասերներն և օտարազգի հայագետներն դեռ փա-
փազված երկասիրութիւն մե»¹:

Հր. Աճառչանը Տիրոջանի աշխատութեան մասին գրում է.
«Պարունակում է հայերեն հոմանիշների ճոխ բառարան, ունի նաև
մի խումբ հետաքրքրական նոր բառեր, որոնց աղբյուրը հայտնի
չէ»², ինչպէս՝ Տնտիկի «Երկիր, կակղելով փճանալ» դիտել միայն
Տիրոջան, (Հանրագր., էջ 621), աղբյուրը անհայտ է»³: Թեոդիկը
Տիրոջանի աշխատութիւնը ուղղակի անվանում է հոմանիշներու
բառգիրք⁴:

Տիրոջանն իր աշխատութիւնը կազմելիս մեծապէս օգտվել է
Քաջունու բառարանից:

Արհեստական լեզուների մէջ ամենից տարածվածը և, համե-
մատարար, ավելի զործնական բնույթ կրողը էսպերանտոն է:

¹ Նույն տեղում, էջ 85:

² Հ. Աճառչան, Արմ. բառ. հատ. 7, էջ 9:

³ Նույն տեղում, հատ. 6, էջ 921:

⁴ «Ամենուն տարեցոյցը», 1927, էջ 630:

Հայ բառարանագրությունն այդ բաժնում ևս ունի իր լուման: 1910 թ. Թիֆլիսում հրատարակվեց Հայկ Տեր-Աստվածատրյանի «Լիակատար բառարան էսպերանտո-հայերեն—Vortaro Esperanto-Armena» աշխատությունը, իսկ 1912 թ. Փարիզում՝ Լ. Զամենհոֆի «էսպերանտո-հայերեն բառարանը»:

Հայկ Տեր-Աստվածատրյանը մինչ այդ, արդեն ծանոթ էր հայ բառարանագրությանը, 1904 թ. հրատարակվել էր նրա «Բառարան հայ կենսագրությանց» աշխատության մի պրակը, որ պարունակում է Ա տառի գլխաբառերից 120 անուն: Աշխատանքն այդպես էլ մնաց թերավարտ: Նույն հեղինակը 1909 թ. հրատարակել էր իր «Դասագիրք էսպերանտո լեզվի» գիրքը, որտեղ նույնպես որոշ չափով տարված էին բառարանային աշխատանքներ:

Լ. Զամենհոֆը մինչ բառարանի հրատարակումը, 1911 թ. հրատարակեց իր «Fundamento de Esperanto—ընդհանուր լեզու էսպերանտո» աշխատությունը, ուր տրված է էսպերանտո լեզվի քերականությունը հայերենի օժանդակությամբ և վարժություններ (ekzercaro): Այս աշխատության մեջ տրված է 42 զրույց, աստիճանաբար դժվարացող նյութերով, իսկ յուրաքանչյուր վարժությունից հետո դժվար ու նոր հանդիպող բառերի բացատրություն:

Հ. Տեր-Աստվածատրյանի բառարանը կազմված է որոշ չափով բնային՝ փնջային սկզբունքով, որը նպատակահարմար է էսպերանտո լեզվի համար, տրված է արմատ բառը և ապա նրանից կազմված ձևերը, ինչպես՝ frat-o եղբայր, -ino քույր, -eco եղբայրություն, միաբանություն (վանքի), -igi եղբայրանալ, du anfrato խորթ եղբայր, bofrato աներձագ, kunfrato եղբայրակից, միաբանակից:

Զամենհոֆի բառարանը փոքր-ինչ սահմանափակ է, չնայած հենց առաջին էջում գրված է. «Այն ինչ որ գրված է միջազգային էսպերանտո լեզվով կարելի է հասկանալ այս բառարանի օգնությամբ: Խոսքերը, որոնք կազմում են մի միտք, գրվում են միասին բաժանված ապաթարց նշանով»:

Զամենհոֆի բառարանում տրված են բառահիմքերը և նշված միայն այն առումը, որն օգտագործված է իր իսկ «Fundamento de Esperanto» աշխատության մեջ:

էսպերանտո լեզվի հիմունքներից ելնելով միայն բառահիմքերը չեն կարող կողմնորոշել, բացատրել գլխաբառի ձևաբանական իմաստը՝ խոսքի ինչ մաս լինելը: Մեր ասածը հաստատելու համար վերցնենք Զամենհոֆի բառարանից մի երկու օրինակ:

Vok'—կանչել: Այստեղ vok'-ը որքան կանչել է նշանակում, նույն չափով և կոչ ու հրավեր կարող է նշանակել, մինչդեռ բայական ձևը պետք է լինի vok-i, գոյականը՝ vok-o: Հեղինակն այդպես է բացատրել, բանի որ իր «Ընդհանուր լեզու էսպերանտո» աշխատության № 16 վարժության մեջ այդ vok-ը գործ է ածված բայական ձևով՝ mi vokas la knabon:

Suspekt'—կասկածել, անվստահ լինել, մինչդեռ suspekt-i—կասկածել, suspekt-o—կասկած, suspekt-a—կասկածելի, suspekt-e—կասկածաբար: Հեղինակը այդպես է վարվել, որովհետև նշված աշխատության № 35 վարժության մեջ գործ է ածված բայական ձևով: Այդպես նաև minac, pak, regno, propr և այլ բառերը: Բառարանի ամբողջ բառապաշարը հանված է դասագրքի վարժություններից: «Ընդհանուր լեզու էսպերանտո» աշխատության վարժություններին կցված բառարանները այստեղ այբբենական կարգով ի մի են հավաքվել: Նկատելի է, որ վարժությունների բառահոգվածները թարգմանված են արևմտահայ գրականով, մինչդեռ բառարանինը՝ արևելահայ, ինչպես և գլխաբառը դասագրքի մեջ՝ ցույց կուտա սկսվող կամ րոպեական գործողություն, բառարանում՝ ցույց է տալիս սկսվող կամ րոպեական գործողություն և այդպես ուրիշ տեղերում:

ԳՍՎԱՌԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

XVII—XVIII դարերում գավառական բառերով հետաքրքրվողների նպատակն է եղել ավելի մոտիկից շփվելու ժողովրդի հետ Հոռմի գավառաբանական քարտզները հասկանալի դարձնելու և զրաբարը՝ զրբի լեզուն ժողովրդական լայն մասսաներին հասցնելու:

Դրությունն այլ էր XIX դարի վերջերին: Աշխարհաբար գրական լեզուն արդեն հաղթանակել էր և իր վերելքի շրջանում պահանջ էր դրում բարբառային աղբյուրից՝ ժողովրդական գանձարանից վերցնել անհրաժեշտը, միևնույն ժամանակ դպրոցական ցանցի միջոցով աշխարհաբար գրական լեզուն աստիճանաբար մուտք էր գործում գավառական ծայրամասերը և գուրս մղում՝ կորստյան մատնում բարբառները:

Մխիթար Աբբայի, Հյուրմուլի աշխարհաբար-զրաբար բառարանները ունենալով բարբառային բառեր, չէին տարբերակում նրանց գործածության սահմանները: Պահանջ էր դրացվում գավառական բառարաններ կազմելու:

Անցյալ դարի իննսունական թվականներից նկատվում է աշխուժացում այդ ուղղությամբ:

Ժամանակի մամուլը խրախուսում է բանահավաքներին, էմինյան աղգադրական ժողովածուն, Աղգադրական հանդեսը հրատարակում են աշխատություններ նվիրված լարբառներին, ժողովրդական նիստ ու կացին:

Հ. Աճառյանը, Մ. Աբեղյանը, Շերենցը, Լալայանը, Ամատունին և ուրիշ շատ դեմքեր զբաղվում են բարբառային նյութեր՝ բառեր, դարձվածքներ հավաքելու շնորհակալ գործով:

«Ամենուն տարեցույց»-ի 1908 թ. համարում կարգում ենք. «Վանեցի բանասեր Տիգրան Զիթճյանը (Շեմիր) իր «Վանի գավառաբարբառը», «Վանբուսակ», «Արևելյան խաղաշխարհ» աշխատությունների մեջ հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս բարբառային բառերի մասին»: Նույն համարում հեղինակն ունի «Հողին փառք», ուր տրված են արորի, գութանի, ցաբի, տիրի (շորոց), բուսի (հասկի), քաղի (հունձ), կալ-կութի, սալլի բոլոր մասերի անուններն ամենայն մանրամասնությամբ, նկարներով, նկարագրությամբ: Այսպես, միայն գյուղական երկանիվ սալը 49 մաս—բառ ունի, ինչպես՝ լուծ, լծափետ (խուրիկի), սամի (ք), բկի, գեռլ, փաշ, կապան, կղան, լիոխ, լծկան, լծափետ (ամուլի), ականջ, մոռվածի, պլուր, նոպան, մանիճկ, գլուհ, պտիգ, ծիս, կոտոշ, աղվես, սեխթակ, նամասոխ, տոեղ, պարոռկապ, պարոռ կամ քրացեց, կոպ, մջրա կամ միջան, նամ կամ առեղախպետ, նամասոխ, բոնրցից, չարուխ (տրես), մառնձագ, դոդ, խառչեկաք, օդ, շահմառան, մառան (անիվի փայտեղեն կաղժածը), գործվոր, մառնտուն, նամլակոտ, սելիաշ, (առչևի) սունի, բոնցից, ախոռ, վռան, կիկո կամ հոռաղ, սամիթել»¹:

Տ. Զիթունին 1911 թ. տպագրել է «Գավառիկ բառարան», ուր բացատրված են մի շարք գավառական բառեր՝ Տալլակ—լիալուսնի նման լայն, բաց, զեղակլոր (դեմք), Ճպոզան—սաստիկ կծծի, ժլատին ժլատը, ապառաժ: Ափկալ—ձեռքի մատների վրա կարժված թել և այլ բառեր²:

Ընդհանրապես Թևոդիկի «Ամենուն տարեցույցը» հատուկ տեղ է հատկացրել բարբառային նյութերի ու բառարանների, այսպես, 1924 թ. «Տարեցույցում» տեղեկություններ ու բառարանային

¹ «Ամենուն տարեցույցը», 1908, էջ 356—367:

² Նույն տեղում, էջ 258—259:

նմուշներ են արված Հաճընի բարբառից (էջ 195—199), 1925 թ. Պարտիզակի բարբառից (էջ 305—307), 1926-ին՝ խաղողի և նրա մշակության, տեսակների մասին (27—170):

Շուշեցի Ավետիս Բահաթրյանցը 1860 թ. կազմել է գավառական բառերի բառարան, շուրջ 50.000 բառահոգովածով: Բահաթրյանցն այն կարծիքին էր, թե ժողովրդական թուրքերեն բառերն էլ հայկական ծագում ունեն, մի քանիսը նույնիսկ ստուգաբանում էր, օրինակ թրք. yorgan—վերմակ բառը մեկնում էր հայերեն վեր, դարաբաղի բարբառով՝ յուր բառից, որով yorgan հայերեն՝ վերաբերական: Հ. Աճառյանը այդ աշխատության ձեռագիրը օգտագործել է իր Ղարաբաղի բարբառի ուսումնասիրության համար:

1900 թ. Կ. Մելիք-Շահնազարյանը (Տմբլաշի խաչան) հավաքել և կազմել է «Բառարան Ղարաբաղի լեզվի» աշխատությունը, ուր հատկապես արժեքավոր է բուսաբանական բաժինը:

Ղաղարոս Աղայանը նույն ժամանակներում կազմել է Ղարաբաղի բարբառի ավելի քան 2000 բառահոգված պարունակող բառարան, զգալի թվով կապակցություններով ու դարձվածքներով:

ՏԻԳՐԱՆ ՆԱՎԱՍԱՐԳՅԱՆ

Մենք արդեն հիշեցինք, որ Մխ. Սեբաստացու, Հյուրմուղի և նախորդ բառարանների օգտագործած բարբառային բառերը ընդհանուր բնույթ էին կրում: Հայերենի բարբառներին վերաբերող առաջին հրատարակված աշխատանքը Տիգրան Նավասարգյանի «Բառգիրք Արարատյան բարբառի» աշխատությունն է, որն հիմնականում պարունակում է վաղարշապատի խոսվածքի բառարանը:

Այս համեմատաբար փոքրիկ բառարանը լավ ընդունելություն գտավ և, ամենակարևորը, առիթ հանդիսացավ աշխուժացնելու բառարանային այդ բնագավառը:

Գարեգին Ենգիբարյանը զբախոսելով Տ. Նավասարգյանի «Բառգիրք Արարատյան բարբառի» աշխատությունը, նշում է մի քանի մանր թերություններ, ինչպես՝ «վաղարշապատի բարբառը սխալ է իսկական Արարատյան բարբառի տեղ ընդունել, որովհետև Աշտարակի բարբառը թերևս ավելի մաքուր է, քան վաղարշապատինը, բայց սաստիկ տարբերվում է յուր ձևերով»², շատ բարձր

1 Ըստ հեղինակի որդու՝ Մ. Աղայանի հաղորդման 1897—1898 թթ., նոր նախիջեանում, ուր նա արտոլված է եղել:

2 «Լուսմաս», 1907, էջ 99—100:

է գնահատում այն, գրելով՝ «Բառարանն ունի մի քանի հազար բառերի և ոճերի ստույգ մեկնություն և այս բառարանը աշխարհաբար լեզվի ուսումնասիրողի համար շատ մեծ գին ունեցող աշխատություն է»¹։

«Բաղմալէպի» (1903 թ. էջ 501—503) պրախոսը նույնպես գրական կարծիք արտահայտեց այդ աշխատության մասին։

Տ. Նավասարդյանի բառարանին պրեթե ժամանակակից աշխատություն է Աբրահամ Այվազյանի «Բառանմուշը»-ը՝ իր 2400 բարբառային բառահոգվածներով։

Ա. Այվազյանը գրում է. «Արդ, մեր դուզնաքյա աշխատասիրությունը՝ պարզ նախաձեռնարկ մէ, ապագա հանրագիտակ ու լիակատար բառարանի մը, եթե սույն ուղղությամբ աշխատասիրողաց թիվը օր րատ օրն բաղմապատկի։

Ազգի մը առաջին գիրքը՝ բառագիրքն է։

Ապագային հորինվելիք հանրագիտակ բառարանով պիտի ապացուցվի, թե հայ լեզուն ալ մայր լեզու է և թերևս շատերեն նախապատիվն»²։

Ի տարբերություն նախորդ աշխատությունների Այվազյանը տվել է զուտ բարբառային բառեր, նույնպես առանց տարբերակելու նրանց գործածության սահմանները, ինչպես՝

Աբար—1. Եղբայր, 2. հայրիկ։

Աբուս—ամոթ։

Աբո՝—(միշտ կռակաւն առմամբ)—ո՛վ մարդ։ Աբո՛, ո՛ւր կերթաս, մարդուկ,—ո՛ւր կերթաս։

Որոշ բառահոգվածներում թուրքերեն բացատրությունները շղազրված կամ փակադժված են։

Ա. Այվազյանի, Տ. Նավասարդյանի բառարանները առիթ հանդիսացան, շահագրգռեցին նման աշխատանքներ ձեռնարկելու։ Նույն Արարատյան բարբառի բառարանով ղբաղվեց Սիոն Տեր-Մանվելյանը, որը 1911 թ. հրատարակեց «Արարատյան բարբառի ժողովրդական բառերի ցանկ բառափնջիկ» աշխատությունը։ Ակադ. Ն. Մառը, էջմիածնում ծանոթանալով Տեր-Մանվելյանի ձեռագրին, խորհուրդ է տալիս տպագրելու այն։ Տեր-Մանվելյանի աշխատության 5—14 էջերում տրված են բառեր՝ բարա, բալավառ, բալաբ, բագրիկ, բագկաքեռ, իսկ 15—17 էջերում՝ բառական նմուշներ բա-

¹ Նույն տեղում։

² Ա. Այվազյան, Բառանմուշը, Կ. Պոլիս, 1899, էջ Ը։

ռափնջիկից: Այս բաժնում հեղինակը որպես նմուշ տալիս է 19 բառահոգւած՝ Ապրիլ, առագաստ, ասպարակ, բարկակտրեֆ, բրնաղուն, բոջախ, բորբորիտ, թաղ, կեմար, կոնկապար, կօրծով, կոտ, կրեմ. կորոտ, մալուխ, համավար, հարսնալեզու, նանիկ, շուշ:

ՍԱՀԱԿ ԱՄԱՏՈՒՆԻ

1912 թ. լույս տեսավ Սահակ Ամատունու «Հայոց բառ ու բան» աշխատությունը, որն առաջաօր մեր բարբառային բառարանագրության լավագույն և վստահելի աշխատությունն է հանդիսանում:

Ս. Ամատունին աշխատության առաջաբանում բացատրում է իր նպատակները. «Մեր ցանկությունը եղել է, առաջին, հիշյալ վաստակավորների (նկատի ունի բանահավաքների աշխատությունները—Գ. Գ.) երկերից քաղելով ի մի հավաքել ժողովրդյան միտքն ու հոգին, կյանքն ու կենցաղը պատկերացնող բառերը, ոճերը, դարձվածքներն ու ասացվածները, և իրենց իսկական նշանակությամբ ու գործածության նշանակով ընդհանուրին մատչելի դարձնել: Երկրորդ, շոշափելի կացուցանել, թե ժողովրդի միտքը ո՞րպիսի ստեղծող ձևակերպող և պատկերացնող կարողություն ունի: Նրա լեզուն որքան հարուստ է բառերով, ճկուն՝ ոճերով, գեղարվեստական՝ պատկերավորություններով ու դարձվածներով, աշխարհայինություններով ու ասացվածներով»¹:

Ս. Ամատունին հարուստ փաստերով ապացուցում է, որ մեծ արժեքներ են թաքնված ժողովրդական լեզվի մեջ և մեր գրականությունը, մեր զարգացող դրական լեզուն պետք է իր բառապաշարի հարստացման աղբյուր դարձնի այն: «Գոյություն ունեցող առարկաների, իրերի անունները երբ պակասում են մեր գրական լեզվի մեջ, այդ դեռ չի նշանակում, թե այդ անունները չկան հայ լեզվում, կան, բայց պետք է դիմել ժողովրդին և այնտեղ որոնել, գտնել ի լույս հանել, և ընդհանրացնելով՝ հարստացնել գրական լեզուն, որպեսզի նա՝ այդ լեզուն, լիովին բավականություն տա մեր պահանջներին ու իլձկերին՝ մեր մտքի ու զգացմունքների թարգմանն ու արտահայտիչը հանդիսանալով»²:

Ամատունու աշխատանքը հարուստ է ոճերով, դարձվածքներով, որոնց մեծ մասը վկայված է հեղինակային օրինակներով:

1 Ա. Ամատունի, Հայոց բառուրան, Վաղարշապատ, 1912, էջ 2:

2 Նույն տեղում, էջ 2:

Մի բան պարզ է, որ հեղինակը գլխաբառերի ընտրութեան խնդրում ավելի ընդարձակվել է, բաղվածքներ է կատարել հայերեն բոլոր բարբառներից, իսկ դարձվածքների բաժնում սահմանափակվել է միայն Արարատյան բարբառով:

Ս. Ամատունու օգտագործած աղբյուրների մեջ հիմնական դեր է խաղացել Արսեն Թոխմախյանի Վանա զավառաբարբառի ձեռագիր բառարանը: Արսեն վարդապետ Թոխմախյանը Վանի կենտրոնական բանտում հավաքել և գրի էր առել շուրջ 3000 զավառական բառեր, աշխատութիւնը կոչելով «Բառակույտ հայկական լեզվի»: Աշխատութիւնը գրված է զույգ տետրակների մեջ, որը խորհրդային (Մկրտիչ Խրիմյանի եղբորորդին) 1909 թ. նվիրել է Ամատունուն:

Ս. Ամատունին տետրակի նյութերն օգտագործելիս ուղղումներ, հղումներ է կատարել, նշել, թե որն է անհրաժեշտ: Զեռագրի առաջին էջի վրա Ամատունին գրել է.

«X — Այս նշանով բառերը ես արդեն ունեմ, ավելորդ է:

? — Այս նշանով բառերը ստուգել, ապա գրել. իսկ այն բառերը, որոնք նշան չունեն՝ արտագրել:

Ջնջված բացատրութիւնները չգրել, այլ միայն բառերը գրել, բառի տակ դրած մեր տեղեկութիւններով»: Այսպես, Թոխմախյանի բառարանում գրված է.

Աղօշ, գ. խաղողենո նորածիլ ուղեշ: Ամատունին ավելացրել է (տ. մեր վաղ) և իսկապես, «Բառ ու բան»-ի Վազ բառահոգովածում կա Աղօշ (Արճեշ, Բաթնոց, Վան, Մոկ) բացատրութիւն, օրինակներ բերելուց հետո՝ Աղօշ խաղողենու նորածիլ ուղեշ (Թոխ. բառ. 2 ա.): Այս նույն Աղօշը հեղինակային բացատրությամբ մտել է «Բառ ու բան»-ի հավելվածային բաժինը: Այս վկայում է, որ Թոխմախյանի բառարանը ավելի ուշ է հասել Ամատունու ձեռքը, այսինքն մինչև բառարանի Հ տառի բառահոգովածները շարված են հղել, այդ իսկ պատճառով այդ հատվածի եղած տարբերութիւնները տրված են հավելվածում:

Ա. Թոխմախյանի բառարանի որոշ բառեր հուշել են կաղամխու նոր բառահոգովածներ:

«Խամփա» — գյուղական ամբողջ հողատիրութիւնը բառահոգովածը (2-րդ տետր, էջ 13 Բ.) առիթ է տվել Ամատունուն 20ր էջի վրա գրելու (2-ի տակ) Համփա — Ար. Լոռի, Շիր. Ղաղ: Խամփա Վան. մեծ հող ու ջուր ունեցող գյուղական տուն կամ գյուղական առաջին դասակարգ, ա. Կիսահամփա: Համփա, Հեմփա՝ որ նշա-

նակում է «ընթացակից, բարձակից» վաղ ժամանակից գործածական է եղել հայոց մեջ: Քրտենք համփա են, Կոշչոնք ո՛չ: Ձեռ գյուղում Բաճի* համփա տուն կա: Ըստ. Վան. «Խամփա—գյուղական ամբողջ հողատիրություն» (Թոխ. բառ. 13բ): Ամատունին կազմել է նաև՝ Համփապճեղ—Օշ. Աշտ. Փարպի, Եղվ.—գյուղական երրորդ դասակարգը: Համփապճեղից քիչ են հաբկ առնում:

«Հայոց բառ ու բանը» լավ ընդունելության արժանացավ: Մ. Աբեղյանը, Հ. Թումանյանը, Հ. Հովհաննիսյանը և ուրիշներ բարձր գնահատեցին այդ գործը:

Մ. Աբեղյանը գրում է. «Բառ ու բանը» հարուստ է, հատկապես այգեգործություն, հողագործություն, խաշնապահություն, արհեստների, անոթներ, զործիրենք և նրանց մասեր, բույսեր, թռչուններ, հիվանդություններ, կերակուրներ և այլն և այլն, երևան են գալիս հարուստ բառարանով և անպայման ապագայում այդ բառերի մի մասը պիտի ընդհանրանա մեր գրական լեզվի մեջ»:

«Ահա մի հոյակապ գործ, որի նմանը դեռ չի եղել հայոց գրականության մեջ,—գրում է բանաստեղծ Հովհ. Հովհաննիսյանը,—Սահակ վարդապետի աշխատության ավելի գնահատելի կողմն այն է, որ նա չի բավականանում բառերի շոր ու ցամաք իմաստը նշանակելով, այլ բազմաթիվ օրինակներով, առանձին նախադասություններով բացատրում է մեկնության կարոտ բառերը»²:

Հ. Թումանյանը 1913 թ. փետրվարի 10-ին Ս. Ամատունուն գրում է. «Սիրելի բարեկամ Սահակ հայր սուրբ. Ստացել եմ Ձեր «Բառ ու բան» գեղեցիկ աշխատությունը և շնորհակալ եմ որքան իբրև մի բարեկամ՝ հազար անգամ ավելի իբրև գրական մարդ:

Առանց էդ տեսակ աշխատանքների անկարելի է ստեղծել մեր գրական լեզուն: Նոր կյանքի ու նոր ազդեցությունների պատճառով շատ արագ կերպով կորչում են էդ ամեն բառ ու բաները, և ով նրանց փրկի կորուստից ու մահից, նրանց հետ միասին կանմահացնի իրեն:

Դուք սրանով անմահացնում եք Ձեզ³:

Ս. Ամատունին, աշխատությունը հրատարակելուց հետո, նորից նշովներ է հավաքել ժողովրդական դանձարանից, ավելի լրացված աշխատություն կազմելու համար: Այդ կապակցությամբ Հ. Թումանյանին գրում է.

1 «Արարատ», 1913, ապրիլ, էջ 393:

2 «Բազմի ձայն», 1913, № 32:

3 Հ. Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, հատ. 5, էջ 383:

«Իբրև շարունակություն այդ աշխատության (Հայոց բառ ու բանի—Գ. Գ.) ես դարձյալ հավաքում եմ նոր բառեր ու ոճեր զանազան դավառներից, ուստի խնդրում եմ Ձեր կողմի բառերից, որոնք չկան աշխատությանս մեջ. հավաքել ու իրենց բացատրություններ ու թեթև օրինակներով ուղարկել ինձ. նշանակելով բառի գործածության տեղը—գյուղի կամ քաղաքի անունը: Այսպես անելով դիտե՞ս ինչ է իմ միտքս: Իմ միտքս կամ մտադրությունս է. եթե արժանացա աշխատությանս Բ տպագրությունը տեսնելու, նոր հավաքածներս կտպագրվեն հնի հետ և կլինի գործս լիակատար գործ և մեր աղքատ գրականության հույժ պիտանի: Իսկ եթե արևս բաշխեցի քեզ, գործս կմնա մեր մատենադարանին:

Ես շատ ուրախ եմ, որ մեր գրականության այս նոր թիֆեն ինձ բաժին ընկավ, որի համար Ձեզ հավատացնում եմ ամեն բան զոհել եմ»¹ Սահակ Ամատունուն «բաժին ընկած թիքեն» այնպիսի համեղ և հյութեղ պատառ է, որ առայսօր լիարժեք զոհացնում է հայ բանասերին, հայ ժողովրդի կյանքով հետաքրքրվողին:

Գ. ԹԻՐԱՔՅԱՆԻ ՎԵՅՆԱԶԱՐՅԱՆԸ

Ռ. Պատկանյանի «Ժողովածոյք օտարազգի բառերի նոր նախիջևների լեզվի մեջ մտած» աշխատությունը ընդգրկում էր մի սահմանափակ բնագավառ, մի բարբառի սահմաններ, մինչդեռ մեկ տասնամյակ հետո Կ. Պոլսում հրատարակված Թիրաքյան Մահտեսի Գալուստ Ն. Փառնավաղի «Վեցհազարյակ»-ը թուրքերեն-հայերեն բառարան է, ուր հեղինակը նկատի է առել մեր ընդհանուր լեզվի մեջ մուտք գործած թուրքերեն բառերը: Հեղինակը նշում է. «Չկարծվի թե մեր հայերենի մեջ խառնած տաճկերեն և օտար բառերն միայն 6000-են, գլխավորք են 6000 որոց ոմանք պարսկերեն, ոմանք արաբերեն կամ օտար բառեր են և կամ ազավաղում»: Հեղինակը նպատակ է դնում ընդգծելու հայերենում գործածվող թուրքերեն բառերը, որպեսզի ամեն կերպ ձգտեն ազատվելու այդ օտար բեռից:

«Սա վերջի տարուց մեջ,—գրում է Թիրաքյանը,—տեսնելով սիրելի ազգիս հայոց մաքուր հայերեն խոսելու ջերմ փափագը, և չգտնելով սույնը գյուրացնող մեկ առձեռն բառգրքույկ ձոխ, համարձակեցա այս անգամ փոքրիկ ծառայություն մը մատուցանելու բարի նպատակով այն զուղնաքյա գործույս ձեռնարկել»:

¹ Սահակ Ամատունու նամակը Հովհ. Թումանյանին, ԳԱԹ, Թումանյանի ֆոնդ № 496:

Թիրաքյանն օգտագործել է էդ. Հյուրմուլյանի և Հ. Պոպաճյանի բառարանները, կազմել է իր «Վեցհազարյակը»: Հեղինակի վկայությունները եթե զուրս նկատվի 1000 բառ որպես բարդություններ, տեղանուններ և մասամբ հիմնական բառեր, ապա «5000 զուտ տաճկական բառ կգործածվի մեր հայ խոսացության մեջ, որն որ ազգասիրի մը պատիվ չբերեր»:

Հեղինակի սուրբ նպատակն ու ցանկությունն է, որ հայը խոսի մաքուր հայերեն, հայերենը մաքրի թուրքական տարրերից:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՐԹԻՆՅԱՆ

Մենք բառարանային աշխատանք ենք համարել նաև Հովհաննես Արթինյանի ղույզ աշխատությունները՝ «Աստվածաշունչի տունկերը» և «Տունկերը և անոնց հայերեն անունները»: Այս աշխատությունները բուսաբանական աշխատություններ են, սակայն բառարանային արժեք են ներկայացնում, մանավանդ, որ հեղինակը աշխատության մեջ քննության է առնում մեր բառարանները և միաժամանակ բացատրում մի շարք բառեր: «Տունկերը և անոնց հայերեն անունները» լույս է տեսել երկու անգամ, առաջինը՝ 1906 թ. (Փարիզ), երկրորդը՝ 1952 թ. (Վենետիկ): Հեղինակը ուշիուշով հետևել և օգտագործել է արտասահմանյան և խորհրդահայ մամուլը:

«Բառերը չեն, որ կպակսին մեզի,—գրում է Արթինյանը,— միայն թե անոնք, որ մեր երկրին մեջ կճանշան տունկերն ու իրենց անունները, չդիտեն բուսաբանություն և օտար լեզու, իսկ անոնք որ բուսաբանություն դիտեն, անկարող են երթալ հայերենի գավառները բուսաբաղել (herboriser) և հայերենական ավանդությանց ու լեզվին պահապան մամերու ու տատերու բերնեն քաղելով՝ որոշել, ճշտել այդ տունկերու անունները, տեսակները, հատկությունները, այդ կերպով որքան թաքուն դանձեր պիտի հայտնեւն մեզի» (էջ 9):

Արթինյանը ոչ միայն մանրամասն տալիս է բույսերի նկարագիրը, հատկությունները, այլև քննության է առնում նախորդ բառարանները և ցույց տալիս քննադատական վերաբերմունք, միաժամանակ բացատրում, թարգմանում ու ստուգաբանում է բազմաթիվ բառեր, այսպես՝ Կոլզա հոլանդերեն կաղամբի սերմ կնշանակե (Kool—կաղամբ+zaad—սերմ), կամ արաբերեն ڤارڤار փոխաբերաբար կնշանակե աչք:

Երկրորդ հրատարակության առաջաբանում Սվաչյանը գրում է. «Դուրս. Արթինյանի բուսաբանական աշխատությունները կրկնապես շահեկան են անով, որ անոնք ոչ միայն կճշտեն ձեռնահաստորեն մեր լեզվին՝ բույսերու վերաբերյալ ժողովրդական անունների իմաստը, այլև անոնք կարևոր նպաստ մը կբերեն բուսաբանության վերաբերյալ հայերեն գիտական բառերու խիստ անբավական պաշարին»:

Բուսաբանական անունները ճշտելը չափազանց դժվարին դործ է, քանի որ միևնույն բույսը տարբեր շրջաններում տարբեր անուն է կրում ու կամ մի շարք՝ երբեմն տարբեր բույսերի միևնույն անունն են տալիս և այդ է, որ մեծ բանասեր և փորձված բառարանագիր Ն. Բյուզանդացին Արթինյանին գրած մի նամակում ստում է. «Ես ալ ժամանակ մը ուղեցի ճշտել մեր բուսական անունները, բայց այդ քառսեն հուսահատ հեռացա»¹:

Արթինյանի աշխատությունները լավ ընդունելության արժանացան: Նորայր Բյուզանդացին նամակով ողջունեց նրա ձեռնարկած գործը:

Փարիզի արևելյան լեզուների բարձրագույն դպրոցի հայերենի պրոֆ. Ֆրեդերիկ Մակլերը 1945 թ. հատուկ հոգվածի նյութ է դարձրել Արթինյանի «Աստվածաշունչի տունիկերը» աշխատությունը և տպագրել *Revue Asiatique*-ի մեջ:

Հր. Աճառյանն իր գրախոսության մեջ բարձր է դնահատել Արթինյանի բառարանը և խորհուրդ տվել հավաքել ժողովրդի մեջ եղած բուսաբանական բառերը և ի մի հավաքելով կապել առաջին բուսաբանական բառարանը²:

Արթինյանի աշխատությունները մինչև այժմ էլ, անշուշտ, մերում են հայերեն բուսանունների ճշտման լավագույն և հավաստի աղբյուրներ:

ՆՐԱՆԻ ՎՈՌԵԿՅԱՆ

1914 թ. Սերաստիայում հրատարակվում է Երվանդ Վառեկյանի «Բառգրքույկ հանքանվանց» ֆրանս-հայերեն 700 բառահոգված պարունակող հանքաբանական տերմինաբանական բառարանը: Բառարանի ֆրանսերեն բոլոր բառերը մեսրոպյան գրերով տառադարձվել է հայերեն, ինչպես՝

¹ Հ. Արթինյան, Տունիկեր և անոնց հայերեն անունները, 1952, էջ 83:

² «Բաղմավէպ», 1909, էջ 50:

Abichite	— արիբարար
Abriachanite	— արբիաքանարար
Acadialithe	— ահադիալիմ
Achirite	— արիբարար
Adamine	— ադամիկ
Adamite	— ադամսարար
Adulaire	— ադուլար և ալլն:

Հեղինակը առաջարանի մեջ գրում է, որ այս բառարանը «...մասամբ ծաղկաբաղ արտատպում մէ մեր «Ընդարձակ գիտական բառարան ստուգաբանական և բաղմալեզվյան» անուն կիսավարտ հսկա գործին»: Աշխատության վերջում որպես հավելված տրված է 310 ստուգաբանական բառերի ցուցակ, որպիսիք հեղինակի համար անձանոթ են եղել, ինչպես՝ achrematite, achtaragdite, aérinite, agaite և ուրիշներ:

Այդ նույն ժամանակ տպագրության է հանձնված եղել հեղինակի «Բուսաբանական ստուգաբանական արմատ բառերու, որ կապականին հին և միջին հայերենին», սակայն թուրքական յաթաղանը ջնջեց հայկական ամեն մի արժեք և այդ աշխատությունը մնաց անավարտ: Այս բառարանի մասին Տաշյանը գրում է. «Գարգալյան եվրոպական տառերով գրված անուն մը և քովը նույնը՝ հայ տառերով, առանց որևէ մեկնողական գիտողության: Եթե յուրաքանչյուրին բով երկուսը մը կցվեր՝ այն դեռնույն մասին, որուն անունեն առնված է, խոսք մ'ալ իրեն մասին, այնպես ինչպես կընեն եվրոպական լեզուներով բուսաբանական, հանրաբանական և ստուգաբանական բառգրքերը, իրապես արժեք ունեցող երկ մը կըլլար»¹:

ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆՆԵՐ

Հանրագիտական բառարաններ կազմելը շատ վաղ ժամանակներից է հետաքրքրել հայ գիտնականներին:

Աչքաթող անկողի հանրագիտական բնույթ կրող ձևապայման պատասխանները՝ դիտենք տպագիրները.

1749 թ. լույս է տեսնում Արսեն Դպիր Կեսարյան Կոստանդնուպոլսեցու «Գիրք սահմանաց» աշխատությունը: Այս 528 էջանոց աշխատանքը փաստորեն աստվածաբանական-փիլիսոփայական

¹ «Հանդէս ամսօրեայ», 1925, էջ 171:

հանրագիտական բառարան է: Հեղինակը նշում է, որ ի մի է հա-
վաքել մեծ գործիչների մտքերը: Արսեն Դպիրը, որին մեծ օգնու-
թյուն է ցույց տվել Կ. Պոլսի ժամանակի պատրիարք Հակոբ վար-
դապետը, իր աշխատանքը համեմատել է մեղվի աշխատանքի հետ:
«Սոյնգունակ և մերս ջան և երկասիրութիւն՝ դեգերեալ շուրջ զգի-
տութեամբք աստուածաբանականաց և զփիլիսոփայից և զնոցին
վառածս և զբանս գոյնզգոյն գեղեցիկս և քաղցրագոյնս քան զմե-
ղու խորիսխ ծաղկաբաղ արարեալ եղաք ի մի վաղը»¹:

Արսեն Դպիրը զգում է աշխատանքի մեծությունը և նրա հետ
վապւած զժվարությունները, որ եթե նույնիսկ բառաքաղվեն գր-
րողների, իմաստունների իմաստուն մտքերը, ապա դրանց դաս-
դասումը զժվար է: Հեղինակը նշում է իր այս երախայրիքի ար-
ժեքը, որ այն հորդարութիւն աղբյուր և առատաբաւս վտակ է ծարավ
երկրի համար, պայծառ աչի է, որ լուսավորելու է միտքը. մեղք է,
որ օգտագործողի բիմքն է քաղցրացնելու, հոգեւոր բալասան է.
անուշահոտ վաղ է, փաղցրանվազ երգարան, ազնվագոյն խաւի-
նանաւան, հոգեւոր բուրաստան. պաշտպանական վահան, գիտու-
թեան նշանաւորքիւն, ուսման շավիղ և ուրիշ առավելություններ
և վերջապէս՝ աստղ առաւօտեան, որ հալածէ զխաւար տգիտու-
թեան²:

«Գիրք սահմանացը» ունի հետեւյալ ենթավերնագիրը «Յոգ-
նագիմի աստուածաբանական, բնական, բարոյական և բաղաբա-
կան իրողութեանց գիտութիւնք»:

Աշխատութեան մեջ կան թե՛ հասարակ և թե՛ հատուկ անուն-
ներ, ինչպէս՝ Աբսինդիոս, Աբրահամ, ագահություն, ագահ, ագա-
րակ և այլն: Բառահոգւածները մշակված են բավական մանրա-
մասն, ինչպէս.—

Ագամանդն՝ նշանակէ զանազան գործիս ևս զաղամանդն շա-
ղափոյ՝ որ է գործիք, որով հիւսքն և շինողօքն որմոց ծեփեն և
լոկոնեն կամ կոկոնեն զորմունսն, զի ոչ միայն գեղեցկութիւն ըն-
կալեցին այլ և զամրութիւն ընդդեմ բռնութենեն անձրեւաց և յա-
ճախագունի յալեկոծութեանց³:

Արսեն Դպիրն օգտագործել է հայ միջնադարյան գրողների,
ինչպէս և ընդհանուր գրականութեան մեջ եղած արժեքավոր մըտ-

1 Արսեն Դպիր. Գիրք սահմանաց, 1749, Կ. Պոլիս, էջ 8:

2 Նույն տեղում, էջ 9:

3 Նույն տեղում, էջ 15:

րերը: Այս կամ այն գրողի մոտ եղած որեէ բառի փոքր ի շատե տարբեր ձեւակերպումը հեղինակը նոր գլխաբառ հոգւած է դարձրել:

Արսեն Դպիրի աշխատանքից հետո հաջորդ հանրագիտական բնույթ կրող բառարանը Մատթեոս Թեոփիլյանի «Բառգիրք երեւելի արանց» երկհատորյա սովորածավայ աշխատությունն է:

Թեոփիլյանի «Բառգիրք երեւելի արանց»-ը պատմական նշանավոր գեղքերի հանրագիտարան է: Հեղինակը տալիս է նախ հայերենը, ապա լատիներենը և հետո բացատրությունը, ինչպես՝

Գրիգոր, Gregorius ՍԲ. անուանեալ սքանչլագործ և ապա բնդարձակ բացատրություն, որից հետո նաև նշում. 39 անուն Գրիգոր: Գրիգորիոս ձեր տալիս է առանձին: Բառարանը որպես հանրագիտարան ունի հայ և օտար անուններ:

Թեև մենք Թեոփիլյանի բառարանը համարեցինք Արսեն Կեսարյանի աշխատությանն հաջորդող հանրագիտական բառարան, սակայն հանրագիտական բառարանի բնույթ է կրում նրանից էլ ավելի առաջ տպագրւած Մ. Ավգերյանի «Մնացորդ վարուց սըրբոց արտարոյ աօնացուցին մերոյ, յիշատակելոց ի յայսմաւորս կամ ի ճաորնտիրս հայոց որպէս և յունաց և լատինացւոց, զոյգ բնդ ցուցակի տօնելի սրբոց» (հատ. ԺԲ):

Հանրագիտական բնույթի մյուս բառարանը Մինաս Վարդապետ Բժշկյանի «Համառօտ նկարագիր վարուց երեւելի արանց» աշխատությունն է, որը լույս է տեսել Վենետիկում, 1850 թվականին: Այս աշխատությունն հիմնովին տարբեր է Թեոփիլյանի բառարանից: «Ավելի սրբոց վարքերը ընտրել եմ,—գրում է Բժշկյանը,—ըսի, ինչու որ գլխավոր նպատակս տղայոց դաստիարակությունը գրել էի և բացմամյա առաքելությանց մեջ անձամբ փորձ եղած գիտելի, թե այնպիսի թարմ հասակի մը բանավոր անդաստանին մեջ սերմանված հունտերը՝ արժան է որ լավ ընտրանոք ըլլան, թե որ կուղենք, որ ընտիր և բարեկիրթ պավակներ ունենանք, թե մարդկանց և թե Աստծո հաճո» (Առաջաբան):

Առաջաբանի վերջում Բժշկյանը գրում է. «Հիմիկու հիմա այս ետքիններուս (երեխաների—Գ. Գ.) համար հրատարակեցինք, ատենին Աստուծո հաջողելովը, առաջիններուն (մեծերի) համար ավելի լավ և ընտիր ոճով շարադրանքներ կապագրենք»:

Կենսագրական բնույթի աշխատություններ են Կարապետ Աբրրյանի «Համառօտ կենսագրութիւն երեւելի արանց» (պատկերադարդ նոր կաղանդչեք), Հ. Տեր-Աստվածատրյանի «Բառարան հայ կենսագրությանց» թերատիպ գործը և Ն. Ճիւլանյանի «Առձեռն

բառարան պատմական, աշխարհագրական և դիցաբանական յատուկ անունանց յաւելեալ հայկական յատուկ անունանց» աշխատութիւնը:

Նշան Ճիւլանյանի աշխատութիւնը բաղկացած է երկու մասից, փաստորեն երկու անկախ բառարաններ են էջերի առանձին համարակալումներով: Բառարանի առաջին բաժինը պարունակում է օտարազգի պատմական, աշխարհագրական և դիցաբանական հատուկ անուններ, որի համար հեղինակը հիմք է ընդունել Լարուսի և Բենառի բառարանները: Մեղ համար կարևորը աշխատութիւնն երկրորդ բաժինն է, «որը հարկ է կազմել զլիսովին ի նորոյ»: Ճիւլանյանը խորենացու, Զամչյանի, Ալիշանի աշխատութիւնները և մի քանի այլ աղբյուրներ օգտագործելով տվել է հայ կյանքի պատմութեան, Հայաստանի աշխարհագրութեան և դիցաբանութեանը վերաբերող 4000 հանրագիտական բնույթի բառահոգւածներ:

Ն. Ճիւլանյանի աշխատութեան տեսքը պարզելու համար տալիս ենք մի նմուշ՝ «Բերդյանց (Մկրտիչ) մեծանուն ուսումնական և գրագետ լատերիսանցի. ուսուցչապետ կարգչալ հայ գրականութեան ի կայսերական համալսարանի Փետրսպուրիի. հորինչալ է դբառարան Ռուս-հայ. մ. 1872 թ.»:

Մայրենի լիզվով հանրագիտարան ունենալու հարցը անընդհատ դբաղեցրել է մեր մտավորականութեանը, սակայն ցաւոք սրտի, այդ ուղղութեամբ կատարված հետազոտործերը այս կամ այն պատճառով մնացել են թերի, անավարտ:

Հանրագիտական բառարանը հետապնդում է ավելի լայն նբպատակ, ընդգրկում, բովանդակում է բազմաթիւ բնագավառների վերաբերչալ բառեր, անուններ, հատկապես լայն տեղեկութիւններ տալով պատմական դեպքերի ու դեմքերի, աշխարհագրական, պատմական տեղանունների, գրական, հասարակական, գիտական, տեխնիկական, արվեստի ու այլ բնագավառների աշխատողների մասին:

Այս ուղղութեամբ առաջին փորձը կատարել է Համբարձում Առաքելչանը:

Հ. Առաքելչանը 1904 թ. ձեռնարկում է հրատարակել հանրագիտական բառարան, հիմք ունենալով հիմնականում ռուսական նուշնարնովք և ընդարձակ հանրագիտական բառարանները, ինչպիս նաև հայոց պատմութեան, դիցաբանութեան, աշխարհագրութեան մասին եղած աշխատութիւնները:

Հեղինակը սկսում է պրակնելով հրատարակել իր աշխատանքը, հասնում է մինչև Դամասկիս քաղաք (448 սյունակ) և ստիպված ընդհատում 1905—1906 թթ. հեղափոխական շարժումների հետեանքով: Հեղինակը այդ մասին գրում է. «Մենք ձեռնարկեցինք 1904 թ. վերջերին հանրագիտական բառարանի կազմման, բայց 1905—1906 թթ. հեղափոխական շարժման հետեանքով առաջ եկած դրաշարական և սուլարանական գործադուլները ստիպեցին մեզ շուտով կանգնեցնել աշխատությունը»: Աշխատանքի ընթացքում հեղինակը համոզվել է, որ սխալվել է, ենթադրելով, թե կարելի է մի երկու տարում գլուխ բերել այդպիսի մեծ աշխատություն: «Տպագրությունը վերսկսեցինք 1913 թ., և այդ պատճառով ևս մի քանի տառեր (Ա. Բ. Գ.), որոնք արդեն տպված էին առաջ, չէին պարունակում վերջին տարիների տեղեկությունները» (էջ Գ.):

Հ. Առաքելյանի աշխատանքը հիմնականում թափանցանալի է: Այդ է պատճառը, որ հեղինակը հայտնում է, որ «Այս առաջին հատորը պարունակում է Ա—Ն տառերը: Երկրորդ հատորը պարունակելու է Շ—Յ տառերը և հանրագիտական բառարանի հայկական մասը, որի մեջ լինելու է բոլոր հին և նոր գրողների և գործիչների անունները, որոնց առջև չէ տրված առաջին հատորում» (Նախաբան):

Առաջին հատորում, իհարկե, կան նաև տեղեկություններ հայկական կյանքից: Պատմական աշխարհագրական բնույթի են դրանք և հաճախ բավական ընդարձակ, ինչպես Գառնի տեղանունը դբադեցնում է 3 սյունակ (357—359), Կարինը՝ (1157—1159), Զեյթունը՝ 657—662, Կիլիկիան՝ (1209—1218), իսկ Հայաստան բառահոգվածը դբադեցնում է 170 սյունակ (1431—1600): Հեղինակը հատկապես հայկական գավառների, պատմական դեպքերի մասին տալիս է ավելի մանրամասն տեղեկություններ, որոշ դեպքերում հանձնարարում նաև գրականություն (էջ 662) կամ մեջբերում կատարում մեր պատմիչներից: Արարատ կամ Այրարատ բառահոգվածը բացատրելուց հետո, մեջբերել է Ղազար Փարպեցու՝ Արարատյան դաշտի նկարագրությունը (էջ 143—145):

Հայաստան ընդարձակ բառահոգվածի հայ գրականության մասին եղած հատվածը գրել է Ստ. Մալխասյանցը (1573—1600):

Հ. Առաքելյանի բառարանը, որպես առաջին փորձ, անշուշտ հաջողված աշխատանք է: Մեզ համար արժեքավոր պետք է լինի 2-րդ հատորը, ուր պետք է տրվեն հատկապես հայ կյանքին ու գործիչներին վերաբերող բառահոգվածները, որը դժբախտաբար

ՀԱՆՐԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԲԱՌԱՐԱՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ, ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ, ԳԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍՏԱՐԱՆ
ԿԱԿԱՆ, ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ՊԱՅՄԱՆԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ, ԳԻՑՈՒ
ԹԻՒՆՆԵՐԻ, ԴՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ, ՊԱՅՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ,
ԱՇԽԱՏԱԿՐԹԻՒՆՆԵՐԻ

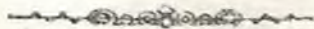
ԲԱՂԿԱՑԱԾ ԵՐԿՈՒ ՀԱՏՈՐԻՑ

Հ Ա Տ Ա Ր Ի.

Ա—Ն

Պարունակում է 2280 էջ կամ 1140 էրես, 11,263 տնուան կամ
բառ. ե. 808 պատկեր

ԿԱՐԳԵՑ
ՀԱՄԱԲԱՐՁՈՒՄ ԱՌԵՐԱԼՆԵՐ

Բ Ի Ձ Լ Ի Ս

Տպարան «ՀԳՕՈՒՄ» Մուգ. պեր. X Ձ.

1 9 1 5

հեղինակի մահվան պատճառով չհրատարակվեց: Գրականության և արվեստի թանգարանում Հ. Առաքելյանի ֆոնդերում եղած նյութերը վիայում են, որ երկրորդ հատորը նույն բնույթն էր ունենալով:

Երկրորդ հատորի բառարարտերում հայերենը արտահայտված է նույն ձևով, ինչպես տպագրված հատորում:

Հայ գործիչներին վերաբերող բաժինը, ինչպես խոստացված էր առաջին հատորի առաջարանում, մեզ հայտնի ձևադիր աշխատություններում չհայտնաբերվեց:

Համբարձում Առաքելյանի աշխատության ընդհատումից հետո հայ իրականության մեջ չմեղավ հայերեն հանրագիտարան ունենալու ձգտումը: Հայ միտքը շարունակ ձգտում էր հայերեն լեզվով ունենալ հանրագիտական բառարան, որն արտացոլեր հայ կյանքը, հայ պատմությունը: Համաշխարհային առաջին պատերազմի հետևանքները վերացնելուց, երկրի տնտեսական ծանր վիճակը կարգավորելուց հետո՝ 1932 թ. Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության որոշումով ձևոնարակվեց հայկական խորհրդային հանրագիտարան կազմելու գործը:

Կազմվեցին խմբագրական հանձնաժողովներ, խմբագրություններ շուրջը համախմբեց հին և նոր սերունդների լավագույն ներկայացուցիչներին (132 մասնակից՝ որից 125 մասնագետ հոգևածագիր և 7 նկարիչ): Հանրագիտարանի խմբագրությունը իր շուրջը համախմբեց հայ կյանքին, անցյալին ու ներկային, պատմությանն ու զրականությանը, արվեստին, գյուղատնտեսությանն ու արդյունարերությունը, տնտեսության ու մշակույթի բոլոր բնագավառների մասնագիտական մանրամասներին ու գործիչներին քաջածանոթանալու մասնագետներին:

Հանրագիտարան հրատարակելու հաղորդումը ընդունվեց հոգունակությամբ և կարճ ժամանակում բաժանորդների հեղեղ ստեղծվեց:

1 Գրականության և արվեստի թանգարանում պահվում են 2-րդ հատորի ձևադիր քարտերը 7497 բառահոգված (Ե—434, Ո—238, Չ—240, Պ—1755, Զ—158, Ռ—270, Ս—1150, Վ—720, Տ—541, Բ—484, Յ—104, Փ—159, Գ—513, Օ—256, Ժ—404 և հավելվածային—30):

2 ԳԱԹ Հ. Առաքելյանի ֆոնդերում № 2135, պահվում է մի ձևադիր պարսկերեն-հայերեն բառարան:

Բառարանը ընդգրկում է մինչև եկվսնիվշ բառը: Բառարանում որոշ բառահոգվածներ բացատրական են:

Ազա—մեծավոր, Ազիզ բառ ար— է. տեսակ իմն քարի, որում ասեն սլուկմանի, զոր և ոմանք են կերպարանն ծառոց:

Հայ մտավորականները սիրով լծվեցին այդ շնորհակալ աշխատանքին: Սկսվեց եռանդուն և նվիրված ստեղծագործական աշխատանք:

Հայաստանի խորհրդայնացման 15-րդ տարեդարձին 10600 սուպաբնակով լույս տեսավ հանրագիտարանի առաջին հատորի առաջին պրակը՝ «Հայկական խորհրդային հանրագիտարան» խորագրով 480 սյունակ ծավալով: «Ա—Ակադեմիա գիտությունների համամիութենական» եզրավորող բառահոգվածներով:

Պրակը հրատարակվեց Դրաստամատ Սիմոնյանի գլխավոր խմբագրությամբ:

«Հայկական խորհրդային հանրագիտարանի» հրատարակությունն աննախընթաց և ողջունելի երևույթ էր հայ մշակույթի պատմության մեջ: Հրատարակված պրակի առաջաբանում խմբագրությունը գրում է. «Պրոլետարական դիկտատուրայի օրով վիթխարի տնտեսական և կուլտուրական վերելք է ապրում խորհրդային Հայաստանը: Դարերով ներհատ բնության ուժերն ի սպաս են դրվել սոցիալիստական հասարակարգի կառուցման պահանջներին: Ժողովրդական ղանգվածների խանդավառ աշխատանքի աճող կոթողներն անընդատ բազմանում ու փոխում են Հայաստանի տնտեսական քարտեզը: Անընդմիջորեն զարգացող տնտեսական հիմքի վրա ծաղկում է պրոլետարիատի կուլտուրան: Այդ կուլտուրան զարգանում է՝ հաղթահարելով հայ անցյալ կղերա-ֆեոդալական և բուրժուական կուլտուրան: Բանվոր դասակարգի և աշխատավորության իմացական-ստեղծագործական գործունեության բաղադրական, տնտեսական, մտավոր բոլոր արդեւականները փշուր-փշուր են եղած: Այդ գործունեության համար բացված են անսահման հորիզոններ: Ձևով ազդային, բովանդակությամբ սոցիալիստական մեր կուլտուրան օր ավուր հարստանում, նոխաւում է նոր արժեքներով: Այդ արժեքների շարքին է պատկանում Հայկական խորհրդային հանրագիտարանը:

Խորհրդային Հայաստանում ձեռնարկված հանրագիտարանն ունի այն բնույթը, ինչ որ ռուսական խորհրդային էնցիկլոպեդիաները: Բայց Հայկական խորհրդային հանրագիտարանն ունի և մի այլ բնորոշ կողմ. Հայաստանի պատմությունը, հայ ժողովրդի հասարակական կյանքի ու մտքի զարգացումը հնար եղածին չափընդարձակ ու բազմակողմանի լուսաբանության առաջկա են դարձել այս հանրագիտարանի մեջ: Ինքնին հասկանալի է, որ հանրագիտարանի այն մասը, որ հատկացվում է հայ ժողովրդի անցյալ

պատմութիւնը և կոլտուրայի յուսաբանութիւնը, շատ ավելի բարդ և պատասխանատու աշխատանք է պահանջում, քան էնցիկլոպեդիայի ընդհանուր տեղեկութիւնները: Եթե ընդհանուր տեղեկութիւնների բնագավառում մենք ունենք մարքսիստական ուսումնասիրութիւններ, ունենք իբրև ուղեցույց ուսական խորհրդային մեծ և փոքր էնցիկլոպեդիաները, ապա հայկական պատմութիւն մասին եղած հետևողական մարքսիստական ուսումնասիրութիւնները շատ սակավ են:

Ներկա հանրագիտարանի մեջ խմբագրութիւնը ձգտել է հնար եղածին չափ մանրամասնորեն յուսաբանել խորհրդային Չայաստանի, խորհրդային Անդրկովկասի սոցիալիստական հոլակապ շինարարութիւնը:

խորհրդային հանրագիտարանի առաջին փոքնական ոլրակը փորձանք դարձավ հայ մտավորականութիւնն որոշ մասի համար. նրա զլխավոր ու առանձին բաժինների խմբագիրներն ու մասնագետ մասնակիցներից շատերը ղո՞ գնացին անհատի պաշտամունքի ժամանակաշրջանի կամայականութիւնը. իսկ հաջորդ հատորների համար պատրաստի չափազանց արժեքավոր նյութերը՝ ձեռագրերն ու նկարները անխնա կերպով ոչնչացվեցին, համարելով աչն, ժամանակին պատմաստված բառերով ասած՝ «ժողովրդի թըշնամիները» գործեր:

խորհրդային հանրագիտարանին գրեթե զուգընթաց հանրագիտարան կազմելու միտքը հետաքրքրել է նաև Բիւլուքահայ մտավորականութիւնը:

Տեղին ենք համարում արձանագրել, որ արեւմտահայ, ինչպես նաև Բիւլուքահայ մի շարք հանճեսներ ու լէնքներ դեռ շատ վաղուց երբեմն իրենց լերթերի էջերում ղետեղում էին հանրագիտական բնուլթի տեղեկութիւններ:

Այս կարգի, ինչպես և կենսագրական բնուլթի տեղեկութիւնները բաւական շատ են և բազմատեսակ:

Միանգամայն իրավացի է Թեոդիկը, որ իր տարեցույցը երբեմն կոչում է «Ազատ հայուն պղտիկ հանրագիտարանը»¹:

Գաղթավայրում հայերեն հանրագիտարան կազմելու շնորհակալ գործը իր վրա է վերցնում Մկրտիչ Պոստուրյանը:

Պոստուրյանը հանրագիտարանի աշխատանքները ձեռնարկել է 1934 լլվականից: Մինչ այդ Պոստուրյանը բառարանագրական որոշ

1 Թեոդիկ, Ամենուն Տարեցույցը, 1912 Թ. շապիկը:

փորձ ունեւ: Նա էր կազմել Ղ. Ալիշանի «Հայաստանում» աշխատութեան հատուկ անունների ցանկը: Աշխատութեանը կոչել է «Հայ հանրագիտակ», որ բովանդակում է Հայաստանի քաղաքները, գյուղերը, լեռները, գետերը, վանքերը և պատմական վայրերը, ինչպես նաև հին ու նոր հայ գաղութներ, հայ հին ու նոր դեմքեր (թագավորներ և իշխանավորներ, կաթողիկոսներ և եկեղեցականներ, ազգային գործիչներ, համալսարանականներ, գրողներ, խմբագիրներ, վարչականներ ու քաղաքացիներ, հայ մշակույթի հետ կապ ունեցող հին ու նոր օտարազաններ, հայ պարբերական մամուլի գործիչներ և այլն:

Պոտուրյանը գրում է. «Հանրագիտարան մը չէ այս գործը՝ որուն կձեռնարկենք, ուր ի միջի այլոց համաշխարհային նշանավոր անձերու, քաղաքներու և գիտութեան մասին կճառվի, այլ՝ հայ հանրագիտակ մը, և թերեւս ռմանց համար սպասված են ավելի լավը»¹:

«Մեր հայ հանրագիտակը,—շարունակում է հեղինակը,—իր ծրագրով սպասված են ավելի կբովանդակե, հոն կերևան հայաժին և հայ մշակույթին հետ կապ ունեցող դեմքեր, հոն կհիշվին բովանդակ Հայաստանի թե՛ հայաբնակ և թե՛ օտարաբնակ քաղաքներն ու գյուղերը, ուր հայ գաղութ մը ապրած է և կապրի: Հայ դեմքերեն բոլոր անոնք, որոնք որեւէ եղական գործ մը ըրած են»²: Պոտուրյանի նպատակադրումը հիմնովին տարբերվում է Հ. Առաքելյանի նպատակից: Առաքելյանը առաջնութեանը տվել է հիմնականում օտար բառահոգւածներին, Պոտուրյանը՝ միայն ու միայն հայկականին:

Մկրտիչ Պոտուրյանի տված տեղեկութիւնները ավելի կենսագրական բնույթ են կրում, տեղանունները՝ նկարագրական, ինչպես՝ Հովհաննես Արթինյան—եղել է գիտնական բժիշկ, արժանացել է մի շարք պարգևների ու շքանշանների, նա իր աշխատութիւնները նախ հրատարակել է ղանազան հանդեսներում, թերթերում և ապա առանձին»:

«Հայ հանրագիտակ» աշխատութեան հեղինակը գրում է, որ իր գործը չի կարող լիակատար լինել, նույնիսկ խոստովանում է, որ անկատար է ու թերի: «Այս անկատարը առանց լույս ընծայելու չպիտի ունենանք կատարելը»:

1 Մ. Պոտուրյան, Հայ հանրագիտակ, Պուրբշ, 1938, Առաջաբան:

2 Նույն տեղում, էջ 3:

Մ. Պոտուրյանը ծրագրել էր իր աշխատանքը հրատարակել 4 հատորով, շուրջ 4000 էջ, սակայն հաջիվ կարողացավ 1938—1940 թվականներին հրատարակել միայն առաջին հատորը, 970 էջ, Աբա—Ռովենկ և հավելվածային՝ Աբազան—Էտերն, եղբայրորդ բառահոգվածներով:

Հանրագիտարան կազմելը, բնական է, մի մարդու ուժերից շատ վեր աշխատանք է, մի մարդը որքան էլ բազմակողմանի վար-
դացած ու փորձ ունեցող լինի, չի կարող գիտություն ընդ-
գամառները նույն խորությամբ ու ծավալով բնօրհանել:

Գրանատ, Բրոկհաուզ և Եֆրոն ու այլ հանրագիտարաններին հարչուրավոր մարդիկ են մասնակցել և իրենց մասնագիտական խոսքն ասել: Հալտնի է, որ Վ. Ի. Լենինը մասնակցել է Գրանատ հանրագիտական բառարանին, 27-րդ հատորում գրելով «Մարքսի և մարքսիզմի մասին». բառահոգվածը:

ԱՓՅՈՒՌԱՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Համաշխարհային առաջին պատերազմի արհավիրքի օրերին Բերմանա-Յուրբական դաժան քաղաքականության դո՛հ դարձավ հայ ժողովրդի մի խոշոր հատվածը, ավելի քան մեկուկես միլիոն մարդ:

Քաղաքակիրթ մեծ տերությունների «դիվանագիտական հերոսությունների» նիրաններից ազատված, Յուրբական յաթաղանից, մեծ եղեռնից փրկված հայություն մի փոքր հատվածը ժամանակավոր ապաստան գտավ Եվրոպայի, Մերձավոր Արևելքի և Ամերիկայի տարբեր անկյուններում:

Հալը, որտեղ էլ որ ոտք է դրել, իր շինարար աշխատանքին զուգընթաց պահպանել և հարստացրել է իր հոգևոր մշակույթը, սոսկած է գրավոր կոթողներ թե՛ իր մայրենի և թե՛ հյուրընկալող երկրի լեզվի համար: Հոգևոր մշակույթի մեջ առաջնահերթ գործը բառարանների կազմումն էր: Գաղութահայությունն իր ազգային գոյությունը, իր լեզուն պահպանելու համար կազմել է շուրջ հինգ տասնյակ բառարանային աշխատություններ: Բառարաններ կազմելը հայերեն լեզուն պահպանելու և աղավաղումներից փրկելու լավագույն միջոցն էր: Գաղութների խոսակցական լեզուն, որպես ավելի դյուրաթեք, քան գրականը և որպես ավելի նեղ ոլորտի հաղորդակցման միջոց, աստիճանաբար տեղի էր տալիս տիրող լեզուներին, իսկ բառարանները, հայերենը ուսուցանելու հետ միասին, այդ լեզվի անաղտոտ պահպանության ավանդապահն էին հանդիսանում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ սիյուռքահայությունը շունի և, բնական է, չէր կարող ունենալ մի ընդհանուր կենտրոն, որը ղեկավարեր և ուղղություն տար բառարանագրական աշխատանքներին: Այդպիսի գրական ամբողջական միավորված կենտրոն չունենալու համար պետք է լինեին հայրենիք, պետականություն, համապատասխան տնտեսություն ու կենցաղ:

Բառարանագրական աշխատանքները՝ բառարաններ կազմելը սփյուռքահայության մեջ հանդես է եկել պատահականորեն, կրդ-դյակներով, մերթ Ամերիկայում՝ Նյու-Յորք, Բոսթոն, Լոս-Անջելոս, մերթ՝ Փարիզում, Լոնդոնում, մերթ Բեյրութում, Հալեպում, Կահիրեում, Թեհրանում, Սպահանում, Շառաղարգում և այլուր։ Այդ է հիմնական պատճառներից մեկը, որ միևնույն տիպի աշխատություններ միաժամանակ, իրարից անկախ լույս են տեսել տարբեր վայրերում, երբեմն նույն բաղադրում։ Պատկերն այլ է Խորհրդային Հայաստանում, որտեղ մենք ունենք հայրենի օջախ, պետականություն, մշակութային բազմաթիվ հաստատություններ, որոնք հրահրում, քաջալերում և առաջ են մղում, ի թիվս այլ դիտությունների, նաև բառարանագրությունը։

Ի՞նչ բնույթ են կրում սփյուռքահայ բառարանները։ Վերջին հիսնամյակում լույս տեսած բառարանները ընդհանուր առմամբ բաժանվում են հետևյալ խմբերի. 1. հին արժեքների վերծանում և նախորդ բառարանների վերահրատարակություն, 2. հայերեն օտար և օտար հայերեն թարգմանական բառարաններ, 3. հայերեն սոսկաբան, դարոցական, ուղղագրական բառարաններ։

Դիտենք այդ բաժիններն առանձին-առանձին։

Առաջին բաժնում եղակի աշխատանք է Կարապետ Բասմաձյանի հրատարակած Ամիրզովլաթ Ամասիացու «Անդիտաց անպէտ» աշխատությունը։ Բժշկական բառարաններ հատվածում կնշենք, որ այդ բժշկական բառարան է, բնդարձակ ծանոթություններով, որ բոնում է 766 մեծագիր էջ և ընդգրկում 3054 բառահոգված։

«Անդիտաց անպէտ»-ի հրատարակիչը բոլոր բառահոգվածները եղած ձեռագրերի հետ մանրադնին համեմատելուց և ստուգելուց հետո, միաժամանակ ավելացրել է բոլոր ղեղաբանական և ախտաբանական բառերի ֆրանսերեն համարժեքները, բացի այդ, ֆրանսերեն լեզվով տվել է «Անդիտաց անպէտ»-ի ամփոփումը, որպիսին աշխատությունը դուրս է բերել հայկական սահմաններից և դարձրել գիտական ավելի լայն շրջանների սեփականություն։

Ողեռնին նախորդող հայ բառարաններից Սփյուռքում վերահրատարակվել է Ս. Գաբումաձյանի «Նոր բառգիրք հայերեն լեզվի», Գոնդակչյանի, Տեմիրձիպաշյանի ֆրանսերենին առնչված բառարանները, Հ. Արթինյանի՝ «Տունկերը և անոնց հայերեն անունները», ինչպես նաև Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանը» և ուրիշ այլ աշխատություններ։

Հրատարակված 30 բառարան երկլեզվյան աշխատություններ

են առնչված անգլերին, ֆրանսերին, արաբերին, պարսկերին, գերմաներին, իսպաներին լեզուներին: Այս բառարանները կրում են ընդհանուր բնույթ, առնչված են տվյալ երկրի տիրող լեզուներին, առաջնահերթ նպատակ հետապնդելով սովորել տալ այդ լեզուները հայկական շրջաններում, միաժամանակ՝ թարգմանչական նպատակներ: Թվարկենք այդ բառարանները և ցույց տանք նրանց կատարած դերն ու նպատակը:

Երկլեզվյան բառարանների ամենամեծ բաժինը առնչված է անգլերեն, ֆրանսերեն և արաբերեն լեզուներին:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՁԱԴՄԱԳՃՅԱՆ

Անգլերեն լեզվին առնչված առաջին լավագույն բառարանը հրատարակվել է Բոստոնում Հ. Չագմագճյանի «Ընդարձակ բառարան անգլերեն-հայերեն» 100000 բառահոգվածով: Հ. Չագմագճյանի առջև բացի բառարան կազմելու դժվարություններից ծառացել էր նաև այն, որ համաշխարհային առաջին պատերազմից հետո ստեղծված դրուժյան հետևանքով նյութական դժվարություններ էին առաջացել, մնացել էր միայն «դինքը շարժող ուժը իր հավատարմ է՝ դեպի իր ցեղին հառաջադիմության ոգին և լուր ձգտումը՝ անոր ծառայելու իմովսանն»¹:

Չագմագճյանը հիմնադրուր ընդունել է Վեբստերի բառարանը և պահել նույնիսկ առումների նրա տված հաջորդականությունը: «Բառի մը տարբեր առումներու կարգը պահած եմ այնպես, ինչպես գտած ենք Ուէյսթրերի բառարանին մեջ՝ որ անլիճելի հեղինակություն մըն է անգլիական աշխարհին մեջ»²: Հեղինակն աշխատության ընդարձակ առաջաբանում պարզաբանում է բառարանի նպատակն ու սկզբունքները, տալիս անգլերեն բերականության ուրվագիծը և անկանոն բայերի ցուցակը:

Չագմագճյանը կերտել է բավական քանակությամբ նոր բառեր, ինչպես՝ կրճան—colonna, գնարկել—charge, դիպույթ, դիպարկուքյուն—plot, տառախառչ—case և այլն:

Չագմագճյանի մոտ մեծ թիվ են կազմում բացատրություն հոմանիշները, օրինակ՝ composition—շարադրություն, երգագրություն,

1 Հ. Չագմագճյան. Ընդարձակ բառարան անգլերեն-հայերեն, Բոստոն, 1922.
2 Ե.:

2 Նույն տեղում:

գրաշարութիւն, բաղադրութիւն, կազմութիւն, համադրութիւն, համաձայնութիւն, ներգաշնակութիւն, իրավարարութիւն:

Չազմագճյանի բառարանը կիսաբնային, կիսապրերենական սկզբունքով կազմած աշխատութիւն է:

Բառարանի հիմնական բաժինն ընդգրկում է մեկից 1296 էջը, որից հետո արված են շատ կարևոր հավելվածներ:

1. Անգլերենի մէջ գործածած կրնատումներ (անգլերեն լեզվով 450 բառահոգված):

2. Պարզված հեղումով կամ քարեփոխված բառեր (517 բառահոգված), նշենք, որ հիմնական բառարանում արված են բարեփոխված ձևերը, մյուսները՝ հղված, ինչպես՝ Accursed or Accurst:

3. Քսան նոր կանոններ—լեզվագիտական, բերականագիտական ծանոթութիւններ անգլերենի վերաբերյալ, ինչպես՝ ա) երբ բնութիւնը կկայանա աւ-ի և ւ-ի միջև, երկրորդը՝ բնարե, օրինակ՝ anesthetic, esthetic, medieval. բ) ense նախընթացի է, քան once, ուր որ բնութիւնն ինդիք կա:

4. Դիցարանական անուններ և բացատրություններ (1309—1314): Achates—Ակատես—հավատարիմ բարեկամ էնեասի, Վիրգիլիոսի էնեականին մեջ: Իր անունը կգործածվի ներկայիս ակնարկելու համար մեկուն, որ միշտ կընկերանա ուրիշ մը՝ առանց երբեք բաժնվելու անկէ:

5. Բառարան աշխարհագրական (1315—1326, 600 անուն): Abyssinia—Եթովպիա, արեւելյան Աֆրիկէին մեջ, տարածութիւնը 150000 քառակուսի մղոն, բնակչ. 8 միլիոն, մայրաքաղաքը՝ Ասիս-Աւելպա: Adriatic sea—Ադրիական ծով. Իտալիո արեւելյան կողմը: Aghanistan—Աֆղանիստան, Հնդկաստանի հարաւային արեւելյան կողմը, տարած. 250000 քառ. մղոն, բնակչ. 6380500, մայրաքաղաքը՝ Քապուլ: Armenian Republic—Հայաստանի հանրապետութիւն—Փուրքիո-Ռուսիո և Պարսկաստանի միջև, տարած. 80000 քառ. մղոն, բնակչ. 7 միլիոն, մայրաքաղաքը՝ Նրեան:

Այս հավելվածը աշխարհագրական-հանրագիտական բնույթ կրող բառարան է:

6. Կենսագրություն կարևոր անձնավորությանց (1327—1346, 650 բառահոգված):

7. Մարդոց անուններ (250 անուն, 1141—1144):

8. Կանանց անուններ (160 անուն 1144—1146):

9. Կարևոր կեանքի հայոց պատմության սկսած մեր թվականութիւնից առաջ IX դարից մինչև 1922 թ. (1347—1349): Այս հավել-

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՑ
ՓՐՕՑԵ.Յ.Յ. ԶԱԳՄԱԳՃԵԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԵՐԱՆ ՓՐԱՏԱՆ
ԴՈՍԲԵՆ

վածք ժամանակադրական պատմական դեպքերի բառարան է, ուր արտացոլված է հեղինակի վերաբերմունքը՝ գնահատականը պատմական այս կամ այն իրադարձության, պատմական դեպքերի ու անցքերի վերաբերյալ:

10. Կարևոր կետեր աշխարհի պատմության: Այս բաժինը հարուստ է բազմապիսի տեղեկություններով:

11. Անգլիայի, Ամերիկայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի նավատորմիղների տեսակներն ու տարողությունը:

12. 5000-ից ավելի բնակչություն ունեցող ամերիկյան քաղաքները: Բառարանում կան այլ բնույթի արժեքավոր տեղեկություններ:

13. Անգլերենի մեջ գործածված օտար բառեր (1413—1424, 500 բառահոգված):

Այս բաժինը մի առանձին ինքնուրույն բառարան է և նշված, թե ավյալ բառը կամ դարձվածքը ո՞ր լեզվից է վերցված:

Cadit questio (լ.) վիճաբանությունը փակված է:

Candidat pax (լ.) սպիտակագգեստ խաղաղություն:

Cantatrice (ի) երգչուհի. նույն բառն ունի բառարանի հիմնական բաժնում canta-irice—երգչուհի (իտ.):

Capitulum (լ) գլուխ, բաժանում: Բառարանի հիմնական բաժնում՝ հուլ, ծագկազուխ, ոսկրագլուխ, գլուխ:

Caret initio et fine (լ.) ոչ սկիզբ ունի, ոչ վախճան:

Չագմագձյանի բառարանը լայն ընդունելություն գտավ: «Բնականորաբ Չագմագձյան կրնար օգտվիլ նախընթացներեն, բայց օգտված է շրջահայեցողությամբ, ընտրող ըլլալով լավագույնին, ոչ թե բառեր խճողելով, այլ՝ ընտրելով սակավը, բայց լավագույն երևցածը»¹:

Կենսաբանության և բիմիայի պրոֆ. Հարություն Չագմագձյանի Անգլերեն-հայերեն բառարանը ամենաընդարձակ և մանրամասն մշակված աշխատությունն է, որը և 1952, 1960 թվերին աբժանացել է վերահրատարակման:

ՄԵՍՐՈՊ ԴՈՒՅՈՒՄՃՅԱՆ

Հայ-անգլերեն բառարանների մեջ արժեքավոր գործեր են Մեսրոպ Գույումձյանի «Ընդարձակ բառարան հայերեն-անգլերեն» (1950) և «Ընդարձակ բառարան անգլերեն-հայերեն» (1961) աշխատությունները:

1 Հ. Տաշյան. Բառախոսական դիտողություններ հայերեն գրական լեզվի մասին, «Հանդես ամսօրեայ», 1925, էջ 172:

նյութական շտի՞ր չէ, որ դրդել է Մ. Գուլումձյանին երեսունու-
կան թվականների վերջերից ձեռնամուխ լինել այդ տանջալից, բայց
շնորհակալ գործին: «Կարելի է ըսել թե բառարանի մը պատրաստու-
թյան և հրատարակության անհատապես ձեռնարկելը հանդգնու-
թյուն մըն է և իմ պարագայիս մեջ այդ հանդգնության տուն տվողը
ուրիշ բան չէ. եթե ոչ այս աշխատանքը սիրած ըլլալս: Ես կղգամ
թե այդ արամադրությունն է, որ զիս հասկացողության մը և ընդունա-
կության մը օժտեց անհատապես լծվելու գործի մը, որ սառ տարի-
նէրու մանրակրկիտ և համբերատար աշխատանք պահանջեց հարա-
կից բոլոր երեակայելի և աներեակայելի զոհողություններով»:

Մ. Գուլումձյանն առաջնահերթ լույս ընծայեց իր հայերեն-
անգլերեն բառարանը, որի սլաֆանջն առավել զգալի էր:

Գուլումձյանն իր բառարանները կազմելիս օգտագործել է հայ
և օտար բառարանային լավագույն աշխատությունները: Հայ-անգ-
լերեն բառարանը նույնաբնույթ բառարաններից ամենից ընդար-
ձակն է մեր բառարանագրության մեջ, այնտեղ հանդիպում ենք
զգալի թվով նորակերտ բառերի:

Հայ-անգլերեն բառարանը չափազանց պարզ կառուցվածք ու-
նի, տրված են հայերեն զլխաբառը, քերականական նշումը, գոր-
ծածության բնագավառը և անգլերեն համարժեքը: Եթե հայերեն
զլխաբառն ունի երկու և ավելի նշանակություններ, այդպիսիները
թարգմանական բաժնում տրոհվում են կետ-ստորակետով, ինչպես՝
Ինքնուրեն — *a. Autonomous, independent; fanciful, capricious;*
autocratic, autocratical.

Կերպարանք *n. form, figure, visage, countenance, air. man-
ner, face; aspect: look; appearance; mien.*

Կուրծք *n. Bosom, breast, chest; heart, mind.*

Գուլումձյանը հրաժարվեց բնային համակարգից և ընտրեց
նեղ ալբերենական սկզբունքը:

Եթե Մազաթիա Պետրոսյանի բառարանում Մազաղաք զլխա-
բառի տակ տրված էր՝ -ազործ, -յա, -կազմ, իսկ Գուլումձյանի մոտ
դրանք կազմեցին առանձին բառահոգվածներ, իսկ մազաղաք գր-
լաբառի տակ զետեղվեցին ոճեր, կապակցություններ՝ նուրբ մա-
զաղաք. կրկնազիր մազաղաք, մազաղաքի գիտություն, մազաղաքի
գրչագեսար իրենց անգլերեն համարժեքներով:

1 Մ. Գուլումձյան, Ընդարձակ բառարան հայ-անգլերեն, Գահիրե, 1950, Երկու
խոսք:

Մագնիսական զլիաբառի տակ հեղինակը տվել է 39 դարձվածք ու արտահայտություն, մինչդեռ Պետրոսյանի մոտ միայն մագնիսականություն, որք Գույումճյանի մոտ առանձին բառահոգված է կազմում:

Գույումճյանի մոտ հանդիպում ենք նոր բառերի: Նաղ-նախ հառվածում Գաբամճյանի բառարանից դուրս Գույումճյանը տրվել է նադրունային— Nitric, նազարան— Highly laudatory, նազելունի Charmind, affable, pleasing, նազիկ— Delicate, pretty, dainty, tiny, նազենիկ— Nazinigue, նազոլ— Affected, lackadaisical, person, նազունի— Coquette, նազվարդ— Yellow azaiea, նախարակ Vestibule, hall, նախարկդ— Barrier fort, fore stronghold:

Սրանց կողքին չի պահպանել՝ նազական, նազատ, նազսուռ, նազկազույն, նազլա, տ. հարբուխ նազորածնունդ, նաժադարաւ, նալպանաու, նախարախություն, նախարերել, նախարերություն, նախարնավորել, նախարուրական, նախագահանալալ բառերը:

Այս փոստերը ցույց են տալիս, որ հեղինակն ամեն կերպ ազատվել է սխալ գործածված, շատ հազվագեղ, միայն զրաբարում հանդիպող և թուրքերեն բառերից՝ նազարաւ, նազլա, նալ, նախարնավորել, նախագահանալալ և այլ ձևերից և ընդհակառակը մուծել նազելունի, նախարակ, նազենիկ և նման բառերը, իհարկե Գույումճյանի մոտ նույնպես կան անիմաստ, քմածին բառեր, որոնցից հետադալում հրաժարվեց. եթե նազունի հայ-անգլերեն բառարանում coquette էր, ապա անգլերեն-հայերեն բառարանի coquette միայն պշրուհի է:

Թարգմանական բաժնում հեղինակն աշխատել է տալ երկու և ավելի հոմանիշներ, մի բան, որ հարստացնում է օգտագործողի բառապաշարը:

Գույումճյանի «Անգլերեն-հայերեն բառարանը», որ յույս տեսաւ 1961 թ., կառուցվածքային որոշ փոփոխություն ունի, այս երկրորդ բառարանը պատկերազարդ է, որ ավելի դուրին է դարձնում, պարզում զլիաբառերի իմաստն ու ձիշա ընկալումը: Բաղադրության սկզբունքը նույնն է:

Մ. Գույումճյանի պուլզ բառաբաններն աթերավոր ներդրում են հայ բառարանագրության մեջ: Նրկրորդ բառարանում կայուն ուներն ավելի շատ են և բազմապիսի:

Մ. Գույումճյանի հայ-անգլերեն բառարանում, համեմատաբար կերպով, տրված են մեծ արժեք ներկայացնող մի շարք մասնագի-

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԷ ԱՆԳԼԵՐԷՆ

ԱՅՈՒՆՈՍԷ Է 1937 թ.

Աղխատասիրեց
ՄԵՍՐՈԲ Կ ԳՈՒՅՈՒՄՃԻԱՆ

A Comprehensive Dictionary ARMENIAN - ENGLISH

by
MESROB G. KOUYOUMDJIAN

Պատկերակցված է ԵՐԱՅԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԳԻՐԻՆԵՐԷ
SAHAG-MESROB PRESS, CAIRO

տական բնույթի բառարաններ, որոնցից ամեն մեկը մի ինքնուրույն հայ-տեղերեն մասնագիտական-տերմինաբանական բառարան է. ինչպես՝

1. Առևտրական բառարան (2000 բառահոգված):

ա) Առևտրի մեջ ընդունված հապավումներ—մետրական չափեր, հաշիւերեն-անգլիերեն-ֆրանսերեն-ռուսերեն-գերմաներեն-իտալիերեն առևտրական տերմիններ:

բ) Պետություններ և նրանց զրամներ:

2. Բժշկագիտական բառարան (4000 բառահոգված): Պետք է նշել, որ մասնագիտական բառերի բառացանկը տեղադրված է նաև բառարանի ընդհանուր բաժնում, սակայն մասնագիտական բաժնում ավելի ընդլայնվել ու պարզաբանվել է, այսպես՝ Ախտաբանություն բառը ընդհանուր բաժնի pathology, բժշկագիտականում՝ Pathology տալուց հետո արված է բջջային~cellular pathology, ընդհանուր~general pathology, հյուսքային~humoral pathology, մասնավոր~special pathology, իսկ հիվանդաբանության 52 ստորաբաժանում, մանրամասնում:

3. Երաժշտական բառարան (984—992, 850 բառահոգված):

Այս բաժնում որպես ենթաբաժիններ արված են.

ա) նշանավոր օպերաներ, քառերգություններ, նշված է, թե ո՞վ է գրել, ե՞րբ է առաջին անգամ բեմադրվել, ինչպես և արժանիքը: Faust—Գուռոյի, առաջին անգամ ներկայացված Փարիզ, 1859-ին. Գեոֆիլի թատերախաղն առնված օպերա մը, որ շատ ժողովրդականացած է: Lakmé—Տելեպի: Առաջին անգամ ներկայացված Փարիզ, 1883-ին, նյութն է բրիտանացի սպայի մը հանդեպ հնդկուհիի մը սիրո պատմությունը: Aida—Վերդի: Առաջին անգամ ներկայացված Կահիրե, 1871-ին: Ամենաժողովրդական մեծ օպերաներեն մեկն է: Traviata—Վերդի: Առաջին անգամ ըլլալով ներկայացված Վենետիկ, 1853-ին: Կրովանդակի Վերդիի ամենակարկառուն երգերեն ումներ: Դեղքը տեղի կունենա Փարիզի մեջ: Նյութը վերցված է Դյումաի La dame au Camélias վեպին:

Այս ենթաբաժինը պարունակում է 41 տնոն:

բ) Աշխարհաբանական երգահաններ (87 տնոն) գերմանացի՝ Բախ, Բեթհովեն, Հենդել, Շուման, ֆրանսիացի՝ Բիզե, Դեբյուսի, լեհ՝ Շոպեն, ավստրիացի՝ Մոցարտ, Շուբերտ, Շոպաուս, ռուս՝ Բորոդին, Գլինկա, Պրոկոֆև, Ռաճմանինով, Ռիմսկի-Կորսակով, Չայկովսկի, իտալացի՝ Վերդի, Պուչինի և այլ նշանավոր երաժշտագետ

հսկաների կողքին տեղ են զրաւել նաև հայ խոշոր գեմքեր՝ Կոմիտաս, Ա. Սպենդիարյան, Ա. Խաչատրյան:

դ) Երաժշտական գործիքներ հայ-անգլերեն (100 բառ):

4. Զինվորական բառարան (3000 բառահոգւած): Այս բաժնի շատ բառեր բացատրւած են ամենայն մանրամասնությամբ: Զինվորական բառարանին որպէս հավելւած տրւած են. ա) Ցամաքային ուժերի բաժանումներ. բ) Ցամաքային, օդային և ծովային նվիրապետութիւնք. գ) Օդային աստիճանավորում և դ) Ծովային աստիճանավորում:

5. Իմաստասիրական բառարան (1300 բառահոգւած): Այս բաժնում ընդգրկւած են փիլիսոփայական տերմինաբանութիւնը և փիլիսոփայական ուղղութիւնները: Բառարանին որպէս հավելւած տրւած են աշխարհահռչակ փիլիսոփաների մասին համառոտ տեղեկութիւններ (50 անուն):

6. Իրավագիտական բառարան (2500 բառահոգւած):

Այս բաժնում նույնպէս որոշ բառահոգւածներ տրւած են շատ մանրամասն, այսպէս՝ Ատլան բառահոգւածը ունի՝ արդարության բարձրագոյն ատլան, դաւառային—, գերագոյն—, եղնոնադատ—, զինվորական—, ծովակալության—, հարցաքննիչ—, նախադատ—, ոստիկանական—, պահանջներու—, պատժական—, վերաքննիչ—, վճռաբեկ—, քաղաքային—, քննիչ—, ատլանին հանձնւած դատ—, ատլանք արդարության ենթահոգւածները:

7. Ճարտարապետական բառարան (690 բառահոգւած):

Եզրադրվագ—Ledgement, Եզրաքար—Curb stone, Երդիք—Boof և այլն:

8. Հատկաբանական բառարան (1000 բառահոգւածով):

Այս բաժնում ընդգրկւած են ավելի ժողովրդական իդիոմատիկ արտահայտութիւններն ու ոճերը, որոնք ավելի շատ վերաբերում են անգլերենին, քան հայերենին: Մեր կարծիքով բառարանային այս բաժինը պետք է շրջուն ձևով ղեկավար երկրորդ բառարանի մեջ, քանի որ To give the hand oi-ը անգլերենի համար հատկաբանութիւն է, իսկ ամուսնացնելը հայերենի համար սովորական գրական բառ: Այդպէս նաև՝ To set against—հակադրել, To find fault with—խժբծել և այլն:

Որոշ ղեկքերում հեղինակը անգլերեն հատկաբանութիւն-գաւառաբանութիւնը հայերեն դարձվածքով է թարգմանել՝ Զիւս վրա ճամբորդել—to take horse, to see how the land lies—տեսնել, թե

գործերն ինչ վիճակի մեջ են, Applepie order—վերջին աստիճանի մարրություն և այլն:

9. Բառարանի 1095—1114 էջերում արված են քերականական քնդարձակ դիալեկտներ, իսկ 1116—1118 էջերը զբաղեցնում են անգլերենի մեջ գործածված օտար բառեր և ասացվածքներ (300 բառահոգված), ինչպես՝ բաժանյա զի տիրեցես(ւ)—divide ut imperes, բախտը կանցնի ամեն տեղ(ֆ)—la fortune passe partout, բանաստեղծական հուր(ւ)—furor poeticus, բառախաղ(ֆ)—jeu de mots:

Մեր կարծիքով այս բաժինը նույնպես պետք է շրջված զետեղվեր երկրորդ բառարանում:

10. Հայ-անգլերեն բառարանի 1119—1129 էջերն զբաղեցնում են հատուկ անունները՝ արական անուններ (400), կանանց անուններ (250), գիյարանական անուններ (400):

Հատուկ անուններից հետո արված են աշխարհի կրօնները և նրանց հետևողների թիվը, աշխարհի գլխավոր լեզուները (ըստ ֆրանսիական կաճառի ավյարների՝ 2796 լեզու), նավաչին, պատերազմական, առևտրական զանազան տեսակի նավեր (140 անուն), գրոսամակույլ—Pleasure canoe, գրոսամակ—Vacht, Paddle ship, քառամակույր, զբառամակ—Man of war, զորամակ—Troopship 1133—1135 էջերում արված են՝ թանկագին և զանազան բարեր, զեղեցիկ բարեր, ինչպես նաև քիմիական տարրերի ցուցակը:

11. Կենդանաբանական դասավորչալ բառացանկ (1000 բառահոգված): Բառարանի այս հատվածը առանձին ալբրենական կարգով ստորաբաժանվում է մի բանի ևնթաբաժինների՝ թռչուններ (300 բառ)—Արեղաձագ, ազոսով, աղավնի, աղկիոն, անդղ, օձա՜նով և այլն:

Ջկներ (200 բառ)—Ազոսովաձուկ, աղեղնաթև, աղվեսաձուկ, թրաձուկ, բիլ, լճատառեի և այլն:

Խեղապատյանք (15 բառ)—Աստակոս, գելամոս, խեչափառ, խեցգեղան, ծովասարդ և այլն:

Միջառանկեր (200 բառ)—Մարախ, մեղու, մեղվաճանձ, մեղվաճճի, մժգուկ, ուտիճ, լու և այլն:

Անուշավորներ (200 բառ)—Ազելավազ, ալծ, աղվես:

Աղուններ (31 բառ)—Գորտ, թռամողես, խլեզ, կոբրա, կրիա:

Կակղամորթներ (38 բառ)—Խխունջ, ծովախեցի, շողոտ, ոստրե, խեցակն և այլն:

Մասնագիտական բոլոր բառարաններն էլ դասավորված են հայերենի նեղ այբբենական կարգով:

Գույումճյանի Հայերեն-անգլերեն բառարանի մասին Ն. Ակինյանը գրում է. «Հեղինակը չի խնայած ջանք կատարյալ ընծայելու համար իր բառարանը. ճոխ է հոն հայերեն բառերու հավաքումը, ճոխագույն մեն մի բառի անգլերեն բացատրությունները»¹:

Ակինյանը գտնում է, որ Գույումճյանի գործը գծվարին է եղել, քանի որ չունենք հայերենի բառարան, որը բանասիրական ուժերի աշխատանք է պահանջում:

Անգլերենին առնչված սիյուսոքահայ բառարաններից հիշատակելի են Պ. Աճեմյանի «Առձևոն բառարան անգլերեն-հայերեն» (Բեյրութ—1953 թ.), Ա. Ի. Նրանի «Նոր գրպանի բառարան կամ գրպանիդ ընկերը—անգլերեն-հայերեն և հայերեն-անգլերեն» (Բոստոն) աշխատությունները: Նրանի բառարաններն ունեցել են մի քանի հրատարակություններ երբեմն մի կադմի տակ առնված, երբեմն որպես անկախ աշխատանքներ:

1945 թ. Հալիպոլում հրատարակվել է Ժ. Խաչատրյանի «Բառարան անգլերեն-հայերեն» 1779 բառահոգված պարունակող աշխատությունը, որը փաստորեն բառարան չէ, այլ դասերի բաժանված ինքնուսույց, դասավորված ոչ այբբենական կարգով: Դրան հակառակ անգլերեն-հայերեն բառարան է «Նոր մեթոդ ընթերցանության New methode readers» աշխատությունը: 1949 թ. Կիպրոսում լույս տեսավ Զորիկ Զորալյանի անգլերեն լեզվի հնչումներուն, հատկաբանություններուն, ոճերուն և հոմանիշներուն ներբույժությունները բացատրող անգլերեն-հայերեն համայնագիտական բառարանի առաջին պրակը—A—Activity բառահոգվածներով:

Զորալյանը նշում է. «Անգլերենի 120 հազար հոմանիշները և 12 հազար ոճեր և հատկաբանությունները լեզվին ուղն ու ծուծը կրկադմին: Անգլերեն-հայերեն բառարանները վերջին ծայր աղքատ են այս մարդերուն մեջ»: Զորալյանի նպատակն է օգնելու «որ հայ ուսանողը երկընտրանքներու առջև չգտնվի և դուրսով կարենա զանազանել գեշը, լավը և լավադույնը, մատնանշած և մերեքն ալ, այսինքն դասական, ընթացիկ և ռամիկ հնչումները»²:

Զորալյանի աշխատությունը անգլերեն լեզվի լիարգմանական, հիմնականում՝ ուղղախոսական բառարան է, որտեղ տրված են

¹ «Հանդէս ամսօրեայ», 1951, էջ 572:

² Զ. Զորալյան, Անգլերեն-հայերեն համայնագիտական բառարան, Կիպրոս, 1949, էջ 3:

նակ գլխաբառի դասական, ժողովրդական և ամերիկյան արտասանությունները:

Abjective դ. էպպձէք՝ թիվ. ժ. էպձէք թիվ. ա. նվաստացուցիչ.

Abjoint դ. էպպձոյնդ՝, ժ. էպձոյնդ, կ. ն. բ. անջատել.

Abolicher դ. էպօ՝ լիշըր. ամ. էպա՝ լիշըր ա. ջնջող:

Սփյուռքի անգլերենին առնչված հայ բառարանների մեծ մասը հրատարակվել է Մերձավոր Արևելքում՝ Բեյրութում, Կահիրեում և ավելի շատը անգլերեն-հայերեն է (8 անուն): Այդ հետևանք է այն բանի, որ սփյուռքահայությունը անհրաժեշտ է հղել սովորելու այդ լեզուն, մի լեզու, որի տարածվածության շառավիղը ձրգվել է Ամերիկայից մինչև Մերձավոր Արևելք և անցել Հնդկաստան ու Հնդկաչին:

Հակառակ պատկերն են ֆրանսերենին առնչված սփյուռքահայ նոր բառարանները: Վերջին հիսնամյակի ընթացքում հրատարակվել են ֆրանսերեն-հայերեն երկու անուն և հայերեն-ֆրանսերեն հինգ անուն բառարաններ: Սրանցից հինգը Փարիզում, Վենետիկում, միայն ֆրանս-հայերեն երկու աշխատությունն է լույս տեսել Ադրբայջանում և Բեյրութում:

ՄԻՆԸՐԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Հայ-ֆրանսերեն բառարանները հիմնականում ուսուցողական նպատակներ են հետապնդել:

1925 թ. մեծ ընդմիջումից հետո Կ. Պոլսում հրատարակվեց Միհրան Հովհաննիսյանի «Բառարան հայերեն-ֆրանսերեն»-ը 50000 բառահոգվածով: Մեծ ընդմիջում ենթ համարում, բանի որ Կ. Պոլսը մինչ համաշխարհային պատերազմը հայ բառարանագրության մեջ երկրորդ տեղն էր գրավում Վենետիկից հետո, իսկ 1915 թ. հետո այդ առաջին աշխատությունն էր:

Մ. Հովհաննիսյանը հայ բառարանագրությանը հայտնի էր իր «Գրպանի բառարան ֆրանսահայ» աշխատությամբ, բայց նրա բառարանագրային արժանիքն ավելի ափսոսալի է այդ նոր գործի մեջ: Հովհաննիսյանն աշխատության նախաբանում բանավիճելով իրեն նախորդած բառարանագիրներին՝ հետ, յուրովի է գնահատում նրանցից յուրաքանչյուրի աշխատությունը: Խոսելով Հ. Ավգերյանի նույնաբնույթ բառարանների մասին՝ գրում է. «Իր արժանիքը կհայանա հայ բառերու ֆրանսերեն համարժեքներ գտնելու մեջ: Այս աշխատությունը երկարատև բառազննության և տքնության պատ-

ճառ եղավ, ուստի ինչ որ ըլլան այս նախափորձի թերութիւնները, կարժե որ հ. Հարութիւն վ. Ալգերլանի անունը երախտագիտութեամբ հիշատակվի»¹:

Մ. Հովհաննիսյանի հայ-ֆրանսերէն բառարանի գլխաբանը անշնչան հավելումներով վերցնում են Գաբամաճյանի բառարանից:

Ստ. Մալխասյանցը Հովհաննիսյանի բառարանի մասին, միանգամայն իրավացի, գրում է. «Աշխարհաբար բառեր պարունակվում են նաև Լուսինյան-Բաթմաճյանի, Մ. Հովհաննիսյանի հայ-ֆրանսերէն բառարաններում. բայց սրանք էլ նման են Գաբամաճյանի բառարանին՝ իրենց պարունակած բառամթերքի տեսակետից, այն տարրերով, որ Մ. Հովհաննիսյանը շատ հավակնոտ է և նույնքան սխալաշատ, ուրեմն և կասկածելի»²:

1926—1931 թվականներին Վենետիկում լույս տեսան Գ. Պայլանի «Բառարան հայերեն-գաղղիերեն» և Գ. Ստեփանյանի «Առձեռն բառարան հայերեն-գաղղիերեն» աշխատութիւնները:

Ստեփանյան Դանիել վարդապետի հայ-ֆրանսերէն բառարանը պարունակում է շուրջ 17000 բառահոգոված: Բառարանում ընդգրկված են ավելի զործածական, ըստ մխիթարյան լեզսիկոնի, բառերը, ինչպես՝ արբա, արբայական, արբայուտան և այլն:

Բառարանի նպատակն ավելի ուսուցողական է և այդ է, որ թարգմանված ֆրանսերէն բառից հետո նշված է նրա քերականական հատկանիշը:

Ստեփանյան բառարանին դրեթե ժամանակակից է Գ. Պայլանի «Հայերեն-գաղղիերեն բառարանը»: Պայլանի աշխատութիւնն ընդարձակ բառարան է, որտեղ մեծ տեղ է տրված կայուն կապակցութիւններին ու դարձվածքներին: Հեղինակը գրում է. «Առանց բաղդատութեան դնելու ներկայիս նմանօրինակ դնահատելի աշխատութեանց հետ, որ դանազան ժամանակ հրատարակվեցան, դիտել կուտանք՝ ասոր օժտված ըլլալը գաղղիական ոճերով և առումներով, ինչպես նաև ըստ կարելիւն, ճշտութիւնը բնական գիտութեանց բառերու, մանավանդ բուսականին և բնալուծականին, որոնք անշուշտ մեծ դուրսութիւն պիտի ընծայեն գաղղիերեն լեզվի համբաւներու»³:

¹ Մ. Հովհաննիսյան, Բառարան հայերեն-ֆրանսերէն, Կ. Պոլիս, 1925, էջ Ժ:

² Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հատ. 1, Սրեան, 1944, էջ Ը:

³ Գ. Պայլան, Հայերեն-գաղղիերեն բառարան, Վենետիկ, 1926:

Կան բառահոգվածներ, որոնք մի բանի սյունակ են զբաղեցնում: Այդպես են հատկապես կրոնական, առևտրական բնույթի հոգվածները:

Փարիզում հրատարակված Մ. Նուպարյանի և Մ. Դավիթ-բեկի նվագարանակ բառահոգվածներով աշխատությունները դրպանի բառարաններ են: Դավիթ-բեկը բացի այս բառարանից բառարանագրական աշխատանքներ է տարել իր ֆրանսերեն, անգլերեն, իտալերեն, սուսերեն, սերբերեն, հունարեն, թուրքերեն, արաբերեն, չինարեն, ուսմիներեն գրուցատրություններում և «La dialecte de Marache» ու «Արարկիրի գավառաբարբառը» աշխատություններում:

ՄԱՏԻՆ ԲԱՐՍԵԼՅԱՆ

Մատին Բարսելյանի և Եփրեմ Տեր-Ղաղարյանի բառարաններն անհամեմատ ավելի բնդարձակ են և ավելի մանրամասն: «Համադրական բառարան ֆրանսերեն-հայերենի» հեղինակ Մատին Բարսելյանի մասին Գ. Պոլաճյանը իր գրած «Փոխան հառաչարանի» մեջ առում է. «Որ. Մ. Բարսելյան ի դորձ գրած է տարիներու ընթացքին՝ իրականացնելու համար այնքան դժվարին ու բազմապահանջ գործ մը: Արդարև այնպիսի առևն մը, երբ իրեն տարեկից և իր պաշտաններուն մեջ գտնվող բազմաթիվ ուրիշներ վարժարանն ավարտելի և իրենց ուսման վկայագիրը ձեռք բերելի անմիջապես հետո միանգամ ընդմիշտ հրաժեշտ տալով մտավորական կյանքին ու անկե բխող բարձրագույն հասույթներուն, նորաձևության տեսարակները թղթատելի, սինեմայի արթիստներուն կյանքն ու գործը բնդօրինակելու և կամ առաջավելն իրապաշտ կամ օտարկանական վեպեր կարդալու զատ ուրիշ սիրական զբաղմունքներ չունին, ուրախալի ու միանգամայն բաջալերիչ բան է տեսնել զեռատի հայ աղջիկ մը, որ առանձնացած իր աշխատության խուցին մեջ, ականջները զոց գուրսի խառնածայն ժխորին ու թաղված բառարաններու խոշոր դեզի մը տակ կրնան, կպրպտե, կուսումնասիրե, կբազդատե, հոգի ու մարմին տալու համար երազի մը, որ իրը եղած է. ինչպես կերեի, զպրոցական գրասեղաններն ի վեր»:

Բարսելյանի աշխատությունը ֆրանս-հայերեն բազմաբնույթ բառարանների արժեքավոր ժողովածու է: Ֆրանս-հայերեն բնդհանուր բառարանից բացի աշխատությունն ունի աշխարհագրական, կենդանաբանական՝ կենդանիներ, թռչուններ, սողուններ, ձկներ,

բուսարանական, մարդակազմական, հիվանդություններ, աղբակ-
ցություն, հագուստներ, գույներ, կահավարասիք, փոխադրական մի-
ջոցներ, խաղեր ու խաղալիքներ, թատրոն, քիմիական արվեստ,
դիատություն, բանաստեղծություն, դպրոցական առարկաներ, նույ-
նաձաչն բառեր, գործիքներ, վաճառականություն, արհեստներ,
տիտղոսներ, դենքեր, դատարան և այլ բնույթի բառեր: Բառարանի
ամեն մի բաժինը տրված է բավական մանրամասնությամբ:

Մ. Բարսեղյանի աշխատանքն ընդհանուր դարգադրման շատ
նյութ ունի և շատ օգտակար է թե՛ դպրոցական աշակերտին և թե՛
ավելի ավագին:

Ֆրանսերենին առնչված վերջին բառարանները, բացառու-
թյամբ Գ. Պալյանի բառարանի, դարձվածքների ու կառավարություն-
ների նկատմամբ ավելի սահմանափակ են:

ՀԱՅ-ԱՐԱԲԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

Սփյուռահայ բառարանագրության մեջ ուրույն տեղ է գրա-
վում հայ-աբաբական բառարանագրությունը:

Պանդուխտ հայը օթեան է գտել նաև իրարիայում և Եղիպտոս-
սում ու որտեղ էլ որ եղել է, աշխատել է հաստատուն պահել իր
լեզուն, իր մշակույթը, միաժամանակ հոգ է տարել սովորելու տրվե-
լալ վալրի ժողովրդի լեզուն, հաղորդակից լինել նրա հեղևոր մշա-
կույթին և լայն հարաբերություններ ստեղծել առօրյա կյանքում:

Արաբերենին առնչված հայերեն առաջին բառարանը կազմել
է Սարգիս Դարբինյանը՝ «Հայերեն-արաբերեն գրպանի բառա-
րան» աշխատությունը, որը լույս է տեսել Կահիրեում, 1896 թ.:

Ս. Դարբինյանի բառարանը գործնական բնույթ կրող աշխա-
տանք է, արաբերեն բառերն էլ գրված են մեծուպյան տառերով,
ինչպես՝ արեք—սուֆա՛ն, արեղա—րա՛հիպ, ազաւն—թամմա՛, ազաւնուրլուն—թամա՛, ազաղաղ—աի՛դ, ազաւակ—ապատիւկա, բաւաւաւն—ամու՛ս և այլն:

Հեղինակը արաբերեն լեզվի առանձնահատկություններից ել-
նելով, որոշ դեպքերում, հատկապես հայերենի բայաձևերը համա-
րել է որպէս առանձին գլխաբառ և տվել է և՛ անորոշ դերբայա-
կան ձևով, և՛ սահմանականի ներկայի առաջին դեմքով, և՛ կա-
տարյալն ու կրավորականը.—զաւնգաւո—շաքուա, զաւնգաւեղաւ—
իշթաքէ՛թ, զաւնգաւտիւ—թաշաքթի, զաւնգաւտիւ—աշթիթի (էջ 45):

խորնի — տախտակ, խորեմ — ատտախալ, խորեց — տախալա, խորեցի — տախալի (էջ 33):

Մաշեցա — տուպտ, մաշեցալ — տուպ, մաշեցնեմ — ատաուիպ, մաշեցուց — տաուիպ, մաշեցուցի — տաուիպի, մաշիմ — ատուպ (էջ 136—138) և այլն:

Աշխատութիւնն սուաքարանում հեղինակը գրում է. «Այս մի քանի տարվա մեջ հորմե հետե մեր հաշրենակիցներն բազումը սկսան Եգիպտոս գաղթել՝ արաբերեն լեզվի ուսումը խիստ զգալի սկսալ զառնալ հիշալ գաղթականաց համար, որք բոլորովին անտեղյակ կուգան նետվին իրենց անծանոթ նոր լեզվի մը օվկյանին մեջ» և ապա «Հարկ կհամարինք հիշել, թե միմիայն ազգային անհատական պարտականութիւն մը կատարելուն տենչեն մղված ձեռնարկեցինք այս գուղն աշխատութիւնը և ոչ թե շահու աղնկալութիւնը»:

Աշխատութիւնն 11—14 էջերում տրված են արաբերենի բնագանութիւնն ամենակարեւոր գիտելիքները: Աշխատութիւնն բառարանային բաժինը ընդգրկում է 21—234 էջերը և պարունակում է շուրջ 4000 բառահոգւած:

Բառարանն վերջում տրված են առօրյա զործածական խոսակցութիւններ՝ Բիշ մի ջուր տուր Խնձ — իտտինի շուայլիթ մայլա, Բրամմե, այս արողին վրա նստիւ — իթֆաթտալ, ուր՝ ուտ ալալ գուրսի տա և ուրիշներ:

Դարբինյանի բառարանը երկար կլանը շունեցալ, շատ արագ սպառվեց և արագ էլ մոռացութիւնն տրվեց:

Հայ-արաբական բառարանագրութիւնը դարձնք է ապրում մեր դարի հիսունական թվականներին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, արեւմտահայութիւնն մի զգալի հատվածը տաճկական արշունարբու քաղաքականութիւնն հետեանքով, գաժան լաթաղանից ազատված ապաստան գտալ արաբական երկրներում՝ Եգիպտոսում, Լիբանանում, Սիրիայում, Իրաքում և այլուր ու նվիրվեց խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքի՝ կորած հայրենիքի մըմուրը սրտում:

Արաբական երկրներում ապրելով, հալը պահանջ է գգում հաղորդակից դառնալու հյուրընկալող ժողովրդի մշակույթին, լեզվին: Հայ դպրոցականը դպրոցներում մաշրենի լեզվին գուղընթաց սովորում է նաև արաբերենը: Արաբերեն լեզվի յուրացման ճիշտ գործածութիւնը նպաստող ամենահիմնական միջոցը բառարան ունենալն էր:

Նոր բնակավայրում իբար հաջորդեցին մի քանի արաբերեն-հայերեն և հայերեն-արաբերեն մեծ ու փոքր բառարաններ:

1952—1960 թվականներին Բելյուսթում և Հալեպում հրատարակվել են յոթ բառարանային աշխատություն, ըստ որում Հալեպում երեք, Հովսեփյան Հ., Շատ ի. Մաթար Ա. «Հայերեն-արաբերեն առձեռն բառարան» (1954), Հակոբ Նադարյանի «Բառարան հայ-արաբերեն» (1953) և Բարսեղ Չաթոյանի «Հայերեն-արաբերեն գրպանի բառարան» (1954) աշխատություններ:

Այս երեք բառարաններն էլ չափազանց համառոտ են: Համեմատաբար քիչ ընդարձակ է Հովսեփյան և ընկերների կազմածը, որ պարունակում է շուրջ 9000 բառահոդված:

Հ. Հովսեփյանի աշխատությունը հայ-արաբերեն առձեռն բառարան է, մեծ մասամբ բառին բառ բացատրությամբ: Բառարանը կազմված է, կամ ինչպես հեղինակներն են ասում, պատրաստված է, ղալրոցական նպատակներով, «Մեր տղաքը գովելի ճիգ կթափեն արաբերեն սորվելու, անոնց հաջողությունները կուրախացնեն մեզ ու անխտիր բոլորս ավելին կպահանջենք: Սակայն ո՞վ կմտածե այն մեծ դժվարություններու մասին, որոնց կ'անդիպեն անոնք:

Հայերեն-արաբերեն այս բառարանը, առաջինը իր տեսակին մեջ, կձգտի մեր տղոց օգնելու, զանոնք քաջալերելու»: Բառարանի հեղինակները նույն առաջաբանում նշում են. «Բառարան մը պատրաստելը դժվարին ու ապերախտ գործ է, գիտեինք մեզ շրջապատող պայմաններուն մեջ հանդգնություն է մանավանդ բառարանի մը հրատարակության ձեռնարկել. մենք հանձն առինք այս պատասխանատվությունը»:

Չաթոյանի ապակետիպ բառարանը ավելի նեղ սահմաններ է ընդգրկում:

Եթե Հալեպում հրատարակված երեք բառարաններն էլ հայերենից-արաբերեն են և համառոտ, ապա Բելյուսթում հրատարակված բառարանները մեծ մասամբ արաբերենից-հայերեն են և շատ ավելի ընդարձակ: Բելյուսթում հրատարակվել են Հայկ Թովմասյանի «Բառագիրք արաբերեն-հայերեն» (1952), «Մշակ» մատենաշարի հրատարակությամբ «Ընդարձակ բառարան արաբերեն-հայերեն» (1959) և Ժորժ Թադադյանի «Բառարան արաբերեն-հայերեն» (1960) և «Բառարան հայերեն-արաբերեն» (1964) աշխատությունները: Հատկապես վերջին երեքը շատ ավելի ընդարձակ, 25—30 հազար բառահոդված պարունակող գործեր են, որոնք լայն ճանաչում են գտել և արժեքավորվել:

«Մշակ» մատենաշարի հրատարակած «Արարերեն-հայերեն բնագրաձևի բառարան»-ի խմբագրությունը գրում է. «Ներկյա հրատարակությունը, որպես գիտական աշխատանք և որպես ձեռնարկ առաջինն է իր տեսակով զազխաշալ կյանքի բնականության մեջ: Ավելի քան 40 տարի այսօրինակ բառարանի մը պահանջը ու անհրաժեշտությունը պարզ և ճշմարիտ է արդեն»:

Նույն առաջարանի մեջ կարգում ենք. «Այս բառարանով մենք կփորձենք արարերեն լեզուն և անոր հարուստ բառամթերքը ծանոթացնելով մատչելի դարձնել հալ հասարակության: Եվ հետևաբար, մոտ 30000-ի հասնող ներառյալ բառերը կներկայացնեն այն ամբողջական ու լիակատար բառամթերքը, որ ներկայիս կգործածվի համայն արարական աշխարհի մեջ: Դասական արարերենն ինչ որ դուրս մնացած է ժամանակի ընթացքին, և դադրած ներկայիս գործածական ըլլալն, պանց առնված է: Տեղ հատկացված է սակայն լեզվին ներս նոր մուտք գործող բառերու, որոնք այսօր գործածական վիճակի մեջ են, և օգտակար լեզուն սերտողի մը: Եվ համալս այսօրինակ բառերու ժողովրդական նույնիսկ ստացած են իրենց արժանի կարեւորությունները, և այս՝ որովհետեւ կան նրկիրներու, բաղաբներու և նույնիսկ զավաններու բարբառներու տարբերությունը: Այս կերպով՝ նմանօրինակ կոնկրետներ. հալ աշակերտի պարագային, կհարստացնեն իր բառամթերքն ու լեզվագիտությունը» և հետո՝ «Մեր ներկա աշխատությունը բացատրական բառարան մը չէ. կարելի է զայն կոչել հոմանիշներու բառարան (ի մտի ունենալով սակայն որ երկու լեզուներ խնդրո առարկա են այսպիսի հոմանիշներու բառարանի մը մեջ), որ կոչված է անմիջական և օդտակար պոհացում տալու հալ աշակերտին: Բայց անհրաժեշտության պարագային, բառերը ստացած են իրենց բացատրական բացմանումները՝ թյուրիմացություններու և անորոշության տեղի շտալու համար»:

Արարերենին առնված բառարանների մեջ ամենահաջողված աշխատությունները ժորժ Թադպազյանի բառարաններն են: Թադպազյանի բառարանները ավելի գիտական բնույթ են կրում և հեղինակն ամեն կերպ աշխատել է արարական մշակույթին վերաբերող և նույնիսկ կենցաղային բառերը բացատրել հայերեն բաղմօրինակ բառերով: Թադպազյանի բառարանները լայն ճանաչում գտան ոչ միայն հայերի, այլև արաբ հասարակության կողմից: Արարերեն-հայերեն բառարանի մասին արաբ գիտնական դոկտոր Ասիպ Մուավատը գրում է. «Լույս տեսավ արաբագետ պրոֆեսոր

ԲԱՌԱՐԱՆ

2-9199

ԱՐԱՐԵՐԷՆԷ ՀԱՅԵՐԷՆ

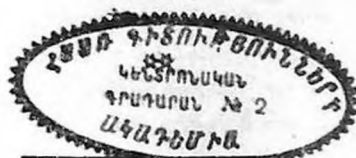

ԺԱՐԺ ԹԱԶՊԱԶԵԱՆ

ՔԵՑՐՈՒԹ

1960

Տպարան ԱՏԼԱՍ

Ժորժ Թադպաղյանի արաբերենի-հայերեն բառարանը 550 էջ, լա-
թակազմ, որ կրովանդակե 26000 արաբերեն և մոտ 80000 հայերեն
բառեր:

Այս բառարանը, որուն կարիքը կզգացվիր երկար ժամանակ
ի վեր, արդեն արաբական գրականության և մատենադարաններուն
նոր հարստութիւն մը կապահովե: Հայ նոր սերունդը, որուն վի-
ճակոված է արաբական լուսաշող երկնքին տակ ապրելու բախտը,
սկսած էր արդեն արաբերեն լեզուն սորվել, իր մայրենի լեզվին
հետ համընթաց. այս հատորով կունենա թանկագին օժանդակ մը,
որ մեծապէս պիտի սատարե անոր հարաբերութեանց, իր արաբ
եղբայրներուն հետ:

Պրոֆ. Ժորժ Թադպաղյան լիբանանցի այն հայրենակիցներէն
է, որոնք կանուխ են զգացած զազաւարներու եղբայրացումի ան-
հրաժեշտութիւնը: Ան շատ կանուխէն, իր մանկութեան՝ հաստատ-
ված է այս երկիրը՝ 1920-էն ի վեր նվիրված է արաբ և հայ ժո-
ղովուրդներու փոխադարձ հարաբերութեանց ամրապնդման¹:

Ժորժ Թադպաղյանը այդ գործի վրա աշխատել է 15 տարի:
Թադպաղյանի հայերեն-արաբերեն բառարանը նախորդի շրջածն է
և պարունակում է 22000 հայերեն գլխաբառ և շուրջ 130000 թարգ-
մանական բառեր:

ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ, ՀԱՅ-ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆ ԵՎ
ԻՍՊԱՆԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

Երկրեզվյան բառարանների մեջ արժեքավոր են պարսկերէնին
և գերմաներէնին առնչված բառարանները:

Գևորգ զպիրի պարսկերեն-հայերեն բառարանը, որքան էլ դի-
տական ու հաջողված աշխատութիւն, այնուամենայնիւ հնացել էր
և չէր կարող բավարարել XX դարի պահանջները, միևնույն ժա-
մանակ, ինչպէս ասել ենք, պարսկերեն բառերը Կ. Պոլսի տառա-
դարձութեամբ գրելը նույնպէս զժխարութիւններ էին ստեղծում:
Պահանջ էր զգացվում պարսկերեն-հայերեն նոր բառարանի, մի
աշխատութեան, որ ապահովեր Պարսկաստանում հայ զպրոցները

¹ Հոգիվածը արաբերեն տպագրվել է. «Ել-ճերիտե» օրաթերթի 1960 թ. մարտի
6-ի համարում, որը թարգմանաբար հրատարակել է «Արաբատ» օրաթերթը, 1960 թ.
մարտի 17-ին, որից և մեջբերում ենք կատարում:

մուտք գործած պետական լեզուն սովորելու, ինչպես և թարգմանական գործին:

Գարեգին Կիրակոսյանը Թեհրանում, 1933 թ. հրատարակում է «Բառարան պարսկերեն-հայերեն» աշխատությունը 20000 բառահոգովածով իր և Հ. Աճառյանի առաջաբաններով:

Հ. Աճառյանը բարձր գնահատական է տալիս Կիրակոսյանի աշխատությանը, նշելով, որ այն կազմված է ճիշտ, ժամանակի պահանջները բավարարող մեթոդով:

Հ. Աճառյանի այդ առաջաբանը (գրված 1919 թ.) ամփոփ գնահատական է հայերեն և հայ-օտար մի շարք բառարանների և հանդիսանում է հայ բառարանագրության պատմության նախափորձ:

Գ. Կիրակոսյանի աշխատանքը բարձր գնահատականի արժանացավ: Պարսկական կառավարությունը հեղինակին պարգևատրեց պատվանշանով: Բառարանի գրախոս, պարսկերեն լեզվի համուսնու մասնագետ, բառարանագիր Ռ. Աբրահամյանը գրում է. «Պարսկահայ մտավոր կյանքում մի խոշոր դեպք կարելի է համարել Գարեգին քահանա Կիրակոսյանի «Պարսկերեն-հայերեն բառարանի» հրատարակությունը:

Բառարանն ունի խոշոր առավելություններ, առաջին՝ պարսկերեն բառերի դիմաց գրած է արտասանությունը և որ դիֆափորն է ներկայիս դուռ պարսկական և ոչ թուրքական կամ հին պարսկական արտասանությունը հայերեն տառերով¹:

Երկրորդ առավելությունը Ռ. Աբրահամյանը համարում է անհնազանդ բառերի դիմաց արմատների գնելը, որ սկսնակների համար ուսանելի է, «ցավոք, այդ սխտեմատիկ չի կատարել և վերջապես հայերենին համապատասխան պարսկերեն կամ արաբերեն բառի մոտ գրված = նշանը դարկ կտա բառարանից օգտվողի ստուգաբանական հետաքրքրության, ինչպես և նախորդ կետերում հիշված երևույթը»:

Ռ. Աբրահամյանն իր գրախոսականն ավարտում է. «Գիրքն ընդհանուր առմամբ կազմված է խնամքով և բառերն ընտրված են հաջող կերպով և Հ. Կիրակոսյանի բառարանը կոչված է մեղանում խոշոր դեր կատարելու պարսկերեն լեզվի տարածման գործում և կատարելապես հանձնարարելի է»²: Անվերապահ միանում ենք և ընդունում այս գնահատականը:

¹ «Հանդէս ամսօրեայ», 1934, էջ 343—346:

² Նույն տեղում, էջ 346:

Գ. Կիրակոսյանը գրել է նաև հայ-պարսկերեն բառարան, որը, զգալոր, մնացել է ձեռագիր վիճակում:

Գ. Կիրակոսյանի աշխատությունից մեկ տարի հետո, Թավրիզում հրատարակված՝ Վարդան Հարությունյանի «Գրպանի բառարան պարսկերենից-հայերենը» առանձին տեղ չի գրավում պարսկերեն-հայերեն բառարանագրության մեջ:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԹԻՐՅԱՔՅԱՆ

Պարսկերեն-հայերեն բառարանների մեջ իր ուրույն տեղն է զբաղեցնում դոկտոր Հարություն Թիրյաքյանի «Արիաշաղ բառարանը»:

Հ. Թիրյաքյանը միջնակարգ կրթությունը Կ. Պոլսում ավարտելուց հետո երկու տարի Տրապիզոնում զբաղվում է ուսուցչությամբ և 1872—1878 թթ. ուսանում ու ավարտում է Փարիզի բժշկական ինստիտուտը:

Որպես բժիշկ, մինչև 1898 թ. աշխատում է Կ. Պոլսում, հետո տեղափոխվում է Պարսկաստան և 10 տարի աշխատում որպես Շա-հի և աբբոսի կանանցի բժշկատեղի, արժանանալով խառնության արտոսի, իսկ 1907 թ. տեղափոխվում է Ամերիկա:

Հ. Թիրյաքյանը հետաքրքրվում է լեզուներով, հատկապես արևելյան լեզուներով և կարճ ժամանակում տիրապետում է հին և նոր պարսկերենին ու կատարում արժեքավոր մի շարք լրացմանություններ:

Հ. Թիրյաքյանը հատուկ զուրկությունքով էր վերաբերվում հայերեն գրարար լեզվին ու հին մատենագրությանը, ինքը գրում էր սակեղարքան ընտիր ոճով:

Արիաշաղ բառարանում արված են պարսկերեն և հայերեն բառերի համեմատություններ, ինչպես՝

Ազուտ—նայ. کور, որոյ արաբացեալ ձևն է جور, կամ آجر: Վերջինս ավելի գործածական է:

Ազատ—զնդ. azâta զոր â-zan կվերլուծե Ilr.azարգական մասնիկով և zan արմատով, որ մեր ծին(ծն)ն է: Որով ազատ կնշանակի բարձր, ազնուական ծնունդ: Ավելի լավ էր ըստ իս ուղղակի آ; արմատը առնուլ آ; բայէն, որոյ անցեալ դերբայն է آ; և آ; որ և ի մեկ ինչ ինչ բարդութեանց մեջ պահուած է, ինչպէս հարազատ, ձերբազատ և այլն:

Սուլյն հիմէն բուն հայեցի կերտուածներէն զատ, ինչպէս են ազատազգի, ազատորեար և այլն, ունենք պարսկերենի ուղղակի համապատասխանող՝

Ազատական = آزادگان

Ազատանի = آزادان

Ազդ—հպ. azda և պիլ. azd կոչնե Հեռ. նոր պարսկերենի մեջ հանդիպած չեմ այդ բառին:

Աքաշակ—յետնոց բառ թուի, բարբաղան շրջանէն և հիւանդութեան մը անուն, նպ. آشفان (برهان) որ սաստիկ եռք և ջերմ կը պատահառէ, յորմե անունն որ կրակ, հրալին կամ հրաբորբոր կը նշանակէ:

«Պարսիկ և հայ բարբառին, զոր Արիւնայ կանվանե, — գրում է Ն. Ակինյանը, — նույնահնչուն և նույնաձև բառերու պարզ համեմատութիւն է. դոր կենեղագացնե գիտութիւն, թողլով անոնց ծագման մասին դատաստանն լեզվադետներու: Բայց պետք է խոստովանել, թե Ռիշլաքլան սուր հոտառութիւն ունի, որչափ ալ լեզվաքննին չզղա ինք պէնքը. շատ հարգի նկատողութիւններ կուարունակէ յուր բառարանը, որոնք ինչպէս կ'աւատանք գրգիռ պիտի ըլլան լեզվադետներու. ավելի խոր կերպով ուսումնասիրելու պարսիկ և հայ բարբառներու աղերսն, ուր թե ի նպաստ հայուն և թե ի նպաստ պարսկին կէտեր կան, որոնք փոփոխակի զիրար կ'ուսավորեն, ալս նկատմամբ հետաքրքրական են Թիւրլաքլանի նկատողութիւններն հառաջաբանին մեջ»¹:

«Բանասիրական հոյակապ աշխատութիւն մը. որ նմանը դրեթե շունի հայ մատենագրութեան մեջ: Բազմաշմուտ հեղինակին տասնյակ տարիներու քրտնաջան և համբերատար հետազոտութեանց արդունքն է բառարանս, ուր ստուգաբանական ճարտար վերլուծութիւններով լուսաբանված են բոլոր այն հայերէն բառերը, որոնք իրանական կամ պարսկական ծագում ունեն: Վերին աստիճանի հետաքրքրական և հրահանգիչ է մեր և արիական լեզվաց համեմատութիւնը, որ ամենեն զորավոր փաստը կընծայի մեր ցեղին բազմադարյան հնութեան:

Արիահալ բառարանը իբրեւ գիտական լուրջ և կարևոր գործ մը արդարեւ պատիվ կը բերէ հայ մտքին և կարծեմ. որ ամեն զարդացած և ուսումնասիր հայ ձեռքի տակ ունենա զայն»²:

1 «Հանգէս նմսօրեայ», 1921, էջ 635—636:

2 Նույն տեղում:

Հարուժյուն Թիրյաքյանը լեզվաբան չէր: Նա հավաքել էր Հյուրշմանի և մյուս լեզվաբանների տված հայ և պարսկական լեզվական ընդհանրությունները և ավելացրել իր արևելյան լեզուների իմանալու կարողությունը:

Աշխատությունը պարունակում է 1300 ընդհանրություններ, ոտկայն դրանց մի մասը չի համապատասխանում իրականության:

Ամիս, ամառն, աճել և հայերեն նման այլ բառեր ոչ ճիշտ կերպով համարվել են արիական փոխառության ընդհանրություն: Պրոֆ. Աճառյանը Թիրյաքյանի բերած ստուգաբանական ընդհանրությունները մեծ մասամբ տվել է Արմատական բառարանի ստուգաբանական պատմության բաժնում:

ՏԻՐԱՅՐ ՖԵՌԻՆՃՅԱՆ

Հայ-գերմանական բառարանագրությունը ընդհանրապես թույլ է արտահայտված մեր բառարանագրության մեջ: Ինչպես նշեցինք, Կոլլավյան բառարանից հետո գերմաներեն-հայերեն բառարաններ լույս են տեսել 1913 թ. և մեկ էլ 1952—1965 թթ. Գ. Անդրեասյանի չափազանց համառոտ աշխատությունները, ինչ վերաբերում է հայ-գերմաներենին, ապա առաջին և առաջիմ միակ աշխատությունը գոկտոր Տիրայր Ֆրունճյանի բառարանն է, տպված Մյունխենում, 1952 թ.:

Տ. Ֆրունճյանի աշխատությունը բաղկացած է 505 էջից և պարունակում է շուրջ 25000 բառահոդված: Ունի հայերեն և գերմաներեն լեզուներով առաջաբան, ուր Ֆրունճյանը գրում է. «Հայերեն-գերմաներեն բառարանի մը պակասը զգացած էինք զեռ ուսանողությանս շրջանին (1929): Բացի մի քանի զասպարհերու բառացանկերեն—մինչև այսօր ալ գոյություն չունի հայերենն-գերմաներեն բառարան մը և ներկայիս առաջինն է իր տեսակի մեջ բառագրքային համաշխարհային գրականության մեջ»¹:

Ֆրունճյանը ավելի քան քսան տարի աշխատել է այդ բառարանի վրա, որի ընթացքում, առանձնապես նորակերտումների բնագավառում, հեղինակին օգնել է եղբայրը՝ Պետրոս Ֆրունճյանը:

Հեղինակն օգտագործել է հայերեն և օտար բաղմաթիվ բառարաններ:

Հայերեն-գերմաներեն բառարանը կիսաբնային մեթոդով է

¹ Հայ-գերմաներեն բառարան եղել է որոշ զասպարհերի կից-հոգվածային, ինչպես՝ Lehrbuch der Neostormenischen Litteratursprache (զասպարհ նոր արևելյան հայերեն գրական լեզվի) հայագետ Ֆրանց Նիկոլաուս Ֆինկ-ի փորձիկ հավելված հայ-գերմաներեն բառարան:

կազմված: նախ տրված է որոշ գլխաբառ, բացատրված, ապա հաջորդ բառահոգվածը արդեն բառահոգվածների մի ամբողջ բուն է ներկայացնում: Այս արդեն բառարանագրական մի նորութուն է մեզ մոտ: Այսպես՝

Արձան—Standbild, Statue, Denkmal, Bildsäule և ապա

Արձան...ագիր—Denkmal, Inschrift,—ագործ—Bildhauer,—ապրծութուն—Bildhauerei,—ագրել—einschreiben, protokollieren, registrieren, eintragen, verzeichnen,—ագրուել—sich eintragen, sich einschreiben,—ագրութուն—Inschrift, Eintragung, Protokoll, Niederschrift,—անալ—in eine Bildsäule verwandeln, regungslos, stehen bleiben, verteinern (էջ 65):

Այս բառարանում գեակովված է 7 բառահոգված:

Բառ—Wort-առ Wörtlich, Wort für Wort և ապա բառ...ագիր-տական—wortwissenschaftlich, lexikologisch,—ագիրտութուն—Wortwissenschaft, Lexikologie նաև,—ագիր,—ագիրք,—ախաղ,—ազգայնություն, -ական, -ակացություն, -ացանկ, -արան, գրպանի -արան, -ացի, -մթերք, -գիրք, -եղծված (15 բառահոգված): Կան այնպիսի բառահոգվածներ, որ ամբողջական էջ են զբաղեցնում, ինչպես պաշտոն (23 հոգված), դյուր (33 հոգված) և այլն:

Տիրայր Ֆրունձյանը սակայն այս սկզբունքը հետևողականորեն չի պահպանել:

Ազատ—frei, unabhängig (-անկախ): der Freie—արար. frei անցած, ungebunden, unbeheiligt, offen, freimütig և—ախան,—ախանու,—թյուն, -ամիտ, -ատենչ, -արար, -արար զոտի, -ել, -իլ, -ող, -ություն, -ում իրենց գերմաներեն համարժեք բառերով:

Մենք համաձայն ենք հեղինակի հետ, երբ նա այդպես է վարվում այն բառերի արմատների հետ, որոնք առանձին անդործածական են, ինչպես.

Ակնած...անք Achtung, Verehrung, Ehrerbietung. Ehrfurcht.—ելի ehrwürdig, verehrungswürdig, achtbar, bedeutend մեկի մը -իլ, -ու, -ություն իրենց թարգմանություններով:

Շատ զեպքերում, հատկապես այդ բանը նկատելի է բառարանի վերջին տառերի բառահոգվածներում, հեղինակը չի կազմել բներ, այլ ուղղակի գլխաբառ, իսկ ածանցված բառերից ստեղծել բնիկներ, ինչպես.—Մարդ — Mensch, բայց առանձին մարդաբան — Anthropologe,—ական—Anthropologisch,—ություն—Anthropologie:

Մարդաբանկ. մարդակազմություն, մարդակապիկ, մարդակեր, մարդակերպ, մարդահան և այդպես 32 առանձին բառահոգված:

եթէ ընդունենք, որ հեղինակը որպէս առանձին բառահոգւածներ է կազմել ասենք թէ մարդակագմարյուն. մարդաբան, բանի որ դրանք զերմաներենում արտահայտւում են Anatomie, Körperbau, Anthropologie բառերով և ոչ Mensch բառարմատով, ապա ի՞նչ կարելի է ասել մարդասեր—menschenfreundlich, Menschenfreund, Philanthrop. մարգավայել—menschwürdig. մարդկություն Menschheit, Menschlichkeit և այլ բառերի մասին:

Տիրալը Յրունճյանը սրոշ գեպքերում կիրառել է այս երկու սկզբունքները միասին, այսպէս՝ բառաբանի 62 էջում գրւած է.

Արև—Sonne

Արևագալ—Karwochenmorgengebet և հետ

Արև...աղաթ—Tropen, -աղաթային—tropisch, -ծամացույց Sonnenuhr, -ածաղիկ Sonnenblume, -ակեղ Sonnengebräunt, անար քլալ Sonnenstich bekommen, -հարուրյուն Sonnenstich, -ամուտ Sonnenuntergang, -ապաշա Sonnenanbeter, -ափայլ Sonnenklar և նորից որպէս գլխաբառեր, արևելյան, արևելք և այլն (էջ 62):

Հեղինակը շատ գլխաբառերի բներում տվել է կապակցութիւններ, այսպէս՝ բնկեր գլխաբառի բացատրութեան մեջ գրւած է՝ գործի բնկեր, դպրոցական բնկեր, կուսակցական բնկեր, պայմարի բնկեր, զինվոր բնկեր: Երես բառի տակ՝ աշխարհի երես, գրքի երես, լաքի երես, ծովու երես, երես առնել, մեկու մը երես տալ, երեսի բերել—gegenüberstellen, երես իյնալ, երես կախել, երես դարձնել:

Գերմաներեն բառերի վրա հեղինակը դնում է շեշտ, բառի ուղղախոսութիւնը ստույգ դարձնելու համար, թարգմանութիւնների կողքին գրւած են նաև նշումներ, ցույց տալով այդ բառի քերականական արժեքը. այսպէս.

Երեկո—Abend m. (արական), գիրք—Buch n. (չեղորք) գիր—Schrift f. (իգական): Հայերեն բայերի նկատմամբ նույնպէս պահւած է այդ. ինչպէս հանել, արաքսել v/a (Aktives verbum), ներդործական բայ: Զրկվել v/n (Neutrale verbum) չեղորք բայ և այլն:

Մի շարք գեպքերում հեղինակը դժաւով, որ հայերեն բառը կարող է լայն շրջաններին անծանոթ լինել, փակագծւած ձևով տալիս է բացատրութիւն և կամ երկկերպ լինելը, երբեմն ամբողջ բառահոգւածն աւարտելուց հետո:

Ամբասիր (= անբասիր), ամ (= տարի), ամաչել (ամչնալ):

Ամբարոյ (= աղան) .

Բալխիր—Schlitten (= սահնակ) : Պիշերակուր (= հավկուր) (էջ 104), իսկ վերջինս որպէս գլխաբառ արդեն հավկուր (էջ 261) :

Եթե հեղինակը երկու բառերի մեջ հավասարութեան նշան է դնում, ապա ալդ նշանակում է նրանց համապատասխան գերմաներէնը պէտք է նույնը լինի, այսպէս .

Դարսենի (= կինամուշ) — Zimmt, (ծառ) Zimmtbaum (121), իսկ 231 էջում կինամուշ Zimmt=Zimt, հարց է առաջանում որտեղ մնաց ուղղագրութիւնը, իսկ երբեմն մէկը մյուսին բոլորովին չի համապատասխանում :

Ունդոյց (= բումբ) Oberschenkel (128), բումբ—Wade (92) և ուրիշ ոչինչ, իսկ գերմաներէնում այս զույգ բառերը իրարից տարբերվում են :

Կազ (= քարլուղ) — Petroleum, իսկ քարլուղ բառահոգովածում՝ քարլուղ—Erdöl և միայն լամբարի քարլուղն է Petroleum—Թարգմանվել, իսկ նավթը—Naphtha, Erdöl: Երբեմն միեւնոյն բառը հենց նույն էջում թարգմանվել է գերմաներէն տարբեր բառերով :

Պարսնի (= պարէն) — Proviant, Nahrungsmittel, քիչ հետո նույն էջում պարսնի Lebensmittel, Proviant, Mundvorrat. Փըրքը—Hernadel (= ծամակալ), իսկ ծամակալ (= ծամկալ) Haarspange:

Տիրալը Ֆրունձյանի մոտ աչքաթող է արված հայերէնի նորմալորման խնդիրը, հեղինակը տալիս է միեւնոյն բառի երկկերպ գրելածներ, առանց նշելու, թե ո՞րն է հանձնարարելի, ինչպէս .

Սեպհական—eigen, սեփական—eigen. տվորեցնել և ստվեցնել. ռահան (= ռահան), քիչ հետո՝ ռեհան (= ռահան) Königskraut թարգմանութեամբ :

Մի շարք բառեր պակասավոր են. թերի են բացատրված և կամ սխալ հղում է կատարված. այսպէս՝ Երդիք (= երդ) — Dach, իսկ երդը առանձին՝ Dach, Dachfenster, Dachluke: Այստեղ երդիկն է հիմնականում Dachluke, Dachfenster-ը, երդը նշանակում է հառ օջախ. ծախ :

Հարկ կար արդէոք 25-հազարանոց բառարանի մեջ մտցնել չալ ու չալնիկ. երբ բառարանում կար թէյն ու թէյամանը, շաման—Kümmel, չէխ—Vorwurf, Էրբ կա հանդիմանութիւն, նույնիսկ՝ մեկուն չէխ ֆաշել, չէխ ուտել—ausschimpit, չէխել, ֆրեքը և այլն :

Բառարանը լի է որակ կազմող սխալներով՝ ջղջիկ, շղջիկ, քեռորի:

Ֆրունճյանը որոշ ղեկերում հայերեն լեզվով փակագծված տվել է ղերմաներեն բառի արտասանությունը, բայց այստեղ էլ միօրինակություն չկա:

Սափրիչ — Friseur (Ֆրիզեօ՛ր), Barbier (պարպի՛ր), իսկ վարսավերս — Friseur, Barbier (Ֆրիզեօ՛ր, պարպի՛ր) իրավացի հարց է առաջանում՝ արդյո՞ք ղերմաներեն նույն բառերն են դրանք, արտասանությունները տարբեր:

Տիրալր Ֆրունճյանի հայերեն-ղերմաներեն բառարանը նըշված թերություններով հանդերձ շնորհակալության արժանի գործ է, այդ ուղղությամբ կատարված առաջին լուրջ աշխատանքը:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԹԵՔԵՅԱՆ

Ֆրունճյանի բառարանին հետեւեց դոկտոր Հարություն Թեքեյանի «Առձեռն բառարան սպաներեն-հայերեն — Diccionario Espanol-Armenio» աշխատությունը՝ 30000 բառահոգովածով:

Թեքեյանի բառարանը իսպաներենին առնչված անդրանիկ աշխատությունն է հայ բառարանագրության մեջ (հեղինակը Ուրուգվայի լեզվաբանական կաճառի անդամ է):

«Հարավային ամերիկայի մեջ հասակ նետող հայ սերունդն է,— գրում է Թեքեյանը,— որը մեզ մզեց սպաներեն-հայերեն և հայերեն-սպաներեն զույգ բառարաններու պատրաստության»¹:

Հեղինակը մտահոգված է, թե «Մեր երիտասարդներու, դրարոցներու և ընտանիքներու համար, անհետաձգելի պահանջ մը դարձած է նոր հայրենիքի և մայր հայրենիքի լեզուներն իրարու մերձեցնող գործիքը՝ բառարանը»²:

Այո, իրավացի է հեղինակը, սփյուռքահայի համար մեկ կողմից կարևոր էր հյուրընկալող երկրի լեզվի յուրացումը, մյուս կողմից՝ իր մայրենին անաղարտ պահպանելու խնդիրը:

Թեքեյանի բառարանի բացատրությունները մեծ մասամբ հոմանիշային են՝

Abogado—(ար. և իգ.) փաստաբան, միջնորդ, բարեխոս:

Abogar—պաշտպանել (դատը), դատ վարել, ջատագովել, բարեխոսել:

2. Թեքեյան, Առձեռն բառարան սպաներեն-հայերեն, Իւնյուսի, 1955, էջ 5:

2 նույն տեղում, էջ 6:

Abolengo—տոհմ, սերունդ, նախնիք, ազգաբանություն, ժառանգություն:

Շատ քիչ բառահոգովածներ են բացատրական կամ ինչպես հեղինակն է կոչում «ըրջաբանությանը բնույթ կրում»:

Հեղինակն օգտագործել է Իսպանական ակադեմիայի, Իսպաներեն-ֆրանսերեն, ինչպես նաև Մ. Նուպարյանի, Ե. Տեմիրճիպաշյանի, Մ. Քաջունու, Ս. Երևմյանի, Ղ. Ալիշանի, Մ. Հովհաննիսյանի, Ստ. Մալխասյանցի բառարանները:

Աշխատության վերջում տրված է իսպաներենի համառոտ բերականությունը:

Ցանկալի էր հրատարակված տեսնել հեղինակի խոստացած հայ-իսպաներեն բառարանը նույն մաքուր ու շքեղ հրատարակությունը:

1935 թ. Աթինքում հրատարակվել է Արմենակ Գարանֆելյանի հունարեն-հայերեն բառարանը:

Մեր թվարկած ինքնուրույն, ինչպես և վերահրատարակված երկլեզվյան բառարանները ընդհանուր բնույթի աշխատություններ են՝ տիրապետող լեզուն սովորելու և հայերենի հետ աղերս ստեղծելու նպատակադրումով:

Մասնագիտական բնույթ կրող բառարաններ զաղթօջախներում չեն հրատարակվել, միակ բացառությունը Արմենակ Բեդեկյանի ութլեզվյան բուսաբանական բառարանն է:

Ղ. Ալիշանի «Հայբոսակ»-ի մասին խոսելիս ասել ենք, որ բույսերի անունների ձիշտ բնորոշումը միշտ էլ մտահոգել է մեր թե՛ մասնագետ բուսաբաններին և թե՛ հայադեմոստերին:

Ալիշանի, Արթինյանի աշխատություններից հետո 1936 թ. Կահիրեում լույս տեսավ Արմենակ Բեդեկյանի Illustrated polyglottic dictionary of plant names in latin, arabic, armenian, english, french, german, italian and turkish languages—պատկերազարդ բուսաբանական բազմալեզվյան բառարան լատիներեն, արաբերեն, հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իտալերեն, թուրքերեն լեզուներով:

Բեդեկյանի բուսաբանական բառարանը կազմված է երկու մասից՝ հիմնական բառարանը, որ սլարոնակում է 3657 բառահոգոված (էջ 1—626) և արաբերեն (արաբերեն և լատինական տառադարձությամբ), հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իտալերեն, թուրքերեն ցուցիչները (էջ 1—456):

Հեղինակը գլխաբառ ընդունել է բուլսի գիտական-լատինական անվանումը, ապա ո՞ր ընտանիքին պատկանած լինելը, որից հետո արաբերեն, հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իտալերեն, թուրքերեն համարժեքները և նկարը: Ա. Բեդեյանը աշխատանքը ձևոնարկել է ուսանողական տարիներին և հալ ու օտար աղբյուրներից ու ժողովրդական խոսվածքից հավաքել բազմաթիվ նյութեր, տեղեկություններ:

«Որքան որ այս բառարանը,—գրում է հեղինակը,—երկրագործական և բժշկական ուսանողաց գործածության համար պատրաստված է և սակայն այն հավասարապես պիտի ծառայե նաև դեղագործներու, ծաղկամշակներու, պարտիզպաններու, միջատաբաններու և բառագիրներու ինչպես նաև առտնին գործածության»:

Հեղինակը գտնում է, որ իր աշխատանքը լիակատար չէ, չի սպասում բուսաբանական բոլոր բառերի անվանումը. «Այս հատորը, բնականաբար, մեր շուրջը տեսած կամ լսած բոլոր բույսերուն անունները չի կրնար պարունակել. բայց հոն պիտի գրանենք բոլոր մշակված բերքերու, պտղատու ծառերու և բանջարեղեններու ամեն ճարտարօժեստական, բժշկական և թունավոր բույսերու, հանրային պարտեզներու կարևոր և հրապուրիչ զարդաթուփերու, ծաղկամշակներու սիրուն ու հաճելի ծաղկանց և ազարակի մը անպեստ ու վնասակար խոտերուն անունները»:

Աշխատությանը կցած բացատրության մեջ Բեդեյանը գրում է. «Բուլսի մը գիտական կամ լատինական անունեն վերջ դալն անվանակոչող հեղինակին կրճատյալ անունը նշանակված է: Ասոր հետևող փակագծված շեղագիր անունը կամ անունները ծանոթ ֆլորաներու մեջ գործածված այն բուլսին լատինական համանուններն են, որոնցմե վերջ կուգա բուսական ո՞ր ընտանիքին պատկանած ըլլալը: Այս գրությունը աշակերտը որևէ ֆլորայի մը օգնությամբ կարող պիտի ըլլա նույն բուլսին ալյազան տեսակները և անոնց ընդհանուր հատկանիշները ստուգել»:

Արաբերեն գրերեն առաջ գրված շեղագիր բառերը նույն լեզվին անուններուն գրական փոխհնչումներն են»:

Ստորև տալիս ենք մեկ բառահոգված ամբողջությամբ 3028. *Salicornia fruticosa* L. fam. Chenopodiaceae.

A. Abū sag ابو ساق Hhamid حمى Ghussul غسول

Հ. Աղաբուլս, աղնիվ օշնան, կապարախոտ.

E. Lead grass, Crab grass, frog grass.

F. Corail de mer, Salicorne.

A. Qallā Գլ

2. Քիւնի. Քիփ

1. Schischal, Al-hzal. Sickle-wort.

2. Bruneile.

3. Kleine brustelle, Prunelle, Bruzuelle.

1. Pasifico salvation, Brunella, Scrophilo
sensuodere, Conschida minore.

1. Daz erig, Yabani erig ag.

2834 *Prunus amygdalus* Stokes (*P.*
communis Fusch — *Amygdalus com-*
munis L.

Fam. Rosacea

A. Lazz Լա

2. Եփ. Կօօփ

1. Almond tree.

1. Amander

3. Bâle mandel

1. Mandorlo

1. Badem ag.

2835 *P. amygdalus* var *amara*
(*Amygdalus amara* Hayne)

A. Lazz murr Լա մուր

2. Լէփ Գէնիփ. Բազիփ

1. Bitter almond tree

1. Amander amer.

3. Bitter mandeln

1. Mandorlo amaro

1. Aci badem ag.

2836 *P. armeniaca* L. (*Armeniaca vul-*
garis Lam.)

A. Mishmish Լիշիշ

2. Վիշնիփ. Լիշիշնիփ. Լիշիշնի Գարսի

1. Apricot tree

1. Abricotier

3. Petite apricose. Apricotier

1. Malaco. Albreocero. Armenica

1. Kays ag. Zerdali ag.

2837 *P. Avium* L. (*Cerasus Avium*
Moench)

Prunella vulgaris

G. Glasschmalz, Seekrappe.

I. Salikornia, S. legnosa, Erba kali.

T. Abu sak, kursun otu և նկար:

Աշխատության երկրորդ ցուցիչների բաժնում՝ Աղաբույս 3028, աղնիվ օշնան 3028, Կապարախոտ 3028, նույն կերպ նաև արաբերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իտալերեն և թուրքերեն ցուցիչները, ըստ որում արաբերենը տրված է արաբերեն և լատինական տառադարձությամբ:

Հեղինակին օգնել է իր դուստր Հոգի Բեդեյանը, որը կազմել է հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն և իտալերեն բուսանունների ցուցիչները և ընդհանրապես օժանդակել հորը:

Ա. Բեդեյանը իր աշխատությունը հետազայում ավելի մշակել ու յրաջրել էր, սակայն անժամանակ մահճ հնարավորություն չտվեց վերահրատարակելու:

Երկրկվյան բառարանների մեջ մեկ հետաքրքրող բաժինը նրա կազմելու տեխնիկան է, բառարանագրական հայացքը և լեզվական կողմը, իսկ այդ բանն ավելի ցայտուն երևան է դալիս լեզվական-լեզվաբանական տիպի բառարաններում, ուստի և անցնենք այդ բաժնին: Շտապենք հայտնելու, որ վերջին հիսնամյակի սփյուռքահայ բառարանագիրների կազմած օտար-հայ բառարանային աշխատությունները բառացանկի մեջ, բացառությամբ Զագմազմյանի, Գույումձյանի անգլերեն-հայերեն բառարանների, առաջ չեն գնում քննած ժամանակաշրջանին նախորդող նույնատիպ բառարաններից:

Երկրկվյան բառարաններին զուգընթաց սփյուռքահայությունը լույս ընծայեց նաև առձեռն բացատրական բառարաններ, որպես դպրոցականների անհրաժեշտ օգնական: Բեյրութում 1934 թ. հրատարակվեց Վարդան Գևորգյանի «Առձեռն նոր բառարան հայերեն լեզվի» աշխատությունը՝ 27000 բառահոգվածով:

Հեղինակը նպատակ է դրել շքեղ կերպով ոչ մի զժվարության առաջ, «Մեր դերն արդեն իսկ պատրաստ բառարանին մը էջերուն նոր բառեր ավելացնելուն մեջ չէր կայանար,—գրում է՝ Վ. Գևորգյանը,—այլ զտումի, հապավումի և բարդումի կնճոռոտ աշխատանքի մը մեջ»:

Գևորգյանը տվել է բառի հիմնական ձևերը, իսկ ածանցվածները պետք է գտնել բառարանի վերջում եղած մասնիկներու բաժնի օգնությամբ: Այս բառարանի մեջ առաջին անգամ տրված են

գաւականին շատ նորակերտ և գաւառական բառեր: Աշխատության վերջում կցված է «Հատուկ և դիցաբանական անուններու բաժին մը պատմական և ուղղագրական պիտանի ծանոթություններու կրկնակ մտահոգութեամբ»: «Առձեռն» և Գաբամաճյանի բառարանների քննութեան ժամանակ մենք տեսանք, որ հեղինակները որոշ բառերի բացատրություն տալիս դիմում էին թուրքերենի օգնութեան, վերջինը՝ ֆրանսերենի: Միանգամայն հակառակ պատկեր է ներկայացնում Գեորգյանի բառարանը, որը հազվագեղադէպերու է դիմում ֆրանսերենին, այն էլ փակագծոված, ինչպես՝ աւմալկնյակ—արմաւկնիի ձեով քանդակ (Palmette), բաւասեր—ուսումնասեր, բանասիրութեամբ պարապող (philologue): Այս աշխատանքը կատարված է հատկապես գիտական նշանակութեան ունեցող բառերի, միջազգային տերմինների վերաբերյալ:

Ավելի ամփոփ և դպրոցականների համար պիտանի գործ է Գեղամ Քերովբեյանի «Հայերեն բառագիրք աշխարհաբար լեզվի» աշխատութեանը:

Հայերենի ուսուցիչ Գեղամ Քերովբեյանը իր այս անդրանիկ աշխատանքը կատարել է դուռ ուսուցողական նպատակներով: «Այս բառգիրքը հատկապես պատրաստված է դպրոցականներու համար: Իր բառամթերքին մեջ կարևոր համեմատութեամբ կպարունակե գրեթէ այն բառերը, որոնք տեղ գրաված են դասագրքերու մեջ»: Բառարանը առձեռն բացատրական բնույթ է կրում, պարունակում է 22000 բառահոգւած: Վերջում, հավելվածային բաժնում տրված են բնածայն բառեր:

Քերովբեյանը որոշ դէպքերում տարարմատ բառերը տվել է մի գլխաբառի տակ, ինչպես՝ Ագաւ—պոչը կտրած, պոչատ. 2. կիսաթանկագին քար մը (akik), բացարձակ սխալ, ազատ առաջին նշանակութեանը բարդ բառ է ազատ, երկրորդը՝ արմատական բառ: Հալ—աքլորին էգը. 2. մեծ հայր, պապ, որը շատ սխալ է. այն էլ դպրոցական առձեռնում:

Բառարանի բացատրութեանները մերթ հոմանիշով է տրուված, մերթ՝ ընդարձակ: Աշխատութեան մեջ կան նաև հատուկ անուններ, հատկապես դիցաբանական բնույթ կրող, ինչպես Շաւա—աւլանդութեան համաձայն՝ իր որկրամոլութեամբ հռչակով՝ Շիրակի իշխանը—որ ապրած է շուրջ 4000 տարի առաջ:

Մեկեմաս—հեղինակներու գործերը իր ծախսով հրատարակող անձ, հովանավոր:

Հոմերոս—շուրջ երեսուն դար առաջ ապրած՝ մեծահռչակ հույն

բանաստեղծ, որն անմահացած է երկու դուստրներգություններով՝ «Իլիական» և «Ոդիսական»:

«Լրաբեր»-ը իր գրախոսությունն ավարտում է. «Այս գրադանատար, փոքրամարմին, բայց պարունակությամբ ճոխ, հարուստ և ալլադան բառգիրք է» բնորոշումով: Քերովբյանի աշխատությանը կցված է պրոֆ. Անդրեասյանի «գնահատելի գործ մը» առաջաբանը, ուր ասված է. «Գրքոցն է որ կխոսիմ և անվարան կրնամ ըսել թե այս գրքով ամեն աշակերտ միշտ պատրաստ ուսուցիչ մը պիտի ունենա իր պաշտոակին մեջ և հայերենի ուսուցիչը թանկագին օժանդակ մը՝ որ զինքը պիտի աղատի ժամանակի կորուստե ու վարանումներէ»:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԳԱՅԱՅԱՆ

Սփյուռքահայ բառարանագրության արժեքավոր աշխատություններից է Հովհաննես Գայայանի (Մխիթար Պոնտացի) «Բառարան-դանձարան հայ լեզվի հոմանիշներու» աշխատությունը¹:

Հայոց լեզվի բաղմամյա ուսուցիչ, հմուտ մանկավարժ Հ. Գայայանը մահվան անկողնում գրել է. «Ամեն անգամ, որ առիթը ներկայացած է հայերեն ավանդել դասարանի մը, միշտ, կանոնավոր կերպով հետևյալ անխուսափելի հարցը դրած եմ տղոց և աղջկանց թե՛ դասարանին մեջ քանի՞ հոգի հայերեն բառարան ունի: Պատասխանը գրեթե միշտ անբաջալերական եղած է, այսինքն՝ կամ բառարան ունեցող գտնված չէ և կամ հինումին և թերևս անպետ բառարաններ ներկայացված են:

Այս չափազանց տխուր երևույթին բուն պատճառը հայերեն լեզվի ուսուցիչն է, որ չէ հաջողված իր ավանդած դասին ավագ կարևորությունը ըմբռնել տալ ենթակային: Նրկրորդ պատճառը եղած է տղուն հայրը, երրորդ եղած է ինքը՝ տղան, այս անպատեհ երևույթը ոչինչով կտարբերե գորանոցի մը, որ զինվորները առանց զենքի կներկայանան: Ներելի չէ երբեք, որ աշխարհիկ լեզվի պիտանի բառարանի մը մատակարարելիք բարիքներին այսպես կոշտ կերպով զրկվի նոր սերունդը:

Այս դատապարտելի անհոգությունը պատճառ դարձած է, որ մեր մայրենի լեզուն, հակառակ կես դարի ի վեր իր նեսած զեղեցիկ հասակին և արտահայտության խիստ ընդունակ բնույթին,

1 Մ. Պոտուրյանի «Հայ հանրագիտակ»-ում նշված է. «Ասքանաղյան Միհրան (1854—1904) իր գլուխ գործոցն է հոմանիշներու բառարան մը անտիպ, վիթխարի հեղինակություն գոր լրիվ կերպարանելու համար 20 տարի տքնած է:

տակաւին զինքը լրիւ թարգմանող կամ մեկնաբանող անթերի աշխարհիկ բառարանի մը կարոտը քաշե, ուրիշ խոսքով աշխարհիկ լեզվով բառարաններու հրատարակութիւնը մեր մեջ դժբախտաբար իր արժանաւոր խրախույսը գտած չէ տակաւին»¹:

Հեղինակի նպատակն է, աշակերտների ընդհանուր զարգացմանը օժանդակելու համար տալ հալոց լեզվի հոմանիշների բառարան:

«Մեր կառուցանել մտադրած գործին.— շարունակում է Գալստնը.— կառուցքին և մեթոդին մեկ օրինակը զուր տեղ տեղանքներ և ուր պրպտեցինք ձեռնունայն ելանք, որովհետեւ այդ տեսակ օրինակ մը մեր մեջ գոյութիւն չունի տարաբախտաբար: Կհետեւի ուրեմն, որ անկոխ ձամբաներե անցնիլ հարկադրվեցանք մեր գեղեցիկ երազը իրագործելու համար: Բառարաններ ունենք, բայց աշխարհիկ լեզվով մտատիպար բառարան մը չունինք. մեր աչքե անցուցած բոլոր բառարանները լեզվական դանձերու տեղ ծառայեցին, որոնցմէ, ինչպէս նաև օրվան մամուլին և ժողովրդին հանապազօրյա բարբառեն ու բեմեն թանկագին գոհարներու պէս քաղեցինք մեզի պետք եղած բառերը և դանոնք ազուցինք իրենց ճիշտ տեղերը:

Բառարան-դանձարանը հեղինակի դիտումով շուրս մասից է բաղկացած՝

«Ա.— Բառերու բնուէրի ճշգրիտ մեկնութիւններ, որոնց համար անգնահատելի սատար մը եղաւ մեզի՝ դեռ կես դարե ի վեր իր դասական բարձրութեան վրա շողացող նորայր Բյուզանդացիի անգերադանցելի երկասիրութիւնը:

Բ.— Գիտական բառերու ճշտումներուն համար շատ բան կ'ուարտենք հ. Մանվել Քաջունիի «Արվեստից և գիտութեանց և գեղեցիկ դարբնութեան» զուլգ հատոր բառարաններուն:

Գ.— Առատութիւն հոմանիշներու, որոնք գերազույն խնամքով և մարգարիտներու պէս երկար տարիների ընթացքին քաղած ենք ուսկից որ կընայինք: Հոմանիշներու էութեան մեջ բացարձակապաշտ չլլալով հանդերձ՝ կ'խորհենք, թէ հաճախ հաջողած ենք իբր հոմանիշ հնչող հինգ, տասը, տասնըհինգ, մինչև քսան անառարկելի բառեր մեկտեղ բերել, իսկ առումներու դանադանութեան և ճոխութեան մեջ, կրնանք հաւանելի և ըսել թէ այդ մարդին մեջ մեր ստացումները գրեթէ անմրցելի են. անոնց մեջ կարելի է հետեւել ութսունէն մինչև երկու հարյուր հատ և դեռ ավելի:

1 Հ. Գալստն, Բառարան-դանձարան հայերէն լեզվի, Գահրե, 1938, Հառաջաբան, էջ 1:

Գ—ՈՃեր և ասություններ, որոնց կարևորությունը դժբախտաբար այնքան ալ շեշտված չէր մեր աշխարհիկ լեզվի բառարաններուն մեջ:

Ներկա ուշադրությունը ծայրագույն խնամքով պատրաստված է՝ որքան ազդելին վարժարաններն ներս, այնքան անոնցմէն դուրս գործածութեան համար, և կսիրենք հավատալ, որ անիկա պիտի կրնա գոհացում տալ ամեն հասակի և ճաշակի»:

Իր մահից մեկ օր առաջ գրած Առաջաբանը Գայալյանն ավարտում է հետևյալ տողերով. «Մեր հոգին պիտի խալտա, երբ նորահաս սերունդը սիրի մեր պաշտելի լեզուն և ներկա բառարանը կարենա այդ ուղղությամբ օգտակար ըլլալ»:

2. Գայալյանի բառարանը օգտակար եղաւ, և որպէս հայերենի հոմանիշների բառարան առ այսօր տպագրված լավագույն աշխատությունն է:

3. Գայալյանի բառարանի կազմությունը չափազանց պարզ է, իմաստային, մի հոմանիշը երբեք չի շփոթվի տարբեր իմաստի հետ, ինչպէս՝

ԲՈՆԵԼ (նր.) առնել (տեղ) գրավել (մեկուն կամ բանի մը) տեղը—, փոխանակել. (ինքզինք՝ արցունքը՝) զսպել (խոստումը՝) հարգել. (խոստումը) չ—, գրծել, գինին գլուխը—, գինեհարիլ. որս—, որսալ. (դողը՝) ձկնբեկալել. կողմ—, աշտուկ, (ծով՝) պահել (մեկուն) ձեռքեն—, օղնել. մածուն—, կաթը մակարդել, խրատը—, անսալ, հետեիլ. ետ—, արգելել, (տուն՝ խանութ) վարձել. (հրդեհը չորս կողմը՝) պատել. մեկը (բիթեն)—, խաբել. պինդ—, վակժուժել. փախուստի ճամբաներ—, փախփխել. (պատվաստը՝) հաշողիլ. բարկությունը—, կրքոտիլ, զայրանալ. հանկարծ—, հանկարծակի բերել. վրա գալ. ձանձ—, անդործ նստիլ. զուխ—, խստապահանջ ըլլալ՝ (էջ 74):

ԳԵՐ (ա) հույր, պարարտ, թոթոշիկ, զոնտուկլուր (մանուկ), ձարպեղ, փորեղ, մեծափոր, սաստիկ—, տկոռ. քաղրթեղ (գերուկարձ) լորիկ (էջ 82):

ԳԻՆԻ (գ) խաղողի հուլղեն ոգելից ըմպելի. թեթե—, գինյակ. համեմներով տաք—, թերմոն, ծորածո—, էջ. նոր—, քաղցու, մոմոռուկ, խաղմուզ. թթված—, ախար (էջ 83):

ԳՈՅԵԼ (բն.) փակել, խփել, բանալիով—, աղխել—, կղպել. ցանկով—, ցանկապատել. պատով—, որմել. (ճեղք՝) խծկել. (հաշիվ՝) լրմնցնել, փակել. բերանը—, լոնել, մեկուն բերանը—, պապանձեցնել, կարկել, ըմբերանել. (ախորժակ՝ թերթ՝ տեսարան՝)

ԲԱՌԱՐԱՆ - ԳԱՆՁԱՐԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ

Յ. Թ. ԳԱՅԱՆԻԱՆ (ՄԵԽԹԱՐ ՊՐԵՏԻԴ)

Գ Ե Լ Ի Բ Ե

Տպագրութիւն ԳԱԼՊԱ

1938

խափանել. (կրակը) մոխիրով—, անթեղել. աչք—, անտեսել. (անցք՝ ծակ՝) խցել, առականել. խցանով—, խցանել. (մեկուն թերությունները՝) ծածկել, պարոկել. (գործը՝) դադրեցնել. (դռան՝ պատուհանի ձեղքերը՝) կալափակել (էջ 89):

Երես (զ.) զեմք, կերպարանք. ժանիք. հարթ—, մակարդակ. (կաթի՝) սեր. վրայի—, մակերես, (շենքի՝) ճակատ. (գրքի՝) էջ. (կոշիկի՝) կապիճ. բարձի—, բարձերես. (համարձակություն՝) հանդդնություն. (ծլունի սառած, պնդացած՝) եղուրջ.— անց, առ—, արտարուտ, կեղծ.— առ—, զեմ հանդիման (էջ 117) և այլն:

Հ. Գալալանը շտեռով իր շնորհակալ գործի արպարությունը. մեռավ 1934 թ., Կահիրեում, 70 տարեկան հասակում:

Գալալանի մահից հետո կազմվեց հատուկ հանձնաժողով «Գանձարան-բառարան» հրատարակելու համար: Հանձնաժողովը բնագիտությունը քննության համար հրատարակեց 32 էջանոց փորձական նմուշ:

«Այդ նմուշները,— գրում է Հովհաննես Ավագյանը,— ցույց կուտան, թե ոչ ոք. Գալալան գլուխ հանած է աշխատված գործ մը: Տուրարանչուր բառի զեմ դրված է ոչ միայն նույնի անմիջական նշանակությունը, այլև ուրիշ ինչ առումներով որ գործածված է: Նույն իսկ թողովրդական առումները նշանակված են հոն: Միանգամայն կարելի է նկատել ամփոփարանը հոմանիշներով»:

Գավառական բառեր հավաքելու, բառարաններ կազմելու խընդիրը միշտ էլ մնացել է առաջնակարգ ոլանում:

Համաշխարհային առաջին պատերազմի օրերին, թուրքական լափաղանից, մեծ եզերված մաղապուրծ եղած հայերը, ինչպես նշեցինք, ցիլուցան եղած տարածվեցին աշխարհով մեկ և աբելեկա՜հայ ու արեմտահայ անունների կողքին ստեղծեցին մի նոր շախ. հավաքական անուն՝ սփյուռքահայություն:

Սփյուռքահայությունը ավելի ավանդապահ կերպով սիրեց իր ժողովրդի, իր դյուղի բառ ու բանը և ամեն առիթով այդ բառադանձնը գործմեց թղթի վրա, սերունդներին բնծալելով հայրենական այդ ավանդները:

1 «Հայաստանի կոչնակ», 1935, էջ 948:

Սփյուռքահայը ապրելով այլ երկրներում մոռացության չի տվել իր բնօրրանը, իր մայրենին, իր հայրենական սովորություններն ու բառերանը:

Սփյուռքի հայրենակցական միությունները մի շարք աշխատություններ են հրատարակել այդ ուղղությամբ:

Այդ աշխատությունները հարուստ են ազգագրական նյութերով: Բոլոր գործերն էլ ունեն բարբառային նյութեր ու բառարաններ:

«Պարտիզակը խատուտիկ» աշխատության մեջ (Փարիզ, 1960 թ.) Հակոբ Տեր-Հակոբյանը նշում է, թե Եսայի Հայեցին ունի գավառական բառարան. Աղավնունի Մկրտիչ Լալիսկոպոսը (Գրիգոր Կուճակյան) հրատարակել է. «Հինգհատորյակ գավառական բառերու» (հրատ. «Արևելք» օրաթերթի 29/6—13/7, 1891): «Պարտիզակը խատուտիկ»-ի 477—526 էջերը լրագրեցնում է բառարանը, որն արժեքավոր նյութ է հայ գավառական բառարան կազմելու համար:

«Հապուսի գլուղի պատմությունը» (Բոստոն, 1963 թ.) աշխատության մեջ Գ. Մինասյանը (էջ 89—99) տվել է 250 գավառական բառեր: Նաբիկ—անուշ հոտ ունեցող տեսակ մր սեխ: «Հուշամատյան խոտորչորոյ»-ի (Վիեննա, 1964 թ.), Մատթևոս Հաճյանի «Բառգիրք խոտորչորի գավառաբարբառի» արժեքավոր աշխատություն է հայ գավառական բառարանագրության բնագավառում:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱՐԻԿՅԱՆ

Գավառական առանձին աշխատությունների մեջ ուշագրություն արժանի է Կ. Գաբրիկյանի «Բառգիրք Սեբաստահայ գավառայեզվի» գործը, որն 1905 թ. արժանացել է Իզմիրյան գրական մրցանակի:

Կ. Գաբրիկյանի բառարանը հետմահու հրատարակություն է. հրատարակել է Ամերիկայի համասերաստահայ վերաշինաց միությունը: Աշխատությանը առաջաբան է գրել հեղինակի որդին՝ Երուսաղեմի Ս. Հակոբ վանքի միաբանության անդամ Կյուրեղ աբեղա (այժմ վարդապետ) Գաբրիկյանը:

Կ. Գաբրիկյանը եղել է ժամանակի հայերեն (գրաբար, աշխարհաբար) գրականության, պատմության և աշխարհագրության լավագույն դասատուներից մեկը, նվիրված իր գործին և սիրված ուսուցիչ:

Առաջաբանի հեղինակը գտնում է, որ պետք է կորստից փրկել մեր ժողովրդական բանահյուսությունը: «Դժբախտաբար հայ-

րենիքի ամեն զավառ և քաղաք շունեցալ իր ֆուլբուրի անկորուստ պահպանումին մշակը, ու այսօր այդ արժեքներեն շատ բան ունինք հավեա կորսված:

Այդ տեսակետով բախտավոր պետք է նկատել սերաստահայութեանը, որին գավառիկ ստեղծագործական արտահայտութեաններեն շատ բան փրկված կըլլա շնորհիվ բանասեր, զրազետ և ուսուցիչ հանգուցյալ Կարապետ Գաբրիկյանի աշխատանքին, որով կոթողացած կգտնինք շատ բան երեք արժեքավոր հատորներու մեջ՝ առաջինը «Եղեռնապատում» (1942 թ., Բոստոն), երկրորդը բառարանը և երրորդը (ձեռագիր) «Հայ բուսաշխարհը» (հարուստ բուսաբանական բառարան) «էջ Գ—Դ»:

«Հայ բուսաշխարհը» նույնպէս 1912 թ. արժանացել է Իգմիրյան զրազետ ամբողջական մրցանակի (ձեռագիրը պահվում է Երուսաղեմի գրադարանում): Կ. Գաբրիկյանը աչքի է ընկել որպէս պատմվածքագիր (հրատարակված «Նավասարդ» զրազետ և գեղարվեստական տարեգրքում, 1914 թ.), պատմաբան (կենդանի ականատեսի պիտոմներով պատմելի ու վերարտադրելի է «Եղեռնապատումը»), հաշկարան, բանասեր-բառարանագիր:

«...Մեր լեզվագիտական գրականութեան մեծագույն նպաստներեն մինք կրնա ըլլալ տակաւին մեր զանազան զավառաբարբառներու գիտական-բանասիրական բառարանային հրատարակութեանները, որոնք ոչ միայն կրնան բերել լուսարանութեաններ հայ լեզվագիտական միջին հարցերու, այլև օժտել մեր լեզուն բառարանային ու բառակազմական ձեւերու հայագործ մտորքով մը, որուն պետքը այնքան զգալի է այսօր» (էջ Ը):

Կ. Գաբրիկյանը ծրագրած է եղել այս աշխատութեանը ընդարձակել զարձնել բարբառային-ազգագրական-տեղագրական մի ընդհանուր աշխատութեան, սակայն հնարավորութեան չի ունեցել իրագործելու այդ:

«Հեղինակն իր մեկ բարեկամին-հավաստումին համաձայն, միայն գլուղն մը գտած է 150-ի չափ զուտ հայեցի բառեր, որոնց հետքը անգամ կարելի չէր գտնել հայ բառարաններու մեջ: Այդ բառերեն յուրաքանչյուրը մեկնաբանված է իր զանազան առումներուն ընդմիջէն իր պատմաբանասիրական տվյալներով, միաժամանակ գործածելով զանոնք զանազան գավառիկ նախադասութեանց մեջ, որոնք հարակցված կգտնենք ամեն մի բառի բացատրութեաններում» (էջ Բ):

Աշխատության բառարանային բաժինը եզրափակվում է «Հայ բոշաներու բարբառից մի քանի բառեր» և այբբենական կարգով դասավորված ժողովրդական առածներ իրենց բացատրություններով, ինչպես և հատուկ անունների ու մականունների ցանկերով:

«Սեբաստահայ գավառակեզվի բառարանը» մի բարբառի համար կազմած աշխատությունների մեջ ամենաընդարձակն է: Ամեն մի բառահոգվածը բացատրված է և օրինակներով, առականերով, ասացվածքներով պարզաբանված:

ՈՍԿԱՆ ՄԱՐՏԻԿՅԱՆ

Ոսկան Մարտիկյանը Կահիրեում 1939 թ. հրատարակել է «Բառարան մտածումի» աշխատությունը... բառերու իմաստի ընդլայնման բաղդատություններ, փոխաբերումներ, վլարթ խոհեր, անկախ կարծիքներ, քննադատություններ, առաջարկներ, վերդնահատումներ, անցյալեն հակիրճ հիշատակների բովանդակությամբ»:

Ո. Մարտիկյանը առաջաբանի փոխարեն ընթերցողին է հրամայել «Պատիկ բանաստեղծություն»-ից հետևյալ տողերը.

«Գրվեցավ կը մնա ճերմակին վրա սև,
Գրողը վստահ չէ, թե վաղն ունի արև,
Բայց երբ ինք մեռնի, այս կմնա քո առջև»:

Մարտիկյանի բառարանը բաժանված է երկու առանձին մասերի: Առաջին մասի (էջ 11—202) գլխաբառերը սովորական ընդհանուր գործածական բառեր են և մտքեր դրանց շուրջը, երբեմն կատակ, երբեմն բառախաղ և հաճախ անհամ կապակցություն: Բառարանի երկրորդ մասը (էջ 203—273) ավելի շատ հատուկ անուններ են և որոշ քաղաքական տերմիններ նույն ձևի մշակումով և ոգով:

«Բառարան մտածումի»-ի էությունն ավելի ակնառու դարձնելու նպատակով բերենք մի քանի բառահոգվածներ ամբողջությամբ:

Հատվածներ Ա մասից

Ագահ—բուռն սիրո ողորմելի զոհ մը՝ որ իր պաշտած դրամներեն չկրնար բաժնվել ցմահ:

Ազգ—ամեն ազգ պետք ունի, որ իր երիտասարդները ըլլան իր դաշտին բարձրացող ատոք հասկ:

Ամուսին — կամաւ առած է բեռը ուսին, բայց այր ու կին պետք չէ զբաղին գործերով սին:

Բառաւան — ավաղան մը, որ ծարավին կուտա հագուելու և որուն տկենիքը ինչքան ալ բացվին ջուրը տեղը կմնա անկորուստ:

Միւրան — համով կճաշակե բերան, իր ծառը անմահացաւ Կոմիտասին երգովն աննման:

Մարտիկյանը գիտակցում է զրօղի վիճակը, հայրենիքի կարոտը և ահա.

Հեղինակ — կրօնի նիհար քսակն ու ժամանակ, բանալ կուղի մտքին հորիզոնները փակ, պետք է ունենա ընթերցողներու թիվ մը մեծիկ, որ չըլլա կենդանի նահատակ:

Հայրենիք — բանի մը տառի հավաքմամբ շինված պարզ բառ մը չէ, իր թափառական զավակաց սիրտերը փոփոխող իրականութիւն մէ:

Բառարանի երկրորդ մասը հատկացված է հատուկ անուններին:

Ազատունի — նոր տարածված անուն մը, զայն կրողը կպահէ իր տիտղոսը մինչև որ զստնա գերի իբր կին կամ վարժուհի (203):

Եկրատ — մեծ գետը ջրառատ, որ կելլէ հայրենի երկրին ակեն պարարտ: Կառավարութեանց անհոգութեան պատճառով իրմեն չեն օգտուեր զաշտ ու արտ և ան կերթա նեւովիլ ծով հուսահատ (233):

Հայաստան — իր զաղթական, հալածական զավակաց համար եղաւ հետուտան երբ անձկանոր սպասված իր լուրերը չհասան (225):

Բառարանի երկրորդ բաժինը մեկ հիշեցնում է Հոլբախի «Գրքականի աստվածաբանութիւնը», մեկ Հ. Պարոնյանի «Ազգային ջոհերը» (տե՛ս օր. Շահրիկյան Հ. Բառահոգվածը (էջ 249—251):

Բառարանի այս բաժնի բառահոգվածներն ավելի ընդարձակ են տրված, երբեմն մի բանի էջ:

Բեյրութում հրատարակվել է Աստվածաշնչի աշխարհաբար թարգմանութեան համաբարբառ բառարանը: Սփյուռքում հրատարակվել է Սարգիս Գատեմյանի «Բառագիրք ֆրանսիական ոճերու» և արաբերենից թարգմանվել Իպն Խալիլիան-ի (ընդարձակ անունը՝ Գատիլ Գուտուֆ Շէմս էտ Տին Ապուլ Ապպաս Ահմետ Պին Իպրահիմ Պին Ապի Պարր Պին Խալիլիան էլ Իպիլի էլ Շաֆեի) «Վեֆաայաթ էլ Ահեսան» (անհետացան երեւելիներ) աշխատութիւնը, որը աշխարհագրական կենսագրական բառարան է 123 աշ-

խարհագրական և 54 արար կրեկլիների կենսագրական բառահոգ-
վածներով: Թարգմանիչը՝ Գևորգ Մսրրլյանը ամեն մի բաժնին
կցել է լայն ծանոթագրութլուններ, ինչպես նաև առաջարան և վեր-
ջաբան:

Ի՞նչ ընդհանուր միտում է նկատվում սփյուռքահայ բառա-
րանների մեջ: Սփյուռքահայութլյան նպատակն է պահպանել հա-
յերենը. «Եթե ժողովրդի մը լեզուն իր գոյութլյան մեծագուլն աղ-
ղակն է,—գրում է Վարդան Գևորգյանը իր առձևոն բառարանի:
առաջարանում,—չմոռանանը, որ բառարան մը միջնաբերդն է ա-
նոր դիմագրական ճիգին»¹:

Մի բանի վայրկյանով համբերութլյամբ համաձայնենք հեղի-
նակի հետ, բայց չէ՞ որ այդ միջնաբերդը չի կարող գոյութլուն
ունենալ, չի կարող դիմանալ ժամանակակից տեխնիկայի հար-
վածներին, արժեքագուրկ կդառնա, եթե այնտեղ չեն կարող
պատասպարվել ժամանակակից սփյուռքահայի խոհերն ու ապրում-
ները, մտածումները: Զի ո՞ր խոշոր անջրպետ է ստեղծվում գրա-
կան-բառարանային բառահոգվածների ու իրական խոսակցական
լեզվի միջև, միթե այդ միջնաբերդը նորոգման կամ վերականգն-
ման պահանջ չի դրում: Ինքը՝ Գևորգյանը նույն աշխատութլյան
առաջաբանում գրում է. «Քաղաքական և աշխարհագրական մեր
արդի պայմաններու մեջ՝ ավելի քան երբեք անհրաժեշտ էր տալ
նոր սերունդին հայերենև-հայերեն բառարան մը, որ աշխարհա-
բար մեր լեզվին ընթերցումները ըմբռնելի դարձնելով հանդերձ՝
անտես չառներ դասական մեր բարբառին գանձերը»: Արդյոք այդ
արված է, արդյոք տրված են մեր աշխարհաբար լեզվի ընթեր-
ցումները դյուրացնող բառերը:

Այս հանգամանքը բոլորովին պատահական չէ: Հայերեն լե-
զուն չի կարող զարգանալ կղզյակներում, նա մնում է ավելի պահ-
պանողական վիճակում, մնում է կառչած հնին: Զի կարող զար-
գանալ մի լեզու, որ կտրված է իր մայր հողից և ժողովրդից, այդ-
պիսի լեզուն դառնում է գրքային, ավելի ճիշտ՝ ջերմոցային:

Որպեսզի մեր ասածներն ավելի պարզ լինեն, համեմատու-
թլյան առնենք սփյուռքահայ առձևոն երկու բառարանների ԱԾԽ
հիմքով կազմված բառահոգվածները «Առձևոն» և Գարամաճլանի
բառարանների համապատասխան բառահոգվածների հետ:

1 Վ. Գևորգյան, Առձևոն նոր բառարան հայերեն լեզվի, Բելրութ, 1934:

ԱՄԽ Հիմքով բառեր	Առձևոն 1863 թ.	Գարամաճ- յան 1910 թ.	Գեորգյան 1931 թ.	Քերոքյան 1962 թ.
Ածխադործ	—	+	+	—
Ածխախտ	—	—	+	—
Ածխաթթու	—	—	+	—
Ածխակեղ	+	+	—	—
Ածխահանություն	—	—	—	—
Ածխահանք	—	+	—	+
Ածխահատ	—	+	—	—
Ածխահարություն	—	+	+	—
Ածխանալ	+	+	—	—
Ածխանոց	—	+	—	—
Ածխավաճառ	—	+	—	—
Ածխացում	—	+	—	—
Ածխացուցանել	—	+	—	—
Ածխափռչի	—	—	—	—
Ածխաքար	—	+	+	—
Ածուխ	—	—	+	—
Ընդամենը	2	12	7	2

Այստեղ մենք տեսնում ենք, որ ԱՄԽ Հիմքով «Առձևոնը» ունի 2 բառ, Գարամաճյանը՝ 12, Գեորգյանը՝ 7, Քերոքյանը՝ 2, իսկ բոլորը միասին 16 բառ: Գարամաճյանի բառարանից բառորդ դարձնում լույս տեսած «Նոր առձևոնը» առանձին նորոթյուն չի ավելացնում:

Այդ նույն ԱՄԽ Հիմքով մեր օրերում, հորհրդային Հայաստանում լույս տեսած հայերեն-ռուսերեն փոքր բառարանը նշված հատվածում ունի 27, իսկ ավելի ընդարձակը, որ տպագրության է պատրաստել Հայկ. ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտը, ունի 69 բառահոգված: Բայց խնդիրը միայն քանակային հարաբերությունը չէ, կարևորը որակային կողմն է: Խորհրդային շրջանի հայերենի և, հետևապես, բառարանի մեջ են մուծվել տասնյակներով նոր բառեր, որոնք կապված են մեր երկրի արդյունաբերության, գյուղատնտեսության զարգացման, գիտության և մշակույթի ծաղկման հետ, ինչպես ամխաբեք, ամխագագ, ամխածին, ամխակալան, ամխառատ, ամխառու, ամխաղյուս, ամխաշերտ, ամխավազան, ամխադյունաբերություն և այլն: Այսպես, մեր լեզուն ստեղծել է հայերեն բաղմաթիվ նոր բառեր կապված մեր տնտեսության հետ:

Այս օրինակներից տեսնում ենք, որ խորհրդահայ բառարանագրությունը երբեք չի խորշում լավագույն ձևերի օգտագործումից, չի խորշում գրաբարից, բարբառներից, ընդհանրական, այն բոլոր լավագույնը, լինի այդ գրաբար թե միջին հայերեն, բարբառային թե օտարամուտ, եթե կապված են մեր անտեսության, մեր առօրյայի հետ, ապա առանց վախի ու վարանքի, մեր լեզուն փոխ է առնում, մոծում իր ակտիվ բառապաշարի մեջ և գործածական դարձնում:

Մեր վերը բերված օրինակներն ավելի պարզ դարձնելու համար, վերցնենք մի ուրիշ խնդիր՝ բացատրական կողմը, գլխաբառերի մեկնաբանումը: Առձեռնը գլխաբառերի բացատրությունները տալիս օգնության էր կանչում, վկայակոչում էր թուրքերենը, Գաբամաճյանը երբեմն ֆրանսերենը, Գևորգյանը՝ միայն ֆրանսերենը, իսկ այդ վկայում է, որ տրված բացատրականները հեռու են ժողովրդից, չեն կապվում անմիջականորեն նրա կյանքին: Միանգամայն հակառակն է ալսօր մեզ մոտ, խորհրդահայ լեզուն լիովին ի վիճակի է իրենով բացատրելու ժամանակակից բառարանի բոլոր բառահոգվածները, առանց դիմելու որևէ միջնորդ լեզվի օգնության:

Բայց ինչու ենք ջանում խորհրդահայերենով պարզաբանելու այն միտքը, թե կորչում է կղզյակների լեզուն և կամ թե նա մնում է նույն վիճակում, ինչ որ էր տասնյակ տարիներ առաջ: Հենց իրենք, բառարանագիրները նույն ելրակացության են եկել: Ատուր Յաղուբյանի «Հայատառ թուրքերեն-հայերենի բառարանը», որ կպարունակե հայուն զրաքի ազգերուն՝ թուրքին, քյուրդին, արաբին, պարսիկին, թաթարին, լեզուներն մեծաքանակ բառեր: Քարածգություն կամ շարաբանություն թող չհամարվի եթե ըսեմ, որ նման փոքրիկ մեծատառ բառարանի մեջ կարելի չէ հեղինակին ըսածին պես մեծաֆանակ բառեր մթերել: Չէ այս զրավաստակ ջան, այլ թրքախոս հայուն համար է բանալի հայ բարբառին¹: Որպես ավելի լավագույն փաստ կարող է հանդիսանալ 1944 թ. Ամերիկայի Լոս-Անջելոս քաղաքում նույն հեղինակի հրատարակած անգլերեն-հայերեն և հայերեն-անգլերեն լատինատառ բառարանը: Բառարանի առաջին բաժինը ընդգրկում է 11000, երկրորդը՝ 12000 բառահոգված²:

¹ Ս. Երեմյան. «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1934, էջ 41:

² A. H. Yacoubian. English—Armenian and Armenian—English soncise dictionary, Los-Angeles, 1944.

Բառարանի երկու բաժնում էլ օգտագործված են բացատրվելիք լեզվի բազմապիսի հոմանիշներ:

Բառարանին կցված է նաև իրեն՝ Աստուր Յադուբյանի առաջաբանը, ուր նշում է, թե բառարանի անգլերեն-հայերեն բաժնի համար (11000 անգլերեն բառ և 25000 բացատրություն) օգտագործել է Հակոբյանի բառարանը, իսկ հայ-անգլերեն բաժնի համար՝ (12000 հայերեն բառ և 30000 բացատրություն) Մինասյանի բառարանը: Ինչպես տեսնում ենք, հայերեն գլխարատերը մեկ հարյուր ավելի են անգլիական բաժնից:

Հայերենը գլխաբառերում և բացատրությունների մեջ լատինատառ ներկայացնելով չափազանց զգվարություններ է ներկայացնում ճիշտ արտահայտված և նույնիսկ որոշ բառահոգվածներում թարգմանական բառարանների միջոցով ենթակառուցված հայերեն բառը¹:

Հարց է առաջանում, ինչո՞ւ համար է բառարանը լատինատառ: Բառարանի առաջաբանում կարդում ենք. «Այս աշխատությունը կազմված է այն հայերի համար, որոնք մոռանում են հայերենը, կարդալը չգիտեն, գոնե իրենց սրտի մեջ պահեն հայերենը»: Ուրեմն ի՞նչ, հայերենը արդեն մոռացվում և ձուլվում է տեղական լեզուներին և միայն մնում է ավելի սերնդի «սրտին մեջ»: Այդ նույն բառարանի հանձնարարականը գրել է Լուս-Անճելոս քաղաքի համալսարանի ասիական ուսումնասիրությունների բաժնի պրոֆ. Հանս Նորդվին ֆոն Կորպերը: Նա գրում է. «Հայերեն լեզուն այն լեզուներից մեկն է, որի ոճերը քիչ են ճանաչված, թեև նա խոսվում է զանազան երկրներում հայերի մոտ: Այս բառարանը կարող է օգտակար լինել բոլոր նրանց, ովքեր օտարախոս են դառել և չեն ճշգրտում մոռանալ իրենց լեզուն: Բառարանը պետք կգա նաև հայերեն լեզուն ուսումնասիրողների համար»²:

Նախ հայտնենք, որ վաչ նրանց, ովքեր կուղեն այս բառարանով հայերեն սովորել: Այս բառարանը, իրոք, հայերենը մոռանալ տալու համար է՝ հայերենը ներկայացնել լատիներեն տառերով, ավելացրած գրան in west Armenian pronunciation արևմրտահայ հնչյունափոխությունն ու տառադարձությունը: Ահա մի

¹ Աստուր Յադուբյանը այս դույզ բառարաններից դուրս ձեռագիր վիճակում ունի անգլերեն-հայերեն-թուրքերեն, հայերեն-թուրքերեն-անգլերեն, թուրքերեն-հայերեն-անգլերեն բառարաններ, ինչպես նաև իր ծննդավայրի՝ Այնթապի բառարանը:

² Նույն տեղում, էջ 3:

երկու օրինակ. ssimpad (ծծմբատ), sovalilug (սովալլուկ), tir-chil (թռչել), pisdigheni (պիստակենի), birhdel (պրպսել), birdi (պրսու) և այլն: Խնդրեմ, սրտի մեջ պահեք այդ հայերենը և կամ ուսումնասիրեք հայերեն լեզուն:

Այս բոլորի հետ, Փարիզի, Բելյուսթի, Կահիրեի և այլ վայրերի մի շարք «ղեմբեր» ամբողջ կոկորդով տղադաճում են այն մասին, որ միայն իրենց մոտ է հայերենը զարգանում և սփյուռքահայ բառարաններն են, որ ձիշտ են արտացոլում հայերենը:

Սփյուռքահայ բառարանագիրները «մաքուր հայերենի» պիտակի տակ, երբեմն տվել են «հայերեններ», որոնք կամ սխալ են. և կամ անհասկանալի: Դիմենք փաստերին. Cement բառի համար բառաքարկված է շլան բառը: Իսկ ի՞նչ է շլանը: Պրոֆ. Աճառյանը գրում է. «Շլան—մոխիր, մեկ անգամ ունի Ոսկ.(եբերանի) Սաղմոսաց մեկնություն մեջ (լր. էջ 673) կարող է նաև առնվել իբրև տիղմ»¹: Chlore-ի համար կազմած է «դալ» բացատրական, հավանական է դալար բառի իբր թե արմատը: Մեզ մոտ, այսինքն հայերենում դալ կհասկացվի մոր առաջին կաթը: Այդպես էլ կարողում ենք Հ. Աճառյանի Արմատական բառարանում.—

«Դալ—մոր առաջին կաթը. ունենք նաև դալ արմատ՝ մի տեսակ ձուկ իմաստով»: Իսկ դալ վերև նշված իմաստով չկա, դուրս մեր անօրգանական բիմիալի մասնագետները կամ ինչպես սփյուռքահայերը կասեին, անգործարանական տարրարանները օղնության կղալին և կասեին, արդյո՞ք Chlore նույն դալն է:

Ասենք հենց իրենք սփյուռքահայ բառարանագիրներն էլ զրույնում են, որ ստեղծվում է բառերի շարան: «Ի վերջո իրերը կհանդեն այն կետին, որ եվրոպական գիտական եզրի մը (տերմինի—Գ. Գ.) համապատասխանող հայերենները հաճախ շատ պեսպեսություն կերևան օրինակի համար եվրոպական լեզուներին հայերենի վերածված բառադրոց մեջ, նորերու մեջ՝ երբեմն կամ ամենքն ալ, կամ մեկ մասը բովեքով շարված»²:

Որ հայերենը ըստ ոմանց «բոլոր լեզուների մայրն է» ապացուցելու համար ամենալավ օրինակը 1945 թ. Լոնդոնում լույս տեսած «Etude philologique et Lexicographique» աշխատությունն է որի հեղինակը Պետրոս Կ. Պոլսեցին է՝ Պետրոս էֆենտի Քերեսթեճի-

1 Հ. Աճառյան, Արմատական բառարան, հատ. 5. էջ 369—370:

2 Հ. Տաշյան, Բառախոսական գիտություններ հայերեն գրական լեզվի մասին, Վիեննա, 1926, էջ 3:

յան: Այս աշխատությունը լեզվագիտական բառարան է: Հեղինակը վերցնում է, իր կարծիքով, հայերեն համարված 6000 բառարմատ և համեմատում աշխարհի 900 լեզվի 100000 բառի հետ և ցույց տալիս, որ այդ բառերը առաջացել են հայերենից: Աշխատությունը կազմվել է 900-ական թվականներին, բայց մենք այս հիշատակում ենք ոչ թե այն պատճառով, որ հրատարակվել է 1945 թ., այլ նախ այն, որ այդ աշխատությունը մի առաջաբան է գրել «արդի հայ պատմագետ» Արշակ Սաֆրաստյանը և ներկայացրել է որպես խոշոր գիտական երկ: Այս աշխատությունը հիշատակելու երկրորդ շարժառիթն այն է, որ դժբախտաբար այսօր էլ կան այնպիսի կարճատև մարդիկ, որոնք իրենց տեսակետով առաջ չեն դնում Պետրոս էֆենտի Քերեսթեճիյանից:

Ո՞րն է այս լեզվագիտական բառարանի հիմնական սկզբունքը: «Պետրոս ունեցած էր առիթ ուսումնասիրելու,—գրում է Արշակ Սաֆրաստյանը,—բազմաթիվ հին և նոր, հալ և օտար հեղինակներու լեզվագիտական և պատմական գրույթները, ինչպես կհայտնե իր թուրքերեն ստուգաբանական բառարանին մեջ (տպ. 1913), «Notons philologiques» վերնագրով այն համոզումն թե՛ աշխարհիս զանազան լեզուներն տարածված են առեի ճառագայթներու պես մի մայր կենտրոնե, որ էր Արարատյան աշխարհն. և ոչ՝ ըստ հին հույն և լատին բանասիրաց կարծյաց թե իրենց էր մայր լեզուն»: (Ընդգծումը մերն է—Գ. Գ.):

Ո՞չ ավելի, ո՞չ պակաս բոլոր լեզուների մայրը հայերենն է: Այս աշխատությունը կարդալիս, մարդ ակամայից բացականչում է. «Դառնանք, զոգորմին տի տանք» հայտնի բառաբանագիր «Յոհաննես Քյուլին»:

Քերեսթեճիյանի բառարանին ժամանակակից գործ է նորայր Վրույրի «Répertoire etymologique de l'Armenian» աշխատությունը, հրատարակված 1948 թ. Անտվերպենում:

Նորայր Վրույրը բնակվում էր Բելգիայում, գիտեր հին և նոր քսան լեզուներ: 7—8 տարի աշխատել և գրել է հայերենի ստուգաբանական բառացանկի առաջին հատորը: Երկրորդ հատորը հեղինակի մահվան պատճառով (1956 թ.) մնացել է ձեռագիր:

Աշխատության առաջին հատորը քննում է ակադակյան, սումերական, հեթիթական, ուրարտական, արամեական, եբրայական, ասորական և արաբական ծագում ունեցող հայերեն բառերը:

Երկրորդ հատորում քննության պետք է առնվեր սանսկրիտ, ավեստա, պահլավ, պարսիկ, հույն և լատին արմատները հայերենում:

Նորայր Վրույրի բառարանի առաջին սյունակում տրված է համեմատելի լեզվի արմատ բառը, երկրորդում՝ բառի նշանակությունը ֆրանսերեն կամ անգլերեն, երբեմն նաև հակիրճ տեղեկություններ, երրորդ սյունակում՝ հայերեն բառը և ապա նրա արտասանությունը լատինական տառերով:

Նորայր Վրույրը ասորերեն լեզվի հետ է կապում դույլ, դերձակ, դահին, քել, վարդ, վարագ և այլ բառեր: Արարականի հետ կապում է աղբյուր, աղբիկ, կիրն, ռումբ, կոունկ, անոթ, բակլա, խսիր, զուրաֆե (ընծուղտ), բաղ, պալֆաբ, խաղաղ, շալակ, բալասան, զոմեշ, բուզ և այլն:

«Ամենուն տարեցույցը» շափաղանց բարձր գնահատեց այս աշխատանքը գրելով. «Համեմատորեն բառացանկ է կոչված բառագրական այս թանկագին գործը, քսանի չափ լեզուներու և բարբառներու համեմատական տախտակներով և մեծագիր էջերով»¹:

Նորայր Վրույրի բառարանը գիտական տեսակետից մեծ արժեք չի ներկայացնում, կարևոր են միայն հանդես բերած նորությունները:

Սփյուռքում քննադատական որոշ վերաբերմունք ցուցաբերվել է խորհրդահայ բառարանների վերաբերյալ: Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ առանց բացառության, վերջին հիսնամյակի սփյուռքահայ բոլոր բառարանագիրներն էլ օգտագործել են պրոֆ. Հրաչյա Աճառյանի Արմատական բառարանը, մի աշխատություն, որը տասնյակ դռներ բախելուց հետո լույս տեսավ միայն խորհրդային կարգերում: Խորհրդահայ բառարանագրության մյուս նըշանավոր կոթողը՝ Ստեփան Մալխասյանցի բառարանը նույնպես արժանացել է սփյուռքահայության հատուկ ուշադրությանը: Նույնիսկ խորհրդային կարգերի ամենամոլի հակառակորդները գտնում են, որ Մալխասյանցի գործը հավերժացնողը և անունը անմահացնողը ամենից առաջ հայերեն բացատրական բառարանն է, իր տեսակի մեջ մի եզակի ու անգերադանցելի աշխատություն, վաստակն իր ողջ կյանքի: «Աճառյանի արմատական բառարանն հետո Մալխասյանցի այս գործը որ չորս հատորների պիտի բաղկանա, թանկարժեք ու մնացուն աղբյուր մը կկազմե հայ լեզվի ուսումնասիրության համար»: Եվ ապա «Խ. Հայաստանի լուսավորության նախարարությունը 1922-ին հատուկ պայման կկնքե հեղինակին հետ՝ անոր աշխատանքի պարագաները ձեռնելով և ապ-

1 «Ամենուն տարեցույցը», 1957, էջ 640—641:

բուստը ապահովելով: Այս մեծարժեք գործը հայ լեզվի մնացուն կոթողներից մեկն է, և կանմահացնե իր 88-ամյա հեղինակը»: Մի ուրիշը խոսելով այդ բառարանի արժանիքների մասին գրում է. «Պատիվ է բերում Հայաստանի գիտական և հրատարակչական գործերի, բայց մանավանդ կրթական նախարարության վարիչներին, որ նրանք ճշգրիտ կերպով ըմբռնեցին Ստ. Մալխասյանցի պարզած ծրագիրը ժամանակին և ընդառաջ զացին դրան և հնարավորություն տվին, որ մեծ հայկաբանը հաջողությամբ ու պատվով պոխ բերի իր առաջադրանքը»:

«Արևմուտք» թերթը ոչ ճիշտ գիրքերից էլնելով քննադատում է Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանը»: Հոգվածագիր Ջիվունին վերջում գրում է. «Բնավ չեմ նախանձեր ակադեմիական Մալխասյանցի պես մեծահմուտ գիտնականի մը այս ձեռն լույս աշխարհ գրած բառարանին: Կնախանձեմ միայն այն երջանիկ պայմաններուն, որոնց մեջ ան կրցած է տքնել ու տպել այդչափ մեծածավալ երկ մը: Նյութական հոգսե դերձ, կառավարությունեն թոշակավորված, երեք արտագրող խմբագիրներ իբրեւ օգնական և վճարովի պայմանագրով, Պետհրատն իբրեւ պատրաստ տպարան իր ձեռքին տակ: Երանելի՞ պայմաններ»:

Սփյուռքահայության առաջավոր մասը, ազատվելով ծանր պայմաններից այժմ մեկ հետ միասին լծվել է խաղաղ շինարարական աշխատանքի, և այսօր համարձակ հարստացնում ենք մեր լեզվի մայր կառույցը: Ուսերենի միջոցով հաղորդակից ենք դառնում և օգտագործում, առանց ազդալին սահմանափակումների, առաջավոր մարդկության ատեղծած այն լուսավոր մտքերն ու հայտնագործումները, որոնք նպաստում են մի կողմից մեր հայրենիքի ամրապնդմանն ու բարգավաճմանը, մյուս կողմից՝ ամբողջ աշխարհում խաղաղ կյանքի հաստատմանը:

Հրաչյա Սնանյան

Ստեփան Մալխասյանց

ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ բառարանագրութիւնը բուռն զարգացում ապրեց հատկապէս Հոկտեմբերյան հեղափոխութիւնից հետո: Ամեն մի լեզուչուր պատմութեան ընթացքում վերապրումներ է ունենում, այդպիսի շրջանները համընկնում, համապատասխանում են պատմութեան զարգացման ընթացքին: Խորհրդային Միութեան ազգային հանրապետութիւնների լեզվի զարգացման համար այդպիսի ժամանակաշրջան էր Խորհրդային կարգերի հաստատումը:

Խորհրդային Միութեանում հրատարակվել են ուսաց լեզվի մի հատոր, բառահատոր և բաղմահատոր բացատրական բառարաններ, երկլեզվյան թարգմանական բաղմամբով բառարաններ՝ կապված ավելի քան 150 լեզվի հետ:

Խորհրդային Միութեան ասիական և հյուսիսի ժողովուրդներից շատերը միայն մեր օրերում ունեցան իրենց ազգային գիրն ու գրականութիւնը, այդ թիւում և իրենց առաջին բառարանը: Առաջին անգամ կալմովեցին՝ ռուս-կիրգիզերեն, էրզյաներեն-ռուսերեն, մոկշայերեն-ռուսերեն, տուվիերեն-ռուսերեն, խակասերեն-ռուսերեն, նենեցերեն-ռուսերեն, ռուս-մանսիերեն, էվենկիերեն-ռուսերեն և ուրիշ այլ բառարաններ:

Նույնատեղում շրջանում հատուկ զարկ ստացավ հարավ-ասիական և աֆրիկյան զաղութային լծից ազատագրված ժողովուրդների լեզուներին առնչված Խորհրդային բառարանագրութիւնը: Հրատարակվեցին բառարաններ առնչված շինարեն, հինդի, ուրդու, մալայերեն, սիամերեն, բիրմաներեն, տիբեթերեն, թամիլերեն, աֆրիկական սուհանիլի լուլու, փինջաբերեն և այլ լեզուներին: Հինդիկուշում բնակվող մոտ 15000 բնակչութիւն ունեցող վերշիկները նույնպէս ունեցան իրենց վերշիկերեն-ռուսերեն և ռուսերեն-վերշիկերեն բառարանները, էլ շենք խոսում հին ու նոր մեծ ժողովուրդների լեզուների մասին, որոնց առնչված կալմովել

են ոչ միայն ընդհանուր, այլև նեղ մասնագիտական բնույթի տասնյակ ու հարյուրավոր բառարաններ:

Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին օրերից հայ բառարանագրության աշխատանքներին նվիրվեցին անվանի հայագետներ Մանուկ Աբեղյանը, Ստեփան Մալխասյանցը, Հրաչյա Աճառյանը և հին ու նոր սերնդի մի շարք գործիչներ՝ Թադևոս Ալվալբեղյան, Երվանդ Տեր-Մինասյան, Մամիկոն Գևորգյան, Պողոս Սոտնիկյան, բժշկապես վաճան Արծրունի, Լևոն Հովհաննիսյան, վարդան Փոթեկյան, Արշակ Տոնյան, Արարատ Ղարիբջյան և այլ հայագետներ ու մասնագետներ:

ՀՐԱԶՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆ

1900-ական թվականներից սկսած հայ լեզվաբանության երկնակամարի վրա շողշողում է մի պայծառ անուն՝ Հրաչյա Աճառյան:

Հրաչյա Հակոբի Աճառյանը ծնվել է 1876 թ. մարտի 8/20-ին Կ. Պոլսում, արհեստավորի ընտանիքում: Նախնական կրթությունն ստացել է Կ. Պոլսի Սամաթիա թաղի դպրոցում, հետո կենտրոնական վարժարանում, աշակերտելով Մելքոն Կյուրճյանին, Եղյա Տեմիրճիպաշյանին, Հակոբ Պարոնյանին, Մաղաթիա Գարազաշյանին: 1895 թ. մեկնել է Ֆրանսիա, սովորել է Սորբոնի համալսարանում, աշակերտել աշխարհահռչակ հայագետ Անտուան Մեյեին:

Հայագետ Հյուբշմանը արևելագետների տասներեքերորդ կոնգրեսին լսելով Աճառյանի կարդացած երկու դեկլուցիւմները, ինչպես և ծանոթ լինելով նրա լազերենի ուսումնասիրությանը, որն Աճառյանը ներկայացրել էր Փարիզի լեզվաբանական ընկերությանը (Société de linguistique de Paris), հրավիրում է նրան Ստրասբուրգ՝ իր դասախոսությունները լսելու:

Աճառյանը 1898 թ. գնում է Ստրասբուրգ և մեկ կիսամյակ լրսում Հյուբշմանին:

Իր կյանքի ամբողջ ընթացքում Աճառյանը հավատարիմ կերպով ընթացավ իր ուսուցիչների ճանապարհով:

1898 թ. ավարտելով ուսման դասընթացը, վերադառնում է Անդրկովկաս, զբաղվում մանկավարժական ու գիտական աշխատանքներով:

Ուր էլ որ աշխատել է նա՝ էջմիածնում, Շուշիում, Նոր Բայազետում, Նոր Նախիջևանում, թե՛ բազմաթիվ այլ վայրերում, միշտ

էլ դասատւական պարտականություններին աւրնթեր հավաքել է նյութեր՝ հայ բարբառների, լեզվի, սովորույթներին մասին:

1924 թ. Հ. Աճառյանը հրավիրվում է Երևանի պետական համալսարան և դասախոսում հայագիտական մի շարք առարկաներ՝ հայոց լեզվի պատմություն, ընդհանուր լեզվաբանություն, հայ բարբառագիտություն, լեզուներ, միաժամանակ զբաղվում իր գիտական աշխատանքների հրատարակչության դործով:

ՀԽՍՀ Լուսժողովուրդի բարձր դնահատելով Հ. Աճառյանի գիտական արժանիքը, վաստակները, 1932 թ. նրան honoris causa շնորհեց բանասիրական գիտությունների դոկտորի աստիճան և պրոֆեսորի կոչում, իսկ 1935 թ. նաև գիտության վաստակավոր դործչի կոչում: 1943 թ. Աճառյանը ընտրվում է ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հիմնադիր կադմի ակադեմիկոս: Հ. Աճառյանը միաժամանակ Զեխոսովակիայի գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ էր 1937 թվականից:

Հ. Աճառյանը վախճանվեց Երևանում, 1953 թ. ապրիլի 16-ին:

Հայագիտության, կարելի է ասել, բոլոր բնագավառներում՝ հայերենագիտություն, հայոց լեզվի պատմություն, հայ բարբառագիտություն, հայ գրականության պատմություն, գաղթավայրերի պատմություն, համեմատական քերականություն, բառարանագրություն, դասագրքերի կազմում և այլն և այլն, Աճառյանը շարժել է իր գրիչը և հանդես բերել գիտական խորություն, հմտություն, վարպետություն, սակայն նրա ամենասիրած գիտական ոլորտը, ուր փայլել է իր տաղանդը, եղել է հայերենի բառագիտական-բառարանագրական դործը, որը նկատվում է նրա բոլոր աշխատությունների մեջ:

Աճառյանի հրատարակված բառարանագրական առաջին աշխատությունը «Թուրքերենն փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ» բառարանն է:

Աշխատությունը հրատարակվել է 1902 թ., էմիյան աղգագրական ժողովածուի մեջ՝ կազմելով նրա Գ հատորը: Աշխատությանը կցված է մանրամասն ներածություն, ուր իրավացի կերպով ասվում է. «Ճշմարիտ է, թե Պոլսո, Վենետիկի կամ Վիեննայի մեջ այլ և այլ ժամանակներ հրատարակված են ռամկորեն հայերեն մեծ և փոքր բառգրքեր, որոնց մեջ հավաքված են ժողովրդական լեզվին մեջ զործածական խումբ մը թրքական բառեր և անոնց դիմացը նշանակված հայերեն թարգմանությունը. բայց ալս աշխա-

տությունները ոչ մի գիտական արժեք չունին»¹։ Եվ իրավամբ, այսպես 1870 թ. հրատարակված «Ընտանեկան բառարան տղայոց վարժության» աշխատությունը 6 առանձին մասերի բաժանված Լի-ից Ֆ բառահոգվածների առանձին այբբենական կարգով դասավորված բառարան է և հիմնականում ժողովրդական լեզվի մեջ գործածված թուրքերեն բառերի հավաքածու։ Հեղինակի նպատակն է փոքր հասակից երեխաներին վարժեցնել, ուսուցանել, թե «պետք է, որ ամեն մարդ յուր խոսակցության ժամանակը ղգուշանա օտարազգի բառեր գործածելն և չանք ընե ունակություն ընելու բուն հայկական բառերով խոսիլը»²։

Հ. Աճառյանը «Թուրքերենի փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ» բառարանին կցած ընդարձակ ներածականում, գրված 1900 թ., մանրամասն կանգ է առնում թուրքական ափրապետության պատմության վրա, ցույց տալիս հայ բարբառների դասավորությունն ու ազդեցությունը, նշելով, որ թուրքերենից ամենից ուժեղ ազդված է Կ. Պոլսի բարբառը։ Աճառյանը աշխատության հիմք ընդունել է Կ. Պոլսի բարբառը, համեմատելով վանի, Ղարաբաղի և Նոր Նախիջևանի բարբառների կրած ազդեցության հետ։

Աճառյանը իր բառարանի նախնական օրինակում տվել է թուրքերեն բառը, նշանակությունը և ծագումը, իսկ հետագայում, բառարանը տպարանի ղեկավարից հետո միայն, ավելացրել է բառի ֆրանսերեն համարժեքը։ Թուրքերենից կատարված փոխառյալ բառերի մասին նա Գ. Խալաթյանին իրազեկ է պահում էջմիածնից գրած նամակով 1900 թ. հունվարի 25-ին։

Գր. Խալաթյանին գրած (1901 թ. 9/2) նամակից երևում է, որ եվրոպական լեզվով թարգմանություն տալը կատարվել է Խալաթյանի խորհրդով։ Աճառյանը այդ կատակցությամբ գրում է. «Ձեր առաջարկածը՝ ավելացնել որևէ եվրոպական լեզվով նշանակությունները յուրաքանչյուր բառի քով, արդեն ընդունած եմ և հայտնած տպարանին, որ այս մասին որևիցև առարկություն մը չհանեց։ Ես եվրոպական լեզուներեն կընտրեմ ֆրանսերենը՝ որուն ամենեն ավելի ծանոթ եմ, քան ուրիշ որևիցև եվրոպական լեզվի։ Ես ալ հարմար կը համարեի ընտրել գերմաներենը, բայց դժբախտաբար բազմաթիվ աշխատություններս չեն թույլ տար այդ՝ որ անշուշտ ինձ համար ավելի ժամանակ պիտի պահանջեր, քան ֆրանսերենը»³։

1 Հ. Աճառյան, Թուրքերենի փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ, 1902, էջ 12։

2 Լ. Մ., Ընտանեկան բառարան տղայոց վարժության, Կ. Պոլիս, 1870, էջ 5։

3 ԴԱԹ, Գր. Խալաթյանի ֆոնդ, № 5, № 138։

Աճառչանի «Թուրքերենն փոխառյալ բառերը հայերենի մեջ» աշխատությունը լուրջ գիտական գործ է: Այդ մասին է վկայում հատորի խմբագիր Գր. Խալաթյանը, գրելով. «Աճառչանի այս բառարանը այս ուղղությամբ առաջին գիտական հետազոտությունն է, որ հեղինակը հաշվի է առել ոչ միայն թուրքերենը, այլ այսպես կոչված օսմանյան լեզուն, որի բաղկացուցիչ տարրերի մեջ են մտնում նաև պարսկերենը, արաբերենը, ինչպես և եվրոպական լեզուներից կատարված փոխառությունները:

Հ. Աճառչանը իր այդ անդրանիկ բառարանային աշխատանքի մեջ հասուկ նշումներով ցույց է տվել տվյալ բառի փոխառության հնությունն ու սահմանները, այսպես՝ (+) նշանով—թե բառը հատուկ է միայն հին սերունդներին և այժմ քիչ գործածական է, *— նշանակում է, թե բառը ունի նաև զուտ հայերեն համապատասխան ձև, (❁)—բառը քիչ գործածական է և նոր փոխառություն է. իսկ որևէ նշան չունեցող բառերը ավելի շատ գործածական ձևերն են:

Հ. Աճառչանը նախորդների պես չի դրում սոսկ թուրքերեն բառը և հայերեն նշանակությունը, այլ տալիս է նաև նրա ծագումը՝ առաջացումը, ֆրանսերեն նշանակությունը և հայերենում գործածության սահմանները: Բառարանի տեսքը ավելի պարզ դարձնելու համար վերցնենք մի երկու նմուշ:

+ Ազիզ սուրբ, մաքուր. saint, propre. միայն կը գործածվի հետևյալ ասացվածին մեջ. ջուրին պես ազիզ ըլլաս. այս խոսքը կուղղվի իբր օրհնենք ջուր բերող կամ ջուր մատուցանող անձին: Ազատ գործածություն են ստացած ազիզ վ. «սուրբ, տոն (օր) jour de fête, jour férié» ազիզ ն. «քնքուշ, փափուկ, նազելի. tendre, délicat» m' զիզ Ղ. «թանկագին (բարեկամ). cher (ami)» արար. عزیز aziz «փառավոր, սուրբ, մաքուր» և ալլն:

Ազլ ընել «պաշտոնանկ ընել. destituér», ազլ ըլլալ «պաշտոնանակ լինել être destitué» կազի նաև ազիլ ընել, ըլլալ: Այսպես և m զլ վ. = արար. عزل azl «պաշտոնանկություն, destitution:

*Ազղըն ն. Ա'զղուն Ղ. Աջղուն վ., կատաղի, կառղած (մարդ, շուն, ձի և այլն). féroce, enragé (homme, chien, cheval etc)՝ ազղընուրյուն «կատաղություն. fureur, férocité, rage» = Թրք. آزرغن azğən մուրյալ, կատաղի, séduit, enragé՝.

Ազման «չափազանց մեծ énorme» օր. ստավրիտի ազման. ստավրիտ ձկան ամենամեծ տեսակը, թրք. آزمان azman¹.

1 նույն տեղում, էջ 59—60:

Այս նույն սկզբունքով է կազմված նաև «Եվրոպական փոխառյալ բառեր հաշիւներնի մեջ» աշխատութիւնը, որը (տպագրվեց «Հանդէս ամսօրեայում» 1947 թ., ապա 1951 թվականին առանձին գրքով) պարունակում է հատկապես Պոլսի ժողովրդական լեզվի մեջ գործածված 860 օտար բառերը: Այս աշխատանքը իր էութեամբ բոլորովին չի համապատասխանում ունեցած վերնագրին, նույնիսկ ինքը, հեղինակը առաջարանում ասում է, թէ «Ներկա աշխատութեանն նպատակն է ամփոփել և ուսումնասիրել այն բոլոր բառերը, որ Պոլսի ժողովրդական հաշիւներնի փոխ առած է իտալերենի, ֆրանսերենի և ուրիշ եվրոպական լեզուների: Ուր որ գտած եմ նույն կարգի բառեր ուրիշ հայ բարբառներու մեջ (Զմյուռնիո, Արարիկի, Ակնա, Վանի, Խրիմի, Նոր Նախիջևանի և Ղարաբաղի). համեմատութեան առած եմ: Այստեղից պարզ նկատվում է, որ հեղինակը նկատի է ունեցել բարբառները և ոչ գրական հայերենը, ավելի ճիշտ կլիներ աշխատութիւնն անվանել՝ Եվրոպական փոխառյալ բառերը հայ ժողովրդական խոսվածքներում: Եվրոպական բառերի շարքում հանդիպում ենք «կառպոն» (ռուսական ռուբլի (թրք. garbon) անշուշտ եվրոպական բառ է, բայց ծագումը անծանոթ):

Խառպոնը ուկրաինական Карбованец բառն է, որն անցել է թուրքերենին, որից և հայերենին¹:

Աճառչանի հաջորդ բառարանագրական աշխատանքը՝ Գավառական բառարանն է:

Գավառական բառարան կազմելու միտքը շատ վաղ է ծագել Աճառչանի մոտ: 1901 թ. հունվարին Գր. Խալաթյանին հղած նամակում կարդում ենք. «Զեր առաջարկած ձե՛՝ «կազմել բառարան գրարարում չպահպանված գավառական հայերեն բառերի, որոշելով նոցա նշանակութիւնը որեւէ եվրոպական լեզվով: Զէր կարելի արդոք, որ այս բառերի մոտ ավելացվել նաև հետեյալը կից հայերենին, և նշանակելով, թե որ և որ գավառների մեջ գործածական են այդ բառերը»: Ես ինքս պատրաստ էի մեծ ուրախութեամբ կազմելու Զեր առաջարկված աշխատութիւնը, քանի որ արդեն հարկավոր նյութերը հավաքած և աշխատութիւնը մեծ մասամբ լրացուցած եմ, լայց կա դեռ մի քանի ամսվան աշխատանք, աշխատութեան վերջին տեսք մալ տալու, եվրոպական բացատրութիւնները ավելցնելու և մաքուրի առնելու համար»²:

¹ Д. А. Магазаник. Турецко-русский словарь. Москва, 1931, стр. 539.

² ԳԱԹ, Գր. Խալաթյանի ֆոնդ № 5, № 35:

Հրաշյա Աճառչանը հետադաշում անընդհատ հարստացնում է իր բառարանը նորանոր նյութերով, 1906 թ. արդեն հասցրել էր 26000-ի:

«Էջմիածնում եղած ժամանակս,— գրում է Աճառչանը,— պատահեցաւ պր. Հայկունուն, որին առաջարկել եք կազմել էջմիածնում հրատարակված հաւորների հայ գաւառական բառերի բառարան: Պր. Հայկունին հայտնելով իր ծերութիւնը և ժամանակի պակասութիւնը (փակագծի մեջ պիտի ասել, թե նա իր նյութական պարենը հայթայթելու համար տպարանի սրբազրիչ է և դրա համար էլ վատնում է ահագին ժամանակ) առաջարկեց ինձ վերցնել այդ աշխատանքը: Ինչպէս ուրիշ անգամ հայտնել եմ Ձեզ, ես արդեն կազմում եմ բնդարձակ գաւառական բառարան, որի բառերի թիւը այսօր հասնում է 26000-ի»¹:

Մեր նշած, ինչպէս և նրա գրած այլ նամակներից երևում է, որ ընդհանրապես Աճառչանը իր աշխատանքների մասին միշտ իրազեկ է պահել Խալաթյանին և հետեւել նրա խորհուրդներին:

Լազարյան ձեմարանի մասնագիտական դասարանների խորհուրդը 1910 թ. նոյեմբերի 5-ին Հ. Աճառչանի գաւառական բառարանը համարեց արժանի Դ. Քանանյանի մրցանակին, նույն խորհրդի 1912 թ. նոյեմբերի 7-ի որոշմամբ հանձնելով է հրատարակութեան, կազմելով էմինյան ազգագրական ժողովածուի Թ հատորը:

«Խմբագրութեան կողմից» բաժնում Կ. Կոստանյանը գրում է. «Իբրեւ իր տեսակի մեջ առաջին օրինակ՝ Հ. Աճառչանի գաւառական բառարանն այժմ մատչելի է դառնում գրական և գիտական րնդարձակ շրջանների ուսումնասիրութեանը: Հայ բառարանների կարգի մեջ ներկա գաւառական բառարանը մի կողմից լրացնում է նոցա թերին և մյուս կողմից կարծես նոցա շարահարութիւնն է դառնում: Սակայն այդ բառարանի նշանակութիւնն առաւել մեծ է հայ ազգագրութեան նկատմամբ, նորա մեջ ամփոփված են թանկագին տեղեկութիւններ ու ցուցումներ հայ ժողովրդի բարբի, սովորութիւնների, խաղերի, հավատալիքների, ընտանեկան և հասարակական կենցաղի և այլ այսպիսի հանդամանքների մասին և որ գլխավորն է, նա տալիս է հարուստ պաշար հայկական բարբառագիտութեան, որը մեծ նշանակութիւն ունի հայոց լեզվի ամբողջ նկարագիրն ըմբռնելու համար»²:

1 ԳԱԹ, Գր. Խալաթյանի ֆոնդ 5, № 143:

2 Հ. Աճառչան. Հայերեն գաւառական բառարան, 1913, էջ XXVI:

Աշխատութեանը կցված է հեղինակի ընդարձակ առաջաբանը, որտեղ մանրամասն շարադրված են հայերեն բարբառների հընչ-յունափոխական առանձնահատկությունները:

Հ. Աճառչանը նշում է, թի աշխատանքի բնթացքում, բացի զըրավոր աղբյուրներից, ուրեր են իրեն օժանդակել, նույնիսկ ո՞ւր իրեն բանի բառ է տրամադրել:

Հեղինակը չգովաճանկելով պատմական փաստերին, հիշատակում է, որ հայ գավառաբարբառներով իրենից առաջ զբաղվել են Ռիվոլյան, Շրոդերը, Միսիմար Աբբան, Պողոս Թորոսյանը, Ջրպետը, նոր հայկազյան բառարանը (735 գավառական բառերի հավելվածը), Riggs, Գ. Ախվերդյանը և ուրիշներ:

Աշխատութեան մասին հեղինակը գրում է. «Ասիկա պիտի պարունակե բոլոր հայ գավառական բառերը, ինչպիսի նաեւ ալն ձևվերը՝ որոնք կազմված են հայ և օտար բառի մը բարդութեամբ կամ ածանցմամբ»¹:

«Գրքիս մեջ առնված են զուտ գավառական բառերը, աշխինքն՝ անոնք միայն՝ որ հին մատենագրութեամբ ավանդված չեն, կամ ավելի պարզ խոսելով՝ վենետիկի առձեռն բառարանին մեջ չկան»²:

Գավառական բառարանում կան ոճեր, զարծվածքներ, որոնցով հարուստ է ժողովրդական գավառիկ լեզուն, օրինակներ, պատկերներ զխաբառի զոյութունն ու ալս կամ ալն առումի կիրառութունը հաստատելու համար: Հեղինակն ալդ կատարել է զիտակցորեն, «հետեւելով ֆրանսիական նշանավոր առածին «Un dictionnaire sans exeples est un squelette (բառարանն առանց օրինակների կմախք է):

Գավառական բառարանը Աճառչանի բառարանագրական աշխատանքների համեմատաբար թույլ օղակն է: Որոշ զխաբառներ սխալ բացատրութուն են ստացել:

Հ. Թումանյանը Աճառչանի «Գավառական բառարան»-ի մասին 1917 թ. հրատարակել է քննադատական հոդված, որը ցավոք անավարտ է մնացել:

Թումանյանը բերում է անճշտութուններ.

Ճլուռ—Ուռիի այնպիսի ճյուղ, որ հարմար կուզա բահի կոթ շինելու: Ընդհակառակը: Ճլուռին ճախնուտներում ու գետափերին բուսնող էն բարակ ուռին է, որ սովորաբար չի հաստանում շատ էլ—Корзничная ива³:

1 Նույն տեղում, էջ 5:

2 Նույն տեղում, էջ 18:

3 Հ. Թումանյան, երկերի ժողովածու, հատ. 4, էջ 408:

Անառ—ձառնարի նման բույս ձրն է, որմն քաշովի (փիլավ) կպատրաստեն: 2. ալի. հատիկ,—գրում է Աճառյանը: Թումանյանը մեջբերելով գրում է. «Առաջին՝ աճարը ր-ով է, ոչ թե ո-ով: Երկրորդ՝ ձառնարը բույս չի, որ աճարն էլ նրա նման բույս լինի: Աճարը հաճարն է, որ աղում են կամ ծեծում ու ձառնար շինում: Եվ երրորդ՝ Տփիսիս աճարին հատիկ չեն ասում: Աճառյանն ընդունեց քննադատությունը և Արմատական բառարանում Երևանի բարբառի աճարը գրված է ր-ով ու բացատրված հաճար¹:

Ընդհանրապես Աճառյանը հաշվի է առել քննադատությունները և ուղղել է իր սխալները, ուղղել է նաև իր նկատած անճշտությունները:

Հայերեն գավառական բառարանը քննադատելով, Թումանյանը միաժամանակ պտնում է, որ այդ և նման աշխատանքները լուրջ և կարևոր գործեր են: 1922 թ. անդրադառնալով լեզվի խընդրին՝ Թումանյանը գրում է. «Նոր է հավաքվում ու վերաշինվում ամեն բան: Վերաշինվում է և լեզուն, և ահա պ. Աճառյանի հայ գավառական բառարանը առաջին լուրջ գործերից մեկն էր մեր լեզվի ուսումնասիրության, մեր լեզվական գանձերի—բառերի ու ոճերի համբարումի»²:

Գավառական բառարանը թեպետ պարունակում է 30000 բառահոգված, բայց էլի պակասավոր է:

«2. Աճառյանի գավառական բառարանը,—գրել է աշխատության խմբագիր Կ. Կոստանյանը,—իբրև բառերի և դարձվածքների հավաքածու, լիակատար չէ: Այդ երևում է ներկա տարվա հունվար ամսին Մայր Աթոռի տպարանում լույս տեսած այն աշխատությունից, որ կաղմել է Սահակ վարդապետ Ամատունին «Հայոց բառ ու բան» վերնագրով: Երկու աշխատությունների մեջ պարունակված նյութերի համեմատությունը բերում է այն եզրակացության, որ «...նոքա իրարու ուղղելով և իրարու լրացնելով, կարող են նոր հայտնությունների առիթ լինել և միևնույն ժամանակ նպաստել հայերեն լեզվի ավելի ընդարձակ ծանոթության»³: Գավառական բառարանի թերությունը պիտի համարել այն, որ բերված օրինակների մեծ մասը հեղինակային չեն, չեն առնված հայ գյուղագրությունից, որով հատկապես հարուստ է հայ գրականության արևելահայ հատվածը:

1 Հ. Աճառյան, Արմ. բառ., հատ. 4, էջ 43:

2 Հ. Թումանյան, Երկերի ժող., հատ. 6, էջ 160:

3 Հ. Աճառյան, Հայերենի գավառական բառարան, էջ XXVI:

Աճառչանն ինքը ևս խոստովանում է, որ իր ալդ աշխատանքը թերի է: «Գավառական բառարանս շատ թերի է, ճիշտ է, խոշոր հատոր է, բայց ընդամենը պարունակում է 30000 բառ, իսկ իմ մոտավոր հաշիվներով մեր գավառական բառերի թիվը 100000-ից ավելի է: Մի քանի տարի առաջ ձեռնարկեցի ավելի լիակատար գավառական բառարան կազմելու աշխատանքին, սակայն հետո կիսատ թողեցի՝ ավարտելու համար այժմ տույազրվող գործերս»¹:

Ալդ նույն ժամանակներին Աճառչանին հետաքրքրել է նաև ուրիշների բառարանային աշխատանքները: 1900 թ. 24/11 — հալաթյանին դրած նամակում խոսելով իր գավառական բառարանի մասին, ավելացնում է. «փակագծի մեջ հայտնում եմ ցավ ի սիրտ թե այն վանեցին, որի համար լսել էի, թե ահագին թվով գավառական բառեր է հավաքել, մի վարդապետ է, որ բանտարկվելով բանտի մեջ, իր ընկերներից հավաքել է 25000 բառ, նրա կազմած տետրակը ոստիկանությունը աչրել է, վարդապետի վախճանվելուց հետո բանտի մեջ»²:

Ի դեպ Աճառչանի նշած վանեցին Արսեն Թոխմախյանն է:

Թոխմախյանը իր մի նամակում գրում է, որ ինքը բանտի մեջ հավաքել է 3000 վանեցոց բառեր:

Մի ալլ առիթով, 1904 թ. 2/3 հալաթյանին խնդրում է. «Եթե հնարավոր է տույազրեն Ավետիք Բահաթրյանի Ղարաբաղի բառերի բառարանը, որն ինքը կանոնավորել և ալբեհնական կարդի է վերածել»³:

Աճառչանը գրել է նաև մի շարք գրախոսականներ՝ Տ. Նավասարդյանի, «Բառգիրք Արարատյան բարբառի», Հ. Արթինյանի «Տունկերը և անոնց հայերեն անունները», Ա. Ամատունու «Հայոց բառ ու բան», Հ. Հյունքյարպեյենտյանի «Ստուգաբանական բառարան» աշխատությունների մասին: Այս գրախոսությունների մեջ ամենից նշանակալիցն «Հյունքյարպեյենտյանի լեզվաբանական դրությունը» խորագրով գրախոսությունն է, ուր ջախջախիչ փաստերով ցույց է տալիս ալդ բառարանի անգործնական ու ոչ գիտական լինելը:

1 «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1945, հոկտեմբեր, Գ. Ստեփանյանի «Ակադեմիկոս Աճառչանի մոտ» հոդվածից:

2 ԳԱԹ, հալաթյանի ֆոնդ 5, № 135:

3 ԳԱԹ, հալաթյանի ֆոնդ է, № 142:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՈՒՆԻՏԻ
ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ Խ. Ս. ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՈՒՆԻՏԻ

ԳՆԵՐԿԱՆ ՀԱՐՈՒԹԱՐԱՆԻ

31 39-3

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱՏՆԵԿԱՆ ԲԵՐԵՐԵՆԻ

ԳՐԱՐ

Հ. ԵՐԵՐԵՆԻ

(ԳՐԱՐԱՆԻ ՀԱՐՈՒԹԱՐԱՆԻ)

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱՏՆԵԿԱՆ ԲԵՐԵՐԵՆԻ № 10
1926

Հր. Աճառյանի բառարանագրական աշխատանքների մեջ պետք է նշենք նաև 1919 թ. գրած Կիրակոսյանի «Պարսկերեն-Հայերեն բառարանի» առաջաբանը, որն իրավամբ կարելի է հայ բառարանագրության պատմության փորձ համարել: Այդտեղ Աճառյանը նշում է մի շարք բառարաններ ու ընդգծում նրանց արժեքը:

Հրաչյա Աճառյանի բառարանագրական գործունեության զբաղվողությամբը և ընդհանրապես հայ բառարանագրության հիմնասյունը անկասկած հանդիսանում է «Արմատական բառարանը»:

Մինչ Աճառյանը, շատ հին ժամանակներից սկսած, հայերեն լեզվի արմատների ստուգաբանության շատ փորձեր են ևղել: Որպես ի մի համահավաք ստուգաբանական աշխատանք անհրաժեշտ է նշել կազարդի «Armenische Studien» — Göttingen, 1877, բառագիտական ուսումնասիրությունը, որը հենց Աճառյանի բնորոշմամբ «Հայերենի առաջին ստուգաբանական բառարանն է»:

Պ. Կազարդը, օգտագործելով Զախշախյանի հայ-իտալերեն և նոր հայկազյան բառարանները, Շրոդերի, Շահան Զրպեսի, Պատկանյանի ուսումնասիրությունները, այբբենական կարգով տվել է 2413 բառի ստուգաբանություն, մի առ մի նշելով ստուգաբանության պատմությունը: Աշխատության 166—189 էջերում տվել է իր կողմից ստուգաբանված բառերի ցուցակը՝ բաժանված հատուկ սյունակների, որտեղից պարզ երևում է, թե հայերենի այս կամ այն բառը ո՞ր լեզվի համապատասխան բառին է զուգակից:

Հր. Աճառյանը արմատական բառարանի կազմումը շատ վաղ տարիներից է ձեռնարկել, 1891 թվականից, երբ դեռ ինքը սովորում էր Պոլսի կենտրոնական վարժարանի չորրորդ դասարանում:

Հր. Աճառյանը այն գիտնականներից է, որոնք անընդհատ աշխատել, հարստացրել և ավելի գիտական տեսք են տվել իրենց ստեղծագործական աշխատանքներին:

1895 թ. սկսած Հր. Աճառյանը շափաղանց մեծ աշխատանքներ է տարել, տասնյակ մարդկանց ու կազմակերպությունների է դիմել «Արմատական բառարանը» հրատարակելու համար, սակայն հաջողության է հասել միայն 1925 թ.: «Արմատական բառարանը» հրատարակելու համար Աճառյանը հաճախ հաշտվում էր երբեմն իրեն ոչ նպաստավոր պայմանների հետ:

Պրոֆ. Երվանդ Տեր-Մինասյանին գրած նամակներից պարզվում է, որ նա հանձն է առել Տիգրանյան մրցանակի 2000 ուրբլու

կեսը հատկացնել տույազրական ծախսերին և ամբողջ աշխատանքի սրբազրույթյունը ինքը կատարել:

«Նա պատրաստակամորեն անձնական զոհողություն էր հանձն առնում տույարանին վճարելու ենթադրյալ 2000 ռուբլի մրցանակի (աշխատությունը տույազրված վիճակում պետք է ներկայացվեր Տիգրանյան մրցանակի— Գ. Գ.) կեսը և ամբողջ 100—120 մամուլի տաժանների սրբազրույթյունը կատարելու ձրիաբար և բոլոր տույազրված օրինակներն էլ տույարանի սեփականությունը համարելու»¹:

1909 թ. Հր. Աճառյանը Նոր Նախիջևանից Ե. Տեր-Մինասյանին գրում է. «Ես 1000 ռուբլին զոհում եմ ի նկատի ունենալով միայն մրցանակի 2000 ռուբլին. ապա թե ոչ ես ի՞նչպես կարող եմ հազար ռուբլի նույստ տալ տույազրության»²:

Պարսկաստանից հրավիրվելով Երևանի Պետական համալսարան իբրև դասախոս, Աճառյանը հնարավորություն է ստանում մտածելու արմատական բառարանի հրատարակության մասին:

Համալսարանի ռեկտոր Հակոբ Հովհաննիսյանի ջանքերով 1926 թ. սկսվում է այդ աշխատության տույազրությունը, ապակետիս, 400 օրինակ տույաբանակով և լրիվ ավարտվում 1935 թ.:

Տույազրության համար Աճառյանն իր ձեռագրով ամեն օր ապակետիսի համար տատրաստում էր չորս էջ, հինգերորդ անգամ մշակումով արտագրելով իր աշխատանքը: Նա ինքը տույարանից վերցնում էր տույազրված պրակները, դասդասում, անձամբ տանում հանձնում բաժանորդներին:

Աճառյանը խոստովանում է, որ «Արմատական բառարանը» հինգ անգամ լրացումներով, նորագույն նյութերը հաշվի առնելով արտադրել է և 50 էջից բաղկացած հասարակ մի տետրակից դարձրել յոթհատորյա հսկա աշխատություն:

«Արմատական բառարան», որքան դյուրին է արտասանվում, բայց որքան դժվար ու ծանր աշխատանք է հղել նրա կազմումը: Մինչև այժմ էլ, աշխարհի շատ քիչ լեզուներ ունեն արմատական բառարան, իսկ հղածների մեջ Աճառյանի Արմատականը ամենաընդարձակն է և բազմակողմանին:

1 Խ. Տեր-Մինասյան. Հ. Աճառյանի նամակները արմատական բառարանի տույազրության մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1965, № 2, էջ 129:

2 Նույն տեղում, էջ 132:

«Արմատական բառարանը» կազմված է հինգ հիմնական բա-
ժիններից:

Առաջին բաժինը բառագիտությունն է, ուր տրված են հայերեն
լեզվում օգտագործված իրական բառարմատները, իսկ «Լեզվի
իրական արմատները այն բառերն են միայն,—գրում է Աճառ-
յանը,—որոնց անկախ գոյությունը պատակից են նույն լեզուն միայն
խոսող անհատները և ընդհանրապես արմատ չեն միայն ա՛յն բա-
ռերը, որոնց վերլուծումը բմբռնելի է նույն լեզվի կազմության
ընդհանուր և սովորական օրենքներով: Արմատները բարացած ձևեր
են լեզվի մի որոշ վալրկյանին և ածանցներն են միայն նույն
վալրկյանի կենդանի և շարժուն ձևերը»¹:

Արմատ գլխաբառից հետո տրված են բառի հոլովման, խո-
նարհման ձևերը: Այս բաժնում հեղինակը քննադատական խոր մո-
տեցում է ցուցաբերել, նա նույնությամբ չի վերցրել նոր հայկազ-
յան բառարանի, սաղեմյան համարաբառի և այլ աշխատություն-
ներում տրված նյութերը, այլ ստուգել է իր ընթերցումներով, այս-
պես, Աճառյանը գրում է. «Կապերտ բառի դեմ նոր հայկազյան
բառարանը դնում է ի հոլովում, բայց վկայությանց մեջ կա միայն
սեռ. կապերտի և բցո. կապերտէ, որոնք չեն ի հոլովում երևան
հանելու: Կարելի էր ենթադրել նաև ի-ա հոլովում: Ուստի նշա-
նակել եմ կապերտիւֆ (Եփր. գ. կոր., 122), որ իմ ընթերցումների
արդյունքն է»²:

Բառի թերման ձևերը տալուց հետո չակերտներում տրված է
բառի նշանակությունը, բերելով նաև վկայություն, իհարկե, հեն-
վելով հիմնականում նոր հայկազյան բառարանի նյութերի վրա:

Բառի նշանակությունները տալիս Աճառյանը, առձեռն և այլ
բառարանների հետևություններ, երբեմն օգտագործում է օտար՝ հատ-
կապես թուրքերեն բառեր, ինչպես.

Անութ—թևի տակի փոսը, խովթուխ.

Առասան—չվան.

Առյուծ—առյուծ, ասլան.

Ատրձանակ—ոկոսիկ.

Գավ—գինու կամ ջրի փարչ.

Գուրպա, գուլպա—չորաբ.

Խոնավ—նամ, ջրոտ, թաց:

1 Հր. Աճառյան, Արմ. բառարան, հատ. 7, 1935, էջ 3:

2 Նույն տեղում, էջ 5:

խորութիւն, շփան, ասլան, փառշ, չորաք. նամ բառերը «Առձեռնի. հեղինակը ստիպւած էր զրեւու, զլիաբառի իմաստը ավելի հասկանալի դարձնելու համար, մինչդեռ «Արմատականում» դրանց կարիքը չի զգացւում:

Եթե բառը վերջին դարերում նոր իմաստ է ստացել, ալդ էլ նշված է: Իհարկե, Աճառլանը, իրավացի կերպով, նպատակ չի դնում բառերի բոլոր նշանակութիւններն ու նրբերանգները տալու:

Վկայութիւնների բաժնում մեծ տեղ են գրաւում նաեւ իր ընթերցումները և նա ամեն կերպ աշխատել է դնել ամենահին և տիպական վկայութիւններ:

Վկայութիւններից հետո բերված են տվյալ բառարմատից ածանցված կարևոր բառերը իրենց վկայութիւններով: «Արա նպատակն է,—գրում է Աճառլանը,—նախ՝ ցույց տալ, թե նույն արմատը ինչ կենսունակութիւն ունի հայ լեզվի մեջ. կղզիացած և քիչ զործածական մի ձև է, թե աճած ու զարգացած բառ: Այս բանը կարևոր է մանաւանդ այն պարագայում, երբ արմատը առանձին անգործածական է և ածանցների մեջ միայն պահւած է»¹: Այս հատկապէս կարևոր է փոխառյալ բառերի նկատմամբ՝ նրանց կենսունակութիւն չափանիշը որոշելու համար: Ածանցված ձևերը նաեւ նշում են արմատի կրած փոփոխութիւնները ժամանակի ընթացքում: Բառարանում մեջբերված են տարբեր զրչութիւններ, որպէս հիմնարաւ ընդունելով ավելի տարածված ձևը, թեկուզ դա սխալ լինի. այսպէս՝ շազանակ, երիզ և ոչ շազանակ, երէզ:

Արմատական բառարանի հիմնական և նշանակալից մասն է կաղմում ստուգաբանական բաժինը, ուր մանրամասն տրված է արմատի ծագումը: Այս բաժնում հեղինակը հիմնական աղբյուր ընդունել է Հ. Հյուբշմանի «Armenische Grammatik» աշխատութիւնը (Լայպցիգ, 1895—1897), որն, Աճառլանի բնորոշմամբ, «հայ լեզվաբանութիւն պատվանդանն է»:

Հյուբշմանը նշված աշխատութիւն մեջ ստուգաբանել է 2188 բառ, որից 217-ը՝ հատուկ անուն: Հ. Աճառլանը լուրաքանչուր բառի համար գրում է նրա բուն հայկական նշանակողական արմատից ծագած լինելը և կամ փոխառյալ լինելը: Թե՛ բուն հայերենի և թե՛ փոխառյալ բառերի նկատմամբ ամենայն բարեխղճութեամբ նշում է այն ճանապարհը, որով հասել են մեզ, իսկ հատ-

¹ Նույն տեղում, էջ 7:

կապես հայերենների համար նշում է նաև նախալիզվի բառի ձևափոխությունները ազգակից լեզուների մեջ: Հեղինակը հատուկ պայմանական նշաններով գլխաբառի սկզբից նշում է բառի բնիկ հայերեն, փոխառյալ, բնաձայն, հայակերտ, սուտ ու շինծու թե անստույգ լինելը: Արմատական բառարանում արմատ բառերի թիվը 10996 է, որից 4231-ը գործածական է ժամանակակից գրական լեզվում և 2878-ը ունեն բարբառային ձևեր: Աճառյանն անձամբ ստուգարանել է 1688 բառ, որից 158 բնիկ հայերեն:

Բառարանի հաջորդ բաժինը վերաբերում է ստուգաբանության պատմությանը: Այս բաժնում ամենաչն մանրամասնությամբ տրրված են տվյալ բառի ստուգաբանության շուրջը եղած կարծիքները, անկախ նրանց ճիշտ կամ սխալ լինելուց: Աճառյանը գրում է. «Աշխատությանս սույն երրորդ բաժինը ընդհանրապես ճշմարիտ գիտական արժեքից զուրկ լեզվաբանների համար անպիտք և ավելորդ է»: Բայց բիշ հետո ավելացնում. «Սակայն նա պատմական նշանակություն ունի: Նա կարևոր և շատ կարևոր է նրանց համար, որոնք հայ լեզվի ստուգաբանությանց պատմությամբ են զբաղվում և իբրև մի շտեմարան՝ իր մեջ է պարունակում հայ բառերի վրա տրված բոլոր ստուգաբանությունները»:

Բառարանի չորրորդ բաժինը բարբառային ձևերն են, այս բաժնում տրված են արմատ բառի ձևափոխությունները հայերեն բարբառներում և վերջապես վերջին՝ հինգերորդ բաժնում ցույց են տրված հայերենից այլ լեզուների կատարած փոփոխությունները:

Այսպիսով, Արմատական բառարանը ոտակ արմատների ստուգաբանման բառարան չէ, այլ բաղմապիտի բառարանների մի ամբողջ ժողովածու. հիմնականում ստուգաբանական լինելով նրա ամեն մի բաժինը մի ինքնուրույն բառարան է:

Աճառյանն իր այդ աշխատանքի համար օգտագործել է ինչպես հայ, այնպես էլ այս կամ այն շափով հայերենին առնչվող լեզվաբանական գրականությունը, մի աշխատանք, որ միայն Աճառյանի նման շատ լեզուներ իմացող, բաղմահմուտ և մանրակրկիտ հեղինակին էր հատուկ: Հենց միայն օգտագործած աղբյուրները մի աշխատության նյութ են, մի հսկա ցուցակ:

Ն. Ակինյանը Արմատական բառարանի մասին գրում է. «Դարակազմիկ աշխատություն մըն է, զոր կը դնե հրապարակի վրա ուսուցչապետն Հրաչյա Աճառյան, այս շատ համեստ խորագրի տակ» («Հանդէս ամսօրեայ», 1930, էջ 482) և հետո՝ «Արմատական բառարանը պիտի մնա սեղանիս վրա ինձ ընկեր և խորհրդ»:

դատու: եւլ ո՞ւլ է, որ չկարոտի աշապիսի ընկերի և բարեկամի: Անոր խորհուրդները պիտի ըլլան ուղղիչ և առաջնորդ ամեն անոնց, որոնք պիտի ընթանան լեզվապիտական ասպարեզի վրա հառաչ. պիտի միսեն բանասիրության լաբշուրինթոսը» (էջ 498):

Արմատական բառարանի լույս ընծայումից հետո հայ բառարանագրական ոչ մի աշխատանք չի կազմվել և չի կազմվի առանց հիմնադրյուր ունենալու այն:

Այդ շատ արժեքավոր աշխատության սակավաթիւ օրինակները չեն կարող բավարարել մեր աճող սերնդի պահանջները և ժամանակն է վերահրատարակել այդ տիտանական գործը:

Արմատական բառարանի հրատարակմանը հաջորդեց նույն հեղինակի «Հայոց անձնանունների բառարանը»:

Այս լեզվաբանական-բանասիրական աշխատության մեջ հեղինակը վերցրել է մինչև 1500 թ. եղած բոլոր հայ անունները, իսկ հետագա շրջանի համար՝ ընտրովի: Անձնանունները ըստ հնարավորին ստուգարանել է և մեկ առ մեկ նշել այդ անունը կրող բոլոր անձնավորությունները, ավելացնելով նաև այն աղբյուրները, որտեղից բառաբաղ է կատարել: «Այս աշխատության նպատակն է,— գրում է Աճառյանը,— հավարել, դասավորել և ուսումնասիրել այն բոլոր անունները, որ պատմության ընթացքում որևէ անհատ կրել է հրեկեցե անկախ իր ունեցած դիրքից ու աստիճանից, ընդունած կրոնից և դավանանքից ու ապրած շրջանից կամ երկրից: Այս հավաքածուիս մեջ՝ տեղ են գտել ուրեմն մի կողմից Հայկը, որ հայ ազգի նախահայրն է համարվում ըստ ավանդության, և Տիգրանը, որ հայ պետության քաղաքական ալդեցությունը Կովկասյան լեռներից մինչև Միջերկրականի ափը հասցրեց, և Մեսրոպը կամ Մաշտոցը, որ հայ մատենագրության հիմքը դրավ և մյուս կողմից Դավիթ Մարեցի ջաղացպանը, գերձակ խնդուրեզ, բաղնեպան Հովհաննես և այլն»¹:

Հեղինակը քննադատական մոտեցում հանդես բերելով օտար և հայ նմանատիպ աշխատություններին, յուրաքանչյուր անձնանուն ստուգաբանում է, տալիս նրա ձևափոխության պատկերը և ապա ժամանակագրական կարգով նշում այդ անունը կրող անձերը, նշելով այն, ինչ իրեն հայտնի է:

Հ. Աճառյանը իր արժեքավոր ներդրումն ունի մասնագիտական բառարաններ կազմելու գործում: Աճառյանի մասնակցու-

¹ Հ. Աճառյան. Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, 1942, էջ 7:

թյամբ ու ղեկավարությամբ է կազմվել «Ռուս-Հայերեն շինարարական տերմինների բառարանը», որն ունի զգալի քանակությամբ նոր բառեր, որոնք առաջին անգամ օգտագործվել են այդտեղ և հետագայում դարձել հայ գրական լեզվի սեփականությունը:

Աճառյանը բառարանագրական առանձին աշխատանքներից դուրս հեղինակել է մի շարք գրաբար-բարբառային և անկախ բարբառային բառարաններ, որոնք կից են նրա բարբառներին նվիրված աշխատություններին, ինչպես նաև «Հայերեն նոր բառեր զանազան հին զրոգների մոտ» աշխատությունները:

2. Աճառյանը հանդիսացավ հայ բառարանագրության խոշորագույն ներկայացուցիչը, նրա բառարանային աշխատությունները անմար աստղերի նման անվերջ պիտի շողշողան հայ բառարանագրության երկնակամարի վրա իբրև ամենափայլուն լուսատուներ:

ՍՏԵՓԱՆ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

Խորհրդային բառարանագրության անվանի ներկայացուցիչներից է «Հայերեն բացատրական բառարան» բառահատոր սուվարածավալ աշխատության հեղինակ Ստեփան Մալխասյանցը:

Ստեփան Սարգսի Մալխասյանցը ծնվել է Եփեսոսում, 1857 թ.: Նախնական կրթությունը ստացել է իր ծննդավայրում. բարձրագույնը՝ Պետերբուրգում: Ստ. Մալխասյանցը 80-ական թվականներից մանկավարժական աշխատանքներին զուգընթաց ղեկավարել է գրական-բանասիրական աշխատանքներով, մերթ հանդես գալով որպես թարգմանիչ, մերթ՝ գրախոս, մերթ՝ բանասեր լեզվաբան և մերթ՝ որպես բառարանագիր:

1922 թ. նվիրվել է բառարանագրական աշխատանքներին: 1940 թ. ստացել է բանասիրական գիտությունների դոկտորի աստիճան՝ *honoris causa*: 1943 թ. ընտրվել է ՀԽՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հիմնադիր կազմի անդամ:

Ստեփան Մալխասյանցը վախճանվել է Նրևանում, 1947 թ. հուլիսի 21-ին:

Իր երկարամյա գիտական գործունեության ընթացքում Մալխասյանցն անդրադարձել է հայագիտության բազմաթիվ կնճռու հարցերի և իր հետազոտություններով մեծապես նպաստել դրանց լուծմանը: Նրա պատմա-բանասիրական բազմաթիվ ուսումնասիրություններից առանձնապես կարևոր են «Ուսումնասիրություն

Փափատոս Բյուզանդի պատմության» (Վիեննա, 1896) և «Սերէոսի պատմությունը և Մ. Խորենացին» (Թիֆլիս, 1899), որոնց մեջ բըն-նության են առնվում Փափատոսի «Պատմության», Մովսես Խորե-նացու և Սեբեոսի գրքերի ուսումնասիրության հետ կապված բազ-մաթիվ վիճելի հարցեր և, մեծ մասամբ, դրական լուծում ստա-նում:

Իր բազմաթիվ բանասիրական հետազոտությունների մեջ Մալ-խասյանցը շատ ու շատ ճշտումներ է մտցնում հայ հին մատենա-դրության հուշարձանների հրատարակությունների մեջ և գիտա-կան ճիշտ լուսաբանություն տալիս դանազան խնդիրների: Սա-կալն, չնայած հայ հին մատենագրության ուսումնասիրության բնագավառում ունեցած մեծ վաստակին, Մալխասյանցն իրա-վամբ ավելի շատ ճանաչվել է որպես լեզվաբան, որպես հայ լեզ-վի խորահմուտ ուսումնասիրողներից մեկը:

Իր բազմաթիվ հետազոտությունների մեջ Մալխասյանցը անդ-րադարձել է հին հայերենի, հայոց լեզվի պատմության, համեմա-տական բերականության ու ժամանակակից հայերենի դանազան հարցերին, ինչպես, օրինակ, հայոց լեզվի ցեղակցության, հայե-րենի ստուգաբանությունների, աշխարհաբարի ուղղագրության, հոլովների և այլ բազմաթիվ խնդիրների, և կանգնած լինելով գի-տական անխախտ հիմքերի վրա, իր վճռական ու ծանրակշիռ խոսքն ասել¹:

Ստեփան Մալխասյանցի բանասիրական, լեզվաբանական, թարգմանական աշխատանքները բարձր գնահատականի են ար-ժանացել, այդ գործերի մասին խոսելը մեր նպատակից դուրս է, մենք կգբաղվենք նրա բառարանային ու բառարանագրական գոր-ծունեությամբ:

Ստ. Մալխասյանցը հայ բառարանագրությանը հայտնի է թե՛ ինքնուրույն և թե՛ հեղինակակցությամբ կազմած բառարաններով և արժեքավոր գրախոսականներով:

Ստ. Մալխասյանցը ուսանողական տարիներից մեծ հետա-րրերություն ու սեր է ցուցաբերել բառարանագրության ուղղու-թյամբ: Հայագետ Քերովբե Պատկանյանի «Թովմայի վարդապետի Արծրունվո պատմութիւնն տանն Արծրունեաց» (հրատ. 1887 թ.)

¹ Է. Բ. Աղայան. Հայ լեզվաբանության պատմություն, հատ. 2, Երևան, 1962, էջ 70—71:

ուսումնասիրության հատուկ անունների ցանկը կազմել է Ստ. Մալխասյանցը (էջ 327—343):

1919 թ. հեղինակակցության մ. Աբելյանի, Տ. Հովհաննիսյանի և ուրիշների կազմել է «Ռուս-հայերեն իրավաբանական առձեռն բառարանը», իսկ 1925 թ. հեղինակակցության մ. Մամիկոնյանի, Ն. Տևր-Միքայելյանի և ուրիշների՝ Ռուս-հայերեն և Հայ-ռուսերեն երկաթուղային տերմինների բառարանները:

Ստեփան Մալխասյանցի գրչին են պատկանում մի շարք արժեքավոր զրախոսականներ հայերեն և օտար-հայ բառարանների մասին, ինչպես՝

ա) Հովհաննիսյան Աբ., Ռուս-հայերեն բառարան, հատ. 1, («Արաբս», 1889, գիրք Ա, էջ 137—160):

բ) Քաջունի Մ., «Բառգիրք արվեստից և գիտության և գեղեցիկ դպրության» հատ. 1, 1891 թ. («Արձագանք», 1891, № 4, էջ 56—57):

գ) Լուսինյան Գ., «Նոր բառգիրք ֆրանսահայ», հատ. 1, («Մուրճ», 1901, էջ 204—213):

դ) Դաղբաշյան Հ., «Լիակատար բառարան ռուս-հայերեն», («Մուրճ», 1902, № 9, էջ 190—206): Մալխասյանցի այս զրախոսականի առթիվ Հ. Դաղբաշյանը գրեց պատասխան արդարացում, որին Մալխասյանցը պատասխանեց «Դաղբաշյանի պատասխանի առթիվ» («Մուրճ», 1903, № 1, էջ 159—175):

ե) Ամատունի Ս., «Հայոց բառ ու բան» («Մշակ», 1913, № 75, էջ 4):

զ) Աճառյան Հ., «Հայերեն արմատական բառարան» («Մարտակոչ», 1962, № 80—81):

Մալխասյանցի բառարանների մասին գրած զրախոսականները շատ արժեքավոր դիտողություններ են պարունակում և օգտակար են եղել թե՛ իրենց՝ բառարանագիրների և թե՛ ուրիշների համար: Նշենք, որ որոշ դեպքերում հեղինակը չափազանց խիստ և կրքոտ մոտեցում է հանդես բերել:

Ստ. Մալխասյանցի բառարանային ամենախոշոր գործը «Հայերեն բացատրական բառարան» բառահատուկ աշխատությունն է: Աշխատության առաջաբանում հեղինակը անդրադառնում է հայերենի բացատրական բառարաններին: «Նոր հայկազանը,—գրում է Ստ. Մալխասյանցը,—գրաբարի հիմնական համբարանոցն է, որի մեջ ամեն մի բառի համար բերված են վկայություններ հին հեղինակներից: Այս կողմից նա առաջին և միակն է մեր բառարանների

մեջ, ուստի և մինչև այսօր և դեռ երկար ժամանակ կպահպանեն լուր-նշանակութիւնը մինչև լույս տեսնեն նոր՝ լրացված հրատարակու-թիւնը նախնի հեղինակների վկայութիւններով¹։

Միանգամա՛յն իրավացի մոտեցում, հաշկադչան բառարան-ները մինչև այսօր էլ իրենց արժեքը պահպանում են, երբ նկատի ենք առնում զրարար լեզուն։ Նոր հաշկադչան բառարանի հրատա-րակութիւնից հետո ընկած ժամանակաշրջանում, այս հարյուրամ-յա ընթացքում մեր լեզուն ապրել է իր նոր զարգացման շրջանը. կազմավորվել աշխարհարար լեզուն իր արեւելյան և արեւմտյան հատվածներով։ Մեր լեզվի մեջ առաջացել են գիտութիւն տարբեր բնագավառներին վերաբերող մասնագիտական, այլև քաղաքական ու գեղարվեստական հաղարավոր բառեր։ Հենց միայն հաշկերենա-կան պատերազմի ընթացքում կազմվել են բազմաթիվ նոր բառեր և կամ հին բառերն ստացել են նոր իմաստ, նոր առում։

Նոր հաշկադչան բառարանից հետո հրատարակվել են հաշկ-րենին առնչված հարլւերից ավելի բառարաններ. որոնց նպատակն է եղել տալ հաշկերեն բառերի համառոտ բացատրութիւն և կամ թարգմանութիւն օտար լեզվի։ Այս բառարաններից լուրաբանչլուրը իր վրա կրել է ժամանակի կնիքը։ Բառարան կազմողների գիտա-կանութիւնը նույնպէս անգրադարձել է աշխատութիւն վրա, որոշ բառարանագիրներ ուշադրութիւն են դարձրել որոշ խումբ բա-ռերի և նրանց որոշ առումների վրա, մի ուրիշ խումբ՝ այլ բառերի ու առումների վրա։

Մեզ պակասում էր մի ընդարձակ բացատրական բառարան, որ բավարարեր հաշկերենով հետաքրքրվողի պահանջը։ Այս բացը լրացնելու էր կոչված ակադ. Ստ. Մալխասյանցի «Հաշկերեն բա-ցատրական բառարան»-ը։

Ստ. Մալխասյանցի «Հաշկերեն բացատրական բառարանը» պա-րունակում է «Հաշկերեն լեզվով գրված ու խոսված բոլոր բառերը մեր մատենագրութիւն սկզբից մինչև մեր ժամանակները, այս-ինքն՝ բառամթերքները զրարարի, ստորին գրաբարի, ռամկորենի, արգի գրական լեզվի և գալստական բարբառների՝ իրենց ոճաբա-նութիւններով, հին և նոր ժամանակի փոխառյալ բառերը եվրո-պական կամ արեւելյան լեզուներից, ցույց տալով նրանց ծագումը, գրական լեզվի և բարբառների բառերի ամեն մի նշանակութիւն

1 Ստ. Մալխասյանց, Հաշկերեն բացատրական բառարան, հատ. 1, Երևան.. 1944, էջ Ժ։

ՀԱՅԵՐԷՆ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

ԾԱՌԱՅՈՒՄ Ե՛ ԴՅՈՒՄ

ԱՐ ԳԱՐԵՆԱԿՈՒՄ Է

1. ԳՐԱԲԱՐԻ, ՄԱՋԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ, ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅՐԱՌԻ Ե՛ ԲԱՐԿԱՆԵՐԻ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ — 2. ՀԻՆ Ե՛ ՆՈՐ (ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ Ե՛ Ե՛ՐԵՐԱԿԱՆ) ՓԱՍՏԱԿԱՆ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ — 3. ՓԱՍՏԱԿԱՆ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ Ե՛ՐԵՐԱԿԱՆ — 4. ՀԻՆ Ե՛ ՆՈՐ ՈՇԱԿԱՆԱԿԱՆ Ե՛ՐԵՐԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅՐԱՌԻ Ե՛ ՄԱՍԱՐ ԲԱՐԿԱՆԵՐԻ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ — 5. ՓԱՍՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅՐԱՌԻ Ե՛ ՄԱՍԱՐ ԲԱՐԿԱՆԵՐԻ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ — 6. ՓԱՍՏԱԿԱՆ Ե՛ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ Ե՛ՐԵՐԱԿԱՆ — 7. ԱՐԿԱՆԱԿԱՆ Ե՛ՐԵՐԱԿԱՆ Ե՛ՐԵՐԱԿԱՆ ՈՒՆԵՐՈՂ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ

ԿԱՐԻ ՀԱՅՐԱԿԱՆ

ԿԱՐԻ

ՍՏ. ԵՐԵՐԱԿԱՆ

ԿԱՐԻ Ե՛ՐԵՐԱԿԱՆ Ե՛ՐԵՐԱԿԱՆ Ե՛ՐԵՐԱԿԱՆ Ե՛ՐԵՐԱԿԱՆ

ՀԱՅՐԱԿԱՆ Ե՛ՐԵՐԱԿԱՆ

Ա—Ե

ՀԱՅՐԱԿԱՆ Ե՛ՐԵՐԱԿԱՆ Ե՛ՐԵՐԱԿԱՆ Ե՛ՐԵՐԱԿԱՆ Ե՛ՐԵՐԱԿԱՆ Ե՛ՐԵՐԱԿԱՆ

համար համապատասխան օրինական, քերականական ցուցումներ
և այլն»¹։

Ստ. Մալխասյանցը գտնում է, որ եղած բառարաններից և ոչ
մեկը չի արտահայտում նոր գրական լեզվի հարստությունը։ Ձեռ-
նարկելով բառարանի աշխատանքները, հեղինակի առջև ծառացել
է երկու խնդիր՝ «կամ հավաքել բառեր հեղինակների գրվածքներից
և պարբերական մամուլից և ապա ձևնարկել բառարանը կազմե-
լուն, և կամ բավականանալ եղած թերի բառամթերքով և անմիջա-
պես ձևնարկել այս բառարանի հորինման։ Առաջին ճանապարհը
անպայման ցանկալի էր, բայց անիրագործելի»²։

Մենք կարծում ենք, որ Ստ. Մալխասյանցը, իր կյանքի 64-րդ
գարունքին ձևոնամուխ լինելով այս շնորհակալ աշխատանքին,
ափշտ է վարվել՝ ընտրելով այս երկրորդ, թեկուզ թերի ճանապարհը։

Գրականությունից և պարբերական մամուլից բառեր և խմաստ-
ների ընտրելը և ըստ հնարավորին լիակատար քարտարան ու բա-
ռարան կազմելը երկար տարիների ու կոյակտիվ աշխատանքի գործ
է, մի մարդու կյանքը չի կարող ավարտել հայ լեզվի ամբողջական
քարտարան կազմելու աշխատանքը։

Պետհրատի պատվերով Մալխասյանցը բացատրական բառա-
րանի աշխատանքը սկսել է 1922 թ. հունվարից և ավարտել 1935
թ. մայիսի 25-ին։

Հալաստանի կոմունիստական կուսակցությունն արխիվում մի
ամբողջական գործ նվիրված է Ստ. Մալխասյանցի բառարանին։
Մալխասյանցը 1938 թ. հոկտեմբերի 8-ին նամակով դիմել է
Կենտկոմի քարտուղար Գր. Հարությունյանին և մանրամասն բա-
ցատրել իր բառարանի էությունը և կազմելու շարժառիթներն ու
նախամանքները։ Այդ նամակում հեղինակը հայերեն բացատրա-
կան բառարանի արժեքը ցույց տալու համար օրինակ է բերում
«Յո՛ր բառահոգվածը, որի համար,— գրում է Մալխասյանցը,— հա-
յերեն 11 բառարանները ունեն ընդամենը 4 նշանակություն, իսկ
իմ բառարանը 11 նշանակություն ամեն մեկը հատուկ օրինակնե-
րով, բացի այդ հշտված են բառերի նշանակություններն, որոնք
նախորդ բառարաններում կամ թերի, պակասավոր են և կամ սը-
խալ են բացատրված»³։

1 Նույն տեղում, էջ 2։

2 Նույն տեղում, էջ Թ։

3 Կենտկոմի արխիվ, 1938, գործ № 1, էջ 404—437։

Հեղինակը տպագրության ընթացքում նորից մշակելով աշխատանքը, ՍԵ զլխաբառի նշանակությունը հասցրել է 14-ի:

1938 թ. գրած նամակում Ստ. Մալխասյանցը նշում է, որ իր բառարանը տարածվել է 100000-ից ավելի բառահոգված, մինչդեռ լույս տեսավ 120000 բառահոգվածով, այդ նշանակում է, թե 1938—1944 թթ. հեղինակը անընդհատ մշակել ու լրացրել է բառարանը:

Ստ. Մալխասյանցը 11 բառարաններ հիմնադրելու ընդունելով համոզված էր, որ հիմնականում ընդգրկել է հայերեն լեզվի բառապաշարը: Նա գրում է. «Ներկա բառարանից հետո, որ յուր մեջ ամփոփում է բոլոր այդ բառարանների (իւր օգտագործած—Գ. Գ.) բառամթերքը՝ շատ հեշտանում է բառահավաքի գործը, նա յուր նկատած բառը կիսնորի սրա մեջ և եթե այստեղ չկա՝ նշանակում է ոչ մի ուրիշ բառարանում էլ չկա, ուրեմն նա միամիտ սրբությամբ կմոծե այդ բառը իր ժողովածուի մեջ»¹: Այդ շատ լավ է իհարկե, բայց արդյոք այդ կատարված է լրիվ, պատասխանը գոհացուցիչ չէ: Նախ՝ հայերեն և հաչերեն-օտար տպագրված բառարանները միայն հեղինակի նշած աշխատությունները չեն, այլ կրկնակի անգամ ավելի շատ, չէ որ եթե Գ. Լուսինյանի և Կ. Բասմաճյանի և իր արտահայտությամբ սխալներով լեցուն, Մ. Հովհաննիսյանի բառարաններն օգտագործվել են որպես հիմնադրելու, ապա դրանցից շատ ավելի արժեքավոր են Կ. Ոսկյանի «Առձեռն բառարան հայերեն-գաղղիերեն», Պ. Կարապետյանի «Մեծ բառարան հայերեն-օսմաներեն» աշխատությունները: Վերջապես, արդյոք օգտագործած աղբյուրները լրիվ ընդգրկվել են «Հայերեն բացատրական բառարանում»:

Թերթներ հեղինակի օգտագործած ամենահիմնական աղբյուրներից մեկը՝ Հր. Աճառյանի «Արմատական բառարանը»:

Արմատական բառարանում որպես նոր բառերի, հանդիպում ենք դասաբաշխում, դասաբաշխություն, դասացուցակ (հատ. 1, 416), անցորդ (1—38), բաժնետուն (1—879), առաքատավոր (1—484), դռնակակալ (2—642), դռնահամբույր, դռնակավոր (2—642), դասամատյան, գրչագրական (2—211) և այլն, բառեր, որոնք շատ գործածական են մեր գրականության մեջ, մինչդեռ տեղ չեն դրավել հայերեն բացատրական բառարանում:

¹ Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հատ. 1, Երևան, 1944, էջ 6:

Մենք նկատի առանք հեղինակի օգտագործած աղբյուրներից միայն մեկը, նույնը նկատելի է նաև մյուս գործերում:

Ստ. Մալխասյանցը, ինչպես և խմբագիրները, բառարանը հրատարակելիս լրացման կարգով պետք է օգտագործեին Պետհրատի հավանությունն ստացած «Ռուս-հայերեն նոր բառարանը»: Պետք է խոստովանել, որ այդ աշխատությունը, չնայած իր ունեցած մանր լեզուբանասիրական, իր խոշոր դերն ունի հայ բառարանագիտական մշակույթի մեջ: Այդ բառարանը կթելագրեր հարյուրավոր ու հազարավոր ներակալմ բառեր:

Ահադ. Ստ. Մալխասյանցը գիտակցելով, որ միայն բառարանային սահմաններում ամփոփվելը պակասավոր է, գրում է. «Այս աղբյուրներից դուրս, ինքս կարողացել եմ հավաքել մի քանի հեղինակներից (Պոռչյան, Շուղուրյան, Գամառ-Քաթիպա, Հ. Ռումանյան և այլն), ժողովրդական երգերից և իմ մալրենի Ախալցըխայի բարբառից, ինչպես նաև սովետական ժամանակի հայ մամուլից ու գրականությունից բառեր, որոնց գումարը կարծում եմ հասնում է մինչև երեք հազարի»¹: Այդ մեթոդն ընդունելով հանդերձ, հեղինակն աչքաթող է արել ժամանակին շատ գործածական գետնաց, ազատավարձու, առանցքակալ, դագգան, դագգանաչի-նություն, բազմախաղաղություն (ունի Զեքիի բառարանը), անյունաստիք, այվան (Իս. էջ 222), աբարա, բառաֆնություն, գործարկել, դաշտավարական, դաշտավարություն, դառնաշխատ, դաճուկավոր, դաճուկավագ, գեղամպիտ (Հ. Հով. 128), ապակեքուռ (Մուր. IV—13), ամրաստան (Մուր. IV—432), ենթաշրջան, ենթաբարբառ, դեղաբույս, գրոնային և հարյուրավոր այլ բառեր:

Ստ. Մալխասյանցի աշխատությունը բացատրական պատմական բառարան է, այնտեղ տրված են բառի իմաստային բոլոր երանգները հնից ղեպի նորն ու նորագույնը: Հեղինակը գտնում է, որ «Լեզուն մտքի արտահայտիչն է բաների միջոցով՝ ուստի հայերեն լեզվի բառադանձի միատեղ հավաքումը բովանդակում է այն բոլոր մտքերը, գաղափարները, գործողությունները, առարկաները, որոնցով ապրել է հայ մարդը կամ որոնք մատչելի են եղել նրան ավելի քան 1500-ամյա ժամանակաշրջանում, որեմն տալիս են ընդհանուր գաղափար նրա կուլտուրական, տնտեսական, բարոյական և այլ գարգացման»:

¹ Նույն տեղում, էջ ԺԲ:

² Նույն տեղում, էջ է:

Նախորդ շրջանների հայերեն ընդարձակ բառարանները վերաբերում էին միայն մի շրջանի, հիմնականում՝ զրաբարի հարստության զրսերման, Մալխասյանցը տվել է և՛ հինը, և՛ նորը, ու ըստ հնարավորության նորագույնը: Ստ. Մալխասյանցի բառարանի բառադաշարի տարբերակումը նախորդ բացատրական բառարաններից ցույց տալու համար կազմենք համեմատական աղյուսակ, հավելելով նաև Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի կազմած «Հայերեն բացատրական բառարան» ձեռագիր աշխատության համադաստասխան հատվածը:

Համեմատական աղյուսակ

Հին Հայկազյան, Նոր Հայկազյան, Փեշտմալճյան, Մալխասյանց
և Լեզվի ինստիտուտի բացատրական նոր բառարանի
ԲԹ — ԲԺ բառահոգվածները:

№№ ստու կարգի	Բ ա ռ	Բ ա ռ ան				
		Հին հայկ., 1749 թ.	Նոր հայկ., 1836 թ.	Փեշտմալճյան բառ., 1844 թ.	Մալխասյանց բառ., 1911 թ.	Լեզվի ինստ., բառ.
		1	2	3	4	5
1	Բթաղլուխ	—	—	—	—	+
2	Բթաղուլն	—	—	—	—	—
3	Բթախոս	—	—	—	—	+
4	Բթախոսություն	—	—	—	—	+
5	Բթածայր	—	—	—	—	+
6	Բթահայաց	—	—	—	—	—
7	Բթաճակատ	—	—	—	—	—
8	Բթամատ	—	—	+	+	—
9	Բթամիտ	+	—	—	—	—
10	Բթամտարար	—	—	—	—	—
11	Բթամտանալ	—	—	—	+	—
12	Բթամտել	—	—	—	—	+
13	Բթամտորեն	—	—	—	—	—
14	Բթամտություն	—	—	—	—	—
15	Բթանալ	—	—	—	—	—
16	Բթանկյուն	—	—	—	+	—
17	Բթանկյունի	—	—	—	+	—
18	Բթանշան	—	—	—	—	—

		1	2	3	4	5
19	Բթաշափ	—	—	—	+	+
20	Բթատուսեր	—	—	—	—	+
21	Բթափուն	—	—	—	—	+
22	Բթատաս	+	—	—	—	—
23	Բթացնել	—	—	—	+	+
24	Բթացում	—	—	—	+	+
25	Բթացուցանել	—	+	—	+	—
26	Բթել	+	+	+	+	+
27	Բթեցուցանել	+	+	+	+	—
28	Բթիլ	+	+	+	—	—
29	Բթիկ	—	—	—	+	—
30	Բթին բնկնել	—	—	—	+	—
31	Բթիր	—	+	—	+	—
32	Բթլա	—	—	—	+	—
33	Բթլալ	—	—	—	+	—
34	Բթլել	—	—	—	+	—
35	Բթլակղզ	—	—	—	+	—
36	Բթկոխ	—	—	—	—	+
37	Բթկոխ անել	—	—	—	+	—
38	Բթնկոխ	—	—	—	—	+
39	Բթնոց	—	—	—	+	+
40	Բթնուկ	—	—	—	+	—
41	Բթսկել	—	—	—	+	—
42	Բթու թյուն	—	+	—	+	+
43	Բթուլ	—	—	—	+	—
44	Բծաբեր	—	+	+	+	—
45	Բծակն	+	—	+	+	—
46	Բծամժել	—	—	—	+	—
47	Բծար	—	—	—	+	+
48	Բծժազործ	—	—	+	+	—
49	Բծժազործություն	+	+	+	+	—
50	Բծժած	—	—	—	+	—
51	Բծժանք	+	+	+	+	+
52	Բծիծ	+	+	+	+	+
53	Բծիկ	—	—	—	+	—
54	Բծիչ	+	+	+	+	+
55	Բծիչի քաակի	—	—	+	—	—
56	Բծկալ	—	—	—	+	—
57	Բծշկարաշխ	—	—	—	+	—
58	Բծշկարաք	—	+	—	+	—
59	Բծշկադիտական	—	—	—	—	+
60	Բծշկադիտություն	—	—	—	—	+
61	Բծշկակ	—	—	—	+	+
62	Բծշկական	—	+	+	+	+
63	Բծշկականություն	+	+	+	+	+
64	Բծշկաձեռք	—	—	—	+	—
65	Բծշկային	—	+	—	+	—
66	Բծշկանոց	—	+	—	+	+
67	Բծշկանք	—	+	—	+	—
68	Բծշկապետ	+	+	+	+	+
69	Բծշկապետարար	—	—	—	—	—
70	Բծշկապետել	—	+	—	+	—
71	Բծշկապետություն	—	—	—	+	—

		1	2	3	4	5
72	Բժշկապետ	—	—	—	—	—
73	Բժշկասանիտարական	—	—	—	—	—
74	Բժշկարան	+	+	+	+	+
75	Բժշկարար	—	—	—	—	—
76	Բժշկել	—	—	+	—	+
77	Բժշկելի	—	—	—	—	—
78	Բժշկելություն	—	—	—	—	—
79	Բժշկիչ	—	—	—	—	—
80	Բժշկոգական	—	—	—	—	—
81	Բժշկորեն	—	—	—	+	—
82	Բժշկվել	—	—	—	—	—
83	Բժշկցու	—	—	—	—	—
84	Բժշկություն	+	+	+	+	+
85	Բժշկուհի	—	—	—	—	—
86	Բժշկում	—	—	—	—	—
87	Բժու	—	—	—	—	+
88	Բժում	—	—	—	—	—
89	Բժոտ	+	—	+	—	+
90	Բժոտել	—	—	—	—	—
91	Բժոտիլ	+	+	+	—	—
92	Բժոտվել	—	—	—	—	—
93	Բժոտություն	+	—	+	+	+
94	Բժորել	—	—	—	—	+
95	Բժուժ	—	—	—	—	—
96	Բժում	—	—	—	—	—
97	Բժում	—	—	—	—	—
98	Բժուել	—	—	—	—	—
99	Բժուտ	—	—	—	—	—
100	Բժուր	—	—	—	—	—
	Ընդամենը	20	31	24	77	55

Մալխասյանցի բառարանը բառերի ամենաշատ քանակն է պարունակում և 30% նոր բառեր է հանդես բերել, զիջելով միայն լեզվի ինստիտուտի նոր բառարանին, որտեղ նորությունը 34,5% է:

Այս աղյուսակը միաժամանակ հաստատում է, որ 100 բառից ընդամենը 10-ն է փոխանցվել բոլոր բառարաններին, այսինքն՝ հրկարակյաց եղել, իսկ 44 բառ գործ է ածվել միայն մի որոշակի դարաշրջանում:

«Բառարանում բառերը բերվում են իրենց ամբողջ հասակով,—գրում է Ստ. Մալխասյանցը,—իրենց բոլոր՝ հին թե նոր նշանակություններով՝ սա հետազոտողին միջոց կտա ուսումնասիրելու չտրաքանչյուր բառի աստիճանական դարգացման պրոցեսը, հայտաբերելու ժողովրդի մտածողության այն ուղին, որով նա բառի մի հիմնական նշանակությունից հետզհետե ծագեցրել է նոր նշանակություններ: Օրինակ «սպարապ» նշանակում է «ղատարկ».

Համեմատական այս աղյուսակը ցույց է տալիս, որ բաժնի ոգտագործված է՝

Բ ա ռ ա ր ա ն	ԲՆԲ-ԲՆՀ համակամ	մեկական անգամ		երկուական անգամ		երեքական անգամ		չորսական անգամ		հինգական անգամ	
		բառ	%	բառ	%	բառ	%	բառ	%	բառ	%
Հին հայկ. բառարան	20	1	5,0	—	—	4	20,5	5	25,0	10	50,0
Նոր հայկ. բառարան	31	—	—	12	38,7	6	19,3	3	9,7	10	32,3
Փեղծավճյան բառարան	24	1	4,2	1	4,2	6	25,0	6	25,0	10	41,6
Մալխոյանց բառարան	77	23	30,0	31	40,2	7	9,1	6	7,7	10	13,0
Լեզվի խնու. բառարան	55	19	34,5	18	32,7	4	7,3	4	7,3	10	18,2
Ընդամենը	100	44	44,0	31	31,0	9	9,0	6	6,0	10	10,0

«անդրադ», իսկ «սպարապել» նշանակում է «վբադվել», «գործ ա-
նել»—միանգամայն հակառակ նշանակությամբ: «Սախել» հին
լեզվով նշանակում է «սպառել», «ռնչացնել», իսկ ներկայումս
նշանակում է «վաճառել»: Խոնչպես են առաջ եկել այս և սրանց
նման հարյուրավոր այլ բառերի նշանակությունների տարբերու-
թյունները, այս հարցին պատասխանում է ներկա բառարանը, որի
մեջ ղեկավարված են բառի բոլոր նշանակությունները՝ սկսելով հիմ-
նականից և հետզհետե առաջ բերելով նրանից ծագած նշանակու-
թյունները մինչև մեր օրերը»¹:

Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանը»,
հեղինակի նշումները հիմք ընդունելով, բառահասակի տեսակետից
հետևյալ պատկերն ունի:

Բառարանի Ա—Աթր բառահոդվածաշարեր պարունակում է 566
բառահոդված, որից՝

գրաբար	17 բառ 11,8%
հավվագեղ	124 » 20,7%
նոր գրական	317 » 52,8%
բարբառային	75 » 12,5%
խմբ. հավելում օտար բառ	13 » 2,2%

600—100,0

Վիճակագրական ավելի մոտավոր միջին ստանալու համար
մենք ստուգման առանք բոլոր հատորների երկու զրոյով վերջա-
ցող էջերը և հիմք ընդունելով բառարանի 120000 բառահոդվածը
ստացվեց հետևյալ պատկերը՝

Գրաբարյան բառեր	⊙	նշանով—14800—12,3%
Հավվագեղ	★	նշանով—26500—22,1%
Նոր գրական հայերեն		—61000—51,0%
Բարբառային	+ —	նշանով—15700—13,0%
Խմբ. ավելացր. օտար բառ	□	—2000—1,6%

120,000—100%

Ստ. Մալխասյանցը գտնում է, որ եղած բառարանները ի վի-
ճակի չեն հայերենի լրիվ բառապաշարը տալու: «Ճասնյակ հագա-
րավոր բառեր կան թաղված մեր նոր գրականության և պարբերա-
կան մամուլի մեջ, որոնք դեռ բախտ չեն ունեցել որևէ բառարանի

¹ Ստ. Մալխասյանց, նշված աշխ., էջ Ը:

մեջ մտնելու և ընթերցող ժողովրդի կամ հեղինակի սևիականություն դառնալու, որովհետև այս աղբյուրներից ոչ մի բառարանագիր դեռ բառեր չի հավաքել յուր բառարանը ձոխացնելու համար»¹։ Մալխասյանցը իր բառահատոր բացատրական բառարանով ևլրացրեց հայ հին գրականությունը և անցման կամուրջ կապեց նորի հետ։

Ստեփան Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանը» մի մեծարժեք աշխատություն է և ունի յուր հատուկ տեղը մեր բառարանագրության մեջ՝ թերևս հանդիսանալով միաժամանակ նրա և՛ պսակը, և՛ եզրափակիչ օղակը»²։

Մի կողմ թողնելով որոշ թվով բառերի անհաջող բացատրությունները, հայտնենք, որ ընդհանուր առմամբ զրանք տրված են պարզ և հասկանալի, ընդգրկված են բառերի բոլոր՝ հին և նոր, գրական և ժողովրդական առումները։ Շատ ձիշտ կերպով տեղ է տրված նաև մի շարք կայուն կապակցությունների, ինչպես դամսկյան սուր, գուրջյան հանգույց, պրոկրուստյան մանճակալ և ալն։

«Հայերեն բացատրական բառարանի» ամենամեծ արժանիքն այն է, որ հեղինակն ամեն մի բառահոգված կազմելիս տվել է բառի բոլոր նրբությունները և բառիմաստի զարգացումն ու փոփոխությունները, մի հանգամանք, որ չափազանց կարևոր է մի կողմից բառի նուրբ երանգը գրսևորելու և մյուս կողմից՝ բառի կյանքը որոշելու համար։

Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանը» մեր լեզվական մշակույթը, հայ ժողովրդի ստեղծագործական զորությունը արտահայտող նշանավոր մատչաններից մեկն է։

«Հայերեն բացատրական բառարանը» վերահրատարակվեց Բելյուսթում 1955 թ.։

Հայերեն բացատրական, ստուգաբանական բառարաններին դուգընթաց նոր թափ են ստանում Երկլեզվյան թարգմանական բառարանները։

1 Նույն տեղում, էջ Թ։

2 Գ. Սևակ, Հայ բառարանագրության խոշոր նվաճումը, լեզվի ինստիտուտի աշխատությունների ժողովածու, հատ. 2, Երևան, 1947, էջ 312։

Մանուկ Աբեղյան

ժըշկագիտական, աշխատանքային տերմինների, հետազայում՝ ներվային տերմինների, անատոմիական, բուսաբանական, գրադարանային տերմինների, ավտո-տրակտորային, պոլիգրաֆիական, լեզվաբանական և այլ բառարաններ:

Այդ բառարանները հսկայական դեր են խաղացել հայերեն լեզվով վարելու բժշկական, ռազմական, երկաթուղային, շինարարական և այլ աշխատանքներ:

Մասնագիտական բառարաններին հաջորդում են ընդհանուր թարգմանական, քաղաքական, տերմինաբանական բառարանները: Առաջին անգամ լույս է տեսնում հայերեն-քրդերեն բառարան: Վերջապես, ինչպես ասացինք, առանց որևէ գրաքննական ձևակառույթյան հրատարակվում է հայ բառարանագրության հիմնագանձը կազմող արմատական բառարանը:

Այս բառարանները ընդգրկում են մեր կյանքի բազմազան բնագավառների բազմապիսի բառերն ու դարձվածքները:

Մասնագիտական բառարանների նեղ մասնագիտական արժեքի մասին խոսելն, հասկանալի պատճառով, որոշ դժվարություններ ունի, ուստի մենք ավելի կգրադվենք այդ աշխատությունների լեզվական-բառարանագրական արժեքով:

Մասնագիտական բնույթի բառարաններ մենք ունենք մեր բառարանների ցանկում, ինչպես, Ալիշանի «Հայբուսակը», Քաջունու «Բառգիրք արվեստից և զեղեցիկ դպրության» եռահատոր աշխատությունը, Էփրիկյանի «Պատկերադարձ բնաշխարհիկը», Տաղավարյանի «Փրանսերենից հայերեն ակտանվանք բառացուցակը» և այլն, սակայն ուսերենին առնչված առաջին մասնագիտական բառարանը Տ. Հովհաննիսյանի, Ստ. Մալխասյանցի, Մ. Աբեղյանի, Ա. Պոպովյանի և ուրիշների կազմած ու «Հայփաստ»-ի հրատարակած Ռուս-հայերեն իրավաբանական առձեռն բառարանն է (Թիֆլիս, 1919), եթե չհաշվենք Թիֆլիսում 1889 թ. հրատարակված С. П. Зеллинский, «Объяснительный словарь татарских, грузинских и армянских слов вошедших в материал для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края» աշխատությունը¹: Զեղինսկու բառարանը ընդգրկում է մոտ 2000 բառահոգված, որից հայկական բաժինը՝ 350 բառահոգ-

¹ Ստեփան Զեղինսկին ազգությամբ հայ է, ծննդյան անունը Սամսոն, ծնվել է 1843 թ. օգոստոսի մեկին Հին Նախիջևանի Յարմա գյուղում, մասնագիտությամբ գյուղատնտես, աշխատակցել է «Մշակ» և այլ թերթերին, 1883 թ. եղել է երկրագործության մինիստրության աշխատակից: Մեռել է 1904 թ. հոկտեմբերի 22-ին:

ված: Հենց հնդինակի խոստովանությամբ, բաժինների մեջ շփոթություններ կան, հատկապես այդ բանը նկատվում է հայկական, թուրքական բառերի շարքում: Հայկական բաժնի բառերը մեծ մասամբ ժողովրդական բառեր են կամ փոխառություն, ինչպես՝ օյմա, նախիր, ավարիկ, շնչադբամ, էրինջ, էտոց, տափ, տնփեսա և այլն: Պրաբար և նոր գրական բառերը Զեյնսկու բառարանում աննշան թիվ են կազմում:

Ռուս-հայերեն առաջին մասնագիտական իրավաբանական շուրջ 1400 բառ պարունակող առձեռն բառարանը իր անցած ուղու մասին 18 էջից բաղկացած մի առաջաբան ունի, ուր մանրադնին շարադրված են բառարանի մանրամասն սկզբունքները, սակայն ցավոք սրտի, բառարանային գրականության մեջ առաջաբանները մի բաժին են ներկայացնում, որ միայն օգտագործվում են հետազոտական աշխատանքներ կատարելիս:

«Իրավաբանական առձեռն բառարան»-ի առաջաբանում կարդում ենք. «Հայերեն իրավաբանական բառարան կազմելը նշանակելիք չափով ստեղծագործական մի աշխատանք է, որովհետև ոչ միայն մեր արդի լեզուն առհասարակ դեռ կազմակերպման ու մշակման փուլի (ֆազիսի) մեջ է գտնվում, այլ որ ավելի ևս կարելի է՝ նոր հայերենը մինչև այժմ բնավ չի ունեցել իրավագիտական տերմինոլոգիա, իսկ հին հայերենը շատ աղքատ է այդ կողմից»¹:

«Իրավաբանական առձեռն բառարանի» առաջաբանից իմանում ենք, որ յուրաքանչյուր գլխաբառ ստուգվել է Նուպարյանի. Լուսինյանի, Քաջունու, Նորայր Բյուզանդացու, Տեմիրճիպաշյանի Ֆրանս-հայերեն, Կոյլավի գերմաներեն-հայերեն ու այլ բառարաններով: Բառարանը մանրադնին քննել են մեր լավագույն հայագետներն ու իրավաբան մասնագետները, բայց, այնուամենայնիվ, այս աշխատությունը ունի ղգալի թերություններ: Աշխատության ծավալը, բառապաշարի սահմանափակությունը չեն ասպնդվում այն անհրաժեշտ մինիմումը, որ պահանջում է իրավագիտությունը. իսկ թրոշ գլխաբառեր էլ ստացել են սխալ կամ պակասավոր բացատրություն:

«Նոր հայերենի պակասություններից մեկն էլ,—գրված է բառարանի առաջաբանում,—բառերից շատերի չափազանց երկարու-

¹ «Իրավաբանական առձեռն բառարան», Թիֆլիս, 1919, էջ 15:

թյունն է, ուստի մեր հոգսերից մեկն էլ եղել է բառերին կրճատ ձև տալը կամ նրանց կրճատ ձևերի վերականգնումը»¹։

Այս սկզբունքը մի մասնագիտության համար, ինչպիսին իրավաբանությունն է, լավ ու սաղակալն է, բայց այդ դեռ չի նշանակում, թե բռնի բառահատություն պետք է կատարել և հավատարմատար (поверенный) դարձնել հավատար, «Заем» բացատրել միայն փոխ, իսկ հաջորդ տողում՝ заем внутренний թարգմանել ներքին փոխառություն։ Մեզ մոտ заем բառի համար ընդունված է արդեն փոխ, փոխառություն առումները։ Անհրաժեշտորեն նշենք, որ իրավաբանական առձեռն բառարան կազմողների օգտագործած մի բանի բառարանների ֆրանսերեն Emprunt բառի հանդեպ եղած փոխ թարգմանությունը մնացել է սոսկ բառարանային սահմաններում։

1924 թ. ՀեՍՀ Կենտրոնական օրենսդրական հանձնաժողովի հրատարակությամբ նրեանում լույս է տեսնում ավելի ընդարձակ (3400 բառահոգվածով) «Ռուս-հայերեն իրավաբանական բառարան»։ Կազմողները, Հ. Հովհաննիսյան և ուրիշներ, աշխատել են տալ՝ «Ոչ միայն այս կամ այն ուսուիրեն բառի հայերենը, այլև բառի գործածությունը այլ բառի հետ, ամբողջ դարձվածներով, մի աշխատանք, որ հեշտացնում և որոշակի է դարձնում բառի իմաստը»։ Աշխատության բառարանական ինքնին վկայություն է, որ ավելացել են բավական նոր բառեր, սրանք տեղ չէին գտել իրավաբանական նախորդ բառարանի մեջ։

Իրավաբանական այս նոր բառարանի թարգմանական բաժինը նախորդի համեմատությամբ ավելի հայացված է։ «Նրբեմն մի ուսուիրեն բառի ղիմաց,—դրում են կազմողները,—դրել ենք հայերեն երկու-երեք հոմանիշ բառ, ընտրությունը թողնելով գործածողներին, եթե երկուսի-երեքի գործածությունն էլ թույլատրելի ենք համարել»²։

Իրավաբանական բառարաններին հաջորդում են Մ. Աբեղյանի «Ռուս-հայերեն ուղմական բառարան»-ի, մի խումբ հայագետների ու մասնագետների կազմած «Ներկայացված տերմինների Ռուս-հայերեն բառարան»-ի, Վ. Փոթիկյանի «Ռուս-հայերեն աշխատանքային բառարան»-ի, իսկ ավելի առաջ՝ բժշկական դիտությունների դոկտոր՝ Վ. Արծրունու «Ռուս-լատին-հայ բժշկագիտական բառարան»-ի հրատարակությունները։

1 «Ռուս-հայերեն իրավաբանական բառարան», 1919, Առաջաբան, էջ 13։

2 «Իրավաբանական բառարան», Երևան, 1924, էջ 5։

Այս բառարանները 1928 թ. հրատարակված «Ռուս-հայերեն բառարան շինարարական կառուցվածքների» աշխատության հետ հանդիսանում են մեր մասնագիտական բառարանների լավագույն նմուշները, բառարաններ, որոնք իրենց փոքր թերություններով հանդերձ, օգտագործելով մեր գրական և ժողովրդական լեզվի հարստությունները, այդ մասնագիտությունների գծով ստեղծել են հատուկ տերմինաբանություն: Հայաստանի բժշկական, շինարարական, ուղմական և այլ բնագավառների մասնագետներն իրենց գործնական աշխատանքում հիմնականում օգտագործել են այդ բառարանների տերմինաբանությունը:

ՄԱՆՈՒԿ ԱՐԵՂՅԱՆ

Մ. Արեղյանի ուղմական բառարանը հայ մասնագիտական բառարանագրության մեջ չափազանց արժեքավոր գործ է:

Մ. Արեղյանից առաջ հայ բառարանագրությանը հայտնի էր Զ. Ծ. (Հակոբ Ծոլոյան—Սիրունի) «Բացատրված զինվորական բառարան» աշխատությունը: Զինվորական բառարանի հրատարակիչ «Ազատամարտ»-ի խմբագրությունը «Երկու խոսք»-ի մեջ գրում է. «Ընդհանուր պատերազմին առթիվ զինվորական բառերու գործածությունը մեծ համեմատություններ առած է մամուլին մեջ: Ամեն օր կկրկնվին մասնագիտական բառեր՝ հաճախ մինչև հիմա անծանոթ մնացած հայ ընթերցողին: Եվ պետք է ըսել, որ այդ բառերեն և բացատրություններեն մեծ մասը սխալ կերպով կգործածվին: Արդ թի այդ կարգի բառերը որոշ չափով վերջնական ձևի մը մեջ դնելու, և թե անոնց իմաստները կարելի եղածին չափ ճշտելու նպատակով կհրատարակենք ներկա գրքույկը, որ կպարունակե բանակի և ընդհանրապես պատերազմի վերաբերող գործածական բառերը՝ հայերեն, թուրքերեն և ֆրանսերեն ներկայացնելով նաև այդ բառերու իմաստն ու արժեքը:

Այս բառարանը նախապես «Ազատամարտ»-ի մեջ օրը օրին հրատարակված՝ ընդհանուր ցանկության վրա է, որ կհրատարակենք ներկա գրքույկով»:

Բառարանը բացատրական-թարգմանական է, տրված են բոլոր զխաբառերի ֆրանսերեն և թուրքերեն համարժեքները:

Զ. Սիրունու զինվորական բառարանը սահմանափակ շրջանակ ընդգրկեց և մնաց աննկատ: Ռազմական լիարժեք բառարան կալմելու պատիվը պատկանում է Մանուկ Արեղյանին:

Մ. Արեղյանը բառարանային աշխատանքներով սկսել է ըզրադվել դեռ երիտասարդ տարիներին¹: 1919 թ. հեղինակակցության մի շարքի Մոսկովյան Մալիսյանցի, Տիգրան Հովհաննիսյանի և ուրիշների հրատարակում է «Ռուս-հայերեն առձևոն իրավաբանական բառարանը»: Այս ծավալով փոքր, 1400 բառահոգիված պարունակող բառարանը հսկայական ժամանակ ու աշխատանք է խելել նրա կազմողներին: «Կարելի է ասել,—կարդում ենք առաջաբանում,—չկա բառարանում մի տերմին, որ ենթարկված չլինի մասնաժողովի բազմակողմանի ու մանրակրկիտ իրավաբանական ու լեզվաբանական վերլուծության և որի առթիվ հենց մասնաժողովի նիստում մի ավելորդ անգամ թերթիված չլինենք «Հայկազյան լեզվի նոր բառգրքի» ստվար հոտորները»²:

Մ. Արեղյանի բառարանային աշխատանքների սյակն է կազմում «Ռուս-հայերեն ռազմական բառարանը», որը լույս է տեսել Երևանում, 1925 թ.: Արեղյանը դեռ 1919 թվականից կապված էր ռազմական գործին, թարգմանում, խմբագրում էր ռազմական կանոնադրեր: «Այս վերջին թարգմանությունների տերմինաբանությունը ևս անցել է իմ խմբագրությունում, որի համար ես միշտ խորհրդակցել եմ թարգմանիչների և ուրիշների հետ, ըստ իրենց մասնադիտության և կամ հաճախ թարգմանիչները իրենք են դիմել ինձ շատ տերմինների հայերենի համար»³:

«Ռազմական բառարանը» հայ երկրկողման մասնագիտական բառարանների մեջ աչքի է ընկնում իր հաջող բառակերտումներով, իր ստեղծագործական կողմով:

«Առնված են միայն բառերի կարևոր նշանակություններն, երբեմն նաև այնպիսի բառեր, որոնք թևակառույցում հնացած են, բայց կարող են այս կամ այն կերպ պիտանի լինել այս բառարանին դիմողների համար,—գրում է Մ. Արեղյանը,—բացի այդ՝ գուցե ոմանց կթվա, թե այս բառարանի մեջ տեղ են գտել բառեր, որոնք ըստ երևույթին ռազմական բառեր չեն, բայց ռազմական գործն այնպիսի բազմազան շփում ունի կյանքի, արվեստի ու գիտության բազմաթիվ կողմերի հետ, որ շատ այնպիսի բառեր նույնքան անհրաժեշտ են համարվում, որքան և բուն ռազմական բառերը»⁴:

¹ Մ. Արեղյանի բառարանային աշխատանքների մասին տե՛ս «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1966, N 8, էջ 42—54, Գ. Կ. Դասալարյան, Մ. Արեղյանը բառարանագիր:

² «Ռուս-հայերեն առձևոն իրավաբանական բառարան», 1919, էջ 9:

³ Մ. Արեղյան, Ռազմական բառարան, Երևան, 1925, էջ 4:

⁴ Նույն տեղում:

Ա. Խ. Հ. Ս.

Հ. Ս. Խ. Հ.

Հանրապետական լուսավորչական կոմիտե

ՀԱՅ ԵՎ ԼՈՒՍՈՎԱՆԻ ԲՈՒՅՆՏՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՌՈՒՍ - ՀԱՅԵՐԵՆ

ԲԱԶՄԱԿԱՆ ԲԱՐՈՋԱՐԱՆ

ԿՈՂՄԵՑ

Մ. ԱԲԵՂՅԱՆ

№20

Կողմ. Կ. Ռ. Ռազմա. - Հեղ. Խ. Խ. Խ.

Հակ. Խմբագր. - Հրատ. Կոլեկտիվ

Յերեվան, 1927

Ռադմական բառարանի մեջ առաջին անգամ հանդես եկան հարյուրավոր նորակազմ բառեր, որոնք հետադաշում մտան հայերենի սկաիվ բառապաշարի մեջ: Ինչպես՝ Բել, ժամկետ, սկեռակ, շուրջիվ, Բրաձգաբան, մածիկ, տարկետում, կափույր, Բրակնատ, սալջարդ, Բեծան, դիրք և այլն:

Արեղյանը շատ գեղարվեստ հին հայերեն և կամ ժողովրդական բառերին տվել է նոր իմաստ և կենդանություն:

Գրատ բառը, որ հնում նշանակել է քանցքով հագուստ կամ քղանցք, Արեղյանը համարել է համարժեք шинель բառի, որը մինչև այդ թարգմանվում էր տառատուկ, վերադարձ բառերով:

Մալուխ—հայերենում նշանակել է հաստ շվան (верёвка), Արեղյանը տվել է кабель իմաստը:

Փակաղակ—դոսան փակը, կողպեք (печоклада), Արեղյանի մոտ՝ затвор:

Մեր միտքն ավելի պարզ դարձնելու համար համեմատական գուգահեռ կատարենք Հ. Դադրաշյանի և Մ. Արեղյանի ռուս-հայերեն բառարանների տված թարգմանությունների միջև:

Համեմատական աղյուսակ

Ռուսերեն գլխատառ	Թ ա Ր Գ Մ Դ Ե Վ Կ Է	
	Հ. Դադրաշյանի բառարանում	Մ. Արեղյանի բառարանում
Срок	որոշված ժամանակ, պայմանա- ժամ տվագրություն:	ժամկետ:
Консервы	կոնսերվ (մրգեգիններ և ուտելի- գիններ, որ առանձին կերպով պատրաստելով և լցնելով մեղակ տուփերի մեջ պահում են):	պահածո:
Шкала	աստիճանների բաժանված ձող:	ասնդղակ:
Штат	շտատ (որի է հիմնարկում իշխան հա- մար սահմանած պաշտոնյա- ները, պաշտոնյաների թիվը, սոճիկներն ու ծախսերը):	հաստիք:
Адъютант	ադյուտանտ, սպա, որ մեծավորի այլևայլ պատվերներն կատա- րում է:	համհարդ:

Մեր մեղքերած այս և նման բառերի մի մասը, անշուշտ, նորություն է հայ իրականության համար՝ կապված անտեսության պարզացման հետ: Մինչ հեղափոխությունը իհարկե եղել են штат, консервы և այլ բառեր, բայց դրանք ստացել են ընդարձակ բացատրություն և կամ նույնությամբ դրվել են միսրոպյան գրերով:

Ժամկետ, պահածո, սանդղակ, հասարիք, համհարլ և նման
շարքերովոր բառեր կոնկրետ նշանակություն են ստանում, դառ-
նում եզրավորված խմաստ ունեցող բառեր՝ տերմիններ:

«Ռուս-հայերեն ռադմական բառարանը» հայերեն մասնագի-
տական-տերմինաբանական բառարանների մեջ իր ուրույն տեղն
ունի:

Ռադմական բառարանը կազմելիս Մ. Աբելյանին օժանդակել
են ղինվորական մասնագետներ՝ Մ. Տեր-Հովհաննիսյանը, Հ. Մը-
կերաշյանը և, առանձնապես, կովկասյան կարմրադրոշ բանակի
ռադմահեղափոխական խորհրդին կից հայկական խմբագրական-
հրատարակչական կոլեգիայի անդամ Պետրոս Աթայանը:

ՀԱՅ ԲՈՒՆԿԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԸ

Հայ բառարանագրության պատմության մեջ ուրույն տեղ են
զբաղում բժշկական բառարանները: Բժշկական բառարանների մեջ
հետաքրքրության արժանի առաջին գործը «Բառք Գաղիանոս բը-
ժըշկապետի» աշխատությունն է, որի ամենահին ձեռագիրը ըստ
ն. Բյուզանդացու վկայության պատկանում է 1282 թ. և որը պահ-
վում է Փարիզի ազգային մատենադարանում:

Հիպոկրատից հետո Կլավդիյ Գաղիանոսը (Claudius Gale-
nus—131—201) համբավվոր բժշկի փառք է վաստակել և միա-
ժամանակ զբաղվել է գիտական-տեսական հարցերով: Փլիխսոփա-
յության, արամաբանության և հատկապես բժշկության վերաբեր-
յալ զրել է շուրջ 300 աշխատություն, որի մի մասը ոչնչացվել է
Հռոմի խաղաղության տաճարի հրդեհի ժամանակ (191 թ.): Գա-
ղիանոսին վերագրվող աշխատություններից միայն 100-ն են բնա-
գիր, մնացածները հետագա գրչություններ են:

Գաղիանոսի բժշկական աշխատությունները իրենց գիտական
խորությամբ ու փաստադրվումներով 1500 տարի իշխող դեր են կա-
տարել: Եվրոպական ամբողջ բժշկական միտքը ընթացել է գա-
ղիանոսյան ուղիով, դեռ մինչև այսօր էլ դեղաբանության մեջ որոշ
պատրաստուններ (հաբեր, փոշիներ) կրում են զաղիանոսյան
պատրաստուկներ (Galenica) անունը, իսկ կազմախոսության մեջ
մի երակ անվանվում է ուղեղի Գալենյան (Գաղիանոսյան) մեծ
երակ—vena cerebri magna Galeni:

Միջնադարյան հայ բժիշկները օգտվել են Գաղիանոսի բժըշ-
կական գործերից, այսպես՝ Ամիրդավաթ Ամասիացին իր «Օգուտ

բժշկութեան» աշխատութեան մեջ հաճախակի մեջբերումներ է կատարում Գաղիանոսից զրելով. «Գաղիանոս ասէ» և այլն: Այս ասկաները վերաբերում են և՛ ախտորոշմանը, և՛ հիվանդութեան առաջացման պատճառներին, և՛ բուժմանն ու դեղորայքի պատրաստման ձևերին:

«Բառք Գաղիանոս բժշկապետի» բառարանը Գաղիանոսի աշխատութիւնը չէ, նա բառարան չի կազմել, այլ նրա աշխատութիւնների հիման վրա հետազոտւած կազմել են բառարան, իսկ ամէկի ուշ միջնադարում այդ բառարանի մեջ են մտնել բժշկական դեղարուսական, դեղարանական, հաճախ արարեւելից ու պարսկերենից վերցրած բառեր, որով և Գաղիանոսի բառարանը համարժեք է դարձել բժշկական բառարան հասկացողութեանը:

Գաղիանոս բժշկապետի բառարանի ուսումնասիրութեամբ զբաղվել են ն. Բյուզանդացին, Ղ. Այիշանը, Հ. Աճառյանը և ուրիշներ, իսկ ամէկի հիմնաւոր ուսումնասիրել է հանգուցյալ բժիշկ Խորշուդ Մելիք-Փարսաղանյանը:

Ստ. Մալխասյանցը «Օգուտ բժշկութեան» առաջաբանի մէջ հիմք ընդունելով Կ. Բասմաճյանի հրատարակած Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպէտի» առաջաբանը, նշում է, թէ Ամիրդովլաթը թարգմանել է մի համառոտ բժշկական բառգիրք 26 էջից բաղկացած, որ կրում է վերնագիր. «Բառք Գաղիանոս բժշկապետին այս է», զրված 1468-ին, պարունակում է ղեղանշութեան անուններ առանց մեկնութեան»¹:

Ամիրդովլաթ Ամասիացուն Գաղիանոսի բառարանի թարգմանիչ վերագրելը ճիշտ չէ, այլ սոսկ մի օրինակի ընդօրինակումը պատկանում է նրա զրչին (Մատենադարանի № 266 ձեռագիր), որ պարունակում է 550 բառահոդված, քանի որ հենց Մաշտոցի անվան մատենադարանի ֆոնդերում պահւում են նույնանման ձեռագրեր կազմված ամէկի վաղ շրջանում (3202—1417 թ., 5925, 6624 և ուրիշներ):

Բացի ձեռագրերից, Գաղիանոս բժշկապետի բառարանը (1729 թ.), որպէս հավելված ներմիա Մեղրեցու բառարանին, սահմանափակ բառահոդվածներով, հրատարակել է Գևորգ Ղալիբը, որի մասին ուսումնասիրողները ոչինչ չեն ասում:

Հայ բժշկական բառարանային աշխատութիւնների մեջ մեծ տրժեք է ներկայացնում Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպէտը», որը բժշկական հարուստ բառարան է:

¹ Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Օգուտ բժշկութեան, Երևան, 1939, էջ ԺԵ:

Ա. Ամասիացին ծնվել է 1414—1419 թվականների շրջանում, Փոքր Ասիայի Ամասիա քաղաքում. մահացել է 1496 թ. դեկտեմբերի 3-ին, ինչպես գրված է Բրիտանական թանգարանի № 3712 ձեռագրի հիշատակարանում:

Ամիրդովլաթը իրավամբ համարվում է հայ բժշկության հայրը: Նա առաջինն էր, որ թարգմանաբար ու ինքնուրույն գործեր ստեղծեց բժշկական գիտական դրականության և բառարանագրության մեջ:

«Անգիտաց անպէտը» 1926 թ. ձեռագրերի բաղդատմամբ և հարուստ առաջաբանով հրատարակել է Կ. Բասմաճյանը, որը մի հարուստ և արժեքավոր նվեր է հայ գրականությանը: 1939 թ. Պետհրատը հրատարակեց Ամիրդովլաթի «Օգուտ բժշկութեան» աշխատությունը Ստ. Մալխաբյանցի առաջաբանով, ծանոթագրություններով և բաղդերով:

Մեզ հետաքրքրողը հիմնականում Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպէտն» է:

«Անգիտաց անպէտը» բժշկական-դեղաբանական-դեղագիտական բառարան է, պարունակում է 3754 բառահոդված: Հեղինակը 1478 թ. ձևնարկել է այդ աշխատանքը և չորս տարի օգտագործելով հայ և օտար բժշկական գրականությունը, 1482 թ. ավարտել է այն:

Ամիրդովլաթը անկողմնակալ կերպով այս կամ այն դեղաբույսի կամ հիվանդության մասին մեջբերում է եղած կարծիքները և տալիս իր տեսակետը: Միանշամայն գիտական անաչառ մոտեցում: «Եւ զայս դիրքս շինեցար և ստուգեցար շատ բառերով,— գրում է Ամիրդովլաթը,— և պատմութիւններով, զի որք կարդան՝ լեշտութեամբ յիմանան և անդէտն ո՛չ աւզտի ի սմանէ. և անուանեցար զայս գրոցս անուն՝ ԱնԳԻՏԱՅ ԱնՊէՏ. և պարտական եմ իտնականացն, և ծառայ՝ ամենայն յիլիսոփայիցն:

Եզիր հետևող իմաստութեան հետ,
Եթէ շուսանիս՝ բժիշկ ես անդէտ.
Լինիս դու գիտուն, արա բանիս պէտ.
Գրոցս անունն է՝ Անգէտի անպէտ»:

Աշխատության սկզբում հեղինակը հույսը դնում է իր ունեցած ազդելուների, իր գիտության և ասածու վրա. նենց սկզբից գրում է.

Աւրհնենք դարարիչն Աստուած, թէ կամի, զբանս կատարէ:
Գրենք զգեղերուն անուանքն, սկսաք ի յայբուրենէ,
Որ է բժշկաց արուեստ և բառեր, ի աւլտութենէ:
Աւարտի սա՛ հինդ լեզուաւ զհայոց թուականն՝ ՇԻՆԷ՛:

Հեղինակը 1478 թ. սկսել է աշխատանքը և նպատակ դրել կազմելու հինդլեզվյան բառարան: «Անդիտաց անպէտ» կամ «Բա-սարան բժշկական նիւթոց» աշխատութեան մեջ հեղինակը մանրա-դինն նկարագրում է յուրաքանչյուր բույս, տալիս նրա ունեցած բուժական հատկութիւնները, որտեղ գտնվելը, եղած կարծիքները:

Ամիրգովլաթ Ամասիացին որպէս զխաբառ ընդունել է միև-նույն զեղաբույսի բոլոր անվանումները, ստեղծել հիմնական բա-ցատրութիւնը տվել է միայն մեկ տարածված ձևի տակ: Շատ բառահոգովածներում բերելով զանազան կարծիքներ, Ամիրգով-լաթը հայտնում է իր տեսակետը, այսպէս՝ Շահպանկ (2424 + Co-uyza) մասին մեջբերելով Սահիր Ճամիի, Ղաֆիդի և այլ մասնա-զետներէ կարծիքները, գրում է. «Եվ որոցս շինողն ասէ թէ այս ամեն խօսուին չէ ստույգ և այս ստույգ է որ շան մանուշակն է... տւգտէ ըխտաւորին, որոյ բերնէն ջուր երթայ նա՛ կտրէ...» (էջ 418):

«Անդիտաց անպէտում» շինողի կողմից արտահայտված կար-ծիքները ինքնին վկայում են, որ Ամիրգովլաթ Ամասիացին ծա-նոթ է եղել բժշկութեան տարրեր բնադավաններին, նույնիսկ արեա-րութութեանը, հյուսիսարեւմտեանը և այլ միջոցներին:

Ամիրգովլաթ Ամասիացին օգտագործել է զանազան բժշկա-րաններ, ինչպէս և ժողովրդական ձևեր:

Նախաբանի մեջ Ամիրգովլաթը խոսում է զեղերի բնութեան, համերի, հոտի, գույնի, ուժի, աստիճանների (զոզանների) մասին: Հեղինակը զեղերի զօրութեան ներդրութեան մասին տալիս է 6:4 (47) տեսակ և մանրամասն բացատրում: Հեղինակը տալիս է նաև զեղերի պատրաստման արվեստը, զեղորայքի, զեղաբույսեր հաւա-րելու ժամանակը, զեղերի պահպանումը, զեղերի ուժը:

«Անդիտաց անպէտ» գրված է իր ժամանակի ժողովրդական հայերենով՝ միջին հայերեն լեզվով: Ժամանակի աշխարհաբարով քրեւո երեք պատճառ է նշում հեղինակը:

«Այն է՝ որ ամենայն մարդ չկարէ քերական կարգաւ, և կամ արտաքին գրեանք, որ զայս խրթին բաներն յիմանայ. այնոր

1 Շինէ—ծածկադիր է, որ է $\text{Շ} = 500 + \text{Ի} = 20 + \text{Ն} = 400 + \text{է} = 7 = 927 + 551 = 1478$ թվական:

Կ. Կ. ԲԱՐՍԵԼՅԱՆ ԳԵՏՆՆԵՐԵԼԵՆ

Կ

ԲԱՐՍԵԼՅԱՆ ԲԱՐՍԵԼՅԱՆ

ԵՆԳԴՏԵՑ ԵՆՎԷՑ

ԿԵՐ

ԲԱՐՍԵԼՅԱՆ ԲԱՐՍԵԼՅԱՆ ԳԵՏՆՆԵՐԵԼԵՆ

Ի ԼՈՅՈՒ ԵՐԵՎ

ՀԱՆՐԱՊԵՏ ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԱՐՍԵԼՅԱՆ

Կ. Յ. ԲԱՐՍԵԼՅԱՆ

ՓՈՒ-ԲԱՐՍԵԼՅԱՆ ԳԵՏՆՆԵՐԵԼԵՆ Կ. Կ. ԲԱՐՍԵԼՅԱՆ ԳԵՏՆՆԵՐԵԼԵՆ

“Սղիք հետևող իմաստասիրան հետ
նեղ շուտանքս բժիշկս ևս անդէս
Լրնի” Կ. Կ. ԲԱՐՍԵԼՅԱՆ, արս քանիս ունի
Կրոցս անանն. Եւգենի ամպէտ

ԵՐԵՎԱՆԻ

Կ. Կ. ԲԱՐՍԵԼՅԱՆ

ԳԵՏՆՆԵՐԵԼԵՆ ԳԵՏՆՆԵՐԵԼԵՆ

1926

համար եղաւ աշխարհաբառ: Եւ Բ պատճառ այն է, աշխաբհաբառ լինելուն, որ այլ բառեր խառնեցաք, որ մեք ի տաճկաց (աբարացոց—Գ. Գ.) բառն գտաք և պետական էր այս բառերս մեզի, վասն տաճկանց ստածումն առնելուն համար: Եւ Գ պատճառն այն է, որ կայ ի այս գիրքս. յ.էն, պ.էն, հռ.էն, թ.էն, անոր համար՝ որ այս գիրքս ի այլ լեզու է փոխել է... և է աշխարհաբառ» (էջ 25):

Ամիրդովլաթը նույնպէս է գնում. «Եւ թէ Աստուած աշողէ, գրոցս ի վերջին յիշեմ մեկ աղէկ բառգիրք մըն, որ վի՛նչ ո՞ր դժար բառ կայ հայ լեզուա՞ն պատմէ, որ կարդացողն դիւրութեամբ հասկընայ և ուսանողն դիւրութեամբ ուսանի, և իսկի ծածուկ իրք շըմնայ, և յայտնի»¹: Հեղինակի այս փափագը կատարում է հրատարակիչը, աշխատութեան վերջում կցելով «Յուցակ դեղաբանական բառերու» (էջ 625—691, 10 000 բառով), «Յուցակ ախտաբանական բառերու» (692—753, 3600 հիւլանդութեան անուն). «Յուցակ հատուկ անվանց» (754—759) և «Ցանկ անծանոթ բառերու» (760—762). մանրամասն նշելով, թիւ բառարանի ո՞ր գլխաբառի մեջ է հիշվում այդ դեղաբույսը կամ հիւլանդութեանը (Ախրապատին—դեղագործութեան, Մուֆրատաւ—դեղագիրտութեան):

Թեոդիկը բարձր գնահատական տալով «Անգիտաց անպէտ»ին, ինչպէս և Կ. Բասմաճեանի կատարած խոշոր գիտական աշխատանքին, ընդգծում է. «Զարմանալին հոն է, որ մերօրյա բժշկութեան մեջ նորութեան կարծւած կարգ մը դարմանումներ 5 դար առաջ հայտնաբերված են Հիպոկրատի այս հայազգի աշակերտին, ինչ որ գործին կուտա գիտական միջազգային մեծ արժեք»²:

«Անգիտաց անպէտի» հրատարակիչ Կ. Բասմաճեանը աշխատութեանն աւելի գիտական տեսք տալու համար կցել է ֆրանսերէն լեզվով առաջաբան, ինչպէս և ախտանունների և դեղաբույսերի ցուցիչներ:

Աւելի հետին շրջանի բժշկական բառարանների մեջ հիշատակութեան արժանի է ջուլպալեցի Բժիշկ Պետրոս Հովհաննէսի Քալանթարեանի «Բառարան համառօտը», որը լույս է տեսել 1793 թ. նոր նախիջեանում, նույն հեղինակի «Բժշկարան համառօտ»-ին կից: Բառարանը, որը զրկւած է 1789 թ., բռնում է աշխատութեան 55—134 էջը և ընդգրկում է 362 բառահոգւած: Բառարանը ինքնուրույն աշխատանք է իր առանձին վերնագրով ու առաջաբանով:

¹ Նույն տեղում, էջ 25:

² Թեոդիկ. Ամենուն տարեցույցը, 1928, էջ 618:

Բառարանի առաջաբանում գրված է. «Համառոտ բառարանս անուանց դէղորեից, որ ի լատին բարբառ, և ի հայ գիր, ի յառաջին մասին գրեցեալ. զնոյնն և աստանօր՝ այբբենական կարգի շարադասութեամբ՝ ըստ իմս անդօր տարեաց, զոմանց զհայկական հասարակ ռամկական անուանակոչութեան, զոմանց՝ այլ ազգական, և զոմանց՝ ռուսաց լեզուան, որքան կարողացայ՝ ի լոյս ածի ի դիր արձանացուցմամբ»։ Այնուհետև հեղինակը նշում է, որ իր ցանկությունն է ամեն կերպ օգտակար լինել հայ հասարակությանը։ Քաջանթարյանի բառարանը հիմնականում բուժաբույսերի, դեղաբանության բառարան է։

Հաջորդ բժշկական բառարանը, որը մեծ արժեք է ներկայացնում Միքայել Բեստենի՝ (Միքայել Տեր-Պետրոսյանց-Պատկանյան), «Բժշկականութիւն կամ բժշկական բառգիրք» աշխատությունն է։ Բեստենի աշխատության առաջին տպագրությունը եղել է 1822 թ., երկրորդը՝ 1832 թ.։ Աշխատության երկրորդ հատորը «Բառարան անուանց վանաղան ախտից, դեղորեից, բուսոց, հանքաց, հեղանյութ ողեաց, օղային, ցամաքային և ջրային կենդանեաղ ոմանց, և ուրեք ուրեք անուանց, անդամոց, նշանակեալ ի լատին, յիտալական, ի գաղղիական, ի յունական, յարաբացուցոց, ի պարսկական, ի տաճկական և ի հայ բարբառ, հանդերձ արտահայտութեամբ նոցին»։

Այս աշխատությունը հայերեն բժշկական-դեղաբանական բառերի մի ընտիր ժողովածու է, ուր լատիներեն գլխաբառին ղուգակից տրված են հայերեն, իտալերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, հունարեն, արաբերեն, պարսկերեն ու տաճկերեն համարժեքները, այլ կերպ ասած, փաստորեն բժշկական բազմալեզվյան բառարան է։

Ղ. Ալիշանն իր «Հայբուսակի» մեջ բաղմամբիվ անգամ մեջբերումներ է կատարում և հիշատակում Բեստենի անունը։

Բառարանը պարունակում է ավելի քան 5000 բառահոգոված։ Բեստենի բառարանով կարելի է ստուգել և վերականգնել Գաղղիանոսի բառարանը, որին կարող է նպաստել հատկապես բառարանի հավելվածը (էջ 460—502), ուր տրված են «...անուանք դեղորեից

1 Բեստեն՝ رسيدن (պարոկերեն բառից, որ նշանակում է պատկանել), «Հանդէս ամսօրեայ», 1898, էջ 966։

2 Մ. Բեստեն, Բժշկականութիւն կամ բժշկական բառգիրք, Վենետիկ, 1822, էջ 1։

և բուսոց, հանքաց, հեղանիւթ ողեաց, ցամաքային և ջրային ոռոգանք կենդանեաց ևս ինչ-ինչ անդամոց և ախտից ղնին ի պարսկական, ի տաճկական, ի յարաբացոց բարբառ և եթ. նշանակեալ ի հանդիպոյ ղնոցին լատինականն կամ ղիտալականն»¹:

Րեստենի աշխատութեան վերջում գրված է.

Անուանք ախտից և նոցայն ղեզ,
եղան ահա՝ քեզ ի մի տեղ:
Կամ լեր յախտիցն՝ ըզգուշական,
Կամ ի ղեզոց՝ զարծաթըդ հեզ:
Անցիր ցաւոց՝ կայ իւր դարման,
Բնութիւն ու արհեստ թէ տան պալման:
Այլ ո՞չ բնութիւն, և ոչ բժիշկ
Մահու երբէք՝ զըտին սահման (էջ 459):

XIX դարի 2-րդ կեսին բժշկութեան և բժշկական բառարանագրութեան ասպարեզում հանդես է գալիս բժիշկ Լեոն Տիգրանյանը²:

1879 թ. Տիգրանյանը հրատարակում է իր առաջին բառարանային աշխատանքը՝ «Մարմնակազմական կամ անատոմիական բառարան» աշխատութիւնը, բաղկացած երկու մասից՝ լատիներեն-հայերեն և ռուսերեն-հայերեն բաժիններից, լուրաբանչւոյրը 900 բառահոգւածով:

Հեղինակը աշխատութեան սկզբում ունի առաջաբան, ուր խոսում է անատոմիական բառարանի անհրաժեշտութեան մասին, վերջում 73—82 էջերը զբաղեցնում է վերջաբանը:

Կարելի է ասել նույն բառահոգւածներն են հիմնականում ղետեղված թե՛ սուաջին, թե՛ երկրորդ բաժնում:

Աշխատութեան վերջաբանում հեղինակը խոսում է իր կազմած նորակերտ բառերի մասին, այսպես օրինակ. «Ատամաբույն—alveolus dentis—луночка зуба, ևս անվանեցի ծնոտի այն փոսերը, որոնց մեջ ցցված են ատամների արմատներն «ատամնարույն»: Յուրաքանչյուր ատամի արմատը կեսից ավելի սահմանված է այդ փոսի մեջ, ինչպես մի բույնի մեջ. այս բառը գլուրդմ-

¹ Նույն տեղում, էջ 460:

² Տիգրանյանը ծնվել է Երևանում, բարձրագույն կրթութիւնը ստացել է Դորպատի համալսարանի տնտեսագիտական ֆակուլտետում, հետո Պետերբուրգի բժշկա-վիրաբուժական ակադեմիայում, այն ավարտելուց հետո նորից գնացել է Դորպատ: Բժշկական ֆակուլտետն ավարտել է 1875 թ.:

բռնելի է և անատոմիական, որովհետև ուղիղ ցույց է տալիս, թե նշանակված է ատամի համար, որ մարմնի մի որոշ մասն է»¹:

Լ. Տիգրանյանի նորակերտ բառերն են՝ *bonulip* = *os in-*
nommatum—безымянная кость, *վերջներակ*—*vena cava*—полая
вена, *նախաղիք*—*intestinum duodenum*—двенадцатиперстная
кишка: Հեղինակը բառակազմության ինտերում մեծ մասամբ հե-
տեկ է գերմանական ձևերին, ինչպես՝ սրտի սեկյալների միջ-
նապատ—*Septum ventri culorum*—перепородка желудочков
գերմ. *Die Scheidevand der Herzkammer*, սրտի պարկ—գերմ.
Der Herzbeutel, սրտի նախասեկյակ—գերմ. *Vor Kammer des*
Herzens:

Լ. Տիգրանյանի կազմած բառերը մոտ 40 է—միզանցք—
ureter, որովայնամաշկ—*Peritoneum*, ոսկրամաշկ—*Periosteum*.
պտկարակ—*areola* և այլն:

Լևոն Տիգրանյանի բառարանային երկրորդ աշխատանքը, «Բա-
ռարան բժշկական բույսերի լատիներենից-հայերեն և ռուսերեն»,
լույս է տեսել 1883 թ. Երևանում (ի դեպ, այս բառարանային առա-
ջին աշխատությունն էր, որ լույս էր տեսնում Երևանում): Բառա-
րանը 16-էջյա աշխատություն է և պարունակում է 208 բառահոդ-
ված:

Բժիշկ Տիգրանյանը 1892 թ. Թիֆլիսում գերմաներենից թարգ-
մանում և հրատարակում է *Pohl Hugo*-ի բժշկարանը և իր կող-
մից կցում ռուս-հայերեն բառարան: Հենց բժշկարանն իրենից
բժշկական բացատրական բառարան է, քանի որ հիվանդություն-
ները տրված են այբբենական կարգով: Աշխատության վերջում Լ.
Տիգրանյանի տված բառարանը միանգամայն անկախ աշխատանք
է և պարունակում է շուրջ 3500 բառահոդված: Այդ բառարանում
մենք հանդիպում ենք բավականաչափ նորությունների:

Տիգրանյանը յուրաքանչյուր բառի համար նշել է աղբյուրը,
իսկ ինքը հետեւել է մեծ մասամբ հայացնելուն, ըստ հնարավորին
աշխատել է ամեն մի հիվանդության անուն տալ հայերեն հոմա-
նիշներով:

Լևոն Տիգրանյանի մասին ակադ. Լ. Հովհաննիսյանը գրում է.
«Հեղինակը ցուցաբերել է նոր տերմիններ կազմելու գործում ընտիր
ճաշակ և որոշ ձեռնհասություն բանասիրական խնդիրներում:

1 Լ. Տիգրանյան, Մարմնակառուցական կամ անատոմիական բառարան, Թիֆլիս,
1879, էջ 42:

Բժիշկ Լ. Տիգրանյանի առաջադրած տերմինների մի մասը ներկայումս գործ էածվում բժշկական լեզվի և դրականության մեջ»¹։

Լեոն Տիգրանյանից հետո, նախահեղափոխական շրջանի նշանակալից աշխատություն է նադարեթ Տաղավարյանի «Բառացուցակ ախտանուանց և զեղորեից հատկությանց ֆրանսերենն ի հայ», որի առաջին հրատարակությունը լույս է տեսել 1900 թ., երկրորդը՝ 1901 թ. Կ. Պոլսում։

Չնայած հեղինակը այս երկու գործերը համարում է առաջին և երկրորդ հրատարակություններ, սակայն, մեր կարծիքով սրանք ախտանուանական տարբեր աշխատություններ են, նույնիսկ հեղինակը զրբի երկրորդ հրատարակությունը կոչել է. «Բառացուցակ ախտանուանց ֆրանսերենն ի հայ»։

Բառարանի առաջին հրատարակությունը բաժանված է երկու մասի Ա. Ախտանունք, որ զբաղեցնում է 1—20 էջերը և Բ. Հատկությունք զեղորեից (21—24), ընդամենը 300 բառահոդված։ Բառարանի երկրորդ հրատարակությունը պարունակում է 1400 բառահոդված, ունենալով միայն հիվանդությունների անունները։

Ժամանակի հայ մամուլը, իրավացի կերպով, լավ դնահատականի արժանացրեց դոկտոր Ն. Տաղավարյանի աշխատանքը, վիճելով միայն մի բանի բառերի դեմ, ինչպես՝ ողնուղատալի (myélic), խելապատակառապ (meningito), հոյզուռ (myxoedème), որոնք իսկապես չընդունվեցին, չտարածվեցին բժշկական տերմինաբանության մեջ։

Ահա այս պատկերն էր ներկայացնում բժշկական բառարանային աշխատանքը, երբ Նորհրդային Հայաստանում հիմնադրվեց բժշկական բարձրագույն հիմնարկ, ուր դասավանդումը տարվում էր հայերեն լեզվով և բառարանի մեծ պահանջ էր զգացվում։

Այդ աշխատանքին ձեռնարկեց պետական համալսարանի դասախոս դոկտոր Վահան Արծրունին։

Վահան Մարգարի Արծրունին ծնվել է 1860 թ. Նոր Բայազետում (Կամո), զինծառայողի ընտանիքում։ Միջնակարգ կրթությունն ստացել է Թբիլիսիում, ավարտել է 1-ին գիմնազիան, բարձրագույն բժշկական կրթությունը ստացել է Փարիզում (1880—1885)։ Դեռ ուսանողական տարիներից նրան հետաքրքրել են հայերեն գիտական տերմինաբանության խնդիրները։

¹ Մ. Աբեղյան, Լ. Հովհաննիսյան, Ա. Տեր-Պողոսյան, Հատին-ուս-հայերեն բժշկական բառարան, Երևան, 1951, էջ 7։

«Դեռ գիմնագիտութեամբ,— գրում է Արծրունին իր ինքնակենսագրականի մեջ,— ես հետաքրքրվում էի հայերեն լեզվով գիտական տերմիններ կազմելու, իսկ Փարիզում, ես ընդունվեցի Societ  te philomatique arm n, որն բաղկացած էր հայ ուսանողներից և որի նպատակադրումն էր ուսումնասիրել մայրենի լեզուն և գրականությունը:

Ես ինձ վրա վերցրեցի կազմելու հայերեն բժշկական գիտական տերմինները: Մեր նախաձեռնությունը ջերմ արձագանք գտավ բառարանագետ Լուսինյանի մոտ, որն իր խորհուրդներով մեծապես օգնել է ինձ»¹:

Վ. Արծրունին հետագայում բառարանագրական որոշ լիցք ու խորհուրդներ է ստանում Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյաններից:

1924 թ. Երևանում հրատարակվում է Արծրունու «Ռուս-լատին-հայ բժշկագիտական բառարանը» 18—19 հազար բառահոդովածով:

«Ռուս-լատին-հայ բժշկագիտական բառարանը» բժշկական գիտություններին վերաբերող բառերին ղուգրեթաց տվել է կազմախոսական և ախտաբանական տերմիններ, ինչպես նաև մանրէաբանական, հյուսվածաբանական և հարակից գիտությունների այլ բառեր:

Վ. Արծրունին օգտագործելով հայ բժշկական և ընդհանուր բառարանային աշխատություններն ու աղբյուրները, ամեն կերպ աշխատել է հայացնել ուսական կամ եվրոպական տերմինը, եթե որոշ նորակերտումներ պատկանել են այս կամ այն բառարանագրին, ապա անպայման նշված է, այսպես՝ *Assa foetida*—բողչարհոտ (Ք.) հելեզ (Արթ.), *Буде*—բոչակ (Լուս.), *Луквица*—արանդ (Լուս.), *Vegetationes մասմուլ* (ժող.), բուսուկ (Հ. Բ.), *glaucoma*—խոժախտ (Լուս.) *Голенъ*—սրունք, սոփ (Աճ.), *Denture*—ատամնաշար, կեռիք (Ամ.), *диспепсия* ատամնախոտաբար (Մխ. Հ.) մարսելախոտաբար, *Оскомина*—ատամնաոտություն (Հ. Բ.), թոթ (Ամատ.), *паралич руки*—թաթան (Աճ.) և այլն: Հեղինակը բառարանին կցած առաջաբանի մեջ մանրամասն խոսում է աշխատության նպատակի, բովանդակության, աղբյուրների, հայերեն տերմինների անորոշության և այլ խնդիրների մասին:

1 Ինքնակենսագրականի հանդուցյալ պրոֆ. հանձնել է ինձ—Գ. Գ.:

Տերմինների անորոշության բաժնում հեղինակը մի շարք օրինակներ է բերում իր միտքը հաստատելու համար, ինչպես՝ «աբկուր, սոսորդ, քմպան, բուկ, կոկորդ, կատիկ, ստուգն: «Այս բաների վերաբերյալ կատարյալ քառս է տիրում գրականության մեջ, — գրում է Արծրունին, — այսպես՝ Հ. Բ.-ի մեջ կարդում ենք. «Որկոր — oesophagus fauces, հուն. gargareon, խողովակ ուտելեաց եւ խմելեաց ի կոկորդէ և պարանոցէ ցատամոքսն»: Մինչև այստեղ որկորը քառս է (թեև կոկորդից չի իջնում): Սակայն իսկույն դնում է. «խրթլագ, բողաս» (երկուսն էլ սխալ): Հետո իբրև վկայություն առաջ է բերում խորենացու խոսքերը. «Թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարը չեն»: «Զինչ արարեց քեզ, շատակեր և որկորադահ՝ արեղայ»:

Այս բաղվածքների մեջ որևոր հասկացվում է իբրև Larinx նաև իբրև oesophagus»:

Ըստ Ն. Բյուզանդացու կոկորդը շնչափողն է (trachea): Արծրունին վերցնում է մորթ — մաշկ — կաշի — փոստ, ջիղ — ջիլ — նյարդ — ներվ և որոշում յուրաքանչյուր տերմինի տեղը:

Արծրունու բառարանի բուսաբանական բառերը ստուգել և մասնագիտական ճշտորոշման է ենթարկել դեղագործ Սարուխանյանը:

Բժշկագիտական բառարանը լայն ընդունելություն գտավ, սակայն նրա հեղինակը չհանգստացավ դրանով, այլ անընդհատ շտկեց, ճշտեց, կյանքի փորձաքարին ենթարկեց իր աշխատանքը, լրացրեց և տերմինաբանական բառարանից վերածեց բժշկական բացատրական բառարանի:

1943 թ. բժշկական ինստիտուտի գիտական խորհուրդը միաձայն որոշում է ընդունել վերամշակել և հրատարակել Արծրունու բառարանը: Այդ կապակցությամբ Արծրունու ինքնակենսագրականում կարդում ենք. «Այդ բառարանը վերամշակման ընթացքում «տերմինաբանականից» վերածվեց բացատրականի, որի ժամանակ հարստացավ մի քանի հազար բառահոդվածներով»:

Վ. Արծրունին չապրեց մինչև բառարանի 2-րդ հրատարակությունը (մեռավ 1947 թ.): Բառարանը երկրորդ անգամ տպագրության պատրաստեց բժշկական գիտությունների թեկնածու Ա. Հ. Բեկլադյանը և հրատարակեց 1956 թ.: Երկրորդ հրատարակության առթիվ առողջապահական մինիստրության կողմից գրված առաջաբանում կարդում ենք. «Հրատարակվող բառարանը պրոֆեսոր Վ. Մ. Արծրունու բաղմամյա վաստակի արդյունքն է: Վահան Արծ-

բունին խոշոր աշխատանք է կատարել ինչպես մեր բժշկագիտական տերմինաբանության մշակման, նույնպես և բժշկության պրակտիկայում այն արմատավորելու գործում:

Բառարանի առաջին հրատարակությունը մեծ դեր խաղաց խորհրդային Հայաստանի բժշկական կադրերի պատրաստման գործում և նրա երկրորդ հրատարակության պահանջը ակներև է: Հրատարակվող բառարանը նպատակ ունի օգնելու հանրապետության բուժական աշխատողներին ոչ միայն հասկանալու ուսման ընդարձակ բժշկագիտական գրականության տերմինաբանությունը, այլև ստանալու նրա մեկնաբանությունը մայրենի լեզվով¹:

Բառարանի երկրորդ հրատարակությունը նոր որակ կազմող ուշխառություն է:

Բժշկական վերջին բառարանը Մ. Աբեղյանի², Լ. Հովհաննիսյանի և Ա. Տեր-Պողոսյանի կազմած «Լատին-ռուս-հայերեն բժշկական բառարանն է» 20000 բառահոգովածով³:

Զմոռանանք նշել, որ նույն հեղինակները բժ. Ա. Ղազարյանի մասնակցությամբ 1934 թ. ապակետիպ հրատարակությամբ, ձեռագրի իրավունքով լույս ընծայեցին «Անատոմիական տերմիններ (լատին-ռուս-հայ բառարան)» 2700 բառահոգովածով³, իսկ 1937 թ. դարձյալ ձեռագրի իրավունքով լույս է տեսել նույն հեղինակների լատին-ռուս-հայերեն բժշկական բառարանի A—C տառերի բառահոգովածները⁴ 164 մեծադիր էջ:

Աշխատության առաջաբանի մեջ Լ. Հովհաննիսյանը վերադնահատում է նախորդ բժշկական բառարանները, հատկապես արժեքավորելով Բեստեռի, Լ. Տիգրանյանի և Վ. Արծրունու բառարանները:

Առաջաբանի մեջ նշված է. «Բառարանի վերջում մենք բերել ենք լատինական արտահայտություններ, առաձևեր և դարձվածք-

1 Մանուկ Աբեղյանը Դ. Դեմիրճյանի և Դ. Լեոնյանի ընկերակցությամբ կազմել է Գրաֆիկ արվեստների և բանդակագործության տերմինաբանական բառարան¹ աշխատությունը, որը, ցավոք, ժամանակին չհրատարակվեց, իսկ այսօր արդեն չափազանց հնացած է: Բառարանը ռուս-հայերեն է և պարունակում է շուրջ 2000 բառահոգված:

2 Բառարանի աշխատանքներին ոչ պաշտոնապես մասնակցել է Վահան Արծրունին:

3 Լատին-ռուս-հայերեն բժշկական բառարանի նշված անուններին հավասար հեղինակ է եղել բժ. Արշակ Ղազարյանը: Դրքի տիտղոսաթերթի վրա չի գրվել նրա անունը, հեղինակի՝ անհատի պաշտամունքի ժամանակ կամայականությունների զոհ լինելու հետևանքով:

ներ, որոնք օգտագործվում են բժշկության մեջ կամ ունեն բժշկական նշանակություն: Այդպիսի դարձվածքները բերված են նաև ուռերեն և հայերեն թարգմանություններով¹: Այս շատ լավ նպատակադրում է, սակայն բառարանի մեջ առաձնների ու դարձվածքների նշույլ անգամ չկա: Աշխատությունը վերջանում է *zymosis*—*брожение*—*խմորում*, *zymoticus*—*бродящий*—*խմորվող* բառահոգվածներով:

«Անատոմիական տերմիններ» բառարանում մի շարք բառահոգվածների բացատրության բաժնում արված են երկու և ավելի թարգմանություններ, և կոնկրետ նշված է, թե որ բառը հեղինակներից որին է պատկանում: Այդ բանը չի նկատվում վերջին բառարանում: Մենք այս կրկին նշում ենք հատկապես այն պատճառով, որ բառարանում կան այնպիսի նորակերտումներ, որոնց հետ երբեք համաձայն չէր լինի հանդուցյալ հայագետ պրոֆ. Մանուկ Աբեղյանը:

Վ. Արծրունու բառարանում որպես տերմին կադրված են հայերեն բառեր, մինչդեռ այս վերջին բառարանում կամ պահված է օտարը կամ բացատրված, այսպես.

Բ ա ռ	Վ. Արծրունու բառարան	Լ. Հովհաննիսյան և մյուսների բառարան
Otolithus	ականջարար	ականջի քար
otodynia	ականջացավ	ականջի ցավ
actinomyces	ակտինոմիկոզ, շոգանկախոտ	ակտինոմիկոզ
angioneurosis	անոթաներոզ	անոթների ներք
otorrhoea	ականջաժորանք, ծորանք ականջից	ականջի հոսք

«Ատրին-ուռս-հայերեն բժշկական բառարանը» իր բնույթով տերմինաբանական լինելով և հիմնական շեշտը օտար բառի վրա դնելով, ընդարձակ տարածում չունի, ավելին, բառարանի առաջին բառը լատիներեն լինելով, ստեղծում է դժվարություններ բառարանի լայն օգտագործման համար:

¹ Մ. Աբեղյան, Լ. Հովհաննիսյան, Ա. Տեր-Պողոսյան, Հատին-ուռս-հայերեն բժշկական բառարան, Երևան, 1951, էջ 15: Մանուր. բառարանի հետագա թողարկումների ժամանակ փոխված է 15 էջը, այդ թերին լրացնելու համար:

Նախքան բժշկական բառարանների մասին մեր խոսքի ավարտը, նշենք, որ 1936 թ. հրատարակվեց Գ. Գրո-ի «Ներաբանական տերմիններ» բառարանը, որպես հավելված պրոֆ. Մ. Հ. Աստվածատուրովի «Ներվային հիվանդություններ» դասագրքի հայերեն թարգմանության: Բառարանը պարունակում է շուրջ 1500 բառահոգված՝ զբաղեցնելով 84 էջ: Բառարանը ուսու-հայերեն է, բայց որոշ բառահոգվածներ՝ լատին-հայերեն կամ լատին-ռուսերեն-հայերեն են:

Գ. Գրոն դրում է. «Ներկա բառարանը կազմելու և հրատարակության հանձնելու հիմնական նպատակն այս է եղել. տալ մեր ուսանողությանը և բնթերցողներին մի այնպիսի օժանդակ բառ-դիրք, որը կարելույն չափ հեշտացնի հատկապես ներաբանական դրականության ուսումնասիրումը»¹:

Այս աշխատությունը իր տեղն ունի մեր ունեցած բժշկական բառարանների մեջ: Արծրունու, Տիգրանյանի, ինչպես և Մ. Աբելյանի, Լ. Հովհաննիսյանի և մյուսների բառարանները ներաբանական տերմինների բառահոգվածներից պակասավոր, աղքատ են фараггалгия—կոկորդի ցավաքաղ, фараггоспаз—կոկորդակարկամութուն, цистоплегия—միզապարկի պարալիզ, циклотимия—ցիկլորիմիա (տրամադրության պարբերական խախտում), և. Հ-ի մոտ միայն ցիկլոթիմիա, neurasthenia accidentalis—պատահական ցիկլաքենիա:

Ինքը հեղինակն էլ նշում է. «Հայ բժշկական դրականության մեջ մինչև այժմ եղած պրոֆ. Վ. Արծրունու և բժիշկ Լ. Տիգրանյանի բառարանները ներաբանական տերմիններ համարյա չեն պարունակում»²:

Գ. Գրոն հաճախ թարգմանական հայերեն համարժեք բառի կողքին տալիս է բացատրություն. hyperhydrosis paradoxa—պարադոքսալին գերհոտություն (երբ հիվանդը ոչ միայն տաքություն չի զգում, այլև մրսում է՝ սիրինգոմիլիայի ժամանակ): Валмейевские точки—վալմեյևյան կետեր (ներվաձյուղերի որոշ կետերում ձնշումից առաջացած ցավեր): Adiodokinesis—ադիոկինեզ (անկանոն, դանդաղ շարժումների ուղեղիկի հիվանդության ժամանակ): Приаппизм—պրիապիզմ (երկարատև հիվանդագին սեռական գրգռում):

1 Գ. Գրո, Ներաբանական տերմիններ, Երևան, 1936, էջ 3:

2 Նույն տեղում:

1962 թ. Երևանում հրատարակված Ա. Հ. Բեկզադյանի և Հ. Մ. Հակոբյանի «Անատոմիական միջազգային նոմենկլատուրա—Nomenclina anatomica internationalia» աշխատությունը, որոշ առումով, առանձին ճյուղային ստորաբաժանումներով լատին-հայերեն անատոմիական տերմինների բառարան է և պարունակում է շուրջ 6000 բառահոդված:

Աշխատության գլխաբառերը հաստատված են անատոմիների փարիզյան VI միջազգային ֆեդերացիայի կոնգրեսի կողմից 1955 թ. հուլիսի 30-ին, անատոմիների նյույորքյան VII միջազգային կոնգրեսի լրացումներով, փոփոխություններով և ուղղումներով:

Երկաթուղային հայերեն տերմինների պահանջը քսանակալն թվականներից հրամայական էր դարձել: «Երբ ազգայնացման կարգով անդրկովկասյան երկաթուղիների վրա ամբողջ գործավարությունը սկսեց վերածվել տեղական պետական լեզուների՝ կարիք դադարեց հրատարակել երկաթուղային տերմինների բառարաններ վրացերեն, հայերեն և թուրքերեն (ազրբեջաներեն—Գ. Գ.) լեզուներով»¹: Բառարանի հիմնական աշխատողներն են եղել Ստ. Մալխասյանցը, Նիկ. Մամիկոնյանը, Ներսիս Տեր-Միքայելյանը և Անդրրկովկասի երկաթուղային վարչության անդամ, տերմինաբանական բառարանների հորինման հայկական սեկցիայի նախագահ՝ ինժեներ Լ. Ա. Տեր-Միքայելյանը: Աշխատանքներին մասնակցել են ինժեներներ Ա. Ղուկանը, Մ. Տեր-Անդրեասյանը, լեզվական կողմը բնակ են Յ. Խանդադյանը, Ե. Շահազիզը, ինժ. Ա. Մանանդյանը, Մ. Աբեղյանը, Հ. Աճառյանը, Աստ. Խաչատրյանը և Գր. Ղափանցյանը:

Երկաթուղային տերմինների բառարանի մեջ վիճելի է տարիֆային ցուցակի ապրանքների բառերը, որոնք առանց բնութային ինժեներ Լ. Տեր-Միքայելյանի պահանջով բառարանի մեջ է մըտցրել Հ. Սպենդիարյանը: Տարիֆային բառերը երկաթուղային բառարանը ծանրաբեռնելուց բացի, ուրիշ առավելություններ չունեն:

Մեր օրերի մասնագիտական բնույթ կրող բառարանները բուրն էլ կազմվել են ռուսերենից-հայերեն, հակառակը կազմելու միակ փորձը «Երկաթուղային տերմինների հայ-ռուսերեն բառարան» է, որը, ըստ զրբի տիտղոսաթերթի, լույս է տեսել 1927 թ., իսկ ըստ առաջին էջի՝ 1925 թ.:

¹ «Երկաթուղային տերմինների ռուս-հայերեն բառարան», Թիֆլիս, 1925, Առաջաբան:

Բառարանների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ամենալավագույն բառարաններն անդամ շրջելիս դադարում են ոչ միայն նույն որակն ունենալուց, այլև շատ դեպքերում դառնում են անարժեք և անօգտապործելի: Այսպես, Դաղբաշյանի «Ռուս-հայերեն բառարանում» հանդիպում ենք СКОТОКРАД, -СТВО բառերին տավարագող, -ություն հայերեն թարգմանությամբ և ճիշտ է, բայց սխալ է, երբ նույն հեղինակը իր «Հայերեն-ռուսերեն բառարանում» գրում է հայերենում գոյություն չունեցող տավարագող, -ություն բառերը և թարգմանում СКОТОКРАД, -СТВО ռուսերեն բառերով:

Հայ-ռուսերեն երկաթուղային տերմինների բառարանը շրջած բառարան լինելով հանդերձ, իր հայկական բառաշարքում տեղ է տվել այնպիսի բառերի, որոնք թերևս հայերեն միայն գրվել են «Ռուս-հայերեն երկաթուղային տերմինների բառարանում»:

«Հայ-ռուսերեն երկաթուղային տերմինների բառարանում» չի տրված ոչ մի անհրաժեշտ բացատրություն, ո՞վ է կազմել բառարանը, չի նշված, չի պարզաբանված ի՞նչ են նշանակում աստղանիշները¹ և այլն: Եթե հրատարակչությունն այն կարծիքին է եղել, որ յուրաքանչյուր դործածող պետք է ունենա և ռուս-հայերեն բաժինը, այդ դեպքում պետք է երկու հատվածները առնվեին մի կազմի տակ: Ինչպես Երանի «Անգլո-հայ և հայ-անգլիերեն բառարանները»:

Երկաթուղային տերմինների բառարանի ռուս-հայերեն հատվածում եթե այս կամ այն չափով հնարավոր է արդարացնել Հ. Սպենդիարյանի տարիֆային բառերի բացատրությունը, թարգմանությունը, ապա ո՞վ ասաց, որ հայերենում գոյություն ունի ժույս (жуя), ժելե (желе), աբյուկ, ուբյուկ (урюк), կուդրյավչիկ (հասարակ ընկույզի տեսակ) — (кудрявичик), կուրկում (куркума) և շատ ու շատ այս կարգի բառեր:

Ի՞նչ Աբեղյանի ուղղմական, բժշկապետ Վ. Արծրունու բժշկագիտական բառարանների կողքին մասնագիտական լավագույն աշխատություններ են Հ. Աճառյանի, Հ. Զարգարյանի, Դ. Հակոբջանյանի, Ա. Տոնյանի, Հ. Քաջաղնունու կազմած «Ռուս-հայերեն բառարան շինարարական կառուցվածքների» և Վ. Փոթեյանի «Ռուս-հայերեն աշխատանքային բառարան» աշխատությունները:

Շինարարական կառուցվածքների բառարանի հիմնադրյուր ընդունվել է А. Шломан-ի «Иллюстрированный технический сло-

¹ Հ. Սպենդիարյանի ավելացրած տարիֆային ցուցակի ապրանքների բառերը:

варь на шести языках: немецком, английском, французском, русском, италянском и испанском, т. XIII. Строительные конструкции».

Շինարարական կառուցվածքների բառարանը պարունակում է հետևյալ բաժինները.

1. Մաթեմատիկա, 2. Մեխանիկա, 3. Շինարարական նյութեր, 4. Հիմնատակերի կառուցում, 5. Քարե կառուցվածքներ, 6. Փայտե կառուցվածքներ, 7. Երկաթի կառուցվածքներ, 8. Կամուրջների կառուցում, 9. Կամուրջների կառուցման աշխատանքների պատրաստում և վարում, 10. Տեսակային կառուցվածքներ:

Հեղինակներից Հ. Աճառյանը և Ա. Տոնյանը աշխատակցել են բոլոր բաժիններին, Հ. Զարգարյանը՝ ութերորդ և իններորդ, Դ. Հակոբջանյանը՝ երկրորդ և տասներորդ, Հ. Քաջազնունին՝ երրորդից յոթերորդ բաժիններին:

Վ. Փոթեկյանի «Ռուս-հայերեն աշխատանքային բառարանը» պարունակում է. 1. Այն տերմիններն ու դարձվածքները, որոնք վերաբերում են աշխատանքների օրենսդրական կարգավորմանը (վարձում-արձակում, աշխատավարձ, հանգիստ, ապահովագրություն և այլն). 2. պետարմինների պաշտոնները համաձայն ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի 1929 թ. դեկտեմբերի 7-ի որոշմամբ հաստատված ցուցակի. 3. արտադրական դրագմուներները և 4. հատուկ հագուստները (спецодежды): Աշխատությունը փաստորեն աշխատանքի և դրագմուների երկկողմյան բառարան է, որի հոգվածներն արտահայտում են պետական նոր ձևի, նրա կառուցվածքի, աշխատանքի և դրագմուների բառապաշարը:

Փոթեկյանի անդրանիկ բառարանը լայն բնդունելություն գտավ և խորհրդային շրջանի տերմինաբանական բառարաններից առաջինն էր, որ արժանացավ վերահրատարակման: Բառարանը աշխ- ժողկոմ Խաչիկօղլյանի հանձնարարականով լրացված և ճշտված վերահրատարակվեց 1934 թվականին:

Աշխատանքային տերմինների բառարանի բազմաթիվ նորակերտ բառերը հետագայում անցան ռուս-հայերեն այլ բառարաններին և մտան հայերենի ակտիվ բառապաշարի մեջ: Բառարանի խմբագրման աշխատանքներին մասնակցել են Թ. Ավդալբեգյանը և Ե. Տեր-Մինասյանը:

Մասնագիտական բառարաններ կազմելու այս առաջին փորձերը պետք է հնարավորություն տալին ավելի լավագույնները կազ-

մելու, մինչդեռ նախորդների համեմատությամբ շատ ավելի պակասավոր աշխատություն է Մ. Տեր-Հովակիմյանի «Համառոտ ուս-հայերեն բառարան առևտրա-հաշվապահական տերմինների» աշխատությունը:

Խորհրդային սկզբնական շրջանի մասնագիտական երկլեզվյան բառարաններին հաջորդեցին նոր աշխատություններ՝ Ա. Արարատյանի, Թ. Մատուրյանի և Թ. Քոչարյանի «Ռուս-հայերեն բուսաբանական տերմինների համառոտ բառարան» (1941), Գ. Անտոնյանի «Ռուս-հայերեն ավտոտրակտորային տերմինների բառարան» (1945), Ա. Բաբայանի «Գրադարանային տերմինների բառարան ուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն» (1950), Գ. Պարիսի «Պոլիգրաֆիական և հրատարակչական տերմինների ուս-հայերեն համառոտ բացատրական բառարան» (1953), Ս. Հակոբյանի «Ռուս-հայերեն սոյորտային տերմինների համառոտ բառարան» (1956), Ե. Սահակյանի «Անգլո-ռուս-հայկական բառարան» (1919), մասնագետների կոլեկտիվի կազմած «Ռուս-հայերեն պոլիտեխնիկական բառարան» (1957), Թ. Մատուրյանի «Բույսերի անունների լատիներեն-հայերեն-ռուսերեն բառարան» (1962), Թ. Ավդալբեգյանի «Ռուս-հայերեն տնտեսագիտական տերմինների բառարան» (1964), Մ. Հարությունյանի «Հայ-ռուսերեն լեզվաբանական բառարան» (1963, ձեռագրի իրավունքով), Ա. և Վ. Տոնյանների «Մաթեմատիկական տերմինների բառարան անգլերեն-ռուսերեն-հայերեն-գերմաներեն-ֆրանսերեն լեզուներով» (1965), Ռ. Աբրահամյանի «Պահլավերեն-սլավոնական-հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն բառարան» (1965), ինչպես նաև թարգմանաբար՝ Մ. Ռուզիստալի, Պ. Յուդինի «Համառոտ փիլիսոփայական բառարան» (1940 թ., թարգմ. Ե. Տեր-Մինասյանի), Կ. Սևեռնսկիի «Երաժշտական տերմինների համառոտ բառարան» (1953 թ., թարգմ. Ռ. Աթայանի), Լ. Տիմոֆեև, Ն. Վենգրովի «Գրականագիտական տերմինների համառոտ բառարան» (1957 թ., որոշ հավելումներով և կրճատումներով փոխադր. Հ. Հայրապետյան և Գ. Պարիս), Ե. Պեշկով, Ն. Ֆադեևի «Գյուրոցականի տեխնիկական բառարան» (1961 թ., թարգմ. Լ. Հովհաննիսյան):

Խորհրդային Հայաստանում 1941 թ. հրատարակվեց «Ռուս-հայերեն բուսաբանական տերմինների համառոտ բառարանը, որի A—M տառերի բառահոգվածները կաղմել է Թամարա Քոչարյանը, H—Ջ՝ Թամարա Մատուրյանը, իսկ հայերեն թարգմանություն-

ների մեծ մասը, լրացումները և ընդհանուր խմբագրությունը՝ Ալեքսանդր Արարատյանը¹:

«Բառարանիս նպատակն է,— գրում են կազմողները,— սրոշ չափով օժանդակել բուսաբանական տերմինների թարգմանության գործին»:

«Բուսաբանական համառոտ բառարանը» տերմինաբանական համառոտ բացատրական բառարան է: Ռուսերեն բուսանվան հայերեն համարժեքը տալուց հետո, հաճախ տրված է նաև համառոտ բացատրություն, ինչպես Ахроматин—աքրոմատին (կորիզի չներկվող նյութը): Аспект—ասպեկտ (բուսականության սեղոնային տեսք): Гидротермофитон—հիդրոտերմոֆիտոն (գոլ և եռացող ջրերի բուսականություն):

Համառոտ բուսաբանական բառարանի հեղինակներից Թամարա Մատուրյանը բուսանունների հայերեն անվանումները ճշտելու և միօրինակ դարձնելու, ինչպես նաև բուհական ուսանողության տահանջները բավարարելու համար 1962 թ. հրատարակեց «Բույսերի անունների լատիներեն-հայերեն-ռուսերեն բառարան» 1274 բառահոլովածով: Թ. Մատուրյանի բառարանում «Բացի վայրի բույսերի անվանումներից, գլխաբառերի շարքում տեղ են գրավել կուլտուրական, դեկորատիվ, ինչպես նաև ուսումնական ձեռնարկներում և ծրագրերում հիշատակվող բույսերի ցեղերի, բնտանիքների, դասերի և տիպերի անվանումները»²: Հեղինակը պնդում է, որ տեսակային անվանումների բառարան կազմելը կոչեկոտիվ աշխատանքի գործ է:

Աշխատությունը տեսակների ու բուսաբնականիքների անվան ճշտորոշման տեսակետից նախորդի համեմատությամբ ավելի կատարյալ է: Հեղինակը բառարանի վերջում (էջ 115—243) կցել է հայերեն և ռուսերեն անվանացանկեր, որոնք բառարանի արժեքը և օգտագործման հնարավորություններն ավելի դյուրին են դարձնում, այսպես, եթե մեկը հանդիպել է սուրոն, մոշենի, ազնվամորի, գեղարաշուշան բառերին, նա անվանացանկի ալդ բառերի դիմաց եղած 1039, 1041, 594 համարների օգնությամբ հիմնական

1 Երևանի պետական համալսարանի դատախոս Հովակիմ Բեդեկյանը (1874—1940) ձեռագիր վիճակում թողել է «Միջազգային բուսաբանական բառարան հիւղունբով (լատիներեն-ռուսերեն-ֆրանսերեն-անգլերեն-հայերեն-գաներեն-իտալերեն-գերմաներեն)»:

2 Թ. Մատուրյան, Բույսերի անունների լատիներեն-հայերեն-ռուսերեն բառարան, Երևան, 1962, էջ 5:

բառարանում կգտնի նրանց լատիներեն և ռուսերեն համանշանակները:

1039 Rubia—սարոց — марена.

1041 Rubus—մոշենի, ազնվամորի — ежевика, малина.

594 Hemerocallis—ոսկեդեմիկ, գեղորաշուշան — красоднев.

Նույնը ռուսերենի նկատմամբ:

ՀեՄՀ գիտությունների ակադեմիայի բուսաբանության ինստիտուտի մի խումբ աշխատողներ կազմել են բուսաբանական ընդհանուր բառարան՝ ընտանիքներ և տեսակային անվանումներ, որտեղ ըստ հնարավորին գիտականորեն ճշտված են հայերեն բուսանունները:

1945 թ. լույս է տեսել Գուրգեն Անտոնյանի «Ռուս-հայերեն ավտո-տրակտորային տերմինաբանական բառարանը», որը մեծ օգնություն է այդ բնագավառի աշխատողներին:

Անտոնյանի բառարանի հայերեն տերմինները հաստատված են տերմինաբանական կոմիտեի կողմից:

Գրականության, գիտության զարգացմանը համընթաց մեր երկրում մշակութային օջախների լայն ցանց է ստեղծվել, հիմնվել են մի շարք հարուստ գրադարաններ՝ բազմալեզու և բազմահազար գրքերով, աճել են հրատարակչությունների թիվը և թողարկվող գրքերի տպաքանակը:

«Գրադարանային դործը մեզ մոտ ոչ միայն օրեցօր աճում ու զարգանում է, այլև զրված է միանգամայն նոր և որակապես բարձր հիմքերի վրա»¹:

Գրադարանային դործի հմուտ մասնագետ Արամ Բաբայանը երեսունական թվականներից ձեռնարկում է կազմել գրադարանային տերմինների երկլեզվյան բառարաններ:

Գրադարանային տերմինների բառարանը լույս տեսավ 1950 թ. երկու մասից երկուհազարական բառահոգովածով:

ա) Ռուս-հայերեն (էջ 15—158).

բ) Հայ-ռուսերեն (էջ 161—261):

«Բառարանի հիմնական նպատակն է, — գրում է հեղինակը, — ձևով կամ ստեղծել գրադարանային աշխատանքներում կիրառվող հայերեն հատուկ տերմիններ, որպիսի հանգամանքը մի կողմից կնպաստի գրադարանային աշխատանքի ձևափոխմանը»:

1 Ա. Բաբայան, Գրադարանային տերմինների բառարան ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն, Երևան, 1950, էջ 7:

վերադառնալու, արտադրողականության բարձրացմանը, կօժանդակի
զրադարանավարներին փոխադարձաբար իրար հասկանալ, միաս-
նական կղարձնի զրադարանային աշխատանքի միեկնույն հասկա-
ցողությունների վերաբերյալ եղած տերմինները բոլոր զրադարան-
ներում, և մյուս կողմից, որ գլխավորն է, կհեշտացնի ռուսերեն
լեզվով եղած մասնագիտական գրականության օգտագործումը»¹։

Բառարանի ռուս-հայերեն բաժնի բառահոգւածներն ավելի
լայն են վերցված, հաճախ հայերեն համարժեքի կողքին տրված են
բացատրություններ, տվյալ հայերեն տերմինը ավելի պարզ, ճիշտ
ու հասկանալի դարձնելու համար, ինչպես՝

Аббревиатура հապավում—գրության կամ խոսակցության
մեջ գործածվող կրճատում, օրինակ՝ բուհ, կենսկոմ, տեղկոմ և
այլն։ *Слѣзъ նалѣ сокращение.*

Абзац—տողագլուխ, պարբերություն, արգաց—տեքստի մաս,
որն սկսվում է մի նորատողից մինչև հետևյալ նորատողը։

Предисловие—առաջաբան, նախաբան—գրվածքի հիմնական
տեքստից բաժանված նախնական տեքստ, որ բնութագրում է զըր-
վածքը, տալիս է տեղեկություններ նրա կառուցվածքի, նպատակ-
ների, կազմելու մեթոդների մասին, հաղորդում է այն անձանց
անունները, որոնք օժանդակել կամ մասնակցություն են ցույց տվել
աշխատությունը գրելիս և այլն։ *Слѣзъ նалѣ Введение, вступитель-
ная статья:* Բառարանի հայ-ռուսերեն հատվածում, հեղինակը,
միանգամայն իրավացի, մեծ մասամբ, հրաժարվել է բացատրա-
կան մեթոդից, քանի որ զրա պահանջը չէր զգացվում և գործին
տվել է միայն թարգմանական-տերմինաբանական բնույթ։

Բառարանը բնեկ և հաստատել է տերմինաբանական կոմի-
տեն։ Ա. Բաբայանի «Գրադարանային տերմինների բառարանին»
գրեթե ժամանակակից է, ինչպես և իր բնույթով մոտ է Գ. Պարխի
«Պոլիգրաֆիական և հրատարակչական տերմինների ռուս-հայերեն
համառոտ բացատրական բառարանը»։

Պոլիգրաֆիական և հրատարակչական տերմինների բառ-
արանը բացատրական է, մի քանի բառահոգւածներ ունեն նաև նը-
կար, աղյուսակներ և այլն։ Աշխատությունը նեղ գործնական նը-
պատակներ ունի՝ օժանդակություն հրատարակչական գործին։

«Абрис — արբիս, ուրվագիծ, թե՛ բուն նկարի և թե՛ վիմագրա-
կան եղանակով վերարտադրվող բազմապույն բնագրերի գունային

¹ Նույն տեղում, էջ 9։

բծերի ու տոնային (երանգային) տեղամասերի ուրվագծային պատճենը թափանցիկ թղթի, պլյուրի, պատճենաթղթի վրա», նաև նկար:

Մի շարք բառահոգվածներ այնքան ընդարձակ են, որ բառարանային սահմաններից անցնում են ավելի դասագրքային, ինչպես՝ корректурные знаки—սրբագրական նշաններ (էջ 46—49):

Յուրաքանչյուր բառարանագրի պարտականությունն է օգտագործել նախորդ բառարանները և վերցնել լավագույնը, այդ չի նկատվում Գ. Պարիսի բառարանում:

Оттиск բառի առանձնատիպ համարժեքը արդեն ժամանակին ընդհանրացած էր և գործածական, մինչդեռ այս բառարանում պահպանվել է՝ ժողովրդից կամ գրից առանձին տպագրված հոդվածի օրինակ: Красные строки-ի նոստոսը հետին պլան է մղված և պահված է՝ կարմիր տող և այլն:

Հեղինակը թեկույ իր աշխատանքը կոչել է ուս-հայերեն բառարան, բայց փաստորեն աշխատությունն ունի նաև հայ-ռուսերեն բաժին (էջ 121—134) 458 բառահոգվածով:

Պոլիգրաֆիական և հրատարակչական տերմինների հայ-ռուսերեն բաժինը համառոտ թարգմանական բառարան է և որոշ առումով ցուցիչ դեր է կատարում նախորդ բառարանի համար: Ամենայն հավանականությամբ հեղինակն այդպես էլ ընդունել է, այլապես կնշեր նրա գոյությունը:

Գ. Պարիսը այս աշխատությունից դուրս հեղինակակից է պրոֆ. Ա. Ղարիբջանի դպրոցական ուղղագրական բառարան (1956, 1959) կազմելուն և հեղինակակցությամբ փոխադրել է «Գրականագիտական տերմինների համառոտ բառարանը»:

1964—1965 թվականներին լույս տեսան երկու մասնագիտական տերմինաբանական բառարաններ, որոնք առաջին հերթին արժեքավոր են որպես ժառանգություններ:

Հայ մշակույթի տաղանդավոր ներկայացուցիչ Թ. Ավդալբեգյանը հայ բառարանագրության մեջ հայտնի էր երեսունական թվականներից, 1932—1935 թթ. հրատարակված «Ռուս-հայերեն նոր բառարանի» հրկորդ հատորի «Распубликование—ящур» բառահոգվածները պատկանում են նրա գրչին, բացի այդ մասնակցել է խմբագրական ամբողջ աշխատանքին:

Թ. Ավդալբեգյանը նույն ժամանակներին գերմաներենից թարգմանում էր Կարլ Մարքսի «Կապիտալի» հատորները, հսկայական և պատասխանատու աշխատանք, որի ընթացքում ստեղծ-

վում ու կիրառվում էին տնտեսագիտական բաղմաթիվ նորաբանություններ:

Թ. Ավդալբեգյանը իր հեղինակային և թարգմանական տնտեսագիտական աշխատանքների հետ կազմեց «Ռուս-հայերեն տնտեսագիտական ընդարձակ բառարան», օրը-օրին ստուգեց, լրացրեց և մշակեց իր աշխատանքը, սակայն... Սակայն հայ մշակույթի այդ զուլալ ու աղնիվ աշխատավորի կյանքի թելը վաղաժամ կտրվեց, նա զոհ եղավ անհատի պաշտամունքի ժամանակաշրջանի կամայականություններին:

Թ. Ավդալբեգյանի բառարանը երկուր տարիներ մնաց փականքի տակ և խնայել տարիների սովերի տակ շատ բան կորցրեց իր արժեքից:

Տնտեսագիտությունը չափազանց լաչն ու դարդացող բնագավառ է, իր բաղմապիսի ենթարնագավառներով:

Արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, տրանսպորտի, շինարարության և տնտեսության այլ բնագավառների դարդացման հետևանքով վերջին բառահինգամյակում շատ բան է փոխվել տնտեսագիտական բնագավառում, առաջացել են տնտեսական նոր ճյուղեր իրենց նոր բառերով ու իմաստներով, սրտիսիք, բնական է, չէին կարող տեղ գրավել այս բառարանում, բայց արդարությունը պահանջում է ասել, որ իր ժամանակին հեղինակն այնքան խոր և ընդարձակ է վերցրել աշխատանքը, որ այսօր էլ բավարարում է տնտեսագետ մասնագետների պահանջները:

Թ. Ավդալբեգյանը լաչն տեսածիւր ու մահահորիզոն ունեցող գիտնական էր, ուներ հայերեն բառակերտման, բառակազմման հատուկ ճաշակ և խորիմացություն, որն զգալի է նրա աշխատություններում:

1937 թ. անմեղ մեղավորներից մի այլ հայ ներկայացուցիչ, մաթեմատիկոս և հայագետ, «Ռուս-հայերեն բառարան շինարարական կառուցվածքների» աշխատության հիմնական հեղինակ, մաթեմատիկական մի շարք աշխատությունների (Կիսիլյով—երկրաչափություն», Մրոշեկ—«Նեանկյունաչափություն», Պոսսեի «Դիֆերենցիալ ու ինտեգրալ հաշիվը», Օպենհայմերի «Անօրգանական քիմիա») թարգմանիչ, Նրեանի պետական համալսարանի պրոֆեսոր Արշակ Տոնյանը նույն երեսունական թվականներին կազմել էր «Հայերեն-գերմաներեն մաթեմատիկական տերմինների բառարան»:

Հեղինակի որդին՝ Վահան Տոնյանը բառարանը երկլեզվյան լիճակից դարձրեց բազմալեզվյան՝ Անգլերեն-ռուսերեն-հայերեն-գերմաներեն-ֆրանսերեն լեզուներով, որ և ՀեՍՀ ԳԱ ֆիզիկա-մաթեմատիկական գիտությունների բաժանմունքը և մաթեմատիկայի ու մեխանիկայի ինստիտուտը հրատարակեց 2667 բառահոգվածով:

Բառարանը բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասը հինգլեզվյան թարգմանական բառարանն է (էջ 8—161), աշխատությունների երկրորդ մասը տերմինների բառացանկերն են ռուսերեն, հալերեն, գերմաներեն և ֆրանսերեն լեզուներով, որտեղ յուրաքանչյուր տերմինի կողքին դրված է հիմնահոգվածի շիֆրը՝ տառը և թիվը (163—238):

Բառարանը բազմալեզվյան դարձնելու ժամանակ նպատակահարմար կլիներ առաջին լեզու ընդունել հայերենը կամ ռուսերենը և ո՛չ անգլերենը: Բառարանի հիմնական հեղինակը այդպես էլ գիտակցել է՝ կազմելով հայ-գերմաներեն բառարան: Հրատարակչներն էլ այդ տեսակետին են, քանի որ աշխատության սկզբում պահված է «Սույն գիրքն առաջին փորձն է մաթեմատիկական տերմինների հայերեն բառարան ստեղծելու ուղղությամբ: Բառարանը թարգմանական նպատակներով օգտագործելու համար տրված են նաև հալերեն տերմինների զուգանեոները ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն լեզուներով» (ընդգծումը մերն է—Գ. Գ.), մինչդեռ իրականում անգլերեն լեզվի զուգահեռներն են տրված:

Անկախ այն բանից, որ բառարանը չունի մեր օրերի հաշվային տեխնիկայի, մաթեմատիկական ծրագրման, մաթեմատիկական տրամաբանության, նույնիսկ հավանականության տեսությունների բնագավառին վերաբերող չգալի թվով տերմիններ, այնուամենայնիվ «մաթեմատիկական բառարանի այս առաջին փորձը օգտակար կլինի մեր ուսանողների ու դասախոսների համար, միաժամանակ սրանով հիմք կդրվի մաթեմատիկական տերմինների երկլեզվյան բառարաններ կազմելու գործին»¹:

Թարգմանաբար տրված փիլիսոփայական, հրաժշտական, գրականագիտական, դպրոցականի տեխնիկական բառարանները բացատրական բառարաններ են տվյալ մասնագիտությունների բառահոգվածների ընդգրկումով: «Գրականագիտական տերմինների

1 Ա. Տոնյան, Վ. Տոնյան, Մաթեմատիկական տերմինների բառարան, անգլերեն, ռուսերեն, հայերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն լեզուներով, Նրևան, 1965, էջ 6:

Համառոտ բառարանը՝ Հայ աշակերտների: Համար» նյութն ավելի մատչելի դարձնելու նպատակով Հաճախ օրինակներ են բերված Հայ գրողներից: Բացատրված են գրականագիտական մի քանի առանձնահատուկ տերմիններ, որոնք բնորոշ են Հայ գրականագիտության և տաղաշափության համար: Բառարանում առաջնություն տրված է Հայերեն բառաձևերին, եթե դրանք գործածական են և իմաստի տեսակետից համարժեք ռուսական կամ օտար տերմիններին»¹:

Երաժշտական տերմինների և զարդանկարի տեխնիկական բառարանները նկարագրող են:

Մինչ այժմ մեր դիտած տերմինաբանական բառարանները վերաբերում էին գիտություն մի բնագավառի, մասնագիտական մի ձյուղի, բայց պահանջ էր զգացվում մասնագիտական բնագավառի բառարանի: «Ռուս-հայերեն պոլիտեխնիկական բառարանի կարիքը վաղուց էր զգացվում,—կարդում ենք Հայկական ՍՍՀ ԳԱ տեխնիկական գիտությունների բաժանմունքի բյուրոյի կողմից գրված հանձնարարականում: Խնչպես արտագրության անմիջական պահանջները բավարարելու, այնպես էլ ինտարիտների, տեխնիկումների և մասնագիտական մյուս զարդանկարի գասավանդման նպատակների և առհասարակ ռուսերեն տեխնիկական գրականության օգտագործման ու թարգմանության համար»²:

Նույն հանձնարարականում ասված է. «Նախատվետական շրջանում մեր լեզուն այնքան աղքատ էր տեխնիկական տերմիններով, որ նման բառարան կազմելը համարյա հնարավոր չէր: Գիտության և տեխնիկայի աննախընթաց զարգացումը Սովետական Հայաստանում երեք և կես տասնամյակների ընթացքում նպաստեց տեխնիկական տերմինների հարստացմանը, լույս տեսան մի քանի մասնագիտական բառարաններ, հրատարակվեցին գիտության ու տեխնիկայի տարբեր ձյուղերին վերաբերող ինքնուրույն ու թարգմանական աշխատություններ, դրանից հետո միայն հայերեն տեխնիկական տերմինաբանությունը կարող էր ամենաանհրաժեշտ նյութը մատակարարել պոլիտեխնիկական բնույթի բառարան կազմելու համար»³:

1 Լ. Տիմոֆեև և Ն. Վեկորով, Գրականագիտական տերմինների համառոտ բառարան, Երևան, 1957, էջ 2:

2 «Ռուս-հայերեն պոլիտեխնիկական բառարան», Երևան, 1957, էջ 5:

3 Նույն տեղում, էջ 3:

Ռուս-հայերեն պոլիտեխնիկական բառարան կազմելու աշխատանքները սկսվել էին քառասունական թվականներից: Աշխատանքը բաժանված էր 10 մասնագիտական հանձնաժողովների մեջ, ընդհանուր ղեկավարությամբ Հայկական ԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ա. Ա. Հակոբյանի:

Մասնագետ հեղինակների (Ազատյան Ա. Մ., Ազատյան Վ. Դ., Աթաբեկյան Պ. Մ., Ալիմյան Ս. Հ., Ախաբումով Ռ. Տ., Ամբուրգեր Պ. Գ., Անտոնյան Ա. Ե., Ասլանյան Ա. Տ., Արարքցյան Գ. Մ., Գաբրիելյան Ա. Հ., Գյոնջյան Գ. Պ., Գյուլիսանդանյան Զ. Գ., Գրիգորյան Գ. Ս., Դևորգյան Խ. Հ., Զալյան Ս. Ա., Զարգարյան Հ. Կ., Զուրաբյան Ս. Ի., Թումանյան Մ. Ն., Իվանյան Վ. Մ., Խուդավերդյան Վ. Մ., Կանայան Ա. Խ., Կուլոյան Լ. Տ., Հակոբյան Ռ. Ս., Համբարձումյան Գ. Ա., Հարությունյան Վ. Մ., Հացագործյան Զ. Ա., Հովսեփյան Վ. Մ., Ղազանչյան Տ. Տ., Մանվելյան Մ. Գ., Մարջանյան Ա. Մ., Մելիքյան Գ. Հ., Միրզոյան Ա. Հ., Միրզոյան Լ. Վ., Մուրադյան Գ. Ա., Յուզբաշյան Ն. Մ., Շահինյան Ա. Լ., Չալթիկյան Հ. Հ., Պետրոսյան Վ. Խ., Ռուխիկյան Ե. Ա., Սապոնջյան Օ. Մ., Սողոմոնյան Մ. Ս., Տեր-Ավագյան Վ. Մ., Տեր-Ղազարյան Ղ. Գ., Տեր-Մինասյան Է. Վ., Տոնյան Վ. Ա., Փերիխանյան Գ. Մ., Փոթեյան Վ. Ա., Քոչարյան Ա. Ե., Քոչարյան Ն. Մ., Օվանեսով Ա. Ս.) կազմած ամբողջ նյութը հետագայում մշակեցին և խմբադրեցին Ռ. Տ. Ախաբումովը, Զ. Ա. Հացագործյանը և Վ. Ա. Փոթեյանը 1957 թ. հրատարակելով «Ռուս-հայերեն պոլիտեխնիկական բառարանը» 25000 բառահոգովածով:

ԳԱ տեխնիկական գիտությունների բյուրոյի հանձնարարականում նշված է. «Բառարանը կազմելու աշխատանքներին, որպես կոնսուլտանտներ, մասնակցել են Հայկական ՍՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի գիտական աշխատակիցներ Գ. Գ. Սևակը, Ս. Ղ. Ղազարյանը և Գ. Կ. Գասպարյանը:

Իրենց մասնագիտությունների գծով գործին օժանդակել են նաև Բ. Լ. Բունիաթյանը, Մ. Գ. Գյուկչակյանը, Ռ. Ա. Իսահակյանը և Ռ. Ս. Սիսոկան:

Պոլիտեխնիկական բառարանի հրատարակումը կարևոր երեւոյթ էր հայ-ռուսական մասնագիտական բառարանագրության մեջ: Այնտեղ տրված են քսանից ավելի մասնագիտությունների գծով (ավտոմոբիլային գործ, մեքենագիտություն, կամրջաշինություն, էլեկտրատեխնիկա, շինարարական տեխնիկա, տեքստիլ արդյունաբերություն, ճարտարապետություն, երկրաբանություն,

Հիդրոտեխնիկա, մեխանիկա, ֆիզիկա, քիմիա, մաթեմատիկա և այլն) ուսանելն տերմիններ և տերմինաչին կապակցություններ իրենց հայերեն հոմանիշային համարժեքներով:

Բառարանի յուրաքանչյուր գլխաբառից հետո նշված է կիրառության բնագավառը: Ռուս-հայերեն պոլիտեխնիկական բառարանը միասնական դարձրեց, կայունացրեց և մշակեց տեխնիկական բնագավառի բազմաթիվ նոր տերմիններ ու կապակցություններ:

Բառարանը կազմողները որոշ գլխաբառերի համար թարգմանության հետ փակագծված ավել են նաև բացատրություններ, ինչպես՝ волна, ультракороткая — ող. գերկարճ (ուլտրակարճ) ալիք, вокзал — փոկղալ (կայարանաշենք), газовыпускное окно ավտ. գազարտածման (գազաթողարկիչ) անցք: Այս ավելի պարզաբանում է բնորոշում հիմնական տերմինի իմաստը, սակայն անհրաժեշտ է առաջ աչնալիս լրացուցիչ բացատրություն, որ չխաթարի իմաստը:

Բառարանի дорога գլխաբառի կապակցությունների մեջ կա дорога черная, որը թարգմանված է սև (անմշակ) ճանապարհ, ուրիմն պետք է հասկանալ ճանապարհը անմշակ լինելու հետևանքով սև է կոչվում և կամ սև է, որովհետև անմշակ է: Մի բացատրություն, որ հիմնովին սխալ է: «Սև» ճանապարհ կոչվում են ոչ թե անմշակ, այլ շատ մշակված ճանապարհները՝ ասֆալտուղիները, «սև»-ը ոչ թե մշակվածության չափանիշն է, այլ գույնի: Ուրախ կլինեինք, որ մեր բոլոր ճանապարհները այդպիսի «սև» լինեին:

Պոլիտեխնիկական տերմինների բառարանը, անկախ իր ունեցած մանր թերությունների, արժեքավոր ներդրում էր խորհրդահայ բառարանագրության մեջ և ցանկալի է նրա լրացումն ու վերահրատարակությունը:

Հրատարակված մասնագիտական բառարանները օժանդակում էին մի որոշակի բնագավառի բառերին ու տերմիններին ծանոթանալու, իսկ ընթերցող լայն մասսաներին բավարարելու համար ընդհանուր բառարան ունենալու պահանջը օրավուր ուժեղանում էր: Դաղբաշյանի բառարանները չէին կարող բավարարել ժամանակի պահանջները:

Մասսայական այս պահանջը նկատի առնելով Պետհրատը հավաքական ուժերով՝ Թադևոս Ավդալբեկյան, Պողոս Սոսնիկյան, Երվանդ Տեր-Մինասյան, Վարդան Փոթիկյան, կազմում և հրատա-

րակում է «Ռուս-հայերեն նոր բառարան», որի առաջին հատորը լույս տեսավ 1933 թ., երկրորդը՝ 1935 թ.:

«Ռուս-հայերեն նոր բառարանը» ընդգրկում է 80000 բառ ու արտահայտություն, ռուսերենի համառոտ քերականության մեջ, օտար աղբյուրների դարձվածքների բառատեսությունը:

«Ռուս-հայերեն նոր բառարան» կազմողները բառարանի առաջաբանում նշում են, որ նախորդ բառարանները չեն կարող բավարարել մեր այժմյան ընթերցողի պահանջները, որովհետև՝

«Նախ՝ փոխվել էր ռուսերենի բառապաշարը: Հնանալով գործածությունից դուրս էին ընկել մի շարք բառեր ու ասություններ, և հանրային-քաղաքական կյանքի ու գիտության զարգացման հետևանքով ավելացել էին բազմաթիվ տերմիններ ու արտահայտություններ: Երկրորդ՝ ռուսերենից շատ ու շատ ավելի փոխվել, կարելի է ասել հեղափոխվել էր հատկապես հայերենի բառապաշարը: Պետական հիմնարկներից և օրված լեզու լինելուց հայերենը դարձել էր պետական լեզու, որը պարտադրաբար գործ էածվում Հայաստանի Ս. Խ. հանրապետության պետական ապարատում ու հիմնարկներում, բանակում, դպրոցներում ու գիտական բարձրագույն հաստատություններում և այլուր: Այստեղ արդեն անհնարին էր պահանջված բառից ու արտահայտությունից խուսափել, մեջ տալ ու անցնել: Կյանքը հրամայաբար պահանջում էր գտնել ու գործածել նորանոր, հայերենում մինչև այժմ չեղած բառեր, տերմիններ, արտահայտություններ ու ասություններ: Այս ճանապարհով հաղարավոր ու հաղարավոր բառեր էին ավելացել հայերենի հին բառապաշարի վրա, բրոնք պետք է գրանցվեին և բառարանագրական մշակման ենթարկվեին»¹:

Հին բառարաններից օգտվելու դժվարություններից մեկն էլ ուղղագրությունն էր: Փոխվել էր թե՛ ռուսերենի և թե՛ հայերենի ուղղագրությունը:

Ռուս-հայերեն նոր բառարանը կազմված է «Иностранные слова» ընդհանուր վերնագրի տակ լույս տեսնող բառարանների հիմունքներով և հիմնականում նույն բառապաշարով:

Սոցիալիստական հեղափոխությունը ռուսերեն լեզվի արժեքը էլ ավելի բարձրացրեց:

1 Հետագայում բառարանի այս վերջին բաժինը լույս տեսածին գրքով, Ե. Տեր-Մինասյան, «Օտարազգի դարձվածքների գրպանի բազմաթիվ» վերնագրով, Երևան, 1935:

2 «Ռուս-հայերեն նոր բառարան», Երևան, 1933, Առաջաբան, էջ 3:

Ռուսաց լեզվի անհրաժեշտության հետ միաժամանակ նույն-
քան անհրաժեշտություն էր հայերեն լեզվի բառապաշարի ի մի
հավաքումը, որի մեջ արտացոլվում է ժողովրդի վարդաքման, քա-
ղաքակրթության աստիճանը: Նոր բառարան կաղմելու թերևս ամե-
նադժվարին ու պատասխանատու գործը այս վերջին խնդիրն էր:
Կաղմողները նշում են՝

«Մենք առաջնորդվել ենք այն սկզբունքով, որ բառարանը
պետք է նպաստի ոչ միայն օտար լեզվին հմտանալուն, այլև հենց
մայրենի գրական լեզուն ավելի ու ավելի յուրացնելուն և սրան,
իրեւ մշակույթի հզոր գործոնի, տիրապետելուն: Այս նպատակա-
դրումով ջանացել ենք, որ «Ռուս-հայերեն նոր բառարանի» հա-
յերենը լինի մաքուր ու միակերտ գրական լեզու: Մրա համար էլ
մենք ըստ ամենայնի խուսափել ենք լեզվական այլատարր խճո-
ղումից, զբաբարածե ասույթներից ու բացատրություններից և զուտ
տեղական գավառաբանություններից, մի պարագա, որ մինչև
այժմ ընդհանրապես անտեսված է եղել ռուս-հայերեն ընդհանուր
բառարան կաղմողների կողմից»¹:

Միանգամայն ճշմարիտ և իրավացի, քննադատական ճիշտ
վերաբերմունք անցյալի ժառանգության վերաբերյալ «լեզվական
այլատարր խճողումից» խուսափելու և «մաքուր ու միակերտ գրա-
կան լեզվի» բառարան տալու նպատակագրում:

«Միաժամանակ,—շարունակում են բառարան կաղմողները,—
խուսափելով նկարագրական-բացատրական եղանակից ու հետե-
վելով ռուսերին բառի դիմաց հայերեն համապատասխան որոշակի
բառ կամ տերմին դնելու կանոնին, մենք օգտագործել ենք ձեռքի
տակ եղած հին, նոր ու նորագույն գլխավոր աղբյուրները՝ դիմելով
նաև ժողովրդական կենդանի լեզվի հաճախ չգրանցված բառամթեր-
քին, իսկ այս բոլոր աղբյուրների անբավարար լինելու դեպքում
կաղմել ենք համապատասխան հայերեն նոր բառեր, սրանց թիվը
հազարների է հասնում, ղեկավարվելով իմաստի ճշտության և բա-
ռի սեղմության ու բարեհնչունության նկատառումներով»²:

Չափազանց խելամիտ տողեր, սակայն որքան ճիշտ է կիրառ-
ված, այս է էական խնդիրը: Թեկուզ հարեանցի, երբ ծանոթա-
նում ենք այս բառարանին, անմիջապես աչքի են ընկնում «բարե-
հնչուն» նոր բառերը: Ցավոք պետք է նշենք, որ այդ «հազարների

1 նույն տեղում, էջ 5:

2 նույն տեղում, էջ 5—6:

ՌՌՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ
ԿՈՒ
ԲԱՌԱՐԱՆ

ՄԱՏ 80-000 ԲԱՌ ՌԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆ:
ՌՌՍԵՐԵՆԻ ՀԱՄԱՐՈՏ ԲԵՐԱԳԱՆՈՒԹՅԱՄԲ ՌԻ
ՉՏԱՐԱԶԳԻ ԳՈՐԶՂԱՅՆԵՐԻ ԲԱՌՏԵՏՐՈՂ:

Կ Խ Գ Մ Ե Դ Ի Ն
ԱՎԴԱԼԵԳՅԱՆ ԲԱՌ., ՍՈՏՆԻԿՅԱՆ ՊՈՂ.,
ՏԵՐ-ՄԻՆԱՅԱՆ Ե., ՍԵՐԳ., ՓՈՏՅԱՆ ԲԱՌ.

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

А — Н

НОВЫЙ
РУССКО-АРМЯНСКИЙ
СЛОВАРЬ

Составили
АВДАЛЕГЯН Т., СОТНИКЯН П.,
ТЕР-МИНАСЯН Е., ПОТЭЯН В.

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

հասնող» նոր բառերը որեւէ նշանով չեն կրել կազմողների սեփականության կնիքը: Այդ նոր բառերից են՝ կոդակաոֆ, գծակաոֆ—линейка, անդաշարծիչ—локоматор, սասակախոս—микрофон, ճառագայրիչ—антенна, քիսամբերեմա, նառնամ—инкубатор, երկարակառք—дрог, ծակամուտ—подхалм և նման հազարներ:

Բառարան կազմելը, ինչպես դիտել ենք, տեխնիկական գործ չէ, այլ ստեղծագործական աշխատանք: Բառարան կազմելիս հաճախ մի բառի թարգմանության համապատասխան բառ գտնելու համար անհրաժեշտ է լինում օրեր մտածել, պրպտումների կատարել: Պրոֆ. Մ. Արեղյանը պատմում էր, թե ինչպես ինքը, Ստ. Մալխասյանցը, Տ. Հովհաննիսյանը «Առձեռն իրավաբանական բառարանը» կազմելու ժամանակ երկար մտածել ու պրպտումներ են կատարել ուսուրեն սրոկ բառը հայաճնելու համար: Առաջարկություն է եղել թարգմանել կետիկ (Տ. Հովհաննիսյան, հետազայում նաեւ Ստ. Մալխասյանց), ժամանակակեա (Մ. Արեղյան), բայց հետազայում գործածական և ընդունելի է դառել ժամկեա ձեւը, որն առաջին անգամ կիրառված է Մ. Արեղյանի ռազմական բառարանում:

Արհեստականորեն կազմած բառերի մեծ մասը բառարանային սահմաններից դուրս չի գալիս, աչնպես որ այս բառերի որոշ մասը չէ և չէր կարող մերվել մեր գրական լեզվին: Նույնն է նաեւ մյուս ժողովուրդների մոտ: Դալը առաջարկում էր кокетка բառի փոխարեն գործածել миловидница, красовитка, жеманница, хорошуха, казотка կամ пурист-ի փոխարեն чистяк և այլն, սակայն ուսուրեն լեզվի մեջ գործածական ֆիւտին միայն кокетка, пурист բառերը:

Երկլեզվյան բառարանները չպետք է ծանրաբեռնել հոմանիշների շարանով: Հոմանիշներն այս կամ այն չափով ունենում են նրբին երանգավորում և չեն կարող բուրն էլ ձիշտ արտահայտել բացատրվող գլխաբառի իմաստը: Թարգմանության ժամանակ պետք է կարողանալ հոմանիշների ընտրություն կատարել և գրանցել միայն բացատրվող բառի ձիշտ իմաստն արտահայտող բառերը:

Ռուս-հայերեն նոր բառարան կազմողները «բառարանից օգտրվողներին ընտրություն անելու լայն հնարավորություն տալու համար հոմանիշներ բերելիս» նույնպես պետք է ըննադատական մոտեցում հանդես բերին, հմտորեն օգտագործեին անցյալի ժառանգությունը և ավելի խստապահանջ լինեին իրենց նկատմամբ:

րական նշանակությունն ստանա: Այս սկզբունքը ճիշտ չի պահպանված ուս-հայերեն նոր բառարանում, օրինակ трѣхколёсный բառը թարգմանված է եռանիվ, երեքականի: Այստեղից եզրակացնում ենք, որ «անիվ» բառը ավելի առաջնություն է ստացել «ակ» բառի նկատմամբ, բայց трѣхколёсный велосипед կապակցության բացատրության մեջ հակառակը՝ երեքականի հեծանիվ, իսկ колесо բառի տակ բոլորովին չկա ակ բացատրությունը:

Այս բառարանի քննադատները իրավացի կերպով նշել են, որ բառարանից բացակայում են конструктор, гидростанция, кинофикация, кинофильм, диспетчер, ленинец և այսօրինակ, ժամանակին շատ գործածական բառեր և սխալվել, պահանջելով որ բառարանի մեջ մտցվեն տեխնիկական բնույթ կրող բառեր:

«Ռուս-հայերեն նոր բառարանը» հարուստ է բաղմամբիվ նորարանություններով, որոնց զգալի մասը մտավ հայ գրական լեզվի ակտիվ բառապաշարի մեջ: Նախորդների համեմատությամբ ունի ավելի պարզ, մասսաներին ավելի հասկանալի ձև:

Ռուս-հայերեն բառարանը շուրջ քսան տարի կատարեց իր դերը, հանգիստանալով ուսերենին առնչված թարգմանական միակ արժեքավոր ու գործնական աշխատությունը:

Բառարանները պատկանում են լեզվաբանական աշխատությունների այն խմբին, որոնք ավելի հաճախակի են պահանջ դրում նորոգման, վերամշակման, հավելման: Այս խնդիրը հատկապես զգալի է դառնում հայերեն լեզվի համար, որ օր-օրի թեւակոխում է զարգացման նորանոր բարձունքներ և այդ զարգացումն արտահայտելու համար կազմում է ու փոխառնում հազարավոր բառեր և կամ հնուց հայտնի բառերին տալիս նոր իմաստավորում:

Հայրենական պատերազմի օրերին ուս-հայերեն բառարաններն էլ ավելի արժեքավոր դարձան: Այդ շրջանում ուսական գրականության մեջ լույս տեսան մի քանի բառարաններ, ինքնուսույցներ և զրուցատրություններ, որոնց նպատակն էր սովորեցնել մեր բարեկամների և մեր թշնամիների լեզուները:

1925 թ. լույս տեսած Մ. Աբեղյանի «Ռուս-հայերեն ռազմական բառարանը» որքան էլ հաջող, այնուամենայնիվ չէր կարող բավարարել այդ ժամանակի պահանջները: Ռազմական կյանքում ու տեխնիկայում այնպիսի փոփոխություններ էին առաջացել, որ պահանջ էր դրացվում ռազմական նոր բառարան ունենալու: Այս պահանջը ավելի քան հասունացավ հայրենական պատերազմի

հենց առաջին օրերին, կապված ընդհանուր զորահավաքի, պարտադիր ռազմական ուսուցման, հայկական դիվիզիայի վերակազմման, ՏՀՊ-ի ինքնապաշտպանության խմբակների և ռազմական այլ անհրաժեշտ ձեռնարկումների հետ:

Պետհրատը «Հայ կարմիր բանակայիններին օժանդակելու» համար 1941 թ. պրոֆ. դոկտոր Ար. Ղարիբջանի ընդհանուր ղեկավարությամբ և խմբագրությամբ լույս ընծայեց «Ռուս-հայերեն ռազմական համառոտ բառարան»¹ շուրջ 6000 բառահոգվածով:

«Ռուս-հայերեն ռազմական համառոտ բառարանը», կազմված լինելով շտապ և մի քանի մարդկանց ձեռքով, շունի հետևողական, միասնական սկզբունք, օրինակ՝ որոշ տառերով զրվող գրվածքների բացատրության տարբեր առումները իրարից չեն բացորոշված, ինչպես՝ арматура—արմատուրա, սպառագեցեց, գինազգեստ, артиллерия—հրետանի, հրետազոռ, արտիլերիա և այլն, իսկ բացորոշումը շատ կարևոր է, որպեսզի հրետանին հրետազորի փոխարեն չգործածվի:

«Ռուս-հայերեն ռազմական համառոտ բառարան»-ում կապակցությունները որոշ դեպքերում տրված է հիմնաբառի տակ և հրքեմն առանձին, ինչպես՝ двухмоторный, — бомбардировщик, —самолет երկմոտորային, երկմոտոր, —սմբակոծիչ, —իմքնարիւ, բայց այլ տեղերում որպես առանձին բառեր՝ конный—հեծյալ ձիավոր, конный отряд—հեծյալ ջոկատ, конный разведчик—ձիավոր, հեծյալ հետախույզ, конный строй—հեծյալ շարք, конная армия—հեծյալ բանակ, конная артиллерия—հեծյալ հրետանի, конная часть—հեծյալ զորամաս և այլն:

Մեր առաջագրած նպատակներից շատ հեռու կտաներ բառարանի մասնագետին քննությունը, ուստի անցնենք հայրենական պատերազմի օրերին լույս տեսած հաջորդ՝ «Ռուս-հայերեն զրպրոցական բառարան»-ի քննությանը²:

Ռուս-հայերեն զպրոցական բառարանը նորություն չէր մեր գրականության մեջ: Շուրջ երկու դար առաջ կազմված Կ. Սարաֆյանի, հետագայում Պոսլուխի, էմինի, Ն. Մառի³ և ուրիշների բա-

1 Այս բառարանի կազմելու աշխատանքներին մասնակցել է տողերիս գրողը, տալով ջ—յ տառերի բառահոգվածները:

2 Հայրենական պատերազմի օրերին լույս է տեսել նաև «Закавказский военный переводчик», որը հետապնդում է զուտ թարգմանական նպատակներ:

3 Ն. Յա. Մառ իր ուսանողների համար կազմել և հրատարակել է «Հայ-ռուսերեն բառարան», որի մասին տե՛ս Գ. Գառաբաբյան, Մառը բառարանագիր, լեզվի բնագիտության գիտ. ժողովածու, № 1, էջ 194—196:

ռարանները հիմնականում ծառայում էին «Վասն համբալաց» դպրոցականներին ուսերեն սովորեցնելու գործին:

Մինչ «Ռուս-հայերեն դպրոցական բառարան»-ի քննությունն անցնելը, մի քանի խոսքով կանգ առնենք նախորդ մի երկու ուրիշ, լիովին դպրոցական այլ բառարանների վրա:

1895 թ. Ալեքսյուլում (Լենինական), հրատարակվում է Հովհաննես Արապաճյանի «Ծոցի ուսերենից-հայերեն բառարանը»: Այս բառարանի նպատակն է օժանդակել մեր դպրոցականներին ուսերեն լեզուն սովորելու գործին:

Արապաճյանի բառարանը առանձին հաջողություն չունեցավ, լայն տարածում չգտավ: Որպես դպրոցական բառարան, մեր իրականության մեջ ավելի մեծ հաջողություն ունեցավ Հարություն Թումանյանի «Ռուս-հայերեն բառարանը»: Այս «Բառարանն այնպես է կազմված, որ նա կարող է ծառայել միանգամայն իբրև ձեռնարկ ուսերեն սովորելու ամեն մի հասակի համար, որովհետև հարգելի աշխատավորը (Հ. Թումանյանը--Գ. Գ.) բացի ուսերեն բառերի վրա դրված շեշտներից կցել է աշխատությանը և ամենալավ բերականական կանոնները, բառերի հոլովման և բայերի խոնարհման վերաբերյալ: Այնպես որ ուսերեն բոլորովին չիմացող մեկը՝ ուսերեն այբբենարանը սովորելով՝ կարող է վերցնել այդ բառարանը և ինքն իրան ուսերեն սովորել, իսկ քիչ իմացողը կարող է առաջանալ այդ լեզվի մեջ»¹: Թումանյանի բառարանը հաջող էր, երբ նկատի ենք առնում հոգևոր և ծխական դպրոցների պահանջը, որովհետև լեցուն էր агнецъ, божій, ангел, антидор, апостол և նման բառերով:

Հ. Թումանյանը դգալի վերամշակումներով իր «Ռուս-հայերեն բառարանը» վերահրատարակել է 1913 թ. ու միաժամանակ կազմել «Հայերեն-ուսերեն դպրոցական բառարան» (1910 թ.), որը միանգամայն նորություն էր մեր գրականության մեջ, եթե հաշվի չառնենք Սարաֆյանի և էմինի նույնաբեռնությ բառարանները:

Հ. Թումանյանի, իր ժամանակի համար հաջողված, բառարանները չէին կարող օգտակար լինել հորհրդային երկրի դպրոցականների համար:

1933 թ. Բաբվում Ա. Ս. Լոգինովը հայկական դպրոցների VI—VII դասարանների համար հրատարակում է շատ նեղ սահման-

1 Գ. Նիկողոսյան, Ռուս-հայերեն բառարանը, Հովիվ, № 44, 1907:

ներ հետապնդող «Ռուս-հայերեն դպրոցական բառարան»-ներ¹։
Բացը մնում էր էլի բաց։

Այս բացը լրացնելու համար Պետհրատը, 1934 թ. հրատարակում է «Ռուս-հայերեն համառոտ բառարանը» շուրջ 10000 բառով, իսկ ավելի ուշ, հայրենական պատերազմի օրերին «Ռուս-հայերեն դպրոցական բառարանը» 12000 բառապաշարով «ոչ լրիվ միջնակարգ և միջնակարգ դպրոցի համար»։

Ողջունելի աշխատանք, սակայն տեսնենք, թե բառարանագրական ինչ արժեք է ներկայացնում իրենից դպրոցական այս նոր բառարանը։ Նախ, նշենք, որ «Ռուս-հայերեն դպրոցական բառարանի» ճակատին զրված է Մ. Վարաբեշիշյան, Ա. Սարատիկյան, իսկ հաջորդ էջում՝ «հայերեն մասի թարգմանիչ՝ Գ. Պարիս², խումբագիր՝ Բ. Մարտիրոսյան, կոնսուլտանտ՝ լեզվաբանական գիտությունների թեկնածու՝ Ռ. Մելքումյան»։

Երկրկիզյան, տվյալ դեպքում ռուս-հայերեն և այն էլ դպրոցական բառարան կազմելու հիմնական աշխատանքը թարգմանական բաժինն է, ուր նկատվելու է հեղինակի ստեղծագործական աշխատանքը, մինչդեռ առաջին՝ ռուսական բաժինը մեծ մասամբ ժամանակակից նույնաբնույթ բառարաններից զգուշությամբ արտագրելու գործ է, այս իսկ պատճառով, ամենայն իրավունքով այս բառարանի հեղինակը պետք է համարվեր հայերեն մասի թարգմանիչը և ոչ բառացանկ կազմողները։ Բառարանային գրականությունից մեջ առաջին անգամ ենք հանդիպում այսպիսի տարօրինակ երևույթի։ Պարզվում է, որ մեզնից յուրաքանչյուրը որևէ բառարանից կարող է արտագրել հայերեն գլխաբառերը և չինարեն, յակուտերեն, ուղմուրդերեն և այլ լեզուների տեղյակ անձնավորությունների թարգմանել տալ ու հեղինակ դառնալ հայերեն-չինարեն, հայերեն-յակուտերեն, հայերեն-ուղմուրդերեն և այլ բառարանների։

Բառարանագրի հեղինակություն շահելու յուրօրինակ միջոց է սա, թե՞ հրատարակիչների միամտություն արդյունք։

Ռուս-հայերեն դպրոցական բառարան կազմողները եթե նույնատակ էին դնում նպաստելու ռուսաց լեզուն սովորեցնելու գոր-

1 6-րդ դասարանի համար կազմած «Ռուս-հայկական բառարանը» լեզվաբան լեզվաբան է Հյուսիսի Զառնի (Լեբեդև) հետ, իսկ 7-րդ դասարանի համար կազմածը՝ Ն. Ս. Պլեշչինովի հետ։

2 Իրականում՝ հայերեն մասի թարգմանիչը՝ կազմողը Վարդան Փոթեյանն է, Գ. Պարիսը թարգմանել է միայն դարձվաբանությունը (հիմք՝ Պետհրատի 1942 թ. տեղեկանքը)։

ծին, ապա դա չէր նշանակում, թե պետք է ազավաղելին հայերենը: Հայերեն գրական լեզուն պետք է հանդիսանար թարգմանական մասի ատաղձը և եթե այս սկզբունքով մոտենային, երբեք ուսական ведро, кушетка, бочка բառերի բացատրության մեջ առաջնությունը չէր տրվի վեդրո, կուշետկա, բոկալ, սամավար և այլ հայատառ ուսական բառերին: Դպրոցական այս նոր բառարանի թարգմանական մասը թարգմանություն չէ, այլ հաճախ հայերեն գրերով ուսերեն լեզվի տառադարձություն: Երևի հեղինակները նպատակ են դրել բացատրության առաջին բառերով հայ աշակերտությանը վարժեցնել ուսերենի ուղղախոսությանը: Բառարանի հեղինակները երևի գիտեն, որ ուսական ЧАЙНИК բառը հայերեն քեյաման բառով պետք է թարգմանել և ո՛չ քեյնիկ, որ թերևս զործ են ածում միայն հայերեն գրական լեզվին անտեղյակ հայերը:

Այսօրինակ վիճակն ավելի ակնբախ է կապակցությունների թարգմանության ժամանակ: Դպրոցական բառարանի հեղինակները ճիշտ են վարվել գրելով: «Կազմողներն աշխատել են ֆրազեոլոգիա տալ այն դեպքերում, երբ դա կօգնի բացահայտելու բառի նշանակությունը: Շատ լավ է, բայց սխալ է, երբ գրում են. «Ֆրազների հայերեն թարգմանության մեջ ըստ հնարավորին պահպանված է ուսերեն շարադասությունը. այդ արված է նրա համար, որ հեշտ լինի գտնել ուսերենին համարժեք հայերեն բառը»: Այս տեսակետը շատ վտանգավոր է: Բառարանից օգտվող դպրոցականը առաջաբանը չի կարդում, նա սովորելու է ցուցակագրել գույ՜ր—описать имущество, վաճառուել աշխատանք—оплатить работу, շոշափելով Գրիգորին գումով դուռն բռնակը—открыть Григорий нашел дверную скобку ոչ հայերեն արտահայտությունները: Դպրոցական բառարանների շարքում հիշատակելի են Ռ. Մելքումյանի և Տ. Կարապետյանի «Ռուս-հայերեն բառարան» (1959 թ.), Ռ. Մելքումյանի, Ա. Սևկոյանի «Հայ-ուսերեն դպրոցական բառարան» (1963 թ.) աշխատությունները:

Հայ-ուսերեն դպրոցական բառարանը խորհրդահայ շրջանում առաջին գործն է և այն նախատեսված է «Հայոց լեզու սովորող ուսական դպրոցի աշակերտների համար, այնպես էլ հայկական դպրոցի աշակերտների համար, որոնք կարող են օգտվել նրանից ուսերենը սովորելիս»¹:

1 Ռ. Լ. Մելքումյան, Ա. Տ. Սևկոյան, Հայ-ուսերեն բառարան, Երևան, 1963, էջ 5:

Դպրոցական, ուսուցողական նպատակներով են կազմված Պ. Սրապյանի, Հ. Գեղոյանի, Գ. Անդրեասյանի «Համառոտ բառարան անգլերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն լեզուների» աշխատությունը 4000-ական բառահոգվածներով և Գ. Անդրեասյանի ու Ա. Տիրացյանի «Գերմաներեն-հայերեն դպրոցական բառարանը» 8000 բառահոգվածով:

Ուսուցիչների կատարելագործման ինստիտուտը 1964 թ. հրատարակեց Ազատ Յափուշյանի «Բացատրական բառարան հայ գրականության V—VIII դասարանների տեքստերի» աշխատությունը, որպես առաջին օգնություն հայոց լեզվի ուսուցիչներին:

Դպրոցական ուսուցողական նպատակներով Բաբվում հրատարակվել է Ջ. Մամեդ Ջադեի և Ղ. Կասում-Բեյլիի «Թուրք-հայկական բառարանը», իսկ 1950 թ. Ա. Մարտիրոսյանի խմբագրությամբ՝ Ադրբեջաներեն-հայերեն բառարանները հայկական միջնակարգ դպրոցի VIII, IX և X դասարանների համար: Այս բառարաններից ամենից ընդարձակը VIII դասարանին վերաբերողն է, պարունակում է շուրջ 2000 բառահոգված:

ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

Հայ բառարանագրության մեջ առանձնակի տեղ են զբաղում ուղղագրական բառարանները, որոնց նպատակն է սովորեցնել թե՛ հայերեն և թե՛ փոխառյալ օտար բառերի ճիշտ ու անսխալ գրելը:

Ուղղագրության հարցը ուսման ընթացքի ամենակարևոր խնդիրներից մեկն է հանդիսանում: Ամեն մի աշակերտից, ուսանողից, գրողից ու աշխատողից պահանջվում է լավ իմանալ ուղղագրությունը: Մեր ուսումնական հաստատությունները միշտ էլ հատուկ ուշադրության առարկա են դարձրել ուղղագրությունը ընդհանուրի սեփականությունը դարձնելու հարցը:

Ուղղագրություն ուսուցանելու, ճիշտ գրված բառի տեսողական-ձանաչողական ամենակարևոր օժանդակ միջոցը բառարանի օգտագործումն է:

Հայերեն լեզվի ուղղագրական բառարանի ակունքները դալիս են միջնադարից, հայտնի է Արիստակես գրիչի բառարանը, որի բաղմամբիվ օրինակները տարածված են միջնադարյան շատ ձևագրերում:

Բոլոր բառարաններն էլ անկախ իրենց բնույթից, լինեն բացատրական թե թարգմանական, հատուկ ուշադրություն են դարձ-

րել նաև ուղղագրութեան, հաճախ նաև ուղղախոսութեան խնդիրների վրա, իսկ առանձին դպրոցական-ուսուցողական ուղղագրական նպատակներ հետապնդող բառարանային աշխատանքներ հրապարակ եկան 1900-ական թվականներից հետո և այդ բնական էր, քանի որ այդ ժամանակաշրջանում դպրոցական ցանցը, կրթութիւնը ավելի լայն տարածում էր ստացել:

Հայերեն աշխարհաբար դրական լեզվի ուղղագրական առաջին բառարանը «Գրպանի ուղղագրութիւնը» կազմել է Գրիգոր Վանցյանը: «Գրպանի ուղղագրութիւնը» սահմանափակ բառաքանակով աշխատութիւն է, բաժանւած 4 հիմնական մասի, առանձին-առանձին տրւած է է, Օ, Յ և Ռ տառերի ուղղագրութիւնը: Յուրաքանչյուր բաժնից առաջ տրւած է համառոտ կանոն՝ բնորոշում և: ապա է-ով գրվող բառեր՝ ալէխառն, ալէկոծ, աղէտ—178 բառ, Օ-ով գրվող բառեր՝ ակօս, աղօթք, աղօթասեր, աղօն...—186 բառ, Յ-ով գրվող բառեր՝ յազենալ, յագուրդ, յախճապակի, յախուռն...—107 բառ, Ռ-ով գրվող բառեր՝ ադուալ, աթոռ, աթոռակալ, ախոռ, ականակուռ, ամառ—230 բառ, ընդամենը 701 բառ: Գր. Վանցյանը գրում է. «Ուրբան ավելի աչքը դիտե և ձևը կրկնե այս փոքրիկ բառարանը, այնքան թե մեծը և թե փոքրը ապահով է սխալներին»¹:

Գ. Վանցյանի «Գրպանի ուղղագրութիւնը» լավ ընդունելութիւն գտաւ և ունեցաւ մի քանի հրատարակութիւն:

«Գրպանի ուղղագրութեան» մասին «Մշակ» թերթը գրում է.

«Գրիգոր Վանցյանը մի շատ սրամիտ միջոց է գտել մեր անգրագետ դրականագետներին մի փոքր ի շատե ուղիղ հայերեն գրելու դյուրութիւններ տալու:

Գրպանի ուղղագրութիւնը բաւական մեծ ծառայութիւն կարող է մատուցանել ու դյուրութիւն տալ փոքր ի շատե անսխալ գրելու: Դա մի փոքրիկ բառգիրք է, որի մեջ ամփոփւած են այն բոլոր արմատական բառերը, որոնց ուղղագրութիւնը ամենից շատ դժվարութիւն է ներկայացնում մեր գրողների համար: Եւ այդ բառերը շատ հեշտութեամբ գտնվում են այ. Վանցյանի գրքուկի մեջ»²:

Գ. Վանցյանի համառոտ աշխատանքը չէր կարող բավարարել ժամանակի աճող պահանջները:

1 Գ. Վանցյան, Գրպանի ուղղագրութիւն, Թիֆլիս, 1906, էջ. 2:

2 «Մշակ», 1906, № 193:

Արտաշես Աբեղյանը 1909 թ. հրատարակում է «Ուղղագրական բառգրքույկը» շուրջ 10000 բառաքանակով, որն ունեցավ մի քանի հրատարակություն: Ա. Աբեղյանի բառգրքույկը հայերենի հին ուղղագրության համար ընդունված, հաջող ուղղագրական բառարանն էր և օգտագործվում էր արևելահայ գրական լեզվում մինչ 1922 թ. ուղղագրական ռեֆորմը, իսկ արտասահմանում՝ առայսօր: Բառարանի IV հրատարակությունը լույս է տեսել 1948 թ. Շտուտգարդում:

1922 թ. երբ տեղի ունեցավ հայերենի ուղղագրական ռեֆորմը, պահանջ զգացվեց ուղղագրական նոր բառարանի, այդ աշխատանքին լծվեց Գևորգյան ձեմարանի նախկին սան Նշան Ալավերդյանը: Բառարանագրին աջակցում էին Մանուկ Աբեղյանը, Հրաչյա Աճառյանը:

Նշան Ալավերդյանի «Նոր ուղղագրական բառագրքույկը» պարունակում է 4400 բառ, նոր ուղղագրության բոլոր անհրաժեշտ կանոններով և ղեկավար ըմբռնելի բառերի հակիրճ բացատրությամբ:

Նշան Ալավերդյանի բառարանին ղուգրնթաց շրջանագրության մեջ էր Գիսակ Հովհաննիսյանի «Ի» տառի ուղղագրությունը, այսպես կոչված ուղղագրական մասնակի բառարանը: Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ այդ ժամանակներում, ռուսական բառարանագրության մեջ նույնպես կաղմվում էին ուղղագրական նեղ բրնույթի բառարաններ, ինչպես՝ «Употребление буквы ѣ» (Составители К. И. Белинский, С. Е. Крючков, Н. В. Светлаев).

1940 թ. արևելահայ գրական լեզվի ուղղագրությունը մասնակի բարեփոխման ենթարկվեց, այբուբենի մեջ իրենց ավանդական տեղը գրավեցին է, Օ տառերը, վերականգնվեցին այդ տառերի գործածության որոշ իրավունքները և ահա այդ պատճառով պահանջ զգացվեց ուղղագրություն ուսուցանող բառարանային նոր աշխատության:

Արարատ Ղարիբյանը 1940 թ. հրատարակեց «Ուղղագրական համառոտ բառարանը» չափազանց սահմանափակ բառապաշարով: Հետագայում՝ հեղինակը, հաշվի առնելով հայերենի զարգացման ընթացքը, ինչպես նաև բառարանի մասին եղած քննադատությունները, մշակեց, ընդարձակեց իր բառարանը և երբեմն առանձին (1945, 1947), երբեմն հեղինակակցությամբ (1956, 1959 թթ. Գ. Պարիսի, 1965—Գ. Շեկյանի) հրատարակեց «Հայերենի ուղղագրական նոր բառարան»-ներ 12—17 հազար բառերով:

Ա. Ղարիբջանի ուղղադրական բառարանները պարունակում են ուղղադրական մանրամասն կանոններ՝ հաստատված տերմինաբանական կոմիտեի կողմից:

Ա. Ղարիբջանը, իր բառարաններում, ուղղադրական խնդիրներին զուգընթաց փորձ կատարել ուղղախոսական նորմաներ սահմանելու: 1956 թ. հրատարակված «Դպրոցական ուղղագրական բառարանին հավելվածային կարգով կցել «Ուղղախոսական համառոտ բառարան» (616 բառ): Նշենք, որ ուղղախոսական բառարան կազմելն անհամեմատ ավելի դժվար գործ է, քան ուղղադրական բառարան կազմելը:

Հայերենի ուղղադրական բոլոր բառարաններն էլ ունեցած փոքր լեռովթյուններով հանդերձ մեծ օժանդակություն են ցույց տվել հայերեն անսխալ ու ձիշտ գրելու գործին:

Ա. Ղարիբջանի ուղղադրական բառարանները բառորդ դար էին կատարում են իրենց շնորհակալ գերը:

Ղարիբջանը ուղղադրական բառարանից դուրս կազմել է «Краткий курс армянского языка» աշխատությունը, որ, հատկապես, վերջին հրատարակության մեջ, մեծ տեղ են գրավում գործնական բնույթ կրող ուսուցանողական և հալոսերեն բառարանները:

Վերջին հիսնամյակում հատուկ ուշադրության նյութ է հանդիսացել բարբառների ուսումնասիրությունը՝ կորստից փրկելու ժողովրդական բառ ու բանը, բարբառային բառն ու զրույցը:

Խորհրդային Հայաստանում հրատարակվելիցին Պոլսի, Վանի, Նոր Զուղայի, Նոր Նախիջևանի, Ագուլիսի, Մարաղայի, Կարնո, Մեղրու, Համշենի, Առախալի, Կարձևանի, Մուշի և ուրիշ այլ բարբառների մասին ուսումնասիրություններ՝ բառարանային բաժիններով:

Մատենակից բառարաններից բացի հրատարակ եկան առանձին աշխատություններ՝ Գ. Գասպարյան «Բառարան խաչատուր Աբովյանի երկերի» (բարբառային և օտար բառեր), որ պարունակում է 3000 բառ և կապակցություն, Ա. Քոչյան «Սալաթ-Նովայի հայերեն խաղերի բառարան» (2020 բառահոգվածով) աշխատությունները:

Ա. Քոչոյանի աշխատանքը XVIII դարի հայ հանճարեղ բանաստեղծ-երգիչ Սայաթ-Նովայի հայերեն երգերի (ըստ Մ. Հասրաթյանի «Սայաթ-Նովայի հայերեն-վրացերեն և ադրեջաներեն խաղերի ժողովածուի») համաբարբառ բառարանն է¹։

Սայաթ-Նովայի երգերի բոլոր հրատարակիչներն էլ (Գ. Ախվերդյան, Գ. Լեոնյան, Ռ. Աբրահամյան, Մ. Հասրաթյան) աշխատությունների վերջում հավելվածալին բաժնով տվել են բառարաններ, ուր միայն ընդգրկված են դժվար հասկանալի բառերն ու դարձվածները։

Քոչոյանը կաղմել է ամբողջական բառարանը։ Հեղինակային համաբարբառ-բառարանի շնորհիվ ազատ պատկերացում է ըստացվում հեղինակի լեզվի մասին և պատրաստի նյութ է լեզվի ուսումնասիրության համար։

Ա. Քոչոյանը բառարանին ուղեկցող առաջաբանում վերլուծման ու դասդասման է ենթարկել Սայաթ-Նովայի հայերեն խաղերի մեջ օգտագործված բառերը։ «Նկատում ենք,— գրում է Քոչոյանը,— որ նրա լեզուն միատարր չէ, նրա բանաստեղծական լեզվի գերակշռող մասը, անշուշտ, բաղկացած է հայերեն բառերից, որոնք կաղմում են նրա բառապաշարի 63 տոկոսը»։

Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյակին է նվիրված այս շնորհակալ աշխատանքը։

Ա. Տեր-Ղազարյանի բառարանի բնույթի աշխատանք է Վահան Աբրահամյանի «Քաղաքական բառարանը», որի երկու հրատարակություններն էլ լայն ընդունելության արժանացան։

«Քաղաքական բառարանը» պարունակում է քաղաքական կուսակցությունների, խմբերի, դործիչների, պետությունների, հատկապես Խորհրդային Միության կազմի մեջ գտնվող հանրապետությունների, ինքնավար շրջանների ու մարզերի աշխարհագրական, տնտեսական և վարչական կազմի մասին ընդարձակ տեղեկություններ։

Բառարանում «...մտցված են այն բառերը, որոնց ամենից հաճախ է ներկայումս հանդիպում կենտրոնական լրագրերի կամ քաղաքական գրքերի ընթերցողը»²։

1 Համաբարբառ բառարանի (բառային) հետաքրքիր փորձ է Խ. Կանայանի «Ավետիք Իսահակյանի բանաստեղծությունների լեզուն» (Երևան, 1940 թ.) աշխատության մատենակից «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի բառարանը (էջ 87—110)։

2 Վ. Աբրահամյան. Քաղաքական բառարան, Մոսկվա, 1930, էջ 5։

Քաղաքական բնույթի բառահոգվածները վկայված են մարք-սիղմի կլասիկների աշխատություններից բերված բաղվածքներով:

Վ. Աբրահամյանի «Քաղաքական բառարանը իր ժամանակին բաղդրագրական առձևոն ձեռնարկի դեր է կատարել, այնտեղ տրված են հորհրդային իշխանության կազմի, նրա առանձին օրգանների կազմակերպման պատմությունը, աշխատանքային ֆունկցիաները, նաև պարբերական մամուլում հանդիպող օտարազգի բառերը:

Հայ բառարանագրության մեջ արժեքավոր նորություն են քրդերենին առնչված բառարանները:

Քուրդ ժողովուրդը խորհրդային կարգերում նստակյաց կլանքի անցավ, ունեցավ իր գիրն ու գրականությունը:

1933 թ. հայ և քուրդ մտավորականների մի կուլեկտիվ՝ Վարդան Պետոյան, Ամինե Ալզալ, Հաջիե Ջնդի, Գյանջո Զարդին, Զասմե Զալիլ, կազմեցին առաջին «Բառարան հայերենից-քրդերեն լեզվի» աշխատությունը 7000 բառահոգվածով, իսկ 1936 թ. տերմինաբանական կոմիտեի (պրոֆ. Ա. հաչատրյան, պրոֆ. Գ. Ղափանցյան, Վ. Պետոյան, Հ. Ջնդի և ուրիշներ) հաստատմամբ հրատարակվեց «Տերմինաբանական բառարան հայերենից քրդերեն xəbərnəma terminologijə» 1300 բառահոգվածով, որի քրդերեն լեզվի բաժինը կազմել է Հաջիե Ջնդին, ֆիզիկայի և քիմիայի բաժինը՝ Վարդան Պետոյանը, մաթեմատիկան՝ Կիրակոս Նրիցյանը, ռազմագիտությունը՝ Զասմե Զալիլը, հասարակագիտությունը՝ Արամե Զաչանը, աշխարհագրությունը և բնագիտությունը՝ Նուրին:

Այս աշխատությունները մեծ ներդրում էին նոր գիր ու գրականություն ստեղծող ժողովրդի կյանքում:

Քուրդ ժողովուրդը հայերենի միջոցով կազմում էր քրդերեն լեզվի տերմինները և նորմավորում իր լեզվի բառերն ու նշանակությունները: Հարկ է նշել մի խոշոր թերություն, որ ակնառու է այդ բառարաններում, այն է, որ ամբողջությամբ բաց են լիցնված հայերենի Ու տառով գրվող բառերը¹:

Ավելի ընդարձակ ծավալով հայ-քրդերեն բառարան հրատարակեցին (1957 թ.) Սամանդ Սիաբանդովը և Արամե Զաչանը:

Հայ բառարանագրության մեջ նորություն էր Ա. Մյասնիկյանի անվան օլետական հանրային դրադարանի հրատարակած՝ Խ. Բար-

1 Տե՛ս Գ. Գասպարյան. Սովետահայ բառարանագրության լեզուն: ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1945, № 4:

սեղյանի «Մշակ»-ի թղթակիցների և աշխատակիցների վերծանված շուրջ 1300 ծածկանուններ, ինչպես՝ Շ—Գևորգ Գրծիկյան, Շ—Շիրվանզադե, Շալիկո—Հայկ Պատկանյան, Շահեն—Ա. Էլլիբեկյան, Շահմար—Հովհաննես Մարության, Շահրիար—Համբարձում Առաքելյան և այլն, և այլն:

ՍՍՀՄ-ի դիտությունների ակադեմիայի հայկական ֆիլիալի բաղայի վրա 1943 թ. նոյեմբերին ստեղծվեց առանձին դիտությունների ակադեմիա՝ մի շարք ինստիտուտներով:

1944 թ. կազմակերպվեց լեզվի ինստիտուտը, որն առաջնահերթ, այլ աշխատանքներին ղուգընթաց, ձեռնամուխ եղավ կազմելու բառարաններ՝ հայերեն բացատրական և երկլեզվյան թարգմանական:

1945—1947 թվականներին մասսայական օգտագործման սուր պահանջը բավարարելու համար Ա. Ս. Ղարիբյանի, Մ. Ա. Գևորգյանի և Ե. Գ. Տեր-Մինասյանի հեղինակությամբ լույս տեսան ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն համառոտ բառարաններ 28000-ական բառահոգովածներով:

Այդ աշխատությունները գործնական նպատակներ են հետապնդում. բառին-բառ նշանակություներով և առանձին գիտական արժեք չեն ներկայացնում, Հատկապես երկրորդը՝ հայ-ռուսերենը լինելով առաջինի շրջածը, զրկված էր իր հայկական հիմքից, Չհ հազարանոց բառարանում տեղ են գրավել մեծ թիվ կազմող այնպիսի բառեր, որոնց ծվարումը ռուս-հայերեն թարգմանական բառարանում եթե հանդուրժելի էր, ապա միանգամայն ավելորդ էր այստեղ:

«Հայ-ռուսերեն բառարանը» 1960 թ. լրացումներով վերահրատարակվեց, սակայն այդ լրացումները կատարվեցին ոչ ի հաշիվ հայերենում ստեղծված և գործածական դարձած նորաբանության, այլ օտար, նույնիսկ շատերի գոյությունը անգամ ռուսերենում կասկածելի բառերի, օտար բառերի կուտակում, որոնց միջև ընկած մեկերկու հայերեն բառերը կորչում են, մնում աննկատ:

Մեր ճրերի հայերենը պահանջ չի զգում դուֆան, դուֆանչի, դուֆանդա, քալաֆ, խաբա, դադադ, դավադալ բառերի: Պետք է վերջնականապես ձեռք քաշել նալ, նալբանդ, նոֆա, նադիվան, նավդան, նադդ, դայլան, խաբաբգան, մուռտառ, խախաբ-ից:

Ժամանակին բնագատությունը, թեկուզ որոշ միակողմանիության, ճիշտ բնութագրեց այդ բառարանը, համարելով այն հետքն-թաց շարժում՝ մեր բառարանագրության մեջ:

Մեծ ազդեցիկ առաջացրած այս փորձը բառարանները չէին, որ պետք է հանդիսանային լեզվի ինտելեկտուալ հաջողության կամ անհաջողության վկայությունը:

Լեզվի ինտելեկտուալ 1954—1958 թթ. հրատարակեց «Ռուս-հայերեն բառարան» բառահատոր ընդարձակածավալ աշխատությունը:

Բառահատոր բառարանը կոլեկտիվ աշխատանքի արդյունք է. կազմել են.

Երվանդ Տեր-Մինասյան—Д—Загугнуть, Канефолить—коллекционировать, Ономастика—ояловец, П—подлизаться, Приыткий—распрямиться, С—Сям, У—уясняться, Ш—Шюцкор, Э—Эштафета, Օտարազգի բառերը և դարձվածքները=1258 էջ, որ կազմում է աշխատության 41,36%:

Մամիկոն Գևորգյան—А—Гяур, Л—Ляшский, Намариновывать—оно, Подлизывать—потухание, Просвистеть—приснуть, Распрямление—регенерация, Т—Трезвенный, Хронографический—чхнуть, Щ—Щучка = 965 էջ 31,7%:

Վարդան Փոքեյան—Исподволь—іютированный,—К—Канефолить, Потухать—продольник, Регент—ряшка, Трезветь—тятя, Ф—Хронограф, Ю—Ящурный = 362 էջ = 11,9%:

Համազասպ Համբարձումյան—Загудеть—испод, Методичный—намариновать, Продольный—просвистать = 332 էջ = 10,92%:

Հովսեփ Կուսիկյան—Коллекционироваться—кюринцы, М—Методичность = 125 էջ = 4,10%¹:

Աշխատանքային խմբադրությունը կառարել են Մ. Գևորգյանը, Ե. Տեր-Մինասյանը և Վ. Փոքեյանը:

Բառարանի մասնագետ կոնսուլտանտներն են՝ Ազատյան Վ. Գ., (քիմիական տերմիններ—1—4 հատ.), Ասավածատրյան Զ. Ա. (բուսաբանական տերմիններ—1—4 հատ.), Սաղաթեկյան Վ. Վ. (ֆիզիկա-մաթեմատիկական տերմիններ—1—4 հատ.), Ստեփանյան Զ. Ս. (աշխարհագրություն—1—4 հատ.), Փարսադանյան Զ. Ե. (ֆիզի-

¹ 3-րդ հատորի բառացանկը լրացնելու վրա աշխատել են ինտելեկտուալ ազդեցիկ աշխատակից Հր. Կոստանյանը և կրտսեր գիտաշխատակից (այժմ՝ դոցենտ) Ս. Զարբեջյանը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՒ ՊԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՊԱՐԻՄՈՒՄ

ԼԵՅՆԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

71-5199

10-95

ՌՈՒՍ - ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

ԶՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

Առաջին հատոր

А-Й

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՒ ՊԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՊԱՐԻՄՈՒՄ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԵՐԵՎԱՆ 1954

կական կուլտուրա և սպորտ—1—4 հատ.), Հովվյան Ա. Ա. (տեխնիկական տերմիններ—2—4 հատ.), Միքայելյան Գ. Հ. (ուղղագիրություն — 1—3 հատ.), Բեկլադյան Ա. Հ. (բժշկական տերմիններ—4 հատ.), Ոսկանյան Ա. Մ. (փիլիսոփայական տերմիններ—1 հատ):

Բառարանի հեղինակներին Ե. Տեր-Մինասյանը և Վ. Փոթեկյանը ծանոթ են հայ բառարանագրությանը: Ե. Տեր-Մինասյանը հայ մշակույթի պատմության մեջ մոծեկ է իր արժեքավոր լուսման: Նրա եկեղեցական պատմությանը նվիրած աշխատությունները հայերեն լեզվով միայն են իր տեսելի մեջ: Արժեքավոր է նրա Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին» համահավաք տեղեկամիական հրատարակությունը, ինչպես և նույնի աշխարհագրորդականությունը և կից ուսումնասիրությունը և ուրիշ այլ բանասիրական հոգիածներ ու ուսումնասիրություններ:

Մեր նպատակը չէ այդ աշխատությունների վերլուծումն արնությունը: Ե. Տեր-Մինասյանը մեզ հետաքրքրում է երբեք բառարանագիր:

Ե. Տեր-Մինասյանը բառարանային աշխատանքներով սկսել է զբաղվել 1930 թվականից, երբ Թ. Ավդալբեկյանի, Պ. Ստանիկյանի և Վ. Փոթեկյանի հետ կազմեց ռուս-հայերեն երկհատոր թարգմանական բառարանը, որի А—В, О—подтянуть բառերը կաղմել է ինքը, պատկանում է իր ցրչին: Հետագայում աշխատանքի անցնելով գիտությունների ակադեմիայի լեզվի ինստիտուտում, որպես ավագ գիտական աշխատակից և ապա բառարանագրական սեկտորի վարիչ, նա Ա. Ղարիբյանի և Մ. Գեորգյանի հետ լույս ընծայեց վերին նշված զույգ բառարանները կապված ուսանողների հետ, իսկ հիմնականում լծվեց ռուս-հայերեն մեծ բառարան և հայերենի բացատրական բառարանի կազմելու աշխատանքներին:

Ե. Տեր-Մինասյանը 1933—1935 թթ. հրատարակած «Նոր բառարան ռուս-հայերեն» երկհատորյակի վերջում իր կազմած օտար բառերի բառարանը 1935 թ. առանձին վերահրատարակեց «Օտարազգի դարձվածքների զբաղման բառգրքույկ» խորագրով:

Գրպանի բառգրքույկը նույնաբնույթ նախորդ աշխատությունների նկատմամբ մի կարևոր առավելություն ունի: Օտարազգի զբաղման դարձվածից հետո տրված է հայերեն արտասանությունը և ապա բացատրությունը:

Ե. Տեր-Մինասյանը բացի ինքնուրույն բառարանային աշխա-

տություններից թարգմանաբար տվել է Մ. Ռոզենտայի և Պ. Յուդինի «Համառոտ փիլիսոփայական բառարանը»:

Բառարանի հեղինակ Վ. Փոթեյանը 1931 թ. լույս է ընծայել «Աշխատանքային տերմինների ռուս-հայերեն տերմինաբանական բառարանը»:

Աշխատանքային տերմինների բառարանը, ինչպես նշել ենք, բալական նորութուններ հանդես բերեց, նոր բառեր, որոնց մեծ մասը հետագայում մտավ հայերենի ակտիվ բառապաշարի մեջ:

Վ. Փոթեյանը հետագայում մասնակցեց ռուս-հայերեն երկհատորյա բառարանի աշխատանքներին, կաղմկելով Г—И և Подуздыватый—распрявление հատվածների բառահոլվածները:

Վ. Փոթեյանը Ռ. Ախշարումովի և Զ. Հացագործյանի հետ մշակել և խմբագրել է «Պոլիտեխնիկական տերմինների բառարանը»: Բառարանագրական աշխատանքներ են նրա «Աշխարհագրական տեղանիքների հայերեն տառագարծությունը» և «Ավանդական և պատմական անձնանունների հայերեն տառագարծությունը» հրատարակված տերմինաբանական կոմիտեի կողմից 1958 թ.: Հրատարակությունն պատրաստ է հեղինակի «Ռուս-հայերեն իրավաբանական բառարանը»:

Ռուս-հայերեն բառահատոր բառարանը նպատակ ունի որքան հնարավոր է՝ լրիվ արտացոլել ժամանակակից ռուս գրական լեզվի բառագարծվածաբանական հարստությունը:

Վ. Ի. Լենինը դեռ 1920 թվականից առաջ էլ քաշում ունեաց լեզվի ժամանակակից բառարանի խնդիրը:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, քաղաքացիական կռիվների ետոն պահին Լենինի ուշադրությունն է գրավում Դալի «Толковый словарь живого великорусского языка» բառարանը՝ ռուսական բառարանագրության այդ նշանավոր հուշարձանը:

Այդ կապակցությամբ Լենինը գրում է.

«Ընկ. Լունաչարսկի.

Վերջերս ինձ վիճակվեց—դժբախտաբար, և համոթ ինձ, առաջին անգամ,—ծանոթանալ Դալի նշանավոր բառարանի հետ:

Հիանալի բան է, բայց չէ՞ որ դա մարդայնական բառարան է և հնացել է: Ժամանակը չէ՞ արդյոք ստեղծել իսկական ռուսաց լեզվի բառարան, այսինքն՝ այնպիսի բառերի բառարան, որոնք գործ են ածվում այժմ և կլսախկների կողմից, Պուշկինից մինչև Գորկին:

Ի՞նչ կլինի, եթե դրա համար նստեցնենք 30 գիտնականների, նրանց տալով կարմիրբանակայինի մթերաբաժին: Ինչպե՞ս կվերաբերվեք Դուք այդ մտքին:

Ռուսաց կլասիկ լեզվի բառարան:

Առանց ազմուկ բարձրացնելու խոսեցեր գիտականի հետ, եթե դժվար չէ, և հաղորդեցեր ինձ Ձեր կարծիքը»¹:

Նոր բառարան կազմելու միտքը դառնում է Լենինի մտածումների կենտրոնական հարցերից մեկը: 1920 թ. հանվար ամսից սկսած Լենինը ամբողջ մեկ ու կես տարի անընդհատ նամակներ ու երկտողներ է գրում Լունաչարսկուն, Պոկրովսկուն, Լիտկենսին և հետաքրքրվում բառարանի աշխատանքներով, հրահրում, խորհուրդներ տալիս²:

Վ. Ի. Լենինի այդ պահանջների կատարման իրականացումը հանդիսացավ Դ. Ն. Ուշակովի ընդհանուր խմբագրությանը կազմած «Толковый словарь русского языка» քառահատոր բառարանը:

Ուշակովի քառահատորյակը ռուս-բառարանագրության խորհրդային շրջանի (30-ական թվականների) ամենահաջողված աշխատություններից մեկն է. նա ոչ միայն հիմք հանդիսացավ ուսերեն հեռագրա բացատրական բառարանների կազմելու, այլև հիմնադրվեց ծառայեց այլ ժողովուրդների համար ինչպես բացատրական, այնպես էլ այլ տիպի բառարաններ կազմելու համար:

Ռուս-հայերեն քառահատոր բառարանի հեղինակներն էլ իրենց աշխատության հիմք ընդունեցին Ուշակովյան բառարանը, լրացնելով Ս. Ի. Օժեգովի «Словарь русского языка» և մեկ-երկու թարգմանական բառարաններով:

«Ռուս-հայերեն այս բառարանի, — կարդում ենք ստաջարանում, — ուսերեն մասի հիմքն է կազմում ռուսաց լեզվի մինչև այսօր ավարտված մեծ բառարաններից լավագույնի՝ Դ. Ն. Ուշակովի խմբագրությանը լույս տեսած «Толковый словарь русского языка» բառարանի նյութը»³:

Ինքնին ճիշտ է այս մոտեցումը, անշուշտ թարգմանական բառարանի ուսական բաժնի համար հիմք պետք է հանդիսանար ժամանակի ընդունված լավագույն բառարանը, սակայն ճիշտ ձեակերպումը սխալ մոտեցման է հանդել:

Ուշակովի բառարանը միալեզվյան: Բացատրական բառարան է, իսկ լեզվի ինստիտուտի աշխատանքը՝ երկլեզվյան թարգմանական:

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, IV հրատ., հատ. 35, էջ 471:

2 Լենինի բառարանագրական աշխատանքների մասին, տե՛ս Գ. Գասպարյան, Լենինը և բառարանագրությունը, Լեզվի և տճի հարցեր, հոդվածների ժողովածու, գիրք 1, Երևան, 1960, էջ 69—83:

3 «Ռուս-հայերեն բառարան», հատ. 1, Երևան, 1954, էջ 11:

Միայնակի թագաւորական բառարանից թարգմանական բառարանի անցնելիս պետք է օգտագործել տառչիւնի գլխաբառերը, յեղիական բնորոշ կապակցութիւններն ու դարձվածաբանութիւնը, մինչդեռ կազմողները վերցրել են ամբողջութեամբ, համարյա ամբողջ Ուշակովը իր բացատրութիւններով ու երակարաշունչ օրինակներով թարգմանել հայերէն և ստացվել է ավելի շուտ թարգմանութիւն Ուշակովյան բառարանի, քան երկլեզվյան թարգմանական բառարան:

Ռուս-հայերէն բառարանի հեղինակները կատարել են նույնիսկ ավելին: Ուշակովի բացատրական բառարանի շատ բառահոգովածներ այլ թարգմանական բառարանում ավելի երկարաշունչ են. խոսենք փաստերով:

Բառարանի մի շարք բառահոգովածներ, демократия, демиург, звание, закон և այլն տառապում են երկարաշունչ բաղվածքների ու թարգմանութիւնների բեռան տակ:

Համեմատական աղյուսակ

Ուշակովի, Շչերբայի և Ռուս-հայերէն նոր բառարանների բառահոգովածների

Ուշակովի "Толк. словарь русск. языка"	Շչերբայի "Русско-французский словарь"	Ռուս-հայերէն բառարան
Бюрократизм, а мн. нет. отвлеч. сущ. к бюрократический. Борьба с бюрократизмом лозунг наших дней.	Бюрократизм, М. bureaucratisme	Бюрократизм, а. նոգն. չունի ա.: Բյուրոկրատիզմ, բյուրոկրատութիւն: Мы в борьбе с бюрократизмом сделали то, что ни одно государство не сделало. Тот аппарат, который насквозь был бюрократическим и буржуазно-угнетательским, который остается таковым даже в самих свободных буржуазных республиках, — мы его уничтожили до основания. Ленин. Մենք բյուրոկրատիզմի դեմ պայքարելիս արել ենք այն, ինչ որ ոչ մի պետութիւն չի արել: Այն ապարատը որն ամբողջովին բյուրոկրատական էր և բուրժուական-շահագործական, որը մնում է իրրեւ աղբակին նույնիսկ բուրժուական ամենաազատ ռեսպուբլիկաներում, — մենք հիմնահատակ ոչնչացրել ենք:

Համեմատական աղյուսակը ցույց է տալիս, որ Ուշակովյան բացատրական բառարանը бюрократизм գլխաբառին հատկացրել է

87 նիշ, Շշերբայի ուսուֆրանսերեն բառարանը, որ համարվում է խորհրդային ժամանակաշրջանի երկլեզվյան լավագույն բառարանը, որն, ի դեպ, նույնպես իր աշխատության հիմնադրյալը ընդունել է Ուշակովի բառահատոր բացատրական բառարանը, հասկացրել է 27 նիշ, իսկ լեզվի ինստիտուտի ուսու-հայերեն բառարանը՝ 509 նիշ, այլ կերպ ասած՝ միալեզվյան բացատրական բառարանի համեմատությամբ ամէլ է 585,1 տոկոսով, իսկ երկլեզվյան թարգմանական համեմատությամբ՝ 1885,2 տոկոսով:

Շատ դեպքերում բազմալեզու կամ դեղորվեստական գրականությունից բերված ուսերեն բաղվածքի և հայերեն թարգմանությունը չեն համընկնում:

Корреляция — կոռելյացիա, հարաբերակցություն, համաձարաբերություն: Рост безработицы в капиталистических странах и количество уголовных преступлений находится в прямой корреляции друг к другу կապիտալիստական երկրներում զործադրելության աճումը և քրեական հանցագործությունների քանակը ուղիղ համաձարաբերական են իրար:

Եթե հեղինակների նպատակն է եղել նշելու թարգմանական համարժեքի զործածությունը, ապա այդպիսին չկա հայերենում:

Համաձարաբերականը համարժեք է կորրելյա բառին:

Այս միճակը զգացել, նկատել են բառարանի հեղինակները: «Խիստ ստիպելով դեպքերում բառի թարգմանությունը, օրինակներում չի համընկնում հիմնական բառի թարգմանության հետ»¹: Եթե այդպես է, էլ ինչ իմաստ ունի օրինակի մեջքերումը:

Հեղինակների խոստովանությունը վկայում է, որ իրենք էլ ընդունում են, որ աշխատությունը բառարանի թարգմանություն է:

Բառարանի հեղինակները գիտակցել են, որ Ուշակովի «Բառարանը արտացոլում է ուսաց դրական լեզվի մեր դարի 30-ական թվականների բառային կազմը: Նրա չույս տեսնելուց հետո անցած ժամանակամիջոցում ուսաց լեզվի բառային կազմում որոշակի փոփոխություններ են տեղի ունեցել, մեր երկրի տնտեսական ու կուլտուրական աննախընթաց վերելքի շնորհիվ ուսաց լեզուն հարստացել է նոր բառերով ու կապուն արտահայտություններով, շատ բառեր նոր նշանակություններ ու իմաստալից են դարձնում, մի շարք բառեր դուրս են եկել ակտիվ զործածությունից, որոշակի փոփոխություններ են տեղի ունեցել բառերի բնական թափարկման մեջ և այլն»²:

¹ «Ուսու-հայերեն բառարան», հատ. 1, էջ 9:

² Նույն տեղում, էջ 11:

Այդ մոտեցումը բնական էր ու ճիշտ:

«Ռուս-հայերեն բառարանի խնդիրն է՝ հնարավորության չափով համապատասխան և համանշանակ բառով արտահայտել ռուսերեն բառի յուրաքանչյուր նշանակությունն ու նշանակելիքն երանգները»¹:

Լեզվի ինստիտուտի հրատարակած ռուս-հայերեն նոր բառարանը սկզբունքային թերություններից բխող սխալների հետ ունի ղգալի առավելություններ:

Ռուս-հայերեն բառահատորյակը գլխաբառերի բառապաշարը մշակովյան բառարանից բացի, հարստացրել է մակրոյական գրկաբառերով և մասնագիտական տերմիններով՝ Абдуктор, аблятив, абляут, абразня, абсорбент, абсорбер և այլն, միայն А—Автошина հատվածում 110 բառահոգված:

Որպես առավելություն պետք է նշել, որ հեղինակները խուսափել են գրական հայերենի նորմաներին համապատասխանող արհեստական, հատկապես ուհի-ով կազմված և գործածություն չգտած շատ բառերից:

Բառարանը քերականական, ռճաբանական, իմաստաբանական և բաղմամպիսի այլ նշումների միջոցով լայն կերպով պարզում է ռուսերեն լեզվի նորմատիվությունը:

Բառարանի բացատրությունները հոմանիշային են և հաղորդվում են՝ ամենամոտիկից՝ ամենաբնորոշելից ամենահեռավորն ու փոխաբերական նշանակությունները:

«Հոմանիշների օգտագործումը միևնույն բառի իմաստային ծավալը բնորոշող տարբեր նշանակությունները բացահայտելու մի միջոց է (հմմտ. օրինակ՝ ВИЗА բառի թարգմանությունը—վիզա, տեսգիր (առաջին նշանակությունը) և վիզա, նշագրում (երկրորդ նշանակությունը)»²:

Բառարանի հիմնական ուղղությունը հոմանիշային լինելով, այնուամենայնիվ հեղինակները երբեմն շեղվել են. այդ մասին գրքում են. «Թարգմանվող առանձին բառերի և թարգմանվող բառերի առանձին նշանակությունների համար տրվում է համառոտ բացատրություն այս կամ այն պարզաբանումը այն դեպքերում, երբ բառի թարգմանությունը բավական չէ թարգմանվող բառը կամ նրա նշանակությունը պարզելու համար»³:

1 «Ռուս-հայերեն բառարան», հատ. 1, էջ 7:

2 Նույն տեղում, էջ 10:

3 Նույն տեղում, էջ 8:

Բառարանն ունի ռուսերեն լեզվի ուղղախոսական նորմաներն ուսուցանող ցուցումներ:

Ընդունում ենք բառարանի հեղինակների կարծիքը, թե Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի «Ռուս-հայերեն մեծ բառարանի» հրատարակումը ունի գիտական ու գործնական կարևոր նշանակություն: Կարգավորելով բառերի թարգմանությունը և որոշ տեսակետից նախատեսելով ժամանակակից հայերենի բառապաշարի նորմավորմանը, այդ բառարանը մի անհրաժեշտ ձեռնարկ է՝ գիտական աշխատողի, թարգմանչի, ուսուցչի, ուսանողի և ամեն մեկի համար, ով զիջում է հզոր ռուսաց լեզվի ամենահարուստ աղբյուրներին»¹:

Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտը, բացի ռուս-հայերեն բառահատոր բառարանը, կազմել է «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական քառահատոր բառարան», որի գլխաբաների նշանակությունների մեծ մասը վկայված են հայ դասական և ժամանակակից գրականությունից բաղված օրինակներով, «Հայ-ռուսերեն երկհատոր թարգմանական բառարան», «Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան», «Լեզվաբանական տերմինների բառարան», «Հ. Թումանյանի գեղարվեստական երկերի համաբարբառ բառարան» և ամենակարևորը՝ ստեղծել է հեղինակային համաբարբառներ, ինչպես և ընտրովի բարտարաններ (շուրջ 800000 բառաբարտ), որը մեծ օժանդակություն կրնձեռի ոչ միայն զանազան բնույթի բառարաններ: կազմելու, այլև լեզվական-բանասիրական ուսումնասիրություններ կատարելու:

Հայ-բառարանագրությունն պատմությունը ուրվագծնիս մենք հիմնականում կանգ առանք տպագրված առանձին աշխատությունների վրա, բնավ չանդրադարձանք մատենակից բառարաններին, որոնք բազմաթիվ են ու բազմաբնույթ: Կան մատենակից բառարաններ, ինչպես Ա. Աբրահամյանի «Գրաբարի ձեռնարկի» գրաբար-աշխարհաբար բառարանը, որպիսիք շատ կաբևոր, ընդարձակ ու արժեքավոր: Կն: Այդ բառարանների ուսումնասիրությունը թարգմանական, լեզվական, բառային ու բառակազմական շատ նորություններ կբացի հայ բառարանագրության առջև:

Հայ բառարանագրությունը դարերի ընթացքում հասակ է տռել և ստեղծել մնայուն շատ արժեքավոր գործեր, որոնք իրենց արժանի տեղն ունեն ընդհանուր բառարանագրության պատմության մեջ:

¹ Նույն տեղում, էջ 12:

Աշխատությունը հրատարակման ընթացքի մեջ էր, երբ լույս տեսան մի քանի բառարաններ:

1966—1967 թթ. երևանում հրատարակվել են՝

1. Գալստյան Գ. Մ., «Դիցաբանական անունների և դարձվածքների համառոտ բացատրական բառարան».

2. Հովվյան Ա. Ա., «Ռուս-հայերեն դպրոցական պոլիտեխնիկական բառարան».

3. Քոչոյան Ա. Կ., «Հայերեն դպրոցական բացատրական բառարան».

4. Լեխին Ի. Վ., «Քաղաքական համառոտ բառարան».

5. Սուքիասյան Ա. Մ., «Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան»: Լուսինում վերահրատարակվել է Հ. Մխրճյանի «Առձեռն բառագիրը հայերեն-լատիներեն» աշխատությունները:

Հրատարակված բառարաններից առաջին երեքը կազմված են դպրոցական-ուսուցողական նպատակներով և բառարանագրական նշանակալի նորություն հանդես չեն բերում: Նախահեղափոխական շրջանի «վասն համբակաց» կամ «տղայոց վարժության համար» հայերենի բառարանները գրեթե նույն բնույթի են և լայն ընդունելության են արժանացել ժամանակի դպրոցական ու մշակութային հայ օջախներում: Հովվյանի, Քոչոյանի աշխատություններն ընդգրկած բառահոգվածներով, ցավոք, ոչ մասնագիտական մշակումով ու խմբագրումով չեն ապահովում բառային այն միմիումը, որն անհրաժեշտ է դպրոցականներին: Հեղինակները հիմնականում պարփակվել են դպրոցական դասագրքերի բառապաշարի սահմաններում: Ինչ վերաբերում է Գ. Գալստյանի «Դիցաբանական անունների և դարձվածքների համառոտ բացատրական բառարանին», ապա այն, ինչպես ձիշտ նշեց քննադատությունը¹, անթիվ սխալների ու սայթաքումների մի հավաքածու է: Գ. Գալստյանը շփոթել է ո՛չ միայն պատմական ու դիցաբանական անունները, այլև կատարել է սխալ ու սղավաղված մեջբերումներ և, հեղինակավոր վկայություններ նշելով, թյուրիմացությունների տեղիք տվել:

Ի. Լեխինի քաղաքական բառարանը թարգմանական աշխատություն է (թարգմ. Ա. Կ. Նաչատրյան), պարունակում է պարբերական մամուլում, ռադիո և հեռուստատեսության հաղորդումներում հա-

¹ Ս. Էխանյան, Չափողված բառարան, «Սովետական դպրոց», 1966, 21/XXI, № 52:

ճախ հանդիպող հասարակական-քաղաքական բնույթի բառերի, տերմինների, թևավոր խոսքերի համառոտ բացատրություններ:

Խորհրդահայ բառարանագրության մեջ իր բնույթով նորություն է Ա. Սուբիասյանի «Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարանը»:

Հայտնի է, որ դեռ միջին դարերից ուղղակի և անուղղակի խորագրերով հայ բառարանագրությանը ծանոթ են հոմանիշների բառարաններ, սակայն Ա. Սուբիասյանի աշխատությունն ամենաընդարձակն է, պարունակում է 83000 բառ և դարձվածաբանական միավոր:

Ա. Սուբիասյանը բառարանում իբրև հոմանիշներ ընդգրկել է հայերենի զարգացման բոլոր շրջանների՝ արդի հայերեն գրական լեզվի արեւելահայ և արեւմտահայ ձևադարձությունների, գրաբարի, միջին հայերենի, ժողովրդական խոսակցական լեզվի, ինչպես նաև գիտատեխնիկական մասնագիտական, բարբառային և հաղվազեպ բառեր, երբեմն՝ գլխաբառի օտարլեզվյան համարժեքներ: Այսպիսի տաբանություն և լայն ընդգրկումը մթազնել է աշխատության հիմնական էությունը, դժվարացրել հոմանիշի ճիշտ ընտրությունը, հեռացրել բացարձակ հոմանիշները երկրորդականներից:

Հոմանիշների բառարանի հեղինակը բնադատական մոտեցում է հանդես բերել հայերեն նախորդ նույնանման բառարանների նրկատմամբ: Հ. Գալսյանի «Բառարան-գանձարան հայերեն լեզվի» աշխատության մասին Սուբիասյանը գրում է. «Հոմանիշների տարբերակման սկզբունքները բառարանում միշտ չէ, որ համապատասխանում են արդի լեզվաբանության տեսական մակաբղական: Այդ հաբցերում հեղինակը շատ դեպքերում ազատություն է ցուցաբերել և հոմանիշների կարգն է դասել իմաստային հեռավոր առնչություններ, սեռի և տեսակի հարաբերություն արտահայտող հասկացություններ և այլն, որի հետևանքով էլ մի շարք հոմանիշների բառաշարքերում բառերի թիվը հարյուրների է հասնում»¹ (ընդգծումը մերն է—Գ. Գ.):

Հոմանիշների տարբերակման այս ճիշտ տեսակետն ունենալով հանդերձ, ինքը՝ Սուբիասյանը առավել ևս ազատություն է ցուցաբերել և հոմանիշների կարգն է դասել ոչ միայն իմաստային հեռավոր առնչություններ, այլև միանգամայն տարբեր իմաստ ունեցող բառեր: Մեր այս դիտումն ավելի ակնառու դարձնելու համար բերենք մի երկու նմուշ:

¹ Ա. Մ. Սուբիասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երևան, 1967, էջ 5:

Բաժակ գլխաբառի առաջին առումի հոմանիշների շարքում գրված է՝ գավաթ, սկահ, սկահակ, ըմպակ, ըմպանակ, կթղա (կթխա), թաս: Սկիհ [հաղորդության], պատժանակ [մեծ], նվիրակ [ոսկի, արծաթ], ծտակն [գինու՝ փոքր], ողմաղ (բրբ.) [ջրի՝ փոքր], (հզվղ.) կերան, որոթ, կիվաթոս, կիփաս [մեծ], բեփուր:

Նշված հոմանիշ համարված 18 բառերից երեքը՝ կթխա, սկի. ողմաղ բառարանում առանձին բառահոգվածներով չեն արտահայտվել: Կթղա, ծտակն, կերան, որոթ, կիվաթոս, կիփաս, բեփուր հըղված են բաժակ գլխաբառին: Գավաթ, սկահ, սկահակ, ըմպակ, ըմպանակ, թաս բառահոգվածներում հոմանիշները նույնությամբ կամ փոքր-ինչ տարբերակով կրկնված են, իսկ պատժանակը ձիշտ կերպով ստացել է խնկաման հոմանիշը և նվիրակը՝ պատգամավոր, պատվիրակ, ներկայացուցիչ, լիազոր, ղեսպան բացատրություն-հոմանիշները:

Մյուս բառի հոմանիշների շարքում հանդիպում ենք խողան, շառավ(ն), շավառ (ցորենի), ծղան բառերին: Խողանը արտը հըն-ձկուց հետո մնացորդ ցողուններն են (ЖНИВО, ЖНИВЬЕ), իսկ ուսական ЖНИВО-ն հոմանիշ չէ СОЛОМА բառին: Ստ. Մալխասյանցի բացատրական բառարանում հաղվադեպ նշումով տրված է.—Շառավն—1. ուղտ, 2. տե'ս Շավառ (9), իսկ Շավառ գլխաբառի 9-րդ նշանակությունը, նույնպես հաղվադեպ նշումով և հարցականով գրված է՝ (եղեգից պատրաստված) նետ, տեգ, սլաք: Ինչ վերաբերում է ծղանին, ապա այն ոչ մի կապ չունի ծղոտի հետ: Ծղանը վառելիափայտի ձողոտած կտորն է (ПОЛЕНО), որից ունենք նաև ծղանեկ բառը:

Ա. Սուբիստյանը տեսակային և մասնավոր իմաստ արտահայտող բառերը հոմանիշներ է համարել, այսպես՝ ատրճանակ գլխաբառի հոմանիշներ են համարվել՝ նազան, մաուզեր, զենք (խակց.), (բրբ.) փշուր, նետիչ, քաշած: Նազանը, մաուզերը ատրճանակի որոշակի տեսակներ են և չեն կարող հոմանիշներ լինել: Եթե այդպես մոտենանք, հոմանիշներ պետք է համարվեին բրաունինգ, քոլտ, սմիտվեսսոն, պարաբելլում և ատրճանակների ուրիշ այլ տեսակներ:

Եթե ատրճանակ և զենք հոմանիշներ են, ապա զենքը հոմանիշ պետք է լիներ և՛ հրացան, և՛ թնդանոթ, և՛ հրազեն բառերին: Մեզ անծանոթ է, թե քաշածն ի՞նչ է և կամ ինչպիսի ատրճանակ է:

Մզոսկր, ծղոսիկ, ճանանչոսկր, բազկոսկր ճանաչվել են հոմանիշներ: Մզոսկրը կազմախոսական բառ է, որի համարժեքն է

ոտների կոկտեյկային կոստ, os ulna, ճաճանչոսկրը՝ лучевая кость, os radius, բազիլոսկրը՝ плечевая кость, humerus, os brachialis. Թևի տարբեր ոսկրները հոմանիշների չեն կարող դառնալ:

Բառաբան գլխաբառի հոմանիշներ են համարվել բառագիրը, բառգիրը, բառալույծ գիրը (հնց.), բրտին (բրբ.), բառ(ա)տետր, բառ(ա)գրքույկ (փոքր): Մեղ համար միանգամայն նորոգվում է քսիկը և ո՞վ է գործածել կամ ո՞ւմ է պետք, ընդհակառակն, անտեսված են բառ և բարբառաբան հոմանիշները: Միջնադարյան բառարանների մեծ մասը բառքեր են (Բառք Վարդան դրոց, Բառք քերականին, Բառք բերթողական, Բառք Փիլոնի և այլն), իսկ անցյալ դարի բառաստուգական-հիստոական թվականներին հրատարակվել են Փիլիպոս Զամեջյանի «Բարբառաբան իտալերեն-գաղղիերեն-հունարեն-տաճկերեն», Նիքոլ Զաղրեյանի «Նոր բարբառաբան համառոտ հայերեն-տաճկերեն» աշխատությունները:

«Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարանի» շատ բառահոգվածներում տրված են գլխաբառի օտարլեզվյան համարժեքները: Հոգվ գլխաբառի հոմանիշների շարքում հանդիպում ենք ստորբիլբա բառին, որը հուն. stróbilos բառն է և համարժեք է մրրիկ, պտուտահոգվ հալերեն բառերին: Ինչ անհրաժեշտություն էր դրամ գլխաբառի հունական օրոլոսի, օրոլոսի, թուրքական կլանի. դեկտեմբերի՝ ասորական քանոնի, հոկտեմբերի՝ երբայական մարտական և կամ առյանի՝ թաթարական դուռուրայի հիշատակումը:

Ա. Սուրխասյանը բրտնաջան տշխատանք է կատարել. բայց ընդունած սկզբունքը՝ տարածվելը, ամեն ինչ ընդգրկելը վնասել է գործին:

Հայերեն գրական լեզվի ժամանակակից պահանջը թելադրում է ունենալ ալիկի գերծնական բնույթի հոմանիշների բառարան:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ

ՅՈՒՑԱԿ ՀԱՅ ՏՊԱԳԻՐ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԻ՝

1. Աբեղյան Արտաշես

ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԴԻՐՔ

- I հրատ., Թիֆլիս, 1909, էջ 256, պարունակում է 10 000 բառ:
II հրատ., Թիֆլիս, 1913, էջ 256, պարունակում է 10 000 բառ:
III հրատ.
IV հրատ., Շտուտգարդ, 1948, էջ 260, պարունակում է 15 000 բառ:

2. Աբեղյան Մանուկ

ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1925, էջ 724, պարունակում է 17 000 բառ և կապակցություն:

3. Աբեղյան Մանուկ, Հովհաննիսյան Լևոն, Ղազարյան Արշակ. Տեր-Պողոսյան Աշոտ

ԱՆԱՏՈՄԻԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

(լատին-ռուս-հայ բառարան)

Երևան, 1934, էջ 112, պարունակում է 2700 բառահոգված. (ապակետիպ, ձևադրի իրավունքով):

4. Աբեղյան Մանուկ, Հովհաննիսյան Լևոն, Տեր-Պողոսյան Աշոտ, (Ղազարյան Արշակ)

ԼԱՏԻՆ-ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1951, էջ 471, պարունակում է 20 000 բառահոգված:

1 Հայ բառարաններ խորագրի տակ մենք տվել ենք հայերեն և հայերենին առնչված բառարանները մեզ հայտնի տվյալներով: Ցուցադրում, կոլեկտիվ աշխատանքների համար հիմք է ընդունված առաջին հեղինակի ազգանունը: Հեղինակից ազգանունները տրված են «Ցուցակ բառարանագիրների» բաժնում՝ աշխատության համարի նշումով:

5. Արիկյան Մանուկ, Հովհաննիսյան Ասն, (Ղազարյան Արշակ), Տեր-Պողոսյան Աշոտ

ԼՍՏԻՆ-ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ
(ապակեփայ, ձեռագրի իրավունքով)

Պրակ 1, էջ 164, (A—C), երեսն, 1937:

6. Արիկյան Մինչևան

ԲԱՌԱՐԱՆ ՏԱՃԿԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1895, էջ 118 մինչև էջիս ١٢٥ | Բառահոգված:

7. Արիկյան Մինչևան

ԳԵՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԻՅԿ ՀԱՅԵՐԵՆ-ԳԱՂՂԻԵՐԵՆ-ՏԱՃԿԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1895, էջ 84:

8. Արիկյան Մինչևան

ԳՈՐԴՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՏԱՃԿԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1893, էջ 352, պարունակում է 18 000 բառահոգված գրականագիտական, պաշտոնական, բնաանական և գիտական բառերի ու 1000-ից ավելի սճ և մասնավոր ասացվածք:

9. Արիկյան Մինչևան

ԵՐԵՎԱՆԶԱՆ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԲԱՌԱՐԱՆ ՏԱՃԿԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ-ԳԱՂՂԻԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1888, էջ ԺԲ+4+1140, պարունակում է 24 000 բառահոգված և 8000 սճ:

10. Արիկյան Մինչևան

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ-ՏԱՃԿԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1891, էջ 276, պարունակում է 13 000 բառահոգված և 700 սճ ու ասացվածք:

11. Արիկյան Մինչևան

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԲԱՌԱՐԱՆ ՏԱՃԿԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1892, էջ 671, պարունակում է չին և իսր 30 000 բառահոգված և 8000-ից ավելի սճ ու պարսկերեն, արաբերեն առածներ ու ասացվածքներ:

12. Արիկյան Մինրան

ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԵՆ-ՏԱՃԿԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1891, էջ 160, պարունակում է 6500 բառահոդված:

13. Աբրահամյան Ռուբեն

ՊԱՀԼԱՎԵՐԵՆ-ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ-ՌՌԻՍԵՐԵՆ-ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1965, էջ 338, պարունակում է 5000 բառահոդված:

14. Աբրահամյան Վահան

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

I հրատ., Մոսկվա, 1928:

II հրատ., Մոսկվա, 1930, էջ 749:

15. Ազատախոնկան Պ. Ա.

ԲԱՌԱՐԱՆ ՓԻԼՈՍՈՓԱՅԱԿԱՆ

Կ. Պոլիս, 1879, էջ 53, պարունակում է 68 բառահոդված:

16. Ազարյան Արիստակես և Ստեփանոս

ՆՈՐ ԲԱՌԳԻՐՔ ՀՈՒՆԱՐԵՆ-ԻՏԱԼԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ-ՏԱՃԿԵՐԵՆ

Nuevo diccionario ellenico-italiano-armeno-turco

Վիեննա, 1848, էջ 914, պարունակում է 45 000 բառահոդված:

17. Աթանասյան Խաչիկ

ՀԱՆԳԱՐԱՆ ԵՎ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ՀԱՅ ԼԵԶՎԻ

Բեյրութ, 1961, էջ 442:

18. Ալանանյան Համբարձում

ՀԱՌԱՔԱՄՈՅ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՍԱՑՈՒԱՄՈՅ Ի ՊԵՏ ՆՈՐԱՎԱՐՔ ՌԻՍԱՆՈՎԱՅ

Կ. Պոլիս, 1862, էջ 170, պարունակում է 1000 բառահոդված:

19. Ալլանվերդյան Նշան

ՆՈՐ ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

(Ուղղագրական բոլոր կանոններով և դժվար բառերի բառերի
նախիրն բացատրությամբ)

Երևան, 1930, էջ 178, պարունակում է 4400 բառ:

20. Ավանդական Հարություն

ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ Ի ՌՈՒՍԱՅ ԼԵՂՈՒԷ Ի ՀԱՅ

Մոսկվա, 1821, էջ 287, պարունակում է 9000 բառահոգված:

21. Ալիշան Անոն

ՀԱՅԲՈՒՍԱԿ ԿՍՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՈՒՍԱԲԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

Վենետիկ, 1895, էջ 697, պարունակում է 3400 բուսանուն և լատիներեն, ֆրանսերեն, տաճկերեն և արաբերեն բուսանուններ:

22. Ալաբուով Ռուբեն, Հացագործյան Ջալեն, Փոքրյան Վարդան

ՌՈՒՍ-ՀԱՅՆԵՐԵՆ ՊՈԼԻՏԵՆՆԻԿԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1957, էջ 436, պարունակում է 25 000 բառահոգված:

23. Աղանյան Վարդգէս

ԲԱՌԳԻՐԲ ԼԱՏԻՆԵՐԵՆ ԵՎ ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԴԱՐՁՎԱՆՔՆԵՐԻ

Թիֆլիս, 1911, էջ 37+110, պարունակում է 1300 բառահոգված:

24. Անտոյան Հրաչյա

ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՅԱԼ ԲԱՌԵՐ ՀԱՅՆԵՐԵՆԻ ՄԵՋ

(Օտար բառերը Պոլսի ժողովրդական հայեւեւում)

Վիեննա, 1951, էջ 185, պարունակում է 860 բառահոգված:

25. Անտոյան Հրաչյա

ԹՈՒՐԿԵՐԵՆԵՆ ՓՈԽԱՌՅԱԼ ԲԱՌԵՐ ՀԱՅՆԵՐԵՆԻ ՄԵՋ

(Պոլսի, Վանի, Վարաբաղի և Նոր Նախիջևանի բարբառներում)

Մոսկվա-Վաղարշապատ, 1902, էջ 381, պարունակում է հարուստ ներածական և 4200 բառահոգված:

Մ ա ճ ո թ. Մոսկվայում տպագրվել է միայն տիպոգրաֆերի և «խմբագրության կողմից»-ը:

26. Անտոյան Հրաչյա

ՀԱՅՈՅ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Հատ. Ա, Երևան, 1942, էջ 13+634, Ա—Գ տառերը:

Հատ. Բ, Երևան, 1944, էջ 682, Գ—Կ տառերը:

Հատ. Գ, Երևան, 1946, էջ 740, Հ—Յ տառերը:
 Հատ. Գ, Երևան, 1948, էջ 685, Ե—Ս տառերը:
 Հատ. Ե, Երևան, 1962, էջ 384, Վ—Ֆ տառերը և հավելված:

27. Անատյան Հրաչյա

ՀԱՅՅԵՐԵՆ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Հատ. Ա, Երևան, 1927, էջ 4 + 1232, Ա—Բ տառերը (ապակետիպ):
 Հատ. Բ, Երևան, 1928, էջ 1350, Գ—Թ, տառերը (ապակետիպ):
 Հատ. Գ, Երևան, 1929, էջ 1492, Ժ—Կ տառերը (ապակետիպ):
 Հատ. Դ, Երևան, 1930, էջ 1350, Հ—Յ տառերը (ապակետիպ):
 Հատ. Ե, Երևան, 1931, էջ 1294, Զ—Ռ տառերը (ապակետիպ):
 Հատ. Զ, Երևան, 1932, էջ 1631, Ս—Ֆ տառերը (ապակետիպ):
 Հատ. Է, Երևան, 1935, էջ 210:
 Յոթ հատորը միասին պարունակում է 11 000 բառահոգված:

28. Անատյան Հրաչյա

ՀԱՅՅԵՐԵՆ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Խիֆլիս, 1913, էջ 27 + 1141, պարունակում է առաջաբան, հայ բարբառների ձաջնական և քերականական ուրվագիծ և 30 000 բառահոգված:

29. Անատյան Հրաչյա. Զարգարյան Հայրապետ. Հակոբջանյան Գավիթ. Տոնյան Արշակ, Քաջագունի Հովհաննես

ԹԻՍ—ՀԱՅՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔՆԵՐԻ

Երևան, 1928, էջ 4 + 302, պարունակում է առաջաբան և 7500 բառահոգված:

30. Անեմյան Պաղասաս

ԱՌՁԵՌՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ԱՆԳՎԵՐԵՆԵ—ՀԱՅՅԵՐԵՆ

Բելյուվ-Լիբանան, 1953, էջ 576, պարունակում է 25 000 բառ և առույթ:

31. Ամատունի Սահակ

ՀԱՅՈՑ ԲԱՌ ՈՒ ԲԱՆ

Վաղարշապատ, 1912, էջ 20 + 707, պարունակում է 14 000 բառահոգված:

32. Ամիրդովյար Ամասիացի

ԱՆԳԵՏԱՑ ԱՆԳԼԵՏ ԿԱՄ ԲԱՌԱՐԱՆ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՆԻԹՈՑ

Վիլնյուս, 1927, էջ 33 + 766, պարունակում է 3754 բառահոգված:

Բառարանի վերջում տրված էն ախտաբանական, ղեղաբանական, հատուկ անունների և անձանոթ բառերի ցուցակներ:

Գեղարանական բառեր 7000 բառ
Ախտաբանական բառեր 2500 բառ
Հատուկ անուններ 250 բառ
Անձանոթ բառեր 300 բառ:

33. Այվազյան Աբրահամ

ԲԱՌԱՆԱԳՈՒՅՇ

Կ. Պոլիս, 1829, էջ Թ+42, պարունակում է 2400 բարբառային բառեր:

34. (Անանյան Մկրտիչ)

ԲԱՌԳԻՐՔ ՅԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԷ Ի ԳՐԱՐԱՐ

Վենետիկ, 1769, էջ 700, պարունակում է 22 000 բառահոգված, Տե՛ս Մխիթար Սեբաստացի:

35. Անդրեասյան Գրիգոր, Տիրացյան Արտաշես

ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԳՊՐՈՑԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1965, էջ 250: Պարունակում է 8000 բառ և արտահայտություն:

36. Անտոնյան Գուրգեն

ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՎՏՈ-ՏՐԱԿՏՈՐԱՅԻՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1945, էջ 218, պարունակում է 4000 բառահոգված:

37. Առաքելյան Համբարձում

ՀԱՆՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Հատ. Ա, Ա—Ն:

Թիֆլիս, 1915, էջ 4+2280, պարունակում է 11 263 տնոն և 308 պատկեր:

38. Աստվածատրյան Թադևոս

ՀԱՄԱՐԱՐԱՐԱՌ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՅ

Երուսաղեմ, 1895, էջ 15+1573:

39. Ավգերյան Հարություն

ԲԱՌԱԳԻՐՔ ԳԱՂՂԻՆԻԷՆԷ-Ի ՀԱՅ-Ի ՏԱՃԻԻ

Վենետիկ, 1840, էջ 6+739, պարունակում է 35 000 բառահոգված:

40. Ավգերյան Հարություն

ԲԱՌԱՐԱՆ ԱՆԳՎԵՐԷՆ ԵՎ ՀԱՅՆԷՐԷՆ

I հրատ., Վենետիկ, 1821, էջ 953:

II հրատ., Վենետիկ, 1868, էջ 815-23: Երկրորդ հրատարակության վրա աշխատել է հառ Մ. Պետրոսյանը:

41. Ավգերյան Հարություն

ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ Ի ԳԱՂՎԱԿԱՆԷ Ի ՀԱՅ

Վենետիկ, 1812, էջ 24-570, պարունակում է հախերգանք, քերականական ծանոթություններ և 23 000 բառահոգոված:

42. Ավգերյան Հարություն

ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ Ի ՀԱՅԷ Ի ԳԱՂՎԱԿԱՆ

Վենետիկ, 1817, 24-684, պարունակում է հախերգանք, քերականական ծանոթություններ և 35 000 բառահոգոված:

43. Ավգերյան Հարություն

ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅՆԷՐԷՆ ԵՎ ԱՆԳՎԻԱԿԱՆ

Վենետիկ, 1825, էջ 24-640:

44. Ավգերյան Մկրտիչ

ԱՌՋԵՌՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԿԱՋՆԵԱՆ ԼԵՂՈՒԻ

I հրատ., Վենետիկ, 1846, էջ 800:

II հրատ., Վենետիկ, 1865, էջ 849, պարունակում է 56 410 բառահոգոված:

Մ ա ն ո թ. երկրորդ հրատարակությունը լրացրել և հրատարակել է Գրիգոր Ճելալյանը:

45. Ավգերյան Մկրտիչ

ՄԱՅՈՐԴՔ ՎԱՐՈՒՅ ՍԻՐՈՅ ԱՐՏԱՔՈՅ ՏՕՆԱՅՈՒՅԻՆ ՄԵՐՈՅ. ՀԱՏ. ԺԲ

Այստեղից, որ է բառարան յատուկ անուանից Սրբոց, հնոց և նորոց: Վենետիկ, 1815, էջ 416:

46. (Ավգերյան Նիկողայոս)

ԲԱՌԱՐԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՅ ՀԱՆԴԵՐՉ ՊԱՏԿԵՐՈՋ, ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՒՅՈՔ ԵՎ ՏԱԽՏԱԿՈՔ

I հրատ., Կ. Պոլիս, 1879, էջ 635:

II հրատ., Կ. Պոլիս, 1881, էջ 635:

47. Ավարեգյան Թաղևոս

ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1964, էջ 586:

48. Ավարեգյան Թաղևոս, Սոտնիկյան Պողոս, Տեր-Մինասյան Երվանդ, Փոքեչան Վարդան

ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ, ՆՈՐ ԲԱՌԱՐԱՆ

Հատ. 1, Ա—Է, Երևան, 1933, էջ 8+1166:

Հատ. 2, Օ—Ճ, Երևան, 1935, էջ 1725, պարունակում է 70 000 բառահոդված: Վերջում ունի օտարազգի բառեր:

49. Ավալյան Հովհաննես

ԲԱՌԱՐԱՆ ԱՆԳՎԻՆԵՐԷՆ-ՀԱՅԵՐԷՆ

Կալկաթա, 1825, էջ 29+290:

Մ ա ն ո թ. Հարություն Ավերյանի 1821 թ. նույնանուն բառարանի համադրողությունն է:

50. Ալեքիմյան Գաբրիել, Սյուրմեկյան Խաչատուր, Ավդեյան Մկրտիչ

ՆՈՐ ԲԱՌԱՐԱՐ ՀԱՅԿԱԶՆԱՆ ԼԵՋՈՒԻ

Հատ. 1, Ա—Կ, Վենետիկ, 1836, էջ 20+1140: Պարունակում է հարուստ առաջարան և 30 000 բառահոդված:

Մ ա ն ո թ. Այս հատորի Ա տառը կազմել է Ալեքիմյանը, Բ—Չ՝ Սյուրմեկյանը և է—Կ՝ Ավդեյանը:

Հատ. 2, Հ—Ֆ, Վենետիկ, 1837, էջ 1067, ընդգրկում է 25 000 բառ:

Մ ա ն ո թ. Այս հատորն ամբողջությամբ կազմել է Մ. Ավդեյանը:

51. Արամյան Ճանիկ

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՈՅՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ԱՐԴԵԱՆ ԼԵՋՈՒԻ

(Հայերենի ի ասակերեն և ի ֆրանսերեն)

Փարիզ, 1860, էջ 178, պարունակում է 10 000 բառահոդված, վերջում ունի աշխարհագրական բառեր ու զրույցներ:

52. Արամյան Ճանիկ

ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԳՐՔՈՅԿ ՀԱՅՆԵՐԷՆ-ՏԱՃԿԵՐԷՆ-ԳԱՂՂԻՆԵՐԷՆ

1 հրատ., Փարիզ, 1860, էջ 309, պարունակում է 7000 բառահոգված:
VII հրատ., Կ. Պոլիս, 1879, էջ 309, պարունակում է 7000 բառահոգված:
VIII հրատ., Կ. Պոլիս, 1888, էջ 309, պարունակում է 7000 բառահոգված:

53. Արապանյան Հովհաննես

ՄՈՅԻ ՌՈՒՍԵՐՆԵՆԻՑ-ՀԱՅՆԵՐԷՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Ալեքսանդրապոլ, 1895, էջ 410, պարունակում է 6000 բառահոգված:

54. Արաբաշյան Ալեքսանդր, Մատուրյան Թամար, Փոշարյան Թամար

ՌՈՒՍ-ՀԱՅՆԵՐԷՆ ԲՈՒՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ:
Երևան, 1941, էջ 179, պարունակում է 1500 բառահոգված:

55. Արքիևյան Հովհաննես

ԱՍՏՎԱՆԱՇՈՒՆՁԻ ՏՈՒՆԿԵՐԸ

Կ. Պոլիս, 1913:

56. Արքիևյան Հովհաննես

ՏՈՒՆԿԵՐԸ ԵՎ ԱՆՈՒՅ ՀԱՅՆԵՐԷՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

1 հրատ., Փարիզ, 1906, էջ 68. պարունակում է 30 բառահոգված:
II հրատ., Վիեննայ, 1952, էջ 138, պարունակում է 68 բառահոգված:

57. Արծրունի Վահան

ՌՈՒՍ-ՎԱՏԻՆ-ՀԱՅ ԲԺՇԿԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

1 հրատ., Երևան, 1924, էջ 15 + 264, պարունակում է 15 000 բառահոգված:
II հրատ., Երևան, 1956, էջ 360:

58. Արսեն Դպիր (Կեսարյան)

ԳԻՐՔ ՍԱՀՄԱՆԱՅ ՅՈՒՆԱԳԻՄԻ ԻՐՈՂՈՒԹԵԱՆՅ

(հանրագիտական բառարան)

Կ. Պոլիս, 1749, էջ 528:

59. Արցախեցի Հովսեփ

ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԳԻՐՔ Ի ԳՐԱՐԱՐԷ ՅԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐՆ Ի ՊԷՏԱ ՀԱՄԱՐԱԿԱՑ

Շուշի, 1830, էջ 398, պարունակում է 12 000 բառահոգված:

60. Արքայան Կարապետ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՆՈՐ ԿԱՂԱՆԴՁԵՔ
ՀԱՄԱՌՈՏ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՍՐԱՆՑ

Վենետիկ, 1891, էջ 231:

61. Բարաչան Արամ

ԳՐԱԴԱՐԱՆԱՅԻՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1950, էջ 264, պարունակում է՝

ա) Ռուս-Հայերեն բաժին 2000 բառահոգված:

բ) Հայ-ռուսերեն բաժին 2000 բառահոգված:

62. ԲԱՌԱՐԱՆ ԴԵՂՈՐԷԻՅ ՏՆ՝Ս ՔԱՂԱՆԹԱՐՅԱՆ ՊԵՏՐՈՍ

63. ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ Ի ՊԷՏԱ ՆՈՐԱՎԱՐԺԻՅ

Վենետիկ, 1845, էջ 164:

64. ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ Ի ՊԷՏԱ ՆՈՐԱՎԱՐԺԻՅ Ի ԳՐԱՐԱՐԷ ՅԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐՆ

I հրատ., Վենետիկ, 1843, էջ 167, պարունակում է 7200 բառահոգված:

II հրատ., Վենետիկ, 1859, էջ 167, պարունակում է 7200 բառահոգված:
Տե՛ս Չամչյան: Մ.

* *

65. ԲԱՌԱՐԱՆ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ Ս. ԳՐՈՅ

Վենետիկ, 1769, էջ 371:

Տե՛ս Մխիթար Աբբա:

66. ԲԱՌԱՐԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՅ

Զմյուտնիա, էջ 80, թիբատիպ, մինչև Արմավենի բառը:

67. ԲԱՌԱՐԱՆ ՓՈՔՐ ՅԻՏԱԿԱԿԱՆԷ Ի ՀԱՅ

էջ 50

68. ԲԱՌԱՐԱՆ NEW METHODOE READER

(1—7 պրակ)

Նոր մեթոդ ընթերցանության, անգլերեն-հայերեն.

1958, Բեյրութ:

69. ԲԱՌԳՐՓՈՅԿ ՀԱՅԵՐԷՆԷ Ի ԳԱՂՂԻՆԷՆԻ

Բոստոն, էջ 309, պարունակում է 7000 բառահոգված, տե՛ս Արամյան Ճանիկ:

70. ԲԱՌԳԻՐՔ Ի ԳՐԱԲԱՌԷ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՌՆ տե՛ս Մխիթար Աբբա:

71. ԲԱՌԳԻՐՔ ՅԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԷ Ի ԳՐԱԲԱՌՆ տե՛ս Մխիթար Աբբա:

72. ԲԱՌՏԵՏՐ ԿԱՄ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ ՀԱՅԵՐԵՆ ՊԻՏԱՆԻ ԲԱՌԵՐՈՒ

Կ. Պոլիս, 1852:

73. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ ԽԻԿԱՐ

«ՄՇԱԿ»-Ի ԽԱՆԿԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1962, էջ 85, պարունակում է «Մշակ»-ի ըզմակիցների և աշխատակիցների 1300 անուն:

74. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ ՄԱՍԼԵՆ

ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

(Ֆրանս-հայերեն)

Ադեքսանդրիա, 1951, էջ 896:

75. Béguinot Augusto եկ Տիրացույան Դերբես

CONTRIBUTO ALLA FLORA DELL' ARMENIA

Առանց այրուրենական կարգի հայ բուսարանական բառերի բառարան է, լատինական անուններով:

Վենետիկ, 1912:

76. Բեյլյան Արմենակ

ILLUSTRATED POLYGLOTTIC DICTIONARY OF PLANT NAMES IN
LATIN, ARABIC, ARMENIAN, ENGLISH, FRANCH, GERMAN,
ITALIAN AND TURKISH LANGUAGES

Բուսարանական բաղձալեզվյան պատկերադարձ բառարան լատիներեն, արաբերեն, հայերեն, աղեղերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իտալերեն, թուրքերեն լեզուներին:

Կահիրե, 1936, էջ 15+636+456, պարունակում է 7 առանձին լեզուներով բուսանունների բառացուցակներ, 309—370 էջը հայերենի բաժինն է:

77. Բերդյան Ակրտիշ

ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ-ԳԱՂՂԻՆԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Պետերբուրգ, 1861, էջ 244 (Յերատիպ, մինչև ГЛАВНѢ РАССКАЗОВАНО):

78. Բժշկյան Միքաս

ՀԱՄԱՌՈՏ ՆԿԱՐԱԳԻՐ ՎՈՐՈՒՅ ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐԱՆՑ

Վենետիկ, 1850, էջ 966:

79. Բյուզանդացի Նուրայր

ՐԱՌԱԳԻՐՔ Ի ԳԱՂՂԻՆԵՐԷՆ ԼԵՋՈՒԻ Ի ՀԱՅԵՐԷՆ

Կ. Պոլիս, 1884, էջ 1298+6, պարունակում է 50 000 բառահոգված և նույնքան արտահայտություններ:

80. Դարամանյան Արմեն

ՆՈՐ ԲԱՌԱԳԻՐՔ ՀԱՅԵՐԵՆ ԼԵՋՎԻ

I հրատ., Կ. Պոլիս, 1892, էջ 672, պարունակում է 30 000 բառահոգված:

II հրատ., Կ. Պոլիս, 1907—1910, էջ 7+1406, պարունակում է 60 000 բառահոգված:

III հրատ., Քեյրուի, 1953, էջ 7+1406, պարունակում է 60 000 բառահոգված:

81. Գաբիլյան Կարապետ

ԲԱՌԳԻՐԲ ՍԵՐԱՍՏԱՀԱՅ ԳԱՎԱՌԱԼԵԶՎԷ

Երուսաղեմ, 1952, էջ 682:

82. Գալանոս Կղեմիոս

ԲԱՌԳԻՐԲ ԱՄԵՆԱՅՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԲԱՌԻՅ ՀԱՅՈՅ ԵՎ ԼԱՏԻՆԱՅԻՈՅ

Հոռոմ, 1645, էջ 54 (27 թերթ), պարունակում է 1800 բառ:

83. Գալրպեյան Պողոս

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԲԱՌԱՐԱՆ ԹՈՒՐԲԵՐՆԵՆ Ի ՀԱՅԵՐՆԵՆ

(Ի պետս ազգային վարժարանաց)

Կ. Պոլիս, 1890, էջ 8 + 382 + 6, պարունակում է 20 000 բառահոդված:

84. Գալֆայան Ամբրոսիոս

ԲԱՌԳԻՐԲ ՀԱՅ-ԳԱՂՂԻՆԵՐԵՆ ԵՎ ԳԱՂՂԻՆԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ

I հրատ., Փարիզ, 1861, էջ 6 + 1033, պարունակում է 38 000 բառահոդված:

II հրատ., Փարիզ, 1872, էջ 1033, պարունակում է 38 000 բառահոդված:

III հրատ., Փարիզ, 1885, էջ 1033, պարունակում է 38 000 բառահոդված:

IV հրատ., Փարիզ, 1893, էջ 1033, պարունակում է 38 000 բառահոդված:

Մ ա ճ ո թ. Այս բառարանը միայն հայ-ղաղղիներեն է:

85. Գալֆայան Ամբրոսիոս

ԱՌՁԵՌՆ ԲԱՌԳԻՐԲՈՅԿ Ի ՏԱՃԻԿ ԼԵԶՈՒԷ Ի ՀԱՅ

ԹԵՂՈՂՈՒԹ, 1863, էջ 245:

86. Գալֆայան Խորեն

ՀԱՆԳԱՐԱՆ ԿԱՄ ԲԱՌԳԻՐԲ ՀԱՆԳԱՅ ՀԱՅԿԱԶՋԱՆ ԼԵԶՎԻ

ԹԵՂՈՂՈՒԹ, 1862, էջ 312, պարունակում է 37 000 բառ:

87. Գալայան Հովհաննես (Մխիթար Պոնտացի)

ԲԱՌԱՐԱՆ-ԳԱՆՁԱՐԱՆ ՀԱՅ ԼԵԶՎԻ ՀՈՄԱՆԻՇՆԵՐՈՒ

Դահիբե, 1938, էջ 543, պարունակում է 15 000 բառահոդված:

88. Գանբարյան Սամվել

ԲԱՌԱՐԱՆ ԳԱԳՂԻՆԻՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ-ՏԱՃԿԵՐԵՆ

1 Նրսա., Վենետիկ, 1886, էջ 1572:

11 Նրսա., Վենետիկ, 1912, էջ 1238, պարունակում է 31000 բառահոգված:

89. Գանբարյան Սամվել

ԲԱՌԱՐԱՆ ԻՏԱԼԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ

Վենետիկ, 1908, էջ 985, պարունակում է 45 000 բառահոգված:

90. Գասպարյան Գասպար

ԲԱՌԱՐԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՆՐԿԵՐԻ

(Քարբառային և օտար բառեր)

Երևան, 1947, էջ 60, պարունակում է 3000 բառահոգված և կապակցություն:

91. Գասպարյան Սարգիս

ԱՌՉԵՌԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ԹՈՒՐԿԵՐԵՆԷԼ Ի ՀԱՅԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1889—1890, էջ 176, պարունակում է 7000 բառահոգված:

92. Գատևյան Սարգիս

ԲԱՌԿԻՐՔ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՈՃԵՐՈՒ

Բեյրութ, 1964, էջ 150:

93. Գառնեֆելյան Արմենակ

ՀՈՒՆԱՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Աթենք, 1930, էջ 335:

94. Գափամանյան Տիգրան

ՀԱՄԱՌՈՒՑ ԲԱՌԱՐԱՆ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԲԱՌԻՑ ՏԱՃԿԵՐԵՆԵ-ՀԱՅԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1864, էջ 112:

95. Գևորգ Գալիս Տեր-Հովհաննիսյան Պալաացի

ԲԱՌԱՐԱՆ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ

(Ըստ կարգի հայերեն այբուբենից)

Կ. Պոլիս, 1826, էջ 48+715, պարունակում է 30 000 բառահոգված և պարսկերենի ընդարձակ բերականություն:

96. Գևորգյան Սամիկոն. Համբարձումյան Համագաստ. Տեր-Մինասյան Խրվանդ. Փոքեյան Վարդան, Կուսիկյան Հովսեփ:

ԹՈՒՍ-ՀԱՅՆԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Հատ. 1, Ա—Բ, Երևան, 1954, էջ 22 + 752:

Հատ. 2, Կ—Օ, 1956, էջ 8 + 688:

Հատ. 3, Փ—Ր, 1957, էջ 800:

Հատ. 4, Շ—Ղ, 1958, էջ 808: Պարունակում է առաջաբան և 90000 բառահոգված:

97. Գևորգյան Վարդան

ԱՌՁԵՌՆ ԴՈՐ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅՆԵՐԵՆ ԼԵԶՎԻ

ԲԼԵՐՈՒՅ, 1934, էջ 10 + 1536, պարունակում է 27 000 բառահոգված: Բառաբանք լերքում ունի զիցարանական և հատուկ աշուղների բաժին և հայերենի համառոտ բերանակոչություն:

98. Գոնտալեյան Անանիա

ԳՐԱԴԱՆԻ ԲԱՌԳԻՐՔ ԳԱՂՎԻՆԵՐԵՆ-ՀԱՅՆԵՐԵՆ

I հրատ., Վենետիկ, 1914:

II հրատ., Վենետիկ, 1934, 414 էջ, պարունակում է 10 000 բառահոգված:

99. Գոնտալեյան Անանիա

ԳՐԱԴԱՆԻ ԲԱՌԳԻՐՔ ՀԱՅՆԵՐԵՆ-ԳԱՂՎԻՆԵՐԵՆ

I հրատ., Վենետիկ, 1914, էջ 447:

II հրատ., Վենետիկ, 1934, էջ 447:

100. Գոնտալեյան Անանիա

ԳՐԱԴԱՆԻ ԲԱՌԳԻՐՔ ՀԱՅՆԵՐԵՆ-ԻՏԱԼԻՆԵՐԵՆ

Վենետիկ, 1922, էջ 603:

101. Գոնտալեյան Անանիա

ԳՐԱԴԱՆԻ ԲԱՌԳԻՐՔ ԻՏԱԼԻՆԵՐԵՆ-ՀԱՅ

Վենետիկ, 1922:

102. Գրիգորյան Տիգրան

ԲԱՌԵՐ ԵՎ ԽՈՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՈՒԹՂ ԼԵԶՎԵ

(Տակելերեն-հայերեն-հունարեն-ուսերեն-գաղղիերեն-
-իտալերեն-գերմաներեն-անգլիերեն):

Կ. Պոլիս, 1870, էջ 47:

103. Գրո Գրիգոր

ՆԵՎՐԱՐԱՆԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

(Ռուս-հայերեն բառարան)

Երևան, 1936, էջ 84, պարունակում է 1500 բառ և կապակցություն:

104. Գույումեյան Մեսրոպ

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԲԱՌԱՐԱՆ ԱՆԳԼԻՆԵՆԵՆ-ՀԱՅՆԵՐՆԵՆ

Գա՛խրի, 1961, էջ 1416, պարունակում է 100 000 բառահոգված:

105. Գույումեյան Մեսրոպ

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅՆԵՐՆԵՆ-ԱՆԳԼԻՆԵՆ

Գա՛խրի, 1950, էջ 1158, պարունակում է 70 000 բառահոգված:

Վերջում ունի մասնագիտական տերմինաբաններ:

106. Գալբաշյան Հարություն

ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅՆԵՐՆԵՆԻՅ-ՌՈՒՍԵՐՆԵՆ

Թիֆլիս, 1911, էջ 14 + 727 + 16: Պարունակում է 70 000 բառ և 20 000 ոճեր, զարմվածքներ, առածներ: Վերջում ունի հատուկ անունների բաժին:

107. Գալբաշյան Հարություն

ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԲԱՌԱՐԱՆ ՌՈՒՍԵՐՆԵՆԻՅ-ՀԱՅՆԵՐՆԵՆ

I հրատ., Թիֆլիս, 1906, էջ 12 + 1221 + 4, պարունակում է առաջաբան, վերջարան և 125 000 բառահոգված:

II հրատ., Թիֆլիս, 1926, թիքատիպ, էջ 262. մինչև ЛУЧШИМИ բառը:

108. Դավիթ-բեկ Մ (Ելիմ). (Սարգիս Սարգսյան):

ԴՐՊԱՆԻ ԲԱՌԳԻՐԺ ՀԱՅՆԵՐՆԵՆ-ՖՐԱՆՍԵՐՆԵՆ

Փարիզ, 1927, էջ 432:

109. Դարբինյան Սարգիս

ՀԱՅՆԵՐՆԵՆ-ԱՐԱՐԵՐՆԵՆ ԴՐՊԱՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Գա՛խրի, 1896, էջ 285, պարունակում է 4000 բառահոգված:

110. *Dictionnaire historique, géographique, philologique et critique pour servir d'annotations à l'histoire d'Arménie*
 Խորհնացու պատմության անվանացանկն է դարձրած մանրամասն բառարան:
 Փարիզ, էջ 210:

111. ԳՊՐՈՑԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Բաբու), 1928, էջ 55, պարունակում է 1200 բառ:

112. ԵՐԱՆ Ա. Ի.

ՆՈՐ ԳՐՊԱՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆ ԿԱՄ ԳՐՊԱՆԻԻ ԸՆԿԵՐԸ ԱՆԳԼԵՐՆԵՆ-ՀԱՅՆԵՐՆԵՆ

Բոստոն, 1906, էջ 383, պարունակում է 15 000 բառ և զրուցատրություն:

113. ԵՐԱՆ Ա. Ի.

ՆՈՐ ԳՐՊԱՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆ ԿԱՄ ԳՐՊԱՆԻԻ ԸՆԿԵՐԸ ՀԱՅՆԵՐՆԵՆ-ԱՆԳԼԵՐՆԵՆ

Բոստոն, էջ 242 + 10, պարունակում է 10 000 բառ:

Ծ ա ն ո թ. Այս և նախորդ (№ 112) բառարանները ունեցել են մի քանի հրատարակություններ, բոլորն էլ անթվական և մեծ մասամբ արևմտյան մի կազմի տակ:

114. ԵՐԵՄԻԱ ՎԱՐՊԱՅԵՍ

ԲԱՌԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ

I հրատ., Ալիկոռնիա (Լիվոռնա), 1698, էջ 344, պարունակում է 10 000 բառ:

II հրատ., Կ. Պոլիս, 1728—1729, էջ 576, պարունակում է 10 000 բառ:

115. ԵՐԵՄԻԱՆ ԱԻՄԵՆՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԲԱՌԳԻՐՔ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆՑ

Վենետիկ, 1900, էջ 835:

Ծ ա ն ո թ. Բառարանը վերջում ունի «Թառացանկ զործնական գիտու-
 թյանց հայերեն-գաղղիերեն և «Թառացանկ թուրք-հայ-գաղղիերեն»:

116. ԵՐԵՄԻԱՅԱՆԵՑ ԳԱՐԵԻԵԼ

ԲԱՌԱՐԱՆ Ի ՌՈՒՍԱՑ ԼԵՂՈՒԷ Ի ՀԱՅ

I հրատ., Քիֆլիս, 1854, էջ 585, պարունակում է 45 000 բառահոգոված:

II հրատ., Քիֆլիս, 1876, էջ 922, պարունակում է 45 000 բառահոգոված:

117. Զամենհով Լյուդվիգ

UNIVERSALA VORTERO DE LA LINGUO INTERNATICA ESPERANTO
ELDANO-ARMENA

Փարիզ, 1912, էջ 51, պարունակում է 2600 բառահոգված:

118. Зединский Степан

ОБЪЯСНИТЕЛЬНЫЙ СЛОВАРЬ ТАТАРСКИХ, ГРУЗИНСКИХ
И АРМЯНСКИХ СЛОВ

вошедших в материал для изучения экономического быта государственных
крестьян Закавказского края.

Թիֆլիս, 1889, էջ 8+165:

113—139 էջերը հայերեն բառեր են: Բառարանը պարունակում է 2000 բառահոգված, որից 350 հայերեն:

119. Զորայան Զորիկ Ս.

ԱՆԳԼԻՅԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ՀԱՄԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Հատ. 1, Կիպրոս, 1949, էջ 100:

120. Էմին Մկրտիչ

ԲԱՌԳԻՐԲ Ի ՀԱՅԿԱՅԱՆԷ Ի ՌՈՒՍԱՅ ԲԱՐԲԱՌ

Մոսկվա, 1849, էջ 149, պարունակում է 7000 բառահոգված:

121. Էմինյան Սրապիոն

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՅԿԱՅԻՐԲ ԱՅՍԻՆՔԵՆ ԳԱՂՂԻՅԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ-ՏԱՃԿԵՐԵՆ

I հրատ., Վիեննա, 1853, էջ 1358, պարունակում է 45 000 բառահոգված:

II հրատ., Վիեննա, 1871, էջ 1822, պարունակում է 47 000 բառահոգված:

122. Էփրեկյան Սուփաս

ՊԱՏԿԵՐԱԶՄԻԿ ԲՆԱՇԽԱՐՀԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆ

Հատ. 1, ա) հրատ., Վենետիկ, 1900, էջ 806, Ա—Ը տառերը:

բ) հրատ., 1905, էջ 843:

Հատ. 2, Կ. Պոլիս, 1905, էջ 472, Բ—Կոստանդնուպոլիս:

123. ԸՆՏԱՆԵՆԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՏՂԱՅՈՑ ՎԱՐԺՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Կ. Պոլիս, Խառ-ղյուղ, 1870, էջ 48: Տե՛ս № 226. Ո. Մ.:

124. ԸՆԻԱՐՁԱԿ ԲԱՌԱՐԱՆ ԱՐԱՐԵՐԵՆԵ-ՀԱՅԵՐԵՆ

Բեյրութ, 1959, էջ 467, պարունակում է 30 000 բառահոգված:

125. Թագապազյան Ժորժ

ԲԱՌԱՐԱՆ ԱՐԱՐԵՐԵՆԵ-ՀԱՅԵՐԵՆ

Բեյրութ, 1960, էջ 550, պարունակում է 25 000 բառահոգված:

126. Թագապազյան Ժորժ

ՀԱՅ-ԱՐԱՐԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Բեյրութ, 1963:

127. Թեոփիլյան Մարկոս

ԲԱՌԳԻՐՔ ԵՐԵՎԵԼԻ ԱՐԱՆՑ

Հատոր Ա, Վենետիկ, 1839, Ա—Յ, էջ 12 + 984:

Հատոր Բ, Վենետիկ, 1839, Ն—Ց, էջ 1071:

Պարունակում է հաշվառության և օտար նշանավոր դեմքերի կենսագրություններ:

Հանրադիտական բնույթի անձնանունների բառարան է:

128. Թերզյան Պ. Հ.

ՀԱՆԳԱՐԱՆ ՆՈՒՅՆԱԶԱՅՆ ԵՎ ՆՈՒՅՆԱՀԱՆԳ ԲԱՌԵՐՈՒ

Կ. Պոլիս, 1905, էջ 45:

129. Թեբյան Հարություն

ԱՌՁԵՌՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՍՊԱՆԵՐԵՆԵ-ՀԱՅԵՐԵՆ

Բեյրութ, 1955, էջ 557 + 6, պարունակում է 30 000 բառահոգված:

130. Թիրաֆյան Գալուստ

ՎԵՅՀԱԶԱՐՅԱԿ

(Թուրքերեն-հայերեն բառարան)

Կ. Պոլիս, 1880, էջ 7+218, պարունակում է 6000 բառահոդված:

131. Թիրաֆյան Հարություն

ԱՐԻԱՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆ

Վիեննա, 1914—1920 թթ., էջ 397, պարունակում է 1300 բառահոդված:

132. Թովմասյան Հայկ

ԲԱՌԱԳԻՐՔ ԱՐԱՐՆԵՆ-ՀԱՅՆԵՆ

Բեյրութ, 1952, էջ 179:

133. Թորոսյան Պետրոս

ԱՌՁՆՈՒՆ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ԱՆԳԼԻՆԵՐԵՆ-ՀԱՅՆԵՐԵՆ

Նյու-Յորք, 1899, էջ 8+360, պարունակում է 25 000 բառահոդված:

134. Թորոսյան Պողոս Տյուրիկեցի

ՏԵՏՐԱԿ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆԻ

(Թուրքերենից-հայերեն չափածո)

Նոր Նախիջևան, 1794, էջ 96, պարունակում է 1800 բառահոդված:

135. Թրյանց Ռափայել

ՆՈՐ ԱՌՁՆՈՒՆ ԲԱՌԱՐՔ

Վենետիկ, 1845, էջ 512, թերատիպ, մինչև ժողովումն չառք:

136. Թումանյան Հարություն

ՀԱՅ-ՌՈՒՍՆԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Թիֆլիս, 1910, էջ 440, պարունակում է 12 000 բառահոդված:

137. Թումանյան Հարություն

ՌՈՒՍ-ՀԱՅՆԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

I հրատ., 1907, Թիֆլիս, էջ 403, պարունակում է 12 000 բառահոդված:

II հրատ., 1912, Թիֆլիս, էջ 662, պարունակում է 12 000 բառահոդված:

138. Իսկն խալիֆան

ՎԵՋԱՅԱԹ Է՛, ԱՍՅԱՆ
(ԱՆՆԵՆԱԳԱԾ ԵՐԵԿԻՆԵՐ)

«Մոռճամ էլ պլուլտան» աշխարհադրական բառարան, Գահիրե, 1935, էջ 372+8):

139. Լոգինով Ա. Ս., Հյուսելին Զադե (Լեբեդև)

ՌՈՒՍ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ
(Ե-րդ դասարանների համար)

Բաքու, 1933, էջ 28, պարունակում է 1800 բառահոդված:

140. Լոգիկոս Ա. Ս., Պրեզչուցով Ն. Ս.

ՌՌԻՍ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՌՍԲԱՆ
(7-րդ դասաբանների համար)

Բաքու, 1933, էջ 32, պարունակում է 2000 բառանոցված:

141. Լուսինյան Գլխտմն. Փասմանյան Կարապետ

ԱՌՁԵՌՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՇԽԱՐՀԻՎ ԼԵԶԳՆ-ՖՐԱՆՍԵՐԵՆ

4. Պոլիս, 1915, էջ 8+838, պարունակում է 42 000 բառահոդված:

142. Լուսինյան Գվիտոն

ՆՈՐ ԲԱՌԳԻՐՔ ՊԼՏԿԵՐԱԶԱՐԿ ԶՐԱՆՍԱՀԱՅ

I հրատ., հատ. II, փաթիլ, 1900, A—H, էջ 14 + 1060:

Հատ. Բ, Փարիզ, 1900, 1—V էջ 817.

11 Տրատ., հատ. Ա, Կ. Պոլիս, 1909, Ա—Ի, էջ 1060:

Հատ. Բ, 4. Պոլիս, 1910, 1—V, էջ 817:

143. Խալկարյան Գրիգոր

ԳԻՐԺ. ՈՐ ԿՈՉԻ ՇԱԽԻՂ ԼՆԶՈՒԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

(Հայ-ռուսերէն բառարան)

Պետերբուրգ, 1755, էջ 156:

144. Խաչատուրյան ժ.

ՐԱՌԱՐԱՆ ԱՆԳԼԻԵՐԵՆԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ

Հայեպ, 1945, էջ 116, պարունակում է 1779 բառահոդված:

Ծ ա ն ո թ ՚. Այս փաստորեն բառարան չէ, այլ դասերի բաժանված ինք-
ուսույց է և դասավորված ոչ ալբրենական կարգով:

145. Խուղարաշյան Աղեֆանդր

ԲԱՌԱՐԱՆ Ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒԷ Ի ՌԻՐՈԱՏ ԲԱՐՐԱՌ

Հատ. Ա, Ա—Կ, Մոսկվա, 1838, էջ 32+613, պարունակում է առաջաբան, բերականական ծանոթություններ և 18 000 բառահոգված:

Հատ. Բ, Հ—Ֆ, Մոսկվա, 1838, էջ 530, պարունակում է 17 000 բառահոգված:

146. Գառուրյան Բամարա

ԲՈՒՅՍՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԼԱՏԻՆԵՐԵՆ—ՀԱՅԵՐԵՆ—ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1962, էջ 246, պարունակում է 1274 բառահոգված, վերջում ունի հալերեն և ռուսերեն ցուցիչներ:

147. ՄԻՍԱԿՅԱՆ, ԲԱՌԱՐԱՆ տե՛ս Օրմանյան Մաղարիտ:

148. *Castellus Edmundus*

LEXICON HEPTAGLOTEN HEBRAICUM, CHALDIACUM, SYRIACUM,
SAMARITARUM, AETHIOPICUM, ARABICUM CENJUNCTIM
ET PERSICUM SEPARATIM

Լոնդոն. 1669:

149. Կարապետյան Պետրոս Զեֆի

ՄԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ—ՕՍՄԱՆԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1907, էջ 48+875, պարունակում է առաջաբան և 50 000 բառ, ոճ և ասույթ:

150. Կարապետյան Պետրոս Զեֆի

ՄԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՕՍՄԱՆԵՐԵՆ—ՀԱՅԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1912, էջ 968, պարունակում է 50 000 բառահոգված, վերջում ունի առաջվածքներ:

151. Կարաֆեշիշյան Մարիա. Սարափիկյան Աղեֆանդրա

ՌՈՒՍ—ՀԱՅԵՐԵՆ ԳՊՐՈՑԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1942, էջ 524, պարունակում է 12 000 բառահոգված:

152. Կարաֆեշիշյան Մարիա, Սարափիկյան Աղեֆանդրա. Մխիթարյան Մամիկոն

ՌՈՒՍ—ՀԱՅԵՐԵՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1934, էջ 504, պարունակում է 10 000 բառահոգված:

153. Կիրակոսյան Գաբեղին

ՊԱՐՄԿԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Ջուղա—Սպահան—Թեհրան, 1933, էջ 10 + 788, պարունակում է հեղինակի և պրոֆ. Շ. Աճառյանի առաջաբանները և 20 000 բառահոգոված:

154. Կուլավ (յան) Ավետիք

ԲԱՌԳԻՐՔ ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ

Վիեննա, 1884—1889 թթ., էջ 15 + 1667, պարունակում է առաջաբան, գերմաներեն լեզվի խոնարհման պատկեր և 120 000 բառահոգոված:

155. Կոստանյան Կարապետ

ԲԱՌԱՅՈՒՅԱԿ ԱՌԱՋԻՆ, ՇԱՂԿԱՔԱՂԻ ՀԱՄԱՐ

Թիֆլիս, 1885, էջ 94, պարունակում է 700 բառահոգոված:

156. Հախպատյան Միքայել

ԱՌՋԵՌԻՆ ԲԱՌԱՐԱՆ Ի ՌՈՒՍԱՅ ԼԵՋՈՒԷ Ի ՀԱՅ

Թիֆլիս, 1879, էջ 672, պարունակում է 13 000 բառահոգոված:

157. Հակոբյան Հովհաննես

ԳՐՊԱՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆ ԱՆԳԼՈ-ՀԱՅ

Բոստոն, 1905, էջ 292:

158. Հակոբյան Պ. (հրատ.)

ԱՌՋԵՌԻՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՓՈՒՐՔԵՐԵՆԵ Ի ՀԱՅԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1889, էջ 176, պարունակում է 7000 բառահոգոված:

159. Հակոբյան Սևրգել

ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ՍՊՈՐՏԱՅԻՆ ՀԱՄԱՌՈՒՑ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1956, էջ 152, պարունակում է 4500 բառահոգոված:

160. Հակոբյան Վ.

ԲԱՌԱՐԱՆ ԱՆԳԼԵՐԵՆԵ Ի ՀԱՅ

I հրատ., Կ. Պոլիս, 1894, էջ 430:

II հրատ., Կ. Պոլիս, 1907, էջ 1045, պարունակում է 45 000 բառահոգոված:

161. ՀԱՄԱՐԱՐԱՌԻ ԿԱՄ ՅԱՆԿ ԵՄԱՆԱԶԱՅՆ ԲԱՌԻՅ ՆՈՐՈՅ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԱՅՐԲԵ-
ՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱԻ ՇԱՐԱԳՐԵԱԼ
Զմյուռնիա, 1848, էջ 604:

163. ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ Ի ՊԷՏՍ ՆՈՐԱՎԱՐԺԻՅ տե՛ս Զամչյան Մ.,

163. ՀԱՅՆԵՐՆ ԼԵԶՈՒԻ ՀԱՎԱՔԱԾՈ ԱՍԱՑԻԱԾՈՅ տե՛ս Ալաճաճյան Համբարձում:
Կ. Պոլիս, 1862, էջ 70:

164. Հ. Ռ. (Հակոբ ճոլոլյան—Սիրունի)

ԲԱՑԱՏՐՎԱՆ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Կ. Պոլիս, 1914, էջ 64:

165. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ
Հատ. 1, պրակ 1, Երևան, 1935, էջ 16 + 480:

166. Հաբուրյունյան Մարտիրոս

ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԳԻՐԲ

(Օտարաղղի բառերի և օտարաղի բառերի ու դարձվածքների, որոնք զործա-
ծական են հայոց գրականության մեջ):

Ալեքսանդրապոլ, 1912, էջ 14 + 426, պարունակում է 10 000 բառահոգված:

167. Հաբուրյունյան Միֆայել

ՀԱՅ-ՌՈՒՍՆԵՐՆ ԼԵԶՎԱՐԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

(Զեռագրի իրավունքով)

Երևան, 1963, էջ 306, պարունակում է 4500 բառահոգված:

168. Հաբուրյունյան Վարդան

ԳՐՊԱՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆ ՊԱՐՍԿԵՐՆԵՆԻՅ-ՀԱՅՆԵՐՆ

Բավրիլ, 1934, էջ 462, պարունակում է 10 000 բառահոգված:

169. Հյուսիսարևելյան Հովհաննես

ՍՏՈՒԳԱՐԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅ ԼԵԶՎԻ

Կ. Պոլիս, 1894, էջ 409, պարունակում է 5000 բառահոդված:

170. [Հյուսիսարևելյան էդուարդ]

ԲԱՌԳԻՐՔ ՅԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԷ Ի ԳՐԱՐԱՐ

Վենետիկ, 1869, էջ 575, պարունակում է 40 000 բառահոդված:

171. Հովհաննիսյան Արիստղոս

ԲԱՌԳԻՐՔ ՌՈՒՍԵՐԵՆԻՅ-ՀԱՅԵՐԵՆ

Հատ. Ա, Թիֆլիս, 1886, էջ 591, պարունակում է 27 000 բառահոդված:

Հատ. Բ, Թիֆլիս, 1893, էջ 4 + 667 + 30, պարունակում է 31 000 բառահոդված:

172. Հովհաննիսյան Գիսակ

ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ԾՈՑԱՏԵՏՐ

(Խ տառի զործածությունը)

I հրատ., Թիֆլիս,

II հրատ., Թիֆլիս, 1933, էջ 29, պարունակում է 600 բառ:

173. Հովհաննիսյան Խաչատուր

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԲԱՌԳԻՐՔ

(Հավելված եղիշեի պատմություն Վարդանանց ըստ Անձևացեաց օրինակի)

Մոսկվա, 1893, էջ 35, պարունակում է 542 բառահոդված: Ունի հատուկ անուն-
ներ և ոճեր:

174. [Հովհաննիսյան Հովհաննես]

ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1924, էջ 173:

175. Հովհաննիսյան Միհրան

ԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ

Կ. Պոլիս, 1911, էջ 816, պարունակում է 30 000 բառահոդված:

176. Հովհաննիսյան Մինրան

ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ-ՖՐԱՆՍԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1925, էջ 1072, պարունակում է 50 000 բառահոգված:

177. Հովհաննիսյան Տիգրան, Մալխասյան Ստեփան. Արևիկյան Մանուկ, Պոպուլյան Ալեքսանդր

ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌՁԵՌՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Թիֆլիս, 1919, էջ 100, պարունակում է 1400 բառահոգված և ընդարձակ առաջարան:

178. Հովսեփյան Հ., Շատ Ի., Մարար Ա.

ՀԱՅԵՐԵՆ-ԱՐԱՌԵՐԵՆ ԱՌՁԵՌՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Հալեպ, 1954, պարունակում է 9 000 բառահոգված:

179. Ղարիբյան Արարատ, Պարիս Գևորգ

ԳՊՐՈՑԱԿԱՆ ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

I հրատ., Երևան, 1956, էջ 35+180, պարունակում է 13 000 բառ, լեբրջում ունի ուղղախոսական համառոտ բառարան (616 բառ):
II հրատ., Երևան, 1959, էջ 256:

180. Ղարիբյան Արարատ, Շեկյան Գուրգեն

ԳՊՐՈՑԱԿԱՆ ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1965, էջ 215, 17 000 բառ:

181. Ղարիբյան Արարատ

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈՐ ԲԱՌԱՐԱՆ

I հրատ., Երևան, 1945, էջ 185, պարունակում է բերականական համառոտ տեղեկություններ և 12 000 բառ:
II հրատ., Երևան, 1947 (նույնը որոշ լրացումներով):

182. Ղարիբյան Արարատ, ՏԵՐ-Մինասյան Երվանդ, Գևորգյան Մամիկոն

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

I հրատ., Երևան, 1947, էջ 379, պարունակում է 28 000 բառահոգված:
II հրատ., Երևան, 1960, էջ 442, պարունակում է 40 000 բառահոգված:

183. Ղարիբյան Արարատ. Տեր-Մինասյան երվանդ, Գևորգյան Մամիկոն

ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1945, էջ 528, պարունակում է 28 000 բառահոգված:

Վերջում ունի ուսաց լեզվի համառոտ քերականություն:

184. Ղարիբյան Արարատ (խմբ.)

ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1941, էջ 312, պարունակում է 6000 բառահոգված:

Մ ա ն թ. Այս բառարանի աշխատանքներին մասնակցել են Պ. Աթա-
յանը, Վ. Գրիգորյանը, Վ. Ռերզիբաշյանը, Հ. Մաղմանյանը, Մ. Գե-
վորգյանը, Դ. Գասպարյանը:

185. Ղարիբյան Արարատ

ՌԻԳՂԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1940, էջ 103, պարունակում է 4500 բառ և քերականական համառոտ տեղեկություններ:

186. [Ճամբլան ֆիլիպոս]

NUOVO DIZIONARIO ITALIANO-FRANCESE-ARMENO-TURCO

ՆՈՐ ԲԱՐԲԱՌԱՐԱՆ ԻՏԱԼԵՐԵՆ-ԳԱՂԳԻՐԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ-ՏԱՃԿԵՐԵՆ

Վիեննա, 1846, էջ 12 + 1120:

187. [Ճեղալյան Գրիգոր]

ԱՌՁԵՌՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԼԵԶՎԻ

Վենետիկ, 1865, տես Ավգերյան Մկրտիչ:

188. Ճիվանյան Նշան

ԱՌՁԵՌՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ԳԻՑԱՐԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՎԱՆՅ ՀԱՎԵԼՅԱԼ ՀԱՏԿԱԿԱՆ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՔ

Կ. Պոլիս, 1879, էջ 2 + 645:

Ա մաս, օտարազգի հատուկ անուններ, պարունակում է 12 000 բառահոգված:

Բ մաս, հայկական հատուկ անուններ, պարունակում է 4000 բառահոգված:

189. Մալեզյան Հովհաննես

ԲԱՌՏԵՏՐ ՌԱՄԿՈՐԵՆԷ-ՀԱՅԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1874, էջ 85:

190. Մալխասյանց Ստեփան

ՀԱՅՏԵՐԵՆ ԲԱՅԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Հատ. 1, Երևան, 1944, էջ 22+608, պարունակում է 32 000 բառահոգված:

Հատ. 2, Երևան, 1944, էջ 512, պարունակում է 25 000 բառահոգված:

Հատ. 3, Երևան, 1944, էջ 614, պարունակում է 31 000 բառահոգված:

Հատ. 4, Երևան, 1945, էջ 646, պարունակում է 32 000 բառահոգված:

Վերջում տրված են օտարազգի բառեր և կաշտի կապակցություններ:

Երկրորդ հրատարակությունը Բեյրութ—Լիբանան, 1955—1956 թթ.:

Հրատարակիչ՝ Սիմեոն Սիմոնյան:

192. Մալխասյանց Ստեփան, Մամիկոնյան Նիկողայոս, Տեր-Միքայելյան Ներսես

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԵՐԵՆ, ԲԱՌԱՐԱՆ ԵՐԿԱՌՈՒՂԱՅԻՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ

Թիֆլիս, 1927, էջ 149, պարունակում է 10 000 բառահոգված:

192. Մալխասյանց Ստեփան, Մամիկոնյան Նիկողայոս, Տեր-Միքայելյան Ներսես

ՌՈՒՍ-ՀԱՅՏԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ, ԵՐԿԱՌՈՒՂԱՅԻՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ

Թիֆլիս, 1925, էջ 8+170, պարունակում է 10 000 բառահոգված:

193. Մաղաֆյան Մաարիոս

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԵՎԵԼԻ ԱՐԱՆՑ

Տե՛ս Թեոփիլյան Մատթեոս:

194. Մամեղ-Ջաղե Ջ., Կասում-Բեյլի Ղ.

ԹՈՒՐԲ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Բաքու, 1933, էջ 22, պարունակում է 1800 բառահոգված:

Դասավորված է ըստ հոգվածների:

195. Մամեղ-Ջաղե Ջ., Կասում-Բեյլի Ղ.

ԹՈՒՐԲ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ, ԲԱՌԱՐԱՆ

Բաքու, 1933, էջ 29, պարունակում է 2300 բառահոգված:

196. Մարգարյան Հ. (տպգր.)

ԲԱՌՏԵՏՐ ՌԱՄԿՈՐԷՆԷ Ի ՀԱՅՏԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1874:

197. Մարտիկյան Ոսկան

ԲԱՌԱՐԱՆ ՄՏԱՄՈՒՄԻ

Հատ. Ա, Գա՛հրե, 1939, էջ 273:

198. Մարտիրոսյան Ա. Ն. (խմբ.)

ԱԳՐԲԵՋԱՆԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Բաքու, 1950, էջ 50, պարունակում է 2000 բառ, VIII դասարանների համար:

199. Մարտիրոսյան Ա. Ն. (խմբ.)

ԱԳՐԲԵՋԱՆԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲՅՈՒԱՐԱՆ,

Բաքու, 1950, էջ 50, IX դասարանների համար:

200. Մարտիրոսյան Ա. Ն. (խմբ.)

ԱԳՐԲԵՋԱՆԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Բաքու, 1950, էջ 13, X դասարանների համար:

201. Մելիք Ալեքսանդր

ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ՕՏԱՐԱՋԳԻ ԲԱՌԵՐՈՒ

Բոստոն, 1912, էջ 230, պարունակում է 1500 բառահոգոված:

202. Մելիք Ալեքսանդր

ԳՐԳԱՆԻ ՄԻՋԱՋԳԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱԿ

(գրպանի բառարան)

Նյու-Յորք, 1930, էջ 359, պարունակում է 4000 բառահոգոված:

203. Մելիքյան Ռաֆայել. Կարապետյան Տիգրան

ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1959, պարունակում է 10 000 բառահոգոված:

204. Մելիքյան Ռաֆայել, Սեկույան Արա

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԳՐՐՈՑԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1963, պարունակում է 10 000 բառահոգոված:

205. Մինասյան Ե. (հրատարակիչ)

ԱՆԳԼՈ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԵՎ ՀԱՅ-ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Կ. Պոլիս, 1865, էջ 54, 1800 բառահոգոված:

I part. English into Armenian.

II part. Armenian into English.

206. Մինասյան Միքայիլ

ԱՌՋԵՌԻՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ-ԱՆԳԼԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1902, էջ 506, պարունակում է 25 000 բառահոգոված:

207. Մինասյան Մինաս

ԲԱՌԱՐԱՆ ԱՆԳՂԻՆԵՐՆԵՆ, ՀԱՅԵՐԵՆ ԵՎ ՀԱՅԱՏԱՌ ԹՈՒՐԳԵՐՆԵՆ

1 Հրատ., 1893, Կ. Պոլիս, էջ 8+1064:

11 Հրատ., 1908, Կ. Պոլիս, էջ 10+996, պարունակում է 22 000 բառահոգված՝ Ունի առաջաբան և հատուկ անունների ցանկ:

208. Մխիկյան Հովհաննես

ԱՌՁՆՈՒՆ ԲԱՌԱԳԻՐՔ ՀԱՅԵՐԵՆ-ԼԱՏԻՆԵՐՆԵՆ

1 Հրատ., Հոռմ, 1887, էջ 27+483:

2 Հրատ., Լուվեն, 1906, էջ 27+483:

209. Մխիկյան Հովհաննես

ԱՌՁՆՈՒՆ ԲԱՌԱԳԻՐՔ ԼԱՏԻՆԵՐՆԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ

Հոռմ, 1893, էջ 16+1114:

210. Մխիթար Արքա Սերաստացի

ԲԱՌԱԳԻՐՔ ՀԱՅԿԱԶՆԱՆ ԼԵԶՈՒԻ

Հատ. 1, Վենետիկ, 1749, էջ 22+1251, ունի 54 500 բառահոգված և ընդարձակ առաջաբան:

Հատ. 2, Վենետիկ, 1769, պարունակում է՝

ա) Մնացորդ զրաբար բառից հայկազեան լեզուի (8000 բառահոգված), հեղինակ՝ Սիմեոն Աստվածատրյան, էջ 1—763:

բ) Բառարան հատուկ անունից Աստվածաշունչ զրոց հին և նոր կտակարանաց (7000 բառահոգված), հեղինակ՝ Զաբարիա Ալեքսանյան, էջ 1—232:

գ) Բառարան հատուկ անունից, որք զտանին ալլ և ալլ զիրս արտարո Աստվածաշունչ զրոց (4500 բառահոգված), հեղինակ՝ Իդնատիոս Խաչատրյան, էջ 233—371:

դ) Բառգիրք ի զրաբարէ աշխարհաբարն (13 000 բառահոգված), հեղինակների՝ Սիմեոն Աստվածատրյան, Իդնատիոս Խաչատրյան, Զաբարիա Ալեքսանյան և ուրիշներ, էջ 1—416:

ե) Բառգիրք յաշխարհաբարէ ի զրաբարն (22 000 բառահոգված), հեղինակների՝ Մկրտիչ Անանյան, Սահիան Ասլիկյան, էջ 1—700:

211. Մկրտիչյան Ասատուր

ԲԱՌԱՐԱՆ ՊՈՒՎԿԱՐՆԵՐՆԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ-ՏԱՃԿԵՐՆԵՆ

Սոֆիա, 1904, էջ 48+543, պարունակում է 25 000 բառահոգված, առաջաբան և բուլղարերենի բերականական գիտելիքներ:

212. Յաղուբյան Առուր

ENGLISH-ARMENIAN AND ARMENIAN-ENGLISH CONCISE
DICTIONARY

Լոս-Անջելոս, 1944, էջ 176:

1 մաս, անգլերեն-հայերեն-լատինատառ, պարունակում է 10 500 բառ:

11 մաս, հայերեն-անգլերեն-լատինատառ, պարունակում է 11 000 բառ:

213. Յաղության Ատոու

ՀԱՅԱՍՏԱՌ ԹՈՒՐԳԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Նյու-Յորք, 1919, էջ 224:

214. Յաղության Կարապետ

ՀԱՅԵՐԵՆ-ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Թիֆլիս, 1891, էջ 24+264, պարունակում է 30 000 բառահոգված, առաջարան
և հաշիբների համառոտ բերականություն:

215. Якович де Мирнево Федор Иванович

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ СЛОВАРЬ ВСЕХ ЯЗЫКОВ И НАРЕЧИЙ

СПб. 1791, 61700 слов-статья.

216. Յախուշյան Ազատ

ԲԱՅԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Հայ դրականության V—VIII դասարանների համար:
Երևան, 1964, էջ 50:

217. Նազարյանց Հակոբ

ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅ-ԱՐԱՐԵՐԵՆ

Հալիպ, 1953, էջ 55:

218. Նավասարդյան Տիգրան

ԲԱՌԳԻՐԳ ԱՐԱՐԱՏՏԱՆ ԲԱՐԲԱՌԻ

Թիֆլիս, 1903, էջ 132, պարունակում է 3000 բառահոգված:

219. Նարայեյ Լուսինյան տե'ս № 84. 4-րդ հրատ.

220. Ներսեսովիչ Աստվածատուր

ԼԱՏԻՆԵՐԷՆ-ՀԱՅՆԵՐԷՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Հռոմ, 1695, էջ 596, պարունակում է 17 500 բառահոգված:

221. Norayr Vrouyr.

RÉPERTOIRE ÉTYMOLOGIQUE DE L'ARMÉNIEN

(ստուգաբանական բառարան)

Անտվերպեն, 1948, էջ 301:

222. Նուպարյան Մեսրոպ

ԱՌՁԵՌՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՅՐԱՆՍԵՐԵՆ-ՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻԿ

I հրատ., Կ. Պոլիս, 1911, էջ 2+818+122, պարունակում է 33 000 բառահոգված:
Վերջում ունի օտարաբառ առույթների բառարան (1250 բառ) և պատմական
պշխարահոգեական ու ղիցարանական տնտնեների բառարան (2600 բառ):

223. Նուպարյան Մեսրոպ

ԲԱՌԱՐԱՆ ՅՐԱՆՍԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՇԽԱՐՀԻԿ

I հրատ., Կ. Պոլիս, 1889:

II հրատ., Կ. Պոլիս, 1892, էջ 23+1092:

224. Նուպարյան Մեսրոպ

ԳՐԱԳԱՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆ ՅՐԱՆՍԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ

I հրատ., Փարիզ, 1928, էջ 640, պարունակում է 13 000 բառահոգված:
II հրատ., Կ. Պոլիս, 1931, էջ 285, պարունակում է 13 000 բառահոգված:

225. Նուպարյան Մեսրոպ

ԲԱՌԱՐԱՆ ՅՐԱՆՍԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ

Բեյրութ, 1955, էջ 210:

226. (Ա. Մ.)

ԲԱՌԱՐԱՆ ԲՆՏԱՆԵԿԱՆ ՏՂԱՅՈՅ ՎԱՐՔՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Կ. Պոլիս, Խառ գյուղ, 1870, էջ 48, պարունակում է 700 բառահոգված:

227. Ոսկյան Կոմիտաս

ԱՌՁԵՌՆ ԲԱՌԱԳԻՐՔ ՀԱՅԵՐԵՆ-ԳԱՂՂԻԵՐԵՆ

I հրատ., Կ. Պոլիս, 1887, էջ 498:

II հրատ., Կ. Պոլիս, 1893, էջ 929, պարունակում է 37 000 բառահոգված:

Մ ա ն ո թ. Առաջին հրատարակությունը վերնադրված է «Առձեռն բա-
ռարան հայերենի ի գաղղիերեն»:

228. Չազրեյան Եփրեմ

ՆՈՐ ԲԱՐՐԱՌԱՐԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՀԱՅԵՐԵՆ-ՏԱՀԿԵՐԵՆ

Վիեննա, 1850, էջ 466, պարունակում է 20 000 բառ:

229. Չազմագեյան Հարություն

ԸՆԳԱՐՁԱԿ ԲԱՌԱՐԱՆ ԱՆԳՂԻԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ

I հրատ., Բոստոն, 1922, էջ 1424, պարունակում է 100 000 բառահոգված:
Վերջում ունի աշխարհադրական-ղիցարանական և պատմական բառարան:

II հրատ., Բեյրութ, 1952:

III հրատ., Բեյրութ, 1960:

230. Չարոյան Բարսեղ

ԳՐԱՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ-ՍՐԱՐԵՐԵՆ

Հալեպ, 1934, էջ 28, պարունակում է 8000 բառաձողված:

231. [Չամչյան Մխիթար]

ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ Ի ՊԷՏԱ ՆՈՐԱՎԱՐԺԻՑ Ի ԳՐԱՐԱՐԷ-ՅԱՇՆԱՐՀԱՐԱՐ

I հրատ., Վենետիկ, 1843, էջ 167, պարունակում է 7200 բառաձողված:
II հրատ., Վենետիկ, 1859, էջ 167:

232. Չոլազյան Տեմբրեիոս

ՆՈՐ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԷ Ի ՏՈՒՆԱՐԷՆ

Կ. Պոլիս, 1865, էջ 358, պարունակում է 20 000 բառաձողված:

233. Паллас П. С.

СПАВНИТЕЛЬНЫЙ СЛОВАРЬ ВСЕХ ЯЗЫКОВ И НАРЕЧИЙ

Հատ. 1, Պետերբուրգ, 1787, էջ 412, պարունակում է 285 բառաձողված:

Հատ. 2, Պետերբուրգ, 1789, էջ 492:

234. Պաղտատյան Գ.

ԲԱՌԳՐՔՈՒՅԿ ՀԱՅԵՐԵՆ Ի ՏԱՃԿԵՐԵՆ ԵՎ Ի ԳԱՂԴԻՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1858:

235. Պալյան Գ.

ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ-ԳԱՂԴԻՐԵՆ

Վենետիկ, 1926, էջ 575, պարունակում է 50 000 բառաձողված:

236. Պատկանյան Ռաֆայել

ԺՈՂՈՎԱՆՈՒՅՔ ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԲԱՌԵՐԻ ՆՈՐ ՆԱԽԷՋԵՎԱՆՅՈՑ ԼԵՁՎԻ ՄԵՋ ՄՏԱԾ

Պետերբուրգ, 1870, էջ 32, պարունակում է 1200 բառաձողված:

237. Պատկանյան Ռաֆայել

ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Մոսկվա, 1860, էջ 16, թերատիպ, մինչև ОБЪЯВЛЕНИЕ բառաձողվածը:

238. Պարիս Գեորգ

ՊՈԼԻԳՐԱՖԻԱԿԱՆ ԵՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ
ԲԱՏԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1953, էջ 134, պարունակում է 550 բառաձողված: Այս աշխատության
121—134 էջը զբաղեցնում է հայ-ռուսերեն բաժինը 450 բառաձողվածով:

239. Պեշկով Ե. Օ., Ֆադեև Ն. Ի.

ԳՊՐՈՑԱԿԱՆԻ ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1961, էջ 172:

240. Պետոյան Վարդան, Ամինե Ավդալ, Հաշիե Զեդի, Գյանջո Զարգիե

ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻՑ ՓՐԳԵՐԵՆ ԼԵԶԱԻ

Երևան, 1933, էջ 115, պարունակում է 7000 բառահոգված:

241. Պետոյան Վարդան, Խաչատրյան Աստվածատուր, Վափաճեցյան Գրիգոր, Հաշիե Զեդի, Զատմե Զալիլ, Ամինե Ավդալ, Զարգիե Գյանջո, Վեգիբ Նադրի, Տիտալ Մուրադ

ՏՆՐՄԻՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ-ՓՐԳԵՐԵՆ

Երևան, 1936, էջ 71, պարունակում է 1300 բառահոգված:

242. Պետրոսյան Մաղաբյա

ՆՈՐ ԲԱՌԳԻՐՔ ՀԱՅ-ԱՆԳԼԵՐԵՆ

Վենետիկ, 1875, էջ 30+736, պարունակում է 40 000 բառահոգված, առաջաբան, քերականական ծանոթություններ: Վերջում ունի աշխարհագրական և հատուկ անունների ցանկ:

243. Պոզանյան Բյուզանդ

ԲԱՌԱՐԱՆ ՖՐԱՆՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ

244. Պոզանյան Հակոբոս

ԲԱՌԱՐԱՆ Ի ՏԱՀԿԱԿԱՆԵԻ Ի ՀԱՅ

I հրատ., Վիեննա, 1841:

II հրատ., Վիեննա, 1858, էջ 12+1023, պարունակում է 46 000 բառահոգված:

245. Պոզանյան Հակոբոս

ՀԱՄԱՌԾՑ ԲԱՌԱՐԱՆ Ի ՀԱՅԷ Ի ՏԱՀԿ

Վիեննա, 1838, էջ 530, պարունակում է 25 000 բառահոգված:

246. Պոյանյան Մ.

ԲԱՌԱՐԱՆ ԹՈՒՐԳԵՐԵՆ (ՀԱՅԱՏԱՌ)-ՀԱՅԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1897:

247. Pohl Hugo

ԲԺՇԿԱՐԱՆ, ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Քիֆիս, 1892, էջ 694, պարունակում է 672+3500 բառահոգված:

248. Պոսյով Կարապետ

ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ ՌՈՒՍԱՅ ԵՎ ՀԱՅՈՅ

Մոսկվա, 1841, էջ 128, պարունակում է 5800 բառահոդված:

249. Պոտուրյան Մկրտիչ

ՀԱՅ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿ

Պուրբեշ, հատ. I, 1938—1940 թթ., էջ 970:

I պրակ, 1938, էջ 1—200:

II պրակ, 1938, էջ 201—400:

III պրակ, 1938, էջ 401—600:

IV պրակ, 1939, էջ 601—760:

V պրակ, 1940, էջ 761—970:

250. Ջախախյան Մանվել

ԲԱՌԳԻՐԲ Ի ԲԱՐՔԱՌ ՀԱՅ ԵՎ ԻՏԱԼԱԿԱՆ

Վենետիկ, 1837, էջ 26+1508, պարունակում է 60 000 բառահոդված, առաջաբան և քերականական ծանոթություններ, անձնանունների և աշխարհագրական անունների հավելվածով:

251. Ջախախյան Մանվել

ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ ՅԻՏԱԼԱԿԱՆԷ Ի ՀԱՅ ԵՎ Ի ՏԱՃԻԿ

Վենետիկ, 1829, էջ 982, պարունակում է 30 000 բառահոդված:

252. Ջախախյան Մանվել

ԲԱՌԱՐԱՆ ՅԻՏԱԼԱԿԱՆ ԼԵՁՈՒԷ Ի ՀԱՅ ԵՎ Ի ՏԱՃԻԿ ԲԱՐՔԱՌ

Վենետիկ, 1804, էջ 896, պարունակում է 45 000 բառահոդված:

253. Բեստեն Միֆալեյ

ԲԺՇԿԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԲԱՌԳԻՐԲ

Բառարան անուանց զանազան ախտից, դեղորեից, բուսոց, հանքաց, դեղանիւթ ողեաց, օղալին. ցամաքային, ջրային կենդանեաց ոմանց ևս ուրեք ուրեք անուանց անդամոց նշանակեալ ի լատին, լիտաւական, ի գաղղիական, լանդղիական, յունական, յարաբացւոց, ի պարսկական, ի տաճկական, և ի հայ բարբառ հանդերձ բացահայտութեամբ նոցին, պարունակում է 2500 բառահոդված:

I հրատ., Վենետիկ, 1822:

II հրատ., Վենետիկ, 1832, էջ 502:

254. Riggs Elias.

A VOCABULARY OF 6000 WORDS USED IN MODERN ARMENIAN
BUT NOT FAUND IN THE ANCIENT ARMENIAN-LEXICONS

Ջմյուռնա, 1847, էջ 162, պարունակում է 6000 բառահոդված:

255. Ռիվոլա Ֆրանչիսկո

ԲԱՌԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՅ

I հրատ., Միլան, 1621, էջ 479:

II հրատ., Փարիզ, 1633, էջ 396, պարունակում է 11 500 բառահոգիված:

256. Ռոզենտալ Մ., Յուդին Պ.

ՀԱՄԱՌՈՏ ՓԻԼՍՈՓԱՑԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1940, էջ 323:

257. ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1924, էջ 173, տե՛ս Հովհաննիսյան Հ.:

258. Սահակյան Ե.

ԱՆԳԼՈՒՌՈՒՍ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Բաբու, 1919, էջ 159, պարունակում է 3000 բառահոգիված:

259. Սահակյան Վահան

ՀԱՄԱԲԱՐԲՈՒ ԱՍՏՎԱՆՍՏՈՒՆՁ ՄԱՏՅԱՆԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ

ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՅ ԱՐԳԻ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐՈՎ

Բելյուրի, 1963, էջ 1280:

260. Սարափյան Կղեոպատրա

ԳԻՐՔ, ՈՐ ԿՈՉԻ ԲԱՆԱԼԻ ԳԻՏՈՒԹԻԱՆ

Ռուս-հայ և հայ-ռուսերեն բառարան

Պետերբուրգ, 1788, էջ 285, հայ-ռուսերեն բաժինը պարունակում է 2000 բառահոգիված, ռուս-հայերեն բաժինը՝ 2500 բառահոգիված. մենի քերականական բաժին, խոսակցություններ:

261. Սեմենսկի Կ.

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1953, էջ 160, պարունակում է 500 բառահոգիված: Այս աշխատության լերջում որպես հավելված տրված է օտարազգի երաժշտական տերմինների բառարան:

262. Սիարանդով Սամանդ. Չաչան Արամե

ՀԱՅ-ՔՐԳԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1957, էջ 357, պարունակում է 23 000 բառահոգիված:

263. Սիմեոնյան Մկրտում

ՓՈՔՐԻԿ ԲԱՌԱԳԻՐՔ ԱՆԳԼՈՒՅՑԻՈՅ ԼԵԶՈՒԷ՝ ԹԱՐԳՄԱՆԵԱԼ Ի ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌ

Մադրաս, 1803, էջ 142, պարունակում է 5000 բառահոգիված:

264. Սյուրմեյան Արտավազդ

ԲԱՌԱՐԱՆ, ՍՈՒՐՐ ԳՐՈՅ

1926 թ.:

265. [Սումայան Սուֆիաս]

ԲԱՌԱՐԱՆ, ՀԱՄԱՌՈՏ ԱՆԳՎԻԵՐԷՆ-ՀԱՅԵՐԷՆ

Վենետիկ, 1635:

266. [Սումայան Սուֆիաս]

ԲԱՌԳԻՐԲ ՀԱՄԱՌՈՏ ՀԱՅ-ԱՆԳՎԻԵՐԷՆ

Վենետիկ, 1635:

267. [Սումայան Սուֆիաս]

ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ ՅԱՆԳՎԻԱԿԱՆԷ Ի ՀԱՅ Ի ՏԱՃԻԿ

Վենետիկ, 1643, էջ 444, պարունակում է 8000 բառահոդված:

268. [Սումայան Սուֆիաս]

ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԷ-ԱՆԳՎԻԵՐԷՆ ԵՎ Ի ՏԱՃԻԿ

Վենետիկ, 1643, էջ 408, պարունակում է 8000 բառահոդված:

269. [Սումայան Սուֆիաս]

ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ Ի ՏԱՃԻԵՐԷՆԷ ՅԱՆԳՎԻԱԿԱՆ ԵՎ Ի ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌ

Վենետիկ, 1643, էջ 207, պարունակում է 8000 բառահոդված:

Հավելված՝ Տաճկական առակաց թարգմանեալ յանգղիական բարբառս:

270. Старчевский А. В.

КАРМАННЫЙ СТОЯЗЫЧНЫЙ СЛОВАРЬ

I հրատ., Պետերբուրգ, 1887:

II հրատ., Պետերբուրգ, 1893, պարունակում է 140 բառահոդված:

271. Ստեփանյան Գաբիել

ԱՌՋԵՌՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ-ԳԱՂՎԻԵՐԷՆ

Վենետիկ, 1931, էջ 448, պարունակում է 17 000 բառահոդված:

272. Մրալյան Պետրոս, Գեղոյան Հովսեփ, Անդրեասյան Գրիգոր

ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ ԱՆԳՎԵՐԷՆ, ՖՐԱՆՍԵՐԷՆ ԵՎ ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆ ԼԵՋՈՒՆԵՐԻ

Երևան, 1952, էջ 264:

ա) 4--100 էջը Սրալյան Պ., անգլերեն-հայերեն բառարան, 4000 բառահոդված:

բ) 101—164 էջը Գեղոյան Հ., Ֆրանսերեն-Հայերեն բառարան, 4000 բառահոգոված:

դ) 165—264 էջը Անդրեասյան Գր., դերմաներեն-Հայերեն բառարան, 4000 բառահոգոված:

273. Վանգյան Գրիգոր

ԳՐԱՆԻ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

I հրատ., Թիֆլիս, 1906:

II հրատ., Թիֆլիս:

III հրատ., Թիֆլիս, 1914, էջ 32, պարունակում է 700 բառ:

274. Վանեկյան Երվանդ

ԲԱՌԳՐՔՈՒՅԿ ՀԱՆՔԱՆՎԱՆՑ, ՈՐ ԿԱԶՄՎԱԾ ԵՆ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԵ ՖՐԱՆՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ

ԱՆԲԱՍԽԱ, 1914, էջ 26, պարունակում է 700 բառահոգոված:

275. Վանեկյան Երվանդ

ԲԱՌԳՐՔՈՒՅԿ ՍՏՈՒԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԲԱՌԵՐՈՒ

ԱՆԲԱՍԽԱ, 1914 (ՅԱՆՎԱՐԻ):

276. Վարժապետյան Ա.

ԳՐԱՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆ ԱՆԳՂԻՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ

1903 թ.:

277. Վեցիկյան Ա.

ՈՒՂԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Գ. տպագիր. 1941, էջ 29:

278. Վիլոյ Հակոբ

ԲԱՌԳՐՔ ԼԱՏԻՆ-ՀԱՅ

Հատմ., 1710—1714 թթ., էջ 772:

Մ ա ն ո թ. 743-ից 772 էջը պարունակում է հայ կաթողիկոսների և թաղալուրների ցանկը:

279. Տաղավարյան Նազարեթ

ԲԱՌԱՅԱՆԿ ԱՆՏԱՆՎԱՆՑ ՖՐԱՆՍԵՐԵՆԵ-ՀԱՅԵՐԵՆ

I հրատ., Կ. Պոլիս, 1900, էջ 24, 700 բառահոգոված:

II հրատ., Կ. Պոլիս, 1901, էջ 40:

280. Տեմիրեիպաշյան եղիա

ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ-ԳԱՂՂԻԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1894, էջ 413, պարունակում է 25 000 բառահոգված:

281. Տեմիրեիպաշյան եղիա

ԳՐԱԿՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ-ԳԱՂՂԻԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, Բ տպագրութիւն, 1925, էջ 376, պարունակում է 25 000 բառահոգված:

282. Տեմիրեիպաշյան եղիա

ԲԱՌԱՐԱՆ ՖՐԱՆՍԵՐԵՆԵ ՀԱՅԵՐԵՆ

1 հրատ., Կ. Պոլիս, 1896, էջ 4+938, պարունակում է 40 000 բառահոգված:

11 հրատ., Կ. Պոլիս, 1930, էջ 8+1197, պարունակում է 50 000 բառահոգված:

283. Տեմիրեիպաշյան եղիա

ԳՐԱԿՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆ ՖՐԱՆՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ

1 հրատ., Կ. Պոլիս, 1886, էջ 448, պարունակում է 25 000 բառահոգված:

11 հրատ., Կ. Պոլիս, 1891, էջ 448, պարունակում է 25 000 բառահոգված:

284. Տեր-Աբրահամյան Հովնանեն

ՆՈՐ ԲԱՌ-ԳԻՐԲ ՀԱՅԵՐԵՆ ԳՐԱԲԱՐԵ-ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ԼԵԶՎԻ
ԳՐԻՍԵՐԵՆ, ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

Ոոստոմ, 1898, էջ 1150, պարունակում է 36 750 բառահոգված:

285. Տեր-Աստվածատրյան Հայկ

ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆՑ

Թիֆլիս, 1904, էջ 181, Բերատիպ, պարունակում է միայն Ա տառը, 120 անուն:

286. Տեր-Աստվածատրյան Հայկ

ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԲԱՌԱՐԱՆ ԷՍՊԵՐԱՆՏՈ-ՀԱՅԵՐԵՆ

Թիֆլիս, 1910, էջ 250, պարունակում է 5000 բառահոգված:

287. Տեր-Գրիգոր Ղ.

ԳԻՐԲ ԽՈՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ Ի ՏԱՃԿԻՐԵՆԵ Ի ՀԱՅ

Երուսաղեմ, 1882, էջ 80, 4700 բառահոգված:

288. Տեր-Հովակիմյան Մամիկոն

ՀԱՐԱՌՈՏ ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ
ԱՌԵՎՏՐԱ-ՀԱՇՎԱԳԱՀԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԵՐԻ

Երևան, 1927, էջ 86, պարունակում է 2500 բառահոգված:

289. Տեր-Ղազարյան Ա.

ՀԱՆՐԱՄԱՏՁԵԼԻ ԲԱՌԱՐԱՆ ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԲԱՌԵՐԻ ԵՎ ԳՈՐԾԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԶ ՄՏԱՅ ՄՏՔԵՐԻ ՈՒ ԴԱՐՁՎԱՄՔՆԵՐԻ

Թիֆլիս, 1905, էջ 306, պարունակում է 1500 բառահոդված:

290. Տեր-Ղազարյան Նվերեմ

ԲԱՌԱՐԱՆ ՅՐԱՆՍԵՐԵՆԵ-ՀԱՅՆԵՐԵՆ

Բւյրովի, 1957, էջ 678, պարունակում է 25 000 բառահոդված:

291. Տեր-Մանվելյան Սիոն

ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԲԱՐԲԱՌԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐԻ ՑԱՆԿ ԲԱՌԱՓՆՁԻԿ

Վաղարշապատ, 1911, էջ 23, պարունակում է 1200 բառահոդված:

292. Տեր-Մինասյան Երվանդ

ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԴԱՐՁՎԱՄՔՆԵՐԻ ԳՐԱՆԻ ԲԱՌԴՐՔՈՒՅԿ

Երևան, 1935, էջ 105, պարունակում է 800 բառահոդված:

293. Տիգրանյան Լևոն

ՄԱՐՄՆԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԿԱՄ ԱՆԱՏԱՄԻԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Թիֆլիս, 1879, էջ 84, պարունակում է՝

ա) Լատին-հայ բառարան, 900 բառահոդված,

բ) Ռուս-հայ բառարան, 900 բառահոդված:

294. Տիգրանյան Լևոն

ԲԱՌԱՐԱՆ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԲՈՒՅՍՆԵՐԻ ԼԱՏԻՆԵՐԵՆԻՅ ՀԱՅՆԵՐԵՆ ԵՎ ՌՈՒՍՆԵՐԵՆ

Երևան, 1883, էջ 16, պարունակում է 208 բառահոդված:

295. Տիգրանյան Լևոն

ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

(ռուս-հայերեն)

Թիֆլիս, 1892, էջ 124:

296. Տիմոֆեև Լեոնիդ. Վենգրով ն. (Մոխեյ)

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1957, էջ 246, 600 բառահոդվածով:

297. Տիրոջան Արանաս

ՀԱՆՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Վենետիկ, 1907, էջ 686:

ա) Թվարադիրք, էջ 82—306, պարունակում է 4000 բառահոգված:

բ) Բառաթվադիրք, էջ 307—652, պարունակում է 7000 բառահոգված:

Ս ա ն ո թ. Հայերեն հոմանիշների հոխ բառարան է: Ունի քերականական լայն ժանրի աղբյուրներ:

298. Տոնյան Աշակ, Տոնյան Վահան

ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

(Անգլերեն-ռուսերեն-հայերեն-գերմաներեն-ֆրանսերեն լեզուներով)
Երևան, 1965, էջ 240, պարունակում է 2667 տերմին:

299. Փափազյան Զաֆարիա

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ-ԱՆԳԼԻԵՐԵՆ

Կ. Պոլիս, 1905, էջ 507, պարունակում է 40 000 բառահոգված:

300. Փափազյան Զաֆարիա

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ ԱՆԳԼՈ-ՀԱՅ

Կ. Պոլիս, 1910, էջ 1104+31, պարունակում է 30 000 բառահոգված: Վերջում ունի մասնավոր բառարան անգլիական ոճերի, առույթների=700 բառ:

301. Փեշտմալյան Գրիգոր

ԲԱԹԻՐԻՔ ՀԱՅԿԱԶՆԱՆ ԼԵՋՈՒԻ

Հատ. 1, Ա—Կ, Կ. Պոլիս, 1844, պարունակում է 30 000 բառահոգված:

Հատ. 2, Հ—Ֆ, Կ. Պոլիս, 1846, պարունակում է 30 000 բառահոգված:

302. Փոքեյան Վարդան

ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

I հրատ., Երևան, 1931, էջ 122, պարունակում է 3600 բառահոգված:

II հրատ. Երևան, 1934, էջ 236, պարունակում է 5000 բառահոգված:

303. Քալանթարյան Պետրոս

ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ ԱՆՈՒԱՆՑ ԴԵՂՈՐԷԻՑ

Նոր նախիջևան, 1793, պարունակում է 363 բառահոգված:

304. Քաջունի Մանվել

ԲԱՌԳԻՐՔ ԱՐՎԵՍՏԻՅ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԵՂԵՅԻԿ ԴՊՐՈՒԹՅԱՆ
(Ֆրանս-հայերեն)

Հատ. 1, Վենետիկ, 1891, էջ 4+1189, պարունակում է 11 000 բառահոդված:
Հատ. 2, Վենետիկ, 1892, էջ 878, պարունակում է 14 000 բառահոդված:

305. Քաջունի Մանվել

ԲԱՌԳԻՐՔ ԱՐՎԵՍՏԻՅ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԵՂԵՅԻԿ ԴՊՐՈՒԹՅԱՆ
(Հայ-փրանսերեն—համառոտ)

Վենետիկ, 1893, էջ 258, պարունակում է 28 000 բառահոդված:

306. Քաջունի Մանվել

ԲԱՌԱՐԱՆ ԻՏԱԼԵՐՆԵՆ ՀԱՅԵՐԵՆ

Վենետիկ, 1908:

307. Քերեստենյան Պետրոս

ETUDE PHILOLOGIQUE ET LEXICOLOGIQUE
ԼԵԶՎԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Լոնդոն, 1945, էջ 448, պարունակում է 6000 բառահոդված:

308. Քերոյլան Գեղամ

ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԳԻՐՔ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐ ԼԵԶՎԻ

Կ. Պոլիս, 1962, էջ 566:

309. Քյուրմչյան (տպագրիչ)

ԲԱՌԱՐԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԱՃԿԵՐԷՆ-ՀԱՅԵՐԷՆ

1866 թ.

310. Քյուրեյլյան Ամբրոսիոս

ԵՐԵՎԱՆԵԶՎԱՆ ԲԱՌԳԻՐՔ ՏԱՃԿԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ-ԳԱՂՎԻՐԵՆ ԼԵԶՎԻ

Վիեննա, 1883, էջ 956, ունի օմաներեն լեզվի համառոտ բերականություն:

311. Քոչոյան Աշոտ

ՍԱՏԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԽԱՂԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1963, էջ 200, պարունակում է 2020 բառահոդված:

312. Օրմանյան Մաղաֆիա

ՆԻՍԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Անթիլիաս, 1957, էջ 298:

313. *Ferenc A.*

1000 SZÓBÓL ALLO MAGYAR-ORMÉNY SZÓTOR

ՀՈՒՆԳԱՐԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Էրժեբինվարոշ, 1922, էջ 59: Պարունակում է 1000 բառ:

314. Ֆրանգյան Երվանդ

ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Բիֆլիս, 1913, էջ 400, պարունակում է 16 000 բառահոդված:

315. Ֆրունկյան Տիրայր

ՀԱՅԵՐԵՆԵ-ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Մյունխեն, 1952, էջ 16 + 505, պարունակում է 25 000 բառահոդված:

316. Գալստյան Գալուստ

ԴԻՅԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԴԱՐՁՎԱԾՔՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ
ԲԱՅԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1966, էջ 154:

317. Լեխին Իվան

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1966, էջ 328:

318. Հովվյան Արտաշես

ՌՈՒՍ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՊՈԼԻՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1966, էջ 188, պարունակում է 7500 բառահոդված:

319. Սուֆիասյան Աշոտ

ՀԱՅՈՑ ԼԵՁՎԻ ՀՈՄԱՆԵՇՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1967, էջ 683, պարունակում է 83 000 բառ և դարձվածաբանական
միավոր:

320. Քոչոյան Աշոտ

ՀԱՅԵՐԵՆ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԲԱՅԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Երևան, 1966, էջ 340, պարունակում է 8000 բառահոդված:

ՅՈՒՅԱԿ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳԻՐՆԵՐԻ

- Արեղյան Արտաշես (1878 1/1, Աստապատ—1955) 1
- Արեղյան Մանուկ (1865 17/3, Աստապատ—1944, 25/3, Երևան) 2, 3, 4, 5, 177
- Արիկյան Մինրան (1855, Սամաթիա—1938) 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12
- Արախանյան Ռուբեն (1881 16/2, Գեղիկ—1951 26/10, Երևան) 13
- Արախանյան Վահան 14
- Ազատխոնյան Պ. տե՛ս Տեմիրճիպաշյան Եղյա
- Ազարյան Արխատկես (1782 28/7, Կ. Պոլիս—1855 5/5, Կ. Պոլիս) 16
- Ազարյան Ստեփանոս (1826, Կ. Պոլիս—1899, Կ. Պոլիս) 16
- Արաչյան Պետրոս (1878—1949) 184
- Արանասյան խաչիկ 17
- Արանանյան Համբարձում (1840—1907 15/3) 18
- Այամպարյան Հարություն (1796—1824 4/5) 20
- Ալեխանյան Զաֆարիա (1711—1793 31/12) 210
- Ալիշան Գևորգ (1820 18/1, Կ. Պոլիս—1901 22/11, Վենետիկ) 21
- Ալլանվերդյան Նշան (1888—1937) 19
- Ախշարումով Ռուբեն (1896—1961 12/9, Երևան) 22
- Աղանյան Վարդգես (1885—1914) 23
- Անադյան Հրաչյա (1876 20/3, Կ. Պոլիս—1953 16/2, Երևան) 24, 25, 26, 27, 28, 29
- Անեմյան Պաղտատար 30
- Ամատունի Սահակ (1856, Օշական—1917, Էջմիածին) 31
- Ամինե Ավդալ (1906, Կարս—1964 20/7, Երևան) 240, 241
- Ամիրջովլար Ամասիացի (1415—25—1496 8/12) 32
- Այվազյան Արախան (1846, Կ. Պոլիս—1909 5/10, Կ. Պոլիս) 33
- Անանյան Մկրտիչ (1715, Կ. Պոլիս—1777 6/10, Միլանիկ) 34, 210
- Անդրեասյան Գրիգոր (1897—) 35, 272
- Անտոնյան Գուրգեն (1907—) 36
- Առաքելյան Համբարձում (1855, Շուշի—1918 6/7, Թիֆլիս) 37
- Ասլիկյան Ստեփան (1737 3/12—1807 30/8, Վենետիկ) 210
- Աստվածատրյան Թադևոս (1817—1901) 38
- Աստվածատրյան Սիմոն (1711, Կ. Պոլիս—1757 6/4) 210
- Ավգերյան Հարություն (1774, Անկյուրա—1854 24/11, Վենետիկ) 39, 40, 41, 42, 43
- Ավգերյան Մկրտիչ (1762, Անկյուրա—1854 3/3, Վենետիկ) 44, 45, 50
- Ավգերյան Նիկողայոս (1832 28/12 Զմյուռնիա—1907 20/5) 46
- Ավդալբեգյան Թադևոս (1885 15/10—1938) 47, 48

Ավդալյան Հովհաննես (1793, Շիրազ—1860 11/7, Կալկաթա) 49
Ավետիսյան Գաբրիել (1750, Կ. Պոլիս—1827 24/12, Վենետիկ) 50
Արամյան Ճանիկ (1820—1879 14/4) 51, 52
Արապանյան Հովհաննես (1873, Ալեքսանդրոպոլ—1918) 53
Արարատյան Ալեքսանդր (1897, Թիֆլիս—) 54
Արիքնյան Հովհաննես (1874 6/4, Աղարապար—1951) 55, 56
Արժրուհի Վահան (1860 10/6, Նոր Բալայետ—1947 29/7, Երևան) 57
Արսեն Դպիր Կեսարյան 58
Արցախեցի Հովսեփ 59
Աֆրյան Կարապետ (1867 17/2—1900) 60
Բաբայան Արամ (1904, Փայաջուկ—) 61
Բասմանյան Կարապետ (1864, Կ. Պոլիս—1942 17/5, Փարիզ) 141
Բարսեղյան Խիկար (1918 20/6, Շինոսայր—) 73
Բարսեղյան Մատեն 74
Béguinot August 75
Բեդեյան Արմենակ (1884 10/2, Արարկիր—1957, Կահիրե) 76
Բեդոյան Մկրտիչ (1795, Աստրախան—1872, Պետերբուրգ) 77
Բժշկյան Մինաս (1777, Տրապիզոն—1851 26/11) 75
Բյուզանդացի Նուրայր (1844 4/3, Կ. Պոլիս—1916, Վենետիկ) 79
Գաբամանյան Սիմոն (1863, Կ. Պոլիս—1942 29/3, Փարիզ) 80
Գաբիկյան Կարապետ (1867, Սեբաստիա—1925 19/10, Երուսաղեմ) 81
Գալանոս Կղեմենոս (1610—1666) 82
Գալստյան Պողոս 83
Գալստյան Գալուստ (1912—) 316
Գալփայան Ամբրոսիոս տես Լուսինյան Գվիտոն
Գալփայան Խորեն (1832 1/10—1892 24/11) 86
Գալստյան Հովհաննես (1864, Սեբաստիա—1934 11/6, Կահիրե) 87
Գանբարյան Սամվել (1838 22/9, Կ. Պոլիս—1908 25/10) 88, 89
Գասպարյան Գասպար (1901 15/9, Երևան—) 90, 154
Գասպարյան Սարգիս (1842—1907) 91
Գառնիյան Սարգիս 92
Գառնիկյան Արմենակ 93
Գափամանյան Տիգրան 94
Դեդոյան Հովսեփ (1880—1953) 272
Դևորգ Դպիր Պալատցի տես Տնր-Հովհաննիսյան Դևորգ:
Դևորգյան Մամիկոն (1877, Ազուլիս—1962, Երևան) 96, 152, 183
Դևորգյան Մ. 184
Դևորգյան Վարդան (1893—) 97
Դյանջո Զարդին (1904, Կարս—1945, Երևան) 240
Դոնտակչյան Անանիա (1859, Կարին—1925 7/7) 98, 99, 100, 101
Դրիգորյան Վարչամ (1904—) 184
Դրիգորյան Տիգրան 102
Դրո Դրիգոր (1887—) 103
Դուլումյան Մեսրոպ (1897, Կեսարիա—) 104, 105
Դաջբաշյան Հարություն (1866?, Ղալաշա—1939, Լենինգրադ) 106, 107
Դավիթ-բեկ Մ. (Սարգիս Սարգսյան) (1870, Կահիրե—1938 20/5, Փարիզ) 108

Գաբրիելյան Սարգիս (1869, Կաշիքի—1958 11/10, Կաշիքի) 109
 Երան Ա. 112, 113
 Երեմիա վարդապետ 114
 Երեմյան Սիմեոն (1871 30/10—1938 29/11, Միլան) 115
 Երեցփոխյանց Գաբրիել (1819—1870) 116
 Երիցյան Կիրակա (1889—1966, Երևան) 241
 Չամենենի Լյուդվիգ (1859—1917) 117
 Չարգարյան Հայրապետ (1892, Երևան—) 29
 Золотский Стенан (1843 1/8, Հին Նախիջևան — 1904 23/10) 118
 Զորայան Զորիկ (1887—) 119
 Էմին Մկրտիչ (1815 25/11, Նոր-Ջուղա—1890 13/12) 120
 Էմինյան Սրապիոն (1823 23/7, Կ. Պոլիս—1854 12/12, Վրեննա) 121
 Էփրեկյան Սուրբա (1873 13/11, Ախալցխա—1952) 122
 Ժազգապյան Ժորժ 125, 126
 Ժեովիկյան Մատթեոս (1767—1847) 127
 Ժերգիրաշյան Վահրամ (1899—1964) 184
 Ժերգյան Պ. 128
 Ժեմելյան Հարություն 129
 Ժիրաբյան Գալուստ (1831—1911 28/9) 130
 Ժիրաբյան Հարություն (1845—1919 2/3) 131
 Ժովմասյան Հայկ 132
 Ժորոսյան Պետրոս 133
 Ժորոսյան Պոլոս 134
 Ժրյանց Ռաֆայել (1798—1858 27/11, Փարիզ) 135
 Ժումանյան Հարություն (1869—1943) 136, 137
 Իպն Խալիֆան 138
 Լեբեդի տե՛ս Հյուսեփի-Չաղե
 Լեխին Իվան 317
 Լոգինով Ա. 139, 140
 Լուսինյան Գլխտոն (1826, Կ. Պոլիս—1906, Փարիզ) 54, 85, 141, 142
 Խալդարյան Գրիգոր (—1787) 143
 Խաչատրյան Աստվածատուր (1860—1938) 241
 Խաչատրյան Ժ. 144
 Խաչատրյան Իգնատիոս (1710, Կ. Պոլիս—1780 16/5, Վենետիկ) 210
 Խոդաբաշյան Աղեֆսանդր (1780—1863) 145
 Խառոսյան Թամարա (1909—) 54, 146
 Կաստելլո Էդմոնդ 148
 Կասում Բեյլի 194, 195
 Կարապետյան Պետրոս (1869, Ակյոթար—1937) 149, 150
 Կարապետյան Տիգրան (1897—) 203
 Կարաբեշիշյան Մարիա (1880—) 151, 152
 Կիրակոսյան Գաբեգին (1881—) 153
 Կոլլավ (յան) Ավետիֆ 154
 Կոստանյան Կարապետ (1849 14/1—1920) 155
 Կոսիկյան Հովսեփ (1891, Մոսկվա—1964 28/12, Մոսկվա) 96
 Հախպատյան Միխայել 156

Հակոբյան Հովհաննես (1892—1915) 157
 Հակոբյան Կ. 158
 Հակոբյան Սերգեյ (1912—) 159
 Հակոբյան Վ. 160
 Հակոբջանյան Դավիթ 29
 Համբարձումյան Համազասպ (1880—Բասարդեշար—1965 3/2, Երևան) 96
 Հաջին Ջնդի (1905, Կարս—) 240, 241
 Հարությունյան Մարտիրոս (1878, Ալեքսանդրապոլ—) 166
 Հարությունյան Միֆայել (1920—) 167
 Հարությունյան Վարդան 168
 Հացազործյան Զավեն (1910—) 22
 Հ. Ճ. (Հակոբ Ճուղյան—Սիրունի) (1890—) 164
 Հյուսեին Զադե 139
 Հյունյաբայեցիներյան Հովհաննես (1818—1894) 169
 Հյուրմուզյան Էդուարդ (1799, Կ. Պոլիս—1876 26/10, Վենետիկ) 170
 Հովհաննիսյան Արիստղոմ 171
 Հովհաննիսյան Գիսակ (1895—1949) 172
 Հովհաննիսյան Լևոն (1885 25/2—) 3, 4, 5
 Հովհաննիսյան Խաչատուր (1852—1919) 173
 Հովհաննիսյան Հովհաննես (1864 8/5, Էջմիածին—1929 29/9, Երևան) 174
 Հովհաննիսյան Միհրան (1855 11/5—1925 20/11) 175, 176
 Հովհաննիսյան Տիգրան (1865 13/5, Էջմիածին—1921 27/9) 177
 Հովսեփյան Հ. 178
 Հովվյան Արաաշես (1901, Արդվին—) 318
 Ղազարյան Արշակ (1876, Շուշա—1945) 3, 4, 5
 Ղադիրյան Արաբատ (1899 27/1, Դարդալու—) 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185
 Ղափանցյան Գրիգոր (1887 29/12, Աշտարակ—1957 3/5, Երևան) 241
 Ճամբյան Փիլիպոս (1819 3/8, Կ. Պոլիս—1853 21/6, Վիեննա) 186
 Ճելալյան Գրիգոր (1834 2/8, Կ. Պոլիս—1912 6/11) 187
 Ճիվանյան Նշան—Հորո (1851—1933) 188
 Մազմանյան Համբարձում 184
 Մաքար Ա. 178
 Մալեզյան Հովհաննես (1801—1881) 189
 Մալխասյանց Ստեփան (1857 7/10, Ախալցխա—1947 21/7, Երևան) 177, 190, 191, 192
 Մաղաֆյան Մատթեոս տես Թեոփիլյան Մատթեոս:
 Մահմեդ-Զադե 194, 195
 Մամիկոնյան Նիկողայոս (1860—1937) 191, 192
 Մարգարյան Հ. 196
 Մարգարյան Հովակիմ տե՛ս Նուրի:
 Մարտիրկյան Բակաս (1867, Երզնկա—1947 7/7, Կահիրե) 197
 Մարտիրոսյան Ա. 198, 199, 200
 Մելիք Ալեքսանդր 201, 202
 Մելիումյան Ռաֆայել (1908—) 203, 204
 Մինասյան Ե. 205
 Մինասյան Մինաս 206, 207

Միսիկյան Հովհաննէս 208, 209
 Միսիրար Աբրա (1676 7/2, Սերաստիա—1749 27/4, Վենետիկ) 210
 Միսիրարյան Մամիկոն (1889 5/1—1957 4/2, Երևան) 152
 Միսիրար Պոնտացի տես Գայայան Հովհաննէս:
 Մկրտիչյան Աստատու 211
 Յաղության Ատուր (1883, Ալմաթի—) 212, 213
 Յաղության Կարապետ (1857, Ախալցխա—1911) 214
 Якович де Мирнево Федор (1741—1814) 215
 Յափուջյան Ազատ (1918, Բարբիա—Քիլիս—) 216
 Յուլիոս Պ. 256
 Իսախանյան Հակոբ 213
 Իսախանյան Տիգրան (1861, Էջմիածին—1927 12/4, Քիլիս) 218
 Իսախանյան Կոստանյան Գլխտոն:
 Երեւելոյիչ Աստամաւար 220
 Խորաշ Վրուշ (1883, Սերաստիա—1956 23/4, Անթիկերպեն) 221
 Խալաբյան Մեսրոպ (1842, Իգմիր—1929) 222, 223, 224, 225
 Խաւի 241
 Շատ Բ. 178
 Շէկյան Գորգեն (1909—) 180
 Ո. Մ. 225
 Ոսկյան Կոմիտաս (1863, Կ. Պոլիս—1911 20/2, Կ. Պոլիս) 227
 Սաղբեկյան Նիկոն (1824 30/1, Կ. Պոլիս—1911 23/7, Կ. Պոլիս) 228
 Սաղմազեան Հարություն (1875, Աղանա—) 229
 Սարոյան Բարսեղ 230
 Սամբայան Միքայել (1738—1823) 231
 Սաշան Արամ (1908, Ապարան—) 262
 Սոլաքյան Տիմոթեոս (—1907 12/4) 232
 Салтас Петр (1741 22/9—1811 8/9) 233
 Սաղաթալյան Գ. 234
 Սալյան Գ. 235
 Սասկանյան Բախալել (1830 8/11—1892 22/8, Խոր Նախիջևան) 236, 237
 Սարիս Վերդ (1902—1959) 179, 238
 Սեչկով Ն. 239
 Սետեյան Վարդան (1893, Եասուն—1965, Երևան) 240, 241
 Սետրոյան Մաղարյա 242
 Սիւշչունով Ն. 140
 Սոգանյան Բյուզանդ (1852—1933) 243
 Սոգանյան Հակոբոս (1808—1883) 244, 245
 Սոյանյան Մ. 246
 Рохл Hugo 247
 Սոպով Կարապետ 248
 Սոպովյան Ալեքսանդր 177
 Սոսուրյան Մկրտիչ (1881, Պարսիկակ—1959 19/8, Էջմիածին) 249
 Ջախախյան Մանվել (1770, Կլամուշխան—1835 3/1, Վենետիկ) 250, 251, 252
 Ջասմե Ջալիլ (1908, Կարս—) 241

Riggs Elias 254

Ռիվոլա Ֆրանչիսկո 255

Ռոզենտալ Մ. 256

Սահակյան Ն. 258

Սահակյան Վահան 259

Սարատիկյան Ալեխանդր (1889—1964) 151, 152

Սարաֆյան Կոնսպատրա 260

Սեթենսկի Կ. 261

Սեկոյան Արամ (1922—14/12—) 204

Սիաբանդով Սամալ (1912, Կարս—) 262

Սիմոնյան Դրաստամատ (1895, Սպիտակ—1937) 165

Սիմոնյան Մկրտում 263

Սյուրմեյան Արտավազ (1889—1951 27/6) 264

Սյուրմեյան Խաչատուր (1751, Կ. Պոլիս—1827 8/5, Վենետիկ) 50

Սոմայլյան Սուրիա (1776 24/1, Կ. Պոլիս—1846 11/2, Վենետիկ) 265, 266, 267, 268, 269

Սոսնիկյան Պողոս (1883—) 48

Սպենդիարյան Հովհաննես 191, 192

Спарчевский А. 270

Ստեփանյան Գանիել (1856, Կ. Պոլիս—1931 22/8, Վենետիկ) 271

Սրապյան Պետրոս (1891—1965 7/1, Երևան) 272

Սուրիապան Աշոտ (1923, Թրիլիսի—) 319

Վանցյան Գրիգոր (1870—1908) 273

Վառեկյան Նովանդ 274, 275

Վարժապետյան Ս. 276

Վեգիր Նադիր (1911—1946) 241

Վենգրով Ն. (Մոխեյ) 296

Վեցիկյան Ս. 277

Վիլյոյ Հակոբ (1656—1743) 278

Տաղավարյան Նազարեթ (1863, 25/12, Սերաստիա—1915) 279

Տեմիրեկյաշյան Նդիա (1851 8/5, Կ. Պոլիս—1908 19/7) 15, 280, 281, 282, 283

Տեր-Աբրահամյան Հովհաննես 284

Տեր-Աստվածատրյան Հայկ 285, 286

Տեր-Գրիգոր Ղ. 287

Տեր-Հովակիմյան Մամիկոն (1889, Կարբի—1960, Երևան) 288

Տեր-Հովհաննիսյան Գևորգ (1737, Կ. Պոլիս—1812, Կ. Պոլիս) 95

Տեր-Վազարյան Ա. 289

Տեր-Վազարյան Նփրեմ 290

Տեր-Մանվելյան Սիոն (1851—1919) 291

Տեր-Մինասյան Նովանդ (1879 19/11, Հատիճ—) 48, 96, 182, 183, 292

Տեր-Միքայելյան Լևոն (1868—1943) 191, 192

Տեր-Միքայելյան Ներսես (1874—1931) 191, 192

Տեր-Պողոսյան Աշոտ (1874—1955) 3, 4, 5

Տիգրանյան Լևոն (1842 19/9, Երևան—1906) 293, 294, 295

Տիմոֆեև Լեոնիդ 296

Տիտալ Մուրադ (1911—) 241

Տիրացյան Արտաշես (1889 28/5—) 35
 Տիրացույան Ներսես (1877—) 75
 Տիրոյան Արամաս (1857 27/1, Կարին—1926 1/9, Վենետիկ) 297
 Տոնյան Արշակ (1888, Բահանց—1942) 29, 298
 Տոնյան Վահան (1923—) 298
 Թեոսեն Միքայել (1774—1844) 253
 Փափազյան Զաֆարիա (1866—1942) 299, 300
 Փեշտալցիյան Գրիգոր (1777, Կ. Պոլիս—1837 24/12, Կ. Պոլիս) 301
 Փոքիւյան Վարդան (1885 14/3, Էջմիածին—) 22, 48, 96, 302
 Քալանթարյան Պետրոս 303
 Քաչազնունի Հովնաթնես (1868—1937) 29
 Քաշունի Մանվել (1823 23/8, Կ. Պոլիս—1903 1/12) 304, 305, 306
 Քերեստեւեյան Պետրոս (1840—1909 28/2) 307
 Քերոբյան Գեղամ 308
 Քյուսիշյան 309
 Քյուվեկյան Ամբրոսիոս 310
 Քննասեր տեւ Օրմանյան Մաղաթիա:
 Քոչարյան Թամարա (1910—) 54
 Քոչոյան Աշոտ (1910—Վան—) 311, 320
 Օրմանյան Մաղաթիա (1841—1918 19/11) 312
 Յադէկ. Ն. 239
 Ferenc A. 313
 Յրանգյան Երվանդ (1878, Իզդիր—1928 16/3, Համադան) 314
 Յրունցիյան Տիւրայր 315

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԻ ԲՆՈՒՅԹԸ ԵՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Բառարանի բնույթը	Հ Ր ա տ ա ր ա Կ ու Թ յ ա ն ժ ա մ ա ն ա Կ Ը									
	Առաջին հրատարակություն				Վերահրատարակություն			Լրացուցիչ հատորներ		
1. Հայերեն բացատրական բառարան	114	210	303	59	114	64,231	44	210	50	301
	1698	1749	1793	1830	1729	1859	1865	1769	1837	1846
	50	64,231	301	63,135	46	80	56	122	190	190
	1836	1843	1844	1845	1881	1910	1912	1905	1944	1945
	44	72	170	226	80	190	122	190	7 բառարան:	
	1846	1852	1869	1870	1953	1955	1905	1956		
	15,46	80	21	115,122	10 = բառարան:					
	1879	1892	1895	1900						
	56	297	75	55						
	1906	1907	1912	1913						
	164	264	32	111						
	1914	1926	1927	1928						
	97	87	197	190						
	1934	1938	1939	1944						

1 Համարիչը ցույց է տալիս բառարանների ցուցակի համարը, հաշվարարը՝ հրատարակության թվականը:

1	2				3	4		
	$\frac{261}{1953}$	$\frac{296,312}{1957}$	$\frac{239}{1961}$	$\frac{308}{1962}$				
	$\frac{216}{1964}$	$\frac{316,317}{1966}$	$\frac{319}{1967}$	$\frac{169}{1894}$				
	$\frac{320}{1966}$	$\frac{66}{—}$	= 44 բառարան:					
2. Հայերեն ստուգաբանական բառարան	$\frac{275}{1914}$	$\frac{27}{1927}$	$\frac{307}{1945}$	$\frac{221}{1948}$	—	$\frac{27}{1928}$	$\frac{27}{1929}$	$\frac{27}{1930}$
	= 4 բառարան:					$\frac{27}{1932}$	$\frac{27}{1931}$	$\frac{27}{1935}$
						= 6 բառարան:		
3. Հայերեն հատուկ անունների բառարան	$\frac{278}{1714}$	$\frac{65}{1769}$	$\frac{45}{1815}$	$\frac{127}{1839}$	—	$\frac{127}{1839}$	$\frac{26}{1944}$	$\frac{26}{1946}$
	$\frac{78}{1850}$	$\frac{188}{1879}$	$\frac{60}{1891}$	$\frac{285}{1904}$		$\frac{26}{1948}$	$\frac{26}{1962}$	= 5 բառարան:
	$\frac{138}{1935}$	$\frac{26}{1942}$	$\frac{73}{1962}$	$\frac{110}{—}$		բան:		
	= 12 բառարան:							

1	2				3	4
4. Հայերեն ուղղագրական բառարան	$\frac{273}{1906}$	$\frac{1}{1909}$	$\frac{18}{1930}$	$\frac{185}{1940}$	$\frac{1}{1913}$, $\frac{273}{1914}$, $\frac{172}{1933}$	—
	$\frac{181}{1945}$	$\frac{179}{1956}$	$\frac{180}{1965}$	$\frac{172,277}{—}$	$\frac{277}{1911}$, $\frac{181}{1947}$, $\frac{1}{1918}$	
	= 9 բառարան:				$\frac{179}{1959}$, $\frac{1,273}{—}$ = 9 բա-	
					ռարան:	
5. Հայերեն բարբառային բառարան	$\frac{254}{1847}$	$\frac{19}{1862}$	$\frac{236}{1870}$	$\frac{189,196}{1874}$	—	—
	$\frac{155}{1885}$	$\frac{33}{1899}$	$\frac{218}{1903}$	$\frac{291}{1911}$		
	$\frac{31}{1912}$	$\frac{28}{1913}$	$\frac{90}{1947}$	$\frac{81}{1952}$		
	$\frac{311}{1963}$ = 14 բառարան.					
6. Հանրագիտարաններ	$\frac{58}{1749}$	$\frac{122}{1900}$	$\frac{37}{1915}$	$\frac{165}{1935}$	$\frac{122}{1905}$ = 1 բառարան:	$\frac{122}{1905}$, $\frac{249}{1939}$, $\frac{249}{1940}$ =
	$\frac{249}{1938}$ = 5 բառարան:					= 3 բառարան:

1	2	3	4
7. Օտարազգի բաների բառարան	$\frac{25}{1902}, \frac{289}{1908}, \frac{23}{1911}, \frac{166,201}{1912},$ $\frac{14}{1928}, \frac{202}{1930}, \frac{292}{1935}, \frac{256}{1940},$ $\frac{24}{1951} = 10 \text{ բառարան}$	$\frac{14}{1930} = 1 \text{ բառարան}$	—
8. Համարաբարաններ	$\frac{161}{1848}, \frac{38}{1895}, \frac{259}{1963} = 3 \text{ բառ-}$ բան:	—	—
9. Հանդարաններ	$\frac{86}{1862}, \frac{128}{1905}, \frac{17}{1961} = 3 \text{ բառ-}$ բան:	—	—
10. Հոյերեն-անգլերեն բառարան	$\frac{43}{1825}, \frac{266}{1835}, \frac{268}{1843}, \frac{205}{1865},$ $\frac{242}{1875}, \frac{206}{1902}, \frac{299}{1905}, \frac{113}{1906},$ $\frac{212}{1944}, \frac{105}{1950} = 10 \text{ բառարան}$	$\frac{113}{—} = 1 \text{ բառարան}$	—

1	2	3	4
11. Հայերեն-տրաքերեն բառարան	$\frac{109}{1896}, \frac{217}{1953}, \frac{178,230}{1954}, \frac{126}{1963} =$ $= 5$ բառարան	—	—
12. Հայերեն-գերմաներեն բառարան	$\frac{315}{1952} = 1$ բառարան	—	—
13. Հայերեն-խալկերեն բառարան	$\frac{250}{1837}, \frac{100}{1922} = 2$ բառարան	—	—
14. Հայերեն-լատիններեն բառարան	$\frac{255}{1621}, \frac{82}{1645}, \frac{208}{1887} = 3$ բառարան	$\frac{255}{1633}, \frac{208}{1966} = 2$ բառարան	—
15. Հայերեն-հունարեն բառարան	$\frac{232}{1868} = 1$ բառարան	—	—
16. Հայերեն-սուսերեն բառարան	$\frac{143,260}{1788}, \frac{145}{1838}, \frac{120}{1849}, \frac{118}{1889},$ $\frac{214}{1891}, \frac{173}{1893}, \frac{284}{1898},$	$\frac{182}{1960} = 1$ բառարան	$\frac{145}{1838} = 1$ բառարան

1	2				3	4
	$\frac{136}{1910}$	$\frac{106}{1911}$	$\frac{191}{1927}$	$\frac{162}{1947}$		
	$\frac{61}{1950}$	$\frac{238}{1953}$	$\frac{167,204}{1963}$	$16 =$ բառա-		
	բան:					
17. Հայերեն-տաճկերեն բառարան	$\frac{245}{1838}$	$\frac{228}{1850}$	$\frac{51,52}{1860}$	$\frac{234}{1888}$	$\frac{52}{1879}$, $\frac{52}{1888}$, $\frac{52}{-}$	—
	$\frac{10,12}{1891}$	$\frac{149}{1907}$	$\frac{69}{-}$	$9 =$ բառա-	$= 3$ բառարան:	
	բան:					
18. Հայերեն-բլղերեն բառարան	$\frac{240}{1933}$	$\frac{241}{1936}$	$\frac{262}{1957}$	$= 3$ բառա-	—	—
	բան:					
19. Հայերեն-ֆրանսերեն բառարան	$\frac{42}{1817}$	$\frac{84}{1861}$	$\frac{227}{1887}$	$\frac{305}{1893}$	$\frac{84}{1872}$, $\frac{84}{1885}$, $\frac{84,227}{1893}$	—
	$\frac{280}{1894}$	$\frac{7}{1895}$	$\frac{115}{1900}$	$\frac{99}{1914}$	$\frac{99}{1934} = 5$ բառարան:	

1	2				3	4
	$\frac{141}{1915}$	$\frac{176,281}{1925}$	$\frac{235}{1926}$	$\frac{108}{1927}$		
	$\frac{271}{1931}$	= 14 բառարան:				
20. Ազգրեջաներեն-հայերեն բառարան:	$\frac{194,195}{1933}$	$\frac{198,199,200}{1950}$	= 5 բառարան:		—	—
21. Անգլերեն-հայերեն բառարան	$\frac{263}{1803}$	$\frac{49}{1825}$	$\frac{265}{1835}$	$\frac{40}{1840}$	$\frac{40}{1868}$	$\frac{160}{1907}$
	$\frac{267}{1843}$	$\frac{205}{1865}$	$\frac{207}{1893}$	$\frac{160}{1894}$	$\frac{207}{1908}$	—
	$\frac{229}{1952}$	$\frac{229}{1960}$	$\frac{112}{—}$	= 6 բառարան:		
	$\frac{133}{1899}$	$\frac{276}{1903}$	$\frac{157}{1905}$	$\frac{112}{1906}$		
	$\frac{300}{1910}$	$\frac{258}{1919}$	$\frac{229}{1922}$	$\frac{212}{1914}$		
	$\frac{141}{1945}$	$\frac{119}{1949}$	$\frac{272}{1952}$	$\frac{30}{1953}$		
	$\frac{68}{1958}$	$\frac{104}{1961}$	= 22 բառարան:			

1	2	3	4
22. Արարիքներ-հայերեն բառարան	$\frac{132}{1952}, \frac{124}{1959}, \frac{125}{1960} = 3$ բառարան	---	—
23. Բուլղարերեն-հայերեն բառարան	$\frac{211}{1904} = 1$ բառարան	---	—
24. Գերմաներեն-հայերեն բառարան	$\frac{154}{1884}, \frac{314}{1913}, \frac{272}{1952}, \frac{35}{1965} = 4$ բառարան	$\frac{154}{1889} = 1$ բառարան	—
25. Իտալերեն-հայերեն բառարան	$\frac{286}{1910}, \frac{117}{1912} = 2$ բառարան	---	—
26. Իսպաներեն-հայերեն բառարան	$\frac{129}{1955} = 1$ բառարան	---	—
27. Իստիքներ-հայերեն բառարան	$\frac{252}{1804}, \frac{251}{1829}, \frac{186}{1846}, \frac{89}{1908},$ $\frac{101}{1922}, \frac{67,306}{--} = 7$ բառարան	---	—
28. Լատիներեն-հայերեն բառարան	$\frac{220}{1695}, \frac{278}{1714}, \frac{293}{1879}, \frac{294}{1883}$	---	—

1	2				3	4				
	$\frac{209}{1893}$	$\frac{3}{1934}$	$\frac{5}{1937}$	$\frac{4}{1951}$						
	$\frac{146}{1962}$	= 9 բառարան								
29. Հունարեն-հայերեն բառարան	$\frac{16}{1848}$	$\frac{93}{1930}$	= 2 բառարան		—	—				
30. Հունգարերեն-հայե- րեն բառարան	$\frac{313}{1922}$	= 1 բառարան				—				
31. Պահլավերեն-հայերեն բառարան	$\frac{13}{1965}$	= 1 բառարան				—				
32. Պարսկերեն-հայերեն բառարան	$\frac{95}{1826}$	$\frac{131}{1920}$	$\frac{153}{1933}$	$\frac{168}{1934}$	—	—				
	= 4 բառարան									
33. Ռուսերեն-հայերեն բառարան	$\frac{260}{1788}$	$\frac{20}{1821}$	$\frac{248}{1841}$	$\frac{116}{1854}$	$\frac{116}{1876}$	$\frac{137}{1912}$	$\frac{107}{1926}$	$\frac{171}{1893}$	$\frac{48}{1935}$	$\frac{96}{1956}$

1	2	3	4
	$\frac{237}{1860}, \frac{77}{1861}, \frac{156,293}{1879}, \frac{171}{1888},$ $\frac{247,295}{1892}, \frac{53}{1895}, \frac{107}{1906}, \frac{137}{1907},$ $\frac{177}{1919}, \frac{57, 174}{1921}, \frac{2,192}{1925}, \frac{288}{1927},$ $\frac{29}{1928}, \frac{302}{1931}, \frac{48,139,140}{1933},$ $\frac{152}{1934}, \frac{103}{1936}, \frac{54,184}{1941}, \frac{151}{1942},$ $\frac{36,183}{1945}, \frac{61}{1950}, \frac{238}{1953}, \frac{96}{1954},$ $\frac{159}{1956}, \frac{22}{1957}, \frac{203}{1959}, \frac{47}{1964},$ $\frac{318}{1966} = 40 \text{ բաժանում}$	$\frac{302}{1934}, \frac{57}{1956} = 5 \text{ բա-}$ <i>նաբան:</i>	$\frac{96}{1957}, \frac{96}{1858} = 5 \text{ բա-}$ <i>նաբան:</i>

1	2				3	4
34. Տաճիկերեն-հայերեն բառարան	$\frac{134}{1794}$	$\frac{244}{1841}$	$\frac{269}{1843}$	$\frac{85}{1863}$	$\frac{244}{1853} = 1$	բառարան
	$\frac{94}{1864}$	$\frac{309}{1866}$	$\frac{102}{1870}$	$\frac{130}{1880}$		
	$\frac{287}{1882}$	$\frac{310}{1883}$	$\frac{6}{1885}$	$\frac{9}{1888}$		
	$\frac{91,158}{1889}$	$\frac{83}{1890}$	$\frac{11}{1892}$	$\frac{8}{1893}$		
	$\frac{246}{1897}$	$\frac{150}{1912}$	$\frac{213}{1919}$	$= 20$	բառարան	
35. Պրահսերեն-հայերեն բառարան	$\frac{41}{1812}$	$\frac{39}{1840}$	$\frac{121}{1853}$	$\frac{79}{1884}$	$\frac{121}{1871}$	$\frac{283}{1891}$
	$\frac{88}{1886}$	$\frac{283}{1888}$	$\frac{223}{1889}$	$\frac{304}{1891}$	$\frac{223}{1892}$	$\frac{304}{1892}$
	$\frac{282}{1895}$	$\frac{142,279}{1900}$	$\frac{175,222}{1911}$	$\frac{88}{1912}$	$\frac{142}{1909}$	$\frac{142}{1910}$
	$\frac{98,274}{1914}$	$\frac{224}{1928}$	$\frac{74}{1951}$	$\frac{272}{1952}$	$\frac{98}{1934}$	$= 3$
					$= 10$	բառարան

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԼՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻ

- Արզաբեյան Գ.—*Նորայր Բյուզանդացու անտիպ երկերը*, «Էջմիածին», 1964 թ.:
- Աբրահամյան Ա.—*Գրադարի ձևադարձ*, Երևան, 1958 թ.:
- Ալիկյան Ն.—*Գառական հայերենը և վերինալան Մխիթարյան դպրոցը*, Վերինա, 1932 թ.:
- Աղալան Է.—*Հայ լեզվաբանության պատմություն*, հատ. 1, Երևան, 1958 թ., հատ. 2, Երևան, 1962 թ.:
- Անադյան Հ.—*Հայոց լեզվի պատմություն*, հատ. 1, Երևան, 1940 թ., հատ. 2, Երևան, 1951 թ.:
- Անադյան Հ.—*Պատմություն հայոց նոր գրականության*, Վաղարշապատ, 1906 թ.:
- Անադյան Հ.—*Քննություն նոր Ջուզապի բարբառի*, Երևան, 1940 թ.:
- Այվազյան Ա.—*Շար հայ կենսագրության*, Գիրք Ա, Բ, Գ, Կ. Պոլիս, 1893 թ.:
- Աստուածաշունչ հոյս և նորոց կտակարանաց, Ամստերդամ, 1666 թ.:
- Ավգերյան Հ.—*Բաղատություն չափուց ու կշռոց*, Վերինա, 1821 թ.:
- «Արարատ», 1896, 1902, 1912, 1914 թթ.:
- «Արաբոս», 1889 թ., Գիրք Ա.:
- «Արեւելյան մամուլ», 1906 թ., № 10—11.:
- «Արեւմուտք», Փարիզ, 1945 թ.:
- «Բազմաթիւ», 1852, 1854, 1891, 1896, 1909, 1912, 1934, 1955 թթ.:
- Կլեմենտ Գալանուս—*Քերականական և տրամաբանական ներածություն առ լիմաս-տատիրությունն շահիլու*:
- Կասպարյան Գ.—*Հայ-ուստական բառարանագրության ներդրումը հայ կուլտուրայի մեջ, Մասի անվան լեզվի ինստիտուտի ժողովածու*, հատ. 3, Երևան, 1948, էջ 193—294.:
- Կասպարյան Գ.—*Ռ. Պատկանյանը բառարանագիր*, ԳԱ «Տեղեկագիր», 1945 թ., № 5.:
- Կրիգուր Նաբեկացի—*Գիրք ազգային սրբոյն Գրիգորի Նաբեկացույ հոգեկիր հոս-տորի*, 1774 թ.:
- Եղիշէ—*Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին ի լոյս ածեալ բազմաշտովեամբ ձեռագրաց աշխատատիրութեամբ Ե. Տեր-Միխայանի*, Երևան, 1957 թ.:
- Զարբանալյան Գ.—*Հայկական մատենագիտություն*, Վերինա, 1883 թ.:

1 Օգտագործած գրականության ցուցակի մեջ չեն նշված հայերենի բառարան-ները և պարբերական մամուլի գրախոսականները:

- Զարբնաճալյան Գ.—Պատմություն հայ դպրության, Վենետիկ, 1905 թ.:
- Քեոդիկ—Ամենուն տարեցույցը, Կ. Պոլիս, 1907—1928 թթ.:
- Քեոդիկ—Տիպ և տառ, Կ. Պոլիս, 1912 թ.:
- Հաղարյան ճեմարանի արխիվ, գործ № 89:
- Հեզվի և սճի հարցեր, Գիրք 1, Երևան, 1960 թ.:
- Լեո—Հայկական տպագրություն, հատ. 1, 1901 թ.:
- Լեոնյան Գ.—Հայ գիրքը և տպագրությունը, Երևան, 1946 թ.:
- «Լուսա», 1856, 1901, 1905, 1907 թթ.:
- Խալաթյան Գ.—Հովակիմ Շրոգերի թղթերից, Յուշարձան (ղրական ժողովածու), Վրեճնա, 1911 թ.:
- Խաչերյան Լ.—Գրչության արվեստի լեզվական բերականական տեսությունը միջ-նադարյան Հայաստանում, Երևան, 1962 թ.:
- Կոստանյան Կ.—Հայագիտությունը Արևմտյան Եվրոպայում, Թիֆլիս, 1910 թ.:
- «Հանդիս ամսօրենյա», Վրեճնա, 1887—1965 թթ.:
- ՀՍՍՀ և Զարեհի անվան դրականության և արվեստի թանգարանի.—
- Գ. Խալաթյանի ֆոնդ
- Խ. Պատկանյանի ֆոնդ
- Մ. Բերոյանի ֆոնդ
- Մ. Աբեղյանի ֆոնդ
- Ե. Մելիք-Շահնազարյանի ֆոնդ:
- Ղազիկյան Ա.—Յուդակ հայ մատենագիտության և հանրագիտարան հայ կյանքի, Վենետիկ, 1909—1912 թթ.:
- Մանուկյան Հ.—Հունարան դպրոցը և նրա ցարգացման շրջանները, Վրեճնա, 1928 թ.:
- Մաշտոցի անվան պետական ձևագրատան—մատենադարանի ձևագիր № 266, 267, 450, 452, 530, 532, 536, 725, 1495, 1528, 1770, 2329, 2371, 2372, 2373, 3169, 3172, 3199, 3201, 3522, 3937, 4149, 4283, 4294, 4612, 5126, 5364, 5596, 5919, 5925, 6418, 7117, 7151, 7174, 8198, 8841, 9012:
- Մելիք Ս. Կավթի-բեկ—Լուսինյան, Վրեճնա, 1900 թ.:
- Մելիք-Փառապետյան Խ.—Համառոտ տեղեկություններ մեզ հասած հայ ամենահին բնական բառարանի մասին.—ՀՍՍՀ ԳԱ «Աշխատություններ» հայ բժշկության և բնագիտության պատմության սեկտորի, № 2, Երևան, 1949 թ.:
- Մխիթար Մարտիրոսյի—Քերականութուն դրաբառ լեզուի հայկական սեռի, 1730 թ., Վենետիկ:
- Մխիթարյան Հոբելյան, Վենետիկ, 1901 թ.:
- Մովսես Խոսեմազի—Պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1913 թ.:
- «Մարտ», 1898 թ., 1901—1903 թթ.:
- Ոսկանյան Վ.—Հայ-ոսոս հարաբերությունները 17-րդ դարում: ԳԱ «Տեղեկագիր», 1948 թ., № 1:
- Չուգասյան Բ.—Պարսկերեն-հայերեն առաջին տպագիր բառարանը, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1962 թ., № 12:
- «Պատմա-բանասիրական հանդես»—Երևան, 1964—65 թթ.:
- Ջառուկյան Գ.—Լեզվաբանության պատմություն 1 մաս, Երևան, 1960 թ., 2 մաս, 1962 թ.:

Ջաֆուկյան Գ.—Քերականական և ուղղագրական աշխատություններ հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 1954 թ.:

Սևակ Գ.—Հայ բառարանագրության խոշոր նվաճումը.—Ազգի ինստիտուտի աշխատությունների ժողովածու, հատ. 2, 1947 թ.:

Ստեփանյան Գ.— Կենսագրական բառարան (ձեռագիր):

Սուրբյան Ա.—Հոմերական բառգիրք և հոմերական տոգր, Բաղձավէպ, Վենետիկ, 1877 թ.:

Սուրբյան Ա.—Պատմություն հայ բժշկության, Բաղձավէպ, Վենետիկ, 1881 թ.:

Տաշլան Հ.—Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենագրարանին Մխիթարյանց ի վրիննա, 1895 թ.:

«Փորձ», Թիֆլիս, 1877 № 3, 1879 թ.:

Адоцк Н.—Дионисий Фракийский и армянские толкователи. Петроград. 1915.

Акты, собранные Кавк. арх. комиссией. т. VI, ч. II. Тифлис, 1875 г.

Арешян С.—Армянская печать и царская цензура. Ереван—1957 г.

Бероев Н.—Начальное основание Гайканского языка, СПб—1850 г.

Енографический словарь профессоров и преподавателей С. Петербургского университета.

Большая Советская энциклопедия. I изд., т. 36, II изд., т. 39.

Бориц А.—Молдавская лексикография. Москва—Кишинев, 1949.

Булич С.—Очерк истории языкознания в России. СПб. т. I, 1904.

Виноградов В.—Очерки из истории русского литературного языка XVII—XIX вв.

Виноградов В.—Толковые словари русского языка. «Язык газеты», М., 1941 г., стр. 353—395.

Вопросы советской науки, 1957.

Вопросы языкознания, 1957—1965 гг.

Грот Я.—Филологические занятия Екатерины II. Русский архив. 1877 г., кн. I.

Даль В.—О наречиях русского языка. Москва, 1934.

Дамский журнал, 1830 г., часть 29, № 13.

Истрина Е.—Заметки по двуязычным словарям. Известия АН СССР. отдел литературы и языка, 1944, т. 3, вып. 2—3.

Истрина Е.—Шахматов как редактор словаря русского языка. Известия Академии наук СССР, т. V, вып. 5.

Калайдович К.—Иоаннъ Ексархъ Болгрскій. Москва, 1824.

Капанцян Г.—Историко-лингвистические работы. Ереван, 1956.

Касарес Х.—Введение в современную лексикографию. Москва, 1959.

Келенджеридзе — Русско-грузинские рукописные словари XVIII—XIX веков» (автореферат).

Ковтун Л.—Русская лексикография эпохи средневековья. М.—Л., 1963.

Кусикян И.—Словарь Рафаэля Патканяна, «Исследования по истории культуры народов Востока», Москва, 1960 г., стр. 105—107.

Лексикографический сборник № 1, 2, 3, 4.

- Ожегов С.— О трех типах толковых словарей современного русского языка. Вопросы языкознания, 1953.
- Ожегов С.— Советские словари. Советская книга, 1946, № 11—12.
- Словарь Кавказских деятелей, Тифлис, 1890 г.
- Ушаков Д.— Толковый словарь русского языка, т. I. М., 1934.
- Щерба Л.— Опыт общей теории лексикографии. Известия АН Союза ССР, 1940, № 3.
- Brauner Heinz — Die Tschechische Lexikographie, Breslau, 1939.
- Carrière A. — Un ancien glossaire latin-arménien, Paris, 1886.
- Enciclopedia Italiana, Roma, 1936, vol. 29.
- P. de Lagarde — Armenische Studien. Göttingen, 1877.
- Zaunmüller Wolfram — Bibliographisches Handbuch der Sprachwörterbücher. Stuttgart, 1958.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

Աբաս — 144, 194
 Աբգար — 144, 194
 Աբել — 55
 Աբեղյան Ա. — 465, 485, 528
 Աբեղյան Մ. — 238, 239, 313, 318, 386, 405, 418—425, 434, 437—441, 456, 458, 465, 485, 486, 510, 528
 Արիկյան Մ. — 243—246, 295, 486, 487, 528
 Արիստղոս — 55
 Արովյան Խ. — 5, 17, 114, 170, 179, 306
 Արահամ — 13, 14, 98, 322
 Արահամ փառապետ — 98
 Արահամյան Ա. Ա. — 5, 478
 Արահամյան Ռ. Թ. — 355, 443, 467, 487, 528
 Արահամյան Վ. — 467, 468, 487, 528
 Արուստես Ի. — 187, 188
 Ազարանցեղոս — 14
 Ազրիպանոս — 106
 Ադամ — 26, 163
 Ադելունց Դ. 105
 Ադոնց Կ. — 23, 29, 32, 33, 242
 Ազատախոնյան Պ. տն'ս Տեմիրեխյանյան Ե.
 Ազատյան Ա. — 451
 Ազատյան Վ. 451, 470
 Ազատուհի — 376
 Ազարիա Ջուղայեցի — 33
 Ազարյան Ա. — 195, 196, 487, 528
 Ազարյան Ս. — 195, 196, 487, 528
 Արարեկյան Պ. — 451
 Արայան Պ. — 425, 511, 528

Արայան Ռ. — 443
 Արանաս — 55
 Արանասյան Խ. — 302, 303, 487, 528
 Աժդահակ — 71
 Աիբերի — 245
 Ալանանյան Հ. — 199, 487, 508, 528
 Ալամյուրյան Հ. — 167, 174, 488, 528
 Ալեքսանյան Զ. — 91—93, 514, 528
 Ալքունյան Գ. — 307
 Ալիմյան Ա. — 451
 Ալիշան Ղ. — 100—102, 257—262, 289, 325, 331, 363, 418, 426, 431, 488, 528
 Ալլանկերդյան Կ. — 465, 487, 528
 Ախշարուով Ռ. — 451, 473, 488, 528
 Ախվերդյան Գ. — 392, 467
 Ալիեյան Կ. — 146, 147, 193, 204, 209, 345, 357, 400
 Ահարոնյան Ա. — 306
 Աղայան Է. Բ. — 155, 276, 404
 Աղայան Ղ. — 187, 306, 314
 Աղայան Մ. — 314
 Աղանյան Վ. — 308, 488, 528
 Աղավնունի Մ. — 373
 Աղբալուն — 273
 Աղեքսանդր Ա. — 172
 Աղեքսանդր Ջուղայեցի — 63
 Աղեքսանդր Քրուդինա — 266
 Ահադյան Հ. — 5, 7, 10, 23, 24, 26, 42—44, 47, 55, 60, 68, 70, 74, 75, 91, 97, 129, 130, 132, 134, 145, 159, 163, 181, 267, 277, 284, 302, 310, 313, 314, 321, 355, 358, 378, 381, 383, 386—403, 405, 409, 411, 426,

440—442, 465, 478, 488, 489, 507,
 528
 Անեմյան Պ. — 345, 489, 528
 Ամատունի Ս. — 313, 316—319, 393,
 394, 405, 489, 528
 Ամբակում — 155
 Ամբուսիոս — 155
 Ամբուրգեր Պ. — 451
 Ամիեն Ավդալ — 468, 518, 528
 Ամիրզովլար Ամասիացի — 205, 206,
 257—259, 334, 425—430, 489, 528
 Այվազյան Ա. — 166, 167, 315, 490, 528
 Անանիոս — 155, 159
 Անանիա Եպիսկոպոս — 73
 Անանիա Շիրակացի — 144, 155
 Անանիա Սահակիսեցի — 127
 Անանյան Ս. — 94, 197, 509, 514, 528
 Անդրեասյան — 368
 Անդրեասյան Գ. — 358, 463, 490, 521,
 522, 528
 Աննա — 230
 Անենեկով Ն. — 111
 Անոն — 130
 Անտոնյան Ս. — 451
 Անտոնյան Գ. — 443, 445, 490, 528
 Անուշ — 159
 Աշխեն — 159
 Աշխյան Ա. — 223
 Աստիկյան Հ. — 325—328, 331, 469,
 490, 528
 Ասաֆի պատմիչ — 98
 Ասլանյան Ա. — 451
 Ասլիկյան Ս. — 94, 514, 528
 Աստվածատրյան Ջ. — 470
 Աստվածատրյան Թ. — 266—269, 490,
 528
 Աստվածատրյան Ս. — 91, 94, 514, 528
 Աստվածատուրով Մ. — 439
 Աստվածատուր Ներսեսովիչ 58—60, 64,
 267, 515, 528
 Ասֆանդյան Մ. — 368
 Ավագյան Հ. — 372
 Ավգերյան Հ. — 10, 147, 148, 150—152,
 154—156, 172, 174, 205, 346, 347,
 490, 491, 528
 Ավգերյան Մ. — 99, 120—122, 124,

125, 127, 129, 130, 132, 133, 147,
 247, 324, 491, 492, 528
 Ավգերյան Ն. — 272, 491, 528
 Ավդալբեգյան Բ. — 386, 442, 443, 447,
 448, 452, 472, 492, 528
 Ավդալյան Հ. — 156, 492, 529
 Ավետիս — 41
 Ավետիսյան Գ. — 9, 120—122, 157, 492,
 529
 Ատիպ Մուսալան — 352
 Արամյան Հ. — 194, 195, 492—495, 529
 Արապեան Հ. — 460, 493, 529
 Արարատյան Ա. — 443, 444, 493, 529
 Արարցյան Գ. — 451
 Արեշյան Ս. — 184, 185
 Արքիան Հ. — 320, 321, 331, 363, 394,
 493, 529
 Արիստակես գրիչ — 29—32, 463
 Արմուրի վ. — 356, 420, 434—439, 441,
 493, 529
 Արշակ — 159
 Ասեն Բագրատունի — 247, 285
 Ասեն զպիր Կեսարյան — 322—324,
 493, 529
 Արտակ — 159
 Արտաշես — 159
 Արցախեցի Հ. — 199, 200, 494, 529
 Աբրյան Կ. — 324, 494, 529
 Բաբայան Ա. — 443, 445, 494, 529
 Բախ — 342
 Բահարյան Ա. — 314, 394
 Բալուն — 147, 154
 Բաներգես — 13, 14
 Բասմանյան Կ. — 222, 224, 324, 347,
 349, 409, 426, 427, 430, 505, 529
 Բար — Բահլով — 41
 Բարսեղյան Ե. — 468, 495, 529
 Բարսեղյան Մ. — 348, 349, 495, 529
 Բարսալ — 246
 Բեգլադյան Ա. — 440, 472
 Բեդուրի Ա. — 496, 529
 Բեղլյան Հ. — 444
 Բեղլյան Ա. — 145, 252, 363—366, 496,
 529
 Բեղլյան Հ. — 366

Բերնոլեն — 342
 Белянский К. — 465
 Բենան — 325
 Բեշել — 246
 Բերդյան Մ. — 184—187, 325, 496, 529
 Բժշկյան Մ. — 324, 496, 529
 Բիգե — 342
 Բյուզանդացի Ն. — 10, 18, 20, 203—
 210, 212—217, 219—222, 225, 226,
 234, 256, 257, 260, 262, 279, 290,
 293, 294, 301, 321, 369, 419, 425,
 426, 436, 496, 529
 Բոլլաֆ Պ. — 309
 Բոռոմեոս Ֆ. — 48, 50
 Բորոյին — 342
 Բրոսե — 184, 185
 Բուաճ Է. — 246
 Բուղաղյան Ղ. — 185
 Բուիլլե — 246
 Բուլիշ Ս. — 106, 108, 109, 118, 119
 Բունիարյան Բ. — 451
 Գաբամանյան Ս. — 226, 289—295, 334,
 341, 347, 367, 377—379, 496, 529
 Գաբիկյան Կարապետ — 373, 374, 497,
 529
 Գաբիկյան Կ. — 373
 Գաբրիելյան Ա. — 451
 Газиз — 290
 Գաբրելյան Ս. — 193
 Գալեմարյան Գ. — 227
 Գալպեյան Պ. — 243, 497, 529
 Գալստյան Գ. — 479, 527, 529
 Գալուստ զպիր — 133
 Գալֆայան Ա. առ'ս Լուսինյան Գ.
 Գալֆայան Խ. — 223, 301—303, 497,
 529
 Գաղիանոս — 24, 72, 100, 205, 206,
 258, 425, 426, 431
 Գամառ-Քաթիպա տե'ս Պատկանյան Բ.
 Գամուս — 245
 Գալայան Հ. — 302, 368—372, 480, 497,
 529
 Գանթարյան Ս. — 145, 300, 301, 498,
 529
 Գանշինա Կ. — 225

Դասապույան Գ. Կ. — 114, 177, 304,
 422, 451, 459, 466, 468, 474, 498,
 511, 529
 Դասապույան Ս. — 243, 498, 529
 Դատեմյան Ս. — 376, 498, 529
 Դարագաշյան Մ. — 193, 223, 276, 386
 Դարաճիկյան Ա. — 196, 363, 498, 529
 Դարդվիզ Լ. Ք. — 105, 106
 Դափամանյան Տ. — 243, 498, 529
 Դեղենոն — 55
 Դեղոյան Հ. — 463, 521, 522, 529
 Դեոբե — 342
 Դևորգ Դպիր (18 դ.) — 426
 Դևորգ դպիր Պալատցի — 100, 134, 157,
 159—167, 279, 354, 498, 529
 Դևորգ Սկևոացի — 29
 Դևորգյան Խ. — 451
 Դևորգյան Մ. Ա. — 386, 469—472, 499,
 510, 511, 529
 Դևորգյան Մ. — 511
 Դևորգյան Վ. — 366, 367, 377—379,
 499, 529
 Դեկեր — 232
 Դիմեկա — 342
 Դյանչո Զարդիե — 468, 518, 529
 Դյուկակյան Մ. — 451
 Դյոնչյան Գ. — 451
 Դյուդենչոնյե — 105
 Դյուլսանդանյան Զ. — 451
 Դունտակյան Գ. — 145, 300, 334, 499,
 529
 Դովրիկյան Գ. — 50, 51
 Դուրկի Մ. — 473
 Դուրյան — 111
 Դրիգոր գրիչ — 28
 Դրիգոր Զոհրապ — 298
 Դրիգոր Լափրոնացի — 16, 29, 144
 Դրիգոր Նաբեկացի — 16, 39, 41, 57, 208
 Դրիգոր Սկևոացի — 16
 Դրիգոր Տաթևացի — 15, 16, 26
 Դրիգորյան Գ. — 451
 Դրիգորյան Վ. — 511
 Դրիգորյան Տ. — 195, 499, 529
 Դրիմ Հ. — 5
 Դրձեկյան Գ. — 469
 Գրո Գրիգոր — 439, 500, 529

Պոլյուսեյան Մ. — 339—345, 366, 500, 529

Պոսնո — 342

Պալ Վ. — 7, 175, 280, 456, 473

Պաղբաշյան Հ. — 279—289, 405, 424, 441, 452, 500, 529

Պանիկի Դիմարեան — 105

Պավր — 159

Պավր-Քեղ Մ. — 219, 348, 500, 529

Պավր Դարեցի — 402

Պավր փիլիսոփա — 24, 71

Պարբեյան Ս. — 349, 350, 500, 530

Պարյուսի — 342

Պեմբեյան Գ. — 437

Պիոնիս Թրակացի — 24, 32, 33

Պիոնիսիոս վարդապետ — 268

Պիոսկոբիան — 258

Պյոմա Ա. — 342

Սեմիկ Կաղբացի — 15, 144

Սեպտերիմա Երկրորդ — 105—107, 109, 115

Սեյդ — 14, 42, 100, 147, 206, 304, 472

Սեդիբաշյան Գ. — 286, 314

Սեպի Հալեցի — 373

Սեպ — 13, 14

Սեյա — 26, 230

Սեպերիոս Կեսարացի — 15

Սեփոսաբիոս — 38

Սեփա Ա. — 345, 441, 501, 530

Սեփա Մեղրեցի — 27, 43, 44, 62, 63, 66—71, 76, 77, 188, 267, 426, 501, 530

Սեփան Ս. — 253—257, 265, 363, 379, 501, 530

Սեփոսյան Գ. — 174—177, 182, 501, 530

Սեփոս — 159

Սեփյան Կ. — 515

Սեփեմ — 26

Սեյան Ս. — 451

Սեմենով Լ. — 311, 502, 530

Սեպեյան Ս. — 470

Սարգսյան Հ. — 441, 442, 451, 489, 530

Սեփեյի Ս. — 236, 239, 418, 419, 502, 530

Սեփի տե՛ս Կարապետյան Պ.

Սորան Ս. — 345, 502, 530

Սորաբյան Ս. — 451

Eduard — 230

Էլիթեյան Ա. — 469

Էմիլյան Ս. — 157, 158, 205, 502, 530

Էփրիկյան Ս. — 263—265, 418, 502, 530

Բաղևոս Պոլսեցի — 16

Բազապյան Ժ. — 351—353, 503, 530

Բանբալի — 185

Բեդիկ — 50, 148, 209, 215, 296, 310, 313, 330, 430

Բեդիկ Ա. — 223, 224

Բեդոս — 71

Բեդյուրյան Ս. — 166

Բեդյուրոս — 55

Բեռկրան — 258

Բեռիկյան Մ. — 48, 157, 324, 503, 512, 530

Բեռիկ Շանիա — 160

Բեռիբաշյան Վ. — 511

Բեռյան Բ. — 227

Բեռյան Պ. — 302, 303, 503, 530

Բիրաբյան Գ. 319, 320, 504, 530

Բիրյան Հ. — 356—358, 504, 530

Բեբեյան Հ. — 362, 503, 530

Բոլմախյան Ա. — 317, 394

Բոլմա Արմուրի — 404

Բոլմա — 26

Բոլմախյան Հ. — 351, 504, 530

Բորոսյան Ն. — 297

Բորոսյան Պետ. — 504, 530

Բորոսյան Պող. — 191, 192, 392, 504, 530

Բովիլիբաշև Մ. — 185

Բեյանց Բ. — 133, 504, 530

Բովիկյան Մ. — 212, 213

Բումանյան Հար. — 460, 504, 530

Բումանյան Հով. — 17, 281, 283, 306,
 318, 319, 392, 393, 410, 457, 478
 Բումանյան Մ. — 451
 Իշխանյան Ա. — 479
 Իսկ խալիբան — 376, 505, 530
 Իսանախյան Ա. — 306, 410
 Իսանախյան Ռ. — 451
 Истрина Н. — 417
 Իվանյան Վ. — 451

 Լազարյ Պ. — 396
 Լալայան Է. — 313
 Larive — 290
 Լարուս Պ. — 211, 215, 222, 290, 295,
 325
 Լաուեր — 46
 Լեբեդև — 461, 505, 530
 Լեխին Բ. — 479, 528, 530
 Լենին Վ. Բ. — 332, 473, 474
 Լեո — 56, 57
 Լեոնյան Գ. — 437, 467
 Լիսիցյան Ա. — 236
 Լիտկենս — 474
 Լիտե Ե. — 19, 205, 209, 211, 212,
 219, 225, 246
 Լոգինով Ա. — 460, 461, 505, 530
 Ломоносов М. — 104
 Լոմբ է. — 154
 Լունաչարսկի Ա. — 473, 474
 Լուսինյան Գ. — 218—224, 262, 290,
 317, 405, 409, 419, 435, 497, 505, 530

 Խալաբջան Գ. — 65, 177, 388—391, 394
 Խալաբջան Գ. — 91, 104, 111, 115—
 119, 167, 505, 530
 Խանգաղյան Ց. — 440
 Խաչատրյան Ա. 343
 Խաչատրյան Աստ. — 276, 440, 468, 518,
 530
 Խաչատրյան Ժ. — 345, 505, 530
 Խաչատրյան Բ. — 93, 94, 514, 530
 Խաչատրյան Ս. — 479
 Խաչատրյան Ստ. — 343
 Խաչերյան Լ. — 32
 Խաչիկյան Հ. — 270
 Խաչիկովյան — 442

Խառիսյան Կ. — 235
 Խնդուրեղ — 402
 Խովին — 190
 Խորեն Խաղբյ տե՛ս Գալֆայան Խ.
 Խորիմյան Խ. — 317
 Խորիմյան Մ. — 270, 317
 Խուրարաշյան Ա. — 156, 170—173, 235,
 240, 506, 530
 Խուրազեհյան Վ. — 451

 Մատուրյան Թ. — 443, 444, 493, 506,
 530

 Կանայան Ա. — 451
 Կանայան Խ. — 467
 Caselle — 300
 Կասաբես Խ. — 8
 Կաստելլո է. — 64, 506, 530
 Կասում -բեյլի Ղ. — 463, 512, 530
 Կատարինե Զաֆարովնա — 116
 Կաբաղետյան Պ. — 295—299, 409, 410,
 506, 530
 Կաբաղետյան Տ. — 462, 513, 530
 Կաբաղետ սլատո. — 167
 Կաբաղեշիշյան Մ. — 461, 506, 530
 Կարիեր Ա. — 46, 47
 Կարլ Մարքս — 447
 Karl — 230
 Կելենգերիձե — 189
 Կիսիլով — 448
 Կիրակոս Գանձակեցի — 42
 Կիրակոսյան Գ. — 10, 145, 355, 356,
 396, 507, 530
 Կղեմիոս Գալանոս — 47, 55, 57
 Կյուրեղ — 15
 Կյուրեղյան Մ. — 386
 Կոմիտաս — 343, 376
 Կոլլալյան Ա. — 10, 227—231, 241,
 279, 294, 358, 419, 507, 530
 Կոստանդ — 29
 Կոստանդյան Գ. — 216
 Կոստանդյան Կ. — 55, 64, 275, 391, 393,
 507, 530
 Կոստանյան Հ. — 470
 Ковтун Л. С. — 27
 Кроненберг Н. — 19

Крючков С. — 465

Կուլոյան Լ. — 451

Կուսիկյան Հ. — 181

Կուրտիկյան Ստ. — 298

Հագեր — 107

Հալանյան Պ. — 289

Հախապտյան Մ. — 242, 507, 530

Հակոբ — 13, 14

Հակոբ վարդ. — 71, 268

Հակոբ վարդ. — 323 (17 դ.)

Հակոբյան Հ. — 300, 380, 507, 531

Հակոբյան Հ. — 440

Հակոբյան Հ. — 451

Հակոբյան Պ. — 243, 507, 531

Հակոբյան Ռ. — 451

Հակոբյան Ս. — 443, 507, 531

Հակոբյան Վ. — 507

Հակոբջանյան Գ. — 441, 442, 489

Հանյան Մ. — 373

Հանյան Ս. — 211

Համբարձումյան Գ. — 451

Համբարձումյան Հ. — 470, 499, 531

Համբարյան Հ. — 232

Համադ Արեւելցի — 36

Հայկ — 402

Հայկունի Ս. — 391

Հայրապետյան Հ. — 443

Հանս Նորգլին Ֆ. Կ. — 380

Հաչիկ Զեղի — 468, 518, 531

Հասան Սաթյան — 164

Հասարյան Մ. — 467

Հարությունյան Գ. — 408

Հարությունյան Մարտ. — 232, 306, 307, 508, 531

Հարությունյան Մ. — 443, 508, 531

Հարությունյան Վ. — 356, 508, 531

Հարությունյան Վ. Մ. — 451

Հաղազորձյան Զ. — 443, 451, 473, 488, 531

Հաֆզ — 165

Հեգել — 342

Հիպոկրատ — 425, 430

Հ. Ճ. տե՛ս Հովոյան Հ.

Հյուբշման Հ. — 163, 306, 357, 386, 399

Հյունեարսեկներյան Հ. — 276—278.

394, 509, 531

Հյուսէյին Դյուսե — 160

Հյուսէյին զաղե տե՛ս Էքեղեղ

Հյուրմուգյան Է. — 9, 196—199, 312, 314, 320, 509, 531

Հովրախ — 376

Հովհրոս — 38, 366

Հովհանն երզնկացի — 17, 96

Հովհաննէս Պոնա — 63

Հովհաննէս — 402

Հովհաննիսյան Աբգ. — 181

Հովհաննիսյան Արիս. — 232—234, 405, 509, 531

Հովհաննիսյան Գ. — 465, 509, 531

Հովհաննիսյան Լ. Ա. — 386, 422, 434, 437—439, 485, 486, 531

Հովհաննիսյան Լ. — 443

Հովհաննիսյան Ն. — 509, 531

Հովհաննիսյան Հակ. — 397

Հովհաննիսյան Հովհ. — 306, 318, 410, 420, 509, 531

Հովհաննիսյան Մ. — 18, 195, 346, 347, 364, 409, 509, 510, 531

Հովհաննիսյան Պ. — 151

Հովհաննիսյան Տ. — 405, 418, 422, 456, 510, 531

Հովհանյան Վ. — 193

Հովսէփ — 13, 14

Հովսէփ կարողիտ — 98

Հովսէփյան Հ. — 351, 510

Հովսէփյան Վ. — 451

Հովսէփյան Ս. — 472, 479, 527, 531

Հուդո — 265

Հունանյան Վ. — 63, 64

Ղազաճյան Տ. — 451

Ղազարյան Ն. — 437, 485, 486, 531

Ղազարյան Ս. — 451

Ղազար Փարսեցի — 147, 326

Ղազրիկյան Ա. — 9, 121, 145, 146, 155, 156, 185, 289

Ղարիբյան Ա. Ս. — 5, 386, 447, 459, 465, 466, 469, 472, 510, 511, 531

Ղափանցյան Գ. Ա. — 70, 440, 468, 518, 531

Ղափիկ — 428

Ղուլլան Ա. — 440

Ղուկաս — 274

Համելան Փ. — 145, 146, 482, 511, 531

Հանաչյան Մ. — 102

Հեկայան Գ. — 130, 132, 511, 531

Հիվանդյան Ն. — 325, 511, 531

Հոլթյան Հ. (Սիրունի) — 421, 508, 531

Հուզուրյան Հ. — 410

Մագմանյան Հ. — 511

Մաքար Ա. — 351, 510, 531

Մալեզյան Հ. — 199, 511, 531

Մալխասյանց Ստ. — 11, 44, 170, 220, 233, 287, 294, 295, 327, 334, 347, 364, 383, 384, 386, 403—415, 418, 422, 426, 427, 440, 456, 481, 510, 512, 531

Մակեր Յ. — 321

Մանմէդ զադե — 463, 512, 531

Մանմուդ էֆրան — 298

Մաղաֆյան Մ. տե՛ս Թեոփիլյան Մ.

Մամիկոնյան Ն. — 405, 440, 512, 531

Մանանդյան Ա. — 440

Մանասե — 14

Մանվելյան Մ. — 451

Մառ Ն. Յակ. — 315, 459

Մաարեոս — 16, 26

Մատտինոս լա Կրոզ — 64

Մարգարյան Հ. — 199, 512, 531

Մարգարյան Ղ. տե՛ս Ալիշան Ղ.

Margolieth D. S. — 41

Մարկոս — 13

Մարկոֆ Ն. — 300

Մարչանյան Ա. — 451

Մարտիկյան Ռ. — 375, 376, 512, 531

Մարտիրոսյան Ա. — 463, 513, 531

Մարտիրոսյան Բ. — 461

Մարուգ ժ. — 252

Մարության Հ. — 469

Մելիք Ալեքսանդր 307, 308, 513, 531

Մելիքյան Գ. — 451

Մելիքյան Գ. — 5, 189—191

Մելիք-Շաննազարյան Կ. — 314

Մելիքոբ-բեգ Լ. — 187

Մելիք-Փարսապանյան Խ. — 426

Մելիքույան Ռ. — 461, 462, 513, 531

Մեյիս Ա. — 46, 386

Մենեկիշյան Գ. — 289

Մեսրոպ Մաշտոց — 63, 402

Մեսրոպ պատմիչ — 98

Մինասյան Գ. — 373, 531

Մինասյան Ն. — 157, 380, 513, 531

Մինասյան Մ. — 300, 513, 514, 531

Միսեմյան Հ. — 479, 514, 532

Միսկոյան Ա. — 451

Միսկոյան Լ. — 451

Միսիսիկյան Գ. — 472

Մխիթար Գոշ — 16, 258

Մխիթար Հեռացի — 16, 258

Մխիթար պատմիչ — 98

Մխիթարյան Մ. — 506, 532

Մխիթար Պոնտացի տե՛ս Գալստյան Հ.

Մխիթար Սեփառացի — 7, 43, 73—82,

84—94, 96, 97, 99, 102, 103, 120,

122, 125, 134, 150, 155, 169, 188,

312, 314, 392, 495, 514, 532

Մկրտիչ Էմին — 47, 177, 199, 235, 238,

459, 460, 502, 532

Մկրտիչյան Ա. — 299, 300, 514, 532

Մկրտչյան Հ. — 425

Մովսես — 13, 14

Մովսես Խորենացի — 14, 16, 17, 63,

71, 98, 127, 147, 155, 325, 404, 501

Մոցարտ — 342

Մսերյան Մ. — 275

Մսրլան Ս. — 217

Մսրյան Գ. — 377

Մուրադյան Գ. — 451

Մուրադյան Պ. — 188

Մուրադյան — 410

Յազընյան — 44

Յաղուրյան Ա. — 379, 380, 514, 515,

532

Յաղուրյան Կ. — 235—239, 515, 532

Якович де Мирнево — 106, 109, 110,

515, 532

Յափուշյան Ա. — 463, 515, 532

Յոհաննես Քյու — 382

Յուլին Պ. — 443, 472, 520, 532

Յուզբաշյան Ն. — 451

նագարյան է. — 283
 նագարյան Շ. — 351, 515, 532
 նալբանդյան Մ. — 238
 նանասեմ Շոտոսբեյի — 38, 39
 նավասարդյան Տ. — 314, 315, 394, 515, 532
 ներսես Լամբրոնացի — 29
 ներսես Կլայեցի — 63
 ներսես Շնորհալի — 274
 Նիկողայ Ա. — 172
 Նիկողայի Ֆ. — 106
 Նիկողոսյան Գ. — 460
 Նուսայր Վ. — 382, 383, 515, 532
 Նուպարյան Մ. — 210—217, 222, 226, 290, 301, 348, 419, 526, 532

Շանազիր Ե. — 440
 Շանազիր Ս. — 306
 Շանազիրյան Ա. — 175, 176
 Շանինյան Ա. — 451
 Շաննագարյան Ա. — 199
 Շանրիկյան Շ. — 376
 Շանրիմանյան Ստ. — 258
 Շատ Ի. — 351, 510, 532
 Շեկյան Գ. — 465, 510, 532
 Շերենց — 313
 Շիրակաձև Ի. — 187
 Շիրվանզադե Ա. — 306, 469
 Шламан А. — 444
 Շմափոն — 13, 14
 Շմափոնյան Շ. — 151
 Շյոգրեն Ա. Մ. — 109
 Շչեքրա Լե — 475, 476
 Շառատա — 342
 Շոդդե Շ. — 5, 65, 392, 396
 Շոտաֆի Գ. — 45, 50, 51
 Շոքերա — 342
 Շոման — 342

Սսկան Երևանցի — 66, 266, 267
 Սսկանյան Ա. — 470
 Սսկյան Կ. — 224—227, 294, 409, 516, 532
 Սրոտնեցի — 114
 Չաքրեյան Ե. — 145—147, 482, 516, 532

Չաքմագնյան Շ. — 335—339, 366, 516, 532
 Չարոյան Բ. — 351, 517, 532
 Չալքիկյան Շ. — 451
 Չամչյան Մ. — 199, 200, 325, 500, 517, 532
 Չալկովսկի — 342
 Չաշան Արամ — 468, 520, 532
 Չառենց Ե. — 65, 182
 Չիրշյան Տ. — 313, 384
 Չիրունի
 Չիրինկիրյան Գ. — 227
 Չոլազյան Տ. — 196, 517, 532
 Չրախյան Ք. — 253
 Չուգասզյան Բ. — 160

Պալասանյան Ս. — 176
 Պալլաս Պ. — 105—107, 109, 517, 532
 Պաղտատյան Գ. — 195, 517, 532
 Պալլան Գ. — 347, 349, 517, 532
 Պաշրլե — 219
 Պատկանյան Շ. — 469
 Պատկանյան Ռ. — 5, 177—184, 238, 306, 319, 410, 517, 532
 Պատկանյան Ք. — 178, 396, 403
 Պարոնյան Շ. — 5, 209, 213, 214, 376, 386
 Պարխ Գ. — 443, 446, 447, 461, 465, 510, 517, 532
 Պեզնյան Շ. — 166
 Պեշկով Ե. — 443, 518, 532
 Պետերման Շ. — 56
 Պետոյան Վ. — 468, 518, 532
 Պետրոս Կար. — 71
 Պետրոսյան Լ. — 432
 Պետրոսյան Մ. — 154, 339—341, 518, 532
 Պետրոսյան Վ. — 451
 Պիրումալի Պ. — 57
 Պիլեշտոնով Ն. — 461, 505, 532
 Պիլինիոս — 259, 281
 Պիլանե Պ. — 154
 Պյոտարևոս — 258
 Պյոտրեանի — 245
 Պոզանյան Բ. — 518
 Պոզանյան Շ. — 192, 193, 320, 518, 532

- Պոկրովսկի — 474
 Pohl Hugo — 433, 518, 532
 Պոլյանյան Գ. — 348, 532
 Պոլյանյան Մ. — 243, 518, 532
 Պոպով Կ. — 172—174, 459, 519, 532
 Պոպովյան Ա. — 418, 510
 Պոսսե — 448
 Պոտուրյան Մ. — 330—332, 368, 519, 532
 Պոռչյան Պ. — 17, 179, 306, 410
 Պրենտ Հ. — 152, 154
 Պրոկոֆև — 342
 Պուշկին Ա. — 19, 473
 Պուշինի — 342
 Զախչախյան Մ. — 10, 133, 136, 139—145, 150, 152, 157, 174, 208, 246, 268, 279, 301, 396, 519, 532
 Զախովյան Գ. — 30, 32
 Զասմե Զալիլ — 468, 518, 532
 Զրպետ Շ. — 392, 396
 Թանցով Վ. — 225
 Թեյի — 174
 Թիգս Է. — 199, 200, 392, 519, 533
 Թիշաչի զապե — 298
 Թիշևի — 50
 Թիվորա Ֆ. — 48—58, 62, 63, 65, 66, 78, 392, 520, 533
 Թոգենտալ Մ. — 443, 472, 520, 533
 Թոմանչի Գ. — 100
 Թուրեն — 26
 Թուխիկյան Ե. — 451
 Եսգայան Ռ. — 289
 Եսիակյան Ե. — 443, 520, 533
 Եանակյան Վ. — 272, 520
 Եանիբ Ճամե — 428
 Կաղաքեյան Վ. — 470
 Կամվելյան — 86
 Կալար-Նովա — 467
 Սանդուխտ — 159
 Սանտալյան Հ. — 70
 Բապենջյան Օ. — 451
 Բարառիկյան Ա. — 461, 506, 533
 Բարաթյան Կ. — 91, 104, 111—113, 115, 116, 118, 119, 167, 170, 172, 173, 459, 460, 520, 533
 Բարաթյան Մ. — 115
 Բարգիս Եղիշեյի 66, 68, 72
 Բարգսյան Ս. 236—239, 533
 Բարյան Ա. — 219
 Բարովանյան — 436
 Բաթրասայան Ա. — 382
 Բեբեռ — 15, 464
 Բեմենսկի Կ. — 443, 520, 533
 Բելմա Նորայր — 209
 Բեկոյան Ա. — 462, 513, 533
 Բեկեֆարիս — 71
 Բևակ Գ. — 416, 451
 Բիմենյան Մ. — 151, 152, 520, 533
 Բիաբանդով Ա. — 468, 520, 533
 Բիմոն — 41
 Բիմոնյան Գ. — 329
 Բիմոնյան Ս. — 512
 Բիսոնա Ռ. — 451
 Եյուրմելյան Խ. — 120—122, 492, 533
 Եյուրմելյան Ա. — 521, 533
 Եոկոյով — 174, 175
 Եղոմոնյան Մ. — 451
 Եոմալյան Ա. — 141, 156, 157, 151, 533
 Եոանիկյան Պ. — 386, 452, 472, 492, 533
 Եպենդիարյան Ա. — 343
 Եպենդիարյան Հ. — 440, 441
 Եվաչյան — 321
 Светлаев Н. В. — 465
 Старчевский А. — 109, 111, 521
 Ստեփանյան Գ. — 394
 Ստեփանյան Գ. — 347, 521, 533
 Ստեփանյան Հ. — 470
 Ստեփան վարդ. — 188
 Ստեփանոս Լենացի — 99
 Ստեփանոս Թոբերտ — 265, 266
 Ստեփանոս Թոշֆա — 5, 97—103, 127, 193, 205, 258
 Ստեփան Բարգսյան — 97
 Ստեփան Ստեփանյան տե՛ս Ստեփանոս Թոշֆա
 Սարաբոն — 258
 Սրապյան Գ. — 133
 Սրապյան Պ. — 463, 521, 533

Սուլյան Սաբա Օրբելիանը — 188
 Սունդուկյան Գ. — 5, 306
 Սուֆիասյան Ա. — 479—482, 527, 533
 Սուֆրյան Ա. — 37
 Սֆալիզեր — 7

 Վանցյան Գ. — 464, 522, 533
 Վանեկյան Ե. — 321, 522, 533
 Վարդան — 144
 Վարդան Այգեկցի — 241
 Վարդան վարդ. — 71
 Վարդուհի — 144
 Վարժապետյան Ս. — 390, 522, 533
 Webster — 300, 335
 Վեգիբ Նադրի — 518, 533
 Վեկիամինով — 190
 Վենգրով Ն. — 443, 450, 524, 533
 Վերդի — 342
 Վեցիկյան Ս. — 522, 533
 Վիլյոշ Հ. — 55, 60—63, 65, 66, 522, 533
 Վիրգիլիոս — 247, 308
 Վոյտե — 290

 Տադափարյան Ն. — 418, 444, 522, 533
 Տաշյան Հ. — 98, 102, 103, 322, 339, 381
 Տեզա Ե. — 263
 Տելեպի — 342
 Տեմիրճիպաշյան Ե. — 209, 213, 216, — 218, 334, 363, 386, 419, 487, 523, 533
 Տեր-Աբրահամյան Հ. — 239—242, 523, 533
 Տեր-Աղբրեստյան Մ. — 440
 Տեր-Առաքմաստյան Հ. — 311, 324, 526, 533
 Տեր-Ավագյան Վ. — 451
 Տեր-Կրիզոր Ղ. — 523, 533
 Տեր-Բառակյան Թ. — 268, 270
 Տեր-Կորապետյան Ե. — 105
 Տեր-Հակոբյան Հ. — 373
 Տեր-Հովակիմյան Մ. — 443, 523, 533
 Տեր-Հովհաննես — 159, 160
 Տեր-Հովհաննիսյան Մ. — 425
 Տեր-Ղազարյան Ա. — 305, 306, 467, 524, 533

Տեր-Ղազարյան Ե. — 348, 524, 533
 Տեր-Ղազարյան Ղ. — 451
 Տեր-Մանվելյան Ս. — 315, 524, 533
 Տեր-Սինասյան Ե. — 386, 396, 397, 442, 443, 452, 453, 469—472, 492, 499, 510, 511, 524, 533
 Տեր-Մինասյան Է. — 451
 Տեր-Միֆայելյան Լ. — 440
 Տեր-Միֆայելյան Ն. — 405, 440, 512, 533
 Տեր-Պողոսյան Ա. — 434, 437, 438, 485, 486, 533
 Տեր-Պողոսյան Հ. — 133, 134, 136
 Տերփիշյան Ս. — 276, 277
 Տրգուրի — 219
 Տիգրան — 402
 Տիգրան քաղ. — 71
 Տիգրանյան Լ. — 432—434, 437, 459, 524, 533
 Տիգրանուհի — 71
 Տիգրան Արշակունի — 259
 Տիմոֆեև Լ. — 443, 450, 524, 533
 Տիտալ Մուրադ — 518, 533
 Տիրացյան Ա. — 463, 490, 534
 Տիրացույան Ն. — 496, 534
 Տիրացու Գևորգ — 71
 Տիրոյան Սրաճա — 227, 294, 308—310, 525, 534
 Տմբալի-Խաչան տե՛ս Մելիք-Շահնազարյան Կ.
 Տյուլյան Կ. — 150
 Տյուլյան Հ. — 150, 163, 166, 167.
 Տոնյան Ա. — 386, 441—443, 448, 449, 489, 525, 534
 Տոնյան Վ. — 443, 449, 451, 525, 534

 Րաֆֆի — 306
 Րեստե Մ. — 178, 431, 432, 437, 519, 533

 Ջեզար Բարձիս — 308
 Ջիմերման — 106
 Ջիցերոն — 308

 Ռզուրիկյան Խ. — 223, 295, 298
 Ռշակով Գ. — 21, 175, 474—477

Փաղեկ — 13, 14
 Փալստոս Բուզանդ — 14
 Փարսաղանյան Հ. — 470
 Փափազյան Զ. — 300, 301, 525, 534
 Փափազյան Վ. — 306
 Փեշմալնյան Գ. 133, 136, 139, 411, 414, 525, 534
 Փերիսանյան Գ. — 451
 Փիլոն Եփրայացի — 24, 100, 205
 Փսքեյան Վ. — 386, 420, 441, 442, 451, 452, 461, 470—473, 455, 492, 499, 525, 534
 Քալանթարյան Պ. 430, 494, 525, 534
 Քանանյան Գ. — 391
 Քաչազնունի Հ. — 441, 442, 489, 534
 Քաչունի Մ. — 145, 246—253, 290, 294, 310, 364, 369, 405, 415, 419, 526, 534
 Քերեստենյան Պ. — 351, 352, 526, 534
 Քերոբյան Գ. — 367, 368, 378, 526, 534
 Ղյուրֆչյան — 195, 243, 526, 534
 Քյուսիեյան Ա. — 243, 526, 534

Քոչարյան Ա. — 451
 Քոչարյան Թ. — 443, 493, 534
 Քոչարյան Ն. — 451
 Քոչոյան Ա. — 466, 467, 479, 526, 527, 534
 Օմեգով Ա. — 417, 474
 Օլյեկոն — 174
 Օմար-Նալամ — 165
 Օկանեսով Ա. — 451
 Օրմանյան Մ. — 274, 275, 297, 506, 526, 534
 Ֆադեև Ն. — 443, 518, 534
 Ferenc A. — 527, 534
 Ֆերենենկ — 245
 Ֆինկ Ն. — 358
 Ֆիլդուսի — 165
 Ֆրանգյան Ե. — 232, 527, 534
 Ֆրանգուլյան Մ. — 70, 72
 Ֆրեն — 185
 Ֆրունդյան Պ. — 358
 Ֆրունդյան Տ. — 358—363, 527, 534

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Երկու խոսք	5
Ներածականի փոխաբեր	7
Հայ բառարանագրության նախնական շրջանը	13
Միջնադարյան հայ բառարանագրությունը	23
Ուղղագրական առաջին բառարանը	29
Բառք քերականին	32
Հանգէս բանաստեղծաց	33
Բառք քերթողական	36
Դր. Նարեկացու «Նարեկի» բառարանը	39
Հայերեն առաջին տպագիր բառարանները	45
Ֆրանչիսկո Ռիվուա	46
Աստվածատուր Ներսեսովիչ	58
Հակոբ Վիլլոզ	60
Հովակիմ Շրոդեր	65
Երեմիա Մեղրեցի	66
Հայ բառարանագրությունը XVIII դարում	73
Մխիթար Սեբաստացի	73
Ստեփանոս Ռոչբա	97
Հայ-ռուսերեն և ռուս-հայերեն առաջին բառարանները	103
Կղեոպատրա Սարաֆյան	111
Գրիգոր Խալդարյան	116
XIX դարի հայ բառարանագրությունը մինչ ուսումնական րվականները	120
Նոր հայկազյան բառարան	120
Գրիգոր Փեշտմալճյան	133
Մանվել Զախչախյան	139
Փիլիպոս Ծամճյան, Սփրեմ Զազճյան	145
Հարություն Ալդերյան	147
Սուքիաս Սոմայան	156
Սրապիտե Էմինյան	157
Պարսկահայ բառարանագրությունը	159
Դեորդ Դպիր Պալատցի	159
Հայ-ռուսական բառարանագրությունը	167
Հարություն Ալամդարյան	167

Աղերսանդր Խուղարաշչյանց	.	.	.	.	.	.	.	.	170
Կարապետ Պոպով	.	.	.	.	.	.	.	.	172
Գարրիկ Երեցիովյանց	.	.	.	.	.	.	.	.	174
Ռափայել Պատկանյան	.	.	.	.	.	.	.	.	177
Մկրտիչ Բերոյան	.	.	.	.	.	.	.	.	184
Հայ վրացական բառարանագրությունը	.	.	.	.	.	.	.	.	187
Թուրքերենին առնչված բառարաններ	.	.	.	.	.	.	.	.	191
Պաղոս Թորոսյան	.	.	.	.	.	.	.	.	191
Հակոբոս Պողաճյան	.	.	.	.	.	.	.	.	192
Ճանիկ Արամյան	.	.	.	.	.	.	.	.	194
Էդուարդ Հյուրմուզյան	.	.	.	.	.	.	.	.	196
Հայ բառարանագրությունը XIX դարի վերջին Բաճաճյալում	.	.	.	.	.	.	.	.	203
Նորայր Բյուզանդացի	.	.	.	.	.	.	.	.	203
Մեսրոպ Նուպարյան	.	.	.	.	.	.	.	.	210
Եղիա Տեմիրճիպաշյան	.	.	.	.	.	.	.	.	216
Գվիտոն Լուսինյան	.	.	.	.	.	.	.	.	218
Կոմիտաս Ոսկյան	.	.	.	.	.	.	.	.	224
Ավետիք Կոչլավյան	.	.	.	.	.	.	.	.	227
Աբիսողոմ Հովհաննիսյան	.	.	.	.	.	.	.	.	232
Կարապետ Յաղության	.	.	.	.	.	.	.	.	235
Հովհաննես Տեր-Աբրահամյան	.	.	.	.	.	.	.	.	239
Միհրան Արիկյան	.	.	.	.	.	.	.	.	243
Մանվել Քաջունի	.	.	.	.	.	.	.	.	246
Սիմեոն Երեմյան	.	.	.	.	.	.	.	.	253
Ղևոնդ Ալիշան	.	.	.	.	.	.	.	.	257
Սուրբաս Էփրիկյան	.	.	.	.	.	.	.	.	263
Առավաճաճչի համարարատը և բառարանը	.	.	.	.	.	.	.	.	265
Հովհաննես Հյուսիսյան	.	.	.	.	.	.	.	.	276
XX դարի հայ բառարանագրությունը մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը	.	.	.	.	.	.	.	.	279
Հարություն Գաղբաշյան	.	.	.	.	.	.	.	.	279
Սիմոն Գարամաճյան	.	.	.	.	.	.	.	.	289
Պետրոս Կարապետյան	.	.	.	.	.	.	.	.	295
Ասատուր Մկրտիչյան	.	.	.	.	.	.	.	.	299
Երկկզվյալն այլ բառարաններ	.	.	.	.	.	.	.	.	300
Հանդարաններ	.	.	.	.	.	.	.	.	301
Օտարազգի բառերի բառարաններ	.	.	.	.	.	.	.	.	303
Արհեստական լեզուների բառարաններ	.	.	.	.	.	.	.	.	308
Գալառական բառարաններ	.	.	.	.	.	.	.	.	312
Տիգրան Նավասարդյան	.	.	.	.	.	.	.	.	314
Սահակ Ամատունի	.	.	.	.	.	.	.	.	316
Գալուստ Թիրաբյանի «Վեցհազարյակը»	.	.	.	.	.	.	.	.	319
Հովհաննես Արթինյան	.	.	.	.	.	.	.	.	320
Երվանդ Վառնիկյան	.	.	.	.	.	.	.	.	321
Հանրագիտարաններ	.	.	.	.	.	.	.	.	322
Սփյուռմանայ բառարանագրությունը	.	.	.	.	.	.	.	.	333

Հարսիքյուն Չաղմաղճյան	335
Մեսրոպ Գույումճյան	338
Միհրան Հովհաննիսյան	346
Մստյեն Բարսեղյան	348
Հայ-արարերեն բառարաններ	349
Պարսկերեն-հայերեն, հայ-ղերմաբաներեն և իսպաներեն-հայերեն բառարաններ	354
Հարսիքյուն Քիրյաքյան	356
Տիրաչր Ֆրունչյան	358
Հարսիքյուն Քերեյան	362
Հովհաննես Գալստյան	368
Կարապետ Գաբրիլյան	373
Ոսկյան Մարտիկյան	375
Պոռնոգրաֆիա բառարանագրություն	385
Հրաչյա Աճառյան	386
Իստեփան Մալխասյան	403
Յուսուֆ-հայերեն բառարաններ	417
Մանուկ Աբեղյան	421
Հայ բժշկական բառարաններ	425
Ուղղագրական բառարաններ	463
Հ ա Վ Ե Ղ Կ Թ	483
Յուցակ հայ տպագիր բառարաններ	485
Յուցակ բառարանագիրների	528
Հայերեն բառարանների բնույթը և հրատարակման մամանակը	535
Հայ բառարանների աշխարհագրական տեղաբաշխումը (ներդիր)	
Վզուգործված գրականություն	547
Անձնանունների ցանկ	551

ԳԱՍԳԱՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԳԱՍԳԱՐՅԱՆ
ԴԱՏԱՐ ԿԱՐԱՊԵՏՈՒՄ ԴԱՏԱՐԱՐԻ

ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Տպագրվում է ՀՍՀՐ ԳԱ ՀԵ. Անտառային անվան լեզվի ինտերնատի:
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատ. խմբագիր՝ Հ. Հ. Կաստանյան
Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Ա. Անտատայան
Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Կ. Ղաֆադարյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. Կափլանյան
Սրբագրիչ՝ Ա. Մարկոսյան

ՎՖ 03291, պատ. 486, հրատ. 2870, խձև 1099, տպաքանակ 1500

Հանձնված է արտադրության 20/XII 1967 թ., ստորագրված է տպագրության
23/VII 1968 թ., տպագր. 35,5 մամուլ + 6 ներդիր, հրատ. 29,6 մամուլ.
Թուղթ № 1, 60X921/16: Դինը 2 ո. 07 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան, Բաղնիկաձուլյան 24

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	տպված է	սկսք է կարգալ
38	9 վ.	արվեստ	արվեստ
65	3 վ.	armeniacae	armeniacae
65	11 ն.	Армено	Armeno
87	5 վ.	տյլն:	տյլն:
294	3 ն.	Առձեռն	Առձեռն
340	16 ն.	նազուհի	նազուհի
470	17 վ.	нотированный	нотированный

ԳԱՍՊԱՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԳԱՍՊԱՐՅՈՒՆ
ԴԱՏԱՐ ԿԱՐԱՊԵՏՈՒՄ ԴԱՏԱՐՅԷԷ

ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱՌԹՅՈՒՆ

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ Հր. Անտյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
գիտական խառնուրդի տրոշմամբ

Պատ. խմբագիր՝ Հ. Հ. Կոստանյան
Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Ա. Անաստասյան
Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Կ. Ղաֆալարյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Ռ. Ա. Կալիլանյան
Սրբագրիչ՝ Ա. Մաթևոսյան

ՎՖ 03291, պատ. 486, հրատ. 2870, խձև 1099, տպաքանակ 1500

Հանձնված է արտադրության 20/XII 1967 թ., ստորագրված է տպագրության
23/VI 1968 թ., տպագր. 35,5 մամուլ + 6 ներդիր, հրատ. 29,6 մամուլ,
թուղթ № 1, 60X921/16, Գինը 2 ռ. 07 կ.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան, Բաբելյանության 24

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0071527

A II
42598